॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीविष्णुपुराणम्

श्री विष्णुचित्तीयसनाथम्

प्रकाशकः—काञ्ची प्र. अण्णङ्गराचार्यः

1972

श्रीरस्तु

श्रीहस्तिशैलशिखरोज्ज्वलपारिजाताय नमः

अस्मद्गुरुपरंपराभ्यो नमः

श्रीमद्वरवरमुनीन्द्र-षट्छताब्दीमहोत्सवस्मारक-ग्रन्थबृन्द-प्रकाशक

सदाचार्यसूक्तिमालायाम्

श्रीपराशरमहर्षिप्रणीतम्

पुराणरत्नं नाम

श्रीविष्णुपुराणम्

एङ्गळाळ्वानिति समाख्याप्रथितैः

श्रीविष्णुचित्तार्यगुरुवरै रनुगृहीतया

(श्रीविष्णुचित्तीयाख्यया) व्याख्यया सनाथम्

जगदाचार्य सिंहासनाधीश-महामहिमोपाध्याय-श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयंकर

अण्णङ्गराचार्यैः पर्यवेक्षितं संपादितं च

श्रीयादवाद्यभिजन-श्रीशैलानन्तपुरुषवंश्य-श्रीमदक्कारक्कनि

संपत्कुमाराचार्यैः परिशोधितम्

मद्रपुरीय 'लिबर्टी' मुद्रणालये संमुद्रय

परिधावि संवत्सरीयतुलामूलर्क्षे प्रकाशितम्

प्राप्तिस्थानम् :

ग्रन्थमाला कार्यालयः

काञ्चीपुरम्–३. (631503)

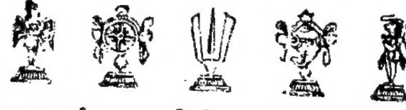
Rs. 12-00] मूल्यम् द्वादशमुद्रामात्रम् [रू. १२–००

1972

Sri Ramaswamy Iyengar
and his son
Dr. R. Sampath, Madras
(Donors to this Publication)

भूमिकायां प्रस्तुतः भिषग्वरः
डा. संपत्कुमार महोदयः सतातपादः

श्रीविष्णुचित्तपदपङ्कजसंगमाय चेतो मम स्पृहयते किमतः परेण।
नोचेन्ममापि यतिशेखरभारतीनां भावः कथं भवितुमर्हति वाग्विधेयः॥

श्रीभगवद्रामानुज(यतीन्द्र)चरणसरोजचञ्चरीकायमाणाः

श्रीविष्णुचित्तार्याः

"एङ्गळाल्वान्" इति द्राविडसमाख्यया प्रथिताः श्रीविष्णुपुराणव्याख्यातारः॥

["तिरुवेळ्ळरै" नामकश्वेताद्रिख्यातनामदिव्यदेशे अर्चाविग्रहं परिगृह्य आसीनाः]

भूमिका

"वेदोऽखिलो धर्ममूलम्" इत्याहुर्महर्षयः। "आदौ वेदाः प्रमाणम्" इत्याहुराचार्यपादाः। दार्थमुपबृंहयितुमेव स्मृतीतिहासपुराणानामवतारः। कर्मकाण्डोपबृंहणे विश्रान्ता धर्मशास्त्रव्यपदेशभाजस्सन्तु म स्मृतयः। "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्। बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदः मामयं प्रतरिष्यति॥" इत्युक्तरीत्या हासपुराणाभ्यामुपबृंहित एव सन् वेदो यथाभूतमर्थं बोधयितुमलम्। इतिहासेषु प्रबलं श्रीरामायणं कथा-धनायावतीर्णमिति बहवो मन्येरन्। "वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः" इति वचनमार्षं विदन्तो न तथा येरन्। उपात्तश्लोके, तौ—कुशलवावित्यर्थः। कुशलवौ श्रीरामायणं ग्राहयन् भगवान् वाल्मीकिर्महर्षिः मुपबृंहितवान् भवतीत्युक्तं भवति।

स्मृत्यपेक्षया पुराणानां प्राबल्यम्, पुराणापेक्षया इतिहासानां प्राबल्यं च यद्यपि क्षुण्णं वैदिकगोष्ठीषु। पि श्रीविष्णुपुराणस्य वेदोपबृंहणानां सर्वेषां मध्ये भृशमभ्यर्हितत्वमक्षतम्। "वेदेषु पौरुषं सूक्तं धर्मशास्त्रेषु वम्। भारते भगवद्गीता पुराणेषु च वैष्णवम्॥" इत्यामनन्ति स्म महर्षयः।

श्री वैष्णवाचार्यगोष्ठ्यामतितरामभ्यर्हिता भगवद्यामुनाचार्याः स्वकीये स्तोत्ररत्ने, "तत्त्वेन यश्चिदचिदी-त्स्वभावभोगापवर्गतदुपायगतीरुदारः। संदर्शयन्निरमिमीत पुराणरत्नं तस्मै नमो मुनिवराय पराशराय॥" नुगृहीतवन्तः पुराणरत्न-प्रथां प्राचिद्धियपन्। सन्तुनाम नवरत्नानि प्राकृतानां भोग्यानि। वैदिकानां ष्णवमणीनां त्रीण्येव रत्नानि भृशमुपादेयानि। तत्र प्रथमं रत्नं द्वयाख्यं मन्त्ररत्नम्। द्वितीयं प्रकृतं पुराण-ः। तृतीयं तु स्तोत्ररत्नम्; यद्धि भगवद्यामुनाचार्यानुगृहीतमिति प्रस्तुतचरम्। यदि ते गुरुचरणाः पुराण-न प्रास्तोष्यन्, सत्यमस्य वैदिकगोष्ठीषु परिग्रहातिशयो नैवाभविष्यत्।

अथ भगवान् श्रीभाष्यकारोऽपि स्वकीये शारीरकमीमांसाभाष्ये पुराणमिदं विशिष्याद्रियते स्म। र्वनिर्णायकेषु प्रबन्धेष्वार्षेषु सर्वथा पुराणस्यास्याभ्यर्हितत्वं श्रीवैष्णवाचार्यवर्यबहुमानसिद्धम्। अत एव, शास्त्रसागरपारदृश्वानो, विशिष्य वेदान्तविद्यानिधयश्च, "एङ्गळाळ्वान्" इति समाख्यया प्रथिताः ष्णुचित्तार्याः पुराणरत्नस्यास्य व्याख्याने प्रवृत्ताः श्रीभाष्यस्यावतारं सार्थकमकार्षुः। व्याख्यानस्यास्य र्यमन्तर्वाणिवराणामनुभवैकवेद्यम्। मूलग्रन्थप्रतिपिपादयिषितानां विषयाणामवबोधस्संक्षेपेण भगवद्यामुना-क्तिसुगमः। यदाहुस्ते—चिदचिदीश्वरतत्स्वभाव भोगापवर्गतदुपायगतीः तत्त्वेन संदर्शयन् पुराणरत्नं नीतेति। अत्र च विन्यस्तमुदार इति पराशरमहर्षि विशेषणमितरेषामृषीणामसुलभमिति किमु वक्तव्यम्!

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्॥" इति पुराणलक्षणमस्मिन्नेव खलु पुराणे सर्वथा सुरभिसमन्वयम्।

व्यासवचःप्रभावं व्याहरन्ती भगवती श्रुतिरपि पराशरं महर्षिं पुरस्कुर्वती सती हि कृतकृत्या भवति। "पाराशर्यः व्यासः पाराशर्यः" इति हि तैत्तिरीयारण्यकश्रुतिमधीमहे। वसिष्ठः, शक्तिः, पराशरः, व्यासः, —इत्येवं पारंपरिकेषु पञ्चसु महर्षिषु पराशरोपज्ञं हि पुराणप्रणयनम्।

अथैतद्व्याख्यातृ महाशयान् श्रीविष्णुचित्तार्यानधिकृत्य स्तोकं प्रस्तुमः। श्रीभाष्यस्य सुप्रशस्ता व्याख्येति प्रसिद्धिः श्रुतप्रकाशिकाया इति विदन्ति विद्वांसः। तस्याः प्रणेता श्रीसुदर्शनभट्टारकः। तस्य च विपश्चिदपश्चिमस्य, गुरुवरस्याचार्यो वात्स्य वरदार्यः 'नडादूरम्माळ्' नाम्ना प्रसिद्धः तत्वसारादिप्रबन्धप्रणयनेन प्रख्यातः। स एष गुरुवरः काञ्चीतः श्वेताद्रिम् (तिरुवेळ्ळरैक्षेत्रम्) उपसृत्य वरिवस्याभिस्सुचिरमेनं श्रीविष्णुचित्तार्यं प्रीणन् श्रीभाष्यार्थविशारदस्समभूदिति सुप्रसिद्धम्। प्रस्तुतश्वेताद्रिक्षेत्रे विराजमानस्य श्रीविष्णुचित्ताचार्यवर्य दिव्यमङ्गलविग्रहस्य श्रीपादपीठे संसेव्यते ह्यद्यापि सर्वैः स एष वात्स्य वरदगुरुः।

आळ्वारपदवाच्यदिव्यसूरिवरेषु श्री भट्टनाथ भक्ताङ्घ्रिरेणुमधुरकवयो यथा पुरश्चूडाचार्यवर्याः प्रथिताः, तथा श्रीमन्नाथमुनिप्रभृत्याचार्यगोष्ठ्यामपि, श्रीपुण्डरीकाक्षसूरिः, श्रीगोष्ठीपूर्णगुरुवरः, 'पेरियवाचान्पिळ्ळै' समाख्यया प्रथितः श्रीमत्कृष्णगुरुवरः, भगवल्लोकाचार्यान्तेवासी श्रीशैलनाथार्यः, इत्यादयो बहवः पुरश्चूडगुरुवरेण्याः प्रसिद्धाः प्रकाशन्ते। तेष्वसौ श्रीविष्णुचित्तसूरिवरस्सुप्रशस्तप्रभावः।

अतीते साधारणाब्दे श्रीमद्वरवरमुनीन्द्रषष्ठशताब्दी महोत्सवस्मारकतया अस्माभिः प्रचिकाशयिषितेषु प्रबन्धेषु सव्याख्यमिदं पुराणरत्नमप्युपक्रान्तमुद्रणम्। तदात्वे श्रीरङ्गक्षेत्रान्तिकस्थ "पुत्तूर" अग्रहाराभिजनाः, "श्रीवैष्णवसुदर्शन" पत्रिकाधिपतयो वावदूकशिरोमणयः, S. कृष्णस्वामि-ऐयङ्गार्यमहोदयाः उच्चावचाभिः प्रणालीभिरस्मान् प्रोत्साहयामासुः। तासु च प्रणालीषु प्रधानमिदम् यदुत स्वसंनिहितसंबन्धिनां मद्रपुरनिवासिनां रामस्वामि-ऐयङ्गार्य महोदयानां तनूभवस्य भिषक्प्रवरस्य श्रीमतः संपन्नाम्ना प्रसिद्धस्य (Dr. R. Sampath) महोदारस्य मुखतः प्रबलसाहाय्यसंविधानम्। द्विसहस्रमुद्रार्पणेन तैर्भिषग्वरैस्संविहितं प्रोत्साहनमेव सत्यमस्य महतः कार्यस्य निष्प्रत्यूहप्रपूरकमभवदिति चिरमेतेषु कृतज्ञास्स्मः। अथ मुद्रणोपयोगिमातृकाऽपि पूर्वोक्तैः श्रीवैष्णवसुदर्शन पत्राधिपैरेव सस्नेहं समर्पितेति सकार्तज्ञ्यमावेदयामः।

मातृकाशोधने मुद्रितपत्रपरिशोधने च नक्तंदिवं वैयग्रीवहनेन मुद्रणमिदं सुष्ठु निरवद्यमतिहृद्यं च प्रपूरितवतामस्मज्ज्येष्ठजामातृवर्याणां न्यायवेदान्तविद्यानिधीनाम्, M. A. इत्युपाधिविभूषितानां श्री यादवाद्रयभिजनानां श्रीशैलानन्तपूरुष वंश्यानां श्री संपत्कुमाराचार्याणां विषये भृशमधमर्णास्स्मः।

साधारणसंवत्सरतुलामासीय जगदभ्युदयैकमूलमूलनक्षत्रे समुपक्रान्तमिदं सुमहत्तरं कार्यं परिधाविसंवत्सरीय तुलामासीयमूलनक्षत्रे सुष्ठु सुशोभनमवसितमिति सर्वं समञ्जसम्॥

श्रीकाञ्ची
१०-१२-१९७२

इत्थमावेदयति विदुषां वशंवदः
श्रीकाञ्ची-प्रतिवादिभयंकरः अण्णङ्गराचार्यः
(महामहिमोपाध्यायः)

श्रीविष्णुपुराण-विषयसूचिका

(संख्या–अध्यायसंख्या)

प्रथमांशः

द्वितीयांशः

तृतीयांशः

चतुर्थांशः

पञ्चमांशः

षष्ठांशः

श्रीमद्वरवरमुनीन्द्र-षट्छताब्दीमहोत्सवस्मारक-
संस्कृत-द्राविड-आंध्र-हिंदी-आङ्गल-
ग्रन्थानां विशिष्य पूर्वाचार्य
दिव्यग्रन्थानां च प्रकाशकः

श्रीरस्तु।

अस्मदीयैः पूर्वाचार्यैरुभयवेदान्तग्रन्थेषूदाहृतानां श्रीविष्णुपुराण प्रमाणखण्डानामनुक्रमणिका

(अङ्कः—पृष्ठाङ्कः)

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीपराशरमहर्षिप्रणीतं

पुराणरत्नापरनामधेयं

॥ श्रीविष्णुपुराणम् सव्याख्यम् ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

प्रथमांशे प्रथमोऽध्यायः

श्री सूत उवाच—

पराशरं मुनिवरं कृतपौर्वाह्णिकक्रियम्। मैत्रेयः परिपप्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ १ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

एङ्गळाळ्वानितिप्रसिद्ध — श्रीविष्णुचित्तार्यवर्यानुगृहीता व्याख्या (श्रीविष्णुचित्तीयाख्या)

श्रीविष्णुचित्तपदपंकजसंगमाय चेतो मम स्पृहयते किमतः परेण।
नो चेन्ममापि यतिशेखरभारतीनां भावः कथं भवितुमर्हति वाग्विधेयः ॥

प्रथमांशे प्रथमोऽध्यायः

यस्मादिदं जगदजायत यत्र तिष्ठत्यन्ते समस्तमिदमस्तमुपैति यत्र।
तस्मै नमस्सदसदादिविकल्पशून्यचैतन्यमात्रवपुषे पुरुषोत्तमाय ॥

विघ्नेश्च विदुषामिष्टदायिने तार्क्ष्ययायिने। नमस्तुरङ्गतुण्डाय स्वात्मने जगदात्मने ॥
अंशैष्षड्भिस्समाकीर्णमङ्गैर्वेदमिवापरम्। पुराणं वैष्णवं चक्रे यस्तं वन्दे पराशरम् ॥

तत्त्वेन यश्चिदचिदीश्वरतत्स्वभावभोगापवर्गतदुपायगतीरुदारः।
संदर्शयन्निरमिमीत पुराणरत्नं तस्मै नमो मुनिवराय पराशराय ॥

अथ भगवान् पराशरः श्रीमैत्रेयाय लोकहितार्थं श्रीविष्णुपुराणं प्रणेष्यन् प्रणिपातादिभिरुपसन्नाय शुश्रूष्याय सदाचारवता तत्पृष्टेन गुरुणा स्वधर्मानुष्ठानाविरुद्धे मनःप्रसादकरसमये पुराणं व्याख्येयमिति शास्त्रदर्शनात् पुराणप्रस्तावकं तत्प्रश्नं निबध्नाति—पराशरमिति श्लोकेन ॥ परान्-बाह्यकुदृष्टीन् सम्यक्प्रमाणतर्कैरा-

त्वत्तो हि वेदाध्ययनमधीतमखिलं गुरो। धर्मशास्त्राणि सर्वाणि तथाऽङ्गानि यथाक्रमम् ॥ २ ॥
त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ मामन्येनाकृतश्रमम्। वक्ष्यन्ति सर्वशास्त्रेषु प्रायशो येऽपि विद्विषः ॥ ३ ॥
सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञ श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत्। बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥४॥

शृणाति इति पराशरः, तं मुनिवरं—सम्यग्ज्ञानवन्तम्, कृतपौर्वाह्णिकक्रियं—भगवत्समाराधनादिना विशेषतो विमलमनसम्। पूर्वाह्णनिर्देशेन चित्तस्य सत्त्वोद्रेको दर्शितः। परिपप्रच्छ—परितः पप्रच्छ, पुराणार्थमिति शेषः। कार्त्स्न्येन अर्थविशेषानभिनिवेशेन सामान्यतो * यन्मयमित्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण। अतः प्रश्नानुरूपेण प्रतिवचनमपि न क्वचिदाग्रहेण कृतम्। तेनास्य पुराणस्य लैंगादिवन्न क्वचित्पक्षपातित्वम् ॥ १ ॥

अथ मैत्रेयश्चतुर्दशविद्याभूषितपुराणाधिगमे त्रयोदशविद्यास्थानाधिगमलक्षणस्यात्मनोऽधिकारस्य तत्प्रसादलब्धत्वानुवादेन गुरुं स्तुवन्पुराणप्रवचने प्रोत्साहयति—त्वत्तो हीति द्वयेन ॥ खिलं—प्रहृतमनाम्नातं परिशिष्टाख्यं श्रीसूक्तादिकं, तदखिलमाम्नातमेव यथा स्यात्तथा वेदाध्ययनम् अधीतम्—अधिगतं, प्राप्तम्। खिलभागस्याप्यध्ययनं त्वत्त एव प्राप्तमित्यर्थः। यद्वा अखिलं—कृत्स्नं, यथाक्रमम्—स्वशाखाध्ययनपूर्वकमृगादिक्रमानतिक्रमेण, * अतः पूर्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्। कृष्णपक्षे तथाऽङ्गानि मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्। इत्याद्युक्तक्रमानतिक्रमेण च ॥ २ ॥

त्वत्प्रसादादिति ॥ अन्ये जनाः ये विद्विषः तेऽपि सर्वशास्त्रेषु त्वत्प्रसादादकृतश्रमं मां न वक्ष्यन्ति, किन्तु त्वत्प्रसादादेव कृतसर्वशास्त्रपरिचयं मां समावर्तमानन्तरं वक्ष्यन्ति। अन्येनेति पदच्छेदे मां सर्वशास्त्रेषु त्वत्प्रसादादन्येनोपायेन अकृतश्रमं वक्ष्यंति, किन्तु त्वत्प्रसादेनैव कृतश्रमं वक्ष्यंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सोऽहमिति ॥ य एवं वेदादित्रयोदशविद्यास्थानाभिज्ञः सोऽहं जगज्जन्मादिपुराणार्थं श्रोतुमिच्छामीत्यर्थः। अनेन ब्रह्मयज्ञाध्ययनार्थं वेदोपबृंहणार्थं च पुराणस्य ग्रहणादौ तद्योग्यत्रैवर्णिकानामेवाधिकार उक्तो ज्ञेयः। पापक्षयाद्यर्थं तु पुराणश्रवणादौ स्त्रीशूद्रयोरप्यधिकारः। यथोक्तं भविष्यत्पुराणे * अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणक्षत्रियौ विना ॥ श्रोतव्यमेतच्छूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन। तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रान्न श्रोतव्यं कदाचन ॥ इति ॥ विलोमजानां तु श्रवणादौ नाधिकारः। सूतादेस्तु विलोमजस्यापि पुराणवचनं—* धर्म एष तु सूतस्य सद्भिर्दिष्टः पुरातनः * इत्यादिवचनादविरुद्धम्। * यथा जगद्बभूवेत्युपक्रम्य * आश्रमवासिनामित्यन्तेन प्रष्टव्यानर्थानाह। अत्र भगवता भाष्यकारेण ब्रह्मस्वरूपविशेषतद्विभूतिभेदप्रकाराः तदाराधनस्वरूपफलविशेषाश्च पृष्टा इति प्रष्टव्यार्थविशेषा उक्ताः। * यथा जगत्, इत्यादि * लयमेष्यति यत्र च, इत्यन्तं ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्नः। * यत्प्रमाणानीत्यादि * चातुर्युगेत्यन्तं विभूतिभेदप्रकारप्रश्नः। धर्मांश्चेत्याद्यर्धेन तदाराधनस्वरूपफलविशेषप्रश्नौ पृष्टौ। ब्रह्मस्वरूपस्य * यतो वा इमानीत्यादिवाक्यसिद्धत्वात्तद्विशेष एवात्र प्रष्टव्य इति भाष्यकारेण ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्न इत्युक्तम्। ननु नारायणानुवाकादिभिः स्वरूपस्य विशेषोऽपि निर्धारितः। सत्यम्, अनेकानुवाकविप्रकीर्णयोः सामान्यविशेषयोरेकत्र समाहृत्य वचने हि व्यक्तिर्भवति। एतदेव हि पुराणादिकृत्यं वेदोपबृंहणम्। * यथा बभूव, * यथा भविष्यतीति सर्वसृष्टिषु किमेकप्रकारा सृष्टिरुतानेकप्रकारा भिन्नक्रमा वेति प्रश्नः। अत्रोत्पत्तिलययोः पृष्टत्वात् स्थितिप्रश्नोऽप्यभिप्रेतः, स्थितिसंयमकर्तेति प्रतिवचनदर्शनात् ॥ ४ ॥

यन्मयं च जगद्ब्रह्मन्यतश्चैतच्चराचरम् । लीनमासीद्यथा यत्र लयमेष्यति यत्र च ॥ ५ ॥
यत्प्रमाणानि भूतानि देवादीनां च संभवम् । समुद्रपर्वतानां च संस्थानं च यथा भुवः ॥ ६ ॥
सूर्यादीनां च संस्थानं प्रमाणं मुनिसत्तम । देवादीनां तथा वंशान्मनून्मन्वन्तराणि च ॥ ७ ॥
कल्पान् कल्पविभागांश्च चातुर्युगविकल्पितान् । कल्पांतस्य स्वरूपं च युगधर्मांश्च कृत्स्नशः ॥८॥
देवर्षिपार्थिवानां च चरितं यन्महामुने । वेदशाखाप्रणयनं यथावद्व्यासकर्तृकम् ॥ ९ ॥
धर्मांश्च ब्राह्मणादीनां तथा चाश्रमवासिनाम् । श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं त्वत्तो वासिष्ठनन्दन॥ १०॥
ब्रह्मन्प्रसादप्रवणं कुरुष्व मयि मानसम् । येनाहमेतज्जानीयां त्वत्प्रसादान्महामुने ॥ ११ ॥

यन्मयमिति ॥ * यतश्चैतच्चराचरमिति निमित्तोपादानयोः पृष्टत्वात् यन्मयमित्यनेन सृष्ट्यादिकर्मभूतं जगत्किमात्मकमिति पृष्टम् । तस्य चोत्तरं * जगच्च स इति । इदं तादात्म्यमन्तर्यामिरूपेणात्मतयाऽवस्थानकृतं न तु वस्त्वैक्यकृतम् ; यन्मयमिति प्रश्नस्योत्तरत्वात् जगच्च स इति सामानाधिकरण्यस्य । यन्मयमित्यत्र मयट् न विकारार्थः, पृथक्प्रश्नवैयर्थ्यात् । नापि प्राणमयादिवत्स्वार्थिकः, * जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्तेः । तदा हि विष्णुरेवेत्युत्तरमभविष्यत् । अतः प्राचुर्यार्थ एव । कृत्स्नं जगत्तदात्मकतया तत्प्रचुरमेव । तस्माद्यन्मयमित्यस्य प्रतिवचनं जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभावनिबन्धनम् । अन्यथा बाधायां सामानाधिकरण्याश्रयणेन निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनपरत्वे शास्त्रस्याभ्युपगम्यमाने सर्वाण्येतानि प्रश्नप्रतिवचनानि न संगच्छेरन्, तद्विवरणरूपं च कृत्स्नं शास्त्रम् । तत्पक्षे हि प्रपञ्चभ्रमस्य किमधिष्ठानम्, निर्विशेषज्ञानमात्रमिति प्रश्नप्रतिवचने स्याताम् । जगच्च स इति जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वेन सामानाधिकरण्ये च ब्रह्मणः कल्याणगुणैकतानत्वं हेयप्रत्यनीकत्वं च बाध्येत ; सर्वाशुभास्पदं च ब्रह्म भवेत् । तस्मादात्मशरीरभाव एवेदं सामानाधिकरण्यं मुख्यमिति वक्ष्यामः ॥ न च यतश्चेत्यस्य कारणमात्रवाचित्वेऽपि यन्मयमित्यस्योपादानकारणविषयत्वाद्गोबलीवर्दन्यायेन यत इति निमित्तकारणपरमिति वाच्यम् ; तस्यागतिकविषयत्वात्, अत्र मयटः प्राचुर्यार्थत्वेन गत्यन्तरोपपादनाच्च । स्वार्थिकत्वे यज्जगदिति प्रश्नस्य विष्णुर्जगदित्युत्तरे काऽनुपपत्तिरिति चेत् ; तदा हि बाधायां सामानाधिकरण्यमभिहितं स्यात् । ततश्च स्थाणुरेव न पुरुष इतिवद्विष्णुरेव न जगदित्यर्थः स्यात् । तथा जगद्विष्णुरिति जगद्ब्रह्मणोरैक्योपदेशस्य न जगद्विष्णुरिति वैयधिकरण्यमर्थः स्यादिति श्रुतिविरुद्धाऽश्रुतबाधकल्पना स्यात् । अर्थवत्त्वे सिद्ध्यति मयटः स्वार्थिकत्वेन वैयर्थ्यं चायुक्तम् । लीनमासीद्यथा यत्र—येन क्रमेण यत्र लीनं सकारणम् ॥ ५ ॥

यत्प्रमाणानीति । पृथिव्यादीनि यत्प्रमाणानीति महाभूतादीनामियत्ताप्रश्नः, जगतः प्रमितिसाधनप्रश्नश्च ॥ ६ ॥

सूर्यादीनामिति ॥ मन्वन्तराणि-मनूनां कालाः ॥ ७ ॥

कल्पानिति ॥ कल्पान्—ब्रह्मायुर्मितान् महाकल्पान्, चातुर्युग विकल्पितान्-चतुर्युगपरिवृत्तिकल्पितान्, चतुर्युगैरावर्तमानैर्विभक्तानित्यर्थः । कल्पविभागान्-महाकल्पांशान् पद्मादीन् ब्रह्मदिवसान्, कल्पान्तः-प्रलयः । चातुर्युगं-भावि वेदविभजनम्, चतुर्युगस्य परिमाणमिति वा ॥ ८, ९ ॥

धर्मानिति ॥ सर्वम्-अन्ययोगादि च ॥ १०, ११ ॥

श्री पराशर उवाच—

साधु मैत्रेय धर्मज्ञ स्मारितोऽस्मि पुरातनम् । पितुः पिता मे भगवान् वसिष्ठो यदुवाच ह ॥ १२ ॥
विश्वामित्रप्रयुक्तेन रक्षसा भक्षितः पुरा । श्रुतस्तातस्ततः क्रोधो मैत्रेयाभून्ममातुलः ॥ १३ ॥
ततोऽहं रक्षसां सत्रं विनाशाय समारभम् । भस्मीभूताश्च शतशस्तस्मिन्सत्रे निशाचराः ॥ १४ ॥
ततः संक्षीयमाणेषु तेषु रक्षस्स्वशेषतः । मामुवाच महाभागो वसिष्ठो मत्पितामहः ॥ १५ ॥
अलमत्यन्तकोपेन तात मन्युमिमं जहि । राक्षसा नापराध्यन्ति पितुस्ते विहितं हि तत् ॥ १६ ॥
मूढानामेव भवति क्रोधो ज्ञानवतां कुतः । हन्यते तात कः केन यतः स्वकृतभुक्पुमान् ॥ १७ ॥
सञ्चितस्यापि महता वत्स क्लेशेन मानवैः । यशसस्तपसश्चैव क्रोधो नाशकरः परः ॥ १८ ॥
स्वर्गापवर्गव्यासेधकारणं परमर्षयः । वर्जयन्ति सदा क्रोधं तात मा तद्वशो भव ॥ १९ ॥
अलं निशाचरैर्दग्धैर्दीनैरनपकारिभिः । सत्रं ते विरमत्वेतत्क्षमासारा हि साधवः ॥ २० ॥
एवं तातेन तेनाहमनुनीतो महात्मना । उपसंहृतवान्सत्रं सद्यस्तद्वाक्यगौरवात् ॥ २१ ॥
ततः प्रीतः स भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः । संप्राप्तश्च तदा तत्र पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः ॥ २२ ॥
पितामहेन दत्तार्घ्यः कृतासनपरिग्रहः । मामुवाच महाभागो मैत्रेय पुलहाग्रजः ॥ २३ ॥

पुलस्त्य उवाच—

वैरे महति यद्वाक्याद्गुरोरद्याश्रिता क्षमा । त्वया तस्मात्समस्तानि भवाञ्शास्त्राणि वेत्स्यति ॥ २४ ॥
सन्ततेर्न ममोच्छेदः क्रुद्धेनापि यतः कृतः । त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यं महावरम् ॥ २५ ॥
पुराणसंहिताकर्ता भवान्वत्स भविष्यति । देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥ २६ ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्तमला मतिः । मत्प्रसादादसंदिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥ २७ ॥
ततश्च प्राह भगवान्वसिष्ठो मे पितामहः । पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्भविष्यति ॥ २८ ॥
इति पूर्वं वसिष्ठेन पुलस्त्येन च धीमता । यदुक्तं तत्स्मृतिं याति त्वत्प्रश्नादखिलं मम ॥ २९ ॥
सोऽहं वदाम्यशेषं ते मैत्रेय परिपृच्छते । पुराणसंहितां सम्यक् तां निबोध यथातथम् ॥ ३० ॥

वासिष्ठनन्दनेत्यामन्त्रणेन गुरुप्रसादादेव ज्ञानमित्युक्तया च पुरातनं वसिष्ठवरदानवृत्तान्तं संस्मारितो हृष्टः पराशरो वक्ष्यमाणस्यार्थस्य श्रद्धेयत्वसिद्धये तं वृत्तान्तमाख्याति साध्वित्यादिना ॥ १२—१५ ॥

अलमिति ॥ मन्युं-सत्रम् ॥ १६—१८ ॥

यशस्तपसोर्नाशे स्वर्गापवर्गसाधनधर्मज्ञानप्रतिबन्धो जायते इत्याह स्वर्गेति ॥ १९—२५ ॥

पुराणेति ॥ संहितातुल्यत्वात्संहिता तस्याः कर्ता । यथावद्वेत्स्यते-विभूतिविग्रहगुणकर्मस्वभावादिभिः देवतामसंशयविपर्यासं यथावज्ज्ञास्यति ॥ २६ ॥

प्रवृत्त इति ॥ प्रवृत्तं-काम्यं कर्म, निवृत्तं-निष्कामं ज्ञानपूर्वकम् । अस्तमला-अज्ञानविपर्यासरहिता ॥ २७—३० ॥

विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम् । स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः ॥ ३१ ॥
[मित्रापुत्रवचो निशम्य सकलं स्मृत्वाऽऽत्मनस्तद्वरं सत्रं चैव निवारितं स सुमहाभागो भवोत्तारणम् ।
कृत्वा वैष्णवमुत्तमं मुनिवरं मैत्रेयमध्यापयत्तत्त्वार्थप्रतिपादनं प्रवदतां सर्वार्थदं शृण्वताम् ॥] ३२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ भगवान्पराशरो य एवं गुरुप्रसादात्साक्षात्कृतशास्त्रार्थः सोऽहं वदामीति स्वस्य गुरुत्वाधिकारं सूचयन् प्रश्नेषु जगत्कारणवस्तुविशेषः, तेन च जगतः संबन्धप्रकारविशेषश्च प्रष्टुः प्राधान्येन जिज्ञासित इति जानन् प्रधानभूतप्रश्नप्रतिवचनत्वेन संक्षेपतः पुराणार्थमाह—विष्णोः सकाशादिति ॥ तथाहि—मुमुक्षोः क्षेत्रज्ञस्य, * यतो वा इमानि जायन्ते, * तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यम् * कारणं तु ध्येयम् * इत्यादिश्रुतेर्जगत्कारणविशेषो जिज्ञास्यः, तेन सह जगतस्संबन्धप्रकारविशेषश्च । तत्र हि शरीरशरीरिभावपर्याये नियाम्यनियामकत्वलक्षणे ज्ञाते जीवस्य परस्माद्भेदः * पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा ; * ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ * नित्यो नित्यानाम् * इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यः श्रूयमाणः स्वरूपत एवेति निश्चेतव्यम् । अन्यथा तस्यौपाधिकत्वेऽविद्यापरिकल्पितत्वे वा तयोर्नियाम्यनियामकभावो न स्यात् । न हि घटाकाशो महाकाशेन नियम्यते । नियमनं हि व्याप्यावस्थानम् । न हि घटाकाशे महाकाशस्तिष्ठति । घटे घटाकाशो महाकाशश्चेत्याकाशद्वयोपलब्धिः स्यात् । अविद्यापरिकल्पितस्य न नियमनं संभवति । न स्थाणौ परिकल्पितश्चोरः केनापि नियम्यते । किं च भेदस्यौपाधिकत्वे कल्पितत्वे वा ब्रह्मविद्यया तत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानेन वोपाध्यविद्ययोर्नाशात्तत्कृतभेदो जीवशब्दार्थो नश्येदिति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात्तत्साधने न कश्चित्प्रवर्त्तेत । जीवस्यानित्यत्वे श्रुतिविरोधश्च । जीवपरयोः संबन्धे नियाम्यनियन्तृत्वरूपे मोक्षस्य पुरुषार्थता सिद्ध्यति । स हि संबन्धः शेषशेषित्वात्मा । शेषभूतस्य जीवस्य शेषिणं परं प्रति श्रूयमाणा समाहितैव हि स्वरूपानुरूपा कैङ्कर्यसंपत्तिः, सैव खलु मोक्षस्य काष्ठा । अत्र जगत्कारणविशेषप्रश्नस्योत्तरं विष्णोः सकाशादिति । सकाशात्, काशः—प्रकाशो ज्ञानम् । * स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति, * * तदैक्षत बहु स्याम् * इत्याद्युक्तसङ्कल्परूपप्रकाशसहितादित्यर्थः । अथवा सकाशशब्दः स्वरूपवचनः, आचार्यस्य सकाशादित्यादिवत् । यथा बभूव, यथा भविष्यतीत्यनयोरपीदमेवोत्तरम । भगवतः पूर्वसर्गप्रकारक्रमस्मृतिरूपसङ्कल्पेन ह्युत्तरोत्तरसर्गप्रवाहः, * धाता यथापूर्वमकल्पयत् * इति श्रुतेः, * यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि * इति स्मृतेश्च । लीनमासीदित्यादेरुत्तरं तत्रैव च स्थितमिति । उपादाने कार्यस्य संस्थितिर्हि लयः । स्थितिसंयमकर्तेति । स्थितिरुभयविधा, * येन जातानि जीवन्ति * इत्युक्ता प्राणनलक्षणा अन्तरात्मतया स्थितिरेका ; लोकपालसूर्यसोमादिरूपेण बहिः पोषकत्वादिरूपा स्थितिरपरा । अग्न्यन्तकादिरूपेण संहारः संयमः । तत्र बहिः स्थितिः स्थितिसंयमयोः कर्त्तेत्युक्ता ; प्राणनलक्षणा स्थितिः जगच्च सः इत्युक्ता । इदमेव यन्मयमित्यस्य जगद्ब्रह्मणोः संबन्धप्रकारविशेषप्रश्नस्याप्युत्तरम् । यद्वा श्रुतिस्मृत्यादिभिर्नियमनं संयमः, तत्रैव च स्थितम्, स्थितिसंयमयोः कर्त्तेति चकारेण स्वरूपप्रश्नोत्तरमेव ॥ ३१, ३२ ॥

श्रीरित्यादीति । सर्वपुराणानामादिभूते ब्रह्मकाण्डाख्ये महापुराण उद्धृतायां पाराशर्यसंहितायामिति प्रथमोध्याय इत्यन्वयः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजपदाब्जभृङ्गायमाणश्रीविष्णुचित्तार्यविरचिते विष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोध्यायः

श्रीपराशर उवाच—

अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने। सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ १ ॥

नमो हिरण्यगर्भाय हरये शंकराय च। वासुदेवाय ताराय सर्गस्थित्यन्तकारिणे ॥ २ ॥

एकानेकस्वरूपाय स्थूलसूक्ष्मात्मने नमः। अव्यक्तव्यक्तरूपाय विष्णवे मुक्तिहेतवे ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

तदेवं संक्षेपत उक्तानां प्रतिवचनानां विवरणतयाऽवतार्यमाणस्य पुराणस्यारम्भमविकारायेत्यादिभि (स्सप्तभि)र्नवभिः श्लोकैः पुराणप्रतिपाद्यस्वाभिमतदेवतानमस्कारपूर्वकं प्रतिजानीते। तत्र कारणत्वाभिधानतः प्रसक्तं विकारित्वं निरस्यति—अविकारायेति ॥ अनेनाचेतनाद्व्यावृत्तिः। * न जायते म्रियते इत्यादिश्रुतेः क्षेत्रज्ञस्यापि समानमविकारित्वमिति तद्व्यावृत्तिमाह—शुद्धायेति। शुद्धिः—क्लेशकर्मादिराहित्यम्; * अशुद्धास्ते समस्तास्त्विति हि वक्ष्यति। ईदृशी शुद्धिर्मुक्तस्याप्यस्तीति तद्व्यावृत्तिमाह-नित्यायेति। शुद्धत्वाकारेण नित्याय। अविकारित्व-शुद्धत्वनित्यशुद्धत्वादीनि नित्यसूरीणामपि साधारणानीत्यत आह—परमात्मन इति। परो यस्मान्नास्ति स परमः, अपराधीनः; नियंतृतया सर्वस्य व्यापनादात्मा; नित्यसूरयस्तेन परवन्तः। अतः पदचतुष्टयेन प्रधानाद्यचेतनब्रह्म-सनकादिभावनायुक्तक्षेत्रज्ञमुक्तनित्यसूरिभ्यो व्यावृत्तं परमस्वरूपं शोधितम्। अथ ज्ञानशक्त्यादिवदसाधारणं तद्वदेव सर्वविलक्षणं स्वानुरूपं ज्योतिर्मयम् * आदित्यवर्णम * हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते * विद्युतः पुरुषादधि * इति उपनिषत्सिद्धं स्वरूपमाह—सदैकरूपरूपायेति। प्रथमो रूपशब्दः स्वभाववाची। अथवा सदैकरूपं-तुल्यप्रकारं, हेयप्रत्यनीकतया कल्याणैकतानतया च स्वरूपतुल्यम्। द्वितीयो रूपशब्दो विग्रहवाची। अथ सर्वव्याप्तिलक्षणमैश्वरं गुणं ख्यापयन्विशेष्यं निर्दिशति-विष्णव इति। चिदचिद्व्याप्त्या प्रसक्तं दोषं परिहरति सर्वजिष्णव इति। जयो हि परस्य स्ववशे स्थापनम्। ताच्छील्यप्रत्ययेन व्याप्तिजयौ स्वाभाविकाविति दर्शयति ॥ १ ॥

ब्रह्मशिवयोस्तद्विभूतित्वमाह-नमो हिरण्यगर्भायेति ॥ स्वावतारचतुर्मुखरुद्ररूपेण हि सृष्ट्यादिकर्तृत्वम्। ताराय-संसारोत्तारकाय, मोक्षप्रदाय ॥ वासुदेवाय—वासुदेवरूपेण मोक्षप्रदत्वम्। हरिशब्दे सत्यपि वासुदेव-शब्दो हरेरवतारत्वज्ञापनार्थः। * तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, * मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते, * संसारपारं परमीप्समानैराराधनीयो हरिरेक एव, * ब्रह्माणं शितिकंठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः। प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् ॥ * अन्तवत्तु फलं तेषाम् * इत्यादिभिर्भगवत एव मोक्ष-प्रदत्वमुक्तम्। अत्र हिरण्यगर्भादिवद्धरेर्न विभूतित्वम्, * न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् * इत्यादिना तस्य सर्वेश्वरत्वस्योक्तत्वात् ॥ २ ॥

अव्यक्तव्यक्तयोरपि तद्रूपत्वमाह-एकानेकेति ॥ एकानेकस्वरूपाय-कारणदशायामेकसूक्ष्माव्यक्तत्वादीनि, कार्यदशायामनेकस्थूलव्यक्तत्वादीनि विष्णवे तद्व्यापिने। उभयावस्थप्रकृतेः मुक्तिहेतवे-स्ववशवर्तित्वात्तन्मुक्तिहेतवे ॥

सर्गस्थितिविनाशानां जगतो यो जगन्मयः। मूलभूतो नमस्तस्मै विष्णवे परमात्मने ॥ ४ ॥
आधारभूतं विश्वस्याप्यणीयांसमणीयसाम्। प्रणम्य सर्वभूतस्थमच्युतं पुरुषोत्तमम् ॥ ५ ॥
ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः। तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ ६ ॥
विष्णुं ग्रसिष्णुं विश्वस्य स्थितौ सर्गे तथा प्रभुम्। प्रणम्य जगतामीशमजमक्षरमव्ययम् ॥ ७ ॥
कथयामि यथापूर्वं दक्षाद्यैर्मुनिसत्तमैः। पृष्टः प्रोवाच भगवानब्जयोनिः पितामहः ॥ ८ ॥
तैश्चोक्तं पुरुकुत्साय भूभुजे नर्मदातटे। सारस्वताय तेनापि मह्यं सारस्वतेन च ॥ ९ ॥
परः पराणां परमः परमात्माऽऽत्मसंस्थितः। रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥ १० ॥

अचित्प्रसङ्गात्कालरूपत्वमाह—सर्गस्थितीति ॥ जगत्सर्गादिमूलभूतो हि कालः, * न कालेन विना ब्रह्मा सृष्टिनिष्पादकृद्भवेत् * इत्यादेः। जगन्मयः-उन्मेषनिमेषकाष्ठोन्मानमूर्त्यात्मनादिना पदार्थावच्छेदकस्वरूपः। परमात्मने—अकालवश्याय। * कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महात्मना। कालः पक्वो यमन्वेति यस्तं वेद स वेदवित् ॥ * कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः * इत्यादेः ॥ ४ ॥

समष्टिक्षेत्रज्ञरूपत्वमाह-आधारभूतमिति ॥ विश्वस्य प्रकृतिपरिणामस्य जीवकर्मनिमित्तत्वेन तच्छरीरतया तदाधारत्वम्। * भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, * ययेदं धार्यते जगत् * इत्यादि। अणीयांसमणीयसाम्—प्रकृतेरतिसूक्ष्मावस्थाविशेषाणामपि व्याप्त्या ततोऽपि सूक्ष्मतरम्। * अव्यक्तमक्षरे लीयते * इत्यादि। सर्वभूतस्थम्-सर्वभूतेष्वात्मतयाऽवस्थितम्। अच्युतं-तद्विकाररहितम्। एवंरूपसमष्टिपुरुषशरीरं पुरुषोत्तमं प्रणम्य कथयामीत्यन्वयः। यद्वा-सर्वभूतस्थं-सर्वात्मसु स्थितम्। अच्युतं-जीवगतज्ञानसङ्कोचादिरहितम् ॥ ५ ॥

व्यष्टिरूपत्वमाह-ज्ञानस्वरूपमिति ॥ वस्तुवृत्त्यापरिच्छिन्नानुकूलज्ञानैकस्वरूपम्। अत्यन्तनिर्मलं-सर्वथा मलरूपदुःखाज्ञानादिरहितम्; तमेव भ्रान्तिदर्शनतः-अनात्मन्यात्मविज्ञानात, अर्थस्वरूपेण-दृश्यस्वरूपेण स्थितम्। यद्वा देवमनुष्यादितत्तदाकारविशिष्टपिण्डमात्रतया प्रतिभासमानम् ॥ ६ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति-विष्णुमिति ॥ प्रभुं—सृष्ट्यादिषु नैरपेक्ष्येण स्वच्छन्दम्। अजमक्षरम्—कर्माधीनजन्मनाशरहितम्। अव्ययम्-पूर्वोक्तमहाविभूतेरप्रच्युतम् ॥ ७ ॥

अथ श्रोतृणामादरार्थं स्वस्याप्ततमगुरुपर्वक्रममाह-कथयामीति द्वाभ्याम् ॥ भगवान्—उत्पत्तिप्रलयादितत्त्वज्ञः, * उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति * इति वचनात्। कुतः? अब्जयोनिः—यतो भगवदौरसस्तच्छिष्यश्च। * यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै * इति श्रुतेः ॥ ८, ९ ॥

अथ विस्तरेण पुराणं वक्तुमारभते-परः पराणामिति ॥ परः पराणाम्—स्वरूपरूपगुणैश्वर्यादिभिरुत्कृष्टेभ्योऽप्युत्कृष्टः। परमः-स्वस्मात्पररहितः। परमात्मा-आप्नोतीत्यात्मा, स्वयमात्मान्तररहितश्च। आत्मसंस्थितः-स्वाधारः। रूपं—संस्थानं, देवादिजातिः, वर्णः—शुक्लादिः। आदिशब्देन क्रियाद्रव्ये गृह्येते। निर्देशः—संज्ञा। तैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यनामाख्यैः कल्पनाहेतुभिर्विशेषणैर्विवर्जितः। रूपवर्गेतिपाठे वर्गो जातिः ॥ १० ॥

अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः। वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदाऽस्तीति केवलम्॥ ११॥
सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः। ततस्स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते॥ १२॥
तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम्। एकस्वरूपं तु सदा हेयाभावाच्च निर्मलम्॥ १३॥
तदेव सर्वमेवैतद्व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत्। तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम्॥ १४॥
परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज। व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथाऽपरम्॥ १५॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत्। पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्॥ १६॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः। रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावहेतवः॥ १७॥

षड्भिर्भावविकारैर्वर्जित इत्याह अपक्षयेत्यादिना—अपक्षय इति॥ सदाऽस्तीति वचनात् कादाचित्कास्तित्वविकारो निरस्तः। एतत्सत्तयाऽनभिव्याप्तस्य कालस्याभावात्। अनेन कालानवच्छेद उक्तः॥ ११॥

देशानवच्छेदं नामविशेषनिर्वचनेन दर्शयति सर्वत्रेति॥ * नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत्, * अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः * इत्यादेः समस्तमत्र वसति; जातिगुणप्रभादिवत्तदधीनधारणं भवति * भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति * इति श्रुतेः। अग्निजलादिभिर्नभ इव सर्वगतोऽपि तद्गतदोषैरसंस्पृष्टो द्योतत इत्याह—देव इति॥ १२॥

एष एव वेदान्तवेद्यं ब्रह्मेत्याह—तद्ब्रह्मेति॥ अक्षयम—अपक्षयरहितम्। अव्ययं—परिणामविवृद्ध्यपरव्यावस्थान्तररहितम्। अतः एकस्वरूपम्। हेयम्—अविद्यास्मितादि तत्फलं मलम्; यथोक्तं * कामः क्रोधश्च मोहश्च हर्षो मानो मदो मतिः। विषादश्चाष्टमः प्रोक्त इत्येते मानसा मलाः * इति। गुणाः सत्त्वादयः॥ १३॥

वस्तुतोऽनवच्छेदमाह—तदेवेति॥ व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवदेतत्सर्वं तदेव ब्रह्म; तथा तदेव समष्टिव्यष्टिपुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम्। चिदचित्प्रकारस्य ब्रह्मण एव वस्तुत्वाद्वस्त्वन्तरापरिच्छेदः॥ १४॥

हेयप्रत्यनीककल्याणगुणाश्रयस्य ब्रह्मणो विकारापुरुषार्थादिदोषाश्रयसर्वतादात्म्ये तद्गता दोषाः प्रसज्येरन्नित्याशंक्य * यस्यात्मा शरीरम् * इत्यादिश्रुतिसिद्धशरीरात्मभावेन तादात्म्यं न तु स्वरूपेणेत्याह—परस्येति॥ पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वचेतनत्वादिना प्रकृतिं प्रति प्राधान्यात्प्राथम्यम्॥ १५॥

सर्वस्य ब्रह्मरूपत्ववचनेन चोद्यं कथं परिहृतमित्यत आह—प्रधानेति॥ परमं पदम—पद्यत इति पदं, परप्राप्यस्वरूपं, यतः प्रधानादिरूपेभ्यः परमं—विलक्षणं तस्मात्सूरयः शुद्धं-रूपभूतप्रधानादिगतविकाराज्ञानादिरहितं परमं—ज्ञानानन्दादिभिः सर्वोत्कृष्टं च पश्यन्तीत्यर्थः॥ १६॥

ननु प्रधानादीनां नानारूपत्वेन भेदाद्ब्रह्मणस्तद्गतविकारादिदोषो मा भूत्। जगदुपादानभूतस्य ब्रह्मणः कथं विकाराद्यप्राप्तिरित्यत आह—प्रधानेति॥ प्रधानपुरुषव्यक्तकाला रूपाणि प्रविभागशः—परस्परं विकारित्वभोक्तृत्वादिस्वभावासङ्करेण स्थित्यादीनां व्यक्तौ ज्ञप्तौ सद्भावे च हेतवः। व्यक्तिर्विशेषः। हेतुशब्दो ब्रह्मणस्तेभ्यो नियन्तृत्वशेषित्वादिना विशेषप्रदर्शनार्थः॥ १७॥

व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः काल एव च । क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ॥ १८ ॥
अव्यक्तं कारणं यत्तत्प्रधानमृषिसत्तमैः । प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥ १९ ॥
अक्षयं नान्यदाधारममेयमजरं ध्रुवम् । शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहितम् ॥ २० ॥
त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् । तेनाग्रे सर्वमेवासीद्व्याप्तं वै प्रलयादनु ॥ २१ ॥
वेदवादविदो ब्रह्मनियता ब्रह्मवादिनः । पठन्ति चैतमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकम् ॥ २२ ॥
नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभूच्च नान्यत् ।
श्रोत्रादिबुद्ध्याऽनुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ २३ ॥
विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र ।
तस्यैव तेऽन्येन धृते वियुक्ते रूपान्तरं तद्द्विज कालसंज्ञम् ॥ २४ ॥

ननु प्रधानादीनां सृष्ट्यादिहेतुत्वाद्विष्णोः कथं कारणत्वमत आह—व्यक्तमिति ॥ व्यक्तादीनां तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वेन तच्छरीरत्वात्तद्विशिष्टस्य विष्णोः कारणत्वं नानुपपन्नम् । व्यक्तं विष्णुरित्यादि । व्यक्तादिशरीरको विष्णुरित्यर्थः । नन्ववाप्तसमस्तकामस्य प्रयोजनाभावात्सृष्ट्यादिर्नोपपद्यत इत्यत आह—क्रीडत इति । क्रीडैव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ सृष्टिं वक्तुं प्रलयावसानेऽवस्थितानां प्रधानपुरुषदीनां स्वरूपमाह—अव्यक्तमित्यादिपञ्चभिः । अव्यक्तमिति । यत्तदिति । भगवद्रूपतयोक्तं यदव्यक्तं तत् प्रकृतिः प्रधानमित्यादिशब्दैरुच्यते मन्वादिभिः, न सांख्याद्यभिमतम्, नित्यं सदसदात्मकं—चेतनाचेतनात्मकत्वेन नित्यम् । * दारुण्यग्निरिति वक्ष्यति ॥ १९ ॥

अक्षयमिति ॥ अक्षयम्—अकृत्स्नपरिणामि । अक्षय्यमिति पाठे क्षयानर्हम् । नान्यदाधारम्—अकार्यत्वादन्यत्रासमवेतम् । अत्रान्यशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽप्यद्डादेशः समासे तदलोपश्चार्षौ । अमेयं—देशकालादिना ; अजरं—कालेन न जीर्यति । ध्रुवं—स्पंदरहितम् । विशेषगुणराहित्यमाह—शब्देति ॥ २० ॥

त्रिगुणमिति ॥ त्रिगुणं—गुणत्रयात्मकम् । अनादिप्रभवाप्ययम्—आदिः-कारणं, प्रभवः—जन्म, अप्ययः—लयः, तैर्विहीनम् । अग्रे—सृष्टेः पूर्वकाले ; प्रलयादनु—प्राकृतप्रलयकालान्ते, व्याप्तं—ग्रस्तम्, अम्भसेव लवणम् ॥ २१ ॥

वेदेति ॥ वेदवादविदः-वेदवादो वैदिकन्यायः, तद्विदः, ब्रह्मनियताः-वेदार्थैकरुचयः, ब्रह्मवादिनः-ब्रह्मैककारणत्ववादिनः । एतम्-उक्तमेवार्थं प्रति, प्रधानप्रतिपादकं श्लोकद्वयं पठन्तीत्याह—पठन्तीति ॥ २२ ॥

तदेव श्लोकद्वयं दर्शयति—नाहरिति ॥ श्रोत्रादिबुद्ध्याऽनुपलभ्य—शब्दादिराहित्याच्छ्रोत्रादिजन्यज्ञानेनागम्यम् । प्रधानमेव प्राधानिकम् ; स्वार्थे ठक्प्रत्ययः । ब्रह्म च, पुमान्—समष्टिपुरुषश्च एकमासीत्, * तम आसीत्तमसा गूढमग्रे, * तमः परे देव एकीभवति * इत्यादिश्रुतेः । नाहो न रात्रिरिति स्थूलकालोपाधिभूतज्योतिरादिनिषेधेऽपि तदासीदिति निर्देशात्सूक्ष्मः कालोऽस्तीति गम्यते ॥ २३ ॥

विष्णोः स्वरूपादिति ॥ अत्र स्वरूपशब्दो रूपवचनः ; स्वरूपात्—रूपात् । उदिते-उद्भूते ; आर्षः सन्धिः । दिते इति पदच्छेदे विभक्ते इत्यर्थः * तस्मात्तमस्संजायते * इति श्रुतेः । ते रूपे वियुक्ते ।

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतप्रलये तु यत् । तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥ २५ ॥
अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते । अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥ २६ ॥
गुणसाम्ये ततस्तस्मिन्पृथक्पुंसि व्यवस्थिते । कालस्वरूपं तद्विष्णोर्मैत्रेय परिवर्तते ॥ २७ ॥
ततस्तु तत्परं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः । सर्वगस्सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ २८ ॥
प्रधानपुरुषौ चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ २९ ॥
यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते । मनसो नोपकर्तृत्वात्तथाऽसौ परमेश्वरः ॥ ३० ॥
स एव क्षोभको ब्रह्मन् क्षोभ्यश्च पुरुषोत्तमः । स संकोचविकासाभ्यां प्रधानत्वेऽपि च स्थितः ॥३१॥
विकासाणुस्वरूपैश्च ब्रह्मरूपादिभिस्तथा । व्यक्तस्वरूपश्च तथा विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥ ३२ ॥

सृष्ट्यर्थसंयोगविरहिते यथा स्यातां तथा तस्यैव, येनान्येन धृते स्तः तद्रूपान्तरं कालसंज्ञम्। तेऽन्येनेत्यार्षत्वात्साधुः सन्धिः ॥ २४ ॥

प्रकृताविति ॥ प्रकृतौ संस्थितं-लीनं, प्रतिसंचरः-प्रलयः ॥ २५ ॥

कालस्य प्रकृतिपुरुषसंयोजकत्वाद्व्यक्तोत्पत्त्यादिप्रवाहहेतुत्वाच्च व्यक्तवन्न प्रकृतौ लय इत्याह—अनादिरिति ॥ ततः—कालात्; कालस्यानाद्यन्तत्वात् सर्गकालनिरोधः संयमः--जगन्नियमनानुप्रवेशो वा । प्रकृतिपुरुषरूपवत्कालरूपमपि परस्मिन्नन्तर्हितम् ॥ २६ ॥

प्रकृतेरविशदसततपरिणामगणितद्विपरार्द्धकालावसाने प्रथमं सृष्टिकालोन्मेषमाह—गुणसाम्य इति । गुणसाम्ये—सत्वादिगुणसाम्यरूपे गुणसाम्यनिरूपणीये तस्मिन्—प्रधाने पुंसि च पृथक् व्यवस्थिते—पृथग्वियुक्ते स्थिते सति, तत्कालस्वरूपं परिवर्तते—सृज्यजीवकर्मानुगुणसर्गानुकूलं भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ सृष्ट्यर्थं प्रधानपुंसोः क्षोभमाह—तत इति ॥ २८ ॥

प्रधानमिति ॥ आत्मेच्छया—* बहु स्यामिति संकल्पात्मिकया, प्रविश्य-विषयीकृत्य, क्षोभयामास—सर्गोन्मुखौ चकार। प्रधानस्य क्षोभो गुणवैषम्यं प्रवृत्त्युन्मुखत्वं च, पुंसो ज्ञानविकासः संस्कारोद्बोधश्च । व्ययाव्ययौ—व्येतीति व्ययः, अव्ययः—व्ययरहितः, विकारकूटस्थावित्यर्थः ॥ २९ ॥

ईश्वरः प्रकृतिपुरुषयोः क्षोभणेऽपि स्वयमविकार इत्याह—यथेति ॥ यथा गन्धः किंचिद्विकाररहितोऽपि सन्निधिमात्रेण मनसः क्षोभाय—सुखदुःखादिविकाराय भवति ॥ ३० ॥

गंधदृष्टान्तेन तस्य निमित्तत्वमेव किमित्याशंकायामुपादानमपि स एवेत्याह—स एवेति ॥ क्षोभकस्सन् प्रधानपुरुषात्मकं स्वयमेव क्षोभयति । न हि स्वस्माद्बहिर्भूतं कुलालो मृत्पिण्डमिव, * तदात्मानं स्वयमकुरुत * आत्मकृतेः; * सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात् * इत्यादिभ्यः । न केवलं जगदुपादानं, कार्यभूतं जगदपि स एवेत्याह—स संकोचेति । संकोचविकासाभ्यां युक्तः प्रधानत्वेऽपि स्थितः स एव ॥ ३१ ॥

विकासेति । विकासाणुस्वरूपैः व्यष्टिसमष्टिरूपैश्च, तथा ब्रह्मादिरूपैश्च युक्तः; स एव व्यक्तस्वरूपः—महदादिस्वरूपश्च ॥ ३२ ॥

गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने । गुणव्यञ्जनसंभूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ॥ ३३ ॥

प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत् । सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ॥ ३४ ॥

प्रधानतत्त्वेन समं त्वचा बीजमिवावृतम् । वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ॥ ३५ ॥

त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत । भूतेन्द्रियाणां हेतुस्स त्रिगुणत्वान्महामुने ।
यथा प्रधानेन महान्महता स तथा वृतः ॥ ३६ ॥

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दतन्मात्रकं ततः । ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥ ३७ ॥

शब्दमात्रं तथाऽऽकाशं भूतादिः स समावृणोत् । आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ॥ ३८ ॥

बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः । आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् ॥ ३९ ॥

ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह । ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ४० ॥

सृष्टिमाह—गुणसाम्यादिति ॥ ततः—क्षोभानन्तरम् । क्षेत्रज्ञकर्मप्रेरितात् गुणसाम्यात्—गुणशक्तिसाम्यरूपात्प्रधानात्, व्यज्यन्तेऽनेन गुणा इति गुणव्यंजनं-महत्तत्त्वं, तस्य संभूतिः ॥ ३३ ॥

प्रधानतत्त्वमिति ॥ उद्भूतं महान्तं तत्प्रधानं समावृणोत् । यद्वा उद्भूतमिति प्रधानविशेषणम् । सात्त्विक इत्यादि । सात्त्विकत्वादिकं प्रदेशभेदेनोद्भूतं गुणत्रयम् ॥ ३४ ॥

प्रधानतत्त्वेनेति ॥ समं—बहिस्समन्ततः । वैकारिकः—सात्त्विकः, तैजसो राजसः, भूतादिः तामसः, वैकारिकपदेनाविकाररूपस्य परमसत्त्वस्य व्यावृत्तिः ; * कामं देवाश्च मुनयः सत्त्वस्था नृपसत्तम । हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥ इति मोक्षधर्मोक्तेः ॥ ३५ ॥

त्रिविध इति ॥ भूतेंद्रियाणां हेतुः स इत्यत्र तामसांशेन भूतानां हेतुः, सात्त्विकांशेनेन्द्रियाणाम् । राजसांशेनोभयोरनुग्राहकः ॥ ३६ ॥

भूतादिरित्यादि ॥ ततो भूतादिर्विकुर्वाणः—क्षुभ्यन्, अनभिव्यक्तविशेषशब्दगुणकं शब्दतन्मात्रं ससर्ज । शब्दतन्मात्राच्छब्दविशेषलक्षणं स्थूलाकाशमभूदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शब्दमात्रमिति ॥ शब्दमात्रं—शब्दतन्मात्रम् ; तथा आकाशं—स्थूलाकाशं च, सः—भूतादिः, आवृणोत् । एतेन पूर्वपूर्वतन्मात्रमुत्तरोत्तरतन्मात्रं तद्विशेषं चावृणोदिति दर्शितम् । आकाशस्त्विति । आकाशः—तन्मात्ररूपस्थूलाकाशमिव स्पर्शतन्मात्रं च ससर्ज ॥ ३८ ॥

बलवानिति ॥ बलवानभवद्वायुः, स्पर्शमात्रादिति शेषः । स्पर्शः स्पर्शविशेषः ॥ ३९ ॥

तत इति ॥ वायुः तन्मात्ररूपः रूपमात्रं ससर्ज । ज्योतिरिति । वायोः—रूपतन्मात्रसहिताद्वायोः, स्पर्शतन्मात्ररूपात् स्थूलं ज्योतिरुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ अत्रेदमनुसंधेयम् । पूर्वपूर्वतन्मात्रसहितादेवोत्तरोत्तरतन्मात्रात् स्वविशेषोत्पत्तिर्न केवलात् । तथा सति वाय्वादिभूतविशेषाणां तत्तद्गुणाधिक्यायोगात् ; कारणक्रमेण हि कार्ये गुणसंभव इति ॥ अत्र पुराणान्तरवचनम् । * आकाशं शब्दतन्मात्रं स्पर्शमात्रं समाविशत् । रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् । तस्माच्चतुर्गुणा ह्येते विशेषाश्चेन्द्रियग्राह्याः ॥ इत्यादि ॥ ४० ॥

स्पर्शमात्रस्तु वै वायू रूपमात्रं समावृणोत् । ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह ॥ ४१ ॥
संभवन्ति ततोऽम्भांसि रसाधाराणि तानि च । रसमात्राणि चाम्भांसि रूपमात्रं समावृणोत्॥४२॥
विकुर्वाणानि चाम्भांसि गन्धमात्रं ससर्जिरे । संघातो जायते तस्मात्तस्य गंधो गुणो मतः ॥४३॥
तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता स्मृता ॥ ४४ ॥
तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥ ४५ ॥
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः । भूततन्मात्रसर्गोऽयमहंकारात्तु तामसात् ॥ ४६ ॥
तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश । एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ॥ ४७ ॥

स्पर्शमात्र इति ॥ ज्योतिः—रूपतन्मात्रम् ॥ ४१ ॥

संभवन्तीति ॥ ततोऽम्भांसि-ततः—रसतन्मात्रात्पूर्वतन्मात्रत्रयसहितात् ॥ ४२ ॥

विकुर्वाणानीति ॥ अम्भांसि-रसतन्मात्राणि, संघातः—भूमिः, संहतशब्दादिसर्वगुणकत्वात्; तस्मात्-गन्धतन्मात्रात्पूर्वतन्मात्रचतुष्टयसहितात् ॥ ४३ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्-व्योमादौ विशेषरहितशब्दस्पर्शादिगुणमात्रम्; तेन तस्मिन् तत्त्वे तन्मात्रता ॥ ४४ ॥

तदेवाह तन्मात्राणीति ॥ अविशेषाणि-विशेषरहितानि; ततः-तेन, ते-शब्दादयोऽविशेषसंज्ञाः ॥ ४५ ॥

विशेषशब्दार्थं व्याकुर्वंस्तत्तद्भावविशेषमाह—न शान्ता इति ॥ अविशेषिणः—शान्तघोरमूढाख्यत्रिगुणजन्यविशेषरहितत्वादविशेषिणः। उक्तं भूतसर्गं निगमयति भूततन्मात्रेति ॥ भूतानां तन्मात्राणां च सर्गः अहंकारात्तु तामसात्। अयमुक्तक्रमेण, न त्वव्यवधानेन। केचित्, * आत्मन आकाशस्संभूतः, आकाशाद्वायुः * इत्यादिश्रुतिदर्शनादाकाशादिभूतविशेषाणां पूर्वपूर्वं प्रति प्रकृतित्वमाहुः। तत् * अष्टौ प्रकृतयष्षोडश विकृतय इति श्रुतिविरुद्धम्। तेषामपि प्रकृतित्वे प्रकृतीनामाधिक्यं विकृतीनां न्यूनत्वं च स्यात्। तस्मात् * अष्टौ प्रकृतय इत्यादिश्रुतिविरोधेन * आत्मन आकाशः * इत्यादिश्रुतेरिति तैरर्थो व्याख्येयः। व्याख्यातश्चाधस्तादस्माभिरेव पूर्वपूर्वतन्मात्रं सविशेषमुत्तरोत्तरतन्मात्रं चोत्पादयतीत्याचक्षाणैः। * पृथिव्या ओषधयः * इत्योषधिविकृतित्वेऽपि पृथिव्या न तत्त्वप्रकृतित्वमित्यविरोधः। तस्मादुक्तप्रकार एव सृष्टिक्रमः ॥ ४६ ॥

तैजसानीति ॥ राजसाहंकारकार्याणीन्द्रियाणीति केचिदाहुः। देवाः-मनस्सहितानि दशेन्द्रियाणि, वैकारिकाः-सात्त्विकाहंकारकार्याणीत्यपरे। स्वपक्षमाह—अत्र देवा इति। इन्द्रियाणां देवशब्दवाच्यत्वं तदधिष्ठातृदेवताभिप्रायेण। तैजसाहंकारस्तु वैकारिकतामसयोः स्वकार्यकरणे प्रवर्त्तकः; सत्त्वतमसोः केवलं * रजःप्रवर्त्तकं तत्रेति वायूक्तेः। अहंकारस्येन्द्रियाणि प्रति निमित्तत्वमेव, भूतानामेवोपादानत्वम् * अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक् * इत्यादिश्रुतेरिति केचिदाहुः; तदयुक्तम्। अहंकारस्यैवोपादानत्वेऽपि भूतानामाप्यायकत्वेनापि तथा निर्देशोपपत्तेः। अयमत्रेन्द्रियस्य सृष्टिक्रमः-वैकारिकाहंकारात्क्रमेण शब्दतन्मात्रादिपंचकसहायात्क्रमेण श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकस्य सृष्टिः; तस्मादेव तत्सहायाद्वागादिकर्मेन्द्रियपंचकस्य सृष्टिः; असहायात्तु तस्मान्मनसः सृष्टिरिति ॥ ४७ ॥

त्वक् चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पंचमम्। शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विज॥४८॥
पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पञ्चमी। विसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म तेषां च कथ्यते ॥ ४९ ॥
आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा। शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन्संयुक्तान्युत्तरोत्तरैः ॥ ५० ॥
शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥ ५१ ॥
नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना। नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥ ५२ ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः। एकसंघातलक्ष्याश्च संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥ ५३ ॥
पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुग्रहेण च। महदा(दि)द्या विशेषान्ता ह्यण्डयुत्पादयन्ति ते ॥ ५४ ॥

त्वगिति। अवाप्त्यर्थं--पुंसो विषयज्ञानार्थम्। बुद्धियुक्तानि त्वगादीनि विषयज्ञानार्थं भवन्तीति शेषः। अत्र बुद्धिशब्देनान्तःकरणस्य ग्रहणम्। अत्र श्लोके क्रमो न विवक्षितः ॥ ४८ ॥

पाय्विति ॥ पायोर्विड्विसर्गः, उपस्थस्य मूत्ररेतोविसर्गः। विसर्गशिल्पगत्युक्तीति द्वन्द्वैकवद्भावान्नपुंसकत्वम् ॥ ४९ ॥

अथाण्डसृष्ट्यर्थं भूतानां पञ्चीकरणमाह—आकाशेति। अत्राकाशादयः शब्दा भूतविशेषपराः। उत्तरोत्तरैः—उत्तरत्रोत्तरत्र उत्तरैः—अधिकैरित्यर्थः। एतदुक्तं भवति—आकाशादीनि महाभूतानि उत्तरत्रोत्तरत्र वाय्वादावधिकैः शब्दादिभिर्गुणैर्विशिष्टानि—परस्परं युक्तानि—मिलितानि; तेनाकाश एकगुणो वायुर्द्विगुणस्तेजस्त्रिगुणमापश्चतुर्गुणाः पृथिवी पंचगुणेति ॥ ५० ॥

शान्ता इति ॥ तेन—परस्परं मेलनेन, प्रत्येकं विशेषाः शान्ता घोरा मूढाः। स्वतः शान्ते भूमिजले, घोरौ तेजोऽनिलौ, मूढ आकाशः; मेलनात्सर्वे शान्तघोरमूढाः। अयमत्र पञ्चीकरणप्रकारः-आकाशस्यैकमर्द्धमाकाशत्वेन स्थितम्। अन्यस्मिन्नर्द्धे चतुर्धाकृते वाय्वादिचतुर्भेदभूतप्रवेशः; एवं भूतान्तरोऽपि। उक्तं हि *एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकं स्युर्द्विधा ततः। चतुर्द्धा भिन्नमेकैकमर्द्धमर्द्धे तथा स्थितम्॥ व्योम्नोऽर्द्धभागाश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम्। अर्द्धानि यानि वायोस्तु व्योमतेजःपयोभुवाम्॥ इत्यादि ॥ ५१ ॥

अ(था)ण्डोत्पत्त्यर्थं महदादीनां परस्परात्मकत्वमित्याह—नानावीर्या इति ॥ नानावीर्यत्वमतिद्रवातिकठिनत्वादिकम्। संहतिं विना—मेलनं विना, अत एव असमागम्य—समित्येकीभावे, एकत्वमप्राप्य। प्रजाग्रहणमण्डस्याप्युपलक्षणार्थम् ॥ ५२ ॥

समेत्येति ॥ समेत्य—परस्परसमाश्रयादन्योन्यसंयोगं-संश्लेषं समेत्य, अनन्तरमशेषत ऐक्यं प्राप्य, एकसंघातलक्ष्याः—एकसंघातवीक्षकाः, चतुर्विधानन्तप्रजानिरन्तराण्डोत्पादनतत्पराः। पाठान्तरे एकः संघातः-अण्डं लक्ष्य-साध्यं येषां ते एकसंघातलक्ष्याः। यद्वा एकसंघातलक्ष्याः-एकः संघातः इति दृश्याः ॥ ५३ ॥

पुरुषाधिष्ठितत्वादिति ॥ पुरुषाधिष्ठितत्वात्—पुण्यपापपरिष्वक्तजीवानुप्रविष्टत्वात्। अव्यक्तानुग्रहेण-अनुग्रहोऽनुप्रवेशः, बीजस्य त्वगनुग्रहेणांकुरारम्भवत्, आप्यायकत्वं वा ॥ ५४ ॥

तत्क्रमेण विवृद्धं सज्जलबुद्बुदवत्समम्। भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे बृहत्तदुदकेशयम्।
प्राकृतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ ५५ ॥
तत्राव्यक्तस्वरूपोऽसौ व्यक्तरूपो जगत्पतिः। विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ ५६ ॥
मेरुरुल्बमभूत्तस्य जरायुश्च महीधराः। गर्भोदकं समुद्राश्च तस्यासन्सुमहात्मनः ॥ ५७ ॥
साद्रिद्वीपसमुद्राश्च सज्योतिर्लोकसंग्रहः। तस्मिन्नण्डेऽभवद्विप्र सदेवासुरमानुषः ॥ ५८ ॥
वारिवह्न्यनिलाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः। वृतं दशगुणैरण्डं भूतादिर्महता तथा ॥ ५९ ॥
अव्यक्तेनावृतो ब्रह्मंस्तैः सर्वैः सहितो महान्। एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम्।
नालिकेरफलस्यान्तर्बीजं बाह्यदलैरिव ॥ ६० ॥
जुषन् रजोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः। ब्रह्मा भूत्वाऽस्य जगतो विसृष्टौ संप्रवर्तते ॥ ६१ ॥
सृष्टं च पात्यनुयुगं यावत्कल्पविकल्पना। सत्त्वभृद्भगवान्विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ॥ ६२ ॥
तमोद्रेकी च कल्पान्ते रुद्ररूपी जनार्दनः। मैत्रेयाखिलभूतानि भक्षयत्यतिभीषणः ॥ ६३ ॥
भक्षयित्वा च भूतानि जगत्येकार्णवीकृते। नागपर्यङ्कशयने शेतेऽसौ परमेश्वरः ॥ ६४ ॥
प्रबुद्धश्च पुनः सृष्टिं करोति ब्रह्मरूपधृक् ॥ ६५ ॥

तदिति। समं—समत्वम्, अण्डस्य हि मित्याद्यवयवानां समकालत्वं जलबुद्बुदवत्। अनेनास्थैर्यं च सूचितम्। भूतानामेव प्राधान्यमित्याह—भूतेभ्य इति। ब्रह्मरूपस्य, प्राकृतमिति विशेषणाभ्यां स्वासाधारणं दिव्यरूपमप्राकृतं स्थानं चास्तीति सूचितम् ॥ ५५ ॥

अण्डभोक्ता चतुर्मुख एव कथं विष्णोःस्थानमित्युच्यते? इत्यत्राह—तत्रेति ॥ अव्यक्त-प्रधानं, व्यक्तं-महदादि, असौ स्वयमेव प्रधानादिपुरुषापदेशेन स्थितः * एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ। तदा-दर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ निमित्तमात्रं तावत्र * इति भारतवचनात् ॥ ५६ ॥

मेरुरित्यादि ॥ तस्य-ब्रह्मणः उल्बं-गर्भवेष्टनमांसं, तद्वेष्टनं जरायुः—गर्भाशयः, उत्तरं वा * उल्बा-ज्जरायुः * इति श्रुतेः। स्वदेहभूतब्रह्माण्डावयवभूतैर्मेर्वादिभिस्सहितो हिरण्यगर्भः समवर्ततात्रे इत्यर्थः। *हिरण्य-गर्भस्समवर्तताग्रे * इति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

यद्ब्रह्मणा सह सृष्टं यच्च ब्रह्मणा सृष्टं तत्सर्वं तस्मिन्नण्ड एवेत्याह—साद्रीति ॥ सज्योतिः—ज्योति-श्चक्रसहितः। लोकसंग्रहः-लोकसमूहः ॥ ५८ ॥

वारीत्यादि ॥ दशगुणैः-दशगुणोत्तरैः ॥ ५९ ॥

अव्यक्तेनेति ॥ प्राकृतैरित्यनेन प्रकृतेरपि लक्षणया ग्रहणम्, छत्रीति न्यायात् ॥ ६० ॥

क्षेत्रज्ञबुद्धिपूर्वकसर्गादौ क्षेत्रज्ञांशस्यैव गुणवश्यत्वं न तु विष्णोरित्याह—जुषन्निति ॥ ब्रह्मा भूत्वा रजो-गुणं जुषन् तत्रापि स्वयं विश्वेश्वरः-सर्वेश्वरो न गुणवश्यः, अपि तु स्वसंकल्पेन क्षेत्रज्ञानेव गुणवश्यान् करोति ॥

सृष्टमिति ॥ कल्पविकल्पना-ब्रह्माहर्व्यवहारः। सत्वभृत्—सत्त्वम्—अप्राकृतं शुद्धसत्त्वगुणं बिभर्तीति सत्त्वभृत, *गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीतः, * इत्युक्तेः। किं च * सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः। न हि तस्य गुणाः सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि ॥ वक्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैः॥ इत्यादिभ्यः ॥ ६२-६५॥

सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥ ६६ ॥
स्रष्टा सृजति चात्मानं विष्णुः पाल्यं च पाति च। उपसंह्रियते चान्ते संहर्ता च स्वयं प्रभुः॥ ६७॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च । सर्वेन्द्रियान्तःकरणं पुरुषाख्यं हि यज्जगत् ॥ ६८ ॥
स एव सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यतोऽव्ययः । सर्गादिकं तु तस्यैव भूतस्थमुपकारकम् ॥ ६९ ॥

स एव सृज्यः स च सर्गकर्ता स एव पात्यत्ति च पाल्यते च ।
ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्तिर्विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः ॥ ७० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ब्रह्मादीनपदिश्य तेषु स्थित्वा स्वयमेव सृष्ट्यादिकं करोतीत्याह—सृष्टीति ॥ सृष्टिस्थित्यन्तनिमित्तां ब्रह्म-विष्णुशिवात्मिकाम्—ब्रह्मा विष्णुः शिव इत्येवंरूपां संज्ञां तत्तद्रूपो भगवानेव यातीत्यर्थः । सर्गस्थित्यन्तकरणामिति वक्तव्ये ङीपः प्रयोग आर्षत्वात्साधुः । यद्वा कर्मणि ल्युटतया संज्ञायमाना संज्ञात्ववस्थोच्यते । तथा च सर्गादि-क्रियासाधनभूतां ब्रह्माद्यात्मिकामवस्थां यातीत्यर्थः । करणीमिति करोतेः करणे ल्युट् प्रत्ययः ॥ ६६ ॥

तद्वत्सृज्यपाल्यसंहार्यानन्तवस्त्वन्तरेषु संज्ञान्तराभिधेयतया वर्तत इत्याह—स्रष्टेति ॥ स्रष्टारं ब्रह्माणं, सृज्यं च दक्षादिगणं, संहर्तारं रुद्रं, संहार्यं च त्रैलोक्यं, युगपन्निर्दिश्य तद्रूपत्वविधानात्सृज्यसंहार्यभूताद्वस्तुनः स्रष्टृसंहर्त्रोर्न विशेष इति प्रदर्शनमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रेतम् । तस्य क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं गुणनियंतृत्वमेव न भोक्तृत्व-मित्याह—स्वयंप्रभुरिति ॥ ६७ ॥

उक्तस्य सर्वतादात्म्यस्य हेतुमध्यायादावुक्तं पुनरपि दर्शयति—पृथिव्याप इति । एवंभूतं यज्जगत्तस्स एवेत्युत्तरत्रान्वयः ॥ ६८ ॥

तत्र हेतुः स एवेति ॥ सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यत इति—सर्वभूतानामयमात्मा विश्वं चास्य शरीर-मिति यतः, अतः सर्वं स एवेति । ततो ब्रह्मादिभूतस्थं सर्गादिकं लीलावताररूपिणोऽस्यैवोपकारकम् । यथा शरीरव्यापाराः शरीरिणो जीवस्यैव ॥ ६९ ॥

उक्तमर्थं निगमयति—स एवेति॥ अशेषमूर्तिः—सृष्ट्यादिकर्तुः स्वस्यैव सृज्यत्वाद्युपसाधनम् अशेषमूर्ति-रिति। ब्रह्मादीनां कुतः स्रष्टृत्वादिकं तत्राह—वरद इति । अयमाश्रितेभ्यो ब्रह्मादिभ्यः स्रष्टृत्वादिवरप्रदः, * तदा-दर्शितपंथानौ सृष्टिसंहारकारकौ, * मयैवैते निहताः * इत्यादेः । अत्राद्यते चेत्यध्याहार्यम् । वरेण्यः—वरणीयः ॥७०॥

इति श्रीभगवद्भाष्यकारचरणनलिनांतरंगश्रीविष्णुचित्तविरचिते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने प्रथमांशे द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

मैत्रेयः—

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः । कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥ १ ॥

श्रीपराशरः—

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।
भवंति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ॥ २ ॥

तन्निबोध यथा सर्गे भगवान्संप्रवर्त्तते । नारायणाख्यो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ३ ॥
उत्पन्नः प्रोच्यते विद्वन्नित्यमेवोपचारतः ॥ ४ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

लोके रागद्वेषसत्त्वादिगुणकस्य शरीरिणः परिच्छिन्नस्य कर्मवश्यस्य तत्संबन्धार्हस्यैव कुलालादेः कर्तृत्वं दृष्टम् । ब्रह्मणस्तद्विलक्षणस्य कथं जगत्सर्गादिकर्तृत्वमिहोच्यते इति चोदयति-निर्गुणस्येति ॥ १ ॥

परिहरति—शक्तय इत्यादि सार्द्धश्लोकेन । शक्तय इति ॥ सर्वपदार्थानां वह्नेरौष्ण्यमिव स्वाभाविक्यः शक्तयः तर्कैरचिन्त्याः स्वसाधकप्रमाणगोचराः सन्ति । अतो ब्रह्मणोऽपि * पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च * इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः जगत्सर्गादिनिमित्तभूताः भावशक्तयः—स्वाभाविकसामर्थ्यानि सन्ति । अतो लौकिककर्तृवैलक्षण्येऽपि सर्गादिकर्तृत्वं युक्तम् । सर्गाद्या इति । सृज्यतेऽनयेति सर्गः । * अकर्त्तरि च कारके * इति करणे घञ् प्रत्ययः । सृष्ट्यादिकरणभूता इत्यर्थः । तपतां श्रेष्ठ इति संबुद्धिः । अत्र ब्रह्मणोऽशरीरत्वमभ्युपगम्य शक्तिमत्वात्कर्तृत्वमुक्तम् । परमार्थतस्तु दिव्यमंगलविग्रहवत्त्वमस्त्येव । यद्वा लोके सत्त्वादिगुणकं परिच्छिन्नं च मृदाद्युपादानं दृष्टम् । देहादियुक्तो रागादिना मलिनश्च कुलालादिर्निमित्तम्; ब्रह्मणस्तु तद्वैलक्षण्यात् कथमुपादानत्वं निमित्तत्वं चेति चोद्यम् । उत्तरं तु लोके नायं नियमः । द्रव्यलक्षणे हि निर्गुणमेवाचिद्द्रव्यं गुणानामुपादानं दृष्टम् । अपरिच्छिन्न एवाकाशादिः शब्दादेः, अशरीर एवात्मा स्वशरीरप्रेरणे निमित्तं दृष्टः । रागादिरहित एव स्खलनादौ, अयत्न एवायस्कान्तादिर्लोहभ्रमणादौ हेतुर्दृष्ट इत्येवं त्वदुक्तव्याप्तिभंग इत्यभिप्रायः । सर्वभावानां स्वकार्योत्पादनशक्तयः स्वप्रमाणसिद्धत्वादन्यानन्यत्वादिविकल्पैरविचारणीयाः सन्ति । यथाग्नेर्दाहकत्वशक्तिः । एवं ब्रह्मणो जगत्सर्गादिहेतवः स्वाभाविक्यः शक्तयः संतीति । यथाहुः—* न च पर्यनुयोगोऽस्ति वस्तुशक्तेः कथंचन । अग्निर्दहति नाकाशं कोऽत्र पर्यनुयुज्यता ॥ * आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ इत्यादि ॥ २ ॥

तन्निबोधेति ॥ नारायणाख्यः स्रष्टा नारायणो लोकपितामहो ब्रह्मा-ब्रह्मरूपेण ॥ ३ ॥

उत्पन्न इति ॥ उत्पन्न इत्युपचारेणोच्यते । स तु नित्य एव । अत्र नारायणत्वं हेतुः । स्वेच्छयैव सर्वात्मकत्वरूपत्वात्तस्य । कर्माधीनशरीरपरिग्रहो हि मुख्योत्पत्तिः । यद्वा रात्रौ नारायणे प्रवेशेन नारायणाख्यो ब्रह्मा प्रतिकल्पमुत्पन्न इत्युपचारत उच्यते । द्विपरार्धकालस्थायित्वेन नित्यत्वात्तस्य स्वेच्छागृहीतशरीरस्यापि कादाचित्कत्वसाम्यादुत्पन्नत्वोपचारः । रात्रौ नारायणत्वं ब्रह्मणः कौर्मे उक्तम्, * ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाश्रित्य चक्रिणः । अवाप वैष्णवीं निद्रामेकीभूयाथ विष्णुना ॥ इति ॥ ४ ॥

निजेन तस्य मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम् । तत्पराख्यं तदर्धं च परार्द्धमभिधीयते ॥ ५ ॥
कालस्वरूपं विष्णोश्च यन्मयोक्तं तवानघ । तेन तस्य निबोध त्वं परिमाणोपपादनम् ॥ ६ ॥
अन्येषां चैव जन्तूनां चराणामचराश्च ये । भूभूभृत्सागरादीनामशेषाणां च सत्तम ॥ ७ ॥
काष्ठा पञ्चदशाख्याता निमेषा मुनिसत्तम । काष्ठास्त्रिंशत्कला त्रिंशत्कला मौहूर्त्तिको विधिः ॥ ८ ॥
तावत्संख्यैरहोरात्रं मुहूर्तैर्मानुषं स्मृतम् । अहोरात्राणि तावन्ति मासः पक्षद्वयात्मकः ॥ ९ ॥
तैः षड्भिरयनं वर्षं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे । अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनम् ॥ १० ॥
दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् । चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥ ११ ॥
चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः ॥ १२ ॥
तत्प्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । सन्ध्यांशश्चैव तत्तुल्यो युगस्यानंतरो हि सः ॥ १३ ॥
सन्ध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञितः ॥ १४ ॥
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चैव चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं च ब्रह्मणो दिवसं मुने ॥ १५ ॥
ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन्मनवस्तु चतुर्दश । भवन्ति परिणामं च तेषां कालकृतं शृणु ॥ १६ ॥
सप्तर्षयः सुराः शक्रो मनुस्तत्सूनवो नृपाः । एककाले हि सृज्यन्ते संह्रियन्ते च पूर्ववत् ॥ १७ ॥
चतुर्युगाणां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः । मन्वन्तरं मनोः कालः सुरादीनां च सत्तम ॥ १८ ॥
अष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतम् । द्विपंचाशत्तथाऽन्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ॥ १९ ॥
त्रिंशत्कोटयस्तु संपूर्णाः संख्याता स्संख्यया द्विज । सप्तषष्टिस्तथाऽन्यानि नियुतानि महामुने ॥ २० ॥

निजेनेति ॥ निजेन-ब्राह्मेण मानेन-कालपरिमाणेन । सर्वसंसार्यायुषोऽधिकत्वात्तस्यायुः परमित्युच्यते ॥ ५ ॥

कालेत्यादि ॥ तेन-कालेन, तस्य-ब्रह्मणः, परिणामोपपादनं-नाशरूपस्य परिणामस्योपपादनं-निर्वर्तनं निबोध । परिमाणोपपादनमिति पाठे ब्रह्मादीनां जीवने इयत्ताक्लृप्तिः ॥ ६ ॥

अन्येषामिति ॥ अन्येषां चैव परिणामोपपादनमिति शेषः ॥ ७ ॥

कालस्वरूपमाह—काष्ठेत्यादिना ॥ काष्ठेति । मौहूर्त्तिको विधिः—मुहूर्त्तप्रकारः ॥ ८ ॥

तावदिति ॥ यद्यपि त्रिंशन्मुहूर्ताः सावनोऽहोरात्रः, शुक्लकृष्णद्विपक्षात्मकश्चांद्रो मासः, अयनद्वयात्मकः सौरोऽब्दः; तथापि सौराब्दैरेव युगव्यवहाराद्दिनमासयोरपि सौरत्वमेवात्रोपलक्ष्यम् ॥ ९-१७ ॥

चतुर्युगाणामिति ॥ साधिका किंचिदूनत्रिचत्वारिंशच्छताधिकं पञ्चसहस्रं दिव्याब्दानामधिकम् अवशिष्टचतुर्युगषट्कसहस्रस्य दिव्याब्दसहस्राणां चतुर्दशांशः प्रत्येकं चतुर्युगाणामेकसप्ततेरधिक इत्यर्थः । तेन सहिता साधिका सुरादीनां इन्द्रसप्तर्षिमनुतत्पुत्राणाम् ॥ १८ ॥

मन्वन्तरे देवसंवत्सरसंख्यामाह—अष्टाविति ॥ अधिकं विनेति वक्ष्यति; तदत्रापि संबध्यते ॥ १९ ॥

तस्मिन्मानुषसंवत्सरसंख्यामाह—त्रिंशदिति ॥ २० ॥

विंशतिस्तु सहस्राणि कालोऽयमधिकं विना। मन्वन्तरस्य संख्येयं मानुषैर्वत्सरैर्द्विज ॥ २१ ॥
चतुर्दशगुणो ह्येष कालो ब्राह्ममहः स्मृतम्। ब्राह्मो नैमित्तिको नाम तस्यान्ते प्रतिसंचरः ॥ २२ ॥
तदा हि दह्यते सर्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकम्। जनं प्रयान्ति तापार्ता महर्लोकनिवासिनः ॥ २३ ॥
एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः। भोगिशय्यां गतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः ॥ २४ ॥
जनस्थैर्योगिभिर्देवश्चिन्त्यमानोऽब्जसंभवः। तत्प्रमाणां हि तां रात्रिं तदन्ते सृजते पुनः ॥ २५ ॥
एवं तु ब्रह्मणो वर्षमेवं वर्षशतं च यत्। शतं हि तस्य वर्षाणां परमायुर्महात्मनः ॥ २६ ॥
एकमस्य व्यतीतं तु परार्द्धं ब्रह्मणोऽनघ। तस्यान्तेऽभून्महाकल्पः पाद्म इत्यभिविश्रुतः ॥ २७ ॥
द्वितीयस्य परार्द्धस्य वर्तमानस्य वै द्विज। वाराह इति कल्पोऽयं प्रथमः परिकीर्तितः ॥ २८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विंशतिरिति ॥ अधिकं विना मन्वन्तरस्य मानुषैर्वर्षैस्सेयं संख्येत्यन्वयः ॥ २१ ॥

चतुर्दशगुण इति। ब्राह्म इति। ब्रह्मणो ग्रसनाद्ब्राह्मः। * निमित्तं तत्र यच्छेत इति नैमित्तिकत्वं वक्ष्यति ॥ २२, २३ ॥

एकार्णव इत्यादि। ग्रासबृंहितः—त्रैलोक्यग्राससमये भगवदनुप्रवेशातिशयाद्बृंहितः। ज्ञानबृंहित इति पाठे तत्तज्जीवकर्मवासनाज्ञानबृंहितः। श्रीजन्मरहस्ये परशुरामादिवद्ब्रह्मणोऽवतारत्ववचनात् भगवच्चेष्टाया एवोद्भूतत्वाच्च तस्य भोगिशयनवचनमविरुद्धम्। अवतारत्वे हि योगिचिन्त्यत्वं युज्यते। बलभद्रादिवदत्रापि * विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः * इत्युक्तम्। अथ वा * यथा सुष्वाप भगवानच्छय्यामेक एव हि * इत्यत्राच्छय्याया वचनं भोगिशय्याव्यवधानसहम्; यथा च * क्षीरोदे वसति प्रभुः * इत्यत्र क्षीरोदवासः श्रीमदायतनदिव्यमंटपयोगपीठादिव्यवधानसहः। एवं ब्रह्मा भोगिशय्यागत इत्यत्रापि नाभिसरोरुहव्यवधानसहम्। तथा च श्रीविष्णुधर्मे * एकार्णवे जगत्यस्मिन् ब्रह्मण्यमिततेजसि। कृष्णनाभिह्रदोद्भूतकमलोदरशायिनि ॥ * संहृत्य विश्वं जलशायिने च नमोनमः कैटभनाशनाय। स्वनाभिपद्मोदरशायिने च ब्रह्मस्वरूपोपगताय देव। * स्वनाभिकमलोद्भूतकमलोदरशायिने। इति च भगवतो जलशायित्वं ब्रह्मणः पद्मोदरशायित्वं चोक्तम्। तथा च श्रीहरिवंशे * पूर्णे युगसहस्रे * इत्यारभ्य कल्पक्षये ब्रह्मणा सह देवानां भगवदनुप्रवेशमुक्त्वा * सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्मवर्णस्त्वतीन्द्रियः। सुष्वाप सलिले तस्मिन् * इति भगवतः सलिलशयनमुक्त्वा * ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् ज्योतिर्भूत्वा चचार ह। निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले ततस्तु सः * इति ब्रह्मणः सलिलोपलक्षिते पद्मे शयनमुक्तम् ॥

जनस्थैरिति ॥ तां—ब्राह्मीं रात्रिं, नैरन्तर्येण शेते, सृजते पुनः, त्रैलोक्यमिति शेषः ॥ २५ ॥

उक्तमर्थं निगमयति—एवमित्यादिना। एवमित्यनेन पूर्वोक्ता ब्रह्मदिनसंख्या विवक्षिता। तस्य वर्षाणां शतं परमायुः—तस्यायुषः परमिति संज्ञेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एकमिति ॥ परार्धं परस्यार्द्धमित्यर्थः ॥ २७, २८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजपादारविंदभृंगायमणविष्णुचित्तविरचिते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशे तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

मैत्रेयः—

ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ कल्पादौ भगवान्यथा । ससर्ज सर्वभूतानि तदाचक्ष्व महामुने ॥ १ ॥

श्रीपराशरः—

प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मकः । प्रजापतिपतिर्देवो यथा तन्मे निशामय ॥ २ ॥

अतीतकल्पावसाने निशासुप्तोत्थितः प्रभुः । सत्त्वोद्रिक्तस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ॥ ३ ॥

नारायणः परोऽचिन्त्यः परेषामपि स प्रभुः । ब्रह्मस्वरूपी भगवाननादिः सर्वसंभवः ॥ ४ ॥

इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति । ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ॥ ५ ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥६॥

तोयान्तस्थां महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवीकृते । अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः ॥ ७ ॥

अकरोत्स्वतनूमन्यां कल्पादिषु यथा पुरा । मत्स्यकूर्मादिकां तद्वद्वाराहं वपुरास्थितः ॥ ८ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

अथ पाद्मकल्पकथाविषयाद्ब्रह्मप्रोक्तात्पाद्मपुराणादनन्तरं वाराहकल्पवृत्तान्तविषयमिदं वैष्णवं पुराणमिति दर्शयितुं प्राक् परार्द्धप्राप्तं पाद्मं कल्पमनूद्य वराहकल्पवृत्तान्तं प्रस्तौति—अतीतकल्पेति ॥ तथोक्तं मात्स्ये * एतदेव च वै ब्राह्मं पाद्मे कल्पे जगद्धितम् । सर्वभूतात्मकं यत्तत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः । वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः । यान्प्राह धर्मानखिलांस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः ॥ * इति । सत्त्वोद्रिक्तः—भगवदनुप्रवेशातिशयात् तस्यैव वराहाद्यवतारप्रसिद्धेः ॥ १—४ ॥

अत्र ब्रह्मनारायणयोः स्वरूपैक्यशंकायां मन्वादयस्तयोर्भेदपरं नारायणविषयं श्लोकमुदाहरन्तीत्याह—इमं चेति ॥ ५ ॥

तमेव श्लोकं दर्शयति आप इति ॥ * प्रादुरासीत्तमोनुदः * इति प्रकृतेः परमकारणभूतो भगवान-विनाशित्वेन नर इत्युच्यते । तत्सृष्टा आपो नाराः । अप्छन्दः सृज्यतत्त्वान्तरप्रदर्शनपरः * नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः । तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥ इत्यादि दर्शनात् । अस्यायनम्—अनुप्रविष्टस्य शरीरम् । * यदम्बु वैष्णवः कायः * इति वक्ष्यति । पूर्वं—ब्रह्मसृष्टेः प्राक् । कारणभूते भगवति नारायणशब्दनिर्वचनात्तस्य कार्यभूताद्ब्रह्मणो भेद इति भावः ॥ ६ ॥

तोयान्तामिति । तोयान्तां समहीमिति पाठान्तरम् । तोयेनान्तो नाशो यस्यास्ताम् । अनुमानात्-* सोऽपश्यत्पुष्करपर्णमिति पुष्करपर्णलिंगदर्शनात् ज्ञात्वा, नारायणमूर्तेरन्यां मत्स्यकूर्मादिकां स्वतनुं यथा पुरा-ऽकरोत्तथा वाराहरूपमास्थितस्तोयं प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ ७, ८ ॥

वेदयज्ञमयं रूपमशेषजगतः स्थितौ। स्थितः स्थिरात्मा सर्वात्मा परमात्मा प्रजापतिः॥ ९॥

जनलोकगतैस्सिद्धैस्सनकाद्यैरभिष्टुतः। प्रविवेश तदा तोयमात्माधारो धराधरः॥ १०॥

निरीक्ष्य तदा देवी पातालतलमागतम्। तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुन्धरा॥ ११॥

श्रीपृथिव्युवाच—

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष शंखचक्रगदाधार। मामुद्धरास्मादद्य त्वं त्वत्तोऽपूर्वमुत्थिता॥ १२॥

त्वयाऽहमुद्धृता पूर्वं त्वन्मयाऽहं जनार्दन। तथाऽन्यानि च भूतानि गगनादीन्यशेषतः॥ १३॥

नमस्ते परमात्मात्मन् पुरुषात्मन्नमोऽस्तु ते। प्रधानव्यक्तभूताय कालभूताय ते नमः॥ १४॥

त्वं कर्ता सर्वभूतानां त्वं पाता त्वं विनाशकृत्। सर्गादिषु प्रभो ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मरूपधृक्॥ १५॥

संभक्षयित्वा सकलं जगत्येकार्णवीकृते। शेषे त्वमेव गोविंद चिन्त्यमानो मनीषिभिः॥ १६॥

भवतो यत्परं (रूपं) तत्त्वं तन्न जानाति कश्चन। अवतारेषु यद्रूपं तदर्चन्ति दिवौकसः॥ १७॥

त्वामाराध्य परं ब्रह्म याता मुक्तिं मुमुक्षवः। वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्स्यति॥ १८॥

यत्किंचिन्मनसा ग्राह्यं यद्ग्राह्यं चक्षुरादिभिः। बुद्ध्या च यत्परिच्छेद्यं तद्रूपमखिलं तव॥ १९॥

त्वन्मयाऽहं त्वदाधारा त्वत्सृष्टा त्वत्समाश्रया। माधवीमिति लोकोऽयमभिधत्ते ततो हि माम्॥ २०॥

वेदेति॥ वेदयज्ञमयं रूपं—वेदयज्ञमयत्वेन निरूपणीयम्; वेदवैदिकधर्मैर्भूर्धार्यत इति भावः। स्थितौ स्थितः—स्थितिनिमित्तमास्थितः, स्थिरात्मा—रक्षणे स्थिरचित्तः॥ ९॥

जनलोकेति॥ अभिष्टुतः—सृष्ट्यर्थमुद्बोधितमहिमा; स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्द्धते इति न्यायात्॥

नम इति॥ मामुद्धर अस्मात्—प्रलयाब्धेः। त्वत्त उत्थिता—उत्पन्ना॥ १२॥

त्वयेति॥ त्वन्मया—त्वन्मयी त्वदुपादाना॥ १३॥

नम इति॥ परमात्मात्मन्—पुरुषादिचतूरूपविलक्षणस्वरूप! अप्यये अनिरुद्धादयः पुरुषाच्युतसत्यवासुदेवाख्याः॥ १४॥

त्वमिति॥ ब्रह्मेत्यादि—ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपधर!॥ १५॥

संभक्षयित्वेति॥ शेषे—स्वपिषि॥ १६–१८॥

यत्किञ्चिदिति॥ मनसा ग्राह्यं—सुखादि, चक्षुरादिभिर्ग्राह्यं—रूपादि, बुद्ध्या परिच्छेद्यं—व्याप्तिसंबन्धज्ञानादिना प्रमाणान्तरपरिच्छेद्यम्॥ १९॥

त्वन्मयेति॥ माधवी। माधवस्येयमिति माधवी॥ २०॥

जयाखिलज्ञानमय जय स्थूलमयाव्यय । जयाऽनन्त जयाव्यक्त जय व्यक्तमय प्रभो ॥ २१ ॥
परापरात्मन्विश्वात्मञ्जय यज्ञपतेऽनघ । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारस्त्वमग्नयः ॥ २२ ॥
त्वं वेदास्त्वं तदङ्गानि त्वं यज्ञपुरुषो हरे । सूर्यादयो ग्रहास्तारा नक्षत्राण्यखिलं जगत् ॥ २३ ॥
मूर्तामूर्तमदृश्यं च दृश्यं च पुरुषोत्तम । यच्चोक्तं यच्च नैवोक्तं मयाऽत्र परमेश्वर ।
तत्सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयोभूयो नमोनमः ॥ २४ ॥

श्रीपराशरः—

एवं संस्तूयमानस्तु पृथिव्या धरणीधरः । सामस्वरध्वनिः श्रीमाञ् जगर्जे परिघर्घरम् ॥ २५ ॥

ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।
रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥ २६ ॥
उत्तिष्ठता तेन मुखानिलाहतं तत्संभवाम्भो जनलोकसंश्रयान् ।
सनन्दनादीनपकल्मषान्मुनींश्चकार भूयोऽपि पवित्रतापदम् ॥ २७ ॥
प्रयान्ति तोयानि खुराग्रविक्षते रसातलेऽधः कृतशब्दसन्तति ।
श्वासानिलास्ताः परितः प्रयान्ति सिद्धा जने ये नियता वसन्ति ॥ २८ ॥
उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुक्षेर्महावराहस्य महीं विगृह्य ।
विधुन्वतो वेदमयं शरीरं रोमान्तरस्था मुनयः स्तुवन्ति ॥ २९ ॥

जयेति ॥ अखिलज्ञानमय—सर्वज्ञ ! स्थूलं—जगत्, तन्मय ! व्यक्तं—महदादि, तन्मय ! ॥ २१ ॥

परापरात्मन्निति ॥ परापरात्मन्—उत्कृष्टनिकृष्टयोरात्मभूत ! वषट्कारः—अस्तुश्रौषडित्यादि मंत्रः ॥ २२ ॥

त्वमिति ॥ यज्ञपुरुषः—यज्ञाधिदेवता । ताराः—कृत्तिकाद्याः । नक्षत्राणि-देवगृहाः ॥ २३ ॥

मूर्तामूर्तमिति ॥ मूर्तं-सर्वगतं द्रव्यम् । दृश्यं-प्रत्यक्षम् ॥ २४ ॥

एवमिति ॥ परिघर्घरमिति वराहजातिध्वन्यनुकृतिः । गर्जनं—स्तोत्रानुमोदनप्रकारः ॥ २५ ॥

तत इति ॥ स्फुटं—विकसितम् । नीलोत्पलपत्रवत्स्निग्धश्यामः ॥ २६ ॥

उत्तिष्ठतेति ॥ तत्संप्लवांभ इति पाठान्तरम् । तत्संप्लवाम्भः—तदभिषेकजलम् । भगवन्मुखनिःश्वासस्य वेदमयत्वात्तत्प्रेरितशीकरस्पर्शादतिपावनत्वम् * तस्य वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः * इत्यादि-श्रुतेः । अम्भोविशेषणं वा पवित्रतापदमिति ॥ २७ ॥

प्रयान्तीत्यादि ॥ वराहस्य खुराग्रेण विक्षते-विदीर्णे रसातले सति, अधः—अण्डकटाहे प्रयान्तिस्म । कृतशब्दसन्ततीति क्रियाविशेषणम् । तथा च श्रीविष्णुधर्मोत्तरे गंगाव्याप्तौ पातालान्यधिकृत्योक्तम् * रौक्मभौमादधो याता रौद्रं तेजः सुदारुणम् । तत्राप्यविलयं याता वाराहं लोकमागता ॥ वाराहलोके ब्रह्माण्डमधोर्द्धे भिन्नवान्हरिः । छिद्रेण तेन सा देवी स्वां योनिं पुनरागता ॥ इति ॥ २८ ॥

उत्तिष्ठत इति ॥ रोमान्तरस्था मुनय इति ॥ जनलोकं यावत्तावद्रोमप्रसारणादिति भावः । स्तुवन्ति स्मेति शेषः ॥ २९ ॥

तं तुष्टुवुस्तोषपरीतचेतसो लोके जने ये निवसन्ति योगिनः ।
सनन्दनाद्या ह्यतिनम्रकन्धरा धराधरं धीरतरोद्धतेक्षणम् ॥ ३० ॥

जयेश्वराणां परमेश केशव प्रभो गदाशंखधरासिचक्रधृक् ।
प्रसूतिनाशस्थितिहेतुरीश्वरस्त्वमेव नान्यत्परमं च यत्पदम् ॥ ३१ ॥

पादेषु वेदास्तव यूपदंष्ट्र दन्तेषु यज्ञाश्चितयश्च वक्त्रे ।
हुताशजिह्वोऽसि तनूरुहाणि दर्भाः प्रभो यज्ञपुमांस्त्वमेव ॥ ३२ ॥

विलोचने रात्र्यहनी महात्मन्सर्वास्पदं ब्रह्म परं शिरस्ते ।
सूक्तान्यशेषाणि सटाकलापो घ्राणं समस्तानि हवींषि देव ॥ ३३ ॥

स्रुक्तुण्डसामस्वरधीरनादप्राग्वंशकायाखिलसत्रसन्धे ।
पूर्तेष्टधर्मश्रवणोऽसि देव सनातनात्मन्भगवन्प्रसीद ॥ ३४ ॥

पदक्रमाक्रान्तभुवं भवन्तमादिस्थितं चाक्षरविश्वमूर्ते ।
विश्वस्य विद्मः परमेश्वरोऽसि प्रसीद नाथोऽसि परावरस्य ॥ ३५ ॥

दंष्ट्राग्रविन्यस्तमशेषमेतद्भूमण्डलं नाथ विभाव्यते ते ।
विगाहतः पद्मवनं विलग्नं सरोजिनीपत्रमिवोढपंकम् ॥ ३६ ॥

द्यावापृथिव्योरतुलप्रभाव यदन्तरं तद्वपुषा तवैव ।
व्याप्तं जगद्व्याप्तिसमर्थदीप्ते हिताय विश्वस्य विभो भव त्वम् ॥ ३७ ॥

तमिति ॥ तोषपरीतचेतसः—तोषेणानंदेन परीतानि व्याप्तानि चेतांसि येषां ते । अतिनम्रकंधराः प्रीतिभारेण । धीरतरोद्धतेक्षणं—निर्विशंकोदारेक्षणमित्यर्थः ॥ ३० ॥

जयेति ॥ ईश्वराणां—ब्रह्मादीनाम् । केशवेति । * क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे संभूतौ तस्मात्केशवनामवान् ॥ इति महाभारते । प्रसूत्यादीनां त्वमेव हेतुः । ईश्वरः—नियन्ता । परमं च यत्पदं—मुक्तस्वरूपं, तच्च त्वत्तो नान्यत् । तत्परमं पदं त्वमेवेत्यर्थः ; तस्य त्वदधीनत्वात् ॥ ३१ ॥

पादेष्विति ॥ यज्ञाः अग्निष्टोमाद्याः ; चितयः—कंकचितादीनि चयनानि उत्तरक्रतुसूत्तरवेदिस्थानीयानि॥

विलोचने इति ॥ रात्र्यहनी-चंद्रार्कोपलक्षितौ यज्ञीयकालौ । सर्वास्पदमिति पाठे सर्ववर्णाश्रयत्वात् सर्वास्पदम् । ब्रह्म—प्रणवः । सटाः—स्कन्धरोमाणि ॥ ३३ ॥

स्रुक्तुण्डेति ॥ प्राग्वंशः—अग्निशालायाः प्राग्देशः । सत्रम्-आसन्नोपायचोदनाचोदितो यागः । पूर्तं—तटाकखातादि । इष्टं—यज्ञादि ॥ ३४ ॥

पदक्रमेति ॥ पदक्रमाभ्याम् आक्रान्तं—व्याप्तम् । अनन्तम् आदौ च स्थितं शब्दब्रह्मेत्यर्थः । अक्षरः—ककारादिवर्णात्मकः । नाथः- प्रार्थ्यः, स्वामी वा ॥ ३५-३७ ॥

परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते। तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम् ॥ ३८ ॥
यदेतद्दृश्यते मूर्त्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव। भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥ ३९ ॥
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः। अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥ ४० ॥
ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत्। ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥ ४१ ॥
प्रसीद सर्व सर्वात्मन्भवाय जगतामिमाम्। उद्धरोर्वीममेयात्मन् शं नो देह्यब्जलोचन ॥ ४२ ॥
सत्त्वोद्रिक्तोऽसि भगवन् गोविंद पृथिवीमिमाम्। समुद्धर भवायेश शं नो देह्यब्जलोचन ॥ ४३ ॥
सर्गप्रवृत्तिर्भवतो जगतामुपकारिणी। भवत्येषा नमस्तेऽस्तु शं नो देह्यब्जलोचन ॥ ४४ ॥

श्रीपराशरः—

एवं संस्तूयमानस्तु परमात्मा महीधरः। उज्जहार क्षितिं क्षिप्रं न्यस्तवांश्च महाम्भसि ॥ ४५ ॥
तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थिता। विततत्वात्तु देहस्य न मही याति संप्लवम् ॥ ४६ ॥
ततः क्षितिं समां कृत्वा पृथिव्यां सोऽचिनोद्गिरीन्। यथाविभागं भगवाननादिः परमेश्वरः ॥ ४७ ॥

परमार्थ इत्यादि ॥ परमार्थः—सत्यः। त्वद्व्यतिरिक्तः परमार्थो नास्ति, * बहु स्याम् * स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् * नेह नानास्ति * तस्मिन्नज्ञे स्वयं ब्रह्मा, * सर्वगत्वादनन्तस्य * तदनुप्रविश्य, सच्च त्यच्चाभवत्, * हरिरखिलाभिरुदीर्यते * हरेर्न किंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति * इत्यादिभ्यः। अत्र हेतुः येनोपादानभूतेन त्वयैतच्चराचरं व्याप्तं तस्य तवैव चराचरात्मनो महिमा; अतस्त्वदात्मकमेवेदं सर्वमिति, त्वदन्यः कोऽपि परमार्थो नास्तीति भावः ॥ ३८ ॥

यदेतदिति॥ यदेतज्जगद्दृश्यते ज्ञानात्मना त्वया आत्मतया व्याप्तत्वादेतत्तव मूर्तं-मूर्तिः; तस्मादयोगिनः—त्वदात्मकत्वानुभवसाधनयोगविरहिणः, एतत्केवलदेवमनुष्यादिरूपमिति भ्रांतिज्ञानेन पश्यन्ति ॥ ३९ ॥

वस्तुतस्त्वदात्मकस्य जगतः केवलदेवमनुष्यादिरूपत्वेन दर्शनमेव न भ्रमः, ज्ञानाकाराणामात्मनां देवमनुष्याद्यर्थाकारत्वदर्शनमपि भ्रम इत्याह—ज्ञानस्वरूपमिति ॥ ज्ञानस्वरूपं-ज्ञानात्मकमित्यर्थः। अत्र ज्ञानशब्देन ज्ञानगुणसारत्वात्प्रत्यगात्मोच्यते। नायं श्लोकः परविषयः; युष्मच्छब्दादर्शनात्। प्रकृतिपुरुषविवेक एव नास्ति कुतस्त्वद्दर्शनमिति भावः ॥ ४० ॥

ये पुनर्बुद्धिमन्तो ज्ञानस्वरूपात्मविदः सर्वस्य हि भगवदात्मकत्वानुभवसाधनयोगयोग्यपरिशुद्धमनसश्च ते देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपमखिलं जगच्छरीरातिरिक्तज्ञानस्वरूपात्मकं त्वच्छरीरं च पश्यन्तीत्याह—येत्विति ॥ ४१ ॥

प्रसीदेति ॥ भावाय जगतामिति पाठे, भावाय-सद्भावाय ॥ ४२ ॥

सत्त्वोद्रिक्तोऽसीति ॥ सत्त्वोद्रिक्तोऽसि, अतः परोपकारकोऽसि ॥ ४३—४५ ॥

तस्येति ॥ विततत्वात्—विस्तृतमृत्पिण्डाकारसंस्थानत्वात्। मृत्पिण्डाकारा ह्यप्सु मज्जति न तु शरावाद्याकारा ॥ ४६—४७ ॥

प्राक्सर्गदग्धानखिलान्पर्वतान्पृथिवीतले। अमोघेन प्रभावेण ससर्जामोघवाञ्छितः ॥ ४८ ॥
भूविभागं ततः कृत्वा सप्तद्वीपान्यथातथम्। भूराद्यांश्चतुरो लोकान्पूर्ववत्समकल्पयत् ॥ ४९ ॥
ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसा वृतः। चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः ॥ ५० ॥
निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि। प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ ५१ ॥
निमित्तमात्रं मुक्त्वैवं नान्यत्किंचिदपेक्षते। नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे पृथिव्युद्धारश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

मैत्रेयः—
यथा ससर्ज देवोऽसौ देवर्षिपितृदानवान्। मनुष्यतिर्यग्वृक्षादीन्भूव्योमसलिलौकसः ॥ १ ॥
यद्गुणं यत्स्वभावं च यद्रूपं च जगद्द्विज। सर्गादौ सृष्टवान्ब्रह्मा तन्ममाचक्ष्व कृत्स्नशः ॥ २ ॥
श्रीपराशरः—
मैत्रेय कथयाम्येतच्छृणुष्व सुसमाहितः। यथा ससर्ज देवोऽसौ देवादीनखिलान्विभुः ॥ ३ ॥
सृष्टिं चिंतयतस्तस्य कल्पादिषु यथापुरा। अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ४ ॥

प्रागिति ॥ प्रभावेन—संकल्पेन, अमोघवांछितः-सत्यकामः ॥ ४८ ॥

भूविभागमिति ॥ भूरिति पातालानामप्युपलक्षणम् ॥ ४९ ॥

ब्रह्मरूपेति ॥ चतुर्वक्त्रधर इति। हरेः ब्रह्मरूपधरतया चतुर्वक्त्रत्वं सुवचम् ॥ ५० ॥

निमित्तमात्रमिति ॥ सृज्यशक्तयः—जीवानां प्राचीनकर्मवासनाः ॥ ५१ ॥

निमित्तमात्रमिति॥ निमित्तमात्रम् एनं-परमपुरुषं मुक्त्वा नान्यत्किंचिद्विशेषकारणमपेक्षते। वस्तु-देवादि, स्वशक्त्या—स्वकर्मभिः, वस्तुतां-तत्तद्रूपताम्। जीवकर्मायत्तत्वाद्विचित्रसृष्टेः तेषु प्रधानकारणत्वोक्तिरौपचारिकी ॥५२॥

इति श्रीभगवद्रामानुजचरणनलिनचंचरीक श्रीविष्णुचित्तविरचिते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशे चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अथ वैकृतसर्गं विस्तरेण पृच्छति यथेति ॥ १ ॥

यद्गुणमिति ॥ गुणाः—सत्त्वाद्याः, स्वभावः-शीलं, रूपम्—आकारः ॥ २, ३ ॥

सृष्टिमिति ॥ यथापुरा—यथापूर्वम्, कल्पादिषु तथा चिन्तयतः अबुद्धिपूर्वकः-विशेषध्यानरहितः, तमोमयः—तमोगुणप्रचुरः, सर्गः—नगसर्गः ॥ ४ ॥

तमोमोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः। अविद्या पंचपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ५ ॥
पञ्चधाऽवस्थितः सर्गो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान्। बहिरन्तोऽप्रकाशश्च संवृतात्मा नगात्मकः ॥ ६ ॥
मुख्या नगा यतः प्रोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम् ॥ ७ ॥
तं दृष्ट्वाऽसाधकं सर्गममन्यत परं पुनः ॥ ८ ॥
तस्याभिध्यायतः सर्गस्तिर्यक्स्रोतोऽभ्यवर्तत। यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तिस्स तिर्यक्स्रोतास्ततः स्मृतः ॥ ९ ॥
पश्वादयस्ते विख्यातास्तमःप्राया ह्यवेदिनः। उत्पथग्राहिणश्चैव तेऽज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥ १० ॥
अहंकृता अहंमाना अष्टाविंशद्वधात्मकाः। अन्तःप्रकाशास्ते सर्वे ह्यावृताश्च परस्परम् ॥ ११ ॥

तमोमोह इति ॥ अविद्यापर्यायाः तमःप्रभृतयो महात्मनः प्रादुर्भूताः ॥ ५ ॥

एतत्स्वभावकतया वृक्षादिरूपेण च पञ्चधा नगसर्ग इत्याह—पंचधेति ॥ ज्ञानाल्पत्वप्राचुर्येण वृक्षगुल्मलतावीरुत्तृणेषु तमआदिस्वभावव्यवस्था। अप्रतिबोधनादिति नगसर्गस्य तामसत्वे हेतुः। अप्रतिबोधवानिति वा पाठः। बहिः—शब्दादिषु, अन्तः—सुखादिषु च, अप्रकाशः—प्रकृष्टज्ञानरहितः। जलाद्यादानक्षतभग्नसंरोहणदोहनादिभिर्वृक्षादीनां किंचिज्ज्ञातृत्वसिद्धेः; * अन्तस्संज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः * इत्यादेश्च। संवृतात्मा—तमसा संवृतचैतन्यः ॥ ६ ॥

मुख्या इति ॥ मुख्याः—तिर्यगादिसर्गस्यादौ जाताः ॥ ७ ॥

तमिति ॥ असाधकं—कर्मानधिकारात्संसाराद्यप्रवर्तकम् ॥ ८ ॥

तस्येति ॥ तिर्यक् स्रोताः—वायुवत्तिर्यक्प्रवृत्तः। पार्श्वाभ्यामुत्पन्न इति वा ॥ ९ ॥

पश्वादय इति ॥ अवेदिनः—अविवेकिनः, उत्पथग्राहिणः—मातृगमनादिदुर्मार्गगताः, अज्ञाने—सम्यग्ज्ञानाभावेऽपि सम्यग्ज्ञानमानिनः ॥ १० ॥

अहंकृता इति ॥ अहंकृताः—अवलिप्ताः, अहंमानाः—तद्धेतुशरीरात्माभिमानिनः। अष्टाविंशद्वधात्मकाः—अष्टविंशतिशक्तिवधा वायूक्ताः * एकादशेन्द्रियवधा नवधांभादयस्तथा ॥ अष्टौ च तारकाद्याश्च तेषां शक्तिवधा मताः ॥ इति। इन्द्रियवैकल्यमेकादशविधम्, बाधिर्यं त्वग्दोषः आन्ध्यं वैरस्यं नासाध्वंसो मूकत्वं कुणित्वं पंगुत्वं वैक्लव्यम् उदावर्तो जडत्वं चेति, अम्भादिनवतुष्टीनां तारकाद्यष्टसिद्धीनां च वैकल्यं, सप्तदशविधं बुद्धिवधाख्यं वैकल्यं तिरश्चां प्रायिकमित्यर्थः। तत्राष्टविधायां प्रकृत्यां चित्तलयान्मुक्तोऽस्मीति तुष्टिरम्भाख्या, संन्यासवेषोपादानमात्रात्कृतार्थोऽस्मीति तुष्टिः सलिलाख्या, कालान्तरे सेत्स्यतीति तुष्टिरापाख्या, भाग्यादेव सेत्स्यतीति तुष्टिर्वृष्ट्याख्या, एताः प्रकृत्युपादानकालभाग्यलक्षणा आध्यात्मिकाश्चतस्रस्तुष्टयः। अर्थस्यार्जने रक्षणे क्षये भोगे भोगावैतृष्ण्ये च क्लेशादिदोषदर्शनादर्थार्जनादिविरक्तो मुक्तोऽस्मीति तुष्टयः, सुतारसुपारसुनेत्रमारीचकोत्तमाम्भाख्याः पंच बाह्याः। आर्जनरक्षणक्षयेषु क्लेशः, भोगे त्वतृप्तिदोषः भोगावैतृष्ण्ये पापादिदोषः, अनुपदिष्टेऽर्थे बुद्ध्यादिना ऊहस्ताराख्या सिद्धिः, प्रासंगिकाच्छन्दश्रवणात् लोकयात्रादर्शनाद्वा अर्थज्ञानं सुताराख्या, गुरूपदेशेनैव ततोऽधिकार्थ-

तमप्यसाधकं मत्वा ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत् ॥ ऊर्ध्वस्रोतास्तृतीयस्तु सात्विकोर्ध्वमवर्त्तत ॥ १२ ॥
ते सुखप्रीतिबहुला बहिरन्तश्च नावृताः । प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्रोतोद्भवाः स्मृताः ॥ १३ ॥
तुष्टात्मानस्तृतीयस्तु देवसर्गस्तु स स्मृतः ॥ तस्मिन्सर्गेऽभवत्प्रीतिर्निष्पन्ने ब्रह्मणस्तदा ॥ १४ ॥
ततोऽन्यं स तदा दध्यौ साधकं सर्गमुत्तमम् । असाधकांस्तु तान् ज्ञात्वा मुख्यसर्गादिसंभवान् ॥ १५ ॥
तथाऽभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्ततः । प्रादुर्बभूव चाव्यक्तादर्वाक्स्रोतास्तु साधकः ॥ १६ ॥
यस्मादर्वाग्व्यवर्त्तन्त ततोऽर्वाक्स्रोतसस्तु ते । ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता रजोधिकाः ॥ १७ ॥
तस्मात्ते दुःखबहुला भूयोभूयश्च कारिणः । प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥ १८ ॥
इत्येते कथिताः सर्गाः षडत्र मुनिसत्तम । प्रथमो महतस्सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ॥ १९ ॥

ज्ञानं तारायन्त्याख्या, तापत्रयजयला भास्तिस्रो मोदप्रमुदितमोदमानाख्याः । तत्राध्यात्मिकस्यायुर्वेदेन जयः । आधिभौतिकस्य लौकिकैरुपायैर्जयः । आधिदैविकस्य प्रतिश्रयाच्छादनप्रतिष्ठादानशय्याकौतुकमंगलाचरणादिना जयः । मित्रयोगवशादर्थसिद्धिरधिगम्याख्या । विद्वत्तपस्विशुश्रूषालभ्यार्थसिद्धिः सदा प्रमुदिताख्या—इत्यष्टौ सिद्धयः, नव तुष्टयः, इन्द्रियाशक्तयश्च मोक्षान्तरायः । उक्तं च सांख्ये * एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टाः । सप्तदशधा तु बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्यविषयोपरमात्पञ्च नव तुष्टयोऽभिहिताः ॥ ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥ इति । त्रिविधः विपर्ययः शक्तिस्तुष्टिरिति सिद्धेः—मोक्षस्य, अंकुशः—अन्तरायः । आवृताः—परस्परं पितृपुत्रत्वादिसंबन्धानभिज्ञाः ॥ ११ ॥

तमिति ॥ ऊर्ध्वस्रोताः-अस्पृष्टभूमिकः । सात्विकोर्ध्वमित्यार्षः सन्धिः । ऊर्ध्वमवर्त्तत-द्युलोकेऽवर्त्तत ॥ १२ ॥

त इति ॥ सुखप्रीतिबहुलाः—विषयानुभवदशा सुखं, तज्जनिता निर्वृतिः प्रीतिः । प्रकाशाः-प्रकृष्टज्ञानाः, ज्ञाननिरोधरहिताः ॥ १३, १४ ॥

तत इति ॥ मुख्यसर्गः आदिर्येषां संभवानां-सर्गाणां ते तथोक्ताः ॥ १५ ॥

तथेति ॥ सत्याभिध्यायिनः-सदा सत्यसङ्कल्पस्य, अव्यक्तादित्येतच्छरीरोपादानपृथिव्याद्याप्यायनद्वारा; इदं च सर्वसर्गेष्वपि समम् । * अव्यक्ताज्जायते चास्य मनसा यद्यदिच्छति । वशीकृतत्वात् त्रैगुण्यात्साकांक्षत्वात् स्वभावतः ॥ इति वायूक्तेः । साधकः-* अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यम् * इत्यादिप्रकारेण यज्ञादिना लोकसाधकः ॥ १६ ॥

यस्मादिति ॥ अर्वाक्-भूमौ; व्यवर्तन्त; व्यवर्धन्तेति पाठान्तरम् ॥ १७, १८ ॥

इतीति ॥ षडत्रेति । नगादयश्चत्वारः अविद्यावधतुष्टिसिद्धिरूपोऽवान्तरीयकोऽनुग्रहसर्ग एकः । अत्र वायुः * अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्धा व्यवस्थितः । विपर्ययेण चाशक्त्या सिद्ध्या तुष्ट्या तथैव च ॥ स्थावरेषु विपर्यासात्तिर्यग्योनिष्वशक्तितः । सिद्ध्यात्मना मनुष्येषु तुष्ट्या देवेषु कृत्स्नशः ॥ इति । तस्य तस्य तत्त्वं विपर्ययादि-

तन्मात्राणां द्वितीयश्च भूतसर्गो हि स स्मृतः। वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग ऐन्द्रियकः स्मृतः ॥ २० ॥
इत्येष प्राकृतस्सर्गः संभूतोबुद्धिपूर्वकः। मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ॥ २१ ॥
पञ्चमश्च हि यः प्रोक्तस्तैर्यग्योन्यः स उच्यते। तदूर्ध्वस्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु संस्मृतः ॥ २२ ॥
ततोऽर्वाक्स्रोतसां सर्गः सप्तमस्स तु मानुषः ॥ २३ ॥
अष्टमोऽनुग्रहस्सर्गः सात्विकस्तामसश्च सः। पञ्चैते वैकृतास्सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः॥ २४॥
प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः। इत्येते वै समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः॥ २५॥
प्राकृता वैकृताश्चैव जगतो मूलहेतवः। सृजतो जगदीशस्य किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ २६ ॥

मैत्रेयः—

संक्षेपात्कथितस्सर्गो देवादीनां मुने त्वया। विस्तराच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तो मुनिवरोत्तम ॥ २७ ॥

श्रीपराशरः—

कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः कुशलाः कुशलैस्तु ताः। ख्यात्या तया ह्यनिर्मुक्ताः संहारे ह्युपसंहृताः ॥ २८ ॥
स्थावरान्तास्सुराद्यास्तु प्रजा ब्रह्मंश्चतुर्विधाः। ब्रह्मणः कुर्वतः सृष्टिं जज्ञिरे मानसास्सुताः ॥ २९ ॥
ततो देवासुरपितॄन्मनुष्यांश्च चतुष्टयम्। सिसृक्षुरम्भांस्येतानि स्वमात्मानमयूयुजत् ॥ ३० ॥

तरेषामनुग्राहकत्म्, देवसर्गान्तर्भूतः कुमारसर्ग इत्येके। सप्तात्रेति पाठे नगादयश्चत्वारः महदादयस्त्रयः इति। अथानुग्रहकौमारकौ विवरीतुमुक्तान् सर्गाननुवदति प्रथम इति। ब्रह्मस्वरूपेणावस्थितस्य परब्रह्मणः; तुशब्देनैतत्सूचितम्। अहंकारस्य महत्यन्तर्भावः। भौतिकस्याण्डस्य भूतसर्गेऽन्तर्भावः ॥ १९—२३ ॥

अष्टम इति ॥ सात्विकस्तामसश्च स इति। तत्र विपर्ययाशक्ती तामस्यौ। सिद्धितुष्टी सात्त्विक्यौ। एते--मुख्यादयः पञ्च वैकृताः—विकृतिकृतत्वात्। महदाद्यास्त्रयः प्राकृताः-प्रकृतिकृतत्वात् ॥ २४ ॥

प्राकृत इति ॥ प्राकृतो वैकृतश्चेति। कौमारो द्विविधः, सनत्कुमारादिरूपः नीललोहितकुमाररूपश्च। तत्र प्रथमः प्राकृतप्रलयावसरसृष्टत्वात्प्राकृतः। द्वितीयः कल्पादौ ब्रह्मणा सृष्टत्वाद्वैकृतः। अतः कौमारः प्राकृतो वैकृतश्च। एषु महदाद्यास्त्रयः प्रजापतेः-विष्णोः स्वरूपेणावस्थितस्य, अन्ये चतुर्मुखरूपेणावस्थितस्येति विभागः ॥ २५—२७ ॥

कर्मभिरिति ॥ भाविताः-वासिताः, ख्यात्या-पूर्वज्ञानवासनया ॥ २८ ॥

स्थावरान्ता इति ॥ अतः कर्मभेदाच्चातुर्विध्यं प्रजानां पुण्यतारतम्येन ब्रह्मणो मनस्तनुस्त्रीलिङ्गेभ्यस्त्रिधा जन्म वक्ष्यन् प्रथमं मनसो जन्माह—ब्रह्मण इति। मानसास्तु ता इति पाठान्तरम्। ताः प्रजाः। काश्चिदिति शेषः ॥ २९ ॥

अथ शारीरं प्रजासर्गमाह—तत इति ॥ अम्भांसि-अम्भस्संज्ञं देवादिचतुष्टयं सिसृक्षुः स्वयमात्मानम् अयूयुजत्-योजितवान्; शरीरान्तरेणेति शेषः ॥ ३० ॥

युक्तात्मनस्तमोमात्रा ह्युद्रिक्ताऽभूत्प्रजापतेः। सिसृक्षोर्जघनात्पूर्वमसुरा जज्ञिरे ततः॥ ३१॥
उत्ससर्ज ततस्तां तु तमोमात्रात्मिकां तनुम्। सा तु त्यक्ता तनुस्तेन मैत्रेयाभूद्विभावरी॥ ३२॥
सिसृक्षुरन्यदेहस्थः प्रीतिमाप ततः सुराः। सत्त्वोद्रिक्ताः समुद्भूता मुखतो ब्रह्मणो द्विज॥ ३३॥
त्यक्ता साऽपि तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभूद्दिनम्। ततो हि बलिनो रात्रावसुरा देवता दिवा॥ ३४॥
सत्त्वमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम्। पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे॥ ३५॥
उत्ससर्ज पितॄन्सृष्ट्वा ततस्तामपि स प्रभुः। सा चोत्सृष्टाऽभवत्संध्या दिननक्तान्तरस्थिता॥ ३६॥
रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनुं ततः। रजोमात्रोत्कटा जाता मनुष्या द्विजसत्तम॥ ३७॥
तामप्याशु स तत्याज तनुं सद्यः प्रजापतिः। ज्योत्स्ना समभवत्साऽपि प्राक्सन्ध्या याऽभिधीयते॥ ३८॥
ज्योत्स्नागमे तु बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा। मैत्रेय संध्यासमये तस्मादेते भवन्ति वै॥ ३९॥
ज्योत्स्ना रात्र्यहनी संध्या चत्वार्येतानि वै प्रभोः। ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणापाश्रयाणि तु॥ ४०॥
रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम्। ततः क्षुद्ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः॥ ४१॥
क्षुत्क्षामानन्धकारेऽथ सोऽसृजद्भगवांस्ततः। विरूपाः श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावंस्ततः प्रभुम्॥ ४२॥
मैवं भो रक्ष्यतामेष यैरुक्तं राक्षसास्तु ते। ऊचुः जक्षाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु जक्षणात्॥ ४३॥
अप्रियेण तु तान् दृष्ट्वा केशाः शीर्यन्त वेधसः। हीनाश्च शिरसो भूयः समारोहन्त तच्छिरः॥ ४४॥
सर्पणात्तेऽभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः। ततः क्रुद्धो जगत्स्रष्टा क्रोधात्मानो विनिर्ममे।
वर्णेन कपिशेनोग्रा भूतास्ते पिशिताशनाः॥ ४५॥

युक्तात्मन इति॥ तमोमात्रा-तमोगुणांशः॥ ३१, ३२॥

सिसृक्षुरिति॥ अन्यदेहस्थः-सात्विकदेहस्थः॥ ३३, ३४॥

सत्त्वमात्रात्मिकामिति॥ पितृवन्मन्यमानस्य। आत्मानमिति शेषः। पार्श्वाभ्यां पितृजन्म, प्रजननान्मनुष्यजन्म, * मुखादजनयद्देवान्स पितॄनुपपक्षतः॥ जघनादसुरान् सर्वान् प्रजनादपि मानुषान्॥ इति मात्स्योक्तेः॥ ३५—३८॥

ज्योत्स्नेति। ज्योत्स्नागमे-प्राक्सन्ध्योपलक्षिते पूर्वाह्णे। सन्ध्यासमये-चरमसंध्योपलक्षितेऽपराह्णे। अतस्ते तदा पूज्याः; * अपराह्णः पितॄणामिति श्रुतेः॥ ३९—४१॥

क्षुदिति॥ अन्धकारे स्थित्वेति शेषः॥ ४२॥

मैवमिति॥ रक्ष्यतामेष इत्यत्रेतिशब्दस्यानुषङ्गः। जक्षणात्-जक्षणार्थोक्तेः। यक्षणं जक्षणमपि भक्षणम्। अतो यक्षाः॥ ४३॥

अप्रियेणेति॥ अस्य वेधसः शिरसः केशाः अप्रियेण हीना भूत्वा शीर्यन्त समारोहन्त-व्यसर्पन्॥ ४४॥

सर्पणादिति॥ क्रोधात्मानः-क्रोधात्मकान्। कपिशेन वर्णेनोपलक्षिताः भूताः, अभवन्निति शेषः॥ ४५॥

ध्यायतोऽङ्गात्समुत्पन्ना गन्धर्वास्तस्य तत्क्षणात् । पिबन्तो जज्ञिरे(वाचं)गावं गन्धर्वास्तेन ते द्विज॥४६॥
एतानि सृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा तच्छक्तिचोदितः । ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत्॥४७॥
अवयो वक्षसश्चक्रे मुखतोऽजास्स सृष्टवान् । सृष्टवानुदराद्गाश्च पार्श्वाभ्यां च प्रजापतिः ॥ ४८ ॥
पद्भ्यां चाश्वान्समातङ्गान्रासभान्गवयान्मृगान् । उष्ट्रानश्वतरांश्चैव न्यङ्कूनन्याश्च जातयः ॥ ४९ ॥
ओषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे । त्रेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ द्विजोत्तम ।
सृष्ट्वाऽऽपश्चौषधीः सम्यग्युयोज स तदाऽध्वरे ॥ ५० ॥
गौरजः पुरुषो मेषश्चाश्वाश्वतरगर्दभाः । एतान्ग्राम्यान्पशूनाहुरारण्यांश्च निबोध मे ॥ ५१ ॥
श्वापदा द्विखुरा हस्ती वानराः पक्षिपंचमाः । औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥ ५२ ॥
गायत्रं च ऋचश्चैव त्रिवृत्स्तोमं रथन्तरम् । अग्निष्टोमं च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् ॥ ५३ ॥
यजूंषि त्रैष्टुभं छन्दः स्तोमं पंचदशं तथा । बृहत्साम तथोक्थ्यं च दक्षिणादसृजन्मुखात् ॥५४॥
सामानि जगतीछन्दः स्तोमं सप्तदशं तथा । वैरूपमतिरात्रं च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥ ५५ ॥
एकविंशमथर्वाणमाप्तोर्यामाणमेव च । अनुष्टुभं च वैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥ ५६ ॥
उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे । देवासुरपितॄन् सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥ ५७ ॥
ततः पुनः ससर्जादौ संकल्पस्य पितामहः । यक्षान् पिशाचान्गंधर्वान् तथैवाप्सरसां गणान् ॥ ५८ ॥

ध्यायत इति ॥ ध्यायतोऽङ्गादिति । पिबन्तो जज्ञिरे वाचमिति पाठान्तरम् । ध्यायतेर्धकारेण-अङ्गादिति गकारेण वाचमिति वकारेण गन्धर्वपदनिर्वचनम् ॥ ४६ ॥

एतानिति ॥ तच्छक्तिचोदितः-तेषां सृज्यानां कर्मचोदितः । वयांसि-पक्षिणः ॥ ४७ ॥

अवय इति ॥ अवयः-अवीन् ॥ ४८ ॥

पद्भ्यामिति ॥ मृगान्—हरिणान् । अश्वगर्दभसङ्करो ह्यश्वतरः । * न्यंकुस्तु शम्बराकारस्त्रिकोण-विपुलोन्नतः * इति वैजयन्ती । जातयः-मृगादिजातीः ॥ ४९ ॥

ओषध्य इति ॥ ओषध्यः-फलपाकावसानाः व्रीह्यादयः; फलमूलिन्यः—निष्पावसूरणाद्याः । त्रेतायुग-मुखे * यजन्यज्ञैस्त्रेतायामिति वक्ष्यमाणत्वात् कल्पादौ त्रेतायुगमुखे यज्ञाङ्गपश्वादिसृष्टिः । * तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । * ध्यायन्कृते इत्यादिध्यानयोग एव कृतयुगे ॥ ५० ॥ ५१ ॥

श्वापदा इति॥ श्वापदाः-व्याघ्राद्याः, द्विखुराः-गवयाद्याः, औदकाः-नक्राद्याः, सरीसृपाः-सर्पगोधाद्याः॥ ५२ ॥

गायत्रमिति ॥ त्रिवृत्पंचदशसप्तदशैकविंशस्तोमाख्याः सामवृत्तिविशेषाः; रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजाः सामविशेषाः । अग्निष्टोमादयः सोमसंस्थाविशेषाः ॥ ५३—५६ ॥

उच्चावचानीति ॥ उच्चवचानि-उत्कृष्टनिकृष्टान्यनेकविधानि । जीवानां विषमसृष्टेः कर्मापेक्षितां वक्तुं तत्सर्गमनुवदति देवासुरेति ॥ ५७, ५८ ॥

नरकिंनररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान्। अव्ययं च व्ययं चैव यदिदं स्थाणुजंगमम् ॥ ५९ ॥
तत्ससर्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकृत्प्रभुः। तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे।
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ६० ॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते। तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ६१ ॥
इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः। नानात्वं विनियोगं च धातैवं व्यसृजत्स्वयम् ॥६२॥
नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम्। वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥ ६३ ॥
ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै। तथा नियोगयोग्यानि ह्यन्येषामपि सोऽकरोत् ॥ ६४ ॥
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये। दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ६५ ॥
करोत्येवंविधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनः पुनः। सिसृक्षाशक्तियुक्तोऽसौ सृज्यशक्तिप्रचोदितः ॥ ६६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे पञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥

नरकिंनररक्षांसीति ॥ विशेषेण अयते गच्छतीति व्ययं जंगमम्; इतरत् स्थाणु ॥ ५९ ॥

तदिति ॥ एवं सृज्यमानानां प्राणिनां गुणाकारस्वभावास्तत्कर्मानुगुण्येन ब्रह्मणा सृज्यन्ते, न तु स्वातंत्र्येणेत्याह—तेषामिति ॥ ६० ॥

हिंस्रेति ॥ तद्भाविताः—तैर्हिंस्रादिभिः कर्मभिर्वासिताः, हिंस्रकठिनानृतानि अहिंस्रमृदुसत्यानि च मनोवाक्कायकर्माणि प्रतिपद्यन्ते। तज्जन्यधर्माधर्मौ च येन वासितौ यः यत्करोति तत्तस्मै रोचते ॥ ६१ ॥

इन्द्रियार्थेष्विति ॥ इन्द्रियेषु तदर्थेषु च नानात्वं-श्रोत्रादित्वशब्दादित्वविभागं, भूतेषु नानात्वं-भूसमुद्रद्युलोकादिभोगदेशविभागं, शरीरेषु नानात्वं-द्विपाच्चतुष्पादादिभोगायतनविभागं, तेषां विनियोगम्—अस्य जीवस्यायं देहः अयं लोकः अनेनेन्द्रियेणेदं भोग्यमित्येवंलक्षणं, धातैव स्वातंत्र्येण व्यसृजत्-तेभ्य आदिष्टवान्। * नानात्वं विनियोगं च धातैव व्यदधात्स्वयम् * इति पाठान्तरम् ॥ ६२ ॥

नामेति। देवादिस्थावरान्तानां भूतानां नाम—सुरनरमृगखगवृक्षादिजात्यभिधानं, रूपम्—अनिमेषद्विपदचतुष्पदशाखित्वादि, कृत्यं-हविर्भोगयज्ञाद्यनुष्ठानस्रुक्वमसाद्युपादानत्वादिकम्, * ऐन्द्रं दधि * ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत *खादिरं यूपं ध्रुवं कुर्वीत * इत्यादि वेदशब्देभ्य एव ज्ञात्वा निर्ममे ॥ ६३ ॥

किञ्च, ऋषीणामिति ॥ ऋषीणां-वसिष्ठादीनाम्, अन्येषाम्—इन्द्रहरिश्चन्द्रादीनां च तत्तल्लोकयात्रानियुक्तानां तत्तत्क्रियोपाधिकं नाम अध्वर्युयजमानसम्राडादिकं च, वेदकृतं-वेदश्रुतमेव तत्रतत्र संकेतितवान्। वसिष्ठेन्द्रादिव्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि तत्तत्प्रवाहस्य नित्यत्वात्तत्तन्नाम्नां व्रीह्यादिपदानामिव श्रौतत्वनित्यत्वोपपत्तिः ॥६४॥

प्रवाहनित्यत्वं दृष्टान्तेन द्रढयति-यथेति ॥ ऋतुलिंगानि—पुष्पफलादीनि, पर्यये-पुनरावृत्तौ, तानि-तानि—तत्तज्जातीयान्येव, युगादिषु—युगकल्पाद्यावृत्तिषु ॥ ६५ ॥

करोतीति ॥ सिसृक्षाशक्तियुक्तः—सृष्टिशक्तिभ्यां युक्तः। सृज्यशक्तिः-कर्म ॥ ६६ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजपदान्तरंगश्रीविष्णुचित्तविरचिते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

मैत्रेय:—

अर्वाक्स्रोतास्तु कथितो भवता यस्तु मानुषः। ब्रह्मन्विस्तरतो ब्रूहि ब्रह्मा तमसृजद्यथा ॥ १ ॥
यथा च वर्णानसृजद्यद्गुणांश्च महामुने। यच्च तेषां स्मृतं कर्म विप्रादीनां तदुच्यताम् ॥ २ ॥

श्रीपराशर:—

सत्याभिध्यायिनः पूर्वं सिसृक्षोर्ब्रह्मणो जगत्। अजायन्त द्विजश्रेष्ठ सत्त्वोद्रिक्ता मुखात्प्रजाः ॥ ३ ॥
वक्षसो रजसोद्रिक्तास्तथा वै ब्रह्मणोऽभवन्। रजसा तमसा चैव समुद्रिक्तास्तथोरुतः ॥ ४ ॥
पद्भ्यामन्याः प्रजा ब्रह्मा ससर्ज द्विजसत्तम। तमःप्रधानास्ताः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यमिदं ततः ॥ ५ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम। पादोरुवक्षस्स्थलतो मुखतश्च समुद्गताः ॥ ६ ॥
यज्ञनिष्पत्तये सर्वमेतद्ब्रह्मा चकार वै। चातुर्वर्ण्यं महाभाग यज्ञसाधनमुत्तमम् ॥ ७ ॥
यज्ञैराप्यायिता देवा वृष्ट्युत्सर्गेण वै प्रजाः। आप्याययन्ते धर्मज्ञ यज्ञाः कल्याणहेतवः ॥ ८ ॥
निष्पाद्यन्ते नरैस्तैस्तु स्वधर्माभिरतैस्सदा। विशुद्धाचरणोपेतैः सद्भिस्सन्मार्गगामिभिः ॥ ९ ॥
स्वर्गापवर्गौ मानुष्यात्प्राप्नुवन्ति नरा मुने। यच्चाभिरुचितं स्थानं तद्यान्ति मनुजा द्विज ॥ १० ॥
प्रजास्ता ब्रह्मणा सृष्टाश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्थिताः। सम्यक्छ्रद्धासमाचारप्रवणा मुनिसत्तम ॥ ११ ॥
यथेच्छावासनिरताः सर्वबाधाविवर्जिताः। शुद्धान्तःकरणाश्शुद्धाः कर्मानुष्ठाननिर्मलाः ॥ १२ ॥
शुद्धे च तासां मनसि शुद्धेऽन्तस्संस्थिते हरौ। शुद्धज्ञानं प्रपश्यन्ति विष्ण्वाख्यं येन तत्पदम् ॥ १३ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

अथ यज्ञादिसाधकानां मनुष्याणां वर्णाश्रमकर्मजीविकागतिसृष्टयुक्तीः पृच्छति अर्वागिति ॥ १—६ ॥

यज्ञनिष्पत्तय इति ॥ शूद्रस्याध्ययनाग्न्याधानतत्साध्ययज्ञानधिकारेऽपि नमस्कारैकमन्त्रकपाकयज्ञदान-द्विजशुश्रूषाद्यधिकारित्वाचातुर्वर्ण्यं यज्ञसाधनमित्युक्तम् ॥ ७—८ ॥

निष्पाद्यन्त इति ॥ प्रवचनरक्षणवाणिज्यपरिचर्याणां मुखाद्यङ्गसाध्यत्वाद्विप्रादीनां तत्तदङ्गसाध्य-क्रियोजीवित्वं स्वाध्यायस्वगृह्योक्तं स्वकर्म। सन्मार्गः-शिष्टाचारः ॥ ९ ॥

स्वर्गापवर्गाविति ॥ मानुष्यं-मनुष्यकर्म तस्मात्। अभिरुचितं-भौमस्वर्गपातालादि ॥ १० ॥

प्रजा इति ॥ व्यवस्थिताविति पाठे व्यवस्थितौ नियमे ॥ ११ ॥

यथेति ॥ यथेच्छः आवासः-वासस्थानम् आश्रमो वा तस्मिन् निरताः। शुद्धान्तःकरणाः-अहंकार फलसङ्गहीनाः, शुद्धाः-स्नानादिना ॥ १२ ॥

शुद्धे चेति ॥ शुद्धे—अनुष्ठानेन विरागे, शुद्धज्ञानं-शुद्धज्ञानस्वरूपम् ॥ १३ ॥

ततः कालात्मको योऽसौ स चांशः कथितो हरेः। सं पातयत्यघं घोरम(ल)ल्पमल्पाल्पसारवत् ॥१४॥
अधर्मबीजमुद्भूतं तमोलोभसमुद्भवम्। प्रजासु तासु मैत्रेय रागादिकमसाधकम् ॥ १५ ॥
ततस्सा सहजा सिद्धिस्तासां नातीव जायते। रसोल्लासादयश्चान्याः सिद्धयोऽष्टौ भवन्ति याः ॥ १६ ॥
तासु क्षीणास्वशेषासु वर्द्धमाने च पातके। द्वन्द्वाभिभवदुःखार्तास्ता भवन्ति ततः प्रजाः ॥१७॥
ततो दुर्गाणि ताश्चक्रुर्धान्वं पार्वतमौदकम्। कृत्रिमं च तथा दुर्गं पुरखर्वटकादिकम् ॥ १८ ॥
गृहाणि च यथान्यायं तेषु चक्रुः पुरादिषु। शीतातपादिबाधानां प्रशमाय महामते ॥ १९ ॥
प्रतीकारमिमं कृत्वा शीतादेस्ताः प्रजाः पुनः। वार्तोपायं ततश्चक्रुर्हस्तसिद्धिं च कर्मजाम् ॥ २० ॥
व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः। प्रियंगवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सतीनकाः ॥ २१ ॥

तत इति ॥ ततः-त्रेतामुखानन्तरम्। अल्पमल्पाल्पसारवत् इति पाठे अल्पम्-उद्भूतं जातम् अल्पाल्पसारवत्—अत्यल्पसुखं, घोरं-बहुदुःखम् ॥ १४ ॥

अधर्मेति॥ अधर्मबीजम्-अधर्मस्य कारणम्, तमःक्रोधसमुद्भवम्—क्रोधलोभयोर्हेतुम्, असाधकम्-अष्टसिद्धिविरोधि रागादिकम, अयं कालः प्रजासु पातयति-क्षिपतीति पूर्वेणान्वयः। अधर्मबीजमुद्भूतमिति च पाठः॥१५॥

तत इति। सहजा सिद्धिः-औत्पत्तिकं ज्ञानम्। * कृते तु मिथुनोत्पत्तिः सिद्धिश्चापि रसोल्लसा। सकृद्वृष्टिमयी चान्या गृहवृक्षात्मिकाऽपरा ॥ पश्चात्संकल्पसिद्धिश्च कल्पवृक्षात्मिकाऽपरा। प्रकामवृष्टिश्चाकृष्टपच्यसिद्धिस्तथाऽष्टमी ॥ इत्यष्टसिद्धयः। रसोल्लासः-योगाभ्यासबलात्स्वमूर्द्धन्यमृतांशुबिम्बस्रवदमृततृप्तता। यथा स्कान्दे—* रसस्य स्वत एवान्तरुल्लासः स्यात्कृते युगे। रसोल्लसाख्या सा सिद्धिस्तया हन्ति क्षुधं नरः ॥ इति। स्त्रीनैरपेक्ष्येणानन्दो मिथुनोत्पत्तिः। यथा तत्रैव *स्त्रियादिनैरपेक्ष्येण सदा तृप्ताः प्रजास्तथा। द्वितीया सिद्धिरुदिष्टा * इति। कौर्मे च * कृते तु मिथुनोत्पत्तिस्तथा साक्षाद्रसोल्लसा। प्रजास्तृप्ताः सदा सर्वाः सर्वानन्दाश्च योगिनः ॥ इति। सकृद्वृष्टिमयी-सकृद्वृष्ट्या सस्यनिष्पत्तिः। गृहवृक्षात्मिका—इच्छया गृहवृक्षोद्गमः। संकल्पसिद्धिः-संकल्पेनाभिमतसिद्धिः। कल्पवृक्षात्मिका-भरद्वाजाश्रमवत्। प्रकामवृष्टिः—निकामेनिकामे वृष्टिः। अकृष्टपच्यसिद्धिः-अकृष्टपच्यभूमित्वमिति, पुराणेष्वष्टसिद्धयो बहुधोक्ताः ॥ १६ ॥

तास्विति ॥ द्वन्द्वं-शीतोष्णादि ॥ १७ ॥

ततः इति ॥ धान्वं-बहिर्निर्जलं मरुदुर्गम्। धान्वं पार्वतमिति पाठः। कृत्रिमं-क्रियानिर्वृत्तं वनादि। पुरादिलक्षणं भृगूक्तम * नृपावासः पुरी प्रोक्ता विशां पुरमितीष्यते। एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम्॥ मिश्रं तत्खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रितम् ॥ इति। आदिशब्दाच्छिबिरपत्तनादि ॥ १८ ॥

गृहाणीति ॥ यथान्यायं—वास्तुशास्त्रानतिक्रमेण ॥ १९ ॥

प्रतीकारमिति ॥ वार्ता—कृष्यादिः। हस्तसिद्धिः—शिल्पादिः ॥ २० ॥

तत्र वार्तायां कृषिफलं विवृणोति व्रीहय इति ॥ व्रीहयः—शाल्यादयः। यवो—दीर्घशूकः। गोधूमो-निष्कंचुको दीर्घशूकः। अणवः—क्षुद्रधान्यानि। प्रियंगुः—कंगुः। उदारो—दीर्घनालः। कोरदूषः—कोद्रवः। सतीनकः—कालायः ॥ २१ ॥

माषामुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलुत्थकाः । आढक्यश्चणकाश्चैव शणाः सप्तदश स्मृताः ॥ २२ ॥
इत्येता ओषधीनां तु ग्राम्याणां जातयो मुने । ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ २३ ॥
व्रीहयस्सयवा माषा गोधूमाश्चाणवस्तिलाः । प्रियंगुसप्तमा ह्येते अष्टमास्तु कुलुत्थकाः ॥ २४ ॥
श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्तिलास्सगवेधुकाः । तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने ॥ २५ ॥
ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्दश । यज्ञनिष्पत्तये यज्ञस्तथाऽसां हेतुरुत्तमः ॥ २६ ॥
एताश्च सह यज्ञेन प्रजानां कारणं परम् । परावरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान्वितन्वते ॥ २७ ॥
अहन्यहन्यनुष्ठानं यज्ञानां मुनिसत्तम । उपकारकरं पुंसां क्रियमाणाघशान्तिदम् ॥ २८ ॥
येषां तु कालसृष्टोऽसौ पापबिन्दुर्महामुने । चेतस्सु ववृधे चक्रुस्ते न यज्ञेषु मानसम् ॥ २९ ॥
वेदान् वेदं तथा देवान्यज्ञकर्मादिकं च यत् । तत्सर्वं निन्दमानास्ते यज्ञव्यासेधकारिणः ॥ ३० ॥
प्रवृत्तिमार्गव्युच्छित्तिकारिणो वेदनिन्दकाः । दुरात्मानो दुराचारा बभूवुः कुटिलाशयाः ॥ ३१ ॥
संसिद्धायां तु वार्तायां प्रजाः सृष्ट्वा प्रजापतिः । मर्यादां स्थापयामास यथास्थानं यथागुणम् ॥३२॥
वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान् धर्मभृतां वर । लोकांश्च सर्ववर्णानां सम्यग्धर्मानुपालिनाम् ॥ ३३ ॥
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् । स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३४ ॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्मनिरतात्मनाम् । गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्यानुवर्तिनाम् ॥ ३५ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । स्मृतं तेषां तु यत् स्थानं तदेव गुरुवासिनाम् ॥ ३६ ॥

माषा इति ॥ मसूरो—मङ्गल्यकः । निष्पावः—वल्ली । कुलुत्थकः-पाषाणच्छेदिसारः । आढकी-तुवरी । चणकः—हरिमन्थकः । शणः—गोण्युपादानत्वक् ॥ २२—२४ ॥

श्यामाका इति ॥ श्यामाकः—तृणधान्यम् । नीवारः—सशूकोव्रीहिः । जर्तिलाः—वनतिलाः । गवेधुकाः—कुसुम्भसदृशबीजाः । वेणुयवाः—वंशबीजानि । मर्कटकाः—प्रियङ्गुभेदाः ; नागबलाख्यद्रुमबीजानि वा ॥ २५ ॥

ग्राम्येति ॥ आसाम्—ओषधीनां हेतुः—वर्धकः ॥ २६, २७ ॥

अहन्यहनीति ॥ यज्ञानां—पंचमहायज्ञानामनुष्ठानं नित्यं क्रियमाणाघं * पंचसूना गृहस्थस्येत्यादिना उक्तम्, अत्र तु पूर्वम् अल्पाल्पसारवदित्युक्तम्, तस्याघस्य शान्तिदं—नाशकरमित्यर्थः ॥ २८—३० ॥

प्रवृत्तीति ॥ यज्ञप्रवृत्त्या प्रवृत्तिः—सर्गः, प्रजासर्ग इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

संसिद्धायामिति । कृषिरूपायां वार्तायां संसिद्धायाम् ओषधिद्वारा प्रजाः सृष्ट्वा यथास्थानम्—अस्मिन्देशेऽयं धर्म इति, यथागुणं—रागिणां काम्यं कर्म, विरक्तानां तु निवर्तकमित्यादिव्यवस्थां स्थापयामास ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

प्राजापत्यमिति ॥ प्राजापत्यं—भृग्वादिलोकः । ब्राह्मणानां क्रियावतां-नित्यनैमित्तिकक्रियावताम् ॥ ३४, ३५ ॥

अष्टाशीतीति ॥ गुरुवासिनां—ब्रह्मचारिणाम् ॥ ३६ ॥

सप्तर्षीणां तु यत् स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसाम्। प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ३७ ॥
योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसंतोषकारिणाम् ॥ ३८ ॥
एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनश्च ये। तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥ ३९ ॥
गत्वागत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः। अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिंतकाः ॥ ४० ॥
तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ। असिपत्रवनं घोरं कालसूत्रमवीचिकम् ॥ ४१ ॥
विनिन्दकानां वेदस्य यज्ञव्याघातकारिणाम्। स्थानमेतत्समाख्यातं स्वधर्मत्यागिनश्च ये ॥ ४२ ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसाः प्रजाः। तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तत्करणैः सह।
क्षेत्रज्ञाः समवर्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ १ ॥

सप्तर्षीणामिति ॥ न्यासिनां—संन्यासिनां, देवयानमार्गस्थो ब्रह्मसंज्ञितः—सत्यलोकः ॥ ३७ ॥

योगिनामिति ॥ आश्रमिष्वेव ये प्रतीकोपासका योगिनस्तेषाम् अमृतं—विष्णुपदाख्यं ध्रुवादुपरिस्थानं * यतो गंगा प्रवहतीति वक्ष्यमाणम् ॥ ३८ ॥

एकान्तिन इति ॥ परमं स्थानं—परमव्योम ॥ ३९ ॥

भगवदुपासकानामेवापुनरावृत्तिः इतरेषां तु निवृत्तिरेवेत्याह —गत्वेति ॥ चन्द्रसूर्यादिग्रहणं तेषां कालनेतृत्वविशेषात्, तद्विलक्षणानां ब्रह्मादीनामप्युपलक्षणम्। चन्द्रसूर्यादयोऽपि स्वंस्वमधिकारं गत्वा—प्राप्य, अन्ते प्रलयकाले निवर्त्तन्ते—ते स्वपदात् भ्रश्यन्ति। द्वादशाक्षरादिना मन्त्रेण भगवदुपासकाः न निवर्तन्ते-न च पुनरावर्तन्ते। एतद्व्यतिरिक्तास्सर्वेऽपि निवर्तन्त एव। * आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन * इति भगवदुक्तेः ॥ ४० ॥

तामिस्रादीनां स्वरूपं वक्ष्यते तामिस्रमिति ॥ ४१, ४२ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजपदान्तरंगश्रीविष्णुचित्तविरचिते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

अथ मिथुनसृष्टिं वक्तुं मानसशारीरसृष्टीननुवदति—तत इत्यादिना। तत इति। कार्यैः—देहैः, करणैः—इन्द्रियैः; हिरण्यगर्भदेहभूतभूतोत्पन्नैर्देहैरिन्द्रियैः सह मानसाः काश्चिन्मानस्यः प्रजाः जज्ञिरे ॥ केचित् क्षेत्रज्ञास्तस्य गात्रेभ्यः-अवयवेभ्यः कार्यकरणैः सह समवर्त्तन्त ॥ १ ॥

ते सर्वे समवर्तन्त ये मया प्रागुदाहृताः। देवाद्याः स्थावरान्ताश्च त्रैगुण्यविषये स्थिताः ॥ २ ॥
एवं भूतानि सृष्टानि चराणि स्थावराणि च ॥ ३ ॥
यदाऽस्य ताः प्रजाः सर्वा न व्यवर्धन्त धीमतः। तदाऽन्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् ॥४॥
भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा। मरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसान् ॥ ५ ॥
नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥ ६ ॥
ख्यातिं भूतिं च संभूतिं क्षमां प्रीतिं तथैव च। सन्नतिं ज तथैवोर्जामनसूयां तथैव च ॥ ७ ॥
प्रसूतिं च ततस्सृष्ट्वा ददौ तेषां महात्मनाम्। पत्न्यो भवध्वमित्युक्त्वा तेषामेव तु दत्तवान् ॥ ८ ॥
सनन्दनादयो ये च पूर्वसृष्टास्तु वेधसा। न ते लोकेष्वसज्जन्त निरपेक्षाः प्रजाः प्रति ॥ ९ ॥
सर्वे तेऽभ्यागतज्ञाना वीतरागा विमत्सराः। तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः ॥ १० ॥
ब्रह्मणोभून्महान् क्रोधस्त्रैलोक्यदहनक्षमः। तस्य क्रोधात्समुद्भूतज्वालामालाभिदीपितम्।
ब्रह्मणोऽभूत्तदा सर्वं त्रैलोक्यमखिलं मुने ॥ ११ ॥
भ्रुकुटीकुटिलात्तस्य ललाटात्क्रोधदीपितात्। समुत्पन्नस्तदा रुद्रो मध्याह्नार्कसमप्रभः ॥ १२ ॥
अर्धनारीनरवपुः प्रचण्डोऽतिशरीरवान्। विभजात्मानमित्युक्त्वा तं ब्रह्मान्तर्दधे ततः ॥ १३ ॥
तथोक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तथाऽकरोत्। बिभेद पुरुषत्वं च दशधा चैकधा पुनः ॥ १४ ॥
सौम्यासौम्यैस्तथा शान्ताशान्तैः स्त्रीत्वं च स प्रभुः। बिभेद बहुधा देवः स्वरूपैरसितैस्सितैः ॥ १५ ॥
ततो ब्रह्मात्मसंभूतं पूर्वं स्वायंभुवं प्रभुः। आत्मानमेव कृतवान्प्रजापाल्ये मनुं द्विज ॥ १६ ॥
शतरूपां च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम्। स्वायंभुवो मनुर्देवः पत्नीत्वे जगृहे प्रभुः ॥ १७ ॥
तस्मात्तु पुरुषाद्देवी शतरूपा व्यजायत। प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकूतिसंज्ञितम् ॥ १८ ॥
कन्याद्वयं च धर्मज्ञ रूपौदार्यगुणान्वितम्। ददौ प्रसूतिं दक्षाय आकूतिं रुचये पुरा ॥ १९ ॥

ते सर्व इति ॥ ते—देवाद्याः स्थावरान्ता जीवास्त्रैगुण्यवशीकृताः समवर्तन्त ॥ २—५ ॥

नव ब्रह्माण इति ॥ पुराणे—ब्रह्मांडादौ। पूर्वं सृष्टेः ॥ ६—१३ ॥

तथोक्ता इति ॥ स्त्रीत्वं पुरुषत्वं च द्विधा अकरोत्—पृथक् चकार। पुंस्त्वं चैकादशविधं रूपभेदैः ॥ १४, १५ ॥

तत इति ॥ आत्मसंभूतम्। अत एव स्वायंभुवम् आत्मानमेव तं प्रजापाल्ये निमित्ते पूर्वं मनुं कृतवान् ॥ १६ ॥

शतरूपामिति ॥ शतरूपाम्—अर्द्धेन पुरुषोऽभवदर्द्धेन नारीत्युक्तायाः ब्रह्मपत्न्याः शतरूपाया अंशभूतां ब्रह्मांशभूतो मनुर्जगृहे ॥ १७, १८ ॥

कन्याद्वयमिति ॥ प्रजापतिराकूतिं रुचये ददौ ॥ १९ ॥

प्रजापतिः स जग्राह तयोर्जज्ञे सदक्षिणः। पुत्रो यज्ञो महाभाग दम्पत्योर्मिथुनं ततः ॥ २० ॥
यज्ञस्य दक्षिणायां तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे। यामा इति समाख्याता देवाः स्वायंभुवे मनौ ॥ २१ ॥
प्रसूत्यां च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिं तथा। ससर्ज कन्यास्तासां च सम्यङ्नामानि मे शृणु ॥ २२ ॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिर्मेधा पुष्टिस्तथा क्रिया। बुद्धिर्लज्जा वपुश्शांतिस्सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी॥२३॥
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः। ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः॥२४॥
ख्यातिः सत्यथ संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा। सन्ततिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा॥२५॥
भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवांगिरा मुनिः। पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्चर्षिवरस्तथा ॥ २६ ॥
अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च पितरश्च यथाक्रमम्। ख्यात्याद्या जगृहुः कन्या मुनयो मुनिसत्तम ॥ २७ ॥
श्रद्धा कामं चला दर्पं नियमं धृतिरात्मजम्। सन्तोषं च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥ २८ ॥
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ॥ २९ ॥
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम्। व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ॥ ३० ॥
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्तिरित्येते धर्मसूनवः। कामाद्रतिः सुतं हर्षं धर्मपौत्रमसूयत ॥ ३१ ॥
हिंसा भार्या त्वधर्मस्य ततो जज्ञे तथाऽनृतम्। कन्या च निकृतिस्ताभ्यां भयं नरकमेव च ॥ ३२ ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः। तयोर्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥३३॥
वेदना स्वसुतं चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात्। मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाक्रोधाश्च जज्ञिरे ॥ ३४ ॥

प्रजापतिरिति॥ सः-रुचिःजग्राह; तयोः—आकूतिरुच्योर्दम्पत्योः सदक्षिणो यज्ञः पुत्रो मिथुनं जज्ञे॥२०॥

यज्ञस्येति ॥ स्वायंभुवे मनौ—मन्वन्तरे ॥ २१—२७ ॥

श्रद्धेति ॥ श्रद्धा कामं तथा दर्पमिति पाठे तथेत्यनेन क्रमप्राप्ता लक्ष्मीर्लक्ष्या। यथा कौर्मे * श्रद्धायास्तु सुतः कामो दर्पो लक्ष्म्यास्सुतस्स्मृतः * इति ॥ २८ ॥

मेधेति ॥ क्रिया दण्डम्—क्रियायां तामस्यां दण्डः, राजस्यां नयः, सात्त्विक्यां मानसोऽनौद्धत्यात्मा विनयः ॥ २९ ॥

बोधमिति ॥ लज्जायास्तु शारीरो विनयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

धर्मप्रसङ्गादधर्मसर्गमाह—हिंसेति ॥ तयोः—अधर्महिंसयोः, अनृतं निकृतिश्च जज्ञे, ताभ्यां निकृत्यनृताभ्यां माया भयं वेदना नरकं च जज्ञे ॥ ३२ ॥

मायेति ॥ तस्मादेतयोर्मिथुनद्वयम्, भयाज्जज्ञ इति पाठे एतयोर्मिथुनयोर्मध्ये माया भयात्तु मृत्युं जज्ञे। तयोर्जज्ञ इति पाठे माया मृत्युं सुषुवे, भयादिति शेषः ॥ ३३ ॥

वेदनेति ॥ रौरवात्—भयं नरकमेव चेत्युक्तान्नरकात् ॥ ३४ ॥

दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणाः। नैषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा ते सर्वे ह्यूर्ध्वरेतसः॥ ३५॥
रौद्राण्येतानि रूपाणि विष्णोर्मुनिवरात्मज। नित्यप्रलयहेतुत्वं जगतोऽस्य प्रयान्ति वै॥ ३६॥
दक्षो मरीचिरत्रिश्च भृग्वाद्याश्च प्रजेश्वराः। जगत्यत्र महाभाग नित्यसर्गस्य हेतवः॥ ३७॥
मनवो मनुपुत्राश्च भूपा वीर्यधनाश्च ये। सन्मार्गनिरताः शूरास्ते नित्यस्थितिकारिणः॥३८॥

मैत्रेयः—

येयं नित्या स्थितिर्ब्रह्मन्नित्यसर्गस्तथेरितः। नित्याभावश्च तेषां वै स्वरूपं मम कथ्यताम्॥ ३९॥

श्रीपराशरः—

सर्गस्थितिविनाशांश्च भगवान्मधुसूदनः। तैस्तै रूपैरचिन्त्यात्मा करोत्यव्याहतो विभुः॥ ४०॥
नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको द्विज। नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः॥ ४१॥
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तत्र यच्छेते जगतीपतिः। प्रयाति प्राकृतश्चैव ब्रह्माण्डं प्रकृतौ लयम्॥ ४२॥
ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि। नित्यस्सदैव भूतानां यो विनाशो दिवानिशम्॥४३॥
प्रसूतिः प्रकृतेर्या तु सा सृष्टिः प्राकृता स्मृता। दैनंदिनी तथा प्रोक्ता याऽन्तरप्रलयादनु॥४४॥
भूतान्यनुदिनं यत्र जायन्ते मुनिसत्तम। नित्यसर्गो हि स प्रोक्तः पुराणार्थविचक्षणैः॥ ४५॥
एवं सर्वशरीरेषु भगवान्भूतभावनः। संस्थितः कुरुते विष्णुरुत्पत्तिस्थितिसंयमान्॥ ४६॥
सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तयः स्सर्वदेहिषु। वैष्णव्यः परिवर्त्तन्ते मैत्रेयाहर्निशं समाः॥ ४७॥
गुणत्रयमयं ह्येतद्ब्रह्मन् शक्तित्रयं महत्। योऽतियाति स यात्येव परं नावर्त्तते पुनः॥ ४८॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

दुःखोत्तरा इति॥ अधर्मलक्षणाः—अधर्मो वंशमूलभूतो लक्षणं येषां ते तथोक्ताः। ते-व्याध्याद्याः, ऊर्ध्वरेतसः—चरमकार्यस्य दुःखात्मकत्वात्कार्यान्तरानुत्पादकाः॥ ३५—३८॥

जीवानां सृज्यत्वादिना पारतंत्र्यान्नित्यसर्गादौ हेतुत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तत्परिहारबुभुत्सया तेषां स्वरूपं पृच्छति—येयमिति॥ ३९॥

विष्णुरेव सत्त्वादिशक्त्याधानद्वारा तैस्तैर्मन्वादिरूपैः स्थित्यादि करोतीति परिहरति—सर्गेति॥ तैस्तैः—मन्वादिरूपैः। मन्वादयः सत्त्वस्थाः, दक्षादयो राजसाः, व्याध्यादयस्तामसाः॥ ४०॥

अथ नित्यप्रलयस्य स्वरूपं दर्शयन् प्रसंगात्प्रलयस्य चातुर्विध्यमाह—नैमित्तिक इत्यादिना। नैमित्तिक इति। आत्यन्तिक इति। नैमित्तिकादिलयेषु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योश्च जीवस्य परमात्मनि लयेऽपि कर्मक्षयाभावात् पुनर्भवो विद्यते। आत्यन्तिके तु निरशेषकर्माविद्यादिनाशान्न पुनर्भव इति विशेषः॥ ४१—४६॥

सृष्टीति॥ वैष्णव्यः—विष्णुसंकल्पानुवर्तिन्यः शक्तयः सत्त्वाद्याः, अहर्निशम्—सदा अविच्छेदेन। सर्वोऽपि जनो विष्णुशक्तिप्रेरितः कालभेदाद्विषयभेदाच्च सर्गादि करोति॥ ४७, ४८॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

कथितस्तामसस्सर्गो ब्रह्मणस्ते महामुने। रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १ ॥

कल्पादावात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः। प्रादुरासीत्प्रभोरङ्के कुमारो नीललोहितः ॥ २ ॥

रुरोद सुस्वरं सोऽथ प्राद्रवद्द्विजसत्तम। किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं प्रत्युवाच ह ॥ ३ ॥

नाम देहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिः। रुद्रस्त्वं देव नाम्नाऽसि मारोदीर्धैर्यमावह।
एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तकृत्वो रुरोद वै ॥ ४ ॥

ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि वै प्रभुः। स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः पुत्रांश्च स प्रभुः ॥ ५ ॥

भवं शर्वमथेशानं तथा पशुपतिं द्विज। भीममुग्रं महादेवमुवाच स पितामहः ॥ ६ ॥

चक्रे नामान्यथैतानि स्थानान्येषां चकार सः। सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च।
दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥ ७ ॥

सुवर्चला तथैवोषा सुकेशी चापरा शिवा। स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् ॥ ८ ॥

सूर्यादीनां द्विजश्रेष्ठ रुद्राद्यैर्नामभिः सह। पत्न्यस्स्मृता महाभाग तदपत्यानि मे शृणु ॥ ९ ॥

एषां सूतिप्रसूतिभ्यामिदमापूरितं जगत् ॥ १० ॥

शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः। स्कन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चानुक्रमात्सुताः ॥ ११ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

नित्यप्रलयहेतोरधर्मादेस्तामसस्य प्रसङ्गाद्भृगुसर्गमतिक्रम्य पूर्वोक्तकौमारसर्गान्तर्गतं तामसं रुद्रसर्गं प्रपञ्चयितुं प्रस्तौति कथित इति ॥ १—३ ॥

नामेति ॥ रोदनद्रवणाभ्यां रुद्रनामनिरुक्तिः। * रोदनाद्द्रवणाच्चैव रुद्रनाम्नाऽभिविश्रुतः * इति वायूक्तेः ॥ ४ ॥

तत इति ॥ नामानि—रुद्रभवादीनि, पत्नीः—सुवर्चलादिकाः ॥ ५, ६ ॥

चक्रे नामानीति ॥ अत्र वह्निर्वायुरिति पाठक्रमो न विवक्षितः, अग्नेर्देवतापत्नीपुत्राणां पशुपति स्वाहास्कन्दानां पंचमस्थाने वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ७, ८ ॥

सूर्यादीनामिति ॥ सूर्यादीनां—रुद्रमूर्तीनाम् ॥ ९ ॥

एषामिति ॥ सूतिप्रसूतिभ्याम्—सूतिः—पुत्रादिः, प्रसूतिः—पौत्रादिः ॥ १०, ११ ॥

एवंप्रकारो रुद्रोऽसौ सतीं भार्यामनिन्दिताम्। उपयेमे दुहितरं दक्षस्यैव प्रजापतेः ॥ १२ ॥
दक्षकोपाच्च तत्याज सा सती स्वकलेवरम्। हिमवद्दुहिता साऽभून्मेनायां द्विजसत्तम ॥ १३ ॥
उपयेमे पुनश्चोमामनन्यां भगवान्हरः ॥ १४ ॥
देवौ धातृविधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत। श्रियं च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥ १५ ॥

मैत्रेयः—

क्षीराब्धौ श्रीस्समुत्पन्ना श्रूयतेऽमृतमन्थने। भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्नेत्येतदाह कथं भवान् ॥ १६ ॥

श्रीपराशरः—

नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोश्श्रीरनपायिनी। यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ॥ १७ ॥
अर्थो विष्णुरियं वाणी नीतिरेषा नयो हरिः। बोधो विष्णुरियं बुद्धिर्धर्मोऽसौ सत्क्रिया त्वियम् ॥ १८ ॥
स्रष्टा विष्णुरियं सृष्टिः श्रीर्भूमिर्भूधरो हरिः। सन्तोषो भगवाँल्लक्ष्मीस्तुष्टिर्मैत्रेय शाश्वती ॥ १९ ॥
इच्छा श्रीर्भगवान्कामो यज्ञोऽसौ दक्षिणा त्वियम्। आज्याहुतिरसौ देवी पुरोडाशो जनार्दनः ॥ २० ॥
पत्नीशाला मुने लक्ष्मीः प्राग्वंशो मधुसूदनः। चितिर्लक्ष्मीर्हरिर्यूप इध्मा श्रीर्भगवान्कुशः ॥ २१ ॥
सामस्वरूपी भगवानुद्गीतिः कमलालया। स्वाहा लक्ष्मीर्जगन्नाथो वासुदेवो हुताशनः ॥ २२ ॥
शंकरो भगवाञ्छौरिर्गौरी लक्ष्मीर्द्विजोत्तम। मैत्रेय केशवः सूर्यस्तत्प्रभा कमलालया ॥ २३ ॥
विष्णुः पितृगणः पद्मा स्वधा शाश्वतपुष्टिदा। द्यौः श्रीः सर्वात्मको विष्णुरवकाशोतिविस्तरः ॥ २४ ॥

एवमिति ॥ सतीं–सतीनाम्नीम् ॥ १२—१५ ॥

मैत्रेयश्चोदयति–क्षीराब्धाविति ॥ १६ ॥

परिहरति–नित्येति ॥ विष्णोः–जगत्पितुर्विष्णोरनपायिन्येषा जगन्मातृत्वेन तद्वन्नित्या। तस्याश्च विष्णोरिवाविर्भावतिरोभावौ स्तः। सा पूर्वं भृगोः सुतात्वेनाविर्भूता, पश्चादिन्द्रस्य दुर्वाससश्शापात्तिरोभूत्वाऽमृतमथने प्रादुर्भूता। अतो न विरोधः। यथेति। सर्वगतो विष्णुः यथा–यत्स्वभावः, इयमपि तथा–तत्स्वभावेति, विष्णोः सर्वगतत्वसत्यज्ञानादिस्वरूपकल्याणगुणादीनामतिदेशः। अथवा भगवान्विभुत्वेन सर्वगतः; अस्यास्तच्छक्तिवशादणुत्वेऽपि तत्रतत्र संधानात्सर्वसगत्वमुक्तम्। इयं च सर्वगता ॥ १७ ॥

तयोः सर्वात्मकत्वमनपायित्वं चोपपादयति–अर्थ इति ॥ अर्थः–शब्दवाच्यः; नीतिः–न्यायशास्त्रम्। नयो–न्यायः। बुद्धिः–अध्यवसायात्मकमन्तःकरणम्, तत्कार्यो निश्चयो बोधः। सत्क्रिया–यागादिः। धर्मः–तदुत्पाद्यमदृष्टम् ॥ १८ ॥

स्रष्टेति ॥ अलंबुद्धिस्तुष्टिः। तदभिव्यक्तं सुखं सन्तोषः; शाश्वतीति लक्ष्म्या विशेषणम् ॥ १९ ॥

इच्छेति ॥ इच्छा–अपेक्षा; तज्जन्योऽभिनिवेशः कामः ॥ २० ॥

पत्नीशालेति ॥ इध्मा–समित्। आर्षत्वात् टाप् ॥ २१ ॥

सामस्वरूपीति ॥ सगानो मंत्रः साम, तद्गानविशेष उद्गीतिः ॥ २२—२४ ॥

शशांकश्श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तथैवानपायिनी । धृतिर्लक्ष्मीर्जगच्चेष्टा वायुस्सर्वत्रगो हरिः ॥ २५ ॥
जलधिर्द्विज गोविंदस्तद्वेला श्रीर्महामुने । लक्ष्मीस्वरूपमिंद्राणी देवेन्द्रो मधुसूदनः ॥ २६ ॥
यमश्चक्रधरस्साक्षाद्धूमोर्णा कमलालया । ऋद्धिः श्रीः श्रीधरो देवः स्वयमेव धनेश्वरः ॥ २७ ॥
गौरी लक्ष्मी र्महाभाग केशवो वरुणः स्वयम् । श्रीर्देवसेना विप्रेन्द्र देवसेनापतिर्हरिः ॥ २८ ॥
अवष्टम्भो गदापाणिः शक्तिर्लक्ष्मीर्द्विजोत्तम । काष्ठा लक्ष्मीर्निमेषोऽसौ मुहूर्तोऽसौ कला त्वियम् ॥२९॥
ज्योत्स्ना लक्ष्मीः प्रदीपोऽसौ सर्वस्सर्वेश्वरो हरिः । लताभूता जगन्माता श्रीर्विष्णुर्द्रुमसंज्ञितः ॥३०॥
विभावरी श्रीर्देवोऽसौ देवश्चक्रगदाधरः । वरप्रदो वरो विष्णुर्वधूः पद्मवनालया ॥ ३१ ॥
नदस्वरूपी भगवाञ्छ्रीर्नदीरूपसंस्थिता । ध्वजश्च पुण्डरीकाक्षः पताका कमलालया ॥ ३२ ॥
तृष्णा लक्ष्मीर्जगन्नाथो लोभो नारायणः परः । रती रागश्च मैत्रेय लक्ष्मीर्गोविंद एव च ॥ ३३ ॥
किं चात्र बहुनोक्तेन संक्षेपेणेदमुच्यते ॥ ३४ ॥
देवतिर्यङ्मनु(ष्येषु)ष्यादौ पुन्नामा भगवान्हरिः । स्त्रीनाम्नी श्रीश्च विज्ञेया नानयोर्विद्यते परम् ॥३५॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

इदं च शृणु मैत्रेय यत्पृष्टोऽहमिह त्वया । श्रीसंबन्धं मयाऽप्येतच्छ्रुतमासीन्मरीचितः ॥ १ ॥

शशाङ्क इति ॥ वायुः—जगत्प्राणः, धृतिः—धारणं, जगच्चेष्टा च प्रवहादिप्राणादिरूपवायुकृत्यम् ॥२५,२६॥

यम इति ॥ यमस्य पत्नी धूमोर्णा । ऋद्धिः कुबेरस्य ॥ २७ ॥

गौरीति ॥ गौरी—वरुणस्य पत्नी । देवसेना—स्कन्दभार्या ॥ २८ ॥

अवष्टम्भ इति ॥ अवष्टंभः—आधारो बलं वा ॥ २९ ॥ ज्योत्स्नेति ॥ ज्योत्स्ना—प्रभा ॥ ३०—३२ ॥

तृष्णेति ॥ देयस्यादित्सा निषिद्धलिप्सा च लोभः । लब्धेऽपर्याप्तधीस्तृष्णा । रतिः—प्रियसंगमजा तत्कालप्रीतिः; तत्प्रकर्षो रागः ॥ ३३, ३४ ॥

देवेति ॥ अनयोः—आभ्यां परम्-अन्यत् । सर्वस्योभयात्मकत्वेऽपि तत्रतत्राभिमुख्यातिशयविशेषात् अर्थवाण्यादीनां तदात्मकत्वमुक्तम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

इदमिति ॥ मरीचिः-काश्यपपिता ॥ १ ॥

दुर्वासाश्शंकरस्यांशश्चचार पृथिवीमिमाम् । स ददर्श स्रजं दिव्यामृषिर्विद्याधरीकरे ॥ २ ॥
संतानकानामखिलं यस्या गंधेन वासितम् । अतिसेव्यमभूद्ब्रह्मन् तद्वनं वनचारिणाम् ॥ ३ ॥
उन्मत्तव्रतधृग्विप्रस्तां दृष्ट्वा शोभनां स्रजम् । तां ययाचे वरारोहां विद्याधरवधूं ततः ॥ ४ ॥
याचिता तेन तन्वङ्गी मालां विद्याधराङ्गना । ददौ तस्मै विशालाक्षी सादरं प्रणिपत्य तम् ॥ ५ ॥
तामादायात्मनो मूर्ध्नि स्रजमुन्मत्तरूपधृक् । कृत्वा स विप्रो मैत्रेय परिबभ्राम मेदिनीम् ॥ ६ ॥
स ददर्श समायान्तमुन्मत्तैरावते स्थितम् । त्रैलोक्याधिपतिं देवं सह देवैश्शचीपतिम् ॥ ७ ॥
तामात्मनः स शिरसः स्रजमुन्मत्तषट्पदाम् । आदायामरराजाय चिक्षेपोन्मत्तवन्मुनिः ॥ ८ ॥
गृहीत्वाऽमरराजेन स्रगैरावतमूर्द्धनि । न्यस्ता रराज कैलासशिखरे जाह्नवी यथा ॥ ९ ॥

मदान्धकारिताक्षोऽसौ (गन्धाकृष्टेन) गन्धोत्कृष्टेन वारणः ।
करेणाघ्राय चिक्षेप तां स्रजं धरणीतले ॥ १० ॥

ततश्चुक्रोध भगवान्दुर्वासा मुनिसत्तमः । मैत्रेय देवराजानं क्रुद्धश्चैतदुवाच ह ॥ ११ ॥

दुर्वासा उवाच—

ऐश्वर्यमददुष्टात्मन्नतिस्तब्धोऽसि वासव । श्रिया धाम स्रजं यस्त्वं मद्दत्तां नाभिनन्दसि ॥१२॥
प्रसाद इति नोक्तं ते प्रणिपातपुरस्सरम् । हर्षोत्फुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता ॥ १३ ॥
मया दत्तामिमां मालां यस्मान्न बहु मन्यसे । त्रैलोक्यश्रीरतो मूढ विनाशमुपयास्यति ॥१४॥
मां मन्यतेऽन्यैस्सदृशं नूनं शक्र भवान् द्विजैः । अतोऽवमानमस्मासु मानिना भवता कृतम् ॥ १५ ॥
मद्दत्ता भवता यस्मात्क्षिप्ता माला महीतले । तस्मात्प्रनष्टलक्ष्मीकं त्रैलोक्यं ते भविष्यति ॥ १६ ॥
यस्य संजातकोपस्य भयमेति चराचरम् । तं त्वं मामतिगर्वेण देवराजावमन्यसे ॥ १७ ॥

श्रीपराशरः—

महेन्द्रो वारणस्कंधादवतीर्य त्वरान्वितः । प्रसादयामास तदा दुर्वाससमकल्मषम् ॥ १८ ॥
प्रसाद्यमानस्स तदा प्रणिपातपुरस्सरम् । प्रत्युवाच सहस्राक्षं दुर्वासा मुनिसत्तमः ॥ १९ ॥

दुर्वासा इति ॥ शंकरस्यांश इति वक्ष्यमाणाक्षान्त्यादेर्हेतुनिर्देशः ॥ २, ३ ॥

उन्मत्तेति ॥ उन्मत्तव्रतधृक् । योगिनो हि जडोन्मत्तपिशाचवद्वर्तन्ते । अथवा सनत्कुमारशापादुन्मत्तव्रतधृक् ॥ ४—९ ॥

मदान्धेति ॥ गन्धाकृष्टेनेति पाठान्तरम् । करिणां करस्य गंधाकृष्टत्वं तस्यैव नासात्वात् ॥१०, ११॥

ऐश्वर्येति ॥ स्तब्धः—अविनयोद्धतः । अत्र हेतुः श्रियेति । श्रियो धामेति वा पाठः ॥ १२ ॥

प्रसाद इति ॥ ते-त्वया ॥ १३—१५ ॥

मद्दत्तेति ॥ प्रनष्टलक्ष्मीकं-तिरोहितलक्ष्मीकम् । अत्र प्रनष्टशब्दस्य तिरोहितत्वमर्थः ॥ १६, १७ ॥

महेन्द्र इति ॥ अकल्मषं—सापराधशापे दोषाभावात् ॥ १८, १९ ॥

दुर्वासा उवाच—

नाहं कृपालुहृदयो न च मां भजते क्षमा। अन्ये ते मुनयश्शक्र दुर्वाससमवेहि माम् ॥ २० ॥
गौतमादिभिरन्यैस्त्वं गर्वमारोपितो मुधा। अक्षान्तिसारसर्वस्वं दुर्वाससमवेहि माम् ॥ २१ ॥
वसिष्ठाद्यैर्दयासारैः स्तोत्रं कुर्वद्भिरुच्चकैः। गर्वं गतोऽसि येनैवं मामप्यद्यावमन्यसे ॥ २२ ॥
ज्वलज्जटाकलापस्य भ्रुकुटीकुटिलं मुखम्। निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम् ॥ २३ ॥
नाहं क्षमिष्ये बहुना किमुक्तेन शतक्रतो। विडंबनामिमां भूयः करोष्यनुनयात्मिकाम् ॥ २४ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो देवराजोऽपि तं पुनः ॥ आरुह्यैरावतं नागं प्रययावमरावतीम् ॥ २५ ॥
ततः प्रभृति निश्श्रीकं सशक्रं भुवनत्रयम्। मैत्रेयासीदपध्वस्तं संक्षीणौषधिवीरुधम् ॥ २६ ॥
न यज्ञास्संप्रवर्तन्ते न तपस्यन्ति तापसाः। न च दानादिधर्मेषु मनश्चक्रे तदा जनः ॥ २७ ॥
निस्सत्त्वास्सकला लोका लोभाद्युपहतेन्द्रियाः। स्वल्पेऽपि हि बभूवुस्ते साभिलाषा द्विजोत्तम ॥२८॥

यतः सत्त्वं ततो लक्ष्मीः सत्त्वं भूत्यनुसारि च।
निश्श्रीकाणां कुतः सत्त्वं विना तेन गुणाः कुतः ॥ २९ ॥

बलशौर्याद्यभावश्च पुरुषाणां गुणैर्विना। लंघनीयः समस्तस्य बलशौर्यविवर्जितः ॥ ३० ॥
भवत्यपध्वस्तमतिर्लंघितः प्रथितः पुमान्। एवमत्यन्तनिश्श्रीके त्रैलोक्ये सत्त्ववर्जिते ॥ ३१ ॥

देवान् प्रति बलोद्योगं चक्रुर्दैतेयदानवाः ॥ ३२ ॥

लोभाभिभूता निश्श्रीका दैत्याः सत्त्वविवर्जिताः। श्रिया विहीनैर्निस्सत्त्वैर्देवैश्चक्रुस्ततो रणम् ॥ ३३ ॥
विजितास्त्रिदशा दैत्यैरिन्द्राद्याश्शरणं ययुः। पितामहं महाभागं हुताशनपुरोगमाः ॥ ३४ ॥
यथावत्कथितो देवैर्ब्रह्मा प्राह ततः सुरान्। परावरेशं शरणं व्रजध्वमसुरार्दनम् ॥ ३५ ॥

नाहमिति ॥ अन्ये ते मुनयः, ये क्षमावन्तः ॥ २० ॥

गौतमादिभिरिति ॥ गौतमो हि अहल्याधर्षकं त्वां सर्वाङ्गभगो भवेति शप्त्वा पुनस्त्वत्प्रसादितः सर्वाङ्गनेत्रं चक्रे। अक्षान्तिसारसर्वस्वम्—नैवं कारुणिकोऽहमिति भावः ॥ २१—२३ ॥

नाहमिति ॥ विडम्बना-अवमानः ॥ २४, २५ ॥

तत इति ॥ निश्श्रीकत्वं-भोग्यवस्त्वभाव एव। एवम् औषध्यादिभोग्याभावं तत्साधनयज्ञसत्त्वाद्यभावं चाह—संक्षीणेत्यादिना ॥ २६—२८ ॥

यत इति ॥ सत्त्वं-धैर्यम्, सत्त्वगुणो वा। भूतिर्लक्ष्मीः। सत्त्वभूत्योरितरेतरहेतुत्वम्। गुणाः—सत्यशौचशीलाद्याः ॥ २९, ३० ॥

भवतीति ॥ प्रथितः—प्रसिद्धः पुमान् लंघितः-अवज्ञातः पुमान् अपध्वस्तमतिर्भवति ॥ ३१—३३ ॥

विजिता इति ॥ निश्श्रीकत्वादिदोषसाम्येऽपि गुणित्वप्रकृतिप्रभुना देवा निर्गुणत्वप्रकृतिस्थितैर्दैत्यैर्निर्जिताः ॥ ३४, ३५ ॥

उत्पत्तिस्थितिनाशानामहेतुं हेतुमीश्वरम् । प्रजापतिपतिं विष्णुमनन्तमपराजितम् ॥ ३६ ॥
प्रधानपुंसोरजयोः कारणं कार्यभूतयोः । प्रणतार्तिहरं विष्णुं स वः श्रेयो विधास्यति ॥ ३७ ॥

श्रीपराशरः—

एवमुक्त्वा सुरान्सर्वान् ब्रह्मा लोकपितामहः । क्षीरोदस्योत्तरं तीरं तैरेव सहितो ययौ ॥ ३८ ॥
स गत्वा त्रिदशैस्सर्वैः समवेतः पितामहः । तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिः परावरपतिं हरिम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच—

नमामि सर्वं सर्वेशमनन्तमजमव्ययम् । लोकधाम धराधारमप्रकाशमभेदिनम् ॥ ४० ॥
नारायणमणीयांसमशेषाणामणीयसाम् । समस्तानां गरिष्ठं च भूरादीनां गरीयसाम् ॥ ४१ ॥
यत्र सर्वं यतस्सर्वमुत्पन्नं मत्पुरस्सरम् । सर्वभूतश्च यो देवः पराणामपि यः परः ॥ ४२ ॥
परः परस्तात्पुरुषात्परमात्मस्वरूपधृक् । योगिभिश्चिन्त्यते योऽसौ मुक्तिहेतोर्मुमुक्षुभिः ॥ ४३ ॥
सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः । स शुद्धस्सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु ॥ ४४ ॥
कलाकाष्ठामुहूर्तादिकालसूत्रस्य गोचरे । यस्य शक्तिर्न शुद्धस्य प्रसीदतु स नो हरिः ॥ ४५ ॥
प्रोच्यते परमेशो ऽजो यश्शुद्धोऽप्युपचारतः । प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यस्सर्वदेहिनाम् ॥ ४६ ॥
यः कारणं च कार्यं च कारणस्यापि कारणम् । कार्यस्यापि च यः कार्यं प्रसीदतु स नो हरिः ॥ ४७ ॥
कार्यकार्यस्य यत्कार्यं तत्कार्यस्यापि यः स्वयम् । तत्कार्यकार्यभूतो यस्ततश्च प्रणतास्म तम् ॥ ४८ ॥

उत्पत्तीति ॥ अहेतुं—स्वयं हेतुरहितम् * न चास्य कश्चिज्जनिता * इत्यादिश्रुतेः । हेतुं सर्वस्योत्पत्त्यादेः ॥ ३६ ॥

प्रधानेति ॥ अजयोरपि कार्यत्वं विकार्यत्वात् स्वरूपस्वभावान्यथाभावेन च ॥ ३७ ॥

एवमिति ॥ उत्तरं तीरम्-उत्तरं कूलं शाकद्वीपाश्रितम् ॥ ३८, ३९ ॥

नमामीति ॥ अव्ययम्-अपक्षयादिविकाररहितम् । अभेदिनं-भेदानर्हम् ॥ ४० ॥

नारायणमिति ॥ अणीयसाम्-आत्मनाम् ॥ ४१, ४२ ॥ पर इति ॥ परस्मात्-मुक्तात् ॥ ४३ ॥

सत्त्वादय इति । अतः सर्वभूतेभ्यः शुद्धः ॥ ४४ ॥

कलेति ॥ शक्तिः—लक्ष्मीः । विग्रहपरिजनपरिच्छदादिर्विभूतिः । * कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः * इत्यादेः ॥ ४५ ॥

प्रोच्यत इति ॥ उपचारतः । शुद्धः—मुक्तः, पूर्वमविद्यान्तर्गतत्वेन शुद्धत्वभावात् यः शुद्धोऽप्युपचारत इत्यन्वयः । अत्र हेतुः आत्मा यस्सर्वदेहिनामिति ॥ ४६ ॥

य इति ॥ कारणमिति ॥ कारणं-प्रकृतिः महतः कारणत्वात्, कार्यं-महान् । कारणस्य—प्रकृतेरपि कारणं ब्रह्म । कार्यस्य-महतः कार्यमहंकारः ॥ ४७ ॥

कार्यकार्यस्येति ॥ कार्यकार्यस्य-कार्यभूतमहत्कार्यस्य अहंकारस्य कार्यं तन्मात्रापञ्चकं, तस्यापि कार्यं भूतपंचकं, तत्कार्यस्याण्डस्य कार्यं चतुर्मुखः, ततश्च कार्यमित्यनुषङ्गः; तत्कार्यं जगत्; तत्सर्वं यः स्वयमेव, तं प्रणतास्मेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

कारणं कारणस्यापि तस्य कारणकारणम् । तत्कारणानां हेतुं तं प्रणताःस्म सुरेश्वरम् ॥ ४९ ॥
भोक्तारं भोज्यभूतं च स्रष्टारं सृज्यमेव च । कार्यकर्तृस्वरूपं तं प्रणताःस्म परं पदम् ॥ ५० ॥
विशुद्धबोधवन्नित्यमजमक्षयमव्ययम् । अव्यक्तमविकारं यत्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५१ ॥
न स्थूलं न च सूक्ष्मं यन्न विशेषणगोचरम् । तत्पदं परमं विष्णोः प्रणमाम सदाऽमलम् ॥ ५२ ॥
यस्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता । परब्रह्मस्वरूपस्य प्रणमामस्तमव्ययम् ॥ ५३ ॥
यद्योगिनः सदोद्युक्ताः पुण्यपापक्षयेऽक्षयम् । पश्यन्ति प्रणवे चिन्त्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५४ ॥
यन्न देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः । जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५५ ॥
शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः । भवन्त्यभूतपूर्वस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५६ ॥
सर्वेश सर्वभूतात्मन्सर्व सर्वाश्रयाच्युत । प्रसीद विष्णो भक्तानां व्रज नो दृष्टिगोचरम् ॥ ५७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मणस्त्रिदशास्ततः । प्रणम्योचुः प्रसीदेति व्रज नो दृष्टिगोचरम् ॥ ५८ ॥
यन्नायं भगवान् ब्रह्मा जानाति परमं पदम् । तन्नताःस्म जगद्धाम तव सर्वगताच्युत ॥ ५९ ॥
इत्यन्ते वचसस्तेषां देवानां ब्रह्मणस्तथा । ऊचुर्देवर्षयस्सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ६० ॥

देवर्षय ऊचुः—

आद्यो यज्ञपुमानीड्यः पूर्वेषां यश्च पूर्वजः । तं नताःस्म जगत्स्रष्टुः स्रष्टारमविशेषणम् ॥ ६१ ॥
भगवन्भूतभव्येश यज्ञमूर्तिधराव्यय । प्रसीद प्रणतानां त्वं सर्वेषां देहि दर्शनम् ॥ ६२ ॥
एष ब्रह्मा सहास्माभिः सह रुद्रैस्त्रिलोचनः । सर्वादित्यैः समं पूषा पावकोऽयं सहाग्निभिः ॥ ६३ ॥
अश्विनौ वसवश्चेमे सर्वे चैते मरुद्गणाः । साध्या विश्वे तथा देवा देवेन्द्रश्चायमीश्वरः ॥ ६४ ॥
प्रणामप्रवणा नाथ दैत्यसैन्यैः पराजिताः । शरणं त्वामनुप्राप्ताः समस्ता देवतागणाः ॥ ६५ ॥

श्रीपराशरः—

एवं संस्तूयमानस्तु भगवान् शंखचक्रधृक् । जगाम दर्शनं तेषां मैत्रेय परमेश्वरः ॥ ६६ ॥

कारणमिति ॥ कारणस्य-जगत्कारणस्य चतुर्मुखस्य, कारणमण्डं, तस्य कारणं भूतपंचकं, तत्कारणं तन्मात्रापञ्चकं, तत्कारणानाम्-अहंकारमहत्प्रकृतीनां हेतुं-कारणम् । कारणावस्थं कार्यावस्थं च सर्वं (त्व) त्वमेवे त्यर्थः ॥ ४९ ॥

भोक्तारमिति ॥ भोज्यं-भोग्यं शब्दादि, सृज्यं—घटादि, कार्यं—यागादि गत्यादि च । परं पदं-परमं प्राप्यस्थानम् ॥ ५०—५२ ॥

यस्येति ॥ अयुतांशो यः, तस्यायुतांशो यः, तस्यांशे स्थिता मेरोरिवाणुः ; पादोऽस्येत्यादिः विश्वशक्तिः जगन्मयी ॥ ५३ ॥ यदिति ॥ अक्षयमिति पदच्छेदः ॥ ५४, ५५ ॥ [५६—६६ ॥

अभूतपूर्वस्य-न भूतं पूर्वं यस्मात् तस्य ; स हि सर्वस्मात्पूर्वः । भूतपूर्वस्येति पाठे भूतानां पूर्वं इति ॥

तं दृष्ट्वा ते तदा देवाः शंखचक्रगदाधरम् । अपूर्वरूपसंस्थानं तेजसां राशिमूर्जितम् ॥ ६७ ॥
प्रणम्य प्रणताः पूर्वं संतोषस्तिमितेक्षणाः । तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षं पितामहपुरोगमाः ॥ ६८ ॥

देवा ऊचुः—

नमोनमो विशेषस्त्वं त्वं ब्रह्मा त्वं पिनाकधृक् । इंद्रस्त्वमग्निः पवनो वरुणस्सविता यमः ॥ ६९ ॥
वसवो मरुतस्साध्या विश्वेदेवगणा भवान् । योऽयं तवाग्रतो देव समस्तो देवतागणः ।
स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतस्सर्वगतो भवान् ॥ ७० ॥
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारः प्रजापतिः । विद्या वेद्यं च सर्वात्मंस्त्वन्मयं चाखिलं जगत् ॥ ७१ ॥
त्वामार्ताश्शरणं विष्णो प्रयाता दैत्यनिर्जिताः । वयं प्रसीद सर्वात्मंस्तेजसाऽऽप्याययस्व नः ॥ ७२ ॥
तावदार्तिस्तथा वांछा तावन्मोहस्तथाऽसुखम् । यावन्न याति शरणं त्वामशेषाघनाशनम् ॥ ७३ ॥
त्वं प्रसादं प्रसन्नात्मन् प्रपन्नानां कुरुष्व नः । तेजसां नाथ सर्वेषां स्वशक्त्याऽऽप्यायनं कुरु ॥ ७४ ॥

श्रीपराशरः—

एवं संस्तूयमानस्तु प्रणतैरमरैर्हरिः । प्रसन्नदृष्टिर्भगवानिदमाह स विश्वकृत् ॥ ७५ ॥
तेजसो भवतां देवाः करिष्याम्युपबृंहणम् । वदाम्यहं यत्क्रियतां भवद्भिस्तदिदं सुराः ॥ ७६ ॥
आनीय सहिता दैत्यैः क्षीराब्धौ सकलौषधीः । मंथानं मन्दरं कृत्वा योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ॥७७॥
मथ्यताममृतं देवाः सहाये मय्यवस्थिते ॥ ७८ ॥
सामपूर्वं च दैतेयास्तत्र सामान्यकर्मणि । सामान्यफलभोक्तारो यूयं वाच्या भविष्यथ ॥ ७९ ॥
मथ्यमाने च तत्राब्धौ यत्समुत्पत्स्यतेऽमृतम् । तत्पानाद्बलिनो यूयममराश्च भविष्यथ ॥ ८० ॥
तथा चाहं करिष्यामि ते यथा त्रिदशद्विषः । न प्राप्स्यन्त्यमृतं देवाः केवलं क्लेशभागिनः ॥ ८१ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्ता देवदेवेन सर्व एव ततस्सुराः । सन्धानमसुरैः कृत्वा यत्नवन्तोऽमृतेऽभवन् ॥ ८२ ॥
नानौषधीः समानीय देवदैतेयदानवाः । क्षिप्त्वा क्षीराब्धिपयसि शरदभ्रामलत्विषि ॥ ८३ ॥
मंथानं मंदरं कृत्वा योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् । ततो मथितुमारब्धा मैत्रेय तरसाऽमृतम् ॥ ८४ ॥
विबुधास्सहितास्सर्वे यतः पुच्छं ततः कृताः । कृष्णेन वासुकेर्दैत्याः पूर्वकाये निवेशिताः ॥ ८५ ॥

तमिति ॥ अपूर्वरूपसंस्थानं—समस्तलोकविलक्षणवर्णाङ्गसन्निवेशम् ॥ ६७ ॥

प्रणम्येति ॥ प्रणम्य प्रणताः—पूर्वं प्रणता अपि भक्त्या पुनः प्रणम्य ॥ ६८ ॥

नमोनम इति ॥ अविशेषः—सर्वसमः ॥ ६९—७६ ॥

आनीयेति ॥ ओषधीनां विचित्रशक्तिकत्वाद्विचित्रवस्तूत्पत्त्यर्थमानयनम् ॥ ७७ ॥

मथ्यतामिति ॥ अमृतं मथ्यतां—मथनेनामृतमुत्पाद्यताम् ॥ ७८—८५ ॥

ते तस्य मुखनिश्वासवह्निनाऽपहतत्विषः । निस्तेजसोऽसुरास्सर्वे बभूवुरमितौजसः ॥ ८६ ॥
तेनैव मुखनिश्वासवायुनास्तबलाहकैः । पुच्छप्रदेशे वर्षद्भिस्तथा चाप्यायिताः सुराः ॥ ८७ ॥
क्षीरोदमध्ये भगवान्कूर्मरूपी स्वयं हरिः । म(न्दरा)न्थनाद्रेरधिष्ठानं भ्रमतोऽभून्महामुने ॥ ८८ ॥
रूपेणान्येन देवानां मध्ये चक्रगदाधरः । चकर्ष नागराजानं दैत्यमध्येऽपरेण च ॥ ८९ ॥
उपर्याक्रान्तवाञ्शैलं बृहद्रूपेण केशवः । तथाऽपरेण मैत्रेय यन्न दृष्टं सुरासुरैः ॥ ९० ॥
तेजसा नागराजानं तथाऽऽप्यायितवान्हरिः । अन्येन तेजसा देवानुपबृंहितवान्प्रभुः ॥ ९१ ॥
मथ्यमाने ततस्तस्मिन्क्षीराब्धौ देवदानवैः । हविर्धामाऽभवत्पूर्वं सुरभिस्सुरपूजिता ॥ ९२ ॥
जग्मुर्मुदं तदा देवा दानवाश्च महामुने । व्याक्षिप्तचेतसश्चैव बभूवुस्स्तिमितेक्षणाः ॥ ९३ ॥
किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिंतयतां ततः । बभूव वारुणी देवी मदाघूर्णितलोचना ॥ ९४ ॥
कृतावर्ताचतस्तस्मात्क्षीरोदाद्वासयञ्जगत् । गन्धेन पारिजातोभूद्देवस्त्रीनन्दनस्तरुः ॥ ९५ ॥
रूपौदार्यगुणोपेतस्तथा चाप्सरसां गणः । क्षीरोदधेः समुत्पन्नो मैत्रेय परमाद्भुतः ॥ ९६ ॥
ततः शीतांशुरभवज्जगृहे तं महेश्वरः । जगृहुश्च विषं नागाः क्षीरोदाब्धि समुत्थितम् ॥ ९७ ॥
ततो धन्वन्तरिर्देवः श्वेताम्बरधरस्स्वयम् । बिभ्रत्कमंडलुं पूर्णममृतस्य समुत्थितः ॥ ९८ ॥
ततस्स्वस्थमनस्कास्ते सर्वे दैतेयदानवाः । बभूवुर्मुदिताः सद्यो (सर्वे) मैत्रेय मुनिभिस्सह ॥ ९९ ॥
ततः स्फुरत्कान्तिमती विकासिकमले स्थिता । श्रीर्देवी पयसस्तस्मादुद्भूता धृतपङ्कजा ॥ १०० ॥
तां तुष्टुवुर्मुदा युक्ताः श्रीसूक्तेन महर्षयः ॥ १०१ ॥
विश्वावसुमुखास्तस्या गन्धर्वाः पुरतो जगुः । घृताचीप्रमुखास्तत्र ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ १०२ ॥
गंगाद्यास्सरितस्तोयैः स्नानार्थमुपतस्थिरे । दिग्गजा हेमपात्रस्थमादाय विमलं जलम् ।
स्नापयांचक्रिरे देवीं सर्वलोकमहेश्वरीम् ॥ १०३ ॥
क्षीरोदो रूपधृक्तस्यै मालामम्लानपङ्कजाम् । ददौ विभूषणान्यङ्गे विश्वकर्मा चकार ह ॥ १०४ ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता । पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वक्षस्स्थलं हरेः ॥ १०५ ॥

त इति ॥ अमितौजसस्तस्येत्यन्वयः ॥ ८६ ॥

तेनैवेति ॥ वह्निनाऽस्तं बलाहकैरिति पाठे, पुच्छे वह्निना अस्तं—संक्षीणमित्यर्थः । बलाहकैः-भगवता सृष्टैः ॥ ८७—९१ ॥ मथ्यमान इति ॥ हविर्द्धाम-हविष आश्रयः ॥ ९२—९६ ॥

तत इति ॥ आदौ भगवन्मनसो जातस्य चंद्रस्य द्वौ देहौ । तत्रैकोऽब्धिजः शिवशिरोभूषणम्; अन्यस्त्वत्रिनेत्रजो लोकयात्रानियुक्तः । नागाश्चेति चशब्दान्महेश्वरोऽपि विषं जग्राह ॥ ९७ ॥

तत इति ॥ अमृतस्य पूर्णमिति तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ९८, ९९ ॥

तया विलोकिता देवा हरिवक्षस्स्थलस्थया । लक्ष्म्या मैत्रेय सहसा परां निर्वृतिमागताः ॥ १०६ ॥
उद्वेगं परमं जग्मुर्दैत्या विष्णुपराङ्मुखाः । त्यक्ता लक्ष्म्या महाभाग विप्रचित्तिपुरोगमाः ॥ १०७ ॥
ततस्ते जगृहुर्दैत्या धन्वन्तरिकरस्थितम् । कमण्डलुं महावीर्या यत्रास्तेऽमृतमुत्तमम् ॥ १०८ ॥
मायया मोहयित्वा तान्विष्णुः स्त्रीरूपसंस्थितः । दानवेभ्यस्तदादाय देवेभ्यः प्रददौ प्रभुः ॥ १०९ ॥
ततः पपुस्सुरगणाः शक्राद्यास्तत्तदाऽमृतम् । उद्यतायुधनिस्त्रिंशा दैत्यास्तांश्च समभ्ययुः ॥ ११० ॥
पीतेऽमृते च बलिभिर्देवैर्दैत्यचमूस्तदा । वध्यमाना दिशो भेजे पातालं च विवेश ह ॥ १११ ॥
ततो देवा मुदा युक्ताः शंखचक्रगदाभृतम् । प्रणिपत्य यथापूर्वमशासंस्तत् त्रिविष्टपम् ॥ ११२ ॥
ततः प्रसन्नभाः सूर्यः प्रययौ स्वेन वर्त्मना । ज्योतींषि च यथामार्गं प्रययुर्मुनिसत्तम ॥ ११३ ॥
जज्वाल भगवांश्चोच्चैश्चारुदीप्तिर्विभावसुः । धर्मे च सर्वभूतानां तदा मतिरजायत ॥ ११४ ॥
त्रैलोक्यं च श्रिया जुष्टं बभूव द्विजसत्तम । शक्रश्च त्रिदशश्रेष्ठः पुनः श्रीमानजायत ॥ ११५ ॥
सिंहासनगतः शक्रस्संप्राप्य त्रिदिवं पुनः । देवराज्ये स्थितो देवीं तुष्टावाब्जकरां ततः ॥ ११६ ॥

इन्द्र उवाच—

नमामि सर्वलोकानां जननीमब्धिसंभवाम् । श्रियमुन्निद्रपद्माक्षीं विष्णुवक्षस्स्थलस्थिताम् ॥ ११७ ॥
पद्मालयां पद्मकरां पद्मपत्रनिभेक्षणाम् । वंदे पद्ममुखीं देवीं पद्मनाभप्रियामहम् ॥ ११८ ॥

त्वं सिद्धिस्त्वं स्वधा स्वाहा सुधा त्वं लोकपावनी ।
सन्ध्या रात्रिः प्रभा भूतिर्मेधा श्रद्धा सरस्वती ॥ ११९ ॥

यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने । आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्तिफलदायिनी ॥ १२० ॥
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्त्वमेव च । सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैस्त्वयैतद्देवि पूरितम् ॥ १२१ ॥
का त्वन्या त्वामृते देवि सर्वयज्ञमयं वपुः । अध्यास्ते देवदेवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृतः ॥ १२२ ॥
त्वया देवि परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयम् । विनष्टप्रायमभवत्त्वयेदानीं समेधितम् ॥ १२३ ॥
दाराः पुत्रास्तथाऽगारसुहृद्धान्यधनादिकम् । भवत्येतन्महाभागे नित्यं त्वद्वीक्षणान्नृणाम् ॥ १२४ ॥
शरीरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षक्षयस्सुखम् । देवि त्वद्दृष्टिदृष्टानां पुरुषाणां न दुर्लभम् ॥ १२५ ॥
त्वं माता सर्वलोकानां देवदेवो हरिः पिता । त्वयैतद्विष्णुना चाम्ब जगद्व्याप्तं चराचरम् ॥ १२६ ॥
मा नः कोशं तथा गोष्ठं मा गृहं मा परिच्छदम् । मा शरीरं कलत्रं च त्यजेथास्सर्वपावनि ॥ १२७ ॥

तत इति ॥ द्रवरूपमेकं द्रव्यममृतं जातम्; अन्यत् सोमात्मकम् ॥ १००—११२ ॥

तत इति ॥ स्वेन वर्त्मना—अयनादिव्यत्यासं विना । यथामार्गं-वक्रातिचारवर्जम् ॥ ११३—११९ ॥

यज्ञेति ॥ यज्ञविद्या-धर्ममीमांसा, महाविद्या-इंद्रजालादिकुहकज्ञानम् । गुह्यविद्या-मन्त्रशास्त्रविशेषः ॥ १२० ॥

मा पुत्रान्मा सुहृद्वर्गं मा पशून्मा विभूषणम् । त्यजेथा मम देवस्य विष्णोर्वक्षःस्थलालये ॥ १२८ ॥
सत्त्वेन शौचसत्याभ्यां तथा शीलादिभिर्गुणैः । त्यज्यन्ते ते नरास्सद्यः संत्यक्ता ये त्वयाऽमले ॥१२९॥
त्वयाऽवलोकितास्सद्यः शीलाद्यैरखिलैर्गुणैः । धनैश्वर्यैश्च युज्यन्ते पुरुषा निर्गुणा अपि ॥ १३० ॥

स श्लाघ्यस्स गुणी धन्यः स कुलीनस्स बुद्धिमान् ।
स शूरस्स च विक्रान्तो यं त्वं देवि निरीक्षसे ॥ १३१ ॥

सद्यो वैगुण्यमायान्ति शीलाद्यास्सकला गुणाः । पराङ्मुखी जगध्दात्री यस्य त्वं विष्णुवल्लभे ॥१३२॥
न ते वर्णयितुं शक्ता गुणाञ्जिह्वाऽपि वेधसः । प्रसीद देवि पद्माक्षि मास्मांस्त्याक्षीः कदाचन ॥ १३३ ॥

श्रीपराशरः—

एवं श्रीस्संस्तुता सम्यक् प्राह दृश्या शतक्रतुम् । पश्यतां सर्वदेवानां सर्वभूतस्थिता द्विज ॥ १३४ ॥

श्रीरुवाच—

परितुष्टाऽस्मि देवेश स्तोत्रेणानेन ते हरे । वरं वृणीष्व यस्त्विष्टो वरदाऽहं तवागता ॥ १३५ ॥

इन्द्र उवाच—

वरदा यदि मे देवि वरार्हो यदि चाप्यहम् । त्रैलोक्यं न त्वया त्याज्यमेष मेऽस्तु वरः परः ॥१३६॥
स्तोत्रेण यस्तथैतेन त्वां स्तोष्यत्यब्धिसंभवे । स त्वया न परित्याज्यो द्वितीयोऽस्तु वरो मम ॥१३७

श्रीरुवाच—

त्रैलोक्यं त्रिदशश्रेष्ठ न संत्यक्ष्यामि वासव । दत्तो वरो मयाऽयं ते स्तोत्राराधनतुष्टया ॥ १३८ ॥
यश्च सायं तथा प्रातः स्तोत्रेणानेन मानवः । मां स्तोष्यति न तस्याहं भविष्यामि पराङ्मुखी ॥१३९॥

श्रीपराशरः—

एवं ददौ वरौ देवी देवराजाय वै पुरा । मैत्रेय श्रीर्महाभागा स्तोत्राराधनतोषिता ॥ १४० ॥
भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्वमुदधेः पुनः । देवदानवयत्नेन प्रसूताऽमृतमन्थने ॥ १४१ ॥
एवं यदा जगत्स्वामी देवदेवो जनार्दनः । अवतारं करोत्येषा तदा श्रीस्तत्सहायिनी ॥ १४२ ॥

पुनश्च (पद्मादुत्पन्ना) पद्मा संभूताऽऽह्यादित्यो आदित्योऽभूद्यदा हरिः ।
यदा च भार्गवो रामस्तदाऽभूद्धरणी त्वियम् ॥ १४३ ॥

राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि । अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषाऽनपायिनी ॥१४४॥
देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी । विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुम् ॥ १४५ ॥
यश्चैतच्छृणुयाज्जन्म लक्ष्म्या यश्च पठेन्नरः । श्रियो न विच्युतिस्तस्य गृहे यावत्कुलत्रयम् ॥ १४६ ॥
पठ्यते येषु चैवैषा गृहेषु श्रीकथा मुने । अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वास्ते कदाचन ॥ १४७ ॥

आन्वीक्षिकीति ॥ आन्वीक्षिकी तर्कशास्त्रम् । दण्डनीतिः—अर्थशास्त्रम् ॥ १२१—१४१ ॥

एतत्ते कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि। क्षीराब्धौ श्रीर्यथा जाता पूर्वं भृगुसुता सती ॥ १४८ ॥

इति सकलविभूत्यवाप्तिहेतुः स्तुतिरियमिन्द्रमुखोद्गता हि लक्ष्म्याः।
अनुदिनमिह पठ्यते नृभिर्यैर्वसति न तेषु कदाचिदप्यलक्ष्मीः ॥ १४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

मैत्रेयः—

कथितं मे त्वया सर्वं यत्पृष्टोऽसि मया मुने। भृगुसर्गात्प्रभृत्येष सर्गो मे कथ्यतां पुनः ॥ १ ॥

श्रीपराशरः—

भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीर्विष्णुपरिग्रहः। तथा धातृविधातारौ ख्यात्यां जातौ सुतौ भृगोः॥२॥
आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः। भार्ये धातृविधात्रोस्ते तयोर्जातौ सुतावुभौ ॥ ३ ॥
प्राणश्चैव मृकण्डुश्च मार्कण्डेयो मृकण्डुतः। ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्यापि सुतं शृणु ॥ ४ ॥
प्राणस्य द्युतिमान्पुत्रो राजवांश्च ततोऽभवत्। ततो वंशो महाभाग विस्तरं भार्गवो गतः ॥ ५ ॥
पत्नी मरीचेस्संभूतिः पौर्णमासमसूयत। विरजाः पर्वतश्चैव तस्य पुत्रौ महात्मनः ॥ ६ ॥
वंशसंकीर्तने पुत्रान्वदिष्येऽहं ततो द्विज। स्मृतिश्चाङ्गिरसः पत्नी प्रसूता कन्यकास्तथा।
सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमतिस्तथा ॥ ७ ॥
अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे निष्कल्मषान्सुतान्। सोमं दुर्वाससं चैव दत्तात्रेयं च योगिनम् ॥ ८ ॥

एवमिति ॥ तत्सहायिनी-तेन सह अयते गच्छतीति तत्सहायिनी, तत्सहचारिणीत्यर्थः ॥ १४२-१४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

अथ संक्षेपेण श्रुतं भृगुसर्गं विस्तरतः श्रोतुं पृच्छति कथितमिति ॥ १ ॥

भृगोरिति ॥ परिग्रहः-कलत्रम् ॥ २ ॥

आयतिरिति ॥ तयोः—आयतिनियत्योः, सुतावुभौ जातौ ॥ ३ ॥

तावेवाह प्राणश्चेति॥ प्राणो मृकण्डुश्च। तत्र मृकण्डुतो मार्कण्डेयो जज्ञ इत्यन्वयः। (तयोर्जाताविति पाठः) ॥ ४, ५ ॥

अथ क्रमप्राप्तं मरीचेः संभूत्यां जातं वंशमाह—पत्नी मरीचेरिति ॥ अत्राल्पसन्तानो मरीचेः पुत्रः पौर्णमास उक्तः। बहुसन्तानान् काश्यपविवस्वदादीन्पुत्रपौत्रादीनस्मिन्वंशे वंशसंकीर्तने आदित्योत्पत्तिप्रस्तावे तृतीयेंऽशे सूर्यवंशप्रस्तावे च वक्ष्ये ॥ ६—८ ॥

प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तोऽत्रिस्तत्सुतोऽभवत्। पूर्वजन्मनि योऽगस्त्यः स्मृतः स्वायंभुवेऽन्तरे ॥९॥
कर्दमश्चार्वरीवांश्च सहिष्णुश्च सुतत्रयम्। क्षमा तु सुषुवे भार्या पुलहस्य प्रजापतेः ॥ १० ॥
क्रतोश्च सन्ततिर्भार्या वालखिल्यानसूयत। षष्टिःपुत्रसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम्।
अंगुष्ठपर्वमात्राणां ज्वलद्भास्करतेजसाम् ॥ ११ ॥
ऊर्जायां तु वसिष्ठस्य सप्ताजायन्त वै सुताः ॥ १२ ॥
रजो गोत्रोर्ध्वबाहुश्च सवनश्चानघस्तथा। सुतपाः शुक्र इत्येते सर्वे सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १३ ॥
योऽसावग्न्यभिमानी स्यात् ब्रह्मणस्तनयोऽग्रजः। तस्मात्स्वाहा सुताँल्लेभे त्रीनुदारौजसो द्विज ॥१४॥
पावकं पवमानं तु शुचिं चापि जलाशिनम् ॥ १५ ॥
तेषां तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशच्च पंच च। कथ्यन्ते वह्नयश्चैते पितापुत्रत्रयं च यत् ॥ १६ ॥
एवमेकोनपञ्चाशद्वह्नयः परिकीर्तिताः ॥ १७ ॥
पितरो ब्रह्मणा सृष्टा व्याख्याता ये मया तव। अग्निष्वात्ता बर्हिषदोऽनग्नयः साग्नयश्च ये ॥ १८ ॥
तेभ्यः स्वधा सुते जज्ञे मेनां (वैतरणीं) वै धारिणीं तथा। ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यावप्युभे द्विजे॥१९॥
उत्तमज्ञानसंपन्ने सर्वैः समुदितैर्गुणैः ॥ २० ॥
इत्येषा दक्षकन्यानां कथिताऽपत्यसंततिः। श्रद्धावान्संस्मरन्नेतामनपत्यो न जायते ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

प्रीत्यामिति ॥ तत्सुतः-तस्य पुलस्त्यस्य औरसः सुतः ॥ ९—१२ ॥

रज इति ॥ सप्तर्षय इति। एते तृतीये मन्वन्तरे सप्तर्षयो वक्ष्यन्ते ॥ १३ ॥

सर्गप्रसंगादग्निसर्गमाह योऽसाविति ॥ १४ ॥

पावकमिति ॥ यथा कौर्मे * निर्मन्थ्यः पवमानः स्याद्वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥ यश्चासौ तपते सूर्ये शुचिरग्निरसौ स्मृतः ॥ इति। जलाशिनमिति शुचिविशेषणम् ॥ १५ ॥

तेषामिति ॥ पितृपुत्रत्रयं-पिता पुत्रत्रयं च, त्रयः पुत्राः प्रत्येकं पञ्चदशपुत्रकाः ॥ १६, १७ ॥

पितर इति ॥ अग्निष्वात्ताः—अयज्वानो, मूर्तास्त्रयो गणाः। बर्हिषदः—यज्वानो मूर्तिमन्तश्चत्वारः। अग्निष्वात्तसुता मेना ॥ १८—२० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोस्स्वायंभुवस्य तु । द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥ १ ॥
योरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमस्सुतः ॥ अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन्पितुरत्यन्तवल्लभः ॥ २ ॥
नीतिर्नाम या राज्ञस्तस्यासीन्महिषी द्विज । स नातिप्रीतिमांस्तस्यामभूद्यस्या ध्रुवस्सुतः ॥ ३ ॥
जासनस्थितस्याङ्कं पितुर्भ्रातरमाश्रितम् ॥ दृष्ट्वोत्तमं ध्रुवश्चक्रे तमारोढुं मनोरथम् ॥ ४ ॥
त्यक्षं भूपतिस्तस्याः सुरुच्या नाभ्यनन्दत । प्रणयेनागतं पुत्रमुत्सङ्गारोहणोत्सुकम् ॥ ५ ॥
पत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्कारोहणोत्सुकम् । स्वपुत्रं च तथारूढं सुरुचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
क्रियते किं वृथा वत्स महानेष मनोरथः । अन्यस्त्रीगर्भजातेन ह्यसंभूय ममोदरे ॥ ७ ॥
त्तमोत्तममप्राप्यमविवेकोऽभिवाञ्छसि । सत्यं सुतस्त्वमप्यस्य किं तु न त्वं मया धृतः ॥ ८ ॥
तद्राजासनं सर्वभूभृत्संश्रयकेतनम् । योग्यं ममैव पुत्रस्य किमात्मा क्लिश्यते त्वया ॥ ९ ॥
चैर्मनोरथस्तेऽयं मत्पुत्रस्येव किं वृथा । सुनीत्यामात्मनो जन्म किं त्वया नावगम्यते ॥ १० ॥

श्रीपराशरः—

त्सृज्य पितरं बालस्तच्छ्रुत्वा मातृभाषितम् । जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज मंदिरम् ॥ ११ ॥
दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषत्प्रस्फुरिताधरम् । सुनीतिरङ्कमारोप्य मैत्रेयेदमभाषत ॥ १२ ॥
स कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति । कोऽवजानाति पितरं वत्स यस्तेऽपराध्यति ॥ १३ ॥

श्रीपराशरः—

युक्तस्सकलं मात्रे कथयामास तद्यथा । सुरुचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगर्विता ॥ १४ ॥
निश्वस्येति कथिते तस्मिन्पुत्रेण दुर्मनाः । श्वासक्षामेक्षणा दीना सुनीतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥

सुनीतिः—

रुचिस्सत्यमाहेदं मन्दभाग्योऽसि पुत्रक । न हि पुण्यवतां वत्स सपत्नैरेवमुच्यते ॥ १६ ॥
द्वेगस्तात कर्तव्यः कृतं यद्भवता पुरा । तत्कोपहर्तुं शक्नोति दातुं कश्चाकृतं त्वया ॥ १७ ॥

अथैकादशोऽध्यायः

मनोर्दौहित्रो वंशः उक्तः । अथ तत्पुत्रान्वयं वक्तुमनुवदति प्रियव्रतेति ॥ १—८ ॥

एतदिति ॥ पूर्वोक्तम् उत्तमत्वमाह सर्वेति ॥ सर्वभूभृदाश्रयकेतनमिति च पाठः । सर्वभूभृतामाश्रयस्य भौमस्य केतनं स्थानम् ॥ ९ ॥ उच्चैरिति ॥ उच्चैर्मनोरथः-उच्चासनाभिलाषः ॥ १०—१४ ॥

तत्त्वया नात्र कर्तव्यं दुःखं तद्वाक्यसंभवम् ॥ १८ ॥

राजासनं तथा छत्रं वराश्वा वरवारणाः। यस्य पुण्यानि तस्यैते मत्वैतच्छाम्य पुत्रक ॥ १९ ॥
अन्यजन्मकृतैः पुण्यैः सुरुच्यां सुरुचिर्नृपः। भार्येति प्रोच्यते चान्या मद्विधा पुण्यवर्जिता ॥ २० ॥
पुण्योपचयसंपन्नस्तस्याः पुत्रस्तथोत्तमः। मम पुत्रस्तथा जातः स्वल्पपुण्यो ध्रुवो भवान् ॥ २१ ॥
तथापि दुःखं न भवान् कर्तुमर्हसि पुत्रक। यस्य यावत्स तेनैव स्वेन तुष्यति बुद्धिमान् ॥ २२ ॥
यदि ते दुःखमत्यर्थं सुरुच्या वचसाऽभवत्। तत्पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्वफलप्रदे ॥ २३ ॥
सुशीलो भव धर्मात्मा मैत्रः प्राणिहिते रतः। निम्नं यथापः प्रवणाः पात्रमायान्ति संपदः ॥ २४ ॥

ध्रुव उवाच—

अम्ब यत्त्वमिदं प्रात्थ प्रशमाय वचो मम। नैतद्दुर्वचसा भिन्ने हृदये मम तिष्ठति ॥ २५ ॥
सोऽहं तथा यतिष्यामि यथा सर्वोत्तमोत्तमम्। स्थानं प्राप्स्याम्यशेषाणां जगतामभिपूजितम् ॥ २६॥
सुरुचिर्दयिता राज्ञस्तस्या जातोऽस्मि नोदरात्। प्रभावं पश्य मेऽम्ब त्वं वृद्धस्यापि तवोदरे ॥ २७ ॥
उत्तमस्स मम भ्राता यो गर्भेण धृतस्तया। स राजासनमाप्नोतु पित्रा दत्तं तथाऽस्तु तत् ॥ २८ ॥
नान्यदत्तमभीप्सामि स्थानमम्ब स्वकर्मणा। इच्छामि तदहं स्थानं यन्न प्राप पिता मम ॥ २९ ॥

श्रीपराशरः—

निर्जगाम गृहान्मातुरित्युक्त्वा मातरं ध्रुवः। पुराच्च निर्गम्य ततस्तद्बाह्योपवनं ययौ ॥ ३० ॥
स ददर्श मुनींस्तत्र सप्त पूर्वागतान्ध्रुवः। कृष्णाजिनोत्तरीयेषु विष्टरेषु समास्थितान् ॥ ३१ ॥
स राजपुत्रस्तान्सर्वान्प्रणिपत्याभ्यभाषत। प्रश्रयावनतस्सम्यगभिवादनपूर्वकम् ॥ ३२ ॥

ध्रुव उवाच—

उत्तानपादतनयं मां निबोधत सत्तमाः। जातं सुनीत्यां निर्वेदाद्युष्माकं प्राप्तमन्तिकम् ॥ ३३ ॥

ऋषय ऊचुः—

चतुःपंचाब्दसंभूतो बालस्त्वं नृपनन्दन। निर्वेदकारणं किंचित्तव नाद्यापि वर्तते ॥ ३४ ॥
न चिन्त्यं भवतः किंचित् ध्रियते भूपतिः पिता। न चैवेष्टवियोगादि तव पश्याम बालक ॥ ३५ ॥
शरीरे न च ते व्याधिरस्माभिरुपलक्ष्यते। निर्वेदः किंनिमित्तस्ते कथ्यतां यदि विद्यते ॥ ३६ ॥

निःश्वस्येति ॥ तस्मिन् वृत्तान्ते कथिते सति, श्वासक्षामेक्षणा—श्वासेन दुःखजनितेन कृशदृष्टिः ॥ १५-१८ ॥

स इति ॥ पूर्वागतान्—पूर्वमेवात्मनोऽनुग्रहणार्थमागतान्, कृष्णाजिनोत्तरीयाण्येव विष्टरास्तेषु ॥ ३१-३३ ॥

चतुःपंचेति ॥ इतः प्राक् चतुर्थे पंचमे वाऽब्दे संभूतः ॥ ३४ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्स कथयामास सुरुच्या यदुदाहृतम्। तन्निशम्य ततः प्रोचुर्मुनयस्ते परस्परम् ॥ ३७ ॥
अहो क्षात्रं परं तेजो बालस्यापि यदक्षमा। सपत्न्या मातुरुक्तं यद्धृदयान्नापसर्पति ॥ ३८ ॥
भोभोः क्षत्रियदायाद निर्वेदाद्यत्त्वयाऽधुना। कर्तुं व्यवसितं तन्नः कथ्यतां यदि रोचते ॥ ३९ ॥
यच्च कार्यं तवास्माभिः साहाय्यममितद्युते। तदुच्यतां विवक्षुस्त्वमस्माभिरुपलक्ष्यसे ॥ ४० ॥

ध्रुव उवाच—

नाहमर्थमभीप्सामि न राज्यं द्विजसत्तमाः। तत्स्थानमेकमिच्छामि भुक्तं नान्येन यत्पुरा ॥ ४१ ॥
एतन्मे क्रियतां सम्यक्कथ्यतां प्राप्यते यथा। स्थानमग्र्यं समस्तेभ्यः स्थानेभ्यो मुनिसत्तमाः ॥४२॥

मरीचिः—

अनाराधितगोविन्दैर्नरैः स्थानं नृपात्मज। न हि संप्राप्यते श्रेष्ठं तस्मादाराधयाच्युतम् ॥ ४३ ॥

अत्रिः—

परः पराणां पुरुषो यस्य तुष्टो जनार्दनः। स प्राप्नोत्यक्षयं स्थानमेतत्सत्यं मयोदितम् ॥ ४४ ॥

अङ्गिराः—

यस्यान्तः सर्वमेवेदमच्युतस्याव्ययात्मनः। तमाराधय गोविन्दं स्थानमग्र्यं यदीच्छसि ॥ ४५ ॥

पुलस्त्यः—

परं ब्रह्म परं धाम योऽसौ ब्रह्म तथा परम्। तमाराध्य हरिं याति मुक्तिमप्यतिदुर्लभाम् ॥ ४६ ॥

पुलहः—

ऐन्द्रमिन्द्रः परं स्थानं यमाराध्य जगत्पतिम्। प्राप यज्ञपतिं विष्णुं तमाराधय सुव्रत ॥ ४७ ॥

क्रतुः—

यो यज्ञपुरुषो यज्ञो यज्ञेशः परमः पुमान्। तस्मिंस्तुष्टे यदप्राप्यं किं तदस्ति जनार्दने ॥ ४८ ॥

वसिष्ठः—

प्राप्नोष्याराधिते विष्णौ मनसा यद्यदिच्छसि। त्रैलोक्यान्तर्गतं स्थानं किमु वत्सोत्तमोत्तमम् ॥ ४९ ॥

ध्रुव उवाच—

आराध्यः कथितो देवो भवद्भिः प्रणतस्य मे। मया तत्परितोषाय यज्जप्तव्यं तदुच्यताम् ॥ ५० ॥

नेति ॥ चिन्त्यं-कुटुम्बपोषणादि। ध्रियते-जीवति ॥ ३५—४१ ॥

एतदिति ॥ यथा प्राप्यते तथा कथ्यताम्। एतत्कथनमेव साहाय्यं तत्क्रियताम् ॥ ४२ ॥

भगवति भक्त्यतिशयात् ध्रुवे कारुण्याच्च सर्वेऽपि प्रतिवदन्ति प्रणन्दन्ति च अनाराधितेत्यादि सप्तभिः ॥ ४३—४८ ॥ प्राप्नोषीति ॥ मनसेति। इतः पूर्वमक्लृप्तमपि ददाति किं पुनः क्लृप्तमिति ॥ ४९ ॥

आराध्य इति। मयेति। अनुपनीतस्याप्यात्मनो योग्यं जप्यं पृच्छति जप्तव्यमिति ॥ ५० ॥

यथा चाराधनं तस्य मया कार्यं महात्मनः। प्रसादसुमुखास्तन्मे कथयन्तु महर्षयः ॥ ५१ ॥

ऋषय ऊचुः—

राजपुत्र यथा विष्णोराराधनपरैर्नरैः। कार्यमाराधनं तन्नो यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ ५२ ॥

बाह्यार्थादखिलाच्चित्तं त्याजयेत्प्रथमं नरः। तस्मिन्नेव जगद्धाम्नि ततः कुर्वीत निश्चलम् ॥ ५३ ॥

एवमेकाग्रचित्तेन तन्मयेन धृतात्मना। जप्तव्यं यन्निबोधैतत्तन्नः पार्थिवनन्दन ॥ ५४ ॥

हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानाव्यक्तरूपिणे। ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ॥ ५५ ॥

एतज्जजाप भगवान् जप्यं स्वायंभुवो मनुः। पितामहस्तव पुरा तस्य तुष्टो जनार्दनः ॥ ५६ ॥

ददौ यथाभिलषितां सिद्धिं त्रैलोक्यदुर्लभाम्। तथा त्वमपि गोविन्दं तोषयैतत्सदा जपन् ॥ ५७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

निशम्यैतदशेषेण मैत्रेय नृपतेस्सुतः। निर्जगाम वनात्तस्मात्प्रणिपत्य स तानृषीन् ॥ १ ॥

कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानस्ततो द्विज। मधुसंज्ञं महापुण्यं जगाम यमुनातटम् ॥ २ ॥

पुनश्च मधुसंज्ञेन दैत्येनाधिष्ठितं यतः। ततो मधुवनं नाम्ना ख्यातमत्र महीतले ॥ ३ ॥

हत्वा च लवणं रक्षो मधुपुत्रं महाबलम्। शत्रुघ्नो मधुरां नाम पुरीं यत्र चकार वै ॥ ४ ॥

यत्र वै देवदेवस्य सान्निध्यं हरिमेधसः। सर्वपापहरे तस्मिंस्तपस्तीर्थे चकार सः ॥ ५ ॥

यथेति जपाङ्गप्रश्नः ॥ ५१, ५२ ॥

चित्तैकाग्रतारूपो योगो जपस्याङ्गमिति सयोगं जप्यमुपदिशन्ति बाह्येति त्रिभिः। बाह्यार्थादिति। बाह्यार्थाच्चित्तं त्याजयेदिति हिंसानृतादिनिषिद्धत्यागरूपो यमः, सर्वविषयत्यागरूपः प्रत्याहारश्चोक्तः; निश्चलं कुर्वीतेत्यासनप्राणायामौ, तदधीनत्वाच्चित्तस्थैर्यस्य; तस्मिन्नेवेति शुभाश्रये धारणा ॥ ५३ ॥

एवमिति ॥ धृतात्मनेति। यथार्हं शौचादिषु कृतयत्नेनेति नियमः, एकाग्रचित्तेनेति ध्यानम्, तन्मयेनेति समाधिः, इत्यष्टाङ्गयोग उक्तः। * तस्य मैत्रेय योगिन इति हि योगित्वं वक्ष्यति ॥ ५४ ॥

हिरण्येति ॥ * हिरण्यमस्य गर्भोऽभूद्धिरण्यस्यापि गर्भजः ॥ तस्माद्धिरण्यगर्भं तं पुराणज्ञाः प्रचक्षिरे ॥ इति भारते हिरण्यगर्भशब्दनिरुक्त्या हिरण्मयं ब्रह्माण्डं गर्भे यस्य सः हिरण्यगर्भः; स चात्र पुरुषादिसमभिव्याहारात्कालात्मा ज्ञेयः। हिरण्यगर्भः व्यष्टिः, पुरुषस्समष्टिरिति केचित्। अत्र द्वादशाक्षरमन्त्रो विवक्षितः, लैङ्गादिषु ध्रुवस्य तन्मन्त्रोपदेशप्रसिद्धेः। स तु रहस्युपदेष्टव्यत्वादत्र यथापाठे न पठितः ॥ ५५, ५६ ॥

ददाविति ॥ तथा त्वमिति। कुलदेवतामंत्रो हि शीघ्रं सिद्ध्यति ॥ ५७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

यत्रेति ॥ हरिमेधसः-हरिः-पापहारिणी स्वर्णवत् शुद्धा मेधा यस्य स हरिमेधाः, तस्य हरिमेधसः। छान्दसत्वादसिन्प्रत्ययः ॥ १—५ ॥

मरीचिमुख्यैर्मुनिभिर्यथोद्दिष्टमभूत्तथा । आत्मन्यशेषदेवेशं स्थितं विष्णुममन्यत ॥ ६ ॥
अनन्यचेतसस्तस्य ध्यायतो भगवान्हरिः । सर्वभूतगतो विष्णुः सर्वभावगतोऽभवत् ॥ ७ ॥
मनस्यवस्थिते तस्मिन्विष्णौ मैत्रेय योगिनः । न शशाक धरा भारमुद्वोढुं भूतधारिणी ॥ ८ ॥
वामपादस्थिते तस्मिन्ननामार्द्धेन मेदिनी । द्वितीयं च ननामार्द्धं क्षितेर्दक्षिणतस्स्थिते ॥ ९ ॥
पादाङ्गुष्ठेन संपीड्य यदा स वसुधां स्थितः । तदा समस्ता वसुधा चचाल सह पर्वतैः ॥ १० ॥
नद्यो नदाः समुद्राश्च संक्षोभं परमं ययुः । तत्क्षोभादमराः क्षोभं परं जग्मुर्महामुने ॥ ११ ॥
यामा नाम तदा देवा मैत्रेय परमाकुलाः । इन्द्रेण सह संमन्त्र्य ध्यानभङ्गं प्रचक्रमुः ॥ १२ ॥
कूष्माण्डा विविधै रूपैस्सहेन्द्रेण महामुने । समाधिभङ्गमत्यन्तमारब्धाः कर्तुमातुराः ॥ १३ ॥
सुनीतिर्नाम तन्माता सास्रा तत्पुरतः स्थिता । पुत्रेति करुणां वाचमाह मायामयी तदा ॥ १४ ॥
पुत्रकास्मान्निवर्तस्व शरीरात्ययदारुणात् । निर्बन्धतो मया लब्धो बहुभिस्त्वं मनोरथैः ॥ १५ ॥
दीनामेकां परित्यक्तुमनाथां न त्वमर्हसि । सपत्नीवचनाद्वत्स अगतेस्त्वं गतिर्मम ॥ १६ ॥
क्व च त्वं पंचवर्षीयः क्वचैतद्दारुणं तपः । निवर्ततां मनः कष्टान्निर्बन्धात् फलवर्जितात् ॥ १७ ॥
कालः क्रीडनकानां ते तदन्तेऽध्ययनस्य ते । ततः समस्तभोगानां तदन्ते चेष्यते तपः ॥ १८ ॥
कालः क्रीडनकानां यस्तव बालस्य पुत्रक । तस्मिंस्त्वमिच्छसि तपः किं नाशायात्मनो रतः ॥ १९ ॥
मत्प्रीतिः परमो धर्मो वयोवस्थाक्रियाक्रमम् । अनुवर्तस्व मा मोहान्निवर्त्यास्मादधर्मतः ॥ २० ॥
परित्यजति वत्साद्य यद्येतन्न भवांस्तपः । त्यक्ष्याम्हमिह प्राणांस्ततो वै पश्यतस्तव ॥ २१ ॥

मरीचिमिश्रैरिति ॥ अमन्यत-दध्यौ ॥ ६ ॥

अनन्यचेतस इति ॥ सर्वभावगतः—चित्तवृत्तेः साकल्येन विषयतयाऽऽविर्भूतः ॥ ७ ॥

मनसीति ॥ न शशाकेति । गरिमाख्यसिद्धिरासीदित्यर्थः ॥ ८—११ ॥

यामा इति ॥ यामाः—स्वायंभुवमन्वन्तरे देवाः ॥ १२ ॥

कूष्मांडा इति ॥ कूष्माण्डाः—उपदेवभेदाः ॥ १३—१६ ॥

क्वेति ॥ निर्बन्धः-अभिनिवेशः ॥ १७—१९ ॥

मत्प्रीतिरिति ॥ वयोवस्थाक्रियाक्रमम्—वयोवस्थासु चोदितं क्रियाक्रमम् । निवर्त्यास्मादधर्मत इति । "वृथा तीर्थं वृथा दानं वृथा जप्यं वृथा हुतम् ॥ स जीवति वृथा ब्रह्मन्यस्य माता सुदुःखिता" इति पुराणवचनान्मद्विरुद्धादकालतपश्चरणरूपादधर्मान्निवर्तस्वेति भावः । मत्प्रीत्या परमं धर्ममिति पाठे वयोवस्थाक्रियाक्रमरूपं परमं धर्मं मत्प्रीत्याऽनुवर्तस्व । स्वधर्मो हि मातापितृगुरुधर्मान्नोत्कृष्यते; अपि तु तत्संमत्येवोत्कृष्यते, * यदेते ह्यनुजानीयुः कर्म लोकविगर्हितम् । स धर्म इति मन्तव्यो नात्र कार्या विचारणा ॥ इति भारतोक्तेः ॥ २०, २१ ॥

श्रीपराशरः—

तां प्रलापवतीमेवं बाष्पाविलविलोचनाम्। समाहितमना विष्णौ पश्यन्नपि न दृष्टवान् ॥ २२ ॥
वत्स वत्स सुघोराणि रक्षांस्येतानि भीषणे। वनेऽभ्युद्यतशस्त्राणि समायान्त्यपगम्यताम् ॥ २३ ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ साऽथ रक्षांस्याविर्बभुस्ततः। अभ्युद्यतोग्रशस्त्राणि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः ॥ २४ ॥
ततो नादानतीवोग्रान्राजपुत्रस्य ते पुरः। मुमुचुर्दीप्तशस्त्राणि भ्रामयन्तो निशाचराः ॥ २५ ॥
शिवाश्च शतशो नेदुः सज्वालाकवलैर्मुखैः। त्रासाय तस्य बालस्य योगयुक्तस्य सर्वतः ॥ २६ ॥
हन्यतां हन्यतामेष छिद्यतां छिद्यतामयम्। भक्ष्यतां भक्ष्यतां चायमित्यूचुस्ते निशाचराः ॥ २७ ॥
ततो नानाविधान्नादान् सिंहोष्ट्रमकराननाः। त्रासाय राजपुत्रस्य नेदुस्ते रजनीचराः ॥ २८ ॥
रक्षांसि तानि ते नादाः शिवास्तान्यायुधानि च। गोविन्दासक्तचित्तस्य ययुर्नेन्द्रियगोचरम् ॥ २९ ॥
एकाग्रचेतास्सततं विष्णुमेवात्मसंश्रयम्। दृष्टवान्पृथिवीनाथपुत्रो नान्यं कथञ्चन ॥ ३० ॥
ततस्सर्वासु मायासु विलीनासु पुनस्सुराः। संक्षोभं परमं जग्मुस्तत्पराभवशङ्किताः ॥ ३१ ॥
ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम्। शरण्यं शरणं यातास्तपसा तस्य तापिताः ॥ ३२ ॥

देवा उचुः—

देवदेव जगन्नाथ परेश पुरुषोत्तम। ध्रुवस्य तपसा तप्तास्त्वां वयं शरणं गताः ॥ ३३ ॥
दिने दिने कलालेशैः शशाङ्कः पूर्यते यथा। तथाऽयं तपसा देव प्रयात्यृद्धिमहर्निशम् ॥ ३४ ॥
औत्तानपादितपसा वयमित्थं जनार्दन। भीतास्त्वां शरणं यातास्तपसस्तं निवर्तय ॥ ३५ ॥
न विद्मः किं स शक्रत्वं सूर्यत्वं किमभीप्सति। वित्तपाम्बुपसोमानां साभिलाषः पदेषु किम् ॥ ३६ ॥
तदस्माकं प्रसीदेश हृदयाच्छल्यमुद्धर। उत्तानपादतनयं तपसस्सन्निवर्तय ॥ ३७ ॥

श्रीभगवानुवाच—

नेन्द्रत्वं न च सूर्यत्वं नैवाम्बुपधनेशताम्। प्रार्थयत्येष यं कामं तं करोम्यखिलं सुराः ॥ ३८ ॥
यात देवा यथाकामं स्वस्थानं विगतज्वराः। निवर्तयाम्यहं बालं तपस्यासक्तमानसम् ॥ ३९ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्ता देवदेवेन प्रणम्य त्रिदशास्ततः। प्रययुस्स्वानि धिष्ण्यानि शतक्रतुपुरोगमाः ॥ ४० ॥
भगवानपि सर्वात्मा तन्मयत्वेन तोषितः। गत्वा ध्रुवमुवाचेदं चतुर्भुजवपुर्हरिः ॥ ४१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

औत्तानपादे भद्रं ते तपसा परितोषितः। वरदोऽहमनुप्राप्तो वरं वरय सुव्रत ॥ ४२ ॥
बाह्यार्थनिरपेक्षं ते मयि चित्तं यदाहितम्। तुष्टोऽहं भवतस्तेन तद्वृणीष्व वरं परम् ॥ ४३ ॥

तामिति ॥ पश्यन्नपि—व्यापारितचक्षुरिन्द्रियोऽपि, प्रयुक्तबाह्येन्द्रियोऽपि वा ॥ २२—३७ ॥
नेति ॥ काम-काम्यम् ॥ ३८, ३९ ॥ इतीति ॥ धिष्ण्यानि-स्थानानि ॥ ४० ॥
भगवानिति—तन्मयत्वेन-ध्रुवस्य तदेकविषयचित्तत्वेन ॥ ४१—४३ ॥

श्रीपराशरः—

त्वेत्थं गदितं तस्य देवदेवस्य बालकः। उन्मीलिताक्षो ददृशे ध्यानदृष्टं हरिं पुरः॥ ४४॥
ङ्खचक्रगदाशार्ङ्गवरासिधरमच्युतम्। किरीटिनं समालोक्य जगाम शिरसा महीम्॥ ४५॥
माञ्चिताङ्गस्सहसा साध्वसं परमं गतः। स्तवाय देवदेवस्य स चक्रे मानसं ध्रुवः॥ ४६॥
किं वदामि स्तुतावस्य केनोक्तेनास्य संस्तुतिः। इत्याकुलमतिर्देवं तमेव शरणं ययौ॥ ४७॥

ध्रुव उवाच—

भगवान्यदि मे तोषं तपसा परमं गतः। स्तोतुं त्वामहमिच्छामि तत्र प्रज्ञां प्रयच्छ मे॥ ४८॥

(ब्रह्माद्यैर्वेदतत्त्वज्ञैर्ज्ञायते यस्य नो गतिः। तं त्वां कथमहं देव स्तोतुं शक्नोमि बालकः।
त्वद्भक्तिप्रवणं ह्येतत्परमेश्वर मे मनः। स्तोतुं कामयते विष्णो तत्र प्रज्ञां प्रयच्छ मे॥)

श्रीपराशरः—

शंखप्रान्तेन गोविन्दस्तं पस्पर्श कृताञ्जलिम्। उत्तानपादतनयं द्विजवर्य जगत्पतिः॥ ४९॥
अथ प्रसन्नवदनः स क्षणान्नृपनन्दनः। तुष्टाव प्रणतो भूत्वा भूतधातारमच्युतम्॥ ५०॥

ध्रुव उवाच—

भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च। भूतादिरादिप्रकृतिर्यस्य रूपं नतोऽस्मि तम्॥॥ ५१॥
शुद्धस्सूक्ष्मोऽखिलव्यापी प्रधानात्परतः पुमान्। यस्य रूपं नमस्तस्मै पुरुषाय गुणात्मने॥ ५२॥
भूतादीनां समस्तानां गंधादीनां च शाश्वतः। बुद्ध्यादीनां प्रधानस्य पुरुषस्य च यः परः॥ ५३॥
तं ब्रह्मभूतमात्मानमशेषजगतः पतिम्। प्रपद्ये शरणं शुद्धं त्वद्रूपं परमेश्वर॥ ५४॥

इत्थमिति॥ ध्यानदृष्टं हरिं पुरः—यथाध्यानं बहिर्दृष्टवान्॥ ४४—४६॥

किं वदामीति॥ किं वदामि—किं वाक्यं वदामि। केनोक्तेन-अर्थेन॥ ४७, ४८॥

शंखप्रान्तेनेति॥ विद्याकोशश्शंख इति भगवच्छास्त्रे अस्त्रभूषणाध्याये च दर्शनात्॥ ४९, ५०॥

भूमिरिति॥ भूम्यादिग्रहणं तन्मात्राणामप्युपलक्षणम्; मनोग्रहणं दशेन्द्रियाणाम्। बुद्धिः—महान्। भूतादिः-अहंकारः। आदिप्रकृतिः-प्रधानम्॥ ५१॥

शुद्ध इति॥ शुद्धः-स्वतः। अखिलव्यापी-प्रतिक्षेत्रं व्यापी। ज्ञानेन वा व्यापी। गुणाशिन इति पाठान्तरम्। गुणाशी-गुणभोक्ता॥ ५२॥ मुक्तरूपमाह—भूतादीनामिति॥ पुरुषः-बद्धः॥ ५३॥

तमिति॥ ब्रह्मभूतम्-अपहतपाप्मत्वादिब्रह्मधर्मयुक्तम्। अशेषजगतः परमिति पाठान्तरम्। अशेष-जगतः परम्-* स सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं च पर्येति, य एवं वेद * स स्वराड्भवति * आप्नोति स्वाराज्यम् * इति श्रुतेः॥ ५४॥

बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितम्। तस्मै नमस्ते सर्वात्मन्योगिचिन्त्याविकारिणे ॥ ५५ ॥
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षस्सहस्रपात्। सर्वव्यापी भुवस्स्पर्शादत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ ५६ ॥
यद्भूतं यच्च वै भव्यं पुरुषोत्तम तद्भवान्। त्वत्तो विराट् स्वराट् सम्राट् त्वत्तश्चाप्यधिपूरुषः ॥ ५७ ॥

दिव्यरूपमाह—बृहत्वादिति ॥ * समस्ताश्शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः * इत्यादिना बृहत्त्वं बृंहणत्वं चोक्तम्। * मूर्तं ब्रह्म महाभाग * इति ब्रह्मसंज्ञत्वम्। * सदैकरूपरूपायेत्यविकारित्वमुक्तम्। कला-मुहूर्तेत्यादिना विभूतेर्नित्यत्वे सति का चिन्ता विग्रहादिनित्यत्वे ॥ ५५ ॥

दिव्यस्वरूपमाह—सहस्रशीर्षेति ॥ अनेन पुरुषस्य ज्ञानशक्त्योरानन्त्यं तत्फलीभूता (विभूतौ) व्याप्तिश्च प्रतिपाद्यते। अत्र सहस्रशब्दोऽनन्तवचनः। शीर्षग्रहणं सर्वाङ्गप्रत्यङ्गोपलक्षणम्। अतोऽत्र शीर्षशब्दः शिरसो ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामाधारतया तत्कार्याणां ज्ञानशक्तीनामुपलक्षकः। * शीर्षंश्छन्दसीति शिरश्शब्दस्य शीर्षन्भावः। तथा चोक्तं ब्राह्मणे शिरश्शब्दनिर्वचने * बोधनमननश्रवणस्पर्शनदर्शनरसनघ्राणज्ञानानि श्रितानि भवन्तीत्यतः शिरः * इति। अतोऽनेन पुरुषस्य ज्ञानशक्त्योरानन्त्यमुक्तम्। उक्तमर्थं प्रपञ्चयति–सहस्राक्षः सहस्रपादिति। सहस्राक्ष इति ज्ञानस्यानन्त्यमुक्तम्, सहस्रपादिति शक्तेरानन्त्यम्। अत्राक्षिशब्दः सर्वज्ञानेन्द्रियाणामुपलक्षकः। पादशब्दः सर्वकर्मेन्द्रियाणामुपलक्षकः। अत्र हि अङ्गप्रत्यङ्गादीनामभावात्तत्कार्यभूतज्ञानशक्त्योरानन्त्यमेवोच्यते। कुतः ? * न तस्य कार्यं करणं च विद्यते * इति श्रुतेः। अयं हि भगवान्सर्वैरेवेन्द्रियैरेकैकेन वा विनिमयेन वा देहेन वाऽवयवेन वा स्वरूपेण वा सर्वं सदा सर्वथा साक्षात्करोति। तथा च श्रुतिः * अपाणिपादो जवनो ग्रहीता * इत्यादिः। यथाहुः श्रीवत्साङ्कमिश्राः * न चायं शल्लीव शल्कैः सर्वतः शिरश्चक्षुरादिभिर्वैरूप्यावहै-राचित इत्युच्यते; किंतु यथाऽपर्यन्तचक्षुषः पर्यन्तावयवाश्च सर्वं द्रष्टुं कर्तुं च शक्नुवन्ति तथाऽयमपि * इति। पुरुषशब्दस्य * पूर्वमेवाहमिहासमिति, * तत् पुरुषस्य पुरुषत्वम् * पूरणात्सदनाच्चापि ततोऽसि पुरुषः स्मृतः * इत्यादिषु श्रुतिस्मृतिषु बहुप्रकारं निर्वचनं द्रष्टव्यम्। भुवः भवतीति भूः। अनेनासद्व्यावृत्तानि चिदचिदात्मकानि सर्वाणि भूतानि लक्ष्यन्ते। स्पर्शादिति। दशाङ्गुलं-दशगुणं महाप्रमाणमिति भावः। अत्यति-ष्ठत्, सर्वव्यापित्वात्। भुवः—चिदचिदात्मकस्य जगतः, स्पर्शात्-स्पर्शं कृत्वा, दशांगुलमत्यतिष्ठद्भगवानित्यन्वयः। स्पर्शादिति ल्यब्लोपे पंचमी। * येनावृतं खं च दिवं महीं च * यच्च किंचिज्जगत् * इत्यादिश्रुतिषु व्याप्या-ज्जगतो व्यापकस्य पुरुषस्य महत्त्वं प्रतिपादितम् ॥ ५६ ॥

न केवलं व्योमवद्व्यापकत्वम्, सर्वशरीरित्वं चेत्याह—यद्भूतमिति ॥ त्वत्त इत्यादि। विराट्–अव्यक्त-शरीरोऽनिरुद्धः। तथा च मोक्षधर्मे * ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा विभुर्नारायणो विराट्। ततो यज्ञश्च यष्टा च पुराणः पुरुषो विराट्। अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकानां प्रभवाप्ययः ॥ इति च। सम्राट्–परमपदप्राप्तः, * सोऽक्षरः परमस्स्वराट् * इति विशेषणात्। स्वराट्-केवलात्मप्राप्तः। यद्वा * अयं लोकस्तु वै सम्राडन्तरिक्षं विराट् स्मृतम् ॥ स्वराडसौ स्मृतो लोकः * इति वायूक्तेः लोका विराडादयः। अधिपूरुषः-अधिकारिपुरुषो ब्रह्मा अथ वा त्वामधिकरणीकृत्य पुरुषः आत्मसमष्टिरूपो हिरण्यगर्भोऽजायत ॥ ५७ ॥

अत्यरिच्यत सोऽधश्च तिर्यगूर्ध्वं च वै भुवः। त्वत्तो विश्वमिदं जातं त्वत्तो भूतं भविष्यति ॥ ५८ ॥
त्वद्रूपधारिणश्चान्तः सर्वभूतमिदं जगत्। त्वत्तो यज्ञस्सर्वहुतः पृषदाज्यं पशुर्द्विधा ॥ ५९ ॥
त्वत्तो ऋचोऽथ सामानि त्वत्तश्छन्दांसि जज्ञिरे। त्वत्तो यजूंष्यजायन्त त्वत्तोऽश्वाश्चैकतोदतः ॥ ६० ॥
गावस्त्वत्तः समुद्भूतास्त्वत्तोऽजा अवयो मृगाः। त्वन्मुखाद्ब्राह्मणा बाह्वोस्तव क्षत्रमजायत ॥ ६१ ॥
वैश्यास्तवोरुजाः शूद्रास्तव पद्भ्यां समुद्गताः। अक्ष्णोः सूर्योऽनिलः प्राणाच्चन्द्रमा मनसस्तव ॥६२॥
प्रा(णान्तः)णो नः सुषिराज्जातो मुखादग्निरजायत। नाभितो गगनं द्यौश्च शिरसस्समवर्तत ॥ ६३ ॥
दिशश्श्रोत्रात्क्षितिः पद्भ्यां त्वत्तस्सर्वमभूदिदम्। न्यग्रोधस्सुमहानल्पे यथा बीजे व्यवस्थितः ॥
संयमे विश्वमखिलं बीजभूते तथा त्वयि ॥ ६५ ॥
बीजादंकुरसंभूतो न्यग्रोधस्तु समुच्छ्रितः। विस्तारं च यथा याति त्वया सृष्टं तथा जगत् ॥ ६६ ॥
यथा हि कदली नान्या त्वक्पत्रादथ दृश्यते। एवं विश्वस्य नान्यस्त्वं त्वत्स्थायीश्वर दृश्यते ॥ ६७॥
ह्लादिनी संधिनी संवित्त्वय्येका सर्वसंस्थितौ। ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते ॥६८॥

अत्यरिच्यतेति ॥ सः-पुरुषः, भुवोऽधः-पाताले, तिर्यक्-सर्वद्वीपेषु, ऊर्ध्वं-स्वर्गादौ, अत्यरिच्यत-संतानात्मना वृद्धः, व्यष्टिरूपेण वा ॥ ५८ ॥

त्वद्रूपधारिण इति ॥ त्वद्रूपधारिणोऽधिपुरुषस्यान्तः सर्वभूतं-सर्वमित्यर्थः ॥ त्वत्सृष्टस्याप्यन्तर्जगत्, किं पुनस्तवेति भावः। आत्मीयं सर्वमस्मिन्यज्ञे पशुपुरोडाशादिरूपेण हुतमिति सर्वहुतः। पृषदाज्यं-दधिमिश्रमाज्यम्। पशुर्द्विधा-ग्राम्यारण्यभेदेन ॥ ५९ ॥ त्वत्त इति ॥ एकतोदतः-महिषादयः ॥ ६० ॥

गाव इति ॥ तेषु महिषादिषु गवादेः पृथगुक्तिः प्राशस्त्यात् ॥ ६१, ६२ ॥

प्राण इति ॥ प्राणात्-मुख्यप्राणात्। प्राणो नः सुषिराज्जात इति च पाठः। प्राणः नः सुषिरात्-नासारन्ध्रात्। प्राणोऽन्तस्सुषिरादिति वा पाठः। तदा तत्र वर्तमानाद्वायोरित्यर्थः। प्राणः-प्राणाख्यो वृत्तिविशेषः ॥ ६३, ६४ ॥ न्यग्रोध इति ॥ संयमे-संहारे ॥ ६५, ६६ ॥

यथेति ॥ यथा च कारणभूता बालत्वक्पत्रावस्था कदली स्वकार्यभूतस्थूलत्वक्पत्रान्नान्या, सैवेयमिति प्रत्यभिज्ञानात्; एवं कारणभूतस्त्वं कार्यभूताद्विश्वस्मान्नान्यः, * बहु स्याम् * तदात्मानं स्वयमकुरुत * ज्योतींषि विष्णुः * इत्यादेः। अपि च विश्वस्मात्पृथग्भूतस्त्रिपाद्रूपेण त्वं दृश्यसे। * व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः * त्रिपादस्यामृतं दिवि * इत्यादि ॥ ६७ ॥

ह्लादिनीति ॥ सर्वसंस्थितौ-सर्वाधारे त्वयि। संवित् ह्लादिनी-निरवधिकानन्दरूपा, सन्धिनी-अविच्छेदवती। एका-एकरूपा। ह्लादतापोभयमिश्रा—विच्छिन्नपरिमिताह्लादकरी केवलतापकरी च संवित्त्वयि नास्ति। अत्र हेतुः गुणवर्जित इति। इयं च संवित् तत्कर्तृका वा तत्कर्मिका वा * विज्ञानमानन्दं ब्रह्म * तमेवं विद्वानमृत इह भवति * रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति * इत्यादि श्रुतेः ॥ ६८ ॥

पृथग्भूतैकभूताय भूतभूताय ते नमः। प्रभूतभूत (रूपाय) भूताय तुभ्यं भूतात्मने नमः ॥ ६९ ॥
व्यक्तं प्रधानपुरुषौ विराट् सम्राट् स्वराट् तथा। विभाव्यतेऽन्तःकरणे पुरुषेष्वक्षयो भवान् ॥ ७० ॥
सर्वस्मिन्सर्वभूतस्त्वं सर्वस्सर्वस्वरूपधृत्। सर्वं त्वत्तस्ततश्च त्वं नमस्सर्वात्मनेऽस्तु ते ॥ ७१ ॥
सर्वात्मकोऽसि सर्वेश सर्वभूतस्थितो यतः। कथयामि ततः किं ते सर्वं वेत्सि हृदि स्थितम् ॥ ७२ ॥
सर्वात्मन्सर्वभूतेश सर्वसत्त्वसमुद्भव। सर्वभूतो भवान्वेत्ति सर्वसत्त्वमनोरथम् ॥ ७३ ॥
यो मे मनोरथो नाथ सफलस्स त्वया कृतः। तपश्च तप्तं सफलं यद्दृष्टोऽसि जगत्पते ॥ ७४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

तपसस्तु फलं प्राप्तं यद्दृष्टोऽहं त्वया ध्रुव। मद्दर्शनं हि विफलं राजपुत्र न जायते ॥ ७५ ॥
वरं वरय तस्मात्त्वं यथाभिमतमात्मनः। सर्वं संपद्यते पुंसां मयि दृष्टिपथं गते ॥ ७६ ॥

ध्रुव उवाच—

भगवन्भूतभव्येश सर्वस्यास्ते भवान् हृदि। किमज्ञातं तव स्वामिन्मनसा यन्मयेप्सितम् ॥ ७७ ॥
तथापि तुभ्यं देवेश कथयिष्यामि यन्मया। प्रार्थ्यते दुर्विनीतेन हृदयेनातिदुर्लभम् ॥ ७८ ॥
किं वा सर्वजगत्स्रष्टः प्रसन्ने त्वयि दुर्लभम्। त्वत्प्रसादफलं भुंक्ते त्रैलोक्यं मघवानपि ॥ ७९ ॥
नैतद्राजासनं योग्यमजातस्य ममोदरात्। इति गर्वादवोचन्मां सपत्नी मातुरुच्चकैः ॥ ८० ॥
आधारभूतं जगतः सर्वेषामुत्तमोत्तमम्। प्रार्थयामि प्रभो स्थानं त्वत्प्रसादादतोऽव्ययम् ॥ ८१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

यत्त्वया प्रार्थ्यते स्थानमेतत्प्राप्स्यति वै भवान्। त्वयाऽहं तोषितः पूर्वमन्यजन्मनि बालक ॥ ८२ ॥
त्वमासीर्ब्राह्मणः पूर्वं मय्येकाग्रमतिः सदा। मातापित्रोश्च शुश्रूषुर्निजधर्मानुपालकः ॥ ८३ ॥
कालेन गच्छता मित्रं राजपुत्रस्तवाभवत्। यौवनेऽखिलभोगाढ्यो दर्शनीयोज्ज्वलाकृतिः ॥ ८४ ॥
तत्सङ्गात्तस्य तामृद्धिमवलोक्यातिदुर्लभाम्। भवेयं राजपुत्रोऽहमिति वाञ्छा त्वया कृता ॥ ८५ ॥
ततो यथाभिलषिता प्राप्ता ते राजपुत्रता। उत्तानपादस्य गृहे जातोऽसि ध्रुव दुर्लभे ॥ ८६ ॥

पृथग्भूतेति॥ पृथग्भूतैकभूताय—कार्यकारणावस्थयोः, भूतभूताय—पञ्चभूतशरीराय। प्रभूतभूतभूतायेति च पाठः। प्रभूतभूतभूताय-प्रभूतानि भूतानि ब्रह्मादयः प्राणिनः, तद्भूताय। भूतात्मने-एवं भ्यासात्मने। अथ वाभूतभूताय—भूतसूक्ष्मत्वेनाविर्भूताय। प्रभूतभूतभूताय-महाभूतत्वं प्राप्ताय। भूतात्मने-सर्वप्राणिरूपाय नम इति ॥ ६९ ॥

व्यक्तमिति॥ व्यक्तादयः प्रसिद्धाः। विराडादयः पूर्वमेवोक्ताः। व्यक्तादीनां भवानित्यनेनान्वयः। किं च पुरुषेष्वन्तःकरणे विभाव्यते भवान् ॥ ७० ॥

सर्वस्मिन्निति॥ सर्वस्मिन्-गगनादौ, सर्वभूतः—शब्दादिस्त्वम् * शब्दः खे पौरुषं नृषु * तेजश्चास्मि विभावसौ * इत्यादि सर्वस्वरूपधरत्वात्सर्वः। सर्वभूतः—* बहु स्यामिति सर्वरूपेण परिणतः। सर्वं त्वत्तः—निमित्तत्वादुपादानत्वाच्च सर्वं त्वमित्यर्थः॥ ७१—८६ ॥

अन्येषां तत्परं स्थानं कुले स्वायंभुवस्य यत् ॥ ८७ ॥

तस्यैतदपरं बाल येनाहं परितोषितः । मामाराध्य नरो मुक्तिमवाप्नोत्यविलम्बितम् ॥ ८८ ॥

मय्यर्पितमना बाल किमु स्वर्गादिकं पदम् ॥ ८९ ॥

त्रैलोक्यादधिके स्थाने सर्वताराग्रहाश्रयः । भविष्यति न संदेहो मत्प्रसादाद्भवान्ध्रुव ॥ ९० ॥

सूर्यात्सोमात्तथा भौमात्सोमपुत्राद्बृहस्पतेः । सितार्कतनयादीनां सर्वर्क्षाणां तथा ध्रुव ॥ ९१ ॥

सप्तर्षीणामशेषाणां ये च वैमानिकास्सुराः । सर्वेषामुपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ॥ ९२ ॥

केचिच्चतुर्युगं यावत्केचिन्मन्वन्तरं सुराः । तिष्ठन्ति ध्रुव ते दत्ता मया वै कल्पसंस्थितिः ॥ ९३ ॥

सुनीतिरपि ते माता त्वदासन्नाऽतिनिर्मला । विमाने तारका भूत्वा तावत्कालं निवत्स्यति ॥ ९४ ॥

ये च त्वां मानवाः प्रातः सायं च सुसमाहिताः । कीर्तयिष्यन्ति तेषां च महत्पुण्यं भविष्यति ॥ ९५ ॥

श्रीपराशरः—

एवं पूर्वं जगन्नाथाद्देवदेवाज्जनार्दनात् । वरं प्राप्य ध्रुवः स्थानमध्यास्ते स महामते ॥ ९६ ॥

स्वयं शुश्रूषणाद्धर्म्यान्मातापित्रोश्च वै तथा । द्वादशाक्षरमाहात्म्यात्तपसश्च प्रभावतः ॥ ९७ ॥

तस्याभिमानमृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य हि । देवासुराणामाचार्यः श्लोकमत्रोशना जगौ ॥ ९८ ॥

अहोऽस्य तपसो वीर्यमहोऽस्य तपसः फलम् । यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ ९९ ॥

ध्रुवस्य जननी चेयं सुनीतिर्नाम सूनृता । अस्याश्च महिमानं कश्शक्तो वर्णयितुं भुवि ॥ १०० ॥

त्रैलोक्याश्रयतां प्राप्तं परं यत्तत् स्थिरायति । स्थानं प्राप्ता परं धृत्वा या कुक्षिविवरे ध्रुवम् ॥ १०१ ॥

यश्चैतत्कीर्तयेन्नित्यं ध्रुवस्यारोहणं दिवि । सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥ १०२ ॥

स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि । सर्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालं स जीवति ॥ १०३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अन्येषामिति ॥ स्वायंभुवस्य कुले यत्स्थानं तन्मद्भक्तादन्येषां परं स्थानम् ॥ ८७ ॥

तस्येति ॥ तस्य—मद्भक्तस्य ते, एतत्—स्वायंभुवकुले स्थानम्, अपरं-तुच्छम् ॥ ८८—९९ ॥

ध्रुवस्येति ॥ सूनृता—सुशीलो भवेत्याद्यभिहितसत्यवाक्या ॥ १०० ॥

त्रैलोक्येति ॥ स्थिरायति-स्थिरोत्तरकालं, स्थिरैश्वर्यम्, या परं—केवलं, कुक्षिविवरे स्थितं ध्रुवं धृत्वा—ध्रुवधारणद्वारा, त्रैलोक्याश्रयतां प्राप्तं—विष्णुपदाख्यं परं स्थानं प्राप ॥ १०१—१०३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

ध्रुवाच्छ्लिष्टिं च भव्यं च भव्याच्छम्भुर्व्यजायत। शिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान्॥ १॥
रिपुं रिपुञ्जयं विप्रं वृकलं वृकतेजसम्। रिपोराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम्॥ २॥
अजीजनत्पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषो मनुम्। प्रजापतेरात्मजायां वीरणस्य महात्मनः॥ ३॥
मनोरजायन्त दश नड्वलायां महौजसः। कन्यायां तपतां श्रेष्ठ वैराजस्य प्रजापतेः॥ ४॥
(ऊरुः पूरु) कुरुः पुरुश्शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाञ्छुचिः। अग्निष्टोमोऽतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव।
अभिमन्युश्च दशमो नड्वलायां महौजसः॥ ५॥
(ऊ)कुरोरजनयत्पुत्रान् षडाग्नेयी महाप्रभान्। अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमङ्गिरसं शिविम्॥ ६॥
अङ्गात्सुनीथाऽपत्यं वै वेनमेकमजायत। प्रजार्थमृषयस्तस्य ममन्थुर्दक्षिणं करम्॥ ७॥
वेनस्य पाणौ मथिते संबभूव महामुने। वैन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः॥ ८॥
येन दुग्धा मही पूर्वं प्रजानां हितकारणात्॥ ९॥

मैत्रेयः—

किमर्थं मथितः पाणिर्वेनस्य परमर्षिभिः। यत्र जज्ञे महावीर्यः स पृथुर्मुनिसत्तम॥ १०॥

श्रीपराशरः—

सुनीथा नाम या कन्या मृत्योः प्रथमतोऽभवत्। अङ्गस्य भार्या सा दत्ता तस्यां वेनो व्यजायत॥ ११॥
स मातामहदोषेण तेन मृत्युसुतात्मजः। निसर्गादेव मैत्रेय दुष्ट एव व्यजायत॥ १२॥
अभिषिक्तो यदा राज्ये स वेनः परमर्षिभिः। घोषयामास स तदा पृथिव्यां पृथिवीपतिः॥ १३॥
न यष्टव्यं न दातव्यं न होतव्यं कथञ्चन। भोक्ता यज्ञस्य कस्त्वन्यो ह्यहं यज्ञपतिः प्रभुः॥ १४॥
ततस्तमृषयः पूर्वं संपूज्य पृथिवीपतिम्। ऊचुः सामकलं वाक्यं मैत्रेय समुपस्थिताः॥ १५॥

ऋषय ऊचुः—

भोभो राजन् शृणुष्व त्वं यद्वदामस्तवान्तिके। राज्यदेहोपभोगाय प्रजानां च हितं परम्॥ १६॥
दीर्घसत्रेण देवेशं सर्वयज्ञेश्वरं हरिम्। पूजयिष्याम भद्रं ते (तत्रां)तस्यांशस्ते भविष्यति॥ १७॥
यज्ञेन यज्ञपुरुषो विष्णुः संप्रीणितो नृप। अस्माभिर्भवतः कामान्सर्वानेव प्रदास्यति॥ १८॥
यज्ञैर्यज्ञेश्वरो येषां राष्ट्रे संपूज्यते हरिः। तेषां सर्वेप्सितावाप्तिं ददाति नृप भूभृताम्॥ १९॥

अजीजनदिति॥ चाक्षुषस्य पुत्रः षष्ठो मनुः प्रजापतेरित्यर्धं पूर्वेण संबध्यते॥ १—६॥

अङ्गादिति॥ सुनीथा मृत्युदुहिता॥ ७—१४॥

तत इति॥ साम—सान्त्वनम् कलम्—अव्यक्तमधुरम्॥ १५, १६॥

वेन उवाच—

मत्तः कोऽभ्यधिकोऽन्योऽस्ति कश्चाराध्यो ममापरः।
कोऽयं हरिरिति ख्यातो यो वो यज्ञेश्वरो मतः॥ २०॥

ब्रह्मा जनार्दनः शम्भुरिन्द्रो वायुर्यमो रविः। हुतभुग्वरुणो धाता पूषा भूमिर्निशाकरः॥ २१॥

एते चान्ये च ये देवाः शापानुग्रहकारिणः। नृपस्यैते शरीरस्थाः सर्वदेवमयो नृपः॥ २२॥

एतत् ज्ञात्वा मयाऽऽज्ञप्तं यद्यथा क्रियतां तथा।
न दातव्यं न यष्टव्यं न होतव्यं च भो द्विजाः॥ २३॥

भर्तृशुश्रूषणं धर्मो यथा स्त्रीणां परो मतः। ममाज्ञापालनं धर्मो भवतां च तथा द्विजाः॥ २४॥

ऋषय ऊचुः—

देह्यनुज्ञां महाराज मा धर्मो यातु संक्षयम्। हविषां परिणामोऽयं यदेतदखिलं जगत्॥ २५॥

श्रीपराशरः—

इति विज्ञाप्यमानोऽपि स वेनः परमर्षिभिः। यदा ददाति नानुज्ञां प्रोक्तः प्रोक्तः पुनः पुनः॥२६॥

ततस्ते मुनयस्सर्वे कोपामर्षसमन्विताः। हन्यतां हन्यतां पाप इत्युचुस्ते परस्परम्॥ २७॥

यो यज्ञपुरुषं विष्णुमनादिनिधनं प्रभुम्। विनिन्दत्यधमाचारो न स योग्यो भुवः पतिः॥ २८॥

इत्युक्त्वा मंत्रपूतैस्तैः कुशैर्मुनिगणा नृपम्। निजघ्नुर्निहतं पूर्वं भगवन्निन्दनादिना॥ २९॥

ततश्च मुनयो रेणुं ददृशुस्सर्वतो द्विज। किमेतदिति चासन्नान्पप्रच्छुस्ते जनांस्तदा॥ ३०॥

आख्यातं च जनैस्तेषां चोरीभूतैरराजके। राष्ट्रे तु लोकैरारब्धं परस्वादानमातुरैः॥ ३१॥

तेषामुदीर्णवेगानां चोराणां मुनिसत्तमाः। सुमहान् दृश्यते रेणुः परवित्तापहारिणाम्॥ ३२॥

ततस्संमंत्र्य ते सर्वे मुनयस्तस्य (मन्त्रतः)भूभृतः। ममन्थुरूरुं पुत्रार्थमनपत्यस्य यत्नतः॥ ३३॥

मथ्य(तश्च)मानात्समुत्तस्थौ तस्योरोः पुरुषः किल। दग्धस्थूणाप्रतीकाशः खर्वाटश्चातिह्रस्वकः॥ ३४॥

किं करोमीति तान्सर्वान् विप्रानाह त्वरान्वितः। निषीदेति तमूचुस्ते निषादस्तेन सोऽभवत्॥ ३५॥

दीर्घसत्रेणेति॥ तस्यांशस्ते भविष्यतीति च पाठः। तस्य—यज्ञस्य, अंशः—षष्ठांशः॥ १७—२४॥

देहीति॥ हविषां परिणामः—कार्यं वृष्ट्यादिद्वारा * अग्नौ प्रास्ताहुति रित्युक्तप्रकारेण॥ २५, २६॥

तत इति॥ अमर्षोऽतितिक्षा॥ २७, २८॥

इतीति॥ देवतावेदयज्ञनिन्दया धर्माननुज्ञया आत्मप्रशंसया च स्वयमेव हतत्वात्तद्धन्तुर्न दोष इति भावः॥ २९—३३॥

मथ्यमानादिति॥ मथ्यतः—मथ्यमानात्। खर्वाटः—खलतिः। खर्वाटश्चातिह्रस्वकः, इति च पाठः। खर्वटास्य इति पाठे ह्रस्ववक्त्रः॥ ३४, ३५॥

ततस्तत्संभवा जाता विन्ध्यशैलनिवासिनः। निषादा मुनिशार्दूल पापकर्मोपलक्षणाः ॥ ३६ ॥
तेन द्वारेण तत्पापं निष्क्रान्तं तस्य भूपतेः। निषादास्ते ततो जाता वेनकल्मषनाशनाः ॥ ३७ ॥
तस्यैव दक्षिणं हस्तं ममन्थुस्ते ततो द्विजाः ॥ ३८ ॥
मथ्यमाने च तत्राभूत्पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्। दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ ३९ ॥
आद्यमाजगवं नाम खात्पपात ततो धनुः। शराश्च दिव्या नभसः कवचं च पपात ह ॥ ४० ॥
तस्मिन् जाते तु भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ॥ ४१ ॥
सत्पुत्रेण च जातेन वेनोऽपि त्रिदिवं ययौ। पुन्नाम्नो नरकात् त्रातः स तेन सुमहात्मना ॥ ४२ ॥
तं समुद्राश्च नद्यश्च रत्नान्यादाय सर्वशः। तोयानि चाभिषेकार्थं सर्वाण्येवोपतस्थिरे ॥ ४३ ॥
पितामहश्च भगवान्देवैराङ्गिरसैस्सह। स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि च सर्वशः।
समागम्य तदा वैन्यमभ्यषिञ्चन्नराधिपम् ॥ ४४ ॥
हस्ते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः। विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ ॥ ४५ ॥
विष्णुचिह्नं करे चक्रं सर्वेषां चक्रवर्तिनाम्। भवत्यव्याहतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि ॥ ४६ ॥
महता राजराज्येन पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्। सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदैः ॥ ४७ ॥
पित्रा पराजितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः। अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यजायत ॥ ४८ ॥
आपस्तस्तंभिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः। पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ ४९ ॥
अकृष्टपच्या पृथिवी सिद्ध्यन्त्यन्नानि चिन्तया। सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥ ५० ॥
तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे। सूतस्सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ॥ ५१ ॥
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः। प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ ॥ ५२ ॥

तत इति ॥ निषादा जाता इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

तेनेति ॥ तेन—निषादरूपेण द्वारेण, तत्पापं—भगवन्निन्दनादिरूपं पापम् ॥ ३७—३९ ॥

आद्यमिति ॥ अजगवमेवाजगवं—पिनाकः ॥ ४०—४३ ॥

पितामह इति ॥ देवैः आङ्गिरसैः—षष्ठमन्वन्तरे तैर्देवैर्भविष्यद्भिः। स्थावराणि—हिमवदाद्यधिदेवतानि ॥ ४४ ॥ हस्त इति ॥ चक्रं रेखामयम् ॥ ४५, ४६ ॥

महतेति ॥ राजराज्येन—राज्ञां राजत्वेन ॥ ४७, ४८ ॥

आप इति ॥ ध्वजभङ्गश्च नाभवत्—वनेषु गच्छतः पृथोः आनम्रशाखाग्रा वृक्षाः आसन्—अभवन् ॥ ४९ ॥

अकृष्टपच्येति ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी—दोहानन्तरं प्रजाकृतकृष्यादि विनापि सफला पृथिवी, पृथुदुग्धक्षीरपरिणामौषध्याश्रयत्वात्। पुटके—कोटरे ॥ ५० ॥

तस्येति ॥ तस्य—पृथोः, यज्ञे, पैतामहे—पितामहदैवत्ये —* वैन्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्तमाने महात्मनः। सुत्यायामभवत्सूतः * इति वायूक्तेः। सूत्यां—सुत्यायां सोमाभिषवे जाते। सूयते सोमोऽस्यामिति सूतिः ॥ ५१, ५२ ॥

स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्। कर्मैतदनुरूपं च पात्रं स्तोत्रस्य वां परम् ॥ ५३ ॥
ततस्तावूचतुर्विप्रान्सर्वानेव कृताञ्जली। अद्य जातस्य नो कर्म ज्ञायतेऽस्य महीपतेः ॥ ५४ ॥
गुणा न चास्य ज्ञायन्ते न चास्य प्रथितं यशः। स्तोत्रं किमाश्रयं त्वस्य कार्यमस्माभिरुच्यताम् ॥ ५५ ॥

ऋषय ऊचुः—

करिष्यत्येष यत्कर्म चक्रवर्ती महाबलः। गुणा भविष्या ये चास्य तैरयं स्तूयतां नृपः ॥ ५६ ॥

श्रीपराशरः—

ततः स नृपतिस्तोषं तच्छ्रुत्वा परमं ययौ। सद्गुणैः श्लाघ्यतामेति तस्माल्लभ्या गुणा मम ॥ ५७ ॥
तस्माद्यदद्य स्तोत्रे मे गुणनिर्वर्णनं त्विमौ। करिष्येते करिष्यामि तदेवाहं समाहितः ॥ ५८ ॥
यदिमौ वर्जनीयं च किंचिदत्र वदिष्यतः। तदहं वर्जयिष्यामीत्येवं चक्रे मतिं नृपः ॥ ५९ ॥
अथ तौ चक्रतुः स्तोत्रं पृथोर्वैन्यस्य धीमतः। भविष्यैः कर्मभिः सम्यक्सुस्वरौ सूतमागधौ ॥ ६० ॥
सत्यवाग्दानशीलोऽयं सत्यसन्धो नरेश्वरः। ह्रीमान्मैत्रः क्षमाशीलो विक्रान्तो दुष्टशासनः ॥ ६१ ॥
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान् प्रियभाषकः। मान्यान्मानयिता यज्वा ब्रह्मण्यः साधुसम्मतः ॥ ६२ ॥
समश्शत्रौ च मित्रे च व्यवहारस्थितौ नृपः ॥ ६३ ॥
सूतेनोक्तान् गुणानित्थं स तदा मागधेन च। चकार हृदि तादृक् च कर्मणा कृतवानसौ ॥ ६४ ॥
ततस्स पृथिवीपालः पालयन्पृथिवीमिमाम्। इयाज विविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ६५ ॥
तं प्रजाः पृथिवीनाथमुपतस्थुः क्षुधार्दिताः। ओषधीषु प्रणष्टासु तस्मिन्काले ह्यराजके।
तमूचुस्ते नताः पृष्टास्तत्रागमनकारणम् ॥ ६६ ॥

प्रजा ऊचुः—

अराजके नृपश्रेष्ठ धरित्र्या सकलौषधीः। ग्रस्तास्ततः क्षयं यान्ति प्रजास्सर्वाः प्रजेश्वर ॥ ६७ ॥
त्वं नो वृत्तिप्रदो धात्रा प्रजापालो निरूपितः। देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जीवनौषधीः ॥ ६८ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्तु नृपतिर्दिव्यमादायाजगवं धनुः। शरांश्च दिव्यान्कुपितः सोऽन्वधावद्वसुन्धराम् ॥ ६९ ॥

स्तूयतामिति ॥ औदार्यादिगुणैरेष स्तूयतां, पराक्रमादि कर्म चास्य स्तूयताम् ॥ ५३, ५४ ॥
गुणा इति ॥ यशो हि गुणक्रियाप्रसिद्धिः ॥ ५५, ५६ ॥
तत इति ॥ सद्गुणैरिति। लोके हि जनः सद्गुणैः स्तुत्यो भवति तस्मान्मम—मया गुणा लभ्याः—संपाद्याः ॥ ५७ ॥
तस्मादिति ॥ तदेव औदार्यादि ॥ ५८—६० ॥ सत्यवागिति ॥ ह्रीः—अकार्याल्लज्जा ॥ ६१,६२ ॥
सम इति ॥ व्यवहारस्थितो नृप इति च पाठः। व्वहारस्थितः—व्यवहारदर्शनाय धर्मासनस्थः ॥६३,६४॥
तत इति ॥ यज्ञैरियाज—देवपूजामकरोत् ॥ ६५ ॥
तमिति ॥ तस्मिन् काले—वेनपृथुराज्यसन्धौ, तेन आगमनकारणं पृष्टास्तमूचुः ॥ ६६ ॥
अराजक इति ॥ ओषधीः—ओषध्यः ॥ ६७—६९ ॥

ततो ननाश त्वरिता गौर्भूत्वा च वसुन्धरा। सा लोकान्ब्रह्मलोकादीन्संत्रासादगमन्मही ॥ ७० ॥
यत्र यत्र ययौ देवी सा तदा भूतधारिणी। तत्र तत्र तु सा वैन्यं ददर्शेऽभ्युद्यतायुधम् ॥ ७१ ॥
ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं पृथुपराक्रमम्। प्रवेपमाना तद्बाणपरित्राणपरायणा ॥ ७२ ॥

पृथिव्युवाच—
स्त्रीवधे त्वं महत्पापं किं नरेन्द्र न पश्यसि। येन मां हंतुमत्यर्थं प्रकरोषि नृपोद्यमम् ॥ ७३ ॥

पृथुरुवाच—
एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि। बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥ ७४ ॥

पृथिव्युवाच—
प्रजानामुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि। आधारः कः प्रजानां ते नृपश्रेष्ठ भविष्यति ॥ ७५ ॥

पृथुरुवाच—
त्वां हत्वा वसुधे बाणैर्मच्छासनपराङ्मुखीम्। आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥ ७६ ॥

श्रीपराशरः—
ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम्। प्रवेपिताङ्गी परमं साध्वसं समुपागता ॥ ७७ ॥

पृथिव्युवाच—
उपायतस्समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः। तस्माद्ददाम्युपायं ते तं कुरुष्व यदीच्छसि ॥ ७८ ॥
समस्ता या मया जीर्णा नरनाथ महौषधीः। यदीच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥ ७९ ॥
तस्मात्प्रजाहितार्थाय मम धर्मभृतां वर। तं तु वत्सं (प्रयच्छ) कुरुष्व त्वं क्षरेयं येन वत्सला ॥ ८० ॥
समां च कुरु सर्वत्र येन क्षीरं समंततः। वरौषधीबीजभूतं वीर सर्वत्र भावये ॥ ८१ ॥

श्रीपराशरः—
तत उत्सारयामास शैलान् शतसहस्रशः। धनुष्कोट्या तथा वैन्यस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥ ८२ ॥

तत इति ॥ ननाश—अपलायत * नाशः पलायने मृत्यौ मृतौ च * इति वैजयन्ती ॥ ७०—७५ ॥

त्वामिति ॥ योगः—सामर्थ्यं, तदेव बलम्। * आत्मानं प्रथयित्वेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः * इति हरिवंशे ॥ ७६—७८ ॥

समस्ता इति ॥ क्षीरपरिणामिनीः—क्षीरेण परिणामिनीः ॥ ७९, ८० ॥

समामिति ॥ समां—समस्थलाम्, येन—समीकरणेन, भावये—उत्पादये ॥ ८१ ॥

तत इति ॥ तेन—उत्सारणेन, विवर्तिताः—क्षिप्ताः। विवर्द्धिता इति पाठे एकत्र पुञ्जीकृताः। विवर्जिता इति पाठे उत्सारणदेशे विवर्जिता इति ॥ ८२ ॥

न हि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले । प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वा पुराऽभवत् ॥ ८३ ॥
न सस्यानि न गोरक्ष्यं न कृषिर्न वणिक्पथः । वैन्यात्प्रभृति मैत्रेय सर्वस्यैतस्य संभवः ॥ ८४ ॥
यत्रयत्र समं त्वस्या भूमेरासीद्द्विजोत्तम । तत्रतत्र प्रजाः सर्वा निवासं समरोचयन् ॥ ८५ ॥
आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा । कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रणष्टास्वोषधीषु वै ॥ ८६ ॥
स कल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् । स्वपाणौ पृथिवीनाथो दुदोह पृथिवीं पृथुः ।
सस्य (बीजानि) जातानि सर्वाणि प्रजानां हितकाम्यया ॥ ८७ ॥
तेनान्नेन प्रजास्तात वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः ॥ ८८ ॥
प्राणप्रदाता स पृथुर्यस्माद्भूमेरभूत्पिता । ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥ ८९ ॥
ततश्च देवैर्मुनिभिर्दैत्यै रक्षोभिरद्रिभिः । गन्धर्वैरुरगैर्यक्षैः पितृभिस्तरुभिस्तथा ॥ ९० ॥
तत्तत्पात्रमुपादाय तत्तद्दुग्धं मुने पयः । वत्सदोग्धृविशेषाश्च तेषां तद्योनयोऽभवन् ॥ ९१ ॥
सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा । सर्वस्य तु ततः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥ ९२ ॥
एवंप्रभावस्स पृथुः पुत्रो वेनस्य वीर्यवान् । जज्ञे महीपतिः पूर्वो राजाऽभूज्जनरञ्जनात् ॥ ९३ ॥
य इदं जन्म वैन्यस्य पृथोः संकीर्तयेन्नरः । न तस्य दुष्कृतं किंचित्फलदायि प्रजायते ॥ ९४ ॥
दुस्स्वप्नोपशमं नृणां शृण्वतामेतदुत्तमम् । पृथोर्जन्म प्रभावश्च करोति सततं शुभम् ॥ ९५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

नहीति ॥ पूर्वनिसर्ग इति च पाठः । पूर्वनिसर्गे—पूर्वावस्थायाम् । पुरा—पृथोः पूर्वकाले ॥ ८३—८६ ॥

स इति ॥ सस्यं—मनुष्याणां योनिं सस्यं, पृथुर्दुदोह । तत्र दोहे पृथुरेव यजमानः ऋत्विक्च ॥ ८७, ८८ ॥

प्राणेति ॥ प्राणप्रदाता—अभयप्रदः * जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥ इति वचनात् ॥ ८९; ९० ॥

तत्तत्पात्रमिति ॥ पृथूपदेशाद्देवादिभिस्तत्तद्वत्सैस्तत्तत्पात्रमुपादाय भूस्तत्तत्पयो दुग्धा । देवाद्यैर्यजमानस्थानीयैर्दशवर्गैः ऋत्विक्स्थानीयैः सूर्यबृहस्पतिद्विमूर्द्धजतुनाभमेरुवसुरुचिधृतराष्ट्रसुपर्णान्तकसालाख्यदोग्धृविशेषैः, इन्द्रसोमविरोचनसुमालिहिमवच्चित्ररथतक्षककुबेरमयप्लक्षाख्यवत्सविशेषैः सौवर्णं छन्दोमयमायसं कापालं शैलं पद्मपत्रमलाब्वपक्वमृण्मयं राजतं पालाशमिति तत्तत्पात्रमादाय बलं तपो मायां रुधिरमोषधीः रसं गन्धं विषमन्तर्धानं स्वधां पुनःप्ररोहणमिति क्षीरविशेषं मात्स्यादिषूक्तक्रमेण दुग्धा । अत्र नामभेदस्तु नामान्तरत्वेन बोध्यः । तेषामिति ॥ तेषां—देवादीनां सूर्यादीनामिन्द्रादीनां च । तद्योनयः—तानि बलादीनि योनयः—कारणम् ॥ ९१ ॥

सैषेति ॥ धात्री—माता । विधात्री—कर्त्री ॥ ९२—९५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

पृथोः पुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेऽन्तर्द्धिवादिनौ। शिखण्डिनी हविर्धानमन्तर्धानाद्व्यजायत ॥ १ ॥
हविर्धानात् षडाग्नेयी धिषणाऽजनयत्सुतान्। प्राचीनबर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं वृजाजिनौ ॥ २ ॥
प्राचीनबर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः। हविर्धानान्महाभाग येन संवर्धिताः प्रजाः ॥ ३ ॥
प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां विस्तृता मुने। प्राचीनबर्हिरभवत्ख्यातो भुवि महाबलः ॥ ४ ॥
समुद्रतनयायां तु कृतदारो महीपतिः। महतस्तमसः पारे सवर्णायां महामते ॥ ५ ॥
सवर्णाऽऽधत्त सामुद्री दश प्राचीनबर्हिषः। सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ६ ॥
अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः। दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥ ७ ॥

मैत्रेयः—

यदर्थं ते महात्मानस्तपस्तेपुर्महामुने। प्रचेतसः समुद्राम्भस्येतदाख्यातुमर्हसि ॥ ८ ॥

श्रीपराशरः—

पित्रा प्रचेतसः प्रोक्ताः प्रजार्थममितात्मना। प्रजापतिनियुक्तेन बहुमानपुरस्सरम् ॥ ९ ॥

प्राचीनबर्हिरुवाच—

ब्रह्मणा देवदेवेन समादिष्टोऽस्म्यहं सुताः। प्रजास्संवर्द्धनीयास्ते मया चोक्तं तथेति तत् ॥ १० ॥
तन्मम प्रीतये पुत्राः प्रजावृद्धिमतन्द्रिताः। कुरुध्वं माननीया वः सम्यगाज्ञा प्रजापतेः ॥ ११ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्ते तत्पितुश्श्रुत्वा वचनं नृपनन्दनाः। तथेत्युक्त्वा च तं भूयः पप्रच्छुः पितरं मुने ॥ १२ ॥

प्रचेतस ऊचुः—

येन तात प्रजावृद्धौ समर्थाः कर्मणा वयम्। भवेम तत् समस्तं नः कर्म व्याख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशाध्यायः ॥

प्राचीनाग्रा इति ॥ प्राचीनाग्राः कुशाः यज्ञविशेषीयाः ॥ १—४ ॥

समुद्रेत्यादि ॥ अत्र दारशब्देन दारक्रिया लक्ष्यते। कृतदारः—कृतविवाह इत्यर्थः। महतस्तमसः पार इति सवर्णाविशेषणम्। पुत्रोत्पत्तिद्वारेण तामिस्रादिनरकोत्तारहेतुभूतायामित्यर्थः। समुद्रतनयायां सवर्णाय कृतविवाहः। कृतदारो महीपतेरिति पाठे महीपतेरित्यस्योत्तरेण संबन्धः ॥ ५ ॥

सवर्णेति ॥ प्राचीनबर्हिषो महीपतेः सामुद्री सवर्णा प्रचेतसो नाम पुत्रानाधत्त। ये तमसः पारे तानिति वाऽन्वयः। तामिस्रादिनरकनाशकानित्यर्थः। * शश्वत्पुत्रेण पितरो नाध्यायन् बहुलं तमः * ज्योतिर्हि पुत्रः परमे व्योमन् * इति च श्रुतेः ॥ ६ ॥

पितोवाच—
आराध्य वरदं विष्णुमिष्टप्राप्तिमसंशयम्। समेति नान्यथा मर्त्यः किमन्यत्कथयामि वः ॥ १४ ॥
तस्मात्प्रजाविवृद्ध्यर्थं सर्वभूतप्रभुं हरिम्। आराधयत गोविन्दं यदि सिद्धिमभीप्सथ ॥ १५ ॥
धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं चान्विच्छतां सदा। आराधनीयो भगवाननादिः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥
यस्मिन्नाराधिते सर्गं चकारादौ प्रजापतिः। तमाराध्याच्युतं वृद्धिः प्रजानां वो भविष्यति ॥१७॥
श्रीपराशरः—
इत्येवमुक्तास्ते पित्रा पुत्राः प्राचेतसो दश। मग्नाः पयोधिसलिले तपस्तेपुस्समाहिताः ॥ १८ ॥
दशवर्षसहस्राणि न्यस्तचित्ता जगत्पतौ। नारायणे मुनिश्रेष्ठ सर्वलोकपरायणे ॥ १९ ॥
तत्रैवावस्थिता देवमेकाग्रमनसो हरिम्। तुष्टुवुर्यस्स्तुतः कामान् स्तोतुरिष्टान्प्रयच्छति ॥ २० ॥
मैत्रेयः—
स्तवं प्रचेतसो विष्णोः समुद्राम्भसि यं स्थिताः। चक्रुस्तं मे मुनिश्रेष्ठ सुपुण्यं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥
श्रीपराशरः—
शृणु मैत्रेय गोविन्दं यथा पूर्वं प्रचेतसः। तुष्टुवुस्तन्मयीभूताः समुद्रसलिलेशयाः ॥ २२ ॥
प्रचेतस ऊचुः—
नतास्स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती। तमाद्यन्तमशेषस्य जगतः परमं प्रभुम् ॥ २३ ॥
ज्योतिराद्यमनौपम्यमण्वनन्तमपारवत्। योनिभूतमशेषस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ २४ ॥
यस्याहः प्रथमं रूपमरूपस्य तथा निशा। सन्ध्या च परमेशस्य तस्मै कालात्मने नमः ॥ २५ ॥
भुज्यतेऽनुदिनं देवैः पितृभिश्च सुधात्मकः। (जीव) बीजभूतस्समस्तस्य तस्मै सोमात्मने नमः॥२६॥
यस्तमो हन्ति तीव्रात्मा प्रभाभिर्भासयन्नभः। घर्मशीताम्भसां योनिस्तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥ २७ ॥
काठिन्यवान् यो बिभर्ति जगदेतदशेषतः। शब्दादिसंश्रयो व्यापी तस्मै भूम्यात्मने नमः ॥ २८ ॥
यद्योनिभूतं जगतो बीजं यत्सर्वदेहिनाम्। तत्तोयरूपमीशस्य नमामो हरिमेधसः ॥ २९ ॥
यो मुखं सर्वदेवानां हव्यभुक्कव्यभुक् तथा। पितॄणां च नमस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने ॥ ३० ॥

अपृथगिति ॥ अपृथग्धर्मचरणाः—एकविधधर्माचरणाः इति दशानामप्येकपत्नीभोगोपक्षेपः ॥ ७—२० ॥

स्तवमिति ॥ यं स्तवं चक्रुस्तं वक्तुमर्हसि ॥ २१, २२ ॥

नतास्स्मेति ॥ वचसां यत्र प्रतिष्ठा। वाच्ये हि वचसां प्रतिष्ठा। प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं हि सर्वं वस्तुजातं वचसां, न तु प्रधानतया वाच्यम्, यथा गुणजात्यादिकम् ॥ २३ ॥

ज्योतिरिति ॥ ज्योतिः—अप्राकृतज्योतिर्मयरूपम्। आद्यम्—आदौ भवं, * तमेव भान्तम् * इत्यादिश्रुतेः। अनौपम्यम्—उपमैवौपम्यं तद्रहितम्। अणु—सूक्ष्मम्। अनन्तमपारवत्—देशकालपरिच्छेदरहितम् ॥ २४, २५ ॥ भुज्यत इति ॥ बीजभूतः समस्तस्येति च पाठः। बीजभूतः वृष्ट्यौषधिद्वारा ॥ २६ ॥

य इति ॥ घर्मः—उष्णम् आतपः। शीतं—हिमम् ॥ २७—३० ॥

पंचधाऽवस्थितो देहे यश्चेष्टां कुरुतेऽनिशम् । आकाशयोनिर्भगवांस्तस्मै वाय्वात्मने नमः ॥ ३१ ॥
अवकाशमशेषाणां भूतानां यः प्रयच्छति । अनन्तमूर्तिमाञ्छुद्धस्तस्मै व्योमात्मने नमः ॥ ३२ ॥
समस्तेन्द्रियवर्गस्य यस्सदा स्थानमुत्तमम् । तस्मै शब्दादिरूपाय नमः कृष्णाय वेधसे ॥ ३३ ॥
गृह्णाति विषयान्नित्यमिन्द्रियात्मा क्षराक्षरः । यस्तस्मै ज्ञानमूलाय नतास्म हरिमेधसे ॥ ३४ ॥
गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति । अतःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ३५ ॥
यस्मिन्ननन्ते सकलं विश्वं यस्मात्तथोद्गतम् । लयस्थानं च यस्तस्मै नमः प्रकृतिधर्मिणे ॥ ३६ ॥
शुद्धस्संलक्ष्यते भ्रान्त्या गुणवानिव योऽगुणः । तमात्मरूपिणं देवं नतास्म पुरुषोत्तमम् ॥ ३७ ॥
अविकारमजं शुद्धं निर्गुणं यन्निरञ्जनम् । नतास्म तत्परं ब्रह्म विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ३८ ॥
अदीर्घह्रस्वमस्थूलमनण्वश्यामलोहितम् । अस्नेहच्छायमतनुमसक्तमशरीरिणम् ॥ ३९ ॥
अनाकाशमसंस्पर्शमगन्धमरसं च यत् । अचक्षुश्श्रोत्रमचलमवाक्पाणिममानसम् ॥ ४० ॥
अनामगोत्रमसुखमतेजस्कमहेतुकम् । अभयं भ्रान्तिरहितमनिद्रमजरामरम् ॥ ४१ ॥
अरजोशब्दममृतमप्लुतं यदसंवृतम् । पूर्वापरे न वै यस्मिंस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ४२ ॥

पञ्चधेति ॥ पञ्चधा—प्राणादिरूपेण । चेष्टाम्—उच्छ्वासनिश्वासव्यायामरससमाधानोच्चरणात्मिकाम् । आकाशयोनिः—आकाशाद्धि वायुः ॥ ३१, ३२ ॥ समस्तेति ॥ स्थानमालम्बनम् ॥ ३३ ॥

गृह्णातीति ॥ विषयः क्षराक्षरः—क्षरं चक्षुः निर्गत्य विषयग्रहणात्, अक्षरं श्रोत्रादि ॥ ३४ ॥

गृहीतानिति ॥ गृहीतान्—बाह्येन्द्रियैः स्पृष्टान्, आलोचितानात्मज्ञानविषयान्करोति । अन्तःकरणभूताय—मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मने ॥ ३५ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्सकलं तिष्ठतीति शेषः । प्रकृतिधर्मिणे—प्रकृतिरूपवते ॥ ३६ ॥

पुरुषरूपमाह शुद्ध इति ॥ ३७ ॥

मुक्तस्वरूपमाह अविकारमिति ॥ बद्धस्य ज्ञानसंकोचविकासरूपो विकारोऽस्ति, तद्रहितत्वमविकारत्वम् । निरंजनं-प्रकृतिसंबन्धरहितम् । परं ब्रह्मेति प्रधानाद्यपेक्षया । (* सचानन्त्यायेति ब्रह्मत्वमुक्तम् ।) पद्यत इति पदं ; परमत्वं स्वराट्त्वम् ॥ ३८ ॥

अहंकारादिमुक्तपर्यन्तरूपवतः परस्य स्वरूपमाह अदीर्घेति ॥ अनेन व्यक्ताव्यक्तबद्धमुक्तेभ्यो व्यावृत्तिः । छाया-कान्तिः । अतनुं-निरवयवम् । असक्तम्-अप्रतिहतम् ॥ ३९ ॥

अनाकाशमिति ॥ अनाकाशं-विवररहितम् ॥ ४० ॥

अनामेति ॥ असुखम्-अन्नपानादिजन्यसुखरहितम् । अभयमित्यादिना बद्धव्यावृत्तिः ॥ ४१ ॥

अरज इति ॥ अप्लुतं यदसंवृतमिति च पाठः । प्लुतं-गतिः, तद्रहितम् । पूर्वापरे वस्तुनी नस्तः तस्य नित्यत्वात् । परममक्षरं स्वरूपमिति शेषः ॥ ४२ ॥

परमेशत्वगुणवत्सर्वभूतमसंश्रयम् । नतास्म तत्पदं विष्णोर्जिह्वादृग्गोचरं न यत् ॥ ४३ ॥

श्रीपराशरः—

एवं प्रचेतसो विष्णुं स्तुवन्तस्तत्समाधयः । दशवर्षसहस्राणि तपश्चेरुर्महार्णवे ॥ ४४ ॥

ततः प्रसन्नो भगवांस्तेषामन्तर्जले हरिः । ददौ दर्शनमुन्निद्रनीलोत्पलदलच्छविः ॥ ४५ ॥

पतत्रिराजमारूढमवलोक्य प्रचेतसः । प्रणिपेतुः शिरोभिस्तं भक्तिभारावनामितैः ॥ ४६ ॥

ततस्तानाह भगवान्व्रियतामीप्सितो वरः । प्रसादसुमुखोऽहं वो वरदस्समुपस्थितः ॥ ४७ ॥

ततस्तमूचुर्वरदं प्रणिपत्य प्रचेतसः । यथा पित्रा समादिष्टं प्रजानां वृद्धिकारणम् ॥ ४८ ॥

स चापि देवस्तं दत्त्वा यथाभिलषितं वरम् । अन्तर्धानं जगामाशु ते च निश्चक्रमुर्जलात् ॥ ४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशाध्यायः

श्रीपराशरः—

तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतस्सु महीरुहाः । अरक्ष्यमाणामावव्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ १ ॥

नाशकन्मरुतो वातुं वृतं खमभवद्द्रुमैः । दशवर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ २ ॥

तान्दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः । मुखेभ्यो वायुमग्निं च तेऽसृजन् जातमन्यवः ॥ ३ ॥

उन्मूलानथ तान्वृक्षान्कृत्वा वायुरशोषयत् । तानग्निरदहद्धोरस्तत्राभूद्द्रुमसंक्षयः ॥ ४ ॥

द्रुमक्षयमथो दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु । उपगम्याब्रवीदेतान्राजा सोमः प्रजापतीन् ॥ ५ ॥

कोपं यच्छत राजानः शृणुध्वं च वचो मम । सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम् ॥ ६ ॥

रत्नभूता च कन्येयं वार्क्षेयी वरवर्णिनी । भविष्यज्जानता पूर्वं मया गोभिर्विवर्द्धिता ॥ ७ ॥

परमिति ॥ परमेशित्वगुणवदिति च पाठः । परमेशित्वगुणवदिति मुक्तव्यावृत्तिः । असंश्रयमिति नित्यव्यावृत्तिः । सर्वभूतं-सर्वात्मभूतम् ॥ ४३—४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशाध्यायः

द्रुमक्षयमिति ॥ राजा—वृक्षादीनाम् ॥ १—५ ॥ कोपमिति । यच्छत-नियमयत ॥ ६ ॥

रत्नभूतेति ॥ वार्क्षेयी-वृक्षजा । भविष्यत्-इयं दशप्रचेतसां पत्नी दक्षस्य माता च भविष्यतीत्यादिकं जानता मया । गोभिः—रश्मिभिः ॥ ७ ॥

मारिषा नाम नाम्नैषा वृक्षाणामिति निर्मिता। भार्या वोऽस्तु महाभागा ध्रुवं वंशविवर्द्धिनी॥ ८॥
युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः। अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान्दक्षो नाम प्रजापतिः॥ ९॥
मम चांशेन संयुक्तो युष्मत्तेजोमयेन वै। तेजसाऽग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्धयिष्यति॥ १०॥
कण्डुर्नाम मुनिः पूर्वमासीद्वेदविदां वरः। सुरम्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः॥ ११॥
तत्क्षोभाय सुरेन्द्रेण प्रम्लोचाख्या वराप्सराः। प्रयुक्ता क्षोभयामास तमृषिं सा शुचिस्मिता॥ १२॥
क्षोभितस्स तया सार्द्धं वर्षाणामधिकं शतम्। अतिष्ठन्मन्दरद्रोण्यां विषयासक्तमानसः॥ १३॥
तं सा प्राह महाभाग गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम्। प्रसादसुमुखो ब्रह्मन्ननुज्ञां दातुमर्हसि॥ १४॥
तयैवमुक्तः स मुनिस्तस्यामासक्तमानसः। दिनानि कतिचिद्भद्रे स्थीयतामित्यभाषत॥ १५॥
एवमुक्ता ततस्तेन साग्रं वर्षशतं पुनः। बुभुजे विषयांस्तन्वी तेन साकं महात्मना॥ १६॥
अनुज्ञां देहि भगवन् व्रजामि त्रिदशालयम्। उक्तस्तथेति स पुनः स्थीयतामित्यभाषत॥ १७॥
पुनर्गते वर्षशते साधिके सा शुभानना। यामीत्याह दिवं ब्रह्मन्प्रणयस्मितशोभनम्॥ १८॥
उक्तस्तयैवं स मुनिरुपगुह्यायतेक्षणाम्। प्राहास्यतां क्षणं सुभ्रु चिरकालं गमिष्यसि॥ १९॥
सा क्रीडमाना सुश्रोणी सह तेनर्षिणा पुनः। शतद्वयं किंचिदूनं वर्षाणामन्वतिष्ठत॥ २०॥
गमनाय महाभाग देवराजनिकेतनम्। प्रोक्तः प्रोक्तस्तया तन्व्या स्थीयतामित्यभाषत॥ २१॥
तस्य शापभयाद्भीता दाक्षिण्येन च दक्षिणा। प्रोक्ता प्रणयभङ्गार्तिवेदिनी न जहौ मुनिम्॥ २२॥
तया च रमतस्तस्य परमर्षेरहर्निशम्। नवंनवमभूत्प्रेम मन्मथाविष्टचेतसः॥ २३॥
एकदा त्वरयायुक्तो निश्चक्रामोटजान्मुनिः। निष्क्रामन्तं च कुत्रेति गम्यते प्राह सा शुभा॥ २४॥
इत्युक्तस्स तया प्राह परिवृत्तमहश्शुभे। सन्ध्योपास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा भवेत्॥ २५॥
ततः प्रहस्य सुदती तं सा प्राह महामुनिम्। किमद्य सर्वधर्मज्ञ परिवृत्तमहस्तव॥ २६॥

मारिषेति॥ नाम—प्रसिद्धा, मारिषेति नाम्ना प्रसिद्धा। वृक्षाणामिति। वृक्षाणां संबन्धिनी वार्क्षेयीति निर्मिता॥ ८, ९॥

मम चेति॥ मम दौहित्रत्वान्ममांशेन-सौम्येन, शान्त्यादिबहुलेन मातृगुणेन, युष्मत्तेजस्संभवेनाग्नेयांशेन क्रौर्यशौर्यादिपितृगुणेन च युक्तः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति; सर्गस्याग्नीषोमात्मकत्वात्॥ १०॥

कन्याया आभिजात्यज्ञानाय तज्जन्माह कण्डुरित्यादिना॥ ११—२१॥

तस्येति॥ * या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके। न मुञ्चत्यन्यचित्ताऽपि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः॥ दक्षिणाया भावो दाक्षिण्यम्। प्रणयो-याच्ञा॥ २२, २३॥ एकदेति॥ उटजः-पर्णशाला॥ २४, २५॥

तत इति॥ परिवृत्तं—परिणतम्। सर्वधर्मज्ञेति गतबहुब्दकृत्यविस्मरणोपालंभः॥ २६॥

बहूनां विप्र वर्षाणां परिवृत्तमहस्तव । गतमेतन्न कुरुते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥ २७ ॥

मुनिरुवाच—

प्रातस्त्वमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभम् । मया दृष्टाऽसि तन्वङ्गि प्रविष्टाऽसि ममाश्रमम् ॥ २८ ॥

इयं च वर्तते सन्ध्या परिणाममहर्गतम् । उपहासः किमर्थोऽयं सद्भावः कथ्यतां मम ॥ २९ ॥

प्रम्लोचोवाच—

प्रत्यूषस्यागता ब्रह्मन् सत्यमेतन्न तन्मृषा । तद्द्गतस्य कालस्य गतान्यब्दशतानि ते ॥ ३० ॥

सोम उवाच—

ततस्ससाध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छायतेक्षणाम् । कथ्यतां भीरु कः कालस्त्वया मे रमतः सह ॥ ३१ ॥

प्रम्लोचोवाच—

सप्तोत्तराण्यतीतानि नववर्षशतानि ते । मासाश्च षट् तथैवान्यत्समतीतं दिनत्रयम् ॥ ३२ ॥

ऋषिरुवाच—

सत्यं भीरु वदस्येतत्परिहासोऽथ वा शुभे । दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहास्थितम् ॥ ३३ ॥

प्रम्लोचोवाच—

वदिष्याम्यनृतं ब्रह्मन्कथमत्र तवान्तिके । विशेषेणाद्य भवता पृष्टा मार्गानुवर्तिना ॥ ३४ ॥

सोम उवाच—

निशम्य तद्वचस्सत्यं स मुनिर्नृपनन्दनाः । धिक्धिङ्मामित्यतीवेत्थं निनिन्दात्मानमात्मना ॥ ३५ ॥

मुनिरुवाच—

तपांसि नष्टानि हतं ब्रह्म ब्रह्मविदां धनम् । हृतो विवेकः केनापि योषिन्मोहाय निर्मिता । ३६ ॥

ऊर्मिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे । मतिरेषा हृता येन धिक् तं कामं महाग्रहम् ॥ ३७ ॥

व्रतानि वेदवेद्याप्तिकारणान्यखिलानि च । नरकग्राममार्गेण सङ्गेनापहृतानि मे ॥ ३८ ॥

विनिन्द्येत्थं स धर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना । तामप्सरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

बहूनामिति ॥ तव बहूनां वर्षाणां गतानां सताम् अहः परिणामं गतमित्येतत्कस्य विस्मयं न कुरुते ? इदं कथ्यताम् ॥ २७, २८ ॥ इयमिति ॥ सद्भावः—सत्यम् ॥ २९, ३० ॥ तत इति ॥ कः-कियान् ॥ ३१–३३ ॥

वदिष्यामीति ॥ मार्गानुवर्तिना-रागकृतमुत्पथं त्यक्त्वा विवेकात्स्वधर्मानुसन्धित्सया परिहासानर्हेण ॥ ३४, ३५ ॥ तपांसीति ॥ हतं ब्रह्म—विस्मृतो वेदः ॥ ३६ ॥

ऊर्मीति ॥ * अशनायापिपासे च शोकमोहौ जरामृती ॥ युगशः प्राणधीदेहधर्मास्ते हि षडूर्मयः ॥ इति । आत्मजयः—मनोनियमः । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । एषा—ब्रह्मविषया मतिः ॥ ३७ ॥

व्रतानीति ॥ वेदवेद्यं ब्रह्म, तदाप्तिकारणानि ॥ ३८ ॥ विनिन्द्येति ॥ आत्मना-मनसा ॥ ३९ ॥

गच्छ पापे यथाकामं यत्कार्यं तत्कृतं त्वया। देवराजस्य मत्क्षोभं कुर्वन्त्या भावचेष्टितैः ॥ ४० ॥
न त्वां करोम्यहं भस्म क्रोधतीव्रेण वह्निना। सतां सप्तपदं मैत्रमुषितोऽहं त्वया सह ॥ ४१ ॥
अथवा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव। ममैव दोषोऽतितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥ ४२ ॥
यया शक्रप्रियार्थिन्या कृतो मे तपसो व्ययः। त्वया धिक्त्वां महामोहमंजूषां सुजुगुप्सिताम् ॥ ४३ ॥

सोम उवाच—

यावदित्थं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम्। तावद्गलत्स्वेदजला सा बभूवातिवेपथुः ॥ ४४ ॥
प्रवेपमानां स तदा खिन्नगात्रलतां सतीम्। गच्छ गच्छेति सक्रोधमुवाच मुनिसत्तमः ॥ ४५ ॥
सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात्। आकाशगामिनी स्वेदं ममार्ज तरुपल्लवैः ॥ ४६ ॥
वृक्षाद्वृक्षं ययौ बाला तदग्रारुणपल्लवैः। निर्मार्जमाना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥ ४७ ॥
ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः। निर्जगाम स रोमाञ्चस्वेदरूपी तदङ्गतः ॥ ४८ ॥
तं वृक्षा जगृहुर्गर्भमेकं चक्रे तु मारुतः। मया चाप्यायितो गोभिः स तदा ववृधे शनैः ॥ ४९ ॥
वृक्षाग्रगर्भसंभूता मारिषाख्या वरानना। तां प्रदास्यन्ति वो वृक्षाः कोप एष प्रशाम्यताम् ॥ ५० ॥
कण्डोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च समुद्गता। ममापत्यं तथा वायोः प्रम्लोचातनया च सा ॥ ५१ ॥
स चापि भगवान् कण्डुः क्षीणे तपसि सत्तमः। पुरुषोत्तमाख्यातं विष्णोरायतनं ययौ ॥ ५२ ॥

तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः। ब्रह्मपारमयं कुर्वञ्जपमेकाग्रमानसः।
ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी स्थित्वाऽसौ भूपनन्दनाः ॥ ५३ ॥

प्रचेतस ऊचु—

ब्रह्मपारं मुनेश्श्रोतुमिच्छामः परमं स्तवम्। जपता कण्डुना देवो येनाराध्यत केशवः ॥ ५४ ॥

सोम उवाचः—

पारं परं विष्णुरपारपारः परः परेभ्यः परमार्थरूपी।
स ब्रह्मपारः परपारभूतः परः पराणामपि पारपारः ॥ ५५ ॥

गच्छेति। भावचेष्टितैः—भावाद्यैश्चेष्टितैः, विलासाद्यैः ॥ ४० ॥

नेति॥ सप्त पदानि सह गच्छतां सतां मैत्रम्, किं पुनश्चिरकालं त्वया सहोषितस्य मे॥ ४१, ४२॥

ययेति ॥ मोहमंजूषां—मोहनपञ्जरम्। मोहभाजनभूतां जुगुप्सितां त्वां धिगित्यन्वयः ॥ ४३—४९ ॥

वृक्षेति ॥ वृक्षाणामग्रं पल्लवानि, स एव गर्भः ॥ ५०, ५१ ॥

अथ मारिषाजन्मानुपयुक्तमपि प्रसङ्गात्स्वदुष्कृतप्रायश्चित्तादिरूपं भगवत्स्तोत्रादिकं कण्डुचरितशेषमाख्याति—स चापीति ॥ ५२ ॥तत्रेति ॥ ब्रह्मपारमयं—ब्रह्मपारस्वरूपम् ॥ ५३, ५४ ॥

पारंपरमिति ॥ पारंपरं—संसाराध्वनः परं पारम्—अन्तः, * सोऽध्वनः पारमाप्नोति * यमध्वनः पारमुशन्ति योगिनः * इति श्रुतिपुराणाभ्याम्। यद्वा परंपरया गुरुसंप्रदायाविच्छेदेनोपदेश्यं रहस्यं वस्तु; यथा

स कारणं कारणतस्ततोऽपि तस्यापि हेतुः परहेतुहेतुः ।
कार्येषु चैवं स ह कर्मकर्तृरूपैरशेषैरवतीह सर्वम् ॥ ५६ ॥
ब्रह्मप्रभुर्ब्रह्म स सर्वभूतो ब्रह्म प्रजानां पतिरच्युतोऽसौ ।
ब्रह्माव्ययं नित्यमजं स विष्णुरपक्षयाद्यैरखिलैरसङ्गि ॥ ५७ ॥

छान्दोग्ये * तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यः * इति ; * एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः * इति च । अपारपारः—पारतीरकर्मसमाप्ताविति धातोः * यद्वक्तुं नैव पार्यत इत्यादौ शक्यार्थे प्रयोगदर्शनाल्लक्षणया पारः—शक्तिः, अपारपारः—अनंतशक्तिरित्यर्थः ; * परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते * इत्यादि श्रुतेः । यद्वा पारं यस्य नास्ति सोऽपारपारः ; अपरिमितपरिमाण इतिवन्निर्देशः । * न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप * इति श्रुतेः । अथवा अपारस्य—असमाप्तस्यापूर्णस्य यज्ञादिकर्मणः पारः—स्वकीर्तनस्मरणादिना पारयिता-समापकः पूरको वा । * विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति इत्यादि * विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये तेषां राजन् सर्वयज्ञाः समाप्ताः * सर्वं करोति निश्छिद्रं नामसंकीर्तनं तव * इत्यादि च । परः परेभ्यः—कारणत्वनिरतिशयानन्दत्वादिना परेभ्यः ब्रह्मादिभ्यः परः । परमार्थरूपी—ब्रह्मादिवन्न विनाशिविग्रहः, अपि तु सर्वशक्त्याश्रयपरमार्थदिव्यविग्रहः ; परंप्रयोजनानन्दस्वरूपो वा । ब्रह्मपारः-ब्रह्मणः—प्रधानस्य, पारः—अवसानभूमिः । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः । यद्वा सब्रह्मपारः—सब्रह्मणः—सवेदान् वैदिकान् पालयतीति सब्रह्मपारः । रलयोरभेदः । परपारभूतः—प्रधानापेक्षया परः समष्टिपुरुषः, तस्य पारभूतः, * प्रधानपुंसोरजयोः कारणम्, * उभावेतौ लीयेते परमात्मनि * इति च दर्शनात् । यद्वा परेषां-परस्परभिन्नानां वस्तूनां पारभूतः—असंकरकृन्मर्यादाभूतः, * एष सेतुर्विधरण इति श्रुतेः । परः पराणां-परेभ्यो नित्यमुक्तेभ्यः जगद्योनित्वशेषित्वादिभ्यः परः । पारपारः—सर्वपारभूतः कालः तस्यापि पारः अवसानभूमिः, * कालं स पचत इति । यद्वा पाराणां—पूरकाणां व्योमादिविभुद्रव्याणां, पारः—पूरयिता । पॄपालनपूरणयोरिति धातोर्णिजन्तात्पचाद्यच् । * तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति । अथवा पालानां पालः, रलयोरभेदः * एष हीदं सर्वं गोपायतीति, * न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् * इति च ॥ ५५ ॥

स कारणमिति ॥ कारणतस्तत इति षष्ठ्यर्थे तसिः । चरमकार्यस्य देहादेः कारणं विराट्, तस्य भूतानीत्यादिका प्रकृत्यन्ता कारणमाला, स विष्णुः कारणतस्ततोऽपि कारणमित्यनुषङ्गः, भूतानि, तस्यापि हेतुस्तन्मात्राणि । परहेतुहेतुः—परोऽहंकारः तद्धेतुर्महान् । तद्धेतुः प्रकृतिरिति । एवं महदादिदेहान्तकार्येषु च महदादिकार्यमालाऽपि स एवेत्यर्थः । अनेनोपादानत्वमुक्तम् । रक्षकत्वमाह-सहेति ॥ स इति पदच्छेदः । स एव तत्तत्क्रियारूपैस्तत्तत्कर्तृरूपैरात्मीयैरित्थंभूतः सर्वमवति । हेति प्रसिद्धौ । अथवा सहकर्मभिः—कर्मसहितैः तत्तत्कर्तृरूपैः ॥ ५६ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मप्रभुः—वेदनिर्वाहकः । स ब्रह्मभूरिति पाठे ब्रह्मणि वेदे प्रतिपाद्यत्वेनाविर्भवतीत्यर्थः । ब्रह्म सः—वेदश्च सः ; सर्वभूतः अन्यदपि वेदाङ्गादिरूपं शब्दजातं स एव । प्रकृतसजातीयविशेषपरामर्शी हि सर्वशब्दः । * शब्दमूर्त्तिधरस्यैतदिति हि वक्ष्यति । ब्रह्म—* द्वे ब्रह्मणीति वक्ष्यमाणं ज्ञानद्वयम् ; तदप्यसौ । यद्वा ब्रह्मणः—वेदद्रष्टुर्विरिञ्चेस्तत्प्रजानां वेदार्थस्मर्तॄणां मन्वादीनां च पतिः । परस्वरूपमाह-ब्रह्माव्ययमिति । ब्रह्माक्षरमिति च पाठः । अव्ययत्वादिना प्रधानाद्व्यावृत्तिः । अजत्वेन बद्धात्, तस्य कर्माधीनशरीरग्रहणलक्षणजन्मवत्त्वात् । नित्यमजमिति मुक्ताद्व्यावृत्तिः ; तस्य कदाचिज्जन्मवत्त्वात् ॥ ५७ ॥

ब्रह्माक्षरमजं नित्यं यथाऽसौ पुरुषोत्तमः। तथा रागादयो दोषाः प्रयान्तु प्रशमं मम ॥ ५८ ॥

सोम उवाच—

एतद्ब्रह्मपराख्यं वै संस्तवं परमं जपन्। अवाप परमां सिद्धिं स समाराध्य केशवम् ॥ ५९ ॥

(इमं स्तवं यः पठति शृणुयाद्वाऽपि नित्यशः। स कामदोषैरखिलैर्मुक्तः प्राप्नोति वाञ्छितम् ॥)

इयं च मारिषा पूर्वमासीद्या तां ब्रवीमि वः। कार्यगौरवमेतस्याः कथने फलदायि वः ॥ ६० ॥

अपुत्रा प्रागियं विष्णुं मृते भर्तरि सत्तमाः। भूपपत्नी महाभागा तोषयामास भक्तितः ॥ ६१ ॥

आराधितस्तया विष्णुः प्राह प्रत्यक्षतां गतः। वरं वृणीष्वेति शुभे सा च प्राहात्मवाञ्छितम् ॥६२॥

भगवन्बालवैधव्याद्वृथाजन्माऽहमीदृशी। मन्दभाग्या समुद्भूता विफला च जगत्पते ॥ ६३ ॥

भवन्तु पतयः श्लाघ्या मम जन्मनि जन्मनि। त्वत्प्रसादात्तथा पुत्रः प्रजापतिसमोऽस्तु मे ॥ ६४ ॥

[कुलं शीलं वयस्सत्यं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता। अविसंवादिता सत्त्वं वृद्धसेवा कृतज्ञता ॥]

रूपसंपत्समायुक्ता सर्वस्य प्रियदर्शना। अयोनिजा च जायेयं त्वत्प्रसादादधोक्षज ॥ ६५ ॥

सोम उवाच—

तथैवमुक्तो देवेशो हृषीकेश उवाच ताम्। प्रणामनम्रामुत्थाप्य वरदः परमेश्वरः ॥ ६६ ॥

देव उवाच—

भविष्यन्ति महावीर्या अन्यस्मिन्नेव जन्मनि। प्रख्यातोदारकर्माणो भवत्याः पतयो दश ॥ ६७ ॥

पुत्रं च सुमहात्मानमतिवीर्यपराक्रमम्। प्रजापतिगुणैर्युक्तं त्वमवाप्स्यसि शोभने ॥ ६८ ॥

वंशानां तस्य कर्तृत्वं जगत्यस्मिन्भविष्यति। त्रैलोक्यमखिला सूतिस्तस्य चापूरयिष्यति ॥ ६९ ॥

त्वं चाप्ययोनिजा साध्वी रूपौदार्यगुणान्विता। मनःप्रीतिकरी नृणां मत्प्रसादाद्भविष्यसि ॥ ७० ॥

इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे देवस्तां विशालविलोचनाम्। सा चेयं मारिषा जाता युष्मत्पत्नी नृपात्मजाः ॥७१॥

श्रीपराशरः—

ततस्सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते प्रचेतसः। संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीधर्मेण मारिषाम् ॥ ७२ ॥

दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः। जज्ञे दक्षो महाभागो यः पूर्वं ब्रह्मणोऽभवत् ॥ ७३ ॥

एवमुक्तस्य ब्रह्मगुणजातस्यानुक्तस्य च सौलभ्यादेरर्चावतारे पौष्कल्यं सूचयञ्छपथं करोति ब्रह्माक्षरमिति ॥ असाविति पुरुषोत्तमाख्याद्रौ पुरः स्थितं पुरुषोत्तमसंज्ञं भगवन्तमङ्गुल्या निर्दिश्याह ॥ ५८, ५९ ॥

इयं चेति। एतस्याः कथने मम कार्यगौरवं यत्नगौरवम्, वः सुपुत्रत्वादिफलदम्। कार्यं गौरवमिति पाठे युष्माभिर्गौरवं कर्तव्यमिति ॥ ६०—६२ ॥ भगवन्निति ॥ विफला—वैफल्यमपुत्रत्वादि ॥ ६३—६८ ॥

वंशानामिति ॥ सूतिः—संतानः ॥ ६९—७३ ॥

स तु दक्षो महाभागस्सृष्ट्यर्थं सुमहामते। पुत्रानुत्पादयामास प्रजासृष्ट्यर्थमात्मनः॥ ७४॥
अवरांश्च वरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदान्। आदेशं ब्रह्मणः कुर्वन् सृष्ट्यर्थं समुपस्थितः॥ ७५॥
स सृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः॥ ७६॥
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश। कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे॥ ७७॥
तासु देवास्तथा दैत्या नागा गावस्तथा खगाः। गन्धर्वाप्सरसश्चैव दानवाद्याश्च जज्ञिरे॥ ७८॥
ततः प्रभृति मैत्रेय प्रजा मैथुनसंभवाः। संकल्पाद्दर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषामभवन् प्रजाः।
तपोविशेषैः सिद्धानां तदाऽत्यन्ततपस्विनाम्॥ ७९॥

मैत्रेयः—

अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः पूर्वं जातो मया श्रुतः। कथं प्राचेतसो भूयः समुत्पन्नो महामुने॥ ८०॥
एष मे संशयो ब्रह्मन्सुमहान्हृदि वर्तते। यद्दौहित्रश्च सोमस्य पुनः श्वशुरतां गतः॥ ८१॥

श्रीपराशरः—

उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु सर्वदा। ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति ये चान्ये दिव्यचक्षुषः॥ ८२॥
युगेयुगे भवन्त्येते दक्षाद्या मुनिसत्तम। पुनश्चैव निरुद्ध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति॥ ८३॥
कानिष्ठ्यं ज्यैष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नाभूद्द्विजोत्तम। तप एव गरीयोऽभूत्प्रभावश्चैव कारणम्॥ ८४॥

मैत्रेयः—

देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम्। उत्पत्तिं विस्तरेणेह मम ब्रह्मन्प्रकीर्त्तय॥ ८५॥

श्रीपराशरः—

प्रजास्सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा। यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महामुने॥ ८६॥
मानसान्येव भूतानि पूर्वं दक्षोऽसृजत्तदा। देवानृषीन्सगंधर्वानसुरान्पन्नगांस्तथा॥ ८७॥
यदाऽस्य सृजमानस्य न व्यवर्धन्त ताः प्रजाः। ततः संचिन्त्य स पुनः सृष्टिहेतोः प्रजापतिः॥ ८८॥
मैथुनेनैव धर्मेण सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। असिक्नीमुपयेमेऽथ वीरणस्य प्रजापतेः।
सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम्॥ ८९॥
अथ पुत्रसहस्राणि वैरुण्यां पञ्च वीर्यवान्। असिक्न्यां जनयामास सर्गहेतोः प्रजापतिः॥ ९०॥

स इति॥ सृष्ट्यर्थमित्यस्य यः पूर्वं ब्रह्मणोऽभवदिति पूर्वश्लोकेनान्वयः॥ ७४, ७५॥

स सृष्ट्वेति॥ चराचरादिरूपान् पुत्रान्मनसा सृष्ट्वा; पश्चात्-वक्ष्यमाणहर्यश्वादिपुत्रनाशादूर्ध्वम्॥ ७६॥

कालस्य नयने-ग्रहचारादिविषयत्वेन स्वभ्रमणेन च ज्ञापने नियुक्ताः अश्विन्यादिताराः॥ ७७, ७८॥

तत इति॥ पूर्वेषाम्-दक्षात् पूर्वेषाम्॥ ७९—८१॥ उत्पत्तिरिति॥ नित्यः प्रवाहरूपेण॥ ८२॥

तान्दृष्ट्वा नारदो विप्र संविवर्द्धयिषून्प्रजाः । संगम्य प्रियसंवादो देवर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ९१ ॥
हे हर्यश्वा महावीर्याः प्रजा यूयं करिष्यथ । ईदृशो दृश्यते यत्नो भवतां श्रूयतामिदम् ॥ ९२ ॥
बालिशा बत यूयं ये नास्या जानीथ वै भुवः । अन्तरूर्ध्वमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ ९३ ॥
ऊर्ध्वं तिर्यगधश्चैव यदाऽप्रतिहता गतिः । तदा कस्माद्भुवो नान्तं सर्वे द्रक्ष्यथ बालिशाः ॥९४॥
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयातास्सर्वतोदिशम् । अद्यापि नो निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ ९५ ॥
हर्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरुण्यामथ पुत्राणां सहस्रमसृजत्प्रभुः ॥ ९६ ॥
विवर्द्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजाः पुनः । पूर्वोक्तं वचनं ब्रह्मन्नारदेनैव नोदिताः ॥ ९७ ॥
अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः । भ्रातॄणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥ ९८ ॥
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च प्रजास्स्रक्ष्यामहे ततः । तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयातास्सर्वतोमुखम् ।
अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ ९९ ॥
ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विज । प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्यं विजानता ॥ १०० ॥
तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः । क्रोधं चक्रे महाभागो नारदं तं शशाप च ॥ १०१ ॥
सर्गकामस्ततो विद्वान्स मैत्रेय प्रजापतिः । षष्टिं दक्षोऽसृजत्कन्या वैरुण्यामिति नः श्रुतम् ॥ १०२ ॥
ददौ स दश धर्माय काश्यपाय त्रयोदश । सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ १०३ ॥
द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा । द्वे कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥ १०४ ॥
अरुन्धती वसुर्जामिर्लंघा भानुर्मरुद्वती । संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च तादृशी ।
धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु ॥ १०५ ॥
विश्वेदेवास्तु विश्वायाः साध्या साध्यानजायत । मरुद्वत्यां मरुत्वन्तो वसोश्च वसवः स्मृताः ।
मुहूर्तास्तु मुहूर्तायां जाता भानोस्तु भानवः ॥ १०६ ॥

युगेयुग इति ॥ युज्यन्तेऽस्मिन्सर्वे ग्रहाः, एकस्थानं यान्तीति व्युत्पत्त्या, ग्रहयुगं कल्प इति ज्योतिषप्रसिद्धेश्च कल्पमन्वन्तरादिकालोऽत्र युगम् । पुराणान्तरे दक्षस्य स्वायंभुवे मन्वन्तरे जातस्य पुनश्चाक्षुषे जन्मप्रसिद्धेः, कल्पवासिभृग्वादिप्रजेश्वरान्तर्गतत्वाच ॥ ८३—९३ ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ य(दा!)थाप्रतिहतागतिरित्यत्र अप्रतिहतेति पदच्छेदः ॥ ९४—१०० ॥

तानिति ॥ नारदशापे वायुः * शबलाश्वेषु नष्टेषु दक्षः क्रुद्धोऽशपद्द्विजम् । नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च । तदा दक्षसुतां प्रादात्प्रियां वै परमेष्ठिने । तस्मात्स नारदो जज्ञे भूयश्शापभयादृषिः * इति ॥ १०१, १०२ ॥

ददाविति ॥ दाक्षायणीनां संज्ञावंशौ विस्तरेण वक्तुं ददावित्यनुवादः । सप्तविंशतीति सुपो लुक् ॥ १०३, १०४ ॥

अरुन्धतीति ॥ एता अरुन्धत्याद्याः प्राचेतसस्य दक्षस्य सुताः दश धर्मपत्न्यः, पूर्वोक्ताः श्रद्धाद्यास्त्रयोदश तु स्वायम्भुवस्य दक्षस्येत्यविरोधः ॥ १०५, १०६ ॥

लंघायास्तु सुतो घोषो नागवीथी तु जामिजा ॥ १०७ ॥
पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्यामजायत । संकल्पायास्तु सर्वात्मा जज्ञे संकल्प एव हि ॥ १०८ ॥
ये त्वनेकवसुप्राणा देवा ज्योतिःपुरोगमाः । वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १०९ ॥
आपो ध्रुवश्च सोमश्च धर्मश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ ११० ॥
आपस्य पुत्रो वै स्तब्धः श्रमः शान्तो धुनिस्तथा । ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कलो लोकप्रकालनः ॥ १११ ॥
सोमस्य भगवान्वर्चो वर्चस्वी येन जायते ॥ ११२ ॥
धर्मस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा । मनोहरायां शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ ११३ ॥
अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो पुरोजवः । अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ ११४ ॥
अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत । तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ॥ ११५ ॥
अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ ११६ ॥
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्नाऽथ देवलम् । द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ ११७ ॥
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी । योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचरत्युत ।
प्रभासस्य तु सा भार्या वसूनामष्टमस्य ह ॥ ११८ ॥
विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः । कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्धकिः ॥ ११९ ॥
भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः । यस्सर्वेषां विमानानि देवादीनां चकार ह ।
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥ १२० ॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा रुद्रश्च वीर्यवान् । त्वष्टुश्चाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः ॥ १२१ ॥

लंघाया इति ॥ नागवीथिः—देवयानोत्तरवीथिः ॥ १०७, १०८ ॥

एतेषां धर्मपुत्राणां मध्ये वसुपुत्राः आपादयोऽष्टौ त्रयस्त्रिंशद्देवान्तःपातित्वेन प्रसिद्धा इत्याह—येत्विति । अनेकवसुप्राणाः—अनेकं वसु धनं रश्मिर्वा प्राणो बलं येषां ते । ज्योतिःपुरोगमाः—अग्निमुख्याः *वसूनामस्मि पावकः,* इति स्मृतेः ॥ १०९—१११ ॥

सोमस्येति ॥ येन वर्चसा जनो वर्चस्वी जायते स वर्चोधिदैवतम् ॥ ११२ ॥

धर्मस्येति ॥ मनोहरायां, धर्मादिति शेषः ॥ ११३, ११४ ॥

अग्निपुत्र इति ॥ अग्निपुत्रः—पूर्वमग्नेः पुत्रः । यद्वा अग्निपुत्रः कुमारः, तस्य कुमारस्येन्द्राहतपृष्ठदेशाज्जातो नैगमेयः; शाखविशाखौ स्कन्दसृष्टौ ॥ ११५—११७ ॥

बृहस्पतेरिति ॥ असक्ता-विरक्ता ॥ ११८ ॥ विश्वकर्मेति ॥ तस्यां विश्वकर्मा ॥ ११९, १२० ॥

अजैकपादिति ॥ अजैकपादादिरुद्रचतुष्कं च तस्यां प्रभासभार्यायामेव जज्ञे । विश्वरूपान्तोऽत्र वसुसन्तानः ॥ १२१ ॥

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः । वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥ १२२ ॥
मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाली च महामुने । एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ १२३ ॥
शतं त्वेकं समाख्यातं रुद्राणाममितौजसाम् । काश्यपस्य तु भार्या यास्तासां नामानि मे शृणु ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैवारिष्टा च सुरसा कशा ॥ १२४ ॥
सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इला । कद्रूर्मुनिश्च धर्मज्ञ तदपत्यानि मे शृणु ॥ १२५ ॥
पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन्सुरोत्तमाः । तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १२६ ॥
उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः । समवायीकृताः सर्वे समागम्य परस्परम् ॥ १२७ ॥
आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै । मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भवेदिति ॥ १२८ ॥
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः । मारीचात्काश्यपाज्जाता अदित्या दक्षकन्यया ॥ १२९ ॥
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि । अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥ १३० ॥
विवस्वान्सविता चैव मित्रो वरुण एव च । अंशुर्भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ १३१ ॥
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्ये तुषितास्सुराः । वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ १३२ ॥
यास्सप्तविंशति प्रोक्ताः सोमपत्न्योऽथ सुव्रताः । [सर्वा नक्षत्रयोगिन्य स्तन्नाम्नश्चैव ताः स्मृताः ।]
तासामपत्यान्यभवन्दीप्तान्यमिततेजसाम् ॥ १३३ ॥

अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ॥ १३४ ॥

एवं रुद्रप्रसंगात्प्रागुक्तान् ब्रह्मपुत्रान्नीललोहितांशान् रुद्रान् हरादिनामभिर्निर्दिशति–हरश्चेति ॥ अथवा प्रभासभार्यासूनवस्त्रयो रुद्राः, त्वष्टसूनवोऽष्टौ तदन्वये परिशिष्टा रुद्रा इति ॥ १२२, १२३ ॥

शतं त्वेकमिति ॥ शतं त्वेवमिति च पाठः । एवं रुद्राणां शतकं समाख्यातम् । इदं शतकमीश्वर-सृष्टमिति केचित् । अत्र शतशब्दोऽनन्तवचनः ॥ १२४ ॥

अदितिरिति ॥ अदित्यादयः काश्यपस्त्रियः । सुरसा खषेति च पाठः ॥ १२५ ॥

पूर्वेति । पूर्वमन्वन्तरे–द्वितीये स्वारोचिषमन्वन्तरे ये तुषितानाम देवा आसन्, ते वैवस्वते सप्तमे मन्वन्तरे ॥ १२६ ॥

उपस्थित इति ॥ उपस्थिते-आसन्ने चाक्षुषस्य षष्ठस्य मन्वन्तरे, परस्परं समागम्य-समवायीकृता अन्योन्यमूचुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ १२७ ॥

कथमूचुरित्यत्राह आगच्छतेति । मन्वन्तरे सप्तमेऽदितिं संप्रविश्य प्रसूयामः, तन्नः श्रेय इति ॥ १२८ ॥

एतन्निगमयति एवमुक्त्वेति ॥ १२९—१३२ ॥

भगवतः प्रतिमन्वन्तरं प्रतियुगं चावतारं तृतीयेंऽशे वक्ष्यति । अदितिवंशादनन्तरप्राप्तमपि दित्यादिवंशं प्रह्लादचरितादिविस्तरविवक्षयाऽन्ते वक्ष्यन् मध्ये स्वल्पत्वाच्छिष्टदक्षकन्यावंशमाह-यास्सप्तविंशतिरिति ॥ १३३, १३४ ॥

बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ॥ १३५ ॥
प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः ॥ १३६ ॥
(भृ) कृशाश्वस्य तु देवर्षेर्देवप्रहरणाः स्मृताः ॥ १३७ ॥

एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि । सर्वे देवगणास्तत्त त्रयस्त्रिंशत्तु छन्दजाः ।
तेषामपीह सततं निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ १३८ ॥

यथा सूर्यस्य मैत्रेय उदयास्तमयाविह । एवं देवनिकायास्ते संभवन्ति युगेयुगे ॥ १३९ ॥

दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे काश्यपादिति नः श्रुतम् । हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च दुर्जयः ॥ १४० ॥
सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः ॥ १४१ ॥

हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः । अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव धर्मवान् ।
संह्लादश्च महावीर्या दैत्यवंशविवर्द्धनाः ॥ १४२ ॥

तेषां मध्ये महाभागस्सर्वत्र समदृग्वशी । प्रह्लादः परमां भक्तिं य उवाह जनार्दने ॥ १४३ ॥

दैत्येन्द्रदीपितो वह्निः सर्वाङ्गोपचितो द्विज । न ददाह च यं पूर्वं वासुदेवे हृदि स्थिते ॥ १४४ ॥

महार्णवान्तस्सलिले स्थितस्य चलतो मही । चचाल सकला यस्य पाशबद्धस्य धीमतः ॥ १४५ ॥

न भिन्नं विविधैः शस्त्रैर्यस्य दैत्येन्द्रपातितैः । शरीरमद्रिकठिनं सर्वत्राच्युतचेतसः ॥ १४६ ॥

विषानलोज्ज्वलमुखा यस्य दैत्यप्रचोदिताः । नान्ताय सर्पपतयो बभूवु रुरुतेजसः ॥ १४७ ॥

शैलैराक्रान्तदेहोऽपि य स्स्मरन्पुरुषोत्तमम् । तत्याज नात्मनः प्राणान् विष्णुस्मरणदंशितः ॥ १४८ ॥

पतन्तमुच्चादवनिर्यमुपेत्य महामतिम् । दधार दैत्यपतिना क्षिप्तं स्वर्गनिवासिना ॥ १४९ ॥

यस्य संशोषको वायुर्देहे दैत्येन्द्रयोजितः । अवाप संक्षयं सद्यश्चित्तस्थे मधुसूदने ॥ १५० ॥

विषाणभङ्गमुन्मत्ता मदहानिं च दिग्गजाः । यस्य वक्षःस्थले प्राप्ता दैत्येन्द्रपरिणामिताः ॥ १५१ ॥

यस्य चोत्पादिता कृत्या दैत्यराजपुरोहितैः । बभूव नान्ताय पुरा गोविन्दासक्तचेतसः ॥ १५२ ॥

शम्बरस्य च मायानां सहस्रमतिमायिनः । यस्मिन्प्रयुक्तं चक्रेण कृष्णस्य वितथीकृतम् ॥ १५३ ॥

बहुपुत्रस्येति ॥ चतस्रो विद्युतः—कपिलातिरक्तपीतसितवर्णाः ॥ १३५ ॥

प्रत्यंगिरसजा इति ॥ प्रत्यंगिरसः—प्रत्यंगिराख्याः ऋचः * यां कल्पयन्तीत्याद्यास्त्रिंशन्मंत्राः ॥ १३६ ॥

(भृ) कृशाश्वस्येति ॥ प्रहरणाः—शस्त्रदेवताः ॥ १३७ ॥

एत इति ॥ स्वच्छन्दजाः—स्वेच्छया जाताः । निरोधश्चोत्पत्तिश्च निरोधोत्पत्तिः ॥ १३८ ॥

यथेति ॥ युगेयुगे-प्रतियुगं कल्पमन्वन्तरादि ॥ १३९—१५० ॥

विषाणेति ॥ परिणामिताः-दन्तैर्हन्तुं प्रेरिताः ॥ १५१—१५३ ॥

दैत्येन्द्रसूदोपहृतं यस्य हालाहलं विषम्। जरयामास मतिमानविकारममत्सरी ॥ १५४ ॥
समचेता जगत्यस्मिन्यः सर्वेष्वेव जन्तुषु। यथाऽऽत्मनि तथाऽन्येषां परं मैत्रगुणान्वितः ॥ १५५ ॥
धर्मात्मा सत्यशौचादिगुणानामाकरः परः। उपमानमशेषाणां साधूनां यस्सदाऽभवत् ॥ १५६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

मैत्रेयः—

कथितो भवता वंशो मानवानां महात्मनाम्। कारणं चास्य जगतो विष्णुरेव सनातनः ॥ १ ॥
यस्त्वेतद्भगवानाह प्रह्लादं दैत्यसत्तमम्। ददाह नाग्निर्नास्त्रैश्च क्षुण्णस्तत्याज जीवितम् ॥ २ ॥
जगाम वसुधा क्षोभं यत्राब्धिसलिले स्थिते। पाशैर्बद्धे विचलति विक्षिप्ताङ्गैः समाहता ॥ ३ ॥
शैलैराक्रान्तदेहोऽपि न ममार च यः पुरा। त्वया चातीव माहात्म्यं कथितं यस्य धीमतः ॥ ४ ॥
तस्य प्रभावमतुलं विष्णोर्भक्तिमतो मुने। श्रोतुमिच्छामि यस्यैतच्चरितं दीप्ततेजसः ॥ ५ ॥
किंनिमित्तमसौ शस्त्रैर्विक्षिप्तो दितिजैर्मुने। किमर्थं चाब्धिसलिले विक्षिप्तो धर्मतत्परः ॥ ६ ॥
आक्रान्तः पर्वतैः कस्माद्दष्टश्चैव महोरगैः। क्षिप्तः किमद्रिशिखरात्किं वा पावकसञ्चये ॥ ७ ॥
दिग्दन्तिनां दन्तभागैः स च कस्मान्निपीडितः। संशोषकोऽनिलश्चास्य प्रयुक्तः किं महासुरैः ॥ ८ ॥
कृत्यां च दैत्यगुरवो युयुजुस्तत्र किं मुने। शम्बरश्चापि मायानां सहस्रं किं प्रयुक्तवान् ॥ ९ ॥
हालाहलं विषं घोरं दैत्यसूदैर्महात्मनः। कस्माद्दत्तं विनाशाय यज्जीर्णं तेन धीमता ॥ १० ॥
एतत्सर्वं महाभाग प्रह्लादस्य महात्मनः। चरितं श्रोतुमिच्छामि महामाहात्म्यसूचकम् ॥ ११ ॥

दैत्येन्द्रेति ॥ हालाहलं—विषम्। * नदी हलहला नाम तज्जं हालाहलं विषम् * इत्यायुर्वेदे ॥ ॥ १५४—१५६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेऽशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

कथित इति ॥ मानवानाम्—स्वायंभुवमनुवंश्यानाम् उत्तानपादादीनाम्। कारणमिति शास्त्रतात्पर्यार्थ-प्रश्नोत्तरस्मारणम् ॥ १ ॥

तादृशः साधुः स्वबन्धुभिः किंनिमित्तं जिघांसित इति कौतुकच्छलेन विष्णुभक्तचरितशुश्रूषया पृच्छति यस्त्वेतदिति ॥ २—११ ॥

न हि कौतूहलं तत्र यद्दैत्यैर्न हतो हि सः । अनन्यमनसो विष्णौ कस्समर्थो निपातने ॥ १२ ॥
तस्मिन्धर्मपरे नित्यं केशवाराधनोद्यते । स्ववंशप्रभवैर्दैत्यैः कृतो द्वेषोऽतिदुष्करः ॥ १३ ॥
धर्मात्मनि महाभागे विष्णुभक्ते विमत्सरे । दैतेयैः प्रहृतं कस्मात्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १४ ॥
प्रहरन्ति महात्मानो विपक्षे चापि नेदृशे । गुणैस्समन्विते साधौ किं पुनर्यः स्वपक्षजः ॥ १५ ॥
तदेतत्कथ्यतां सर्वं विस्तरान्मुनिपुङ्गव । दैत्येश्वरस्य चरितं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ १६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

मैत्रेय श्रूयतां सम्यक् चरितं तस्य धीमतः । प्रह्लादस्य सदोदारचरितस्य महात्मनः ॥ १ ॥
दितेः पुत्रो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा । त्रैलोक्यं वशमानिन्ये ब्रह्मणो वरदर्पितः ॥ २ ॥
इन्द्रत्वमकरोद्दैत्यः स चासीत्सविता स्वयम् । वायुरग्निरपां नाथः सोमश्चाभून्महासुरः ॥ ३ ॥
धनानामधिपस्सोऽभूत्स एवासीत्स्वयं यमः । यज्ञभागानशेषांस्तु स स्वयं बुभुजेऽसुरः ॥ ४ ॥
देवास्स्वर्गं परित्यज्य तत्त्रासान्मुनिसत्तम । विचेरुरवनौ सर्वे बिभ्राणा मानुषीं तनुम् ॥ ५ ॥
जित्वा त्रिभुवनं सर्वं त्रैलोक्यैश्वर्यदर्पितः । उद्गीयमानो गन्धर्वैर्बुभुजे विषयान्प्रियान् ॥ ६ ॥
पानासक्तं महात्मानं हिरण्यकशिपुं तदा । उपासांचक्रिरे सर्वे सिद्धगन्धर्वपन्नगाः ॥ ७ ॥
अवादयन् जगुश्चान्ये जयशब्दं तथाऽपरे । दैत्यराजस्य पुरतश्चक्रुः सिद्धा मुदाऽन्विताः ॥ ८ ॥
तत्र प्रनृत्ताप्सरसि स्फाटिकाभ्रमयेऽसुरः । पपौ पानं मुदा युक्तः प्रासादे सुमनोहरे ॥ ९ ॥
तस्य पुत्रो महाभागः प्रह्लादो नाम नामतः । पपाठ बालपाठ्यानि गुरुगेहगतोऽर्भकः ॥ १० ॥
एकदा तु स धर्मात्मा जगाम गुरुणा सह । पानासक्तस्य पुरतः पितुर्दैत्यपतेस्तदा ॥ ११ ॥
पादप्रणामावनतं तमुत्थाप्य पिता सुतम् । हिरण्यकशिपुः प्राह प्रह्लादममितौजसम् ॥ १२ ॥

न हि कौतूहलमिति । आश्चर्यश्रवणे हि कौतूहलम् । इदं तु विष्णुभक्तस्य परैरवध्यत्वं नाश्चर्यम् । महानुभावस्य बन्धुभिः पीडने निमित्तशुश्रूषा विद्यते ॥ १२—१४ ॥

प्रहरन्तीति ॥ यः स्वपक्षजस्तस्मिन्निति शेषः ॥ १५ ॥ तदिति ॥ चरितं—वृत्तम् ॥ १६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशाध्यायः

अवादयन्निति ॥ अवादयन् वाद्यानि ॥ १—८ ॥

पठ्यतां भवता वत्स सारभूतं सुभाषितम् । कालेनैतावता यत्ते सदोद्युक्तेन शिक्षितम् ॥ १३ ॥

प्रह्लादः—

श्रूयतां तात वक्ष्यामि सारभूतं तवाज्ञया । समाहितमना भूत्वा यन्मे चेतस्यवस्थितम् ॥ १४ ॥

अनादिमध्यान्तमजमवृद्धिक्षयमच्युतम् । प्रणतोऽस्म्यन्तसन्तानं सर्वकारणकारणम् ॥ १५ ॥

श्रीपराशरः—

एतन्निशम्य दैत्येन्द्रः सकोपो रक्तलोचनः । विलोक्य तद्गुरुं प्राह स्फुरिताधरपल्लवः ॥ १६ ॥

हिरण्यकशिपुः—

ब्रह्मबन्धो किमेतत्ते विपक्षस्तुतिसंहितम् । असारं ग्राहितो बालो मामवज्ञाय दुर्मते ॥ १७ ॥

गुरुः—दैत्येश्वर न कोपस्य वशमागन्तुमर्हसि । ममोपदेशजनितं नायं वदति ते सुतः ॥ १८ ॥

हिरण्यकशिपुः—

अनुशिष्टोऽसि केनेदृग्वत्स प्रह्लाद कथ्यताम् । मयोपदिष्टं नेत्येष प्रब्रवीति गुरुस्तव ॥ १९ ॥

प्रह्लादः—

शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो हृदि स्थितः । तमृते परमात्मानं तात कः केन शास्यते ॥ २० ॥

हिरण्यकशिपुः—

कोऽयं विष्णुस्सुदुर्बुद्धे यं ब्रवीषि पुनः पुनः । जगतामीश्वरस्येह पुरतः प्रसभं मम ॥ २१ ॥

प्रह्लादः—

न शब्दगोचरं यस्य योगिध्येयं परं पदम् । यतो विश्वं स्वयं विश्वं स विष्णुः परमेश्वरः ॥ २२ ॥

हिरण्यकशिपुः—

परमेश्वरसंज्ञोऽज्ञ किमन्यो मय्यवस्थिते । तथाद्य मर्तुकामस्त्वं प्रब्रवीषि पुनःपुनः ॥ २३ ॥

प्रह्लादः—न केवलं तात मम प्रजानां स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः ।
धाता विधाता परमेश्वरश्च प्रसीद कोपं कुरुषे किमर्थम् ॥ २४ ॥

तत्रेति ॥ अभ्रम्-अभ्रकाख्यः शिलाविशेषः । यद्वा, आकाशगत्वादभ्रमयत्वम् । स्फटिकाश्ममय इति वा पाठः ॥ ९—१४ ॥

अनादीति ॥ अनादीत्यादिविशेषणैरन्तवतो व्यावृत्तिः; अजमिति कर्माधीनजन्मनः पुरुषात् । अन्तं संहारं सन्तनोतीत्यन्तसन्तानः ॥ १५—१९ ॥

शास्तेति ॥ शास्ता-शासिता । शास्यते-शिक्ष्यते ॥ २०, २१ ॥

नेति ॥ पदं—स्वरूपं न शब्दगोचरं, जात्याद्यभावात् * यतो वाचो निवर्तन्ते * इति श्रुतेः । वक्तुमशक्यमिति वा ॥ २२, २३ ॥

हिरण्यकशिपुः—

प्रविष्टः कोऽस्य हृदये दुर्बुद्धेरतिपापकृत्। येनेदृशान्यसाधूनि वदत्याविष्टमानसः ॥ २५ ॥

प्रह्लादः—न केवलं मद्धृदयं स विष्णुराक्रम्य लोकानखिलानवस्थितः।
स मां त्वदादींश्च पितस्समस्तान्समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्व (तः) गः ॥ २६ ॥

हिरण्यकशिपुः—

निष्क्राम्यतामयं पापः शास्यतां च गुरोर्गृहे। योजितो दुर्मतिः केन विपक्षविषयस्तुतौ ॥ २७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तोऽसौ तदा दैत्यैर्नीतो गुरुगृहं पुनः। जग्राह विद्यामनिशं गुरुशुश्रूषणोद्यतः ॥ २८ ॥

कालेऽतीतेऽतिमहति प्रह्लादमसुरेश्वरः। समाहूयाब्रवीद्गाथा काचित्पुत्रक गीयताम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादः—यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम्। कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥३०॥

हिरण्यकशिपुः—

दुरात्मा वध्यतामेष नानेनार्थोऽस्ति जीवता। स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद्यः कुलाङ्गारतां गतः ॥ ३१ ॥

श्रीपराशरः—

इत्याज्ञप्तास्ततस्तेन प्रगृहीतमहायुधाः। उद्यतास्तस्य नाशाय दैत्याश्शतसहस्रशः ॥ ३२ ॥

प्रह्लादः—

विष्णुः शस्त्रेषु युष्मासु मयि चासौ यथास्थितः। दैतेयास्तेन सत्येन माक्रमन्त्वायुधानि वः ॥ ३३ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्तैश्शतशो दैत्यैः शस्त्रौघैराहतोऽपि सन्। नावाप वेदनामल्पामभूच्चैव पुनर्नवः ॥ ३४ ॥

हिरण्यकशिपुः—

दुर्बुद्धे विनिवर्तस्व वैरिपक्षस्तवादतः। अभयं ते प्रयच्छामि मातिमूढमतिर्भव ॥ ३५ ॥

प्रह्लादः—भयं भयानामपहारिणि स्थिते मनस्यनन्ते मम कुत्र तिष्ठति।
यस्मिन्स्मृते जन्मजरान्तकादिभयानि सर्वाण्यपयान्ति तात ॥ ३६ ॥

हिरण्यकशिपुः—

भोभोः सर्पाः दुराचारमेनमत्यन्तदुर्मतिम्। विषज्वालाकुलैर्वक्त्रैः सद्यो नयत संक्षयम् ॥ ३७ ॥

नेति ॥ धाता-धारकः। विधाता-निर्माता ॥ २४—२६ ॥

निष्क्राम्यतामिति ॥ विपक्षपतितस्तुताविति च पाठः। विपक्षपतितस्य स्तुतौ केन योजित इति निर्वेदः ॥ २७, २८ ॥ काल इति ॥ गाथा-श्लोकः ॥ २९ ॥

यत इति ॥ चराचरं-कार्यभूतं जगत् ॥ ३०—३२ ॥

विष्णुरिति ॥ माक्रामन्त्वित्यत्र मामित्यध्याहारः ॥ ३३—३७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तास्ते ततः सर्पाः कुहकास्तक्षकादयः । अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्बणाः ॥ ३८ ॥

स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः । न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः ॥ ३९ ॥

सर्पा ऊचुः—दंष्ट्रा विशीर्णा मणयः स्फुटन्ति फणेषु तापो हृदयेषु कंपः ।
नास्य त्वचः स्वल्पमपीह भिन्नं प्रशाधि दैत्येश्वर कार्यमन्यत् ॥ ४० ॥

हिरण्यकशिपुः—हे दिग्गजाः संकटदन्तमिश्रा घ्नतैनमस्मद्रिपुपक्षभिन्नम् ।
तज्जा विनाशाय भवन्ति तस्य यथाऽरणेः प्रज्वलितो हुताशः ॥ ४१ ॥

श्रीपराशरः—

ततः स दिग्गजैर्बालो भूभृच्छिखरसन्निभैः । पातितो धरणीपृष्ठे विषाणैरप्यपीड्यत ॥ ४२ ॥

स्मरतस्तस्य गोविन्दमिभदन्ताः सहस्रशः । शीर्णा वक्षःस्थलं प्राप्य स प्राह पितरं ततः ॥ ४३ ॥

दन्ता गजानां कुलिशाग्रनिष्ठुराः शीर्णा यदेतेन बलं ममैतत् ।
महाविप (त्पाप) त्पापविनाशनोऽयं जनार्दनानुस्मरणानुभावः ॥ ४४ ॥

हिरण्यकशिपुः—

ज्वाल्यतामसुरा वह्निरपसर्पत दिग्गजाः । वायो समेधयाग्निं त्वं दह्यतामेष पापकृत् ॥ ४५ ॥

श्रीपराशरः—

महाकाष्ठचयच्छन्नमसुरेन्द्रसुतं ततः । प्रज्वाल्य दानवा वह्निं ददहुः स्वामिनोदिताः ॥ ४६ ॥

प्रह्लादः—तातैष वह्निः पवनेरितोऽपि न मां दहत्यत्र समन्ततोऽहम् ।
पश्यामि पद्मास्तरणास्तृतानि शीतानि सर्वाणि दिशां मुखानि ॥ ४७ ॥

श्रीपराशरः—

अथ दैत्येश्वरं प्रोचुर्भार्गवस्यात्मजा द्विजाः । पुरोहिता महात्मानः साम्ना संस्तूय वाग्मिनः ॥ ४८ ॥

पुरोहिता ऊचुः—

राजन्नियम्यतां कोपो बालेऽपि तनये निजे । कोपो देवनिकायेषु तेषु ते सफलो यतः ॥ ४९ ॥

तथातथैनं बालं ते शासितारो वयं नृप । यथा विपक्षनाशाय विनीतस्ते भविष्यति ॥ ५० ॥

बालत्वं सर्वदोषाणां दैत्यराजास्पदं यतः । ततोऽत्र कोपमत्यर्थं योक्तुमर्हसि नार्भके ॥ ५१ ॥

इतीति ॥ कुहकाः—क्रूराः ॥ ३८, ३९ ॥ दंष्ट्रा इति ॥ दंष्ट्रा विशीर्णा इति विषस्य प्रातिलोम्यात् ॥ ४० ॥

हे दिग्गजा इति ॥ संकटेति । चतुर्दन्ततया परस्परनिबिडदन्तयुक्ताः । रिपुपक्षेण भिन्नम्—अस्मत्तो भेदिनम् । तस्य-जनकस्य ॥ ४१—४३ ॥ अपृष्टोऽपि भगवन्माहात्म्यज्ञापनायाह—दन्ता इति ॥ ४४—४७ ॥

अथेति ॥ द्विजाः—शण्डामर्कादयः ॥ ४८—५१ ॥

न त्यक्ष्यति हरेः पक्षमस्माकं वचनाद्यदि । ततः कृत्यां वधायास्य करिष्यामोऽनिवर्तिनीम् ॥ ५२ ॥

श्रीपराशरः—

एवमभ्यर्थितस्तैस्तु दैत्यराजः पुरोहितैः । दैत्यैर्निष्कासयामास पुत्रं पावकसंचयात् ॥ ५३ ॥

ततो गुरुगृहे बालः स वसन्बालदानवान् । अध्यापयामास मुहुरुपदेशान्तरे गुरोः ॥ ५४ ॥

प्रह्लादः—

श्रूयतां परमार्थो मे दैतेया दितिजात्मजाः । न चान्यथैतन्मन्तव्यं नात्र लोभादि कारणम् ॥ ५५ ॥

जन्म बाल्यं ततः सर्वो जन्तुः प्राप्नोति यौवनम् । अव्याहतैव भवति ततोऽनुदिवसं जरा ॥ ५६ ॥

ततश्च मृत्युमभ्येति जन्तुर्दैत्येश्वरात्मजाः । प्रत्यक्षं दृश्यते चैतदस्माकं भवतां तथा ॥ ५७ ॥

मृतस्य च पुनर्जन्म भवत्येतच्च नान्यथा । आगमोऽयं तथा तच्च नोपादानं विनोद्भवः ॥ ५८ ॥

गर्भवासादि यावत्तु पुनर्जन्मोपपादनम् । समस्तावस्थकं तावद्दुःखमेवावगम्यताम् ॥ ५९ ॥

क्षुत्तृष्णोपशमं तद्वच्छीताद्युपशमं सुखम् । मन्यते बालबुद्धित्वाद्दुःखमेव हि तत्पुनः ॥ ६० ॥

अत्यन्तस्तिमिताङ्गानां व्यायामेन सुखैषिणाम् ।
भ्रान्तिज्ञानावृताक्षाणां (प्रहारोऽपि) दुःखमेव सुखायते ॥ ६१ ॥

नेति ॥ कृत्या—अभिचारजन्यो भूतविशेषः ॥ ५२, ५३ ॥

तत इति ॥ उपदेशान्तरे-अध्यापनस्य विच्छेदावसरे ॥ ५४ ॥

श्रूयतामिति ॥ परमार्थः—परमपुरुषार्थः । लोभादीत्यादिशब्देनानाप्तत्वहेतुभ्रमविप्रलम्भादिग्रहणम् ॥५५॥

जन्मेति त्रिश्लोक्या देहात्मनोरनित्यत्वनित्यत्वे वदति ॥ ५६ ॥

तत इति ॥ दृश्यते चैतत् जन्मादिपंचकम ॥ ५७ ॥

देहिनो देहादूर्ध्वं च सत्वान्नित्यतेत्याह-मृतस्येति ॥ पुनर्जन्म-भाविदेहग्रहणं स्यादेव । अन्यथा-मृतस्य जन्माभावे, एतच्च-वर्तमानं जन्म च न स्यात् । अत्र प्रमाणम्, अयम-अध्येतृभिः प्रत्यक्षं पठ्यमानः, * स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते * अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते * मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यन्ते * इत्यादिरागमः । यदागमेनोक्तं तच्च तथैवेत्यनुग्राहकं तर्कं चार्वाकादीन्प्रत्याह—नोपादानमिति । प्रतिप्राणि प्रतीयमानः सुखदुःखादिकार्योद्भवः प्राग्जन्मकृतसुकृतादिविशिष्टं स्थायिनमात्मानमुपादानकारणं विना न स्यादित्यर्थः । प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नानुमानागमाविति वदतो वादिनो युक्तिपूर्वो विवादः स्वशास्त्रप्रणयनं च व्याहतमिति भावः ॥ ५८ ॥

नित्यस्याप्यात्मनोऽनित्यदेहादिकं गर्भादिपुनर्जन्मान्तिपर्यन्तसमस्तावस्थायुक्तं दुःखहेतुरिति वैराग्यायाह—गर्भवासादीति ॥ ५९ ॥

नन्वन्नपानादीनां सुखहेतुत्वस्य दर्शनात्कथं दुःखमेवेत्युक्तमित्याशंक्य दुःखहेतावेव सुखहेतुत्वभ्रम इत्याह-क्षुत्तृष्णेति ॥ क्षुच्छीतादिदुःखशामकमन्नाग्न्यादि दुःखमेव सुखसाधनं मन्यते बालः । हिर्हेतौ । तदन्नादिकं क्षुधाद्यभावे पुनरुद्गाराजीर्णसन्तापादिदुःखहेतुरेव ॥ ६० ॥

दुःखहेतुत्वेन प्रसिद्धेऽपि दुःखान्तरोपशामकत्वमात्रेण सुखहेतुत्वधीर्दृश्यत इति निदर्शनेनाह—अत्यन्तेति ॥ व्यायामः—आयासः ॥ ६१ ॥

क्व शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः। क्व कान्तिशोभासौन्दर्यकमनीयादयो गुणाः ॥ ६२ ॥
मांसासृक्पूयविण्मूत्र-स्नायुमज्जास्थिसंहतौ। देहे चेत्प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेऽ(पि सः)प्यसौ॥ ६३॥
अग्नेश्शीतेन तोयस्य तृषा भक्तस्य च क्षुधा। क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतरैः ॥ ६४ ॥
करोति हे दैत्यसुता यावन्मात्रं परिग्रहम्। तावन्मात्रं स एवास्य दुःखं चेतसि यच्छति ॥ ६५ ॥
यावतः कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान्। तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥ ६६ ॥
यद्यद्गृहे तन्मनसि यत्रकुत्रावतिष्ठतः। नाशदाहोपकरणं कुतस्तत्रैव तिष्ठति ॥ ६७ ॥
जन्मन्यत्र महद्दुःखं म्रियमाणस्य चापि तत्। यातनासु यमस्योग्रं गर्भसंक्रमणेषु च ॥ ६८ ॥
गर्भे च सुखलेशोऽपि भवद्भिरनुमीयते। यदि तत्कथ्यतामेवं सर्वं दुःखमयं जगत् ॥ ६९ ॥
तदेवमतिदुःखानामास्पदेऽत्र भवार्णवे। भवतां कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणम् ॥ ७० ॥

तथा स्वपरदेहे श्लेष्मादिचये दुःखदेऽपि कान्त्याद्यारोपात्सुखहेतुत्वधियं दर्शयति क्व शरीरमिति॥ कमनीयं—कमनीयत्वम् ॥ ६२ ॥

किं च नरके मलमांसादिकमात्मनोऽन्यत्वेन भुज्यते। अत्र तु तत्समूहदेहमात्मत्वेन भोग्यत्वेन च मन्यमानो नरके प्रीयेततरामित्यभिप्रायेणाह—मांसेति ॥ ६३ ॥

क्षुत्तृष्णेत्यादिश्लोकोक्तं विवृणोति अग्नेरिति ॥ अग्नेः प्रतियोगिना शीतेन सुखकर्तृत्वं क्रियते, न तु स्वतः। एवं तोयभक्तयोस्तृट्क्षुद्भ्यां तद्विलोमस्य-तेषामग्न्यादीनां प्रतियोगिनः शीतादेः, इतरैः—अग्न्यादिभिः सुखकर्तृत्वं क्रियते। यद्वा तद्विलोमस्य-सुखविलोमस्य दुःखस्य कर्तृत्वमग्न्यादीनां—शीतादीनामभावैः क्रियत इति। एवमनियतत्वादुभयमपि भ्रान्तम्; यथा वक्ष्यति—* तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किंचित्सुखात्मकम् * इति॥ ६४॥

एवं भृत्यधनाद्यपि दुःखदमित्याह——करोतीति ॥ परिगृह्यते इति परिग्रहः ॥ ६५ ॥

तथा कलत्रादिसंबन्ध्यपीत्याह——यावत इति ॥ संबन्धः। संबन्धिनो न स्थिराः, तन्नाशे शोकस्तु स्थिर इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

किञ्चाज्ञानां परिग्रहादेः सन्निधावसन्निधौ च शोकः सम इत्याह——यद्यदिति ॥ यद्यद्गृहे वस्तु तस्य नाशदाहादिकरणं कुतस्स्यादिति यत्र कुत्रावतिष्ठतः स्वामिनो मनसि तत्तिष्ठतीत्यन्वयः। करणमेवोपकरणं गृहे क्षेमेण स्थितमपि प्रेम्णाऽन्यथाशंकिनो दुःखायैव सर्वं वस्त्वित्यर्थः। नाशदाहोपहरणमिति च पाठः। यत्र तत्राव-तिष्ठत इति च पाठः ॥ ६७ ॥

एवं बाल्यादिषु प्रत्यक्षं दुःखमुक्त्वा जन्मादिष्वपि तदेवानुमेयमित्याह——जन्मनीति ॥ जन्मादिषु दुःख-मनुमीयत इत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

गर्भे चेति॥ सुखलेशोऽपि यदि तत्कथ्यताम्—तत्सुखं नास्तीत्यर्थः। तस्मादेवं दुःखमयं जगत ॥६९॥

तस्माद्भगवत्प्राप्तिलक्षणो मोक्षः प्रार्थ्य इत्याह——तदेवमिति ॥ ७० ॥

मा जानीत वयं बाला देही देहेषु शाश्वतः। जरायौवनजन्माद्या धर्मा देहस्य नात्मनः ॥७१॥
बालोऽहं तावदिच्छातो यतिष्ये श्रेयसे युवा। युवाऽहं वार्द्धके प्राप्ते करिष्याम्यात्मनो हितम् ॥७२॥
वृद्धोऽहं मम कार्याणि समस्तानि न गोचरे। किं करिष्यामि मन्दात्मा समर्थेन न यत्कृतम् ॥ ७३ ॥
एवं दुराशया क्षिप्तमानसः पुरुषः सदा। श्रेयसोऽभिमुखं याति न कदाचित्पिपासितः ॥ ७४ ॥
बाल्ये क्रीडनकासक्ता यौवने विषयोन्मुखाः। अज्ञा नयन्त्यशक्त्या च वार्द्धकं समुपस्थितम् ॥ ७५ ॥
तस्माद्बाल्ये विवेकात्मा यतेत श्रेयसे सदा। बाल्ययौवनवृद्धाद्यै र्देहभावैरसंयुतः ॥ ७६ ॥
तदेतद्वो मयाऽऽख्यातं यदि जानीत नानृतम्। तदस्मत्प्रीतये विष्णुः स्मर्यतां बन्धमुक्तिदः ॥ ७७ ॥
आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम्। पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥ ७८ ॥
सर्वभूतस्थिते तस्मिन्मतिर्मैत्री दिवानिशम्। भवतां जायतामेवं सर्वक्लेशान्प्रहास्यथ ॥ ७९ ॥
तापत्रयेणाभिहतं यदेतदखिलं जगत्। तदा शोच्येषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करोति कः ॥ ८० ॥
अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परम्। मुदं त(था)दाऽपि कुर्वीत हानिर्द्वेषफलं यतः ॥ ८१ ॥
बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः। सुशोच्यान्यतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाम् ॥ ८२ ॥
एते भिन्नदृशां दैत्या विकल्पाः कथिता मया। कृत्वाऽभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥ ८३ ॥

---

* यदहरेव विरजेदिति श्रुत्या झटिति भगवज्ज्ञाने यतितव्यं न विलम्बितव्यमित्याह—मा जानीतेति ॥ ७१—७३ ॥

एवमिति ॥ दुराशा—विषयेच्छा। पिपासितः—श्रेयस्तृष्णावानपि। पिपासित इति अन्तर्जलस्थरजकमालिकदृष्टान्तस्मारणम्। तौ हि पिपासितावेव पश्चात्पास्यामीति वस्त्रशोधनमत्स्यग्रहणोत्क्षीणौ ॥ ७४, ७५ ॥

तस्मादिति ॥ वृद्धाद्यैरिति। वृद्धं वार्द्धकं; भावे निष्ठा ॥ ७६ ॥

तदिति ॥ अस्मत्प्रीतये—युष्माकमनिच्छायामपि ॥ ७७ ॥

आयास इति॥ अहर्निशमिति स्मरणस्य सदा काल इत्याह। यथा * अपवित्रः पवित्रो वा इति ॥ ७८ ॥

अथ शमदमादिफलाः मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाश्चतुरश्श्लोक्याऽऽह—सर्वभूतस्थित इति ॥ सर्वात्मस्वरूपेण विष्णौ स्थिते सति सर्वत्र मित्रधीः कार्या ॥ ७९ ॥

सर्वात्मकत्वमेकस्य मानुसन्धायि; तथापि तापत्रयग्रस्तेषु भूतेषु द्वेषो न कार्यः, किन्तु करुणैवेत्याह—तापत्रयेणेति ॥ ८० ॥

यदि पुण्याधिकानि भूतानि, अहं तु क्षीण इति मतिः, तदा तेषु मुदिता कार्या, न तु द्वेषः, द्वेषस्य पुण्यहानिफलत्वादित्याह—अथेति ॥ ८१ ॥

बद्धवैराणीति ॥ यद्यात्मानं प्रति बद्धवैराणि भूतानि—द्विषन्ति, तथाऽप्यहो मोहेन व्याप्तानीति तानि शोच्यानि—तेषूपेक्षा कार्या ॥ ८२ ॥

एते—मैत्र्यादिचित्तप्रसाधनविकल्पाः; भिन्नदृशां-मध्यमाधिकारिणां मतमभ्युपगम्योक्ताः। भिन्नदृशां-व्याख्यानाम्। ते हि भिन्नं जगत्पश्यन्ति, न भगवदात्मकत्वेनाभिन्नम्। प्रसन्नचित्तानामुत्तमाधिकारिणां मतं तु मत्तः संक्षिप्तं श्रूयतामित्याह—एत इति ॥ ८३ ॥

विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् । द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥ ८४ ॥
समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्यूयं यथा वयम् । तथा यत्नं करिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्वृतिम् ॥ ८५ ॥
नैवाग्निना न चार्केण नेन्दुना न च वायुना । पर्जन्यवरुणाभ्यां वा न सिद्धैर्न च राक्षसैः ॥ ८६ ॥
न यक्षैर्न च दैत्येन्द्रैर्नोरगैर्न च किन्नरैः । न मनुष्यैर्न पशुभिर्दोषैर्नैवात्मसंभवैः ॥ ८७ ॥
ज्वराक्षिरोगातिसारप्लीहगुल्मादिकैस्तथा । द्वेषेर्ष्यामत्सराद्यैर्वा रागलोभादिभिः क्षयम् ॥ ८८ ॥
न चान्यैर्नीयते कैश्चिन्नित्या याऽत्यन्तनिर्मला । तामाप्नोत्यमले न्यस्य केशवे हृदयं नरः ॥ ८९ ॥

असारसंसारविवर्तनेषु मा यात तोषं प्रसभं ब्रवीमि ।
सर्वत्र दैत्यास्समतामुपैत समत्वमराधनमच्युतस्य ॥ ९० ॥

तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते ।
समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तान्निःसंश (यो मुक्तिफलप्रपातः) यं प्राप्स्यथ वै महत्फलम् ॥ ९१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे प्रह्लादानुचरितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—
तस्यैतां दानवाश्चेष्टां दृष्ट्वा दैत्यपतेर्भयात् । आचचख्युः स चोवाच सूदानाहूय सत्वरः ॥ १ ॥

हिरण्यकशिपुः—
हे सूदा मम पुत्रोऽसावन्येषामपि दुर्मतिः । कुमार्गदेशिको दुष्टो हन्यतामविलम्बितम् ॥ २ ॥

तदेवाह विस्तार इति ॥ ८४ ॥ समुत्सृज्येति ॥ आसुरं भावं-देहात्माभिमानम् ॥ ८५ ॥
निर्वृतिं विशिनष्टि नैवाग्निनेत्यादिभिः ॥ नैवाग्निनेति ॥ अग्न्यादिजं दुःखमाधिदैविकम् ॥ ८६ ॥
नेति । मनुष्यादिजं दुःखमाधिभौतिकम् । आत्मदोषजं दुःखमाध्यात्मिकम् ॥ ८७ ॥
तदाध्यात्मिकं दुःखं द्विधेत्याह-ज्वरेति ॥ ज्वरादि शारीरं, द्वेषादि मानसम् ॥ ८८ ॥
नेति ॥ अन्यैः-अविद्यादिभिः ॥ ८९ ॥
उपसंहरति असारेति ॥ अपारसंसारेति च पाठः ॥ बहुदेहपरिवर्तनप्रदेशु स्वर्गादिपदेषु सर्वत्र विष्णुबुद्धिं कुरुत ॥ ९० ॥ तस्मिन्निति ॥ सर्वत्र सन्निहिताद्ब्रह्मकल्पतरोर्मोक्षफललाभे निस्संशयः ॥ ९१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशोऽध्यायः

तस्येति ॥ चेष्टाम्-उपदेशात्मिकाम् ॥ १ ॥ हे सूदा इति ॥ देशिकः-उपदेशकृत् ॥ २ ॥

हालाहलं विषं तस्य सर्वभक्ष्येषु दीयताम् । अविज्ञातमसौ पापो हन्यतां मा विचार्यताम् ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—

ते तथैव ततश्चक्रुः प्रह्लादाय महात्मने । विषदानं यथाज्ञप्तं पित्रा तस्य महात्मनः ॥ ४ ॥

हालाहलं विषं घोरमनन्तोच्चारणेन सः । अभिमन्त्र्य सहान्नेन मैत्रेय बुभुजे तदा ॥ ५ ॥

अविकारं स तद्भुक्त्वा प्रह्लादः स्वस्थमानसः । अनन्तख्यातिनिर्वीर्यं जरयामास तद्विषम् ॥ ६ ॥

ततस्सूदा भयत्रस्ता जीर्णं दृष्ट्वा महद्विषम् । दैत्येश्वरमुपागम्य प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ७ ॥

दैत्यराज विषं दत्तमस्माभिरतिभीषणम् । जीर्णं तेन सहान्नेन प्रह्लादेन सुतेन ते ॥ ८ ॥

हिरण्यकशिपुः—

त्वर्यतां त्वर्यतां सद्यो हे हे दैत्यपुरोहिताः । कृत्यां तस्य विनाशाय ह्युत्पादयत मा चिरम् ॥ ९ ॥

श्रीपराशरः—

सकाशमागम्य ततः प्रह्लादस्य पुरोहिताः । सामपूर्वमथोचुस्ते प्रह्लादं विनयान्वितम् ॥ १० ॥

पुरोहिताः—

जातस्त्रैलोक्यविख्यात आयुष्मन्ब्रह्मणः कुले । दैत्यराजस्य तनयो हिरण्यकशिपोर्भवान् ॥ ११ ॥

किं देवैः किमनन्तेन किमन्येन तवाश्रयः । पिता ते सर्वलोकानां त्वं तथैव भविष्यसि ॥ १२ ॥

तस्मात्परित्यजैनां त्वं विपक्षस्तवसंहिताम् । श्लाघ्यः पिता समस्तानां गुरूणां परमो गुरुः ॥ १३ ॥

प्रह्लादः—

एवमेतन्महाभागाः श्लाघ्यमेतन्महाकुलम् । मरीचेस्सकलेऽप्यस्मिन् त्रैलोक्ये नान्यथा वदेत् ॥ १४ ॥

पिता च मम सर्वस्मिञ्जगत्युत्कृष्टचेष्टितः । एतदप्यवगच्छामि सत्यमत्रापि नानृतम् ॥ १५ ॥

गुरूणामपि सर्वेषां पिता परमको गुरुः । यदुक्तं भ्रान्तिरत्रापि स्वल्पाऽपि हि न विद्यते ॥ १६ ॥

पिता गुरुर्न सन्देहः पूजनीयः प्रयत्नतः । तत्रापि नापराध्यामीत्येवं मनसि मे स्थितम् ॥ १७ ॥

यत्त्वेतत्किमनन्तेनेत्यु(क्तो)क्तं युष्माभिरीदृश(ः)म् । को ब्रवीति यथान्यायं किं तु नैतद्वचोऽर्थवत् ॥ १८ ॥

हालाहलमिति ॥ अविज्ञातम् । ज्ञाते हि स पूर्ववत्परिहरिष्यतीति ॥ ३—५ ॥

अविकारमिति ॥ सर्पविषहरत्वान्मृत्युञ्जयत्वाच्च भुक्त्वा नित्यजप्यस्यानन्तनाम्नः, ख्यात्या—कीर्तनेन निर्वीर्यं विषम् । अविकारम्-अनुदितलालोद्गमभ्रमादिविकृति, जरयामास ॥ ६—११ ॥

किं देवैरिति ॥ त्वं तथैव-तव पितेव लोकानामाश्रयो भविष्यसि ॥ १२ ॥

तस्मादिति ॥ स्तवसंहितां—स्तवप्रबन्धम् । वाच्यः पितेति च पाठः । वाच्यः-स्तुत्यः ॥ १३ ॥

एवमिति ॥ नान्यथा वदेत् । कश्चिदपीति शेषः । भवेदिति वा पाठः ॥ १४—१७ ॥

यत्त्विति ॥ ब्रह्मकुलं श्लाघ्यमित्यादि यद्भवदुक्तं तत्सत्यम् । किं तु किमनन्तेनेति यदेतदुक्तम् एतद्वचो नार्थवत् । ईदृशं वचः यथान्यायं को ब्रवीतीत्यन्वयः । किमनन्तेनेत्युक्तं युष्माभिरीदृशमिति च पाठः ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वा सोऽभवन्मौनी तेषां गौरवयन्त्रितः। प्रहस्य च पुनः प्राह किमनन्तेन साध्विति ॥ १९ ॥
साधु भोः किमनन्तेन साधु भो गुरुवो मम। श्रूयतां यदनन्तेन यदि खेदं न यास्यथ ॥ २० ॥
धर्मार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृताः। चतुष्टयमिदं यस्मात्तस्माच्च किमिदं वृथा ॥ २१ ॥
मरीचिमिश्रैर्दक्षाद्यैस्तथैवान्यैरनन्ततः। धर्मः प्राप्तस्तथा चान्यैरर्थः कामस्तथाऽपरैः ॥ २२ ॥
तत्त्ववेदिनो भूत्वा ज्ञानध्यानसमाधिभिः। अवापुर्मुक्तिमपरे पुरुषा ध्वस्तबंधनाः ॥ २३ ॥
संपदैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानसन्ततिकर्मणाम्। विमुक्तेश्चैकतो लभ्यं मूलमाराधनं हरेः ॥ २४ ॥
यतो धर्मार्थकामाख्यं मुक्तिश्चापि फलं द्विजाः। तेनापि किंकिमित्येवमनन्तेन किमुच्यते ॥ २५ ॥
किं चापि बहुनोक्तेन भवन्तो गुरवो मम। वदन्तु साधु वाऽसाधु विवेकोऽस्माकमल्पकः ॥ २६ ॥
बहुनाऽत्र किमुक्तेन स एव जगतः पतिः। स कर्त्ता च विकर्त्ता च संहर्ता च हृदि स्थितः ॥ २७ ॥
स भोक्ता भोज्यमप्येवं स एव जगदीश्वरः। भवद्भिरेतत्क्षन्तव्यं बाल्यादुक्तं तु यन्मया ॥ २८ ॥

पुरोहिताः—

दह्यमानस्त्वमस्माभिरग्निना बाल रक्षितः। भूयो न वक्ष्यसीत्येवं नैव ज्ञातोऽस्यबुद्धिमान् ॥ २९ ॥
यदस्मद्वचनान्मोहग्राहं न त्यक्षते भवान्। ततः कृत्यां विनाशाय तव स्रक्ष्याम दुर्मते ॥ ३० ॥
प्रह्लादः—कः केन हन्यते जन्तुर्जन्तुः कः केन रक्ष्यते। हन्ति रक्षति चैवात्मा ह्यसत्साधु समाचरन् ॥ ३१ ॥
कर्मणा जायते सर्वं कर्मैव गतिसाधनम्। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन साधु कर्म समाचरेत् ॥ ३२ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तास्तेन ते क्रुद्धा दैत्यराजपुरोहिताः। कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम् ॥ ३३ ॥
अतिभीमा समागम्य पादन्यासक्षतक्षितिः। शूलेन साधु संक्रुद्धा तं जघानाशु वक्षसि ॥ ३४ ॥
तत्तस्य हृदयं प्राप्य शूलं बालस्य दीप्तिमत्। जगाम खण्डितं भूमौ तत्रापि शतधा गतम् ॥ ३५ ॥
यत्रानपायी भगवान् हृद्यास्ते हरिरीश्वरः। भङ्गो भवति वज्रस्य तत्र शूलस्य का कथा ॥ ३६ ॥
अपापे तत्र पापैश्च पातिता दैत्ययाजकैः। तानेव सा जघानाशु कृत्या नाशं जगाम च ॥ ३७ ॥

इतीति ॥ गौरवयन्त्रितः-गौरवेण यन्त्रितः—निरुद्धव्याहारः। गुरूणामपि भगवन्निन्दकानामेषां किमनुसरणेनेत्याशयेन प्रहस्य किमनन्तेनेति तदुक्तमनुवदन्साध्विति सोपालम्भमाह—प्रहस्येति ॥ १९ ॥

अमर्षात् भूयोऽप्यनुवदति साधु भोः किमनन्तेन साधु भो इति ॥ अनन्तेन यत्स्यात्तच्छ्रूयताम् ॥ २० ॥

धर्मेति ॥ इदं—धर्मादिचतुष्टयं यस्मात्तस्मादनन्तात्किम् इदं वृथा वचः, न किंचिदित्यर्थः। तस्मात्किंकिमिदं वृथा इति च पाठः ॥ २१ ॥ मरीचिमिश्रैरिति ॥ मिश्रशब्दः पूज्यवचनः, गुरुत्वाद्बहुवचनम् ॥ २२,२३ ॥

संपदित्यादि ॥ ऐश्वर्यादीनां संपद्विमुक्तिश्च एकतः-आराधनादेव लभ्या, हरेराराधनं संपदादीनां मूलम्। विमुक्तिश्चैकतो लभ्येति च पाठः ॥ २४ ॥

उक्तमर्थं निगमयति यत इति ॥ तेनाप्यनन्तेन किं किमित्येवं वचः किमर्थमुच्यते ॥ २५ ॥

किञ्चेति ॥ किञ्चेत्यादिवचोऽपि सोपालम्भम्। किं वाऽत्रेति च पाठः ॥ २६ ॥

बहुनेति ॥ विकर्ता-परिणमयिता ॥ २७—२९ ॥ यदिति ॥ मोहग्राहम्—अज्ञानदुराग्रहम् ॥ ३०—३७ ॥

कृत्यया दह्यमानांस्तान्विलोक्य स महामतिः । त्राहि कृष्णेत्यनन्तेति वदन्नभ्यवपद्यत ॥ ३८ ॥

प्रह्लादः—

सर्वव्यापिन् जगद्रूप जगत्स्रष्टर्जनार्दन । पाहि विप्रानिमानस्माद्दुस्सहान्मंत्रपावकात् ॥ ३९ ॥

यथा सर्वेषु भूतेषु सर्वव्यापी जगद्गुरुः । विष्णुरेव तथा सर्वे जीवन्त्वेते पुरोहिताः ॥ ४० ॥

यथा सर्वगतं विष्णुं मन्यमानोऽनपायिनम् । चिन्तयाम्यरिपक्षेऽपि जीवन्त्वेते तथा द्विजाः ॥ ४१ ॥

ये हन्तुमागता दत्तं यैर्विषं यैर्हुताशनः । यैर्दिग्गजैरहं क्षुण्णो दष्टः सर्पैश्च यैरपि ॥ ४२ ॥

तेष्वहं मित्रपक्षे च समः पापोऽस्मि न क्वचित् । यथा तेनाद्य सत्येन जीवन्त्वसुरयाजकाः ॥ ४३ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तास्तेन ते सर्वे संस्पृष्टाश्च निरामयाः । समुत्तस्थुर्द्विजा भूयस्तमूचुः प्रश्रयान्वितम् ॥ ४४ ॥

दीर्घायुरप्रतिहतो बलवीर्यसमन्वितः । पुत्रपौत्रधनैश्वर्यैर्युक्तो वत्स भवोत्तमः ॥ ४५ ॥

इत्युक्त्वा तं ततो गत्वा यथावृत्तं पुरोहिताः । दैत्यराजाय सकलमाचचख्युर्महामुने ॥ ४६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे प्रह्लादचरितेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

हिरण्यकशिपुः श्रुत्वा तां कृत्यां वितथीकृताम् । आहूय पुत्रं पप्रच्छ प्रभावस्यास्य कारणम् ॥ १ ॥

हिरण्यकशिपुः—

प्रह्लाद सुप्रभावोऽसि किमेतत्ते विचेष्टितम् । एतन्मंत्रादिजनितमुताहो सहजं तव ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

एवं पृष्टस्तदा पित्रा प्रह्लादोऽसुरबालकः । प्रणिपत्य पितुः पादाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥

प्रह्लादः—

न मंत्रादिकृतस्तात न च नैसर्गिको मम । प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो हृदि ॥ ४ ॥

अन्येषां यो न पापानि चिन्तयत्यात्मनो यथा । तस्य पापागमस्तात हेत्वभावान्न विद्यते ॥ ५ ॥

कृत्ययेति ॥ अभ्यवपत्तिरनुग्रहः ॥ ३८, ३९ ॥

यथेति ॥ यथेत्यादिना अपकारिष्वप्युपकुर्वन्तीति वैष्णवानामाचारः प्रदर्शितः ॥ ४०—४६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽध्यायः

नेति ॥ समान एव सामान्यः । सर्वगतोऽप्यच्युतो भक्तस्य शुद्धे हृद्याविर्भवति, नान्यस्याशुद्धे ॥ १-४ ॥

तां पापदुःखाभावरूपामात्मनो हृच्छुद्धिं चतुःश्लोक्याऽऽह अन्येषामित्यादिना ॥ ५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः। तद्बीजं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम् ॥ ६ ॥
सोऽहं न पापमिच्छामि न करोमि वदामि वा। चिन्तयन्सर्वभूतस्थमात्मन्यपि च केशवम् ॥ ७ ॥
शारीरं मानसं दुःखं दैवं भूतभवं तथा। सर्वत्र शुभचित्तस्य तस्य मे जायते कुतः ॥ ८ ॥
एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी। कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥ ९ ॥

श्रीपराशरः—

इति श्रुत्वा स दैत्येन्द्रः प्रासादशिखरे स्थितः। क्रोधान्धकारितमुखः प्राह दैतेयकिंकरान् ॥ १० ॥

हिरण्यकशिपुः—

दुरात्मा क्षिप्यतामस्मात्प्रासादाच्छतयोजनात्। गिरिपृष्ठे पतत्वस्मिन् शिलाभिन्नाङ्गसंहतिः ॥ ११ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्तं चिक्षिपुः सर्वे बालं दैतेय (किंकराः) दानवाः। पपात सोऽप्यधः क्षिप्तो हृदयेनोद्वहन् हरिम् ॥ १२ ॥
पतमानं जगद्धात्री जगद्धातरि केशवे। भक्तियुक्तं दधारैनमुपसंगम्य मेदिनी ॥ १३ ॥
ततो विलोक्य तं स्वस्थमविशीर्णास्थिपञ्जरम्। हिरण्यकशिपुः प्राह शम्बरं मायिनां वरम् ॥ १४ ॥

हिरण्यकशिपुः—

नास्माभिः शक्यते हन्तुमसौ दुर्बुद्धिबालकः। मायां वेत्ति भवांस्तस्मान्माययैनं निषूदय ॥ १५ ॥
शम्बरः—सूदयाम्येष दैत्येन्द्र पश्य मायाबलं मम। सहस्रमत्र मायानां पश्य कोटिशतं तथा ॥ १६ ॥

श्रीपराशरः—

ततः स ससृजे मायाः प्रह्लादे शम्बरोऽसुरः ॥ विनाशमिच्छन्दुर्बुद्धिः सर्वत्र समदर्शिनि ॥ १७ ॥
समाहितमतिर्भूत्वा शम्बरेऽपि विमत्सरः। मैत्रेय सोऽपि प्रह्लादः सस्मार मधुसूदनम् ॥ १८ ॥
ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम्। आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामालि सुदर्शनम् ॥ १९ ॥
तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना। बालस्य रक्षता देहमेकैकं च निषूदितम् ॥ २० ॥
संशोषकं तदा वायुं दैत्येन्द्रस्त्विदमब्रवीत्। शीघ्रमेष ममादेशाद्दुरात्मा नीयतां क्षयम् ॥ २१ ॥
तथेत्युक्त्वा तु सोऽप्येनं विवेश पवनो लघु। शीतोऽतिरूक्षः शोषाय तद्देहस्यातिदुस्सहः ॥ २२ ॥
तेनाविष्टमथात्मानं स बुद्ध्वा दैत्यबालकः। हृदयेन महात्मानं दधार धरणीधरम् ॥ २३ ॥
हृदयस्थस्ततस्तस्य तं वायुमति (शो)भीषणम्। पपौ जनार्दनः क्रुद्धः स ययौ पवनः क्षयम् ॥ २४ ॥
क्षीणासु सर्वमायासु पवने च क्षयं गते। जगाम सोऽपि भवनं गुरोरेव महामतिः ॥ २५ ॥
अहन्यहन्यथाचार्यो नीतिं राज्यफलप्रदाम्। ग्राहयामास तं बालं राज्ञामुशनसा कृताम् ॥ २६ ॥
गृहीतनीतिशास्त्रं तं विनीतं च यदा गुरुः। मेने तदैनं तत्पित्रे कथयामास शिक्षितम् ॥ २७ ॥

आचार्यः—

गृहीतनीतिशास्त्रस्ते पुत्रो दैत्यपते कृतः। प्रह्लादस्तत्त्वतो वेत्ति भार्गवेण यदीरितम् ॥ २८ ॥

कर्मणेति ॥ तद्बीजं जन्म-सा परपीडैव बीजं यस्य तज्जन्म, तस्य पीडयितुरशुभं फलति। तद्बीजजन्मेति च पाठः ॥ ६—१४ ॥ नेति ॥ हन्तुं न शक्यते ॥ १५—२८ ॥

हिरण्यकशिपुः—

मित्रेषु वर्तेत कथमरिवर्गेषु भूपतिः। प्रह्लाद त्रिषु लोकेषु मध्यस्थेषु कथं चरेत् ॥ २९ ॥
कथं मंत्रिष्वमात्येषु बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च। चारेषु पौरवर्गेषु शङ्कितेष्वितरेषु च ॥ ३० ॥
कृत्याकृत्यविधानञ्च दुर्गाटविकसाधनम्। प्रह्लाद कथ्यतां सम्यक् तथा कण्टकशोधनम् ॥ ३१ ॥
एतच्चान्यच्च सकलमधीतं भवता यथा। तथा मे कथ्यतां ज्ञातुं तवेच्छामि मनोगतम् ॥ ३२ ॥

श्रीपराशरः—

प्रणिपत्य पितुः पादौ तदा प्रश्रयभूषणः। प्रह्लादः प्राह दैत्येन्द्रं कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥ ३३ ॥

प्रह्लादः—

ममोपदिष्टं सकलं गुरुणा नात्र संशयः। गृहीतं तु मया किंतु न सदेतन्मतं मम ॥ ३४ ॥
साम चोपप्रदानं च भेददण्डौ तथाऽपरौ। उपायाः कथिताः ह्येते मित्रादीनां च साधने ॥ ३५ ॥
तानेवाहं न पश्यामि मित्रादींस्तात मा क्रुधः। साध्याभावे महाबाहो साधनैः किं प्रयोजनम् ॥३६॥
सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये। परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥ ३७ ॥
त्वय्यस्ति भगवान् विष्णुर्मयि चान्यत्र चास्ति सः। यतस्ततोऽयं मित्रं मे शत्रुश्चेति पृथक्कुतः ॥३८॥
तदेभिरलमत्यर्थं (दु)दृष्टारम्भोक्तिविस्तरैः। अविद्यान्तर्गतैर्यत्नः कर्त्तव्यस्तात शोभने ॥ ३९ ॥

मित्रेष्विति॥ मित्रेषु—सहजप्राकृतकृत्रिमेषु। सहजं मातुलेयादि। प्राकृतं स्वभूम्यनन्तरात् शत्रोरनन्तरम्। कृत्रिमं दानमानवशीकृतम्। अरिश्च त्रिविधः—सहजो दायादः, प्राकृतो भूम्यनन्तरादिः, कृत्रिमः कृतापकारः। मध्यस्थाश्च त्रिविधाः। त्रिषु लोकेषु-मित्रादिषु त्रिषु जनेषु। कालेष्विति पाठे क्षयवृद्धिस्थानकालेषु। कथं वर्तेत? वृत्तयो हि वर्षणादानानुप्रवेशमाध्यस्थ्यपूर्णत्वप्रियत्वसहिष्णुत्वरूपाः सप्त। यथोक्तम् * इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च। चन्द्रस्य च पृथिव्याश्च नृपः सप्तगुणो भवेत्। इति ॥ २९ ॥

कथमिति ॥ * मंत्री बुद्धिसहायः स्यादमात्यः कार्यसाह्यकृत्। दुर्गाध्यक्षो धनाध्यक्षः (धान्या) सेनाध्यक्षश्च भूपतेः ॥ सूतः पुरोधा दैवज्ञः सप्तैते मंत्रिणो मताः ॥ दुर्गाध्यक्षो-वनाध्यक्षः। 'पूतः पुरोधाः' इति च पाठः। बाह्या अमात्याः शुल्काध्यक्षादयः। आभ्यन्तराः-अन्तःपुरमहानसाधधिकृताः। शंकिताः जितदासभूताः सापराधा वा। इतरे स्वामिहितैषिणः। धर्मार्थकामभयपरीक्षासु शुद्धा वा ॥ ३० ॥

कृत्याकृत्येति ॥ कृत्याः—भेद्याः। तेषामकृत्यत्वस्यामेद्यत्वस्य विधानम्। * अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः। क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात्तथा भीतश्च भीषितः॥ इति भेद्याः। जलप्राकारमरुगिरिवनात्मकं पञ्चधा दुर्गम्। आटविकाः—वन्या म्लेच्छाद्याः तत्साधनम्। कण्ठकश्चौरः क्षुद्रशत्रुर्वा। तस्य शोधनं साधनम् ॥ ३१ ॥

एतदिति ॥ अन्यच्चेति। औशनसोक्तं सप्त प्रकृत्यादिकम् ॥ ३२, ३३ ॥

ममोपदिष्टमिति ॥ न सदेतत्—शत्रुमित्रादिभेदविषयत्वादस्य ॥ ३४—३६ ॥

सर्वभूतात्मक इति ॥ सर्वभूतात्मके—सर्वजीवशरीरके, जगन्मये—व्यक्ताव्यक्तप्रपंचरूपे, परमात्मनि—आत्मान्तररहिते ॥ ३७, ३८ ॥

तदिति॥ दृष्टारम्भाः—राज्याद्यर्थोद्योगाः, तेषामुक्तिविस्तरैः अर्थशास्त्राद्यैः अविद्यान्तर्गतैः—विद्यायामन्तर्गतानि विद्यास्थानानि, तदितरैः। शोभने—परममङ्गलात्मविद्याविषये शास्त्रे ॥ ३९ ॥

विद्याबुद्धिरविद्यायामज्ञानात्तात जायते। बालोऽग्निं किं न खद्योतमसुरेश्वर मन्यते ॥ ४० ॥
तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये। आयासायापरं कर्म विद्याऽन्या शिल्पनैपुणम् ॥ ४१ ॥
तदेतदवगम्याहमसारं सारमुत्तमम्। निशामय महाभाग प्रणिपत्य ब्रवीमि ते ॥ ४२ ॥
न चिन्तयति को राज्यं को धनं नाभिवाञ्छति। तथापि भाव्यमेवैतदुभयं प्राप्यते नरैः ॥ ४३ ॥
सर्व एव महाभाग महत्त्वं प्रति सोद्यमाः। तथापि पुंसां भाग्यानि नोद्यमा भूतिहेतवः ॥ ४४ ॥
जडानामविवेकानामशूराणामपि प्रभो। भाग्यभोज्यानि राज्यानि सन्त्यनीतिमतामपि ॥ ४५ ॥
तस्माद्यतेत पुण्येषु य इच्छेन्महतीं श्रियम्। यतितव्यं समत्वे च निर्वाणमपि चेच्छता ॥ ४६ ॥
देवा मनुष्याः पशवः पक्षिवृक्षसरीसृपाः॥ रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥
एतद्विजानता सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम्। द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुर्यतोऽयं विश्वरूपधृक् ॥ ४८ ॥
एवं ज्ञाते स भगवाननादिः परमेश्वरः। प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन्प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥ ४९ ॥

श्रीपराशरः—

एतच्छ्रुत्वाऽतिकोपेन समुत्थाय वरासनात्। हिरण्यकशिपुः पुत्रं पदा वक्षस्यताडयत् ॥ ५० ॥
उवाच च स कोपेन सामर्षः प्रज्वलन्निव। निष्पिष्य पाणिना पाणिं हन्तुकामो जगद्यथा ॥ ५१ ॥
हे विप्रचित्ते हे राहो हे बलैष महार्णवे। नागपाशैर्दृढैर्बद्ध्वा क्षिप्यतां मा विलंब्यताम् ॥ ५२ ॥
अन्यथा सकला लोकास्तथा दैतेयदानवाः। अनुयास्यन्ति मूढस्य मतमस्य दुरात्मनः ॥ ५३ ॥
बहुशो वारितोऽस्माभिरयं पापस्तथाऽप्यरेः। स्तुतिं करोति दुष्टानां वध (पक्ष)एवोपकारकः ॥ ५४ ॥

नन्वर्थशास्त्रादे राज्याद्युपायज्ञापकत्वात्कथमविद्यास्थानत्वं तत्राह—विद्येति॥ अर्थशास्त्रादिजन्यविद्यायास्तु अल्पास्थिरफलसाधनत्वाद्विद्यात्वं नास्तीति भावः ॥ ४० ॥

का तर्हि विद्या? तत्राह—तत्कर्मेति ॥ या विमुक्तये सा विद्या, अर्थशास्त्रादिविद्या शिल्पनैपुणम्। यन्न बन्धाय, अपि तु विद्याङ्गत्वेन मोक्षाय तत्कर्म; अपरं कर्म—प्रवृत्तिकर्म ॥ ४१ ॥

कर्मनिरूपणं प्रासंगिकम्; राज्यादिदृष्टफलार्थिनाऽपि तत्साधने धर्मे यतितव्यं न नीतिशास्त्रादावित्याह तदेतदित्यादिभिः। तदेतत्—नीतिशास्त्रादिजन्यज्ञानादि; निशामय—शृणु ॥ ४२ ॥

नेति ॥ भाव्यं—प्राक्कर्मतो भावि। उभयं—राज्यं धनं च ॥ ४३ ॥

सर्व एवेति ॥ महत्त्वम्—ऐश्वर्यम् ॥ ४४, ४५ ॥

तस्मादिति ॥ समत्वे—भगवदात्मकत्वेन सर्वस्य समत्वबुद्धौ ॥ ४६ ॥

देवा इति ॥ भिन्नमिव—ततः पृथग्भूतमिव। अनन्त एव तत्तद्रूपेण स्थित इति ज्ञापनमेव सम्यक् * नेह नानास्ति किञ्चन * न तदस्ति विना * इति च ॥ ४७ ॥

एतदिति ॥ आत्मवत्—अन्तर्यामिणा परमात्मना युक्तम्। मतुबन्तमेतत्। अत्र हेतुः यतोऽयं विश्वरूपधृगिति ॥ ४८—५४ ॥

ततस्ते सत्वरा दैत्या बद्ध्वा तं नागबन्धनैः । भर्तुराज्ञां पुरस्कृत्य चिक्षिपुः सलिलार्णवे ॥ ५५ ॥
ततश्चचाल चलता प्रह्लादेन महार्णवः । उद्वेलोऽभूत्परं क्षोभमुपेत्य च समन्ततः ॥ ५६ ॥
भूलोकमखिलं दृष्ट्वा प्लाव्यमानं महाम्भसा । हिरण्यकशिपुर्दैत्यानिदमाह महामते ॥ ५७ ॥
दैतेयाः सकलैश्शैलैरत्रैव वरुणालये । निश्छिद्रैस्सर्वतः सर्वैश्चीयतामेष दुर्मतिः ॥ ५८ ॥
नाग्निर्दहति नैवायं शस्त्रैश्छिन्नो न चोरगैः । क्षयं नीतो न वातेन न विषेण न कृत्यया ॥ ५९ ॥
न मायाभिर्न चैवोच्चात्पातितो न च दिग्गजैः । बालोऽतिदुष्टचित्तोऽयं नानेनार्थोऽस्ति जीवता॥६०॥
तदेष तोयमध्ये तु समाक्रान्तो महीधरैः । तिष्ठत्वब्दसहस्रान्तं प्राणान्हास्यति दुर्मतिः ॥ ६१ ॥
ततो दैत्या दानवाश्च पर्वतैस्तं महोदधौ । आक्रम्य चयनं चक्रुर्योजनानि सहस्रशः ॥ ६२ ॥
स चितः पर्वतैरन्तः समुद्रस्य महामतिः । तुष्टावाह्निकवेलायामेकाग्रमतिरच्युतम् ॥ ६३ ॥

प्रह्लादः—

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते पुरुषोत्तम । नमस्ते सर्वलोकात्मन्नमस्ते तिग्मचक्रिणे ॥ ६४ ॥
(नमस्ते वासुदेवाय नमस्ते करुणाकर । नमस्ते विश्वरूपाय नमस्ते सर्वमूर्तये ।)
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ॥ ६५ ॥
ब्रह्मत्वे सृजते विश्वं स्थितौ पालयते पुनः । रुद्ररूपाय कल्पान्ते नमस्तुभ्यं त्रिमूर्तये ॥ ६६ ॥
देवा यक्षाः सुराः सिद्धा नागा गन्धर्वकिन्नराः । पिशाचा राक्षसाश्चैव मनुष्याः पशवस्तथा ॥ ६७ ॥
पक्षिणस्स्थावराश्चैव पिपीलिकसरीसृपाः । भूम्यापोऽग्निर्नभो वायुः शब्दस्स्पर्शस्तथा रसः ॥ ६८ ॥
रूपं गन्धो मनो बुद्धिरात्मा कालस्तथा गुणाः । एतेषां परमार्थश्च सर्वमेतत्त्वमच्युत ॥ ६९ ॥
विद्याविद्ये भवान्सत्यमसत्यं त्वं विषामृते । प्रवृत्तं च निवृत्तं च कर्म वेदोदितं भवान् ॥७०॥
समस्तकर्मभोक्ता च कर्मोपकरणानि च । त्वमेव विष्णो सर्वाणि सर्वकर्मफलं च यत् ॥ ७१ ॥
मय्यन्यत्र तथाऽशेषभूतेषु भुवनेषु च । तवैव व्याप्तिरैश्वर्यगुणसंसूचकी प्रभो ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ सलिलार्णवे—अर्णवसलिले ॥ ५५—६२ ॥

स इति ॥ आह्निकवेलायाम—अह्नि क्रियमाणाराधनवेलायाम् ॥ ६३, ६४ ॥

नम इति ॥ ब्रह्मण्यदेवाय—तपोवेदादिहिताय देवाय ॥ ६५ ॥

ब्रह्मत्व इति ॥ स्थितौ—स्वरूपेणावस्थितौ ॥ ६६—६८ ॥

रूपमिति ॥ आत्मा—अहङ्कारः, एतेषां परमार्थः—एतेषां संबन्ध्यविनाशी जीवात्मा । एतद्दृश्यं जगच्च त्वम् ॥ ६९—७१ ॥

त्वां योगिनश्चिन्तयन्ति त्वां यजन्ति च याजकाः । हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक् ॥ ७३ ॥

रूपं महत्ते स्थितमत्र विश्वं ततश्च सूक्ष्मं जगदेतदीश ।
रूपाणि सूक्ष्माणि च भूतभेदास्तेष्वन्तरात्माख्यमतीव सूक्ष्मम् ॥ ७४ ॥

तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषणानामगोचरे यत्परमात्मरूपम् ।
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥ ७५ ॥

सर्वभूतेषु सर्वात्मन्या शक्तिरपरा तव । गुणाश्रया नमस्तस्यै शाश्वतायै सुरेश्वर ॥ ७६ ॥

याऽतीतगोचरा वाचां मनसां चाविशेषणा । ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या तां वन्दे चैश्वरीं पराम् ॥ ७७ ॥

ॐ नमो वासुदेवाय तस्मै भगवते सदा । व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः ॥ ७८ ॥

नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै महात्मने । नामरूपं न यस्यास्ति योऽस्तित्वेनोपलभ्यते ॥ ७९ ॥

यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवौकसः । अपश्यन्तः परं रूपं नमस्तस्मै महात्मने ॥ ८० ॥

योऽन्तस्तिष्ठन्नशेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम् । तं सर्वसाक्षिणं विष्णुं नमस्ये परमेश्वरम् ॥ ८१ ॥

नमोऽस्तु विष्णवे तस्मै यस्याभिन्नमिदं जगत् । ध्येयस्स जगतामाद्यः स प्रसीदतु मेऽव्ययः ॥ ८२ ॥

मयीति ॥ ऐश्वर्यगुणसंसूचकी—उपादाननिमित्तत्वलक्षणमैश्वर्यम्, गुणो ज्ञानशक्त्यादिः, तयोः सूचिका ॥ ७२, ७३ ॥

न ह्यनीश्वरस्यागुणस्य च व्याप्तिः संभवति । अस्त्रभूषणरूपनिखिलाधारं शुभाश्रयतया वक्ष्यमाणं दिव्यरूपमाह—रूपमिति ॥ ते महद्रूपमस्तीत्यनुषङ्गः । महत्वं स्वरूपतो गुणतश्च । एतद्विश्वं जगत्सूक्ष्मं यत्र तिष्ठति यतश्च भवति । यतश्च सूक्ष्ममिति च पाठः । रूपाणि सूक्ष्माणि—अव्यक्तमहदादीनि । भूतभेदाः-पृथिव्यादयः । अन्तरात्माख्यम्—आत्मतत्त्वम् । एतानि च यतो यत्र; विश्वमिति संक्षेपोक्तिः, रूपाणीति विस्तरोक्तिः ॥ ७४ ॥

दिव्यात्मस्वरूपमाह—तस्मादिति ॥ तस्मात्परमिति शेषः । परमार्थरूपं—परमप्रयोजनरूपम् । यत्परमात्मरूपमिति च पाठः । रूपं—स्वरूपम् ॥ ७५ ॥

क्षेत्रज्ञरूपं मुक्तरूपं चाह सर्वभूतेष्विति द्वाभ्याम् ॥ सर्वभूतेष्विति ॥ गुणाः सत्त्वादयः आश्रयो यस्याः सा गुणाश्रया; अपरा—मुक्तापेक्षया निकृष्टा ॥ ७६ ॥

याऽतीतगोचरेति ॥ ईश्वरी—स्वतन्त्राम्, * स स्वराट् भवतीति श्रुतेः । पराम्—उत्कृष्टाम् । एतच्छक्तिद्वयं, विष्णुशक्तिः परा प्रोक्तेत्यादिना वक्ष्यते । तां वन्दे चेश्वरां परामिति च पाठः ॥ ७७ ॥

ॐ नम इति ॥ ओमित्यादिमन्त्रस्यार्थः तृतीयषष्ठयोर्वक्ष्यते । व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति—सर्वस्य तदात्मकत्वात् । व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः—कार्यभूताज्जगतो व्यतिरिक्तः । * अतो ज्यायान् * त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः, * यस्यायुतायुतांशांशे * इति । व्यतिरिक्तमित्यादिना वासुदेवशब्दार्थ उक्तः ॥ ७८ ॥

नम इति ॥ आदरान्नमस्कारावृत्तिः; संकर्षणादिव्यूहविषया वा । नामरूपं न यस्य—जीववन्न कर्मकृतम् ॥ ७९–८१ ॥ नमोऽस्त्विति ॥ यस्याभिन्नं कार्यत्वाद्रूपत्वाच्च ॥ ८२ ॥

यत्रोतमेतत्प्रोतं च विश्वमक्षरसंज्ञके । आधारभूतस्सर्वस्य स प्रसीदतु मे हरिः ॥ ८३ ॥
ॐ नमो विष्णवे तस्मै नमस्तस्मै पुनः पुनः । यत्र सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वसंश्रयः ॥ ८४ ॥
सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः । मत्तस्सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने ॥ ८५ ॥
अहमेवाक्षयो नित्यः परमात्माऽऽत्मसंश्रयः । ब्रह्मसंज्ञोऽहमेवाग्रे तथाऽन्ते च परः पुमान् ॥ ८६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

एवं संचिन्तयन्विष्णुमभेदेनात्मनो द्विज । तन्मयत्वमवाप्याग्र्यं मेने चात्मानमच्युतम् ॥ १ ॥
विसस्मार तदाऽऽत्मानं नान्यत्किंचिदजानत । अहमेवाव्ययोऽनन्तः परमात्मेत्यचिन्तयत् ॥ २ ॥
तस्य तद्भावनायोगात्क्षीणपापस्य वै क्रमात् । शुद्धेऽन्तःकरणे विष्णुस्तस्थौ ज्ञानमयोऽच्युतः ॥ ३ ॥

यत्रेति ॥ यत्रैतद्विश्वम् ओतं—कुण्ड इव, प्रोतं—सूत्रे मणिगणा इव, * ब्रह्मन् ह विश्वा भूतानि नावीवान्तः समाहिताः * सूत्रे मणिगणा इवेति च ॥ ८३ ॥

ओमिति ॥ यत्र सर्वं—स्थितं लीनमिति वा, यतः सर्वमपादानभूताद्भवति, अत एव यः सर्वम् ॥ ८४ ॥

सर्वगत्वादिति ॥ सर्वतः—सर्वत्रात्मत्वेन यो वसति । अनादिमध्यान्तमित्यादिविशेषणैरन्वितः जडाद्यो व्यावृत्तः सच्चिदानन्दस्वरूपः स एवाहमवस्थित इत्यत्र अनन्तस्य सर्वगतत्वं हेतुः ॥ ८५ ॥

अहमेवेति ॥ स परमात्मा किमाश्रय इत्यत्राह—आत्मसंश्रय इति ॥ न किंचिदाश्रितः, स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः । ननु ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते * यतो वा इमानि * इत्यादिना; तत्कथं मत्त इत्युच्यते? तत्राह—ब्रह्मसंज्ञोऽहमिति । ब्रह्मात्मकत्वादहमेव ब्रह्मसंज्ञः । अग्रे-सृष्टेः प्राक् । अन्ते—प्रलये ॥ ८६ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने प्रथमेंऽशे एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

विशदविशदतरविशदतमक्रमेण योगकाष्ठां प्राप्त इत्याह एवमिति ॥ आत्मनोऽभेदेन—स्वशरीरकत्वेन । विष्णुशब्दः कारणवाची, आत्मशब्दः कार्यभूतस्वप्रकारकविष्णुवाची, तेनाप्यभेदः । तन्मयत्वं—तत्प्राचुर्यम् । अग्र्यम्—उत्कृष्टं, स्वस्य तदात्मकत्ववैशद्यमवाप । अत एवात्मानमच्युतं मेने । तन्मयत्वमवाप्याग्रे इति च पाठः ॥१॥

विसस्मारेति ॥ अयोगदशायामात्मानमतदात्मकत्वेन भ्रान्त्या वासितं विसस्मार । स्वप्रकाशस्य योगदशायामाविर्भूतस्य च स्वरूपस्य विस्मरणायोगात्; स्वरूपविस्मृतौ तु वामदेवादेः * अहं मनुरभवमित्यादि-वचनवन्मत्तः सर्वमित्यादिवचनं न स्यात् । तर्हि कथमचिन्तयत्तत्राह—अहमेवाव्यय इति ॥ २, ३ ॥

योगप्रभावात्प्रह्लादे जाते विष्णुमयेऽसुरे । चलत्युरगबन्धं तन्मैत्रेय त्रुटितं क्षणात् ॥ ४ ॥
भ्रान्तग्राहगणः सोर्मिर्ययौ क्षोभं महार्णवः । चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५ ॥
स च तं शैलसंघातं दैत्यैर्न्यस्तमथोपरि । उत्क्षिप्य तस्मात्सलिलान्निश्चक्राम महामतिः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा च स जगद्भूयो गगनाद्युपलक्षणम् । प्रह्लादोऽस्मीति सस्मार पुनरात्मानमात्मना ॥ ७ ॥
तुष्टाव च पुनर्धीमाननादिं पुरुषोत्तमम् । एकाग्रमतिरव्यग्रो यतवाक्कायमानसः ॥ ८ ॥

प्रह्लादः—

ॐ नमः परमार्थाय स्थूलसूक्ष्म क्षराक्षर । व्यक्ताव्यक्तकलातीत सकलेश निरञ्जन ॥ ९ ॥
गुणाञ्जन गुणाधार निर्गुणात्मन् गुणस्थित । मूर्त्तामूर्त महामूर्ते सूक्ष्ममूर्ते स्फुटास्फुट ॥ १० ॥
करालसौम्यरूपात्मन्विद्याविद्यामयाच्युत । सदसद्रूपसद्भाव सदसद्भावभावन ॥ ११ ॥
नित्यानित्यप्रपञ्चात्मन्निष्प्रपञ्चामलाश्रित । एकानेक नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारण ॥ १२ ॥

यः स्थूलसूक्ष्मः प्रकटोऽप्रकाशो यः सर्वभूतो न च सर्वभूतः ।
विश्वं यतश्चैतदविश्वहेतो नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥ १३ ॥

योगप्रभावादिति ॥ विष्णुमये—विष्णुप्रचुरे, योगाचलति सति । उरगबन्धमिति नपुंसकत्वमार्षत्वात् । भावे निष्ठा । उरगबन्धनैरिति वा पाठः । चलत्युरगबन्धमिति च पाठः ॥ ४—६ ॥

दृष्ट्वेति ॥ प्रह्लादोऽस्मीति—लोकदृष्ट्या केवलमौपाधिकरूपावच्छिन्नमात्मानं सस्मार, न तु परमात्मरूपतया ॥ ७, ८ ॥

ॐ नम इति ॥ परमार्थाय—अविनाशी परमार्थः । परमार्थार्थेति पाठे अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । स्थूलेत्यादि । सूक्ष्ममक्षरमव्यक्तं कारणरूपम्; स्थूलं क्षरं व्यक्तं कार्यरूपम् । पञ्चेन्द्रियाणि पञ्च विषयाः पञ्च भूतानि च कलाः; कलातीतं-मुक्तरूपम्; निरञ्जन-इदं च मुक्तरूपम् । * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति * इति श्रुतेः ॥९॥

गुणाञ्जनेति ॥ गुणाञ्जन गुणाधारेति समष्टिरूपं ययेदं धार्यते जगदिति । निर्गुणात्मन् * सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः * इति । गुणस्थित-समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसाविति । मूर्तामूर्त-स्थूलसूक्ष्मप्रपंचरूप । महामूर्ते-विश्वरूपाध्यायोक्तमहामूर्तिः; वैश्वानरमूर्तिर्वा । सूक्ष्ममूर्तिः-व्यूहः । स्फुटो-विभवः । अस्फुटं-पररूपम् ॥ १० ॥

करालेति ॥ करालत्वं संहारादिषु । सौम्यात्मत्वं स्वतः । अविद्या-कर्म, भ्रान्तिज्ञानं वा । सदसद्रूप—भावाभावरूप । सद्भाव—सत्पदार्थ । * ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः * सद्भावे साधुभावे च सत् * इति । वस्तूनां सदसद्भावौ करोति जानातीति वा सदसद्भावभावन ॥ ११ ॥

नित्यानित्येति ॥ अनित्यं घटादि, तदपेक्षया नित्यं गगनादि । निष्प्रपञ्च—प्रपञ्चान्निर्गत, प्रपञ्चोत्तीर्णेत्यर्थः । एकानेक—कारणरूपेणैक, कार्यरूपैरनेक ॥ १२ ॥

उपसंहरति य इति ॥ स्थूलत्वात्प्रकटः सूक्ष्मत्वादप्रकाशः । यः स्थूलसूक्ष्मप्रकटाप्रकाश इति च

श्रीपराशरः—

तस्य तच्चेतसो देवः स्तुतिमित्थं प्रकुर्वतः । आविर्बभूव भगवान् पीताम्बरधरो हरिः ॥ १४ ॥

ससंभ्रमस्तमालोक्य समुत्थायाकुलाक्षरम् । नमोऽस्तु विष्णवेत्येतद्व्याजहारासकृद्द्विज ॥ १५ ॥

प्रह्लादः—

देव प्रपन्नार्तिहर प्रसादं कुरु केशव । अवलोकनदानेन भूयो मां पालयाच्युत ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कुर्वतस्ते प्रसन्नोऽहं भक्तिमव्यभिचारिणीम् । यथाभिलषितो मत्तः प्रह्लाद व्रियतां वरः ॥ १७ ॥

प्रह्लादः—

नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् । तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥ १८ ॥

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥ १९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मयि भक्तिस्तवास्त्येव भूयोऽप्येवं भविष्यति । वरस्तु मत्तः प्रह्लाद व्रियतां यस्तवेप्सितः ॥२०॥

प्रह्लादः—

मयि द्वेषानुबन्धोऽभूत्संस्तुतावुद्यते तव । मत्पितुस्तत्कृतं पापं देव तस्य प्रणश्यतु ॥ २१ ॥

शस्त्राणि पातितान्यङ्गे क्षिप्तो यच्चाग्निसंहतौ । दंशितश्चोरगैर्दत्तं यद्विषं मम भोजने ॥ २२ ॥

बद्ध्वा समुद्रे यत्क्षिप्तो यच्चितोऽस्मि शिलोच्चयैः ।
अन्यानि चाप्यसाधूनि यानि पित्रा कृतानि मे ॥ २३ ॥

त्वयि भक्तिमतो द्वेषादघं तत्संभवं च यत् । त्वत्प्रसादात्प्रभो सद्यस्तेन मुच्यतु मे पिता ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रह्लाद सर्वमेतत्ते मत्प्रसादाद्भविष्यति । अन्यं च ते वरं दद्मि व्रियतामसुरात्मज ॥ २५ ॥

प्रह्लादः—

कृतकृत्योऽस्मि भगवन्वरेणानेन यत्त्वयि । भवित्री त्वत्प्रसादेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ २६ ॥

पाठः । सर्वभूतः—स्वेतरसर्ववस्तुशरीरः । न च सर्वभूतः—स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणः । अविश्वहेतुः—सृज्यकर्मसापेक्षत्वात् स्वतो विषमसृष्टेरहेतुः ॥ १३—२० ॥

मयीति ॥ मयि द्वेषानुबन्ध इत्यसह्यापचारः, मत्पितुरिति क्षमाहेतुः ॥ २१ ॥

शस्त्राणीति ॥ त्वयि भक्तिमतो द्वेषादित्यस्य शस्त्राणि पातितानीत्यादिना संबन्धः । तत्संभवं—शस्त्रपातादिना संभवम् । अयं भागवतापचारः ॥ २२—२९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा त्वयि ॥२७॥

श्रीभगवानुवाच—

यथा ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितम् । तथा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणं परमाप्स्यसि ॥ २८ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे विष्णुस्तस्य मैत्रेय पश्यतः । स चापि पुनरागम्य ववन्दे चरणौ पितुः ॥ २९ ॥

तं पिता मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य च पीडितम् । जीवसीत्याह वत्सेति बाष्पार्द्रनयनो द्विज ॥ ३० ॥

प्रीतिमांश्चाभवत्तस्मिन्ननुतापी महासुरः । गुरुपित्रोश्चकारैवं शुश्रूषां सोऽपि धर्मवित् ॥ ३१ ॥

पितर्युपरतिं नीते नरसिंहस्वरूपिणा । विष्णुना सोऽपि दैत्यानां मैत्रेयाभूत्पतिस्ततः ॥ ३२ ॥

ततो राज्यद्युतिं प्राप्य कर्मशुद्धिकरीं द्विज । पुत्रपौत्रांश्च सुबहूनवाप्यैश्वर्यमेव च ॥ ३३ ॥

क्षीणाधिकारः स यदा पुण्यपापविवर्जितः । तदा स भगवद्ध्यानात्परं निर्वाणमाप्तवान् ॥ ३४ ॥

एवंप्रभावो दैत्योऽसौ मैत्रेयासीन्महामतिः । प्रह्लादो भगवद्भक्तो यं त्वं मामनुपृच्छसि ॥ ३५ ॥

यस्त्वेतच्चरितं तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः । शृणोति तस्य पापानि सद्यो गच्छन्ति संक्षयम् ॥३६॥

अहोरात्रकृतं पापं प्रह्लादचरितं नरः । शृण्वन् पठंश्च मैत्रेय व्यपोहति न संशयः ॥ ३७ ॥

पौर्णमास्याममावस्यामष्टम्यामथवा पठन् । द्वादश्यां वा तदाप्नोति गोप्रदानफलं (नरः) द्विज ॥३८॥

प्रह्लादं सकलापत्सु यथा रक्षितवान्हरिः । तथा रक्षति यस्तस्य शृणोति चरितं सदा ॥ ३९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथ एकविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

प्रह्लादपुत्र आयुष्मान्छिबिर्बाष्कल एव च । विरोचनस्तु प्राह्लादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात् ॥ १ ॥

बलेः पुत्रशतं त्वासीद्बाणज्येष्ठं महामुने । हिरण्याक्षसुताश्चासन्सर्वे एव महाबलाः ॥ २ ॥

झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभो महाबाहुः कालनाभस्तथाऽपरः ॥ ३ ॥

अभवन्दनुपुत्राश्च द्विमूर्द्धा शंबरस्तथा । अयोमुखः शंकुशिराः कपिलः शंकरस्तथा ॥ ४ ॥

एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः । स्वर्भानुर्वृषपर्वा च पुलोमा च महाबलः ॥ ५ ॥

एते दनोः सुताः ख्याता विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ६ ॥

अथ एकविंशोऽध्यायः

शिष्टानां काश्यपत्नीणां वंशानाह—अभवन्निति ॥ १-६ ॥

स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी। उपदानवी हयशिराः प्रख्याता वरकन्यकाः ॥ ७ ॥
वैश्वानरसुते चोभे पुलोमा कालका तथा। उभे सुते महाभागे मरीचेस्तु परिग्रहः ॥ ८ ॥
ताभ्यां पुत्रसहस्राणि षष्टिर्दानवसत्तमाः। पौलोमाः कालकेयाश्च मरीचितनयास्स्मृताः ॥ ९ ॥
ततोऽपरे महावीर्या दारुणास्त्वतिनिर्घृणाः। सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा ॥ १० ॥
व्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः। वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा ॥ ११ ॥
अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च। स्वर्भानुश्च महावीर्यो वक्त्रयोधी महासुरः ॥ १२ ॥
एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्धनाः। एतेषां पुत्रपौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३ ॥
प्रह्लादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले। समुत्पन्नाः सुमहता तपसा भावितात्मनः ॥ १४ ॥

षट् सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः।
शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका ॥ १५ ॥

शुकी शुकानजनयदुलूकप्रत्युलूककान्। श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान्गृध्रांश्च गृध्रकी ॥ १६ ॥
शुच्यौदकान्पक्षिगणान्सुग्रीवी तु व्यजायत। अश्वानुष्ट्रान्गर्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्त्तितः ॥ १७ ॥
विनतायास्तु द्वौ पुत्रौ विख्यातौ गरुडारुणौ। सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः पन्नगाशनः ॥ १८ ॥
सुरसायां सहस्रं तु सर्पाणाममितौजसाम्। अनेकशिरसां ब्रह्मन् खेचराणां महात्मनाम् ॥ १९ ॥
काद्रवेयास्तु बलिनः सहस्रममितौजसः। सुपर्णवशगा ब्रह्मन् जज्ञिरे नैकमस्तकाः ॥ २० ॥
तेषां प्रधानभूतास्तु शेषवासुकितक्षकाः। शंखश्वेतौ महापद्मः कम्बलाश्वतरौ तथा ॥ २१ ॥
एलापुत्रस्तथा कर्णः कर्कोटकधनञ्जयौ। एते चान्ये च बहवो दन्दशूका विषोल्बणाः ॥ २२ ॥
गणं क्रोधवशं विद्धि तस्याः सर्वे च दंष्ट्रिणः। स्थलजाः पक्षिणोऽब्जाश्च दारुणाः पिशिताशनाः ॥२३॥
क्रोधा तु जनयामास पिशाचांश्च महाबलान्। गास्तु वै जनयामास सुरभिर्महिषीस्तथा।
इरा वृक्षलतावल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः ॥ २४ ॥
(वषा) खषा तु यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा। अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्वान्समजीजनत् ॥ २५ ॥

स्वर्भानोरिति ॥ श्रीहरिवंशे दनुपुत्रशते उपदानववैश्वानरावुक्तौ। हयशिरा इति उपदानव्या उपदानवदुहितुर्नाम। हस्तिशिरा इति च पाठः। उपदानवीत्यत्र वृद्ध्यभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥

वैश्वानर इति ॥ मरीचिः—काश्यपो दानवविशेषो वा ॥ ८—१५ ॥

शुकीति ॥ उलूकः कौशिकः, प्रत्युलूकः काकः, भासी भासांश्च ॥ १६—२१ ॥

एलापुत्र इति ॥ एते काद्रवेयाः सौरसेयाश्च अन्ये बहवः दन्दशूकाः विषोल्बणाः ॥ २२ ॥

गणमिति ॥ ते च सर्वे सर्पा दंष्ट्रिणः। तत्र काद्रवेयसौरसेयेभ्योऽन्यान् सर्पान्मांसादान् स्थलजान् पक्षिणश्च जलजान् दारुणांश्च क्रोधवशं गणं क्रोधवशाया वंशं विद्धि। क्रोधवशो गणस्त्रिधा * बलो गणात्क्रोधवशादहीन्द्रः * इति भागवतोक्तेः। * रक्षोगणं क्रोधवशा स्वनामानमजीजनत् * इति मात्स्योक्तेश्च ॥ २३—२७ ॥

एते काश्यपदायादाः कीर्त्तिताः स्थाणुजङ्गमाः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६ ॥
एष मन्वन्तरे सर्गो ब्रह्मन्स्वारोचिषे स्मृतः ॥ २७ ॥
वैवस्वते च महति वारुणे वितते क्रतौ । जुह्वानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग इहोच्यते ॥ २८ ॥
पूर्वं यत्र तु सप्तर्षीनुत्पन्नानेव मानसान् । पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः ।
गन्धर्वभोगिदेवानां दानवानां च सत्तम ॥ २९ ॥
दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास काश्यपम् । तया चाराधितः सम्यक्काश्यपस्तपतां वरः ॥ ३० ॥
वरेण च्छन्दयामास सा च वव्रे ततो वरम् । पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितौजसम् ॥ ३१ ॥
स च तस्यै वरं प्रादाद्भार्यायै मुनिसत्तमः । दत्त्वा च वरमव्यग्रः काश्यपस्तामुवाच ह ॥ ३२ ॥
शक्रं पुत्रो निहन्ता ते यदि गर्भं शरच्छतम् । समाहिताऽतिप्रयता शौचिनी धारयिष्यसि ॥ ३३ ॥
इत्येवमुक्त्वा तां देवीं संगतः कश्यपो मुनिः । दधार सा च तं गर्भं सम्यक्छौचसमन्विता ॥ ३४ ॥
गर्भमात्मवधार्थाय ज्ञात्वा तं मघवानपि । शुश्रूषुस्तामथागच्छद्विनयादमराधिपः ॥ ३५ ॥
तस्याश्चैवान्तरप्रेप्सुरतिष्ठत्पाकशासनः । ऊने वर्षशते चास्या ददर्शान्तरमात्मवान् ॥ ३६ ॥
अकृत्वा पादयोः शौचं दितिः शयनमाविशत् ।
निद्रां चाहारयामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः ॥ ३७ ॥
वज्रपाणिर्महागर्भं चिच्छेदाथ स सप्तधा । स पाट्यमानो वज्रेण प्ररुरोदातिदारुणम् ॥ ३८ ॥
मा रोदीरिति तं शक्रः पुनःपुनरभाषत । सोऽभवत्सप्तधा गर्भस्तमिंद्रः कुपितः पुनः ॥ ३९ ॥
एकैकं सप्तधा चक्रे वज्रेणाद्रिविदारिणा । मरुतो नाम देवास्ते बभूवुरतिवेगिनः ॥ ४० ॥
यदुक्तं वै मघवता तेनैव मरुतोऽभवन् । देवा एकोनपञ्चाशत्सहाया वज्रपाणिनः ॥ ४१ ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ वैवस्वतमन्वन्तरे प्रजासर्ग उच्यत इत्याह—वैवस्वत इति ॥ २८ ॥

पूर्वमित्यादि ॥ गन्धर्वादीनां पूर्वमुत्पन्नान् प्राङ्मन्वन्तरस्थान्सप्तर्षीनेव वर्तमानवारुणयज्ञाविच्छेदाय यत्र मन्वन्तरे प्रजासर्गार्थं पुत्रत्वे कल्पयामास तत्र प्रजासर्ग उच्यत इति पूर्वेणान्वयः । पितृत्वे कल्पयामासेति पाठे गन्धर्वादीनां पितृत्वे—स्रष्टृत्व इत्यर्थः ॥ २९, ३० ॥ वरेणेत्यादि ॥ वरं ददामीत्याश्वासितवान् ॥ ३१-३२ ॥

शक्रमिति ॥ शौचिनी—मात्स्योक्तशौचवती । तत्र ह्युक्तम् * सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि । न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥ वर्जयेत्कलहं लोके गात्रभङ्गं तथैव च । नोन्मुक्तकेशी तिष्ठेच्च नाशुचिः स्यात्कदाचन ॥ इति ॥ शुचिनी धारयिष्यसि इति च पाठः ॥ ३३–३५ ॥

तस्याश्चेति ॥ ऊने—असमाप्तकाले ॥ ३६–४१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

यदाऽभिषिक्तस्स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः। ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥ १ ॥
नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां चाप्यशेषतः। सोमं राज्ये न्यधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥ २ ॥
राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा। आदित्यानां पतिं विष्णुं वसूनामथ पावकम् ॥ ३ ॥
प्रजापतीनां दक्षं तु वासवं मरुतामपि। दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमधिपं ददौ ॥ ४ ॥
पितॄणां धर्मराजानं यमं राज्येऽभ्यषेचयत्। ऐरावतं गजेन्द्राणामशेषाणां पतिं ददौ ॥ ५ ॥
पतत्रिणां च गरुडं (नागानामपि वासुकिम्) देवानामपि वासवम्।
उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभं तु गवामपि ॥ ६ ॥
मृगाणां चैव सर्वेषां राज्ये सिंहं ददौ प्रभुः। शेषं तु दन्दशूकानामकरोत्पतिमव्ययः ॥ ७ ॥
हिमालयं स्थावराणां मुनीनां कपिलं मुनिम्। नखिनां दंष्ट्रिणां चैव मृगाणां व्याघ्रमीश्वरम् ॥८॥
वनस्पतीनां राजानं प्लक्षमेवाभ्यषेचयत्। एवमेवान्यजातीनां प्राधान्येनाकरोत्प्रभून् ॥ ९ ॥
एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम्। प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्वतः ॥ १० ॥
पूर्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः। दिशापालं सुधन्वानं सुतं वै सोऽभ्यषेचयत् ॥ ११ ॥
दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः। पुत्रं शंखपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १२ ॥
पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम्। केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १३ ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः। उदीच्यां दिशि दुर्द्धर्षं राजानमभ्यषेचयत् ॥ १४ ॥
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा (सकानना) सपत्तना। यथाप्रदेशमद्यापि धर्मतः परिपाल्यते ॥ १५ ॥
एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः। विभूतिभूता राजानो ये चान्ये मुनिसत्तम ॥ १६ ॥
ये भविष्यन्ति ये भूताः सर्वभूतेश्वरा द्विज। ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशसमुद्भवाः ॥ १७ ॥

ये तु देवाधिपतयो ये च दैत्याधिपास्तथा।
दानवानां च ये नाथा ये नाथाः पिशिताशिनाम् ॥ १८ ॥

अथ द्वाविंशोध्यायः

अथ पितामहः पृथोरभिषेकोत्तरं पूर्वसृष्टानामाधिपत्यविभागं तत्तन्मर्यादास्थापनार्थमकरोदित्याह—यदेति ॥ ततः कालादारभ्य ॥ १ ॥

नक्षत्रेति ॥ राज्ये—आधिपत्ये ॥ २ ॥ राज्ञामिति ॥ विष्णुम्—इन्द्रानुजम् ॥ ३-१५ ॥

पशूनां ये च पतयः पतयो ये च पक्षिणाम् । मनुष्याणां च पतयो नागानामधिपाश्च ये ॥ १९ ॥
वृक्षाणां पर्वतानां च ग्रहाणां चापि येऽधिपाः । अतीता वर्त्तमानाश्च ये भविष्यन्ति चापरे ।
ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशसमुद्भवाः ॥ २० ॥
न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् । स्थितं स्थितौ महाप्राज्ञ भवत्यन्यस्य कस्यचित् ॥ २१ ॥
सृजत्येष जगत्सृष्टौ स्थितौ पाति सनातनः । हन्ति चैवान्तकत्वेन रजस्सत्त्वादिसंश्रयः ॥ २२ ॥
चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ । प्रलयं च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः ॥ २३ ॥
एकेनांशेन ब्रह्माऽसौ भवत्यव्यक्तमूर्त्तिमान् । मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानां चान्यभागतः ॥ २४ ॥
कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः । इत्थं चतुर्द्धा संसृष्टौ वर्त्ततेऽसौ रजोगुणः ॥ २५ ॥
एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम् । मन्वादिरूपश्चान्येन कालरूपोऽपरेण च ॥ २६ ॥
सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितः कुरुते स्थितिम् । सत्त्वं गुणं समाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः ॥ २७ ॥
आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः । रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः ॥ २८ ॥
अग्न्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्त्तते । कालस्वरूपो भागोऽन्यस्सर्वभूतानि चापरः ॥ २९ ॥
विनाशं कुर्वतस्तस्य चतुर्द्धैवं महात्मनः । विभागकल्पना ब्रह्मन् कथ्यते सार्वकालिकी ॥ ३० ॥
ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः । विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥ ३१ ॥
विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज । स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥ ३२ ॥
रुद्रः कालान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः । चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः ॥ ३३ ॥
जगदादौ तथा मध्ये सृष्टिराप्रलयाद्द्विज । धात्रा मरीचिमिश्रैश्च क्रियते जन्तुभिस्तथा ॥ ३४ ॥
ब्रह्मा सृजत्यादिकाले मरीचिप्रमुखास्ततः । उत्पादयन्त्यपत्यानि जन्तवश्च प्रतिक्षणम् ॥ ३५ ॥
कालेन न विना ब्रह्मा सृष्टिनिष्पादको द्विज । न प्रजापतयः सर्वे न चैवाखिलजन्तवः ॥ ३६ ॥
एवमेव विभागोऽयं स्थितावप्युपदिश्यते । चतुर्धा तस्य देवस्य मैत्रेय प्रलये तथा ॥ ३७ ॥

एत इति ॥ ये चान्ये—काश्यपाद्याः ॥ १६—२० ॥ नहीति ॥ पालनसामर्थ्ये सर्वेश्वरत्वं हेतुः ॥ २१ ॥
पालनवत्सृष्टिसंहारयोरपि तस्यैव सामर्थ्यमित्याह —सृजतीति ॥ २२, २३ ॥
एकेनेति ॥ अव्यक्तमूर्तिमान्—अव्यक्तस्वरूपः । मरीचिमिश्राः—मरीचिसहिताः ॥ २४ ॥
काल इति ॥ रजो गुणो यस्य स रजोगुणः ॥ २५—२९ ॥
विनाशमिति ॥ सार्वकालिकी—प्रतिकल्पभाविनी ॥ ३०—३७ ॥

यत्किञ्चित्सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज । तस्य सृज्यस्य संभूतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः ॥ ३८ ॥
हन्ति यावच्च यत्किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । जनार्दनस्य तद्रौद्रं मैत्रेयान्तकरं वपुः ॥ ३९ ॥
एवमेष जगत्स्रष्टा जगत्पाता तथा जगत् । जगद्भक्षयिता देवः समस्तस्य जनार्दनः ॥ ४० ॥
सृष्टिस्थित्यन्तकालेषु त्रिधैवं संप्रवर्तते । गुणप्रवृत्या परमं पदं तस्यागुणं महत् ॥ ४१ ॥
तच्च ज्ञानमयं व्यापि स्वसंवेद्यम(नू)नौपमम् । चतुष्प्रकारं तदपि स्वरूपं परमात्मनः ॥ ४२ ॥

मैत्रेयः—

चतुष्प्रकारतां तस्य (ज्ञान) ब्रह्मभूतस्य वै मुने । ममाचक्ष्व यथान्यायं यदुक्तं परमं पदम् ॥ ४३ ॥

श्रीपराशरः—

मैत्रेय कारणं प्रोक्तं साधनं सर्ववस्तुषु । साध्यं च वस्त्वभिमतं यत्साधयितुमात्मनः ॥ ४४ ॥
योगिनो मुक्तिकामस्य प्राणायामादि साधनम् । साध्यं च परमं ब्रह्म पुनर्नावर्त्तते यतः ॥ ४५ ॥
साधनालाम्बनं ज्ञानं मुक्तये योगिनां हि यत् । स भेदः प्रथमस्तस्य ब्रह्मभूतस्य वै मुने ॥ ४६ ॥
युञ्जतः क्लेशमुक्त्यर्थं साध्यं यद्ब्रह्म योगिनः । तदालम्बनविज्ञानं द्वितीयोंऽशो महामुने ॥ ४७ ॥
उभयोस्त्वविभागेन साध्यसाधनयोर्हि यत् । विज्ञानमद्वैतमयं तद्भागोऽन्यो मयोदितः ॥ ४८ ॥

एतदुक्तं भवतीत्याह—यत्किञ्चिदिति ॥ संभूताविति निमित्तसप्तमी । कार्योत्पत्तिनिमित्तं हि कारणाधिष्ठानेन हरेस्तत्तत्तनुत्वम् ॥ ३८, ३९ ॥ एवमिति ॥ समस्तस्य देवो जनार्दन इत्यन्वयः ॥ ४० ॥

त्रिगुणवश्यं रूपं निगमयति सृष्टिस्थितीत्यारभ्य गुणप्रवृत्त्येत्यन्तेन । सृष्टीति । सृष्ट्यादिकालेषु गुणप्रवृत्त्या त्रिधाभूतः, एवमुक्तप्रकारेण चतुर्भेदो वर्तते । परममित्यादि । परमं—विरिञ्चादिपदात् । अगुणं—गुणमयप्रकृतिवियुक्तम् । महत्—अव्यक्तात् । सर्गस्थित्यन्तकालेष्विति च पाठः ॥ ४१ ॥

तच्चेति ॥ ज्ञानमयं—ज्ञानप्रचुरम् । व्यापि—ज्ञानेन । स्वसंवेद्यं—स्वयंप्रकाशम् । एवंभूतं यत्पदम् । पद्यत इति पदं मुक्तस्वरूपम् । तच्च चतुष्प्रकारम् । तदपि तस्य परमात्मनः स्वरूपमित्यन्वयः । अत्र स्वरूपशब्दो रूपवचनः । स्वं रूपं हि स्वरूपम ॥ ४२, ४३ ॥

तस्य चातुर्विध्यं दर्शयितुमुपक्रमते मैत्रेयेत्यादिभिः । मैत्रेयेति ॥ यत्कारणं तत्साधनम्; यत्साधयितुमभिमतं तत्साध्यम् ॥ ४४ ॥

योगिन इति ॥ परमं ब्रह्म—मुक्तस्वरूपम्; * सर्वब्रह्ममयो हरिरिति वचनात् प्रकृतिपुरुषयोरपि ब्रह्मत्वम् । तदपेक्षया मुक्तस्वरूपस्य परमब्रह्मत्वम ॥ ४५ ॥

साधनालम्बनमिति ॥ साधनालम्बनं ज्ञानं—योगशास्त्रजन्यम् प्राणायामादिसाधनविषयं ज्ञानम्; स प्रथमो भेदः ॥ ४६ ॥ युञ्जत इति ॥ तदालम्बनविज्ञानं—सांख्यजन्यं प्रकृतिविविक्तात्मविषयं विशिष्टज्ञानम् ॥ ४७ ॥

उभयोरित्यादि ॥ अविभागेन—संयोगेन, साध्यसाधनभावसंबन्धेन । अद्वैतमयं—देवमनुष्यादिद्वैतरहितात्मविषयतया तत्प्रचुरं, विज्ञानं—ध्यानम् ॥ ४८ ॥

ज्ञानत्रयस्य चैतस्य विशेषो यो महामुने । तन्निराकरणद्वारदर्शितात्मस्वरूपवत् ॥ ४९ ॥
निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तिमात्रमनूपमम् । आत्मसंबोधविषयं सत्तामात्रमलक्षणम् ॥ ५० ॥
प्रशान्तमभयं शुद्धं दुर्विभाव्यमसंश्रयम् । विष्णोर्ज्ञानमयस्योक्तं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ५१ ॥
तत्र ज्ञाननिरोधेन योगिनो यान्ति ये लयम् । संसारकर्षणोप्तौ ते यान्ति निर्बीजतां द्विज ॥ ५२ ॥
एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् । समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम् ॥ ५३ ॥
तद्ब्रह्म परमं योगी यतो नावर्त्तते पुनः । (अपुण्यपुण्यो परमः क्षीणक्लेशोऽतिनिर्मलः ।)
श्रयत्यपुण्योपरमे क्षीणक्लेशेऽतिनिर्मले ॥ ५४ ॥
द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्त्तं चामूर्तमेव च । क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेष्ववस्थिते ॥ ५५ ॥
अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् । एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।
परस्य ब्रह्मणश्शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥ ५६ ॥

ज्ञानत्रयस्येति ॥ उक्तस्य ज्ञानत्रयस्य साधनज्ञानत्वादिरूपतो यो विशेषस्तस्य निराकरणम्—अपरामर्शः यस्य द्वारं दर्शितात्मस्वरूपवत् तत् आत्मावलोकनरूपज्ञानं चतुर्थो भाग इत्यनुषङ्गः ॥ ४९ ॥

विनिष्पन्नसमाधेरितरपरामर्शस्यात्मावलोकनविरोधित्वात्तन्निराकरणं द्वारमित्युक्तम् । दर्शितात्मस्वरूपवदित्युक्तस्यात्मावलोकनस्य विषयमात्मस्वरूपं दर्शयति । निर्व्यापारमिति । निर्व्यापारं-साधनानुष्ठानरहितम् । अनाख्येयं-रूपवर्णादीनामगोचरस्वरूपम् । व्याप्तिमात्रम्—मात्रशब्दोऽवधारणे, व्याप्तमेव; असंकुचितमित्यर्थः । अनुपममेवानूपमम् । अनौपममिति च पाठः । आत्मसंबोधविषयं—स्वज्ञानगम्यम् । सत्तामात्रम्—अपक्षयादिरहितं सत्त्वैकगुणकम् । अलक्षणं—स्त्रीत्वादिरहितम्; लिङ्गजन्यज्ञानागम्यमिति वा ॥ ५० ॥

प्रशान्तमिति ॥ प्रशान्तम्—अशनायादिषड्डूर्मिरहितम् । शुद्धं—कर्मरहितम् । दुर्विभाव्यम्—अरूपादिमत्वात्, अतर्क्यमिति वा । विष्णो रूपं ब्रह्मसंज्ञितं तज्ज्ञानमेवमुक्तम् ॥ ५१ ॥ आत्मयोगिनामन्तिमप्रत्ययेनावश्यं भाव्यम्, अन्यथा पुनरावृत्तिरित्याह—तत्रेति ॥ तत्र निर्व्यापारमित्यादिनोक्ते निजस्वरूपे अन्यज्ञाननिरोधेन अन्तिमप्रत्ययबलाद्वे लयम्—उपाधिवियोगं यान्ति, आविर्भूतस्वरूपा भवन्तीत्यर्थः । कृष्यत इति कर्षणं केदारः । संसारकेदारे उप्तौ—सस्यावापे, वितुषव्रीहिवद्बीजतां यान्ति ॥ ५२ ॥

अथ भगवत्स्वरूपमाह—एवमित्यादिना ॥ एवमिति । मुक्तस्योक्तं निर्व्यापारत्वाद्यतिदिश्यते * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति * इत्यादिश्रुतेः । अस्य नित्यशुद्धत्वसर्वात्मत्वपूर्णत्वहेयराहित्यानि प्रकृतिबद्धमुक्तेभ्यो विशेषः ॥ ५३ ॥ तद्ब्रह्मेति ॥ योगी—भगवद्योगी ॥ अस्यात्यन्तिमप्रत्ययबलेन भगवति लीनस्यापुनरावृत्तिर्द्रष्टव्या ॥ ५४ ॥

ब्रह्मणः पूर्वोक्तं रूपद्वयं प्रपञ्चयति द्वे रूपे इति ॥ मूर्तम्—सशरीरं ब्रह्मादिजीवजातम् । अमूर्त्तम्—अशरीरं मुक्तरूपम् । अत एवाक्षरं सर्वभूतेष्ववस्थितम् * दारुण्यग्निः * स चानन्त्याय कल्पते * इत्यादेः ॥ ५५ ॥

अक्षरमिति ॥ इदं शक्तिरूपद्वयं परब्रह्मणः शक्तिरिति चोच्यते इत्याह—एकदेशेति ॥ अत्र एकदेशस्थितस्य विस्तारिणीति (विशेषणाभ्यां) पदद्वयेन प्रभाप्रभावतोर्वैलक्षण्यं दर्शितम् । अनेन परस्माद्ब्रह्मणो प्रभारूपस्य जगतो वैलक्षण्यं (सिद्धम्) सूचितम् । भाष्यकारेण * प्रकाशादिवत्तु नैवं परः * इत्यस्मिन्सूत्रे प्रभाप्रभावतोरर्थान्तरत्वं समर्थितम् । अत्र जगच्छब्देनाचिद्विशिष्टस्य जीवस्य मुक्तस्य च ग्रहणम् ॥ ५६ ॥

तत्राप्यासन्नदूरत्वाद्बहुत्वस्वल्पतामयः। ज्योत्स्नाभेदोऽस्ति तच्छक्तेस्तद्वन्मैत्रेय विद्यते ॥ ५७ ॥
ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्प्रधाना ब्रह्मशक्तयः। ततश्च देवा मैत्रेय न्यूना दक्षादयस्ततः ॥ ५८ ॥
ततो मनुष्याः पशवो मृगपक्षिसरीसृपाः। न्यूना न्यूनतराश्चैव वृक्षगुल्मादयस्तथा ॥ ५९ ॥
तदेतदक्षरं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम्। आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ ६० ॥
सर्वशक्तिमयो विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरम्। मूर्तं यद्योगिभिः पूर्वं योगारम्भेषु चिन्त्यते ॥ ६१ ॥
सालम्बनो महायोगः सबीजो यत्र संस्थितः। मनस्यव्याहते सम्यग्युञ्जतां जायते मुने ॥ ६२ ॥
स परस्सर्वशक्तीनां ब्रह्मणः समनन्तरम्। मूर्तं ब्रह्म महाभाग सर्वब्रह्ममयो हरिः ॥ ६३ ॥
यत्र सर्वमिदं प्रोतमोतं चैवाखिलं जगत्। ततो जातं जगत्यस्मिन्स जगच्चाखिलं मुने ॥ ६४ ॥
क्षराक्षरमयो विष्णुर्बिभर्त्यखिलमीश्वरः। पुरुषाव्याकृतमयं भूषणास्त्रस्वरूपवत् ॥ ६५ ॥

मैत्रेयः—

भूषणास्त्रस्वरूपस्थं यदेतदखिलं जगत्। बिभर्ति भगवान्विष्णु स्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ६६ ॥

श्रीपराशरः—

नमस्कृत्वाऽप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे। कथयामि यथाऽऽख्यातं वसिष्ठेन ममाभवत् ॥ ६७ ॥

शक्तिभूतस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य जगतो ज्ञानादिषु तारतम्यमस्तीत्याह—तत्रेति। तत्र—दृष्टान्तेऽग्नौ, तच्छक्तेः—ब्रह्मणः शक्तेः जगतः ज्ञानादेर्बहुत्वस्वल्पतामयो भेदो विद्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मेति॥ ब्रह्मशिवयोः शरीरत्वेन शक्तित्वम्। विष्णोः स्वांशावतारत्वस्वरूपेणैव। ततः—तेभ्यो देवाः ज्ञानशक्त्यादिना न्यूनाः। एषामेतज्ज्ञानादेस्तारतम्यं कर्मरूपावरणाल्पत्वबहुत्वकृतं, न तु स्वरूपकृतम् ॥ ५८,५९॥

उक्तं जगद्रूपं निगमयति तदेतदिति ॥ तदेतदक्षयमिति च पाठः। अक्षयम्—* अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानं चापि विद्यते * इति जीवानामसंख्येयत्वं वक्ष्यते। अतः प्रतिसर्गमन्यूनम्। नित्यं—सत्कार्यत्वात्। * अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः * इति वचनात्प्रवाहरूपेण च नित्यम्; आविर्भावतिरोभावौ—सङ्कोचविकासौ, तावेव जन्मनाशौ ॥ ६० ॥

अथ विलक्षणं रूपान्तरं वक्तुं मूर्तामूर्तभेदेनोक्तं शक्तिशब्दवाच्यं रूपद्वयमुपसंहरति—सर्वशक्तिमयो विष्णुरिति ॥ तदेव रूपान्तरमाह—स्वरूपमित्यारभ्य जायते मुने इत्यन्तेन। स्वरूपं—रूपं, योगारम्भेषु—समाध्युपक्रमभूतासु चतुर्विधासु धारणासु ध्याने च ॥ ६१ ॥

सालम्बन इति ॥ सालम्बनो मूर्तविषयत्वात्। महायोगः—अस्त्रभूषणाङ्गविशिष्टदिव्यरूपविषयं चतुर्विधधारणाजन्यं ध्यानम्। सबीजः—समन्त्रानुसन्धानः। स च निर्बीजयोगाख्यसमाधेरनन्तरः। यत्र—रूपे॥६२॥

स पर इति ॥ सः—विष्णुः सर्वासां रूपत्वेनोक्तानां शक्तीनां परः—उत्कृष्टः। यदेतत्स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरमित्युक्तं ब्रह्मशब्दवाच्यं रूपं तत् ब्रह्मणः—विष्णोः समनन्तरम्—अन्तरङ्गमित्याह—ब्रह्मणः समनन्तरमिति। एतानि त्रीण्यपि रूपाणि ब्रह्मशब्दवाच्यानि; तन्मयो हरिरित्याह—सर्वब्रह्ममयो हरिरिति ॥ ६३ ॥

यत्रेति। यत्र—हरौ। तत्र सर्वमिति च पाठः। शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६४ ॥

क्षराक्षरमय इति ॥ क्षराक्षररूपे पूर्वमुक्ते। भूषणास्त्रस्वरूपवदिति भूषणास्त्रस्वरूपेण युक्तम्। सूक्ष्मरूपेण तदत्तधिदेवताभूतभूषणास्त्रस्वरूपस्थं पुरुषाव्याकृतादिमयम् अखिलं बिभर्तीत्यर्थः ॥ ६५—६७ ॥

आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् । बिभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान्हरिः ॥ ६८ ॥
श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्तेन समाश्रितम् । प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥ ६९ ॥
भूतादिमिन्द्रियादिं च द्विधाऽहङ्कारमीश्वरः । बिभर्त्ति शंखरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥ ७० ॥
चलस्वरूपमत्यन्तं जवेनान्तरितानिलम् । चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम् ॥ ७१ ॥
पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः । सा भूतहेतुसंघातो भूतमाला च वै द्विज ॥ ७२ ॥
यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै । शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः ॥ ७३ ॥
बिभर्ति यच्चासिवरमच्युतोऽत्यन्तनिर्मलम् । विद्यामयं तु तज्ज्ञानमविद्याकोशसंस्थितम् ॥ ७४ ॥
इत्थं पुमान्प्रधानं च बुद्ध्यहङ्कारमेव च । भूतानि च हृषीकेशे मनस्सर्वेन्द्रियाणि च ।
विद्याविधे च मैत्रेय सर्वमेतत्समाश्रितम् ॥ ७५ ॥
अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितः । बिभर्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ॥ ७६ ॥

प्रथममात्मनोऽभिमान्यधिदैवतमाह—आत्मानमिति । * यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः * इत्यादिश्लोकेनात्मनो मणिसाम्यमुक्तम् । सूत्रकारेणापि * गुणाद्वाऽऽलोकवदित्युक्तम्; तेन तद्रूपेण तद्धारणं युक्तम् । आत्मानमित्येकवचनं जात्यभिप्रायं समष्ट्यभिप्रायं वा ॥ ६८ ॥

श्रीवत्सेति ॥ श्रीवत्सो रोमावर्तविशेषः, * श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान् रोमावर्तेन राजते * इति हरिवंशोक्तेः । स च लक्ष्मीनिवासस्थानम् अमृतमयत्वात्सर्वप्ररोहहेतुः । प्रधानं—प्रधानाभिमानी । गदाबुद्ध्योः स्थिरत्वेन साम्यम् ॥ ६९ ॥ भूतादिमिति ॥ शब्दगुणहेतुः शंखः शब्दादिरूपभूतकारणाहंकाराभिमानी ॥ ७० ॥

चलस्वरूपमिति ॥ मनसोऽपि शीघ्रतरत्वात्सुदर्शनस्य तन्नियन्तृत्वम् ॥ ७१ ॥

पञ्चरूपेति ॥ पंचरूपा—मुक्तामाणिक्यमरकतेन्द्रनीलवज्रसवर्णा । भूतहेतुसंघातः—तन्मात्रसमुदायः । भूतमाला च—महाभूतावलिश्च, सूक्ष्मस्थूलभूतमयीत्यर्थः । भूतहेतुसंघातभूतमालेति पाठे तन्मात्रसंघातः तदुद्भूतभूतमाला चेत्यर्थः । कृष्णशुक्ललोहितपीतश्यामाः पृथिव्यादय इति, भूतमालायाश्च पाञ्चरूप्यम् ॥ ७२ ॥

यानीति ॥ इन्द्रियाणां विषयेषु प्रेर्यमाणत्वाच्छरसाम्यम् ॥ ७३ ॥

बिभर्तीति ॥ असिवद्ब्रह्मविद्यायाः संसारच्छेदकत्वम्; तदसिरत्नं विद्यामयं—विद्यामयज्ञानाधिदैवतमित्यर्थः । (असिर्विद्यारूपमित्यर्थः ।) अविद्या—अज्ञानं, तस्यात्मतिरोधायकत्वाच्चर्मसाम्यम् ॥ ७४ ॥

उक्तमर्थं निगमयति इत्थमिति । उक्तार्थेऽभियुक्तवचनम्—* भास्वरं दिव्यवपुषमास्पदं चाखिलात्मनाम् ॥ कौस्तुभं पुरतो विष्णोर्भास्कराभमनुस्मरेत् ॥ प्रधानतत्त्वस्याधारं स्वमन्त्रेणातिसुन्दरम् । श्रीवत्सं पुरतो विष्णोर्हेमप्रभमनुस्मरेत् ॥ देवस्य दक्षिणे पार्श्वे हेतिराजं सुदर्शनम् । चलस्वरूपमत्युग्रं मनस्तत्त्वाधिदैवतम् ॥ यां वदन्ति पुराणज्ञा भूतमालां मनीषिणः । आधारभूतां भूतानाम् * इत्यादि ॥ ७५ ॥

अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपमिति ॥ उक्तप्रकाराणामस्त्रभूषणानां संस्थानम्—आस्पदं स्वरूपं—विग्रहम् रूपवर्जितः—कर्मनिमित्तप्राकृतरूपरहितः मायारूपः—अनन्ताश्चर्यरूपः श्रेयसे—दर्शनानुस्मरणनामसंकीर्तनादिना जगतोऽभ्युदयाय धर्मसंस्थापनार्थं च । यथा वक्ष्यति * समस्ताश्शक्तयश्चैता इत्यारभ्य * न सा कर्मनिमित्तजेत्यन्तेन । * न ते रूपं न चाकार इत्यादि च ॥ ७६ ॥

सविकारं प्रधानं च पुमांसं चाखिलं जगत्। बिभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेवं परमेश्वरः ॥ ७७ ॥
या विद्या या तथाऽविद्या यत्सद्यच्चासदव्ययम्। तत्सर्वं सर्वभूतेशे मैत्रेय मधुसूधने ॥ ७८ ॥
कलाकाष्ठानिमेषादिदिनर्त्वयनहायनैः। कालस्वरूपो भगवान (परो) पापो हरिरव्ययः ॥ ७९ ॥
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकस्स्वर्लोको मुनिसत्तम। महर्जनस्तपः सत्यं सप्त लोका (निमान्) इमे विभुः ॥८०॥
लोकात्ममूर्तिस्सर्वेषां पूर्वेषामपि पूर्वजः। आधारस्सर्वभूतानां स्वयमेव हरिः स्थितः ॥ ८१ ॥
देवमानुषपश्वादिस्वरूपैर्बहुभिः स्थितः। ततः सर्वेश्वरोऽनन्तो भूतमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥
ऋचो यजूंषि सामानि तथैवाथर्वणानि वै। इतिहासोपवेदाश्च वेदान्तेषु तथोक्तयः ॥ ८३ ॥
वेदाङ्गानि समस्तानि मन्वादिगदितानि च। शास्त्राण्यशेषाण्याख्यानान्यनुवाकाश्च ये क्वचित् ॥८४॥
काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च। शब्दमूर्तिधरस्यैतद्वपुर्विष्णोर्महात्मनः ॥ ८५ ॥
यानि मूर्तान्यमूर्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित्। सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥ ८६ ॥

अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम्।
ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवाद्द्वन्द्वगदा भवन्ति ॥ ८७ ॥

इत्येष तेंऽशः प्रथमः पुराणस्यास्य वै द्विज। यथावत्कथितो यस्मिन्श्रुते पापैः प्रमुच्यते ॥ ८८ ॥
कार्तिक्यां पुष्करस्नाने द्वादशाब्देन यत्फलम्। तदस्य श्रवणात्सर्वं मैत्रेयाप्नोति मानवः ॥ ८९ ॥
देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षादीनां च संभवम्। भवन्ति शृण्वतः पुंसो देवाद्या वरदा मुने ॥ ९० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

इति श्रीपराशरमुनिविरचिते श्रीविष्णुपरत्वनिर्णायके श्रीमति विष्णुपुराणे प्रथमोंऽशस्समाप्तः ॥

यथा अङ्गभूषणादिरूपेणावस्थितं प्रधानादितत्त्वं बिभर्ति एवं जगच्च बिभर्तीत्याह—सविकारमिति ॥ ७७ ॥ प्रसङ्गाद्विभूतिविस्तारमाह—या विद्येति ॥ ७८ ॥

कलेति ॥ हायनैरितीत्थंभूतलक्षणे तृतीया ॥ ७९ ॥ भूरिति ॥ सप्तलोकान् बिभर्तीति शेषः ॥ ८० ॥

लोकात्ममूर्तिरिति ॥ लोका आत्ममूर्तिर्यस्य स लोकात्ममूर्तिः ॥ ८१, ८२ ॥

ऋच इति ॥ इतिहासो भारतादिः। उपवेदाः—आयुर्धनुर्वेदगान्धर्वदण्डनीतयः। वेदान्तेष्विति पृथग्ग्रहणं प्राशस्त्यात् ॥ ८३ ॥

वेदाङ्गानीति ॥ आख्यानानि—सौपर्णादीनि। ऋक्समूहविशेषः सूक्तम्। सूक्तसमूहोऽनुवाकः, यजुस्समूहश्च ॥ ८४ ॥ काव्यालाप इति ॥ गीतकानि—मातृकाप्रबन्धादीनि ॥ ८५, ८६ ॥

अहं हरिरिति ॥ अहमर्थः प्रत्यागात्मा, सोऽपि हरिः—तच्छरीरक इत्यर्थः ॥ ८७–९० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

समाप्तं च प्रथमांशव्याख्यानम् ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

द्वितीयांशे प्रथमोऽध्यायः

मैत्रेय:—

भगवन्सम्यगाख्यातं ममैतदखिलं त्वया । जगतः सर्गसम्बन्धि यत्पृष्टोऽसि गुरो मया ॥ १ ॥

योऽयमंशो जगत्सृष्टिसंबन्धो गदितस्त्वया । तत्राहं श्रोतुमिच्छामि भूयोऽपि मुनिसत्तम ॥ २ ॥

प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य यौ । तयोरुत्तानपादस्य ध्रुवः पुत्रस्त्वयोदितः ॥ ३ ॥

प्रियव्रतस्य नैवोक्ता भवता द्विज सन्ततिः । तामहं श्रोतुमिच्छामि प्रसन्नो वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

श्रीपराशर:—

कर्दमस्यात्मजां कन्यामुपयेमे प्रियव्रतः । सम्राट् कुक्षिश्च तत्कन्ये दश पुत्रास्तथाऽपरे ॥ ५ ॥

महाप्रज्ञा महावीर्या विनीता दयिताः पितुः । प्रियव्रतसुताः ख्यातास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ ६ ॥

आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च वपुष्मान्द्युतिमांस्तथा । मेधा मेधातिथिर्भव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ ७ ॥

ज्योतिष्मान्दशमस्तेषां सत्यनामा सुतोऽभवत् । प्रियव्रतस्य पुत्रास्ते प्रख्याता बलवीर्यतः ॥ ८ ॥

मेधाग्निबाहुपुत्रास्तु त्रयो योगपरायणाः । जातिस्मरा महाभागा न राज्याय मनो दधुः ॥ ९ ॥

निर्ममाः सर्वकालं तु समस्तार्थेषु वै मुने । चक्रुः क्रियां यथान्यायमफलाकांक्षिणो हि ते ॥ १० ॥

प्रियव्रतो ददौ तेषां सप्तानां मुनिसत्तम । सप्तद्वीपानि मैत्रेय विभज्य सुमहात्मनाम् ॥ ११ ॥

जम्बूद्वीपं महाभाग सोऽग्नीध्राय ददौ पिता । मेधातिथेस्तथा प्रादात्प्लक्षद्वीपं तथापरम् ॥ १२ ॥

शाल्मले च वपुष्मन्तं नरेन्द्रमभिषिक्तवान् । ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानं कृतवान्प्रभुः ॥ १३ ॥

द्युतिमन्तं च राजानं क्रौञ्चद्वीपे समादिशत् । शाकद्वीपेश्वरं चापि भव्यं चक्रे प्रियव्रतः ॥ १४ ॥

पुष्कराधिपतिं चक्रे सवनं चापि स प्रभुः । जम्बूद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयोंऽशे प्रथमोऽध्यायः

अथ द्वितीयेंशे सृष्टिविशेषः तत्प्रसंगात्सृष्टानां निवासश्चोच्यते । तत्र प्रथमांशेऽवशेषितं प्रियव्रतान्वयं पृच्छति—भगवन्निति ॥ सर्गसंबन्धि—सृष्ट्यनुबन्धं वस्तु, यथा जगद्बभूव यन्मयमित्यादिकम ॥ १ ॥

योऽयमिति ॥ सृष्टिसंबन्धः-सृष्ट्या वाचकत्वेन संबन्धः । सृष्टिवाची हि प्रथमांशः ॥ २—६ ॥

आग्नीध्र इति ॥ नवमस्य पुत्र इति संज्ञा ॥ ७ ॥

ज्योतिष्मानिति ॥ दशमो ज्योतिष्मान्, सत्यनामा-यथार्थनामा, ज्योतिष्मत्त्वात् ॥ ८—१५ ॥

तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव । नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ॥ १६ ॥
रम्यो हिरण्वान्षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च । केतुमालस्तथैवान्यःसाधुचेष्टोऽभवन्नृपः ॥ १७ ॥
जम्बूद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र निशामय । पित्रा दत्तं हिमाह्वं तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ॥ १८ ॥
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किंपुरुषाय सः । तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ॥ १९ ॥
इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यमः । नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ॥ २० ॥
श्वेतं यदुत्तरं तस्मात्पित्रा दत्तं हिरण्वते ॥ २१ ॥
यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ । मेरोः पूर्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान् ॥ २२ ॥
गन्धमाधनवर्षं तु केतुमालाय दत्तवान् । इत्येतानि ददौ तेभ्यः पुत्रेभ्यः स नरेश्वरः ॥ २३ ॥
वर्षेष्वेतेषु तान्पुत्रानभिषिच्य स भूमिपः । सालग्रामं महापुण्यं मैत्रेय तपसे ययौ ॥ २४ ॥
यानि किंपुरुषादीनि वर्षाण्यष्टौ महामुने । तेषां स्वाभाविकी सिद्धिः सुखप्राया ह्ययत्नतः ॥ २५ ॥
विपर्ययो न तेष्वस्ति जरामृत्युभयं न च । धर्माधर्मौ न तेष्वास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ॥ २६ ॥
न तेष्वस्ति युगावस्था(देहादि ह्रासलक्षणाः)क्षेत्रेष्वष्टसु सर्वदा । हिमाह्वयं तु वै वर्षं नाभेरासीन्महात्मनः ।
तस्यर्षभोऽभवत्पुत्रो मेरुदेव्यां महाद्युतिः ॥ २७ ॥
ऋषभाद्भरतो जज्ञे ज्येष्ठः पुत्रशतस्य सः । कृत्वा राज्यं स्वधर्मेण तथेष्ट्वा विविधान्मखान् ॥ २८ ॥
अभिषिच्य सुतं वीरं भरतं पृथिवीपतिः । तपसे स महाभागः पुलहस्याश्रमं ययौ ॥ २९ ॥
वानप्रस्थविधानेन तत्रापि कृतनिश्चयः । तपस्तेपे यथान्यायमियाज च महीपतिः ॥ ३० ॥
तपसा कर्शितोऽत्यर्थं कृशो धमनिसन्ततः । नग्नो (विटं) वीटां मुखे कृत्वा वीराध्वानं ततो गतः ॥ ३१ ॥

तस्येति ॥ प्रजापतिसमाः-भृग्वादिनवप्रजापतिभिस्तुल्याः ॥ १६, १७ ॥

जंबूद्वीपेति ॥ हिमाह्वं भारतं, दक्षिणं हिमवतः हिमवद्धेमकूटनिषधैर्गिरिभिः स्वस्मात्स्वस्माद्दक्षिणानां नीलश्वेतशृंगिभिरुत्तरेषां वर्षाणामेतद्व्यपदेशः ॥ १८—२१ ॥

यदिति ॥ गन्धमादनवर्षं मेरोः पश्चिमम ॥ २२—२४ ॥

यानीति ॥ सिद्धिर्भोगानां स्वाभाविकी, न कृष्यादिसाध्या ॥ २५ ॥

विपर्यय इति ॥ विपर्ययः—दुःखप्राचुर्यादि । जरामृत्युभयं—तत्कृतसादायुरवधेः प्राक् । न धर्माधर्मौ—वर्णाश्रमनियमाभावेन कर्माधिकाराभावात् ॥ २६ ॥

नेति ॥ अतः पूर्वोक्तान्नेनोः न युगावस्था । सा हि धर्माधर्महासवृद्धिकृता । देहादिह्रासलक्षणेत्येकवचनपाठश्च ॥ २७, २८ ॥ अभिषिच्येति ॥ पुलहस्याश्रमं—सालग्रामम् ॥ २९, ३० ॥

तपसेति ॥ (विटं) वीटी-कन्दुकम् । स चाल मौनानशनव्रतस्थैः शिलामयः कार्यः । वीराध्वानं—महाप्रस्थानम् ॥ ३१ ॥

ततश्च भारतं वर्षमेतल्लोकेषु गीयते। भरताय यतः पित्रा दत्तं प्रातिष्ठता वनम् ॥ ३२ ॥
सुमतिर्भरतस्याभूत्पुत्रः परमधार्मिकः। कृत्वा सम्यग्ददौ तस्मै राज्यमिष्टमखः पिता ॥ ३३ ॥
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु भरतः स महीपतिः। योगाभ्यासरतः प्राणान्सालग्रामेऽत्यजन्मुने ॥ ३४ ॥
अजायत च विप्रोऽसौ योगिनां प्रवरे कुले। मैत्रेय तस्य चरितं कथयिष्यामि ते पुनः ॥ ३५ ॥
सुमतेस्तेजसस्तस्मादिन्द्रद्युम्नो व्यजायत। परमेष्ठी ततस्तस्मात्प्रतिहारस्तदन्वयः ॥ ३६ ॥
प्रतिहर्तेति विख्यात उत्पन्नस्तस्य चात्मजः। भवस्तस्मादथोद्गीथः प्रास्ताविस्तत्सुतो विभुः ॥ ३७ ॥
पृथुस्ततस्ततो नक्तो नक्तस्यापि गयः सुतः। नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूद्विराट् ततः ॥ ३८ ॥
तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमांस्तस्मादजायत। महान्तस्तत्सुतश्चाभून्मनस्युस्तस्य चात्मजः ॥ ३९ ॥
त्वष्टा त्वष्टुश्च विरजो रजस्तस्याप्यभूत्सुतः। शतजिद्रजसस्तस्य जज्ञे पुत्रशतं मुने ॥ ४० ॥
विष्वग्ज्योतिप्रधानास्ते यैरिमा वर्धिताः प्रजाः। तैरिदं भारतं वर्षं नवभेदमलंकृतम् ॥ ४१ ॥
तेषां वंशप्रसूतैश्च भुक्तेयं भारती पुरा। कृतत्रेतादिसंज्ञैश्च युगाख्या ह्येकसप्ततिः ॥ ४२ ॥
एष स्वायंभुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत्। वाराहे तु मुने कल्पे पूर्वमन्वन्तराधिपः ॥ ४३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तत इति ॥ प्रातिष्ठता—प्रतिष्ठमानेन ॥ ३२—३५ ॥

सुमतेरिति ॥ तेजसः—वीर्यात् ॥ ३६ ॥

प्रतिहर्तेति ॥ भव इति कस्यचिन्नाम। भुवस्तस्मादिति च पाठः ॥ ३७, ३८ ॥

तस्येति ॥ महान्त इति कस्यचिन्नाम ॥ ३९, ४० ॥

विष्वग्ज्योतिप्रधाना इति ॥ ते—शतजित्पुत्राः ॥ ४१ ॥

तेषामिति ॥ भारती—भरतस्येयम् भूरिति भारती। कृतत्रेतादिसंज्ञेयुगाख्या—कृतादिव्यपदेशैर्युगैराख्येया चतुर्युगैकसप्ततिरियं भारती भूर्भुक्ता। एकमन्वन्तरं भुक्तेत्यर्थः। एकसप्ततिमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया प्राप्ता; एकसप्ततिरिति प्रथमाप्रयोग आर्षत्वात्साधुः। यद्वा युगैकसप्ततिमितो यः कालस्तं कालं भूर्भुक्तेति यत्तच्छब्दयोरध्याहारः। कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्यामेकसप्ततिमिति पाठे कृतादिस्वभावेन युगैराख्येयामेकसप्ततिं कालं भूर्भुक्तेति ॥ ४२ ॥

एष इति ॥ पूर्वमन्वन्तराधिपे स्वायंभुवे मनौ सति, एषः—एकसप्ततियुगावच्छिन्नः सर्गः, स्वायंभुवः—स्वायंभुवस्य मनोः संबन्धी प्रियव्रतादिः ॥ ४३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयेंऽशे द्वितीयोऽध्यायः

मैत्रेयः—

कथितो भवता ब्रह्मन्सर्गः स्वायम्भुवश्च मे। श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तः सकलं मण्डलं भुवः ॥ १ ॥
यावन्तः सागरा द्वीपास्तथा वर्षाणि पर्वताः। वनानि सरितः पुर्यो देवादीनां तथा मुने ॥ २ ॥
यत्प्रमाणमिदं सर्वं यदाधारं यदात्मकम्। संस्थानमस्य च मुने यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—

मैत्रेय श्रूयतामेतत्संक्षेपाद्गदतो मम। नास्य वर्षशतेनापि वक्तुं शक्यो हि विस्तरः ॥ ४ ॥
जम्बूप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज। कुशः क्रौंचस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः ॥ ५ ॥
एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः। लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः समम् ॥ ६ ॥
जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यसंस्थितः। तस्यापि मेरुर्मैत्रेय मध्ये कनकपर्वतः ॥ ७ ॥
चतुराशीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः ॥ ८ ॥
प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः। मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्वशः ॥ ९ ॥
भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ १० ॥
हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे। नीलः श्वेतश्च शृंगी च उत्तरे वर्षपर्वताः ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

यावत इति॥ द्विरापत्वात् द्वीपाः। वर्षाणि कुलाद्र्यवच्छिन्ना द्वीपांशाः। वर्षशब्दनिर्वचनं मात्स्योक्तम् * वसन्त्यृषन्त्यो वर्षेषु प्रजा येषु चतुर्विधाः। ऋषिरित्येष रमणे वर्षत्वं तेन तेषु तत् ॥ इति ॥ १—४ ॥

भूमण्डलं वक्तुमादौ तदवयवद्वीपाद्युत्पत्तिमाह जंबूप्लक्षाह्वयाविति ॥ ५ ॥

एत इति ॥ समं—स्वस्वावरणीयद्वीपतुल्यविस्तारं यथा तथा एते आवृताः ॥ ६, ७ ॥

चतुरिति ॥ सहस्रमेव साहस्रम्; अशीतिरेवाशीतिः। योजनैश्चतुरधिकाशीतिः साहस्राणि यस्य सः; उच्छ्रयश्चतुराशीतिसाहस्रः। अस्योच्छ्रायश्चतुरधिकाशीतिसहस्रयोजन इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रविष्ट इति॥ योजनानां षोडशसहस्राणि भुवि स्थातः। * हस्तोऽङ्गुलिर्विंशत्या चतुरन्वितया चतुष्करो दण्डः। तद्द्विसहस्रं क्रोशो योजनमेकं भवेच्चतुष्क्रोशम् ॥ इति गणिते, * अग्रमियत्त्वमध्यैः स्यादंगुलमिति च, द्वात्रिंशत्सहस्राणि मूर्ध्नि व्यासः * सर्वत्र हि समवृत्ते व्यासस्त्रिगुणस्स्मृतो भवेत्परिधिः, इति गणितज्ञाः ॥ मूल इति। मूले—भूमेरुपरि चतुर्दशयोजनसहस्रावधिके ॥ ९ ॥

भूपद्मस्येति ॥ * यत्तद्रि कर्णिकामूलमिति संप्रकीर्तितम्। तद्योजनसहस्राणां सप्ततीनामधः स्मृतम् ॥ इति वायूक्तेः। मात्स्ये च मेरुसन्निवेश उक्तः * वृत्ताकृतिप्रमाणश्च चतुरस्रः समुत्थितः। विस्तारत्रिगुणश्चास्य परिणाहे सुमण्डलः ॥ इति ॥ १० ॥

हिमवानिति ॥ वर्षपर्वताः—वर्षाणां विभेदकाः पर्वताः ॥ ११ ॥

लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथाऽपरे। सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥ १२ ॥
भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम्। हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विजः ॥ १३ ॥
रम्यकं चोत्तरं वर्षं तस्यैवानु हिरण्मयम्। उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥ १४ ॥
नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तम। इलावृत्तं च तन्मध्ये (तन्मध्ये) सौवर्णो मेरुरुच्छ्रितः ॥ १५ ॥
मेरोश्चतुर्दिशं तत्तु नवसाहस्रविस्तृतम्। इलावृतं महाभाग चत्वारश्चात्र पर्वताः ॥ १६ ॥
विष्कंभा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः। नवैः सरोभिश्च समं दिक्ष्वेते केसराचलाः ॥ १७ ॥
पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ॥ १८ ॥
कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च। एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः ॥ १९ ॥
महागजप्रमाणानि जम्ब्वास्तस्याः फलानि वै। पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्यमाणानि सर्वतः ॥ २० ॥
रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जाम्बूनदीति वै। सरित्प्रवर्तते चापि पीयते तन्निवासिभिः ॥ २१ ॥
न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः। तत्पानात्स्वच्छमनसां जनानां तत्र जायते ॥ २२ ॥
तीरमृत्तद्रसं प्राप्य सुखवायुविशोषिता। जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् ॥ २३ ॥
भद्राश्वं पूर्वतो मेरोः केतुमालं च पश्चिमे। वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठ तयोर्मध्यमिलावृतम् ॥ २४ ॥

लक्षप्रमाणाविति ॥ उक्तानां वर्षाणां मध्ये मेरुमभितः स्थितौ नीलनिषधौ लक्षप्रमाणदैर्घ्यौ। मध्य इति पाठे जम्बूद्वीपस्येति शेषः। परे चत्वारो लक्षाद्दशांशेन दशसहस्रेण हीनाः। यथा वाराहे * जम्बूद्वीपप्रमाणेन निषधः परिकीर्तितः। तस्माच्च दशभागेन हेमकूटः प्रहीयते। विंशद्भागेन हिमवान् तद्वदेव प्रहीयते। द्वीपस्य मंडलीभावाद्ध्रासवृद्धी प्रकीर्तिते ॥ इति। अन्यत्र च * वृत्तभावात्समुद्रस्य महीमंडलभावतः। आयामात्परिहीयन्ते चतुरश्च समा मताः ॥ इति। एवं नीलादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १२, १३ ॥

रम्यकमिति ॥ यथा वै भारतं तथा—धनुराकारमित्यर्थः। * धनुःसंस्थे स्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे। दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरश्रमिलावृतम् ॥ इति वायूक्तेः ॥ १४ ॥

नवसाहस्र मिति ॥ इलावृतं चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तारं भद्राश्वकेतुमालौ प्राक्प्रत्यग्द्वात्रिंशद्योजनाविस्त्यर्थसिद्धम्। * सहस्रंमाल्यवद्गन्धमादनाविति वायूक्तेः ॥ १५, १६ ॥

विष्कंभा इति ॥ मेरोर्द्धारकाः कीला विष्कंभाः ॥ १७—१९ ॥

जंबूद्वीपेति ॥ महागजेति * पंचोन्नतिः सप्त गजस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम्। एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ संकीर्णनागौ नियतप्रमाणौ ॥ इति वचनाल्लौकिकगजस्य दशहस्तावरप्रमाणप्रसिद्धेः, वायुना च जम्बूफलस्य ततोऽधिकमानोक्तेर्महागजशब्दोऽत्र दिव्यगजवाची। यथाऽऽह वायुः "अरत्नीनां शतान्यष्टावेकषष्ट्यधिकानि तु। फलप्रमाणं संख्यातं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ इति ॥ २० ॥

रसेनेति ॥ सरित्प्रवर्तते; प्रदक्षिणमिति शेषः। तदुक्तं—* मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य जम्बूमूलं विशत्यधः, इति ॥ २१—२४॥

वनं चैत्ररथं पूर्वे दक्षिणे गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम् ॥ २५ ॥
अरुणोदं महाभद्रमसितोदं समानसम् । सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा ॥ २६ ॥
शीताम्भश्च कुमुन्दश्च कुररी माल्यवांस्तथा । वैकंकप्रमुखा मेरोः पूर्वतः केसराचलाः ॥ २७ ॥
त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतंगो रुचकस्तथा । निषदाद्या दक्षिणतस्तस्य केसरपर्वताः ॥ २८ ॥
शिखिवासाः सवैडूर्यः कपिलो गन्धमादनः । जारुधिप्रमुखास्तद्वत्पश्चिमे केसराचलाः ॥ २९ ॥
मेरोरनन्तरांगेषु जठरादिष्ववस्थिताः । शंखकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः ।
कालञ्जनाद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ॥ ३० ॥
चतुर्दशसहस्राणि योजनानां महापुरी । मेरोरुपरि मैत्रेय ब्रह्मणः प्रथिता दिवि ॥ ३१ ॥
तस्यास्समन्ततश्चाष्टौ दिशासु विदिशासु च । इंद्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः ॥ ३२ ॥
विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् । समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिवः ॥ ३३ ॥
सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रतिपद्यते । सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् ॥ ३४ ॥
पूर्वेण शैलाच्छैलं तु सीता यात्यन्तरिक्षगा । ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्वेनैति साऽर्णवम् ॥ ३५ ॥
तथैवालकनन्दाऽपि दक्षिणेनैत्य भारतम् । प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने ॥ ३६ ॥

वनमिति ॥ विष्कम्भाद्रिप्रस्थेषु चैत्ररथादिवनानि तद्बहिः सरांसि तद्बहिः केसराचला इति क्रमो वायूक्तः ॥ २५–२९ ॥

मेरोरिति ॥ मेरोरनन्तरांगेषु—मेरोरनन्तरं वर्षम् इलावृतं तस्यांगेषु-अवयवेषु माल्यवन्निषधगन्धमादन-नीलाख्यवर्षाद्रिषु, तथा इलावृतस्यैव वक्ष्यमाणयोः प्राक्सीमाभूतयोर्जठरदेवकूटयोः पश्चात्सीमाभूतयोर्निषधपारियात्र-योश्चावस्थिताः केसरपर्वताः, एषामन्तस्था अन्ये शैलाः; एते च केसराचलत्वेन गण्यन्ते । तेषां माल्यवन्निषध-गंधमादनानां स्वशब्देन नीलस्य तु कालांजनशब्देन च केसरेषु उक्तत्वात् * पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादाशैलबाह्यतः, इति वक्ष्यमाणत्वाच्च जठरादीनामपि केसरत्वं युक्तम् । एते स्ववर्षापेक्षया वर्षाद्रयः, पत्रापेक्षया मर्यादाद्रयः, मेर्वपेक्षया केसराद्रयश्चेति अयमर्थो गङ्गाचतुर्भेदप्रस्तावपठिष्यमाणवायूक्त्या व्यक्तीभविष्यति । एतेषां केसराणां * केसरास्तु शतोच्छ्रायास्तेऽशीतिपृथुलायताः, इति वायूक्तं मानं ज्ञेयम् ॥ ३०–३२ ॥

विष्णुपादविनिष्क्रान्तेति ॥ दिवः—आकाशात् ॥ ज्योतिश्चक्रभ्रामकप्रवहानिलेन चतुर्धा विभक्ता ब्रह्मपुर्या बहिश्चतुर्दिक्षु मेरुशृङ्गेषु पतति । तथाह वायुः * विभज्यमानसलिला तैजसेनानिलेन सा । मेरोरन्तर-कूटेषु निपपात चतुर्ष्वपि ॥ इति ॥ ३३, ३४ ॥

पूर्वेणेति ॥ शैलाच्छैलमित्यत्र क्रमोक्तौ वायुः * शीताम्बुशिखरभ्रष्टा कुमुञ्जे वरपर्वते । निपपात महाभागा तस्मादपि कुरंगमम् ॥ तस्मान्माल्यवतं शैलम्, इत्युपक्रम्य * एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी । निपपात तदा सीता जठरे सिद्धसेविते ॥ तस्मादुपगता शैलं देवकूटं तरंगिणी ॥ इत्यादि ॥ ३५ ॥

तथैवेति ॥ अलकनन्दां चाधिकृत्य * हेमकूटात्तु कैलासं देवावासं ततोऽपि च । हिमवत्युत्तमनदी निपपात शिलोच्चये ॥ इत्यादि । * कैलासो हिमवांश्चैव मर्यादापर्वतावुभौ * इति वायूक्तेः । गन्धमादनस्य हिमवत्पादाद्रित्वाद्धिमवच्छब्देनोक्तिः ॥ ३६ ॥

चक्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः। पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षं गत्वैति सागरम्। ३७॥
भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून्। अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने॥ ३८॥
आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ। तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः॥ ३९॥
भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा। पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादाशैलबाह्यतः॥ ४०॥
जठरो हेमकूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ। तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ॥ ४१॥
गन्धमादनकैलासौ पूर्ववच्चायतावुभौ। अशीतियोजनायामावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ॥ ४२॥
निषधः परियात्रश्च मर्यादापर्वतावुभौ। मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्वे तथा स्थितौ॥ ४३॥
त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ। पूर्ववच्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ॥ ४४॥
इत्येते मुनिवर्योक्ता मर्यादापर्वतास्तव। जठराद्याः स्थिता मेरोस्तेषां द्वौद्वौ चतुर्दिशम्॥ ४५॥
मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केसरपर्वताः। शीताद्याश्च मुने तेषामतीव हि मनोरमाः।
शैलानामन्तरे द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः॥ ४६॥

चक्षुरिति॥ चक्षुःप्रकरणे * वैडूर्यात्कपिलं शैलं कपिलाद्गन्धमादनम्। एवं शैलसहस्राणि पारयन्ती महानदी॥ इत्यन्तेन निषधमप्यत्र संसूच्य * पारियात्रे महाशैले निपपाताशुगामिनी * इत्याद्युक्तम्॥ ३७॥

भद्रेति॥ भद्रां प्रकृत्य * त्रिशृङ्गं शृङ्गकलिलं मर्यादापर्वतं गता। त्रिशृङ्गतः परिभ्रष्टा जारुधिं पर्वतं गता॥ इत्यादि। भारतवर्षे अलकनन्दाभेदाः सप्त मात्स्योक्ताः * नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी प्राच्यगास्त्रयः। सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः॥ सप्तमी त्वन्वगाद्गङ्गा दक्षिणेन भगीरथम्॥ इति॥ ३८॥ आनीलेति॥ पूर्वं केसरेषूक्तौ माल्यवद्गन्धमादनौ भद्राश्वकेतुमालवर्षपर्वतौ दक्षिणोत्तरौ चतुस्त्रिंशत्सहस्रायामौ। अत्र वायुः * चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः। उदग्दक्षिणतश्चैव आनीलनिषधा यतः॥ चत्वारिंशत्सहस्राणि परिवृद्धो महीतलम्। सहस्रमवगाढश्च तावदेव च विस्तृतः॥ पूर्वेण माल्यवाञ्छैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्तितः॥ इति॥ ३९॥

भारत इति॥ मर्यादाशैलबाह्यत इति। मर्यादाद्रयोऽष्टौ जठराद्याः, तेभ्यो बहिर्भद्राश्वादीनि चतुः पत्राणि। तेषु च मर्यादाद्रिषु माल्यवतः प्राच्यां जठरः, तत्प्राच्यां देवकूटः; एवं हिमवतो दक्षिणतः कैलासस्ततो गन्धमादनः, तौ च हिमवत्समायामौ; तथा गन्धमादनवर्षाद्रेः पश्चिमो निषधः, तद्बहिः पारियात्रः; एवं श्रृंगिण उत्तरतस्त्रिशृङ्गस्ततो जारुधिः। अत्रार्थे प्राग्दर्शितो वायूक्तगंगाप्रवाहक्रमः प्रमाणम्॥ ४०—४४॥

इत्येत इति॥ एते जठराद्या मर्यादापर्वता उक्ताः। मेरोश्चतुर्दिशं पत्रमूलेषु येषां द्वौद्वौ स्थितौ तावुक्तौ॥ ४५॥

मेरोरिति॥ द्रोण्यः—पुष्करिण्यः—* श्रीसरस्ताम्रपर्णश्च केसरं रमणी तथेत्याद्याः। अवाप्ताष्टगुणैश्वर्याः सिद्धाः; चारणाः—देवगायकाः॥ ४६॥

सुरम्याणि तथा तासु काननानि पुराणि च । लक्ष्मीविष्णवग्निसूर्यादिदेवानां मुनिसत्तम ।
तास्वायतनवर्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः ॥ ४७ ॥
गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः । क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम् ॥ ४८ ॥
भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्मिणामालया मुने । नैतेषु पापकर्माणो यान्ति जन्मशतैरपि ॥ ४९ ॥
भद्राश्वे भगवान्विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज । वराहः केतुमाले तु भारते कूर्मरूपधृक् ॥ ५० ॥
मत्स्यरूपश्च गोविंदः कुरुष्वास्ते सनातनः । विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वस्सर्वेश्वरो हरिः ॥ ५१ ॥
सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः ॥ ५२ ॥
यानि किंपुरुषादीनि वर्षाण्यष्टौ महामुने । न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम् ॥ ५३ ॥
स्वस्थाः प्रजा निरातङ्कास्सर्वदुःखविवर्जिताः । दश द्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः ॥ ५४ ॥
न तेषु वर्षते देवो भौमान्यम्भांसि तेषु वै । कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना ॥ ५५ ॥
सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्तसप्त कुलाचलाः । नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम ॥ ५६ ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

श्रीपराशरः—
उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥ १ ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने । कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छताम् ॥ २ ॥
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः ॥ ३ ॥

सुरम्याणीति ॥ काननानि * श्रीवनं किंशुकवनं नलं च पनसं तथेत्यादीनि पुराणि * हेमचित्रं भूतवनं ब्रह्माश्वं सुनाभकमित्यादीनि ॥ ४७—५३ ॥

स्वस्था इति ॥ दश द्वादशेत्यनियमोक्तिः लैंगाद्युक्तं स्थानविशेषाच्चतुर्दशसहस्रपर्यन्तमायुस्स्थितिं लक्षयति ॥ ५४—५६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

उत्तरमिति ॥ समुद्रस्य—पुरातनस्य, न तु सगरसुतखातस्य । भारती—भरतस्य राज्ञः संबन्धिनी ॥१॥

नवयोजनेति ॥ विस्तारः—दक्षिणोत्तरतः ; आयामस्तु हिमवत्पार्श्वे हिमवता समः, दक्षिणतो दक्षिणतः किंचित्किंचिन्न्यूनः ॥ २, ३ ॥

अतस्संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात्प्रयान्ति च । तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने ॥ ४ ॥
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यं चान्तश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्म भूमौ विधीयते ॥ ५ ॥
भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय । इंद्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥ ६ ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गांधर्वस्त्वथ वारुणः । अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥ ७ ॥
योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥ ८ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः । इज्यायुधवणिज्याद्यैर्वर्तयन्तो व्यवस्थिताः ॥ ९ ॥
शतद्रूचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिर्गताः । वेदस्मृतिमुखाद्याश्च पारियात्रोद्भवा मुने ॥ १० ॥
नर्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्याद्रिनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याप्रमुखा ऋक्षसंभवाः ॥ ११ ॥
गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥ १२ ॥
कृतमाला ताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः । त्रिसामा चर्षिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥ १३ ॥
ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः ॥ १४ ॥
तास्विमे कुरुपाञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः । पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥ १५ ॥
पुंड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः । तथाऽपरान्ताः सौराष्ट्राः शूराभीराश्च बर्बराः ॥ १६ ॥
कारूषा मालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः । सौवीराः सैन्धवा हूणाः साल्वाः कोसलवासिनः ॥ १७ ॥
माद्रारामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा । आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ।
समीपतो महाभाग हृष्टपुष्टजनाकुलाः ॥ १८ ॥

अत इति ॥ अतो मुक्तिं प्रयान्ति चेति वचनम् अस्मिन्भारतवर्षे मुक्तिः स्यादित्येतावद्वक्तुम् ; न त्वन्यत्र निषेद्धुम् ; कर्मभूमेरन्यत्रापि ब्रह्मविद्यासाध्यस्य मोक्षस्योपपत्तेः । सूत्रकारेण * तदुपर्यपीत्यादिना सूत्रेण देवादीनामपि ब्रह्मविद्याधिकारस्योक्तत्वात् ॥ ४ ॥

उक्तमर्थमुपपादयति—इत इत्यादिना ॥ मध्यम्—अन्तरिक्षादि । अन्तः—नरकः । पूर्वं फलवचनम्, अत्र तदाधारलोकवचनमित्यपुनरुक्तिः । न खल्वित्यादि । खलुशब्दः (हेतौ) प्रसिद्धपरः । अन्यत्र भूमौ—किंपुरुषादिवर्षाष्टके पुष्करद्वीपे च कर्म न विधीयते । अर्थान्न निषिध्यते च । प्लक्षादिद्वीपपञ्चके तु आपवर्गिकेतरत्कर्म न विधीयते ; आपवर्गिककर्मणां तत्राप्यनुष्ठानोक्तेः ; * यथोक्तकर्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम् ॥ इति वक्ष्यमाणत्वात् । * दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् * इत्युक्तेर्भारतविषयत्वाच्च ॥ ५ ॥

भारतस्येत्यादि ॥ समुद्रवेलामारभ्य हिमवदन्तमिन्द्रद्वीपाद्या मध्ये मध्ये सगरसुतखातान्तरिताः सहस्रयोजनविस्तारा भारतवर्षान्तरद्वीपा नव ; तेन सागरसंवृतत्वं नवानाम् , न त्वेकस्यैवास्य नवमस्य भारताख्यस्य ; * भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निबोधत । सागरान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम् ॥ इति वायूक्तेः ॥ ६ ॥

नागद्वीप इति ॥ अयं तु द्वीपो भारताख्यः । तदुक्तं वाराहे * इन्द्रः कशेरुस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् नागः सौम्यो गान्धर्वो वारुणो भारतश्च, इति । सागरसंवृता इति वा पाठः ॥ ७–१४ ॥

तास्विति ॥ कामरूपो देशः ॥ १५–१८ ॥

चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने । कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् ॥ १९ ॥
तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्वनः । दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ॥ २० ॥
पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते । यज्ञैर्यज्ञमयो विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा ॥ २१ ॥
अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने । यतो हि कर्मभूरेषा ह्यतोऽन्या भोगभूमयः ॥ २२ ॥
अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम । कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् ॥ २३ ॥

गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषास्सुरत्वात् ॥ २४ ॥
कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मभूते ।
अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिल्लँयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥ २५ ॥
जानीम नैतत्क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम् ।
प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥ २६ ॥

नववर्षं तु मैत्रेय जम्बूद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात्कथितं तव ॥ २७ ॥
जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः । मैत्रेय वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः ॥ २८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

क्षारोदेन यथा द्वीपो जम्बूसंज्ञोऽभिवेष्टितः । संवेष्ट्य क्षारमुदधिं प्लक्षद्वीपस्तथा स्थितः ॥ १ ॥
जम्बूद्वीपस्य विस्तारः शतसाहस्रसंमितः । स एव द्विगुणो ब्रह्मन् प्लक्षद्वीप उदाहृतः ॥ २ ॥
सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य वै । ज्येष्ठः शान्तहयो नाम शिशिरस्तदनन्तरः ॥ ३ ॥
सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च । ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां प्लक्षद्वीपेश्वरा हि ते ॥ ४ ॥

चत्वारीति । चत्वारि युगानि । धर्मपादव्यवस्थया युगव्यवस्था ॥ १९, २० ॥

पुरुषैरित्यादि ॥ यज्ञपुरुषः—विष्णुः अत्र यज्ञरूप इज्यते । अन्यथा—सोमवाय्वादिरूपः ॥ २१—२३ ॥

गायन्तीति ॥ ये देवाः सुरत्वात्—सुरत्वादनन्तरं तत्र भारते भूयः पुरुषाः—मनुष्याः स्युस्ते धन्याः ॥ २४ ॥ एतत्समर्थयति कर्माणीति ॥ अत्रापि ते धन्या इत्यनुषङ्गः ॥ २५ ॥

जानीमेति ॥ नेन्द्रियविप्रहीनाः—कर्मध्यानादियोग्यपटुकरणाः ॥ २६—२८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

क्षारोदेनेति ॥ तथा स्थितः—वलयाकारत्वेन स्थितः ॥ १—८ ॥

पूर्वं शान्तहयं वर्षं शिशिरं च सुखं तथा। आनन्दं च शिवं चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च ॥ ५ ॥
मर्यादाकारकास्तेषां तथाऽन्ये वर्षपर्वताः। सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥ ६ ॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा। सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः ॥ ७ ॥
वर्षाचलेषु रम्येषु वर्षेष्वेतेषु चानघाः। वसंति देवगन्धर्वसहितास्सततं प्रजाः ॥ ८ ॥
तेषु पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः। नाधयो व्याधयो वापि सर्वकालसुखं हि तत् ॥ ९ ॥
तेषां नद्यस्तु सप्तैव वर्षाणां च समुद्रगाः। नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरंति याः ॥ १० ॥
अनुतप्ता शिखी चैव विपाशा त्रिदिवाऽक्रमा। अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः ॥ ११ ॥
एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव। क्षुद्रशैलास्तथा नद्यस्तत्र सन्ति सहस्रशः।
ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ॥ १२ ॥
अपसर्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्पिणी द्विज। न त्वेवास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु ॥ १३ ॥
त्रेतायुगसमः कालः सर्वदैव महामते। प्लक्षद्वीपादिषु ब्रह्मन् शाकद्वीपान्तिकेषु वै ॥ १४ ॥
पंच वर्षसहस्राणि जना जीवन्त्यनामयाः। धर्माः पञ्च तथैतेषु वर्णाश्रमविभागशः ॥ १५ ॥
वर्णाश्च तत्र चत्वारस्तान्निबोध वदामि ते ॥ १६ ॥
आर्यकाः कुरराश्चैव विदिश्या भाविनश्च ते। विप्रक्षत्रियवैश्यास्ते शूद्राश्च मुनिसत्तम ॥ १७ ॥
जम्बूवृक्षप्रमाणस्तु तन्मध्ये सुमहांस्तरुः। प्लक्षस्तन्नामसंज्ञोऽयं प्लक्षद्वीपो द्विजोत्तम ॥ १८ ॥
इज्यते तत्र भगवांस्तैर्वर्णैरार्यकादिभिः। सोमरूपी जगत्स्रष्टा सर्वस्सर्वेश्वरो हरिः ॥ १९ ॥
प्लक्षद्वीपप्रमाणेन प्लक्षद्वीपस्समावृतः। तथैवेक्षुरसोदेन परिवेषानुकारिणा ॥ २० ॥
इत्येवं तव मैत्रेय प्लक्षद्वीप उदाहृतः। संक्षेपेण मया भूयः शाल्मलं मे निशामय ॥ २१ ॥
शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुताञ्छृणु। तेषां तु नामसंज्ञानि सप्तवर्षाणि तानि वै ॥ २२ ॥
श्वेतोऽथ हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा। वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभश्च महामुने ॥ २३ ॥
शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः। विस्ताराद्द्विगुणेनाथ सर्वतस्संवृतः स्थितः ॥ २४ ॥
तत्रापि पर्वतास्सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः। वर्षाभिव्यञ्जका ये तु तथा सप्त च निम्नगाः ॥ २५ ॥

तेष्विति ॥ चिरात्—पञ्चसहस्राब्दान्ते। तत्—प्लक्षद्वीपम् ॥ ९–१० ॥

अनुतप्तेति ॥ त्रिदिवाक्रमेति पाठः। अक्रमा—तदाख्या पञ्चमी नदी ॥ ११, १२ ॥

अपसर्पिणीति ॥ अपसर्पिणी—द्वापरादिकल्यन्तं प्रजानामवरोहक्रमात् ह्रासावस्था। उत्सर्पिणी—कृतादित्रेतान्तमारोहक्रमाद्वृद्ध्यवस्था, * उत्सर्पिणी युगार्द्धं पश्चादपसर्पिणी युगार्द्धं चेत्यार्यभटोक्तेः। युगावस्था—धर्मपादव्यवस्था। तेषु—प्लक्षद्वीपस्य वर्षेषु ॥ १३ ॥

त्रेतेति ॥ युगादिकृत्वं त्रिपाद्धर्मत्वम् सम्यादिमत्वं च त्रेतासाम्यम् ॥ १४, १५ ॥

वर्णास्त्विति ॥ तत्र—प्लक्षद्वीपे ॥ १६–२५ ॥

कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः। द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः॥ २६॥
कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा। ककुद्मान्पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु॥ २७॥

योनिस्तोया वितृष्णा च चन्द्रा मुक्ता विमोचनी।
निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः॥ २८॥

श्वेतञ्च हरितं चैव वैद्युतं मानसं तथा। जीमूतं रोहितं चैव सुप्रभं चातिशोभनम्।
सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययुतानि वै॥ २९॥
शाल्मले ये तु वर्णाश्च वसन्त्येते महामुने। कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक्॥ ३०॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम्। भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम्।
वायुभूतं मखश्रेष्ठैर्यज्वनो यज्ञसंस्थितिम्॥ ३१॥
देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोहरे। शाल्मलिः सुमहान्वृक्षो नाम्ना निर्वृतिकारकः॥ ३२॥
एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः। विस्ताराच्छाल्मलस्यैव समेन तु समन्ततः॥ ३३॥
सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः। शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः॥ ३४॥

ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राञ्छृणुष्व तान्॥ ३५॥

उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृतिः। प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः॥ ३६॥
तस्मिन्वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः। तथैव देवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषादयः॥ ३७॥
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः। दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने॥ ३८॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः। ३९॥

यथोक्तकर्मकर्तृत्वात्स्वाधिकारक्षयाय ते। तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम्।
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम्॥ ४०॥
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा। कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः॥ ४१॥
वर्षाचलास्तु सप्तैते तत्र द्वीपे महामुने। नद्यश्च सप्त तासां तु शृणु नामान्यनुक्रमात्॥ ४२॥
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा। विद्युदम्भा मही चान्या सर्वपापहरास्त्विमाः॥ ४३॥
अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाऽचलाः। कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत्स्मृतम्॥ ४४॥
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः। घृतोदश्च समुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः॥ ४५॥

कुमुदश्चेति॥ महौषध्यः—मृतसंजीवनाद्याः। अयं द्रोणाद्रिर्हनुमताऽऽनीतः॥ २६–३९॥

यथोक्तेति॥ यथोक्तं कर्म—नित्यं नैमित्तिकं च। स्वाधिकारक्षयाय च—स्वस्यात्मज्ञानेन कर्मण्यधिकारं विहितकैंकर्यं निवर्तयितुम्। अधिकारं—प्राग्जन्मजं कर्म॥ ४०–४५॥

क्रौञ्चद्वीपो महाभाग श्रूयतां चापरो महान् । कुशद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणो यस्य विस्तरः ॥ ४६ ॥
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्रास्तस्य महात्मनः । तन्नामानि च वर्षाणि तेषां चक्रे महीपतिः ॥ ४७ ॥
कुशलो मल्लगश्चोष्णः पीवरोऽथान्धकारकः । मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने ॥ ४८ ॥
तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोहराः । वर्षाचला महाबुद्धे तेषां नामानि मे शृणु ॥ ४९ ॥
क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः । चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वाहिनी हयसन्निभः ॥ ५० ॥
दिवावृत्पञ्चमश्चात्र तथाऽन्यः पुण्डरीकवान् । दुन्दुभिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम् ।
द्वीपा द्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपेषु ते तथा ॥ ५१ ॥
वर्षेष्वेतेषु रम्येषु तथा शैलवरेषु च । निवसंति निरातङ्काः सह देवगणैः प्रजाः ॥ ५२ ॥
पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तिष्याख्याश्च महामुने । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥५३॥
नदीर्मैत्रेय ते तत्र याः पिबन्ति शृणुष्व ताः । सप्त प्रधानाः शतशस्तथाऽन्याः क्षुद्रनिम्नगाः ॥ ५४ ॥
गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा । क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः ॥ ५५ ॥
तत्रापि विष्णुर्भगवान्पुष्कराद्यैर्जनार्दनः । यागै रुद्रस्वरूपश्च इज्यते यज्ञसन्निधौ ॥ ५६ ॥
क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च । आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥ ५७ ॥
दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः । क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन महामुने ॥ ५८ ॥
शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः । सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥ ५९ ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मरीचकः । कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥ ६० ॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् । तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारिणः ॥ ६१ ॥
पूर्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधारस्तथाऽपरः । तथा रैवतकः श्यामस्तथैवास्तगिरिर्द्विज ।
आम्बिकेयस्तथा रम्यः केसरी पर्वतोत्तमः ॥ ६२ ॥

क्रौञ्चद्वीप इति ॥ * क्रौञ्चद्वीपे गिरिः क्रौंचस्तस्य नाम्ना स उच्यते * इति मात्स्ये ॥ ४६—४९ ॥

क्रौञ्चश्चेति ॥ स्वाहिनी हयसन्निभः—वडवामुखाभः ॥ ५० ॥

दिवावृदिति ॥ द्विगुण इत्यादि । ये द्वीपाः, द्वीपेषु स्थिताः ये च शैलाः ते परस्परम्—उत्तरोत्तरं द्विगुणाः—पूर्वपूर्वद्वीपेभ्य उत्तरोत्तरद्वीपाः द्विगुणविस्ताराः, एवं पूर्वपूर्वद्वीपशैलेभ्यः उत्तरोत्तरद्वीपशैलाः द्विगुणविस्ताराः । यथा द्वीपेषु ते तथेति । द्वीपेषु यथा—यावन्मानं, तथा—तावन्मानास्ते शैला इत्यर्थः । (अस्यायमर्थः—) एतदुक्तं भवति—लक्षसंख्यामिते जम्बूद्वीपे स्थिताः शैलाः द्विसहस्रविस्तारा उभयतोऽब्धिस्पृशः, द्विलक्षादिमिते प्लक्षादौ चतुस्सहस्रादिविस्तारा अभितोऽब्धिस्पृश इति ॥ ५१—५६ ॥

क्रौञ्चद्वीप इति ॥ दधिमण्डोदकः—दध्नो मण्डः—सारः, स एवोदकं यस्य तेन ॥ ५७—६२ ॥

शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः । यत्पत्रवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते परः ॥ ६३ ॥
तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः । नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्वपापभयापहाः ॥ ६४ ॥
सुकुमारी कुमारी च नलिनी धेनुका च या । इक्षुश्च वेणुका चैव गभस्तिस्सप्तमी तथा ॥ ६५ ॥
अन्याश्च शतशस्तत्र क्षुद्रनद्यो महामुने । महीधरास्तथा सन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६६ ॥
तां पिबन्ति मुदा युक्ता जलदादिषु ये स्थिताः । वर्षेषु ते जनपदाः स्वर्गादभ्येत्य मेदिनीम् ॥ ६७ ॥
धर्महानिर्न तेष्वस्ति न संघर्षः परस्परम् । मर्यादाव्युत्क्रमो नापि तेषु देशेषु सप्तसु ॥ ६८ ॥
वंगाश्च मागधाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा । वंगा ब्राह्मणभूयिष्ठा मागधाः क्षत्रियास्तथा ।
वैश्यास्तु मानसास्तेषां शूद्रास्तेषां तु मन्दगाः ॥ ६९ ॥
शाकद्वीपे तु तैर्विष्णुः सूर्यरूपधरो मुने । यथोक्तैरिज्यते सम्यक्कर्मभिर्नियतात्मभिः ॥ ७० ॥
शाकद्वीपस्तु मैत्रेय क्षीरोदेन समावृतः । शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेष्टितः ॥ ७१ ॥
क्षीराब्धिः सर्वतो ब्रह्मन्पुष्कराख्येन वेष्टितः । द्वीपेन शाकद्वीपात्तु द्विगुणेन समन्ततः ॥ ७२ ॥
पुष्करे सवनस्यापि महापीतोऽभवत्सुतः । धातकिश्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नामचिह्निते ।
महापीतं तथैवान्यद्धातकीखण्डसंज्ञितम् ॥ ७३ ॥
एकश्चात्र महाभाग प्रख्यातो वर्षपर्वतः । मानसोत्तरसंज्ञो वै मध्यतो वलयाकृतिः ॥ ७४ ॥
योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः । तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः ॥ ७५ ॥
पुष्करद्वीपवलयं मध्येन विभजन्निव । स्थितोऽसौ तेन विच्छिन्नं जातं तद्वर्षकद्वयम् ॥ ७६ ॥
वलयाकारमेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः ॥ ७७ ॥
दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः । निरामया विशोकाश्च रागद्वेषादिवर्जिताः ॥ ७८ ॥
अधमोत्तमौ न तेष्वास्तां न वध्यवधकौ द्विज । नेर्ष्यासूयाभयं द्वेषो दोषो लोभादिको न च ॥ ७९ ॥
महापीतं बहिर्वर्षं धातकीखण्डमन्ततः । मानसोत्तरशैलस्य देवदैत्यादिसेवितम् ॥ ८० ॥
सत्यानृते न तत्रास्तां द्वीपे पुष्करसंज्ञिते । न तत्र नद्यश्शैला वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते ॥ ८१ ॥

शाक इति ॥ खरमृदुस्पर्शोभयपार्श्वपर्णो वृक्षविशेषः शाकः ॥ ६३—६६ ॥

ताः पिबन्तीति ॥ स्वर्गप्रदकर्मक्षये तच्छेषाद्भुवमभ्येत्य जलदादिवर्षेषु ये स्थिताः—जाताः, जानपदा जनाः ते ताः—नदीः पिबन्ति ॥ ६७—७२ ॥

पुष्कर इति ॥ धातकीखंड इति च तस्यैव राज्ञो नाम ॥ ७३ ॥

एकश्चेति ॥ पुष्करे मानसोत्तराद्रेर्वलयाकारत्वोक्त्या प्लक्षादिषु वर्षाद्रय स्तिर्यग्रेखाकारा अभितोऽब्धिस्पृशो वर्षविभेदिन इति गम्यते ॥ ७४—७९ ॥

तुल्यवेषास्तु मनुजा देवैस्तत्रैकरूपिणः ॥ ८२ ॥
वर्णाश्रमाचारहीनं धर्माचरणवर्जितम् । त्रयीवार्तादण्डनीतिशुश्रूषारहितञ्च यत् ॥ ८३ ॥
वर्षद्वयं तु मैत्रेय भौमः स्वर्गोऽयमुत्तमः । सर्वर्तुसुखदः कालो जरारोगादिवर्जितः ।
धातकीखण्डसंज्ञेऽथ महापीते च वै मुने ॥ ८४ ॥
न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणस्स्थानमुत्तमम् । तस्मिन्निवसति ब्रह्मा पूज्यमानस्सुरासुरैः ॥ ८५ ॥
स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः । समेन पुष्करस्यैव विस्तारान्मण्डलाकृतेः ॥ ८६ ॥
एवं द्वीपाः समुद्रैश्च सप्त सप्तभिरावृताः । द्वीपश्चैव समुद्रश्च समानौ द्विगुणौ परौ ॥ ८७ ॥
पयांसि सर्वदा सर्वसमुद्रेषु समानि वै । न्यूनातिरिक्तता तेषां कदाचिन्नैव जायते ॥ ८८ ॥
स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकि सलिलं यथा । तथेन्दुवृद्धौ सलिलमंभोधौ मुनिसत्तम ॥ ८९ ॥
अन्यूनानतिरिक्ताश्च वर्धन्त्यापो हसन्ति च । उदयास्तमयेष्विन्दोः पक्षयोश्शुक्लकृष्णयोः ॥ ९० ॥
दशोत्तराणि पञ्चैव ह्यङ्गुलानां शतानि वै । अपां वृद्धिक्षयौ दृष्टौ सामुद्रीणां महामुने ॥ ९१ ॥
भोजनं पुष्करद्वीपे तत्र स्वयमुपस्थितम् । षड्रसं भुञ्जते विप्र प्रजास्सर्वास्सदैव हि ॥ ९२ ॥
स्वादूदकस्य परितो दृश्यते लोकसंस्थितिः । द्विगुणा कांचनी भूमिः सर्वजंतुविवर्जिता ॥ ९३ ॥

महापीतमिति ॥ अन्ततः—मानसोत्तराद्रेरन्त इत्यर्थः । धातकीसंज्ञमन्तेत इति च पाठः ॥ ८०—८४ ॥

न्यग्रोध इति ॥ अस्य न्यग्रोधस्य पुष्कर इति नाम । तेन द्वीपोऽपि पुष्कर इति स्मर्यते । * न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे पुष्करस्तेन स स्मृतः * इति मात्स्योक्तेः ॥ पुष्करः—पुष्कल इत्यर्थः ॥ ८५, ८६ ॥

एवमिति ॥ द्वीपश्चैव समुद्रश्च जम्बूद्वीपक्षारोदौ समानौ, तद्द्विगुणौ प्लक्षद्वीपेक्षुरसोदौ । एवमनन्तरद्वीपाब्ध्योः पूर्वपूर्वद्वीपद्वैगुण्यम् अन्योन्यसाम्यं चोह्यम् ॥ ८७ ॥

पयांसीति ॥ पयांसि समानि—अवृद्धिशोषाणि । चन्द्रस्य तु वृद्धौ पौर्णिमायामुदये च तेषामुत्क्षोभमात्रं न तु वृद्धिः । एवं चन्द्रह्रासे तावत् क्षुभितस्य ह्रासः न तन्मूलाम्बुक्षयः ॥ ८८ ॥

स्थालीस्थमिति ॥ यथा परिमितं जलं क्वाथे उद्रिच्यते तदेव शैत्ये ह्रसति-समीभवति ॥ ८९ ॥

अन्यूनानतिरिक्ता इति ॥ तथा शुक्ले कृष्णे वा चन्द्रस्योदयेऽपां सपादैकविंशतिहस्तमिता वृद्धिः । अस्तमये तावानेव ह्रासः ॥ ९०, ९१ ॥

भोजनमिति ॥ षड्रसम्—भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयखाद्यात्मना षड्विधं रस्यम्, मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायाख्यरसवद्द्रव्यं वा ॥ ९२ ॥

स्वादूदकस्येति ॥ लोकस्य—जननिवासभूतस्य सप्तद्वीपात्मकस्य, संस्थितिः—मर्यादाभूता स्वर्णभूमिः । अलोकसंस्थितिरिति पदच्छेदे लोकसंस्थानरहिता दर्पणाकारा । सा च लोकान्मेरोरमितः स्थितात्सप्तलक्षपञ्चकोटिमितादद्विगुणा सचतुर्दशलक्षदशकोटिः ॥ ९३ ॥

लोकालोकस्ततश्शैलो योजनायुतविस्तृतः । उच्छ्रायेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलो हि सः ॥ ९४ ॥
ततस्तमः समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम् । तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ९५ ॥
पञ्चाशत्कोटिविस्तारा सेयमुर्वी महामुने । सहैवांडकटाहेन सद्वीपाब्धिमहीधरा ॥ ९६ ॥
सेयं धात्री विधात्री च सर्वभूतगुणाधिका । आधारभूता सर्वेषां मैत्रेय जगतामिति ॥ ९७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

लोकालोक इति ॥ ततो लोकालोकाद्रिः । एवं संहृत्य मेरोरेकतो लोकालोकान्तं कोटयो द्वादश लक्षाणि सप्तषष्टिः, पंचाशत्सहस्राणि च । *एतेन ह्यलोकपरिमाणं व्याख्यातमिति भागवतोक्त्या किंचिदूनसार्द्ध-द्वादशकोट्यादिकमलोकाख्यम् ॥ ९४ ॥

तत इति ॥ तत्रैव तमोगर्तोदौ च तामसभूतावासभूतौ । सगर्तोदात्तमसः परस्तात् परितः प्रति-दिशमण्डकटाहादर्वाङ् महापुरुषनिवासभूतो वैकुण्ठलोकः, ततः कटाह इति ज्ञेयम् । भागवते हरिवंशे च ब्राह्मण-पुत्रानयनप्रस्तावे भगवत्स्थानस्य तथोपवर्णितत्वात् ॥ ९५ ॥

पञ्चाशदिति ॥ एवं मेरोरेकतः कटाहान्तं पंचविंशतिकोटिकं भूविस्तारार्द्धम्, अन्यतश्च तथा; इत्थं संहृत्य पञ्चाशत्कोटिभूविस्तारः । एवमूर्ध्वाधः कटाहावधिश्चाण्डोच्छ्रायः पंचाशत्कोटिः, *सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः* इति शुकोक्तेः । यद्वा, एकत एव लोकमानात्ससार्द्धत्रिलक्षाध्यर्धद्विकोट्यात्मकाद्द्वैगुण्यं काञ्चनभूमेस्ससप्तलक्षपंचकोट्यात्मकं कृत्वा शिष्टं सप्तदश कोट्यादिकं तमःकटाहादिमानत्वेन योज्यम् । पुराण-कारस्य हि वैराग्योत्पादने भगवन्माहात्म्यज्ञापने च तात्पर्यान्न लोकसंख्यागणितेष्वत्यादरः । ततो यथाकथंचिदपि पंचाशत्कोटिविस्तारत्वं भुवो ज्ञेयम् । अन्ये तु विस्तारशब्दं व्यासार्द्धपरं कृत्वा मेरोरभितः पंचाशत्कोटित्वं वर्णयन्तो भूमेः शतकोटिविस्तारत्वं प्राहुः । तथा च वाराहे—*भूमण्डलं तु शतकोटिविस्तारं साण्डकटाहमिति । अयमेव पक्षः स्कान्दे शिवरहस्ये विस्तरेणोक्तः । शैवतन्त्रान्तरे च *कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशल्लक्षाणि च ततः परम् । पञ्चाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः ससागराः ॥ ततो हिरण्मयी भूमिर्दशकोटयो वरानने ॥ देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परम् ॥ पर्वतो वलयाकारो योजनायुतविस्तृतः ॥ तस्माद्बाह्यं तमो घोरं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् ॥ पञ्चत्रिंशत्स्मृताः कोटयो लक्षाण्येकोनविंशतिः ॥ चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां वरानने । सप्तसागरमानस्तु गर्तोदस्तदनन्तरम ॥ कोटियोजनमानस्तु कटाहस्संव्यवस्थितः ॥ इति । अस्मिंस्तु पक्षे *सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिरिति भागवतश्लोकस्थसूर्यशब्दस्तत्प्रकाश्यदेशपरो योज्यः । *रविचंद्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते ॥ ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता ॥ इति वक्ष्यमाणत्वात् । *प्रकाश्य पृथिवीमानं पञ्चविंशतिकोटिकम्, तत्प्रकाशकमेव सूर्यं कल्पयित्वा, ततः परं यावदण्डकटाहं पञ्चविंशतिरित्येवार्थः । यद्वाऽण्डकटाहान्तः पंचाशत्कोटिः पृथिवी, बहिश्चावरणभूता तावतीति, एवं शतकोटित्वं वराहपुराणानुसाराद्योज्यम् । यद्वा शास्त्रीयांगुलसिद्धैर्योजनैः पञ्चा-शत्कोट्य एव लौकिकांगुलसिद्धयोजनैः शतकोटयः स्युः । यद्वा कल्पभेदेन द्वयोरपि पक्षयोरविरोधः कल्प्यः ॥९६॥

सेयमिति ॥ धात्री—ओषधिद्वारा पोषकरी । विधात्री—कर्त्री । गुणाधिका—पंचगुणत्वात ॥ ९७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

विस्तार एष कथितः पृथिव्या भवतो मया । सप्ततिस्तु सहस्राणि द्विजोच्छ्रायोऽपि कथ्यते ॥ १ ॥
दशसाहस्रमेकैकं पातालं मुनिसत्तम । अतलं वितलं चैव नितलं च गभस्तिमत् ।
महाख्यं सुतलं चाग्र्यं पातालं चापि सप्तमम् ॥ २ ॥
शुक्लकृष्णारुणाः पीताः शर्कराश्शैलकांचनाः । भूमयो यत्र मैत्रेय वरप्रासादमण्डिताः ॥ ३ ॥
तेषु दानवदैतेयजातयश्शतशस्तथा । निवसन्ति महानागजातयश्च महामुने ॥ ४ ॥
स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः । प्राह स्वर्गसदां मध्ये पातालाभ्यागतो दिवि ॥ ५ ॥
आह्लादकारिणः शुभ्रा मणयो यत्र सुप्रभाः । नागाभरणभूषासु पातालं केन तत्समम् ॥ ६ ॥
दैत्यदानवकन्याभिरितश्चेतश्च शोभिते । पाताले कस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि जायते ॥ ७ ॥
दिवाऽर्करश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् । शशिरश्मिर्न शीताय निशि द्योताय केवलम् ॥ ८ ॥
भक्ष्यभोज्यमहापानमुदितैरपि भोगिभिः । यत्र न ज्ञायते कालो गतोऽपि दनुजादिभिः ॥ ९ ॥
वनानि नद्यो रम्याणि सरांसि कमलाकराः । पुंस्कोकिलाभिलापाश्च मनोज्ञान्यम्बराणि च ॥ १० ॥
भूषणान्यतिशुभ्राणि गन्धाढ्यं चानुलेपनम् । वीणावेणुमृदंगानां स्वनैरापूरितानि च ॥ ११ ॥
एतान्यन्यानि चोदारभाग्यभोग्यानि दानवैः । दैत्योरगैश्च भुज्यन्ते पातालान्तरगोचरैः ॥ १२ ॥
पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः । शेषाख्या यद्गुणान्वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः॥१३॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

विस्तार इति ॥ सप्ततिसहस्रोच्छ्रायत्वं सप्तभूमिकप्रासादन्यायेन ॥ १ ॥

दशसाहस्रमिति ॥ दशसहस्रेण भूमितद्विवरमानविभागः शिवरहस्योक्तः * तदन्तरपुटाः सप्त नागाः सुरसमाश्रयाः । योजनानां चायुतानि सप्त तत्त्वार्थचिन्तकैः ॥ सहस्रयोजनान्येषां दलान्यन्तरनेमयः । प्रत्येकशोऽन्तराण्येषां सहस्राणि नवाध्वनाम् ॥ इति । अध्वनां—योजनानामित्यर्थः । अत्र विशेषो वायूक्तः * पृथिव्यामुदकं सा च पृथ्व्यपामुपरि स्थिता । आकाशश्चापरमधः पुनर्भूमिः पुनर्जलम् ॥ इति । महाख्यम्-महातलम् । तच्च वालुकामयम् ॥ २—५ ॥

आह्लादकारिण इति ॥ नागाभरणेति । आभ्रियत इत्याभरणं, नागैर्भ्रियमाणासु भूषासु । यद्वा भूषाश्चूडाद्यलङ्काराः नित्याः फणामणिप्रभृतयो वा । नागाभरणभूषास्विति च पाठः ॥ ६ ॥

दैत्यदानवकन्याभिरिति ॥ विमुक्तस्य—विषयरागविमुक्तस्य ॥ ७ ॥

दिवेत्यादि ॥ रश्मिप्रवेशवचनाद्द्वारसद्भावोऽनुमेयः ॥ ८—१२ ॥

पातालानामिति ॥ * तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तर आस्ते या वै कला भगवत स्तामसी समाख्याताऽनन्ते * इति भागवतोक्तिः । तामसी—संहारहेतुभूततमोविशिष्टा । अत एवास्य वदनात् कालाग्निरुद्रनिष्क्रमणमुत्तरत्रोच्यते ॥ १३ ॥

योऽनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देवो देवर्षिपूजितः। स सहस्रशिरा व्यक्तस्वस्तिकामलभूषणः ॥ १४ ॥
फणामणिसहस्रेण यः स विद्योतयन्दिशः। सर्वान्करोति निर्वीर्यान् हिताय जगतोऽसुरान् ॥ १५ ॥
मदाघूर्णितनेत्रोऽसौ यः सदैवैककुण्डलः। किरीटी स्रग्धरो भाति साग्निः श्वेत इवाचलः ॥ १६ ॥
नीलवासा मदोद्रिक्तः श्वेतहारोपशोभितः। साभ्रगङ्गाप्रवाहोऽसौ कैलसाद्रिरिवापरः ॥ १७ ॥
लाङ्गलासक्तहस्ताग्रो बिभ्रन्मुसलमुत्तमम्। उपास्यते स्वयं कान्त्या यो वारुण्या च मूर्त्तया ॥ १८ ॥
कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलशिखोज्ज्वलः। संकर्षणात्मको रुद्रो निष्क्रम्यात्ति जगत्त्रयम् ॥१९॥
स बिभ्रच्छेखरीभूतमशेषं क्षितिमण्डलम्। आस्ते पातालमूलस्थः शेषोऽशेषसुरार्चितः ॥ २० ॥
तस्य वीर्यं प्रभावश्च स्वरूपं रूपमेव च। न हि वर्णयितुं शक्यं ज्ञातुं वा त्रिदशैरपि ॥ २१ ॥
यस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा। आस्ते कुसुममालेव कस्तद्वीर्यं वदिष्यति ॥ २२ ॥
यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाघूर्णितलोचनः। तदा चलति भूरेषा साद्रितोया सकानना ॥ २३ ॥
गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः। नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमव्ययः ॥ २४ ॥
यस्य नागवधूहस्तैर्गालितं हरिचन्दनम्। मुहुः श्वासानिलापास्तं याति दिक्क्षोदवासताम् ॥ २५ ॥
यमाराध्य पुराणर्षिर्गर्गो ज्योतींषि तत्त्वतः। ज्ञातवान्सकलं चैव निमित्तपठितं फलम् ॥ २६ ॥
तेनेयं नागवर्येण शिरसा विधृता मही। बिभर्ति मालां लोकानां सदेवासुरमानुषाम् ॥ २७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

ततश्च नरका विप्र भुवोऽधस्सलिलस्य च। पापिनो येषु (पच्यन्ते) पात्यन्ते ताञ्छृणुष्व महामुने ॥ १ ॥

य इति ॥ स्वस्तिकं—फणस्थरेखाचिह्नविशेषः ॥ १४—१८ ॥

कल्पान्त इति ॥ संकर्षणात्मकः—सङ्कर्षणाधिष्ठितः ॥ १९, २० ॥

तस्येति ॥ वीर्यम्—उत्साहः, प्रभावः—शक्तिः, स्वरूपं— तत्त्वम्, रूपम्—आकारः ॥ २१—२४ ॥

यस्येति ॥ गालितम्—वस्त्रशोधितम्। लम्भितं हरिचन्दनमिति पाठे लम्भितं समालम्बनीकृतम्, अंगरागीकृतमित्यर्थः। दिक्क्षोदवासतां-दिशां क्षोदवासनाम, अधिवासचूर्णत्वम्। दिक्षूदवासतामिति पाठे दिक्षु जलाधिवासनचूर्णत्वमिति ॥ २५ ॥

यमिति ॥ निमित्ते—ग्रहचारोत्पातशकुनादौ शुभाशुभसूचके, पठितम्। निमित्तफलितमिति च पाठः ॥ ॥ २६, २७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

उक्ता पुण्यभोगभूमिः। अथ पापभोगभूमिरुच्यते—ततश्चेति ॥ सलिलस्य—तमोगर्तोदकस्य, अधः ॥ १ ॥

रौरवस्सूकरो रोधस्तालो विशसनस्तथा । महाज्वालस्तप्तकुम्भो लवणोऽथ विलोहितः ॥ २ ॥
रुधिराम्भो वैतरणिः क्रिमिशः क्रिमिभोजनः । असिपत्रवनं कृष्णो लालाभक्षश्च दारुणः ॥ ३ ॥
तथा पूयवहः पापो वह्निज्वालो ह्यधःशिराः । संदंशः (कृष्ण) कालसूत्रश्च तमश्चावीचिरेव च ॥ ४ ॥
श्वभोजनोऽथाप्रतिष्ठश्चाप्रचिश्च तथा परः । इत्येवमादयश्चान्ये नरका भृशदारुणाः ॥ ५ ॥
यमस्य विषये घोराः शस्त्राग्निभयदायिनः । पतन्ति येषु पुरुषाः पापकर्मरतास्तु ये ॥ ६ ॥
कूटसाक्षी तथाऽसम्यक्पक्षपातेन यो वदेत् । यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥ ७ ॥
भ्रूणहा पुरहन्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम । यान्ति ते नरकं रोधं यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥ ८ ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्ता सुवर्णस्य च सूकरे । प्रयाति नरके यश्च तैस्संसर्गमुपैति वै ॥ ९ ॥

रौरव इति ॥ रौरवसूकरौ रुरुवराहकृतपीडात्मकौ । निखातवद्यत्र रुद्ध्यते स रोधः । तालद्रुमात्पातनं तत्पर्णकाण्डेन च छेदनं यत्र स तालः । करपत्रादिना तीक्ष्णशस्त्रेण यत्र च्छेदनं स विशसनः । * मुक्तस्ततोऽन्य-वह्निस्थः शैते संप्राप्य निर्वृतिमित्युक्तो महाज्वालः । यत्र तैलकुम्भेषु पच्यन्ते स तप्तकुम्भः । छित्त्वा छित्त्वा तप्तक्षारोत्क्षेपणं यत्र स लवणः । लोहितस्य-रुधिरस्य शोषणं यत्र स विलोहितः ॥ २ ॥

रुधिराम्भ इति ॥ तप्तरुधिरमयोदको देशो रुधिराम्भः । रुधिरमयी दुस्तरा नदी वैतरणी । यत्र क्रिमिषु शय्यते स क्रिमिशः । यत्र क्रिमयो भुज्यन्ते स क्रिमिभोजनः । कार्ष्णायसशंकुः निरन्तरं यत्र संचार्यते स कृष्णः । अतिशीतात्मा दारुणः ॥ ३ ॥

तथेति ॥ संदंशैर्यत्र जिह्वोत्पाटनं स संदंशः, यथोक्तम् * उत्पाटयन्ते तथा जिह्वाः संदंशैर्भृशदारुणैः । आक्रोशकानां दुष्टानां सदैवाबद्धभाषिणाम् । शस्त्रधारां सदैवैतां मृणालप्रस्तरं नरः । मन्यते नारकैः शस्त्रैर्विक्षतो द्विजसत्तम । हिमखण्डं च यच्छन्नो निवातं मन्यते नरः । विमुक्तो नरकाच्छीतादप्रकाशं तमस्तमः ॥ क्रिमिकीट-जलूकादितीक्ष्णदंष्ट्राग्रविक्षताः । भ्राम्यन्ते चान्धतामिस्रे वृथामांसाशिनो हि ये ॥ कालसूत्रेण भिद्यन्ते चक्रा-रूढास्तु मानवाः । पादांगुलिस्थेन सदा ह्यापादतलमस्तकम् । एकीभूतशरीरश्च विवेच्योऽतिचिरेण च ॥इ ति ॥ ४—६ ॥

कूटसाक्षीति ॥ साक्ष्यं जानन्नप्यवदन्नन्यथा वा वदन् यः स कूटसाक्षी । तथा यो धर्माधिकृतः सन् असम्यक्-अयथार्थं वदति, साक्षिवादादन्यत्—नर्मादिव्यतिरिक्तमनृतम् ॥ ७ ॥

भ्रूणहेति ॥ भ्रूणो गर्भः, सूत्रप्रवचनाध्यायी वा; यथाह बोधायनः * उपनीतमात्रो व्रतचारी वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः, एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः, अङ्गाध्याय्यनूचानः, कल्पाध्यायी ऋषिकल्पः, सूत्रप्रवचना-ध्यायी भ्रूणः, चतुर्वेद ऋषिः, अत ऊर्ध्वं देवः इति ॥ ८ ॥

सुराप इति ॥ सुवर्णस्य-विप्रसंबन्धिनो हेममात्रस्य, षोडशमाषमानस्य वा हेम्नः । संसर्गम्-अब्दं सह-शय्याशनादिना, सकृद्याजनादिना वा; * संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यः पतति तत्समः ॥ इति स्मृतेः ॥ ९ ॥

ाजन्यवैश्यहन्ता च तथैव गुरुतल्पगः। तप्तकुण्डे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः ॥ १० ॥
ाध्वीविक्रयकृद्बंधपालः केसरिविक्रयी। तप्तलोहे पतन्त्येते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥ ११ ॥
नुषां सुतां चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते। अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥ १२ ॥
ददूषयिता यश्च वेदविक्रयिकश्च यः। अगम्यगामी यश्च स्यात्ते यान्ति लवणं द्विज ॥ १३ ॥
चोरो विलोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा ॥ १४ ॥
वद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः। स याति क्रिमिभक्षे वै क्रिमिशे च दुरिष्टकृत् ॥ १५ ॥
पेतृदेवातिथींस्त्यक्त्वा पर्यश्नाति नराधमः। लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्त्ता च वेधके ॥ १६ ॥
करोति कर्णिनो यश्च यश्च खड्गादिकृन्नरः। प्रयान्त्येते विशसने नरके भृशदारुणे ॥ १७ ॥
असत्प्रतिगृहीता तु नरके यात्यधोमुखे। अयाज्ययाजकश्चैव तथा नक्षत्रसूचकः ॥ १८ ॥
वेगी पूयवहे चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः ॥ १९ ॥
लाक्षामांसरसानां च तिलानां लवणस्य च। विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ॥ २० ॥
मार्जारकुक्कुटच्छागश्ववराहविहंगमान्। पोषयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ॥ २१ ॥

राजन्येति ॥ राजन्यवैश्यौ यागस्थौ * सवनगतौ हि क्षत्रियवैश्यौ * इत्यादिस्मृतेः। राजभटान्—प्रयुद्धस्थान ॥ १० ॥

साध्वीविक्रयकृदिति ॥ साध्वी—भार्या। बन्धपालः—कारागृहाधिकारी। केसरी—अश्वः, * तप्तलोहे पश्ववणिक् तथा बन्धनरक्षिता। भार्याविक्रयकर्ता च यश्च भक्तं परित्यजेत् * इति वायुः। * ब्रह्महा मुच्यते येन न तेन हयविक्रयी * इति स्मृतिः। भक्त-शरणागतम् ॥ ११ ॥

स्नुषामिति ॥ अवमन्ता—अलीकनिर्बन्धकर्ता। आक्रोष्टा—गुरूणां विप्राणां चाधिक्षेप्ता, शप्ता वा॥१२॥

वेदेति ॥ वेददूषयिता—वेदनिन्दको विस्मर्ता च। अगम्याः—मातुलान्यन्त्यजाल्याद्याः ॥ १३ ॥

चोर इति ॥ सदाचारादिसिद्धसमयधर्मा मर्यादाः ॥ १४ ॥

देवद्विजेति ॥ दुरिष्टं—विकलो यागः, अभिचारो वा ॥ १५ ॥

पितृदेवातिथीनिति ॥ पित्रादीन्वर्जयित्वा आदावशनं पर्यशनम् ॥ १६ ॥

करोतीति ॥ कर्णिनः—शरविशेषाः ॥ १७ ॥

असत्प्रतिगृहीतेति ॥ असत्—कृष्णाजिनमेषादि; असतः—म्लेच्छादिकाद्वा। अयाज्याः—शूद्राद्याः, पतितव्रात्या वा। * अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते। स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः ॥ नक्षत्रजीवी वा ॥ १८ ॥ वेगीति ॥ वेगी—साहसिकः। मिष्टान्नभुक्—एक एव स्वादुभुक् ॥ १९ ॥

लाक्षेति ॥ लाक्षा जतु। रसाः—क्षीरमध्वाद्याः ॥ २०, २१ ॥

रङ्गोपजीवी कैवर्तः कुण्डाशी गरदस्तथा । सूची माहिषकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥ २२ ॥
अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः । रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमविक्रयिणश्च ये ॥ २३ ॥
मखहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ॥ २४ ॥
रेतःपातादिकर्तारो मर्यादाभेदिनो हि ये । ते कृष्णं यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये ॥ २५ ॥
असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः । औरभ्रका मृगव्याधा वह्निज्वाले पतन्ति वै ॥ २६ ॥
यान्त्येते द्विज तत्रैव ये चापाकेषु वह्निदाः ॥ २७ ॥
व्रतानां लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः । संदंशे यातनामध्ये पततस्तावुभावपि ॥ २८ ॥
दिवा स्वप्ने च स्कन्दन्ते ये नरा ब्रह्मचारिणः । पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥ २९ ॥
एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः । येषु दुष्कृतकर्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥ ३० ॥
यथैव पापान्येतानि तथाऽन्यानि सहस्रशः । भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥ ३१ ॥
वर्णाश्रमविरुद्धं च कर्म कुर्वन्ति ये नराः । कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते ॥ ३२ ॥
अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः । देवाश्चाधोमुखान्सर्वानधः पश्यन्ति नारकान् ॥ ३३ ॥
स्थावराः क्रिमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः । धार्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥ ३४ ॥

रङ्गोपजीवीति ॥ रङ्गोपजीवी—नटमल्लादिवृत्तिः । कैवर्तः—धीवरवृत्तिः । जीवति भर्तरि जारजः कुण्डः, तदन्नभोजी कुण्डाशी; अशृतमृद्भाण्डभोजी वा । गरदः—विषदः । सूची—राजगामी पैशुनः । * महिषीत्युच्यते भार्या भगेनोपार्जितं धनम् । उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः ॥ इति, लुलायीजीवो वा । लोभादिना अपर्वसु पर्वक्रियादिकर्ता पर्वकारी, पर्वसु तैलस्त्रीमांसादिभोगकारी वा ॥ २२ ॥

अगारदाहीति ॥ शाकुनिः—पक्ष्यादिजीवः, निमित्तशकुनाजीवो वा ॥ २३, २४ ॥

रेतःपातादीति ॥ मर्यादाभेदिनः—ग्रामादिसीमोल्लङ्घिनः । कुहकं—शाठ्यम्, इन्द्रजालादि वा ॥ २५ ॥

असिपत्रवनमिति ॥ औरभ्रकः—मेषाजीवी ॥ २६ ॥

यान्तीति ॥ अपाको दाह्यमृत्पिण्डेष्टकादिगर्भ इन्धनचयः ॥ २७, २८ ॥

दिवेति ॥ स्कन्दन्ते—शुक्रमवकिरन्ति । चशब्दात्पुत्रैरध्यापिताश्च पच्यन्ते; क्रमेणेति शेषः । पातकिनस्तत्तदुक्तनरकं पूर्वं भुक्त्वा तच्छेषेण सर्वनरकान् पर्यायेण भुञ्जत इत्यर्थः ॥ २९–३२ ॥

नारकिणां सुखिनो देवान्दृष्ट्वा क्लेशोऽधिकः स्यादित्याह—अधः शिरोभिरिति ॥ देवाश्चेति ॥ नारकान् पश्यतां देवानामपि पुण्यक्षये पापान्नरके पतिष्याम इति नित्यं साशङ्कत्वात्स्वर्गे नातिसुखं स्यात् । * स्वर्गेऽपि पातभीतस्येति हि वक्ष्यति ॥ ३३ ॥

एवं पापिनोऽनुभूतनानाविधनरकास्तच्छेषेण तामसादिगुणसंकरतारतम्येन नवधा भिन्नानि स्थावरादिजन्मानि यावन्मोक्षं क्रमेणारोहन्तीत्याह [illegible] । स्थावरा इति ॥ अब्जाः—[illegible] । धार्मिकाः—मनुष्येष्वेव केचित् । मोक्षिणः—ब्रह्मलोकस्थाः ॥ ३४ ॥

सहस्रभागप्रथमाः द्वितीयानुक्रमास्तथा । सर्वे ह्येते महाभाग यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥ ३५ ॥
यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः । पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥ ३६ ॥
पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा । तथा तदेव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः ॥ ३७ ॥
पापे गुरूणि गुरुणि स्वल्पान्यल्पे च तद्विदः । प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुस्स्वायंभुवादयः ॥ ३८ ॥
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ३९ ॥

सहस्रेति ॥ सहस्रभागप्रथमा इति । प्राथम्यमुत्तरोत्तरापेक्षया । सहस्रतमभागभूताः—सहस्रभागाः । त एव प्रथमाः उत्तरोत्तरापेक्षया ; द्वितीयत्वमुत्तरत्वम् । पूर्वेपूर्वे सर्वे एते स्थावराद्याः सहस्रतमभागास्सन्तः उत्तरोत्तरं द्वितीयानुक्रमाः स्युः ; स्थावरादिपूर्वपूर्वजातीयादुद्वितीयमुत्तरोत्तरं जन्मानुक्रामन्ति । एतदुक्तं भवति, पूर्वपूर्वजन्मसु स्थितेषु जन्तुषु कतिचिदेवोत्तरोत्तरं जन्म लिन्दन्तीति । तथाह वायुः * य स्सहस्रतमो भागस्स्थावराणां भवेदिह । पार्थिवाः क्रिमयस्तावत्संस्वेदाख्या भवन्ति ते ॥ संस्वेदजानां भागेन साहस्रेण हि संमिताः । औदका जन्तवः * इत्युपक्रम्य * य स्सहस्रतमो भागो भवेत्तु द्विपदा मिह । धार्मिकास्ते भुवि ज्ञेया पुनर्भागेन धार्मिकाः ॥ साहस्रेणैव भागेन धार्मिकेभ्यो दिवं गताः । य स्सहस्रतमो भागो धार्मिकाणां भवेद्दिवि ॥ संमितास्तेन भागेन मोक्षिणस्तावदेव हि । एवं सुदुर्लभा ह्शान्ता धार्मिकाः स्वर्गवासिनः ॥ इति । अयं च क्रमः प्रायिकः * तिर्यग्योनिगतः कश्चिन्मुच्यते नारकी परः । अनुग्रहप्रकारस्य क्रमोऽयं न विवक्षितः ॥ इति वायूक्तेः । * व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः पुंसां कर्मणां गुरुलाघवैः ॥ इत्यादित्यपुराणोक्तेश्च । इदं च स्थावरादिश्लोकद्वयं मोक्षदौर्लभ्यप्रतिपादनपरं न तु जीवेयत्ताक्रमपरम्, स्वर्गनरकादिस्थानां जीवानामानन्त्यात् । यावन्मुक्तिसमाश्रया इति । मुक्तास्तु द्वितीयानुक्रमा न भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कृतादिकाले तद्धर्माधिक्येऽपि स्वर्गिवन्नारकिणोऽप्यनन्ता इत्याह—यावन्त इति ॥ ३६ ॥

पापानां मध्ये यस्य यद्यथा प्रायश्चित्तं श्रुतावुक्तं तस्य तत्तथाऽनुस्मृत्य प्रायश्चित्तान्युक्तानीत्याह—पापानामिति ॥ ३७ ॥

पाप इति ॥ गुरूणि प्रायश्चित्तानि—साक्षात्कर्तुः प्राणान्तिकादीनि, गुरुणि पापे—मतिपूर्वकमत्यन्तमावृत्ते ; स्वल्पानि—रहस्यप्रायश्चित्तादीनि, अल्पे—सकृदज्ञानकृताप्रकाशानुमतिमात्रादिके । तत्र ह्यज्ञानकृते ब्रह्महत्यादिमहापातके द्वादशवार्षिकं, ज्ञानकृते तद्द्विगुणम्, आवृत्तौ तद्द्विगुणम्, अत्यन्तावृत्तौ तद्द्विगुणमिति साक्षात्कर्तुः । अनुग्राहकस्य तत्पादोनं, प्रयोजकस्यार्धम्, अनुमन्तुः सार्धपादः, प्रोत्साहकादीनां च ततोऽवरमित्यादिक्रमः । तत्र च महापातकानामज्ञानकृतानां द्वादशवार्षिकं कर्तुः शोधकं संव्यवहार्यत्वकरं च ; मत्या कृतानां तु स्मृत्युक्तं प्राणान्तिकं व्यवहार्यत्वकरं नरकहरं च ; द्वादशवार्षिकं तु द्विगुणमपि कामकृतानां पातकानां कर्तुः व्यवहार्यत्वकरं न तु नरकहरम् । एवमादिपापस्य प्रायश्चित्तस्य च गुरुलघुत्वादितारतम्यविदस्तद्विदः ॥ ३८ ॥

अथ मन्वादिभिरुक्तानां प्रायश्चित्तानां तत्तत्पापमात्रनिवर्तकत्वात्, * यः सकृत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनस्ततोऽपरमिति श्रुत्युक्तायाः पुनस्तत्पापप्रवृत्तेरनिवारकत्वाच्च तान्युपेक्ष्य सर्वेषामंहसां महीयसामल्पीयसां च देश-

कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते । प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥ ४० ॥
प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् । नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः ॥ ४१ ॥
विष्णुसंस्मरणात्क्षीणसमस्तक्लेशसञ्चयः । मुक्तिं प्रयाति स्वर्गाप्तिस्तस्य विघ्नोऽनुमीयते ॥ ४२ ॥
वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥ ४३ ॥
क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् । क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥ ४४ ॥
तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन्पुरुषो मुने । न याति नरकं सद्यस्संक्षीणाखिलपातकः ॥ ४५ ॥

कालाद्यविशेषेणात्यन्तोच्छेदकत्वादत एव पुनः पापप्रवृत्तेर्निवारकत्वान्मोक्षादिफलप्रदत्वाच्च तेभ्योऽशेषेभ्यो मिलितेभ्यः परं—प्रकृष्टं प्रायश्चित्तविशेषं सर्वोपनिषच्छ्रुतिस्मृतिपुराणसंमतमाह—प्रायश्चित्तानीति ॥ तपः—उपवासादि, कर्म—यज्ञदानादि । अनुस्मरणम्—अनुर्हीनार्थे, स्वस्य शेषत्वानुसन्धानपूर्वकं स्मरणम् । यथोक्तम् * आत्मदास्यं हरे स्स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मरेति। परं—* क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता, * तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतेत्यादि । इदमनुस्मरणं कीर्तनस्याप्युपलक्षणम् । अनन्तरं * क्व जपो वासुदेवेति कीर्तनस्य प्रशंसनात् ॥ ३९ ॥

ननु भगवतः स्मरणकीर्तनयोः * पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशमित्यादिवचनेषु आवृत्तयोः पापक्षयहेतुत्वं गम्यते ; * अवशेनापि यन्नाम्नि * सकृत्स्मृतोऽपीत्यादिषु स्मरणकीर्तनयोः सकृत्कृतयोरेव ; तत्र कथमविरोध इत्याशंक्याह-कृते पाप इति ॥ एकं-सकृत्कृतम् । कृतानां सर्वांहसां सकृत्कृतं स्मरणादि, करिष्यमाणानां तु आवर्त्यमानं पूर्वांहसां संस्कारनाशद्वारेण पुनरुत्पत्तिप्रतिबन्धतया प्रायश्चित्तमित्यविरोधः । नचात्राननुतप्तानामावृत्तिरनुतप्तानां तु सकृदित्यविरोधो वक्तव्यः । अनुतप्तस्यैव सर्वत्र प्रायश्चित्ताधिकारात् । न चेदं स्मरणमनुतापादिसहकारात्पापस्य निवर्त्तकम् किंतु वस्तुसामार्थ्यात्, तिमिरस्येव तरणिः । तस्मादत्रानुतापस्य नाङ्गत्वं किंत्वधिकारिविशेषणता ॥ ४० ॥

किञ्चात्र कालाद्यपि नापेक्ष्यमित्याह—प्रातरिति ॥ सद्य इति वचनात्सकृदेवेति गम्यते, अतः सद्य इत्यनेन विरोधात् प्रातरादिषु नावृत्तिरिति मन्तव्यम् । नर इति च जात्याश्रमाद्यनादरोक्तेर्देशकर्तृशौचाद्यनपेक्षा च लक्ष्यते । * चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाशौचं कीर्तने तस्य, इत्यादिवचनात् ॥ ४१ ॥

न केवलमिदं पापस्यैव नाशकं किं तु संसारस्यापीत्याह—विष्णुसंस्मरणादिति ॥ तस्य—मुक्तिसाधनीभूतभगवत्स्मरणवतः ॥ ४२ ॥

नित्यकर्माण्यपि भगवच्चिन्तायुक्तानि मुक्तिदानीत्याह—वासुदेव इति ॥ यथा प्रणयनं नित्ययागाङ्गमपि गोदोहनपात्रेण कृतं पशुफलप्रदं, तथा नित्यमपि जपादिकर्म भगवच्चित्तेन कृतं मुक्त्यै भवतीति युक्तम् ॥ ४३ ॥

एवं मुक्तिबीजभगवत्सङ्कीर्तनवतो देवेन्द्रत्वादिपदं विघ्न इत्याह—क्व नाकपृष्ठेति ॥ शाश्वतफलप्रदस्य हरिकीर्तनस्य स्वर्गादिपदं नश्वरत्वादननुरूपमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

यस्मादेवं सकृत् कीर्त्तनादि कृतस्य पापस्य क्षपणं, तस्मादावृत्तकीर्तनादिजः संस्कारः पापहेतुदुस्संस्कारनाशक इत्याह—तस्मादिति ॥ इदं संकीर्तनं श्रवणस्याप्युपलक्षणम् । वक्ष्यति च * हन्ति कलुषं

मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः । नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम ॥ ४६ ॥
वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च । कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ॥ ४७ ॥
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते । तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ॥ ४८ ॥
तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किंचित्सुखात्मकम् । मनसः परिणामोऽयं सुखदुःखादिलक्षणः ॥४९॥
ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते । ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥ ५० ॥

श्रोत्रं स यातो हरिरिति ॥ एवं श्रवणादेः सकृच्छ्रुतेर्व्रीह्यवघातवद्दृष्टफलत्वाभावाच्च प्राक्कृतपापक्षयार्थे नावृत्तिकल्पना न्याय्या; अनादिगिरिगुहोदरस्थतमोहरस्येव दीपस्य । उत्तरपापानुदयार्थं यावद्ब्रह्मारोक्ष्यमावृत्तिः कार्या, पुनस्तमोनुदयाय दीपस्येव यावदर्कोदयम् । न चैवं सुकरे नामकीर्तनादौ सति दुष्करे द्वादशवार्षिकादौ पुरुषाणामप्रवृत्तेर्मन्वादिवाक्यानामननुष्ठानलक्षणो बाध इति शंकनीयम् । भगवत्पराङ्मुखानां गुरुषु प्रायश्चित्तेषु सश्रद्धानां प्रवृत्तेः । किञ्च इदं स्मरणादि अश्रद्धया कृतमपि प्रायश्चित्तं भवति, यथा शिशुपालादेः । * हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः * इत्यादिवचनात् । स्मरणादेव पापक्षये सत्यपि युधिष्ठिरार्जुनबलभद्रादीनां विदुषामपि तीर्थयात्राद्यनुष्ठानमविद्वद्भक्तादिलोकसंग्रहार्थम् । अस्मिन्प्रकरणे हरिविष्णुनारायणेत्यनेकनाम्नां प्रयोगात्तेषां पापहरत्वमोक्षप्रदत्वप्रतिपादनाच्च सर्वाण्यपि नामानि सर्वपुरुषार्थसाधनानीति मन्तव्यम्, न तु वासुदेव इत्येकमेव नाम । तथा च श्रीविष्णुधर्मे * एकस्यैव समस्तस्य ब्रह्मणो द्विजसत्तम । नाम्नां बहुत्वं लोकानामुपकारकरं शृणु ॥ इत्युपक्रम्य, * वासुदेवाच्युतेति श्लोकेन केषांचिन्नाम्नां मोक्षप्रदत्वमभिधाय पश्चादन्येषां धर्मकामादिषु पृथग्विनियोगमुक्त्वा, * यद्वाऽभिरोचते नाम्नां तत्सर्वार्थेषु कीर्तयेत् । सर्वार्थसिद्धिमाप्नोति नाम्नामेकार्थता यतः ॥ इति सर्वेषां नाम्नां सर्वपुरुषार्थसाधकत्वस्योक्तत्वात् ॥ ४५ ॥

अथ स्वर्गादेरन्तरायत्वमुपपादयितुं निरुपाधिकसुखरूपभगवद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य वस्तुनः सुखात्मकत्वं दुःखात्मकत्वं च कर्मकृतं न स्वाभाविकम्; अतोऽस्थिरमनियतं चेत्याह—मनःप्रीतिकर इत्यादिना ॥ सुखदुःखसाधने स्वर्गनरके; तेन पुण्यपापयोरेव सुखदुःखसाधनत्वात्त एवोपचारात्स्वर्गनरकशब्दवाच्ये ॥ ४६ ॥

अनियतत्वं दर्शयति वस्त्वेकमिति ॥ वस्तु—अन्नपानादि । एकमेव वस्तु अनेकपुरुषापेक्षया दुःखाद्यात्मकं भवति; तस्मात् वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः—सुखदुःखाद्येकान्तरूपेण वस्तुनो वस्तुत्वं कुतः ॥ ४७ ॥

एवमनेकपुरुषापेक्षया दुःखाद्यात्मकत्वमव्यवस्थितमित्युक्तम् । एकस्मिन्नपि पुरुषे न व्यवस्थितमित्याह—तदेवेति ॥ ४८ ॥

उपसंहरति—तस्मादिति ॥ सुखदुःखात्मकत्वं सर्वस्य वस्तुनः कर्मकृतं न स्वरूपकृतम्, अतः कर्मावसाने तदपैतीत्यर्थः । तत्तद्विषयेषु पुण्यपापजन्यो मनोवृत्तिविशेषः सुखदुःखे इत्याह—मनस इति । यत्र विषयज्ञाने पुण्यमानुकूल्यं जनयति तत्सुखं, यत्र पापं प्रातिकूल्यं जनयति तद्दुःखमिति विवेकः ॥ ४९ ॥

मनोवृत्तिप्रसङ्गाद्विषयसङ्गिनी सा बन्धाय भवति, विषयनिवृत्ता मोक्षायेत्याह—ज्ञानमिति ॥ ज्ञानं-मनसः परिणामः, तदेव परं ब्रह्म—तत्प्राप्तिहेतुरित्यर्थः । * मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोरिति वक्ष्यति । ज्ञानात्मकमिति मनोवृत्तिजनितपुण्यपापनिमित्तमिदं सर्वम् । यथाह—* कर्मानुरञ्जितो भुङ्क्ते परिणामं स्वचेतस इति॥५०॥

विद्याविद्ये च मैत्रेय ज्ञानमेवोपधारय ॥ ५१ ॥
एवमेतन्मयाऽऽख्यातं भवतो मण्डलं भुवः । पातालानि च सर्वाणि तथैव नरका द्विज ॥ ५२ ॥
समुद्राः पर्वताश्चैव द्वीपा वर्षाणि निम्नगाः । संक्षेपात्सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

मैत्रेयः—
कथितं भूतलं ब्रह्मन्ममैतदखिलं त्वया । भुवर्लोकादिकाँल्लोकाञ्छ्रोतुमिच्छाम्यहं मुने ॥ १ ॥
तथैव ग्रहसंस्थानं प्रमाणानि यथा तथा । समाचक्ष्व महाभाग तन्मह्यं परिपृच्छते ॥ २ ॥
श्रीपराशरः—
रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते । ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता ॥ ३ ॥
यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तारपरिमण्डलात् । नभस्तावत्प्रमाणं वै व्यासमण्डलतो द्विज ॥ ४ ॥
भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय मण्डलम् । लक्षाद्दिवाकरस्यापि मण्डलम् शशिनः स्थितम् ॥ ५ ॥
पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् । नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात्प्रकाशते ॥ ६ ॥
द्विलक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् बुधो नक्षत्रमण्डलात् । तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थितः ॥ ७ ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः । लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥ ८ ॥
सौरिर्बृहस्पतेश्चोर्ध्वं द्विलक्षे समवस्थितः । सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमेकं द्विजोत्तम ॥ ९ ॥
ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां शतादूर्ध्वं व्यवस्थितः । मेढीभूतस्समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः ॥ १० ॥

विद्याविद्ये चेति॥ विद्याविद्ये-ज्ञानकर्मणी। मोक्षसाधनभूतं ज्ञानं विद्या, अनभिसंहितफलं कर्माविद्या। ते च ज्ञानमेव-मनोवृत्तिरूपज्ञानसाध्ये इत्यर्थः ॥ ५१—५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

कथितमिति ॥ कथितमित्यादि भुवनशेषस्य ज्योतिश्चक्रस्य च प्रश्नः ॥ १, २ ॥

रवीति ॥ तावती भूलोकाख्या ॥ ३ ॥

यावदिति ॥ यावत्प्रमाणा अभितः कटाहद्वयस्पृक्, विस्तारपरिमण्डलात्—व्यासाद्वृत्तपरिधिमानाच्च नभः—भुवर्लोकाख्यम् । व्यासमण्डलतः—तावद्विस्तारात्पञ्चाशत्कोटिवृत्तपरिधेः । सार्द्धशतकोटिकं स्वर्लोकावधेः, सूर्यस्य लक्षोच्छ्रितत्वोक्त्या भुवर्लोको लक्षोत्सेध इत्यप्यर्थादुक्तम् ॥ ४—९ ॥

ऋषिभ्य इति ॥ मेढिः—खलमध्यनिखातस्तम्भः ॥ १० ॥

त्रैलोक्यमेतत्कथितमुत्सेधेन महामुने । इज्याफलस्य भूरेषा इज्या चात्र प्रतिष्ठिता ॥ ११ ॥
ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोको यत्र ते कल्पवासिनः । एकयोजनकोटिस्तु यत्र ते कल्पवासिनः ॥ १२ ॥
द्वे कोटी तु जनो लोको यत्र ते ब्रह्मणः सुताः । सनन्दनाद्याः प्रथिता मैत्रेयामलचेतसः ॥ १३ ॥
चतुर्गुणोत्तरे चोर्ध्वं जनलोकात्तपः स्थितः । वैराजा यत्र ते देवाः स्थिता दाहविवर्जिताः ॥ १४ ॥
षड्गुणेन तपोलोकात्सत्यलोको विराजते । अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोको हि संस्मृतः ॥ १५ ॥
पादगम्यं तु यत्किञ्चिद्वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् । स भूलोकः समाख्यातो विस्तरोऽस्य मयोदितः॥१६॥
भूमिसूर्यान्तरं यच्च सिद्धादिमुनिसेवितम् । भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ॥ १७ ॥
ध्रुवसूर्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्दश । स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः ॥ १८ ॥
त्रैलोक्यमेतत्कृतकं मैत्रेय परिपठ्यते । जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ॥ १९ ॥
कृतकाकृतयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः । शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति ॥ २० ॥
एते सप्त मया लोका मैत्रेय कथितास्तव । पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैष विस्तरः ॥ २१ ॥
एतदण्डकटाहेन तिर्यक् चोर्ध्वमधस्तथा । कपित्थस्य यथा बीजं सर्वतो वै समावृतम् ॥ २२ ॥

त्रैलोक्यमिति ॥ इज्याफलस्य—त्यागफलस्य, भूः—भोगभूमिः, एषा-इदं त्रैलोक्यम । इज्या चात्र भारतवर्षे कर्तव्या ॥ उपासना योगादिक्रिया तत्फलं च सर्वलोकेष्वपि स्यात् * योगीश्वराणां गतिमाहुरन्तर्बहिस्त्रिलोक्या इति वचनात् ॥ ११ ॥

ध्रुवादिति ॥ कल्पवासिनः-कल्पावधिकायुषः ; मन्वन्तराद्यधिकारिणः इन्द्राद्याः स्वाधिकारनिवृत्तौ कालप्रतीक्षया महर्लोके तिष्ठन्ति, * विनिवृत्ताधिकारास्तु महर्लोकनिवासिनः, इति शैवोक्तेः, * कल्पाधिकारिणश्चात्र संस्थिता द्विजपुङ्गवाः, इति कूर्मोक्तेश्च । पुनस्ताननूद्य तल्लोकोच्छ्रायोऽभिधीयते-एकेति ॥ १२, १३ ॥

चतुर्गुणोत्तर इति ॥ चतुर्गुणोत्तर इति कोटिद्वयं प्रकृत्योक्तत्वाज्जनलोकादष्टकोटयुत्तरे व्योम्नि तपः । षड्गुणेनेत्यत्रापि तपसो द्वादशकोटयुच्छ्राये सत्यम् । इत्थं त्रयोविंशतिः कोटयो ध्रुवादूर्ध्वं सत्यमारभ्याण्डकटाहान्तं किंचिदूनं कोटिद्वयं ज्ञेयम् । ब्रह्मलोक एव भगवतः पुरं रुद्रादीनां च । तदुपरि तमस्ततोऽण्डकटाहश्च । यत्तु * जनलोकात्तपोलोकश्चतस्रः कोटयः स्मृताः । प्राजापत्यात् ब्रह्मलोकः कोटिषट्कं तु सूच्यते ॥ इति पुराणान्तरवचनं तत्तु तत्तल्लोकान्तरालविषयम् । इदं तु चतुर्गुणोत्तरे षड्गुणेनेत्यादिवचनं तत्तल्लोकान्तरालस्य लोकोच्छ्रायघनस्य च संहृत्य मानोक्तिपरमित्यविरोधः ॥ १४ ॥

षड्गुणेनेति ॥ अपुनर्मारकाः । सत्यलोकं प्राप्ता हि न पुनः संसरन्ति, * ब्रह्मलोकमभिसंपद्य न पुनरिमं मानवमावर्तमावर्तन्ते इति श्रुतेः । * ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम ॥ इति स्मृतेश्च । * आब्रह्मभुवनादित्यादिस्मृत्युक्तमावर्तनं चतुर्मुखाद्युपासनेन तत्तल्लोकप्राप्तिविषयं कल्प्यम् * तेषमेषां केचन ब्रह्मलोका रुद्रस्यान्ये सन्ति तत्रैव लोकाः । विष्णोरन्ये सन्ति लोका विशालास्तांस्तांल्लोकांस्तानुपास्य व्रजन्ति ॥ इति पुराणान्तरवचनात् । [तेषामपि नात्यन्तिकी संसारमण्डलाप्राप्तिलक्षणा निवृत्तिः, किंतु ब्रह्मलोकलये ये मृताः पुनस्तस्मिन्सृष्टे तत्रैव जायन्ते] ॥ १५—१९ ॥

कृतकाकृतयोरिति ॥ शून्यः—निर्जनः ॥ २०—२२ ॥

दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डं च तद्वृतम् । सर्वोम्बुपरिधानोऽसौ वह्निना वेष्टितो बहिः ॥ २३ ॥
वह्निश्च वायुना वायुर्मैत्रेय नभसा वृतः । भूतादिना नभस्सोऽपि महता परिवेष्टितः ।
दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रेयैतानि सप्त वै ॥ २४ ॥
महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् । अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानं वापि विद्यते ॥ २५ ॥
तदनन्तमसंख्यातप्रमाणं चापि वै यतः । हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिस्सा परा मुने ॥ २६ ॥
अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च । ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥ २७ ॥
दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत्पुमानपि । प्रधानेऽवस्थितो व्यापी चेतनात्माऽऽत्मवेदनः ॥ २८ ॥
प्रधानं च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया । विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृतौ संश्रयधर्मिणौ ॥ २९ ॥
तयोस्सैव पृथग्भावकारणं संश्रयस्य च । क्षोभकारणभूता च सर्गकाले महामते ॥ ३० ॥
यथा सक्तं चले वातो बिभर्ति कणिकाशतम् । शक्तिस्सापि तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्मकम् ॥३१॥
यथा च पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः । आदिबीजात्प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ॥ ३२ ॥
प्रभवन्ति ततस्तेभ्यः संभवन्त्यपरे द्रुमाः । तेऽपि तल्लक्षणद्रव्यकारणानुगता मुने ॥ ३३ ॥
एवमव्याकृतात्पूर्वं जायन्ते महदादयः । विशेषान्तास्ततस्तेभ्यः संभवन्ति सुरादयः ।
तेभ्यश्च पुत्रास्तेषां च पुत्राणामपरे सुताः ॥ ३४ ॥

दशोत्तरेणेति ॥ असौ-अम्बुपरीतोऽण्डः ॥ २३ ॥

वह्निश्चेति ॥ प्रधानस्यानन्त्याद्दशोत्तरत्वमप्यस्तीति शते पञ्चाशन्न्यायाद्दशोत्तराणि सप्तेत्युपपन्नम् । यद्वा कटाहादीनि महदन्तानि सप्तावरणानि; तत्र कटाहस्य दशोत्तरत्ववचनं छत्रिन्यायात् ॥ २४ ॥

महान्तमिति ॥ अनन्तस्येति । यतस्तस्य-अनन्तस्य, अन्तः-कालतो नाशः, संख्यानं-योजनेयत्तादिश्च नास्ति ॥ २५ ॥ तदिति ॥ अतोऽनन्तमसंख्यातप्रमाणम् तत् प्रधानमित्यन्वयः ॥ २६ ॥

अण्डानां चेति ॥ तत्र-प्रधाने, सन्तीति शेषः ॥ २७ ॥

दारुणीति ॥ चेतनात्मा-ज्ञातृस्वरूपः, आत्मवेदनः-स्वयंप्रकाशः । दारुणीत्यादिना दुर्विवेचत्वमुक्तम् ॥२८॥

प्रधानमिति ॥ सर्वभूतात्मभूतया—सर्वभूतव्यापिन्या, विष्णुशक्त्या—विष्णुसंकल्पेन, संश्रयधर्मिणौ—अन्योन्यसंश्लिष्टौ, वृतौ-भृतौ ॥ २९ ॥

तयोरिति ॥ सैव—शक्तिः, पृथग्भावः—मोक्षः, संश्रयः—बन्धः, तयोः कारणं-पुरुषस्य बन्धमोक्षहेतुरित्यर्थः । क्षोभकारणभूता—गुणवैषम्योन्मुख्यहेतुः ॥ ३० ॥

यथेति ॥ यथा वायुर्जले स्थितं कणिकाशतम् , असक्तं—निर्लेपं यथा बिभर्ति, तथा विष्णोः सा शक्तिः प्रधानपुरुषात्मकं सर्वं तद्गतदोषैरस्पृष्टं बिभर्ति । अनेन श्लोकेन धारणादावक्लेशोऽपि दर्शितः ॥ ३१ ॥

यथा चेति ॥ कार्यभूता वृक्षा यल्लक्षणास्तल्लक्षणेन तद्धर्मकेण पार्थिवत्ववृक्षत्वचूतत्वादिधर्मवता द्रव्येण उपादानकारणभूतेन यथा अनुगताः, एवं सत्त्वादिगुणमया महदादयस्तादृशादेवाव्यक्ताज्जायन्ते ॥ ३२—३४ ॥

बीजाद्वृक्षप्ररोहेण यथा नापचयस्तरोः । भूतानां भूतसर्गेण नैवास्त्यपचयस्तथा ॥ ३५ ॥
सन्निधानाद्यथाऽऽकाशकालाद्याः कारणं तरोः । तथैवापरिणामेन विश्वस्य भगवान्हरिः ॥ ३६ ॥
व्रीहिबीजे यथा मूलं नालं पत्राङ्कुरौ तथा । काण्डं कोशस्तथा पुष्पं क्षीरं तद्वच्च तण्डुलाः ॥ ३७ ॥
तुषाः कणाश्च सन्तो वै यान्त्याविर्भावमात्मनः । प्ररोहहेतुसामग्र्यमासाद्य मुनिसत्तम ॥ ३८ ॥
तथा कर्मस्वनेकेषु देवाद्यास्समवस्थिताः । विष्णुशक्तिं समासाद्य प्ररोहमुपयान्ति वै ॥ ३९ ॥
स च विष्णुः परं ब्रह्म यतस्सर्वमिदं जगत् । जगच्च यो यत्र चेदं यस्मिंश्च लयमेष्यति ॥ ४० ॥
तद्ब्रह्म तत्परं धाम सदसत्तत्परं पदम् । यस्य सर्वमभेदेन जगदेतच्चराचरम् ॥ ४१ ॥
स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपी जगच्च सः । तस्मिन्नेव लयं सर्वं याति तत्र च तिष्ठति ॥ ४२ ॥

कर्ता क्रियाणां स स इज्यते क्रतुः स एव तत्कर्मफलं च तस्य ।
स्रुगादि यत्साधनमप्यशेषं हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति ॥ ४३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

बीजेति ॥ यथा नापचयस्तरोः—अनेकबीजवृक्षकारणभावेऽपि यथा वृक्षस्य न विनाशः केनाप्यवयवेन, एवं देवादिसर्वसर्गेऽपि पञ्चभूतानां न क्षयः ॥ ३५ ॥

जगदुपादानकारणत्वेऽपि भगवतः स्वशरीरभूतप्रधानांशनिष्ठतया विकाराणां कालादिवत्स्वरूपेण परिणामित्वं नास्तीत्याह—सन्निधानादिति ॥ ३६ ॥

आत्मनां देवादिभेदेनोत्पत्तिरपि तत्तत्कर्मानुरूपभगवत्संकल्पायत्तेत्याह—व्रीहीत्यादि ॥ व्रीहिबीजे मूलनालादयः कारणभूतव्रीहिद्रव्यरूपेण स्थिताः परिणामशक्तिमन्तः क्षेत्रकर्षणोप्तिजलसेकादिप्ररोहहेतुसामग्रीमासाद्य मूलनालाद्यवस्थया यथा आविर्भवन्ति, एवम् आत्मानः स्वकर्मशक्तिसहितविष्णुशक्तिरूपसामग्रीमासाद्य देवादिरूपेणाविर्भवन्तीति ॥ ३७—३९ ॥

एवं विष्णोर्जगत्कारणत्वमुक्तम् । स एव परं ब्रह्मेत्याह—स चेति ॥ ४० ॥

अत्र यद्वृत्तैर्विष्णुः परामृश्यते । कारणवाक्येषु सद्ब्रह्मादिशब्दवाच्यमपि स एवेत्याह—तद्ब्रह्मेति ॥ परं पदं-परमप्राप्यम्, एतच्चराचरं जगदविशेषेण यस्य-यदीयमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

स एवेति ॥ जगच्च स इत्यनन्यत्वोपपादनं स एव मूलप्रकृतिरिति ॥ ४२ ॥

तत्प्राप्त्युपायो यागादिस्तत्साधनं च स एवेत्याह—कर्ता क्रियाणामिति ॥ तत्कर्म-तस्यानुष्ठानम् । तस्य-क्रतोः ॥ ४३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत । ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्यादीनां शृणुष्व मे ॥ १ ॥
योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव । ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ॥ २ ॥
सार्धकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि वै । योजनानां तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥
त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके । संवत्सरमये कृत्स्नं कालच(क्रे)क्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ४ ॥

अथ ज्योतिश्चक्रम् । व्याख्यातमिति ॥ एतत्-ब्रह्माण्डसंस्थानं मया तव व्याख्यातम् ॥ १ ॥

योजनानामिति ॥ भास्करस्य देहव्याप्तो रथभागो नवसाहस्रः, वक्ष्यमाणगन्धर्वादिपरिवारावकाशार्थो रथांशश्च सहस्रमात्रः, इत्थं दशसहस्रो रथः, * मण्डलं भास्करस्याथ योजना(ग्रा)नान्निबोधत । नवयोजनसाहस्रो विस्तारो भास्करस्य तु ॥ इति, * दशयोजनसाहस्रो विस्तारायामतो रथः * इति च तेजोमयतया दूरतो मण्डलत्वेन दृश्यमानस्य तद्देहस्य नवसहस्रतया तद्रथस्य च दशसहस्रतया वायूक्तेः । ईषादण्डः द्विगुणः—विंशतियोजनसहस्रः ॥ २ ॥

सार्धकोटिरिति ॥ अधिकानि च पञ्चाशत्सहस्रयोजनानि आमेरोर्मानसोत्तरपर्यन्तं स्थितस्येह महाक्षत्वेन विवक्षितत्वात् तत्र-मेरुमध्योपरि षोडशसहस्रोच्छ्रितगगनस्योत्तराग्रे मानसोत्तरोपर्यर्द्धलक्षोच्छ्रितान्तरिक्षावस्थितदक्षिणाग्रे महाक्षे—* चक्रं, हिरण्मयेनानल्पेनेति मात्स्योक्तमानम् संवत्सरात्मककालचक्रतयोपास्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥

त्रिनाभिमतीति ॥ त्रिनाभीत्यादेर्मात्स्योक्तिर्व्याख्या—* अहस्त्रिनाभिस्सूर्यस्य एकचक्रस्य वै स्मृतम् । अरास्संवत्सराः पञ्च नेम्यष्षड्तवस्स्मृताः ॥ इति वायूक्तिस्तु * अहस्त्रिनाभिस्सूर्यस्य अराः पञ्चर्तवः स्मृताः । नेम्यष्षड्तवस्तस्येति । यद्वा चातुर्मास्यैस्त्रिनाभिर्हेमन्तशिशिरयोरैक्यं कृत्वा पञ्चभिः पञ्चारं, षड्तुभिः षण्णेमि । तथाहि यास्केन निरुक्तम् * त्रिनाभिचक्रं त्वृतुसंवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरं सर्वमत्राभिस्तौति पञ्चारे चक्र इति, पंचर्तुतया * पञ्चर्तवस्संवत्सरस्य, इति च ब्राह्मणम् । हेमन्तशिशिरयोः समासेन षडर आहुरर्पितमिति षड्तुतया अराः प्रसृता नाभिमति च । अक्षयात्मके-नित्यप्रवाहे । चक्रमिति पाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । प्रागुक्ते संवत्सरात्मके कालचक्रे कृत्स्नं-कालायत्तं जगत्प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिपञ्चारत्वादिकं हि चक्रविशेषणं * द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नतानीति पञ्चारे चक्रे, इति श्रुतेः । यद्वा पूर्वश्लोकोक्ते संवत्सरादिकालात्मकतयोपास्ये रविरथचक्रे कृत्स्नं कालचक्रं-परिवर्तनशीलं कालावयववृन्दं स्थितम् । लक्षप्रमाणमित्यादि ह्रस्वाक्षस्य यत्प्रमाणं तदेव तस्य रथस्य युगखण्डयोः संहत्य मानम्; सार्धपञ्चचत्वारिंशत्सहस्रं तस्य युगमित्यर्थः । युगस्य खण्डयोः पृथगुक्तिः विनियोगद्वैधात् । तथा हि मेरुमानसोत्तरावधि व्याप्तमहाक्षोपरि तदानुकूल्येन यमलवत्स्थितः उदग्दक्षिणायनकाष्ठयोरन्तरालमण्डलेषु रथस्याकर्षणविकर्षणार्थम् ध्रुवगृहीतवातरश्मिबद्धः कुविन्दनाडीवत्सञ्चारी ह्रस्वाक्षः, तदुपरि बद्धो दशसहस्रो रथोऽवतिष्ठते; ह्रस्वाक्षमध्यमारभ्य रथद्विगुण ईषादण्डः प्रत्यङ्मुखो ज्ञेयः, * द्विगुणोऽस्य रथोपस्थादीषादण्डः प्रमाणतः * इति मात्स्योक्तेः । ईषाग्रे तिर्यङ्निबद्धमध्यं ह्रस्वाक्षसमदैर्घ्यं युगम्; युगस्य वामार्धं सप्ताश्वबन्धने विनियुक्तम्

हयाश्च सप्त च्छंदांसि तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुभेव च ।
अनुष्टुप्पंक्तिरित्युक्ताश्छंदांसि हरयो रवेः ॥ ५ ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । पञ्चान्यानि तु सार्धानि स्यन्दनस्य महामते ॥ ६ ॥
अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्धयोः । ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै ।
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥ ७ ॥

---

* असङ्गैस्तुरगैर्युक्तं यतश्चक्रं ततः स्थितैरिति लैङ्गोक्तेः, * सप्ताश्वरूपच्छन्दांसि वहन्तो वामतो रविमिति लैङ्ग-वायव्योक्तेश्च । रथोत्तरभागस्थयुगार्धं तु मेर्वासन्नं तद्वायुरश्मिद्वारा ध्रुवाधारम् । एवं तेन युगार्द्धेन सह ह्रस्वाक्षोत्तरभागोऽपि मेर्वासन्नो ध्रुवरश्मिबद्धस्तद्द्वारा ध्रुवाधारः । एतेन ह्रस्वाक्षश्च रथोत्तरभागस्थयुगाग्रं चोभयं दीर्घाक्षोपरि स्थितत्र्यशीतिशतमण्डलरेखामार्गेण सञ्चारादथदक्षिणभागे स्वस्वाग्रद्वयनिबद्धरश्मिभ्यां ध्रुवेणोदगयने मेर्वभिमुखमाकृष्यते; दक्षिणायने महाक्षोपर्येव मानसोत्तराभिमुखं शिथिलीकृत्य विकृष्यते । तेन महाक्षोपरि यन्त्रितह्रस्वाक्षस्थबिम्बस्य दक्षिणोत्तरगतिर्नान्यथेत्युक्तं भवति । यल्लैङ्गमात्स्यवायव्येषु * युगाक्षकोटिसंबन्धौ द्वौ रश्मी स्यन्दनस्य तु । ध्रुवेण प्रगृहीतौ तौ विकृष्य युगयोस्तु वै ॥ युगाक्षकोटिस्थौ तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु । ध्रुवेण प्रगृहीतौ तौ रश्मी यौ नयतो रविम् ॥ भ्रमतो मण्डलानि स्युः खेचरस्य रथस्य तु । भ्रमन्तमनुगच्छन्तौ ध्रुवं रश्मी तु तावुभौ ॥ ह्रसतस्तस्य रश्मी तु मण्डलेषूत्तरायणे । वर्धेते दक्षिणे चैव भ्रमतो मण्डलानि तु ॥ आकृष्येते यदा तौ तु ध्रुवेणाधिष्ठितौ तदा । सोऽभ्यन्तरगतस्सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु । ध्रुवेण मुच्यमानाभ्यां रश्मिभ्यां पुनरेव तु ॥ तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ एवं सर्वाधारभूतो महाक्षोऽपि ध्रुवेण रश्म्यन्तरेण भ्राम्यमाणश्चक्रं भ्रामयन्प्रत्यग्भ्रमति । यथाऽऽह वायुः * चक्रमक्षे निबद्धं तु ध्रुवे चाक्षः समर्पितः । सहचक्रो भ्रमत्यक्षः सहाक्षो भ्रमति ध्रुवः ॥ द्वितीयेऽक्ष इति द्वितीयशब्देन सन्निहितह्रस्वाक्षापेक्षया तत्र चक्रं प्रतिष्ठितमिति प्रागुक्तविनियोगो महाक्षः स्मर्यते ॥ ४ ॥

हयाश्चेत्यादि ॥ चशब्देन प्राग्विनियुक्तादुत्तरयुगार्द्धादितरस्मिन् द्वितीये रथवामयुगार्द्धे छन्दोमयत्वेनोपास्याः सप्ताश्वाश्च संस्थिता इत्यनुषङ्गात्तद्योग्ययुगार्द्धपदं लभ्यते । अत्रेयं परिपाटी ज्ञातव्या—जम्बूद्वीपमध्ये मेरुः, तदुपरि पंचदशलक्षे ध्रुवः, मेरोरुपरि षोडशसहस्रांतरिक्षे महाक्षस्य मूलं तस्याग्रं सचक्रं मानसाद्रयुपर्यर्द्धलक्षेऽन्तरिक्षे, महाक्षे त्र्यशीतिशतमण्डलरेखास्तत्तद्दिने रविबिम्बभ्रमणगोचराकाशप्रदेशवृत्तोपाधिभूता दक्षिणोत्तरकाष्ठयोरन्तरालभवा मण्डलाख्याः मेरुं मध्यबिन्दुं कृत्वा तत्तद्रेखागर्भमाकाशे तत्तद्दिनबिम्बभ्रमणमुत्पद्यते । यावद्दक्षिणोत्तरकाष्ठं त्र्यशीत्यधिकशतदिनगम्यत्वादयनस्य तावन्ति मण्डलानि स्युः । तन्नाक्षे रथो दशसहस्रमितो रविबिम्बादिशब्दव्यपदेश्यो महाक्षोपरि संचारिणा ह्रस्वाक्षेण संयुतः प्रत्यङ्मुखः, स च ज्योतिश्चक्रभ्रामकप्रवहानिलाख्यध्रुवरश्मिवशात् ग्रहतारागणैः सहित एव प्रत्यहं प्रत्यङ्मुखमेकवारं मेरुं प्रदक्षिणयन्नेव ह्रस्वाक्षयुगोत्तरकोट्यग्रबद्धध्रुवगृहीतवातरश्मिद्वयाकर्षणविकर्षणवशान्नक्षत्रचक्रमार्गेण च किंचित्किंचित्प्राग्लम्बमान एवोदग्दक्षिणायनयोर्यावत् काष्ठान्तमनुकृष्यते विकृष्यते च, अश्विन्यां दृष्टग्रहस्यानन्तरं कालान्तरे तत्पुरतः स्थितभरण्यादौ स्थितिदर्शनात् किंचित्प्राग्गतिश्च रश्म्यन्तरवशात्स्वस्वचारानुगुण्यात्सिद्धा । एवं दक्षिणोत्तरच्छायादर्शनादुदग्दक्षिणा गतिश्च सिद्धा । ताराचक्रं नाम तत्तत्कालपरिदृश्यव्योमावच्छेदकं छत्राकारमश्विन्यादिसप्तविंशतिधिष्ण्यविभक्ताकाशक्षेत्रकं ज्योतिर्मण्डलं मेरु-

मानसोत्तरशैलस्य पूर्वतो वासवी पुरी। दक्षिणे तु यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य च।
उत्तरेण च सोमस्य तासां नामानि मे शृणु ॥ ८ ॥
वस्वौकसारा शक्रस्य याम्या संयमनी तथा। पुरी सुखा जलेशस्य सोमस्य च विभावरी ॥ ९ ॥
काष्ठां गतो दक्षिणतः क्षिप्तेषुरिव सर्पति। मैत्रेय भगवान्भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः ॥ १० ॥
अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान्रविः। देवयानः परः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षये ॥ ११ ॥
दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः। सर्वद्वीपेषु मैत्रेय निशार्द्धस्य च सन्मुखः ॥ १२ ॥

मध्यस्थ ध्रुवनाभिकम्। तत्पुनर्द्वादशधा कल्पितमेषादिराश्यात्मना विभक्तम्। सपादमश्विन्यादिनक्षत्रद्वयक्षेत्रं हि मेषादिरेकैको राशिः। तत्र धनुर्मकरसन्धौ मानसोत्तरासन्ने दक्षिणपरमकाष्ठायामुत्तरायणोपक्रमः। एवं मिथुनकर्किसन्धौ मेर्वासन्ने उदक्काष्ठान्ते दक्षिणायनारम्भः। तच्च भचक्रं किंचिद्दक्षिणनम्रमुदगुन्नतप्रायं पूर्वाभिमुखप्रदक्षिणनिबद्धाश्विन्यादिनक्षत्रकल्पितराशिकम्। तत्र ह्युत्तराषाढाद्वितीयपादादिसार्द्धत्रयोदशर्क्षक्षेत्रमुत्तरमयनमेकार्धे; अर्धान्तरे तु पुनर्वस्वन्त्यपादादिसार्धत्रयोदशर्क्षक्षेत्रं दक्षिणम्। मीनमेषसन्धिरुदग्विषुवन्मध्यं कन्यातुलासन्धिर्दक्षिणं विषुवम्। एवं महाक्षेऽप्यारोहावरोहाभ्यां द्वे अयने राशिषट्कं सार्द्धत्रयोदशर्क्षं च कल्प्यम्। यथा महाक्षे दक्षिणोत्तरचलनं तदनुरूपं भचक्रं च तत्समान्तरिक्षे तिर्यङ्मुखनिबद्धं ज्ञेयम्। तथा राशिद्वयमेकषष्टिमण्डलं च भुक्तं चेद् भचक्रेऽपि षष्ठांशो राशिद्वयात्मकं सार्द्धचतुर्नक्षत्रं प्राग्गत्या भोक्तव्यमित्याद्यह्यम्। तत्तद्देशे चक्रार्द्धस्य दर्शनादर्शनाभ्यां राशिषट्कस्योदितताऽस्तमितता च। तत्र प्रायशो मीनमेषौ ह्रस्वौ, वृषभकुम्भौ ततोऽधिकौ, नक्रमिथुने किंचिद्दीर्घे, सिंहवृश्चिकौ दीर्घतरौ, (कर्किचापौ दीर्घतमौ), धनुःकर्कटौ ततोऽधिकौ, समे कन्यातुले। तत्रार्काक्रान्तराश्यंशमारभ्य षड्राशिक्षेत्रदर्शनकाल एव तत्र देशेऽहः, इतरषट्कदर्शनकालो रात्रिः। तद्राशिप्रमाणाधीनौ दिनरात्रिवृद्धिह्रासौ। इत्यादिज्योतिश्शास्त्रस्थितिश्च पुराणसंमता ज्ञेया ॥ ५—७ ॥

उदयादिस्थानविभागप्रदर्शनायाह—मानसेति ॥ पूर्वत इति। मानसोत्तरे मेरौ च पुरीणां दिक्चतुष्कं ब्रह्मापेक्षया नित्यनिबद्धं ज्ञेयम्। ब्रह्मणो ह्यादौ स्रष्टुं स्थितस्य पुरोदेशः पूर्वाऽभूत्, पश्चाद्भागः प्रतीची, दक्षिणहस्तदेशो दक्षिणा, इतरहस्तदेश उत्तरेति। तन्निरुक्तं यास्केन * दीर्घहस्तप्रकृतिरिति ॥ ८, ९ ॥

काष्ठां गत इति ॥ * अथ तस्योपरिष्टात्तु भ्रमतो दक्षिणायनमिति लैङ्गोक्तेः इन्द्रादिपुरोपरि गगने भ्रमन्दक्षिणकाष्ठां गतो ज्योतिश्चक्रप्रान्तं गत्वा शीघ्रं भ्रमति। कुलालचक्रप्रान्तस्थो जन्तुरिव ॥ १० ॥

अहोरात्रेति ॥ अह्नो रात्रेश्च व्यवस्थानकारणं रविर्जनैर्दृश्योऽदृश्यः सन्। देवयानः—अर्चिरादिः, मुक्तिमार्गपर्वत्वात्। छान्दोग्ये * तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्ति, अर्चिषोऽहः अह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान् मासेभ्यस्संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनान् ब्रह्म गमयति एष वै देवयानः पन्थाः * इति। अत्र चोक्तः श्लोकः "अर्चिर्भस्त्रोऽर्द्धमासः सित उदगयने ये षडर्कस्य मासास्तेऽब्दो वाय्वर्कचन्द्रास्तटिति च पुरुषश्शक्रधात्रोश्च लोकौ। वोढारो विद्युतोऽर्वाङ्नयति तु पुरुषो वैद्युतस्तेभ्य ऊर्ध्वं ब्रह्मज्ञान्मानवोऽस्मात्परमिति कथयन्त्युत्तरं मार्गमेतम् ॥ ११ ॥

दिवसस्येति ॥ दिवसस्येत्यादिश्लोकचतुष्टयस्यायं भावः—यथा लक्षोच्छ्रित एव व्योम्नि स्थितस्तीक्ष्णातपः स्वामितो द्वितीययामगम्यदेशभासकस्सन्भ्रमति, तथा स्थित एव साधस्त्यदेश्यानां मध्याह्नकृत्, तत्संमुखसमसूत्र-

उदयास्तमये चैव सर्वकालं तु सम्मुखे । विदिशासु त्वशेषासु तथा ब्रह्मन् दिशासु च ॥ १३ ॥
यैर्यत्र दृश्यते भास्वान्स तेषामुदयः स्मृतः । तिरोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥ १४ ॥
नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥ १५ ॥
शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् । विकोणौ द्वौ विकोणस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा ॥ १६ ॥

स्थभचक्रार्द्धव्यवहितोत्तरदेशानामर्द्धरात्रकृत्, तथा तद्दिनभचक्रपादव्यवहितपश्चिमदेशस्थैर्दूरत्वाद् भूलग्न इव दृश्यमान उदेतीति व्यपदेश्यः, तावद्दूरस्थप्राग्देश्यैर्दूरीभवन्भूलग्न इवादृश्यमानोऽस्तमेतीति व्यपदेश्यः । उदयेऽस्तमये च दूरत्वान्नम्रः, यथा मेघः स्वाधरस्थैरुन्नतस्ततो दूरस्थैर्भूलग्न इव दृश्यः । एवं लक्षोच्छ्रितनीक्ष्णरश्मेर्मेरुं प्रदक्षिणयत एव द्रष्टृवशान्मध्याह्नादिव्यवहार इति । तदुदाहृतं वायुना "मध्यमश्वामरावत्यां यावद्व्रजति भास्करः । वैवस्वते संयमने उदयस्तत्र दृश्यते । सुखायामर्धरात्रस्थो विभायामस्तमेति च ॥ इत्यादि । अतो दूरत्वादेवादर्शनमस्तमयः, न तु मेरुव्यवहितेः । मेरोर्व्यवधायकत्वे तु नवकोटिमितं मानसोत्तरपरिधिमहोरात्रेण भ्रमतो भानोर्द्वात्रिंशत्सहस्र-संमितमेरुणाच्छाद्यमार्गस्य क्षणमात्रगम्यत्वान्नित्यं रात्रेरल्पत्वप्रसंगो नित्यमेवैशान्यवायव्ययोरेवोदयास्तमयप्रसंगो दक्षिण-काष्ठायामाग्नेयनैर्ऋत्ययोरुदयास्तमयसिद्ध्यर्थं प्रत्यहमाच्छादकान्तरकल्पनाप्रसङ्गश्च । अतो दूरत्वादेवादर्शनम् । तथाह वायुः * विदूरभावादर्कस्य प्रोद्यतस्य विरश्मिता । रक्तता च विरश्मित्वाद्रक्तत्वाच्चाप्यनुष्णता ॥ रेखायामास्थितः सूर्यो यत्र तत्र च दृश्यते ॥ ऊर्ध्वं शतसहस्रात्तु योजनानां न दृश्यते ॥ मात्स्ये च * विदूरभावादर्कस्य भूमेर्लेखा-गतस्य च । हीयन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते ॥ रेखा—तद्दिनभ्रमणवृत्तचतुर्थांशे द्रष्टुः पूर्वापरयोः कल्पिता रेखा, यत्र भूलग्न इव ग्रहो दृश्यते । शतसहस्रशब्दश्च भानुभ्रमणपरिधितुरीयांशोपलक्षणम् । यद्भाग-वते * यथा चैन्द्र्याः पुर्याः प्रचलति पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति, एवं ततो वारुणीं सौम्यामैन्द्रीं च पुनः, तथान्ये च ग्रहास्सोमादयो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे समाभ्युद्यन्ति सह चाभिनिम्लोचन्ति तेन समुद्रतीरस्थानां द्रष्टॄणां समुद्रसलिलमध्यादिवोद्यन्नन्येषां तु भुवं भित्त्वे-वोद्यन्नस्तं यात्वाऽदृश्यः परम्, न तु परमार्थतो नम्रत्वमस्तमयादिर्वाऽर्कस्य, "स वा एष न कदाचनास्तमेति नोदेति, इति श्रुतेः । * विभ्राजमानः सरिरस्य मध्यात्, * अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपस्सायं प्रविशतीति मन्त्र-ब्राह्मणानि तु समुद्रवेलास्थितद्रष्टृप्रतिभासानुवादेन आदित्यस्तुतिपराणि । गोलकाकारां भुवमुपर्यधोभागेन प्रदक्षि-णयतो ज्योतिश्चक्रस्यार्द्धं तत्स्थग्रहांश्च भूम्यर्धमेवाच्छादयति तेनोदयास्तमयवैचित्र्यव्यवस्थितिं वदन्तो ज्योतिर्विदोऽपि पौराणिकरीत्योदयास्तमयव्यवस्थोपपत्तेः भूमेर्गोलकाकारानुपपत्तेश्च निरस्याः । भुवो हि गोलकाकारत्वे समुद्रजलानां परितो विसृमरत्वप्रसङ्गः, सरित्प्रवाहादिनियमभङ्गप्रसङ्गश्च । अतो ज्योतिषं प्रतीत्यनुगुणगणितप्रधानं नात्र प्रमाणम् ॥ १२—१५ ॥

अथैतामेव दिक्चक्रार्द्धव्याप्तिमुदाहरति—शक्रादीनामिति । पुरेण दिगुपलक्ष्या, विकोणेन विदिक्, शक्राद्यन्यतमस्य पुरोपरिस्थितस्तत्पुरदिशं तदभितःस्थितं दिग्द्वयम्, अनन्तरं विदिशौ च स्पृशति । एवमाग्नेयादि-विदिक्संस्थः तां विदिशं तदभितः स्थितं दिग्द्वयम् अनन्तरं विदिग्द्वयं च भासयति ; अष्टदिङ्मण्डले अर्द्धं भासयती-त्यर्थः । तद्यथा इंद्रपुर्या ऊर्ध्वं तिष्ठन् तत्र मध्याह्नमीशकोणस्थानां तृतीययामांतमग्निकोणस्थानामाद्ययामान्तं याम्य-पुरस्थानामुदयं सौम्यपुरस्थानामस्तमयं करोति । एवमग्निविकोणस्थस्तत्रस्थानां मध्याह्नं यथेन्द्रपुर्योराद्यतृतीययामान्तौ निर्ऋतीशकोणयोरुदयास्तमयौ, च करोति । एवं सर्वदिग्विदिक्षु योज्यम् ॥ १६ ॥

उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्नात्तपन्रविः। ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं निगच्छति ॥ १७ ॥
उदयास्तमनाभ्यां च स्मृते पूर्वापरे दिशौ। यावत्पुरस्तात्तपति तावत्पृष्ठे च पार्श्वयोः ॥ १८ ॥
ऋतेऽमरगिरेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभाम्। येये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम्।
तेते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ॥ १९ ॥
तस्माद्दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि। सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः ॥ २० ॥
प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तं गच्छति भास्करे। विशत्यग्निमतो रात्रौ वह्निर्दूरात्प्रकाशते ॥ २१ ॥
वह्नेः प्रभा तथा भानुं दिनेष्वाविशति द्विज। अतीव वह्निसंयोगादतः सूर्यः प्रकाशते ॥ २२ ॥
तेजसी भास्कराग्नेये प्रकाशोष्णस्वरूपिणी। परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम् ॥ २३ ॥
दक्षिणोत्तरभूम्यर्द्धे समुत्तिष्ठति भास्करे। अहोरात्रं विशत्यम्भस्तमःप्राकाश्यशीलवत् ॥ २४ ॥
आताम्रा हि भवन्त्यापो दिवानक्तप्रवेशनात्। दिवा विशति चैवांभो भास्करेऽस्तमुपेयुषि।
तस्माच्छुक्ला भवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् ॥ २५ ॥
एवं पुष्करमध्येन यदा याति दिवाकरः। त्रिंशद्भागं तु मेदिन्यास्तदा मौहूर्त्तिकी गतिः ॥ २६ ॥

उदित इति ॥ गावो रश्मयः ॥ १७ ॥

उदयेति ॥ तद्वृद्धिह्रासावासत्तिविप्रकर्षकृतदर्शनादर्शनाभ्याम्। उदयेन पूर्वा दिक्, अस्तमयेनापरा दिक्। अत एवोद्यंतं भास्वन्तं पश्यतां वामदक्षिणभागे स्थितत्वात्सर्वेषामुत्तरो मेरुर्लोकालोकाचलश्च दक्षिणः स्यात् ॥ १८, १९ ॥

तस्मादिति ॥ तस्माद्दिश्युत्तरस्यां नित्योत्तरस्य मेरोरुपरिदिग्भागे ब्रह्मसभाप्रभया सदा दिवात्वम्, तत्रार्कप्रभासञ्चाराभावान्नित्यरात्रित्वोपचारः ॥ २० ॥

अथोदयास्तमयनिर्णयप्रसक्तसंध्यानुष्ठानाग्निहोत्रीयसंसृष्टहोमप्रथमाहुतिशेषं * यस्य वै द्वौ पुण्यौ गृहे वसत इत्यादि ब्राह्मणमनुगृह्णाति—प्रभा विवस्वत इत्यादिना ॥ प्रभेति ॥ सूर्यप्रभायाश्चतुर्थांशो निश्यग्निं विशति * प्रभा हि सौरी पादेनेति वायूक्तेः; वह्निपादस्तथेति श्लोकेश्च ॥ २१—२३ ॥

अथाहोरात्रसन्धिप्रसंगेन तदनुकारिच्छायातपसन्धिस्थवसतीवरीसंज्ञितजपग्रहणशेषं * यद्वै दिवा भवतीत्यादि ब्राह्मणमनुगृह्णाति—दक्षिणोत्तरेति सार्द्धद्विश्लोक्याम् ॥ दक्षिणोत्तरेति ॥ तमःप्राकाश्येत्यत्र क्रमो न विवक्षितः। तेन मेरोः दक्षिणभूम्यर्द्धे रवौ तिष्ठति तमःशीलवती रात्रिरंभो विशति, तदा तत्रत्यानामहः स्यात्। उदग्भूम्यर्द्धस्थे त्वर्के प्रकाशकत्वशीलमहरपो विशति, दक्षिणस्थानां तदा रात्रिः स्यात् ॥ २४ ॥

आताम्रा हीति ॥ दिवा-दिने, नक्तं-रात्रौ ॥ २५ ॥

एवमिति ॥ एवमहोरात्रं कुर्वन् पुष्करमध्येन मानसोत्तरशिखरेण मेदिन्याः रविरथचक्रभ्रमणोपलक्षणमानसोत्तरमध्यपरिधिकाया यस्त्रिंशोंशस्तस्यैकमुहूर्तगतिः, तद्वायूक्तम् * नवकोट्यः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलम्। तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥ अहोरात्रात्पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते। पूर्णा शतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु सा स्मृता ॥ पंचाशत्तु तथाऽन्यानि सहस्राण्यधिकानि च ॥ मौहूर्तिकी गतिर्ह्येषा सूर्यस्य तु विधीयते। मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमतो दक्षिणायने ॥ एवमुदक्काष्ठायां शतद्वीपोत्तरान्तपरिधित्रिंशांशः विषुवे क्षीरोदोत्तरान्तपरिधित्रिंशांशो द्वौ मौहूर्तिकी गतिः वायुप्रोक्तादिप्रसिद्धिर्ज्ञेया ॥ २६ ॥

कुलालचक्रपर्यन्ते भ्रमन्नेष दिवाकरः। करोत्यहस्तथा रात्रिं विमुञ्चन्मेदिनीं द्विज ॥ २७ ॥
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः। ततः कुम्भं च मीनं च राशे राश्यंतरं द्विज ॥ २८ ॥
त्रिष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम्। प्रयाति सविता कुर्वन्नहोरात्रं ततस्समम् ॥ २९ ॥
ततो रात्रिः क्षयं याति वर्धतेऽनुदिनं दिनम् ॥ ३० ॥
ततश्च मिथुनस्यान्ते परां काष्ठामुपागतः। राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥ ३१ ॥
कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते। दक्षिणप्रक्रमे सूर्यस्तथा शीघ्रं प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥
अतिवेगितया कालं वायुवेगगतिश्चरन्। तस्मात्प्रकृष्टां भूमिं तु कालेनाल्पेन गच्छति ॥ ३३ ॥

कुलालचक्रपर्यन्त इति ॥ कुलालचक्रप्रान्तस्थजन्तुरिव ज्योतिश्चक्रपर्यन्तस्थोऽर्को मेदिनीं प्रागुक्तां मानसाद्रिपरिधिकां दक्षिणकाष्ठात्मिकां विमुञ्चन् दक्षिणकाष्ठान्त्यदिनापेक्षया विषममहोरात्रं च कुर्वन्नुत्तरोत्तरं मार्गं गच्छन् मकरादिराशिषट्कं महाक्षस्थं तथा प्राग्गत्या भचक्रार्धं च याति ॥ २७ ॥

अयनस्योत्तरस्येति। देवदिनोपक्रमत्वान्मकरप्राथम्यम्। ध्रुवेण हि प्रवहानिलेन नित्यं प्रत्यग्भ्राम्यमाणज्योतिश्चक्रस्थमर्कबिम्बं ध्रुवरश्मिगृहीते महाक्षे ह्रस्वाक्षयुगकोटियन्त्रितेतरध्रुवरश्मिद्वयाकर्षणविकर्षणवशात्तत्प्रयनानुगुणमुदग्दक्षिणतो वा एकैकां मण्डलरेखामाभ्यन्तरीं बाह्यां वा आरोहादवरोहाद्वा तदितरभ्रमणेन वृत्तमाभ्यन्तरं मेर्वासन्नं बाह्यं मानसोत्तरासन्नं वा संपादयत्तथैव नक्षत्रचक्रे च किंचित्प्राग्लम्बनेन चलन्मासेन सपादद्विवारात्मकमेकैकं राशिं प्राक् चरन् त्र्यशीतिशतसावनदिनैस्तावद्वारं भ्रमन्महाक्षे च परां काष्ठां सर्पद्भचक्रे च सार्धत्रयोदशर्क्षात्मकं राशिषट्कं सौरषण्मासैर्भुङ्क्ते; एवं षट्षष्टित्रिशताहोरात्रैर्द्व्ययनषड्ऋतुद्वादशमासराशिरूपकाल एकः सौरोऽब्दः स्यात्। तत्र तु षट्षष्टित्रिशतवारं प्रत्यग्भ्रमणोदयास्तमयाः, महाक्षे चैकवारमारोहावरोहौ रथस्य एकवारं च भचक्रे वैलोम्येन प्राग्गत्या सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकद्वादशराशिचक्रभोगरूपमर्कस्यैकं विलोमभ्रमणं बहुवारं प्रत्यग्भ्रमकुलालचक्रस्थस्य तद्विलोमं भ्रमतः कीटस्येव स्यात्। एवं चक्रवशान्नित्यं प्रत्यग्गतिः स्वातंत्र्यात्प्राग्गतिश्च सर्वेषां ग्रहाणाम्। भौमादेस्तु कदाचिदर्काद्दूरत्वाद्वक्रा च गतिः प्रत्यगपि स्यात्। चन्द्रादीनां चार्कासत्तौ तद्रश्म्यभिभूतेरस्तमयोऽर्कमण्डलप्रवेशाख्यः तद्विप्रकर्षादुदय इत्यादि श्रुतिपुराणाविरुद्धम्, ज्योतिश्शास्त्राज्ज्ञेयम्। इदं तु सौरादस्य षट्षष्टित्रिशताहोरात्रत्वम्; सांप्रतं हि कलौ सशतचतुष्के चतुस्सहस्रे अब्दानां सपादपंचषष्टित्रिशतदिनस्य सौराब्दस्य प्रत्यक्षादिप्रसिद्धेः ॥ २८ ॥

त्रिष्विति ॥ वैषुवतीम्—काष्ठयोर्मध्यगाम्; ततः—तत्र विषुवाख्ये दिनेऽह्नो रात्रेश्च साम्यम्। तत्र हि मेषस्थार्कोदयान्मेषादि षड्राश्युदयकालस्त्रिंशन्नाड्यो दिनम्; एवं तुलादिषड्राश्युदयकालो रात्रिः। विषुवान्तरे पितृदेवत्येऽपि वैपरीत्येन त्रिंशन्नाडीत्वं विषुवसंवेः परं यावद्राशित्रयं भानोर्दिनं त्रिंशन्नाडीभ्यो वर्धते, कर्कटाद्यावत्तुलं तद्वृद्धस्य ह्रासः, तुलादौ त्रिंशतो ह्रासः, नक्रादौ तद्ध्रासस्य पूर्तिर्यावन्मेषमिति ॥ २९—३१ ॥

कुलालचक्रेति ॥ दक्षिणोपक्रमे—तत्काष्ठागमने ॥ ३२ ॥

अतिवेगितयेति ॥ प्रकृष्टां भूमिं—महावृत्तरूपां चक्रार्धमेदिनीम् ॥ ३३ ॥

सूर्यो द्वादशभिः शैघ्र्यान्मुहूर्तै दक्षिणायने। त्रयोदशार्द्धमृक्षाणामह्ना तु चरति द्विज।
मुहूर्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥ ३४ ॥

कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति। तथोदगयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ॥ ३५ ॥

तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पां तु गच्छति। अष्टादशमुहूर्तं यदुत्तरायणपश्चिमम् ॥ ३६ ॥

अहर्भवति (तत्रापि तपते) तच्चापि चरते मन्दविक्रमः ॥ ३७ ॥

त्रयोदशार्धमह्ना तु ऋक्षाणां चरते रविः। मुहूर्तैस्तावदृक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् ॥ ३८ ॥

अतो मन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा। मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो ध्रुवो भ्रमति वै तथा ॥ ३९ ॥

कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्तते। ध्रुवस्तथा हि मैत्रेय तत्रैव परिवर्तते ॥ ४० ॥

उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतो मण्डलानि तु। दिवा नक्तं च सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥ ४१ ॥

मन्दाह्नि यस्मिन्नयने शीघ्रा नक्तं तदा गतिः। शीघ्रा निशि यदा चास्य तदा मंदा दिवा गतिः ॥ ४२ ॥

एकप्रमाणमेवैष मार्गं याति दिवाकरः। अहोरात्रेण यो भुंक्ते समस्ता राशयो द्विज ॥ ४३ ॥

षडेव राशीन् यो भुंक्ते रात्रावन्यांश्च षड्दिवा ॥ ४४ ॥

राशिप्रमाणजनिता दीर्घह्रस्वात्मता दिने। तथा निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता ॥ ४५ ॥

एतदेवोदाहरन्प्रपञ्चयति—सूर्यो द्वादशभिरित्यादिना ॥ ३४ ॥

कुलालचक्रमध्यस्थ इति ॥ चक्रमध्यस्थः—नाभिनेम्योरन्तरालस्थितः ॥ ३५ ॥

तस्मादिति ॥ अल्पाम्—अभ्यन्तरवृत्तार्धरूपां भूमिं गच्छति। उत्तरायणपश्चिमं—प्रान्तदिनं दक्षिणायनाद्याहश्च संमम्। दिनरात्रिव्यवहारस्यार्कायत्तत्वात्तावन्मुहूर्तैस्तावन्ति नक्षत्राणि रविश्चरतीत्युपचारः। रवेर्दर्शनादर्शनकालाभ्यां तावत्संख्यनक्षत्रोदय इत्यर्थः। ह्रस्वराशिषट्कस्थभचक्रार्धोदयकालस्य दिनत्वात्तस्य द्वादशमुहूर्तत्वं तद्व्यत्ययादष्टादशमुहूर्तत्वं रात्रेः। उदक्काष्ठायां दिननिशोर्मानव्यत्ययः, मध्ये त्वसंपाताद्वृद्धिह्रासौ। इमौ चाधिकौ वृद्धिह्रासौ पुराणप्रणेतृनिवासभूतकुरुनैमिशकाश्मीरादिदेशविषयौ, यद्देशे विषुवद्दिनमध्याह्ने द्वादशांगुलस्य शंकोः सार्द्धाष्टाङ्गुलिप्राया छाया स्यात्। सर्वदेशेष्वपि विषुवत उदक्काष्ठास्थिते त्वर्केऽर्कस्य पुरस्थराशिषट्कोदयकालबाहुल्याद्दिनदैर्ध्यम्। तत्पाश्चात्यराशिषट्कोदयकालाल्पतया रात्र्यल्पत्वं तद्वैपरीत्यं दक्षिणकाष्ठास्थे ॥ ३६—३८ ॥

अत इति ॥ कुलालचक्रमध्यस्थो मृत्पिण्ड इव ज्योतिश्चक्रमध्यस्थो ध्रुवः कुलालचक्रं यथा नाभौ मन्दं भ्रमति तथा भ्रमति ॥ ३९ ॥

अतो ध्रुवो भ्रमन्नपि न नाभिं त्यजतीत्याह—कुलालचक्रनाभिस्त्विति ॥ ४० ॥

नक्षत्रमुहूर्तवशादुक्तमेवाहोरात्रवैचित्र्यं राशिवशात्प्रपञ्चयति—उभयोरित्यादिना ॥ ४१, ४२ ॥

एतच्चाहोरात्रगतिवैषम्यं द्वादशराश्युदयकालेनैकरूपं भ्रमतोऽप्यर्कस्य राश्युदयकालवैषम्यकृतमित्याह—एकप्रमाणमित्यादिना ॥ एकप्रमाणमिति ॥ समस्ता राशय इति द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ ४३—४५ ॥

दिनादेर्दीर्घह्रस्वत्वं तद्भोगेनैव जायते। उत्तरे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा गतिर्दिवा ॥ ४६ ॥
दक्षिणे त्वयने चैव विपरीता विवस्वतः ॥ ४७ ॥
उषा रात्रिस्समाख्याता व्युष्टिश्चाप्युच्यते दिनम्। प्रोच्यते च तथा संध्या उषाव्युष्टयोर्यदन्तरम् ॥४८॥
संध्याकाले च संप्राप्ते रौद्रे परमदारुणे। मन्देहा राक्षसा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥ ४९ ॥
प्रजापतिकृतश्शापस्तेषां मैत्रेय रक्षसाम्। अक्षयत्वं शरीराणां मरणं च दिने दिने ॥ ५० ॥
ततस्सूर्यस्य तैर्युद्धं भवत्यत्यन्तदारुणम्। ततो द्विजोत्तमास्तोयं संक्षिपन्ति महामुने ॥ ५१ ॥
ॐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम्। तेन दह्यन्ति ते पापा वज्रीभूतेन वारिणा ॥ ५२ ॥
अग्निहोत्रे हूयते या समन्त्रा प्रथमाहुतिः। सूर्योज्योतिस्सहस्रांशुः तथा दीप्यति भास्करः ॥ ५३ ॥
ओंकारो भगवान्विष्णुस्त्रिधामा वचसां पतिः। तदुच्चारणतस्ते तु विनाशं यान्ति राक्षसाः ॥ ५४ ॥
वैष्णवोंऽशः परस्सूर्यो योऽन्तर्ज्योतिरसंप्लवम्। अभिधायक ॐकारस्तस्य तत्प्रेरकं परम् ॥ ५५ ॥
तेन संप्रेरितं ज्योतिरोंकारेणाथ दीप्तिमत्। दहत्यशेषरक्षांसि मन्देहाख्यान्यघानि वै ॥ ५६ ॥
तस्मान्नोल्लंघनं कार्यं संध्योपासनकर्मणः। स हन्ति सूर्यं सन्ध्याया नोपास्तिं कुरुते तु यः ॥ ५७ ॥
ततः प्रयाति भगवान्ब्राह्मणैरभिरक्षितः। वालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ॥ ५८ ॥

काष्ठा निमेषा दश पंच चैव त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत्कलां ताम्।
त्रिंशत्कलाश्चैव भवेन्मुहूर्तस्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ॥ ५९ ॥

दिनादेरिति ॥ तद्भोगेन—षड्राशिव्यासचक्रप्रदेशस्य परिवर्तनरूपेण भोगेन। तद्वैषम्यं च भचक्रसंस्थान-वैषम्याद्द्रष्टृदृष्ट्याक्रान्तदेशभेदाच्च। तद्गणितैकगम्यम्। इदं त्विहोद्देशतः सुज्ञानं यद्द्रष्टुर्दृष्टिरमितो विषुवद्वृत्त-पादान्तगं ग्रहं गोचरयति। तेन विषुवद्वृत्तार्धदृष्टेर्दिनरात्रिसाम्यं ततोऽधिकाल्पयोर्याम्यसौम्यवृत्तयोर्दृश्यांशस्य विषुवत्पादतुल्यस्वपादापेक्षयाऽल्पत्वमहत्त्वाभ्यां दिनह्रासवृद्धी इति, अग्नीशविदिशोरुदयोपपत्तिश्च ॥ ४६, ४७ ॥

अथ दिनरात्रिसन्धिप्रसक्त्या * रात्रिर्वा उषा अहर्व्युष्टिरिति श्रुत्युक्तनाम्ना दिनरात्रिव्यवहारसंपाद-नार्थं संध्यां प्रस्तौति—उषेति ॥ ४८ ॥

* रक्षांसि ह वा पुरोऽनुवाक, इत्यादिस्वाध्यायब्राह्मणमनुगृह्णाति—संध्यकाले त्विति ॥ ४९–५१ ॥

ओंकारब्रह्मसंयुक्तमिति ॥ ब्रह्म—त्रयीसारं व्याहृतित्रयम् ॥ ५२ ॥

अग्निहोत्र इति ॥ * सूर्यो ज्योतिरिति प्रातर्होममन्त्रप्रतीकोक्तिस्सन्ध्ययोर्द्वयोस्तदुपास्त्यनन्तरमग्निहोत्रं विधातुम् ॥ ५३ ॥ ओंकार इति ॥ त्रिधामा—व्याहृतिदेवताग्निवायुसूर्यत्रयाश्रयः ॥ ५४ ॥

वैष्णवोंऽश इति ॥ तस्य—वैष्णवांशस्य, ओंकारः प्रेरकः—कार्योन्मुखत्वाद्बोधकः यस्य तत्प्रेरकम्। यद्वा तत्—ओंकाराख्यं ब्रह्म तस्य—ज्योतिषः प्रेरकः ॥ ५५ ॥ तेनेति ॥ अघानि—पापिष्ठानि ॥ ५६ ॥

तस्मादिति ॥ स हन्ति सूर्यमित्यस्य तदकरणजपापक्षयार्था सन्ध्योपास्तिरवश्यं कार्येत्येवार्थः ॥५७,५८॥

सन्ध्याकालेयत्ताज्ञापनार्थमाह—काष्ठेति ॥ ५९ ॥

ह्रासवृद्धी त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमम् । सन्ध्या मुहूर्तमात्रा वै ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता ॥ ६० ॥
रेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तगते रवौ । प्रातस्स्मृतस्ततः कालो भागश्चाह्नस्स पञ्चमः ॥ ६१ ॥
तस्मात्प्रातस्तनात्कालात् त्रिमुहूर्तस्तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तस्तु तस्मात्कालात्तु सङ्गवात् ॥ ६२ ॥
तस्मान्माध्याह्निकात्कालादपराह्ण इति स्मृतः । त्रय एव मुहूर्तास्तु कालभागस्स्मृतो बुधैः ॥ ६३ ॥
अपराह्णे व्यतीते तु कालस्सायाह्न एव च । दशपञ्चमुहूर्ताहे मुहूर्तास्त्रय एव च ॥ ६४ ॥
दशपंच मुहूर्तं वै अहर्वैषुवतं स्मृतम् ॥ ६५ ॥
वर्धते ह्रसते चैवाप्ययने दक्षिणोत्तरे । अहस्तु ग्रसते रात्रिं रात्रिर्ग्रसति वासरम् ॥ ६६ ॥
शरद्वसन्तयोर्मध्ये विषुवं तु विभाव्यते । तुलामेषगते भानौ समरात्रिदिनं तु तत् ॥ ६७ ॥
कर्कटेऽवस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते । उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ ६८ ॥
त्रिंशन्मुहूर्तं कथितमहोरात्रं तु यन्मया । तानि पंचदश ब्रह्मन् पक्ष इत्यभिधीयते ॥ ६९ ॥
मासः पक्षद्वयेनोक्तो द्वौ मासौ चार्कजावृतुः । ऋतुत्रयं चाप्ययनं द्वेऽयने वर्षसंज्ञिते ॥ ७० ॥
संवत्सरादयः पंच चतुर्मासविकल्पिताः । निश्चयः सर्वकालस्य युगमित्यभिधीयते ॥ ७१ ॥

ह्रासवृद्धी इति ॥ अहर्भागैः—मुहूर्तैः सह, दिवसानां ह्रासवृद्धी । अह्नि त्रिंशन्नाडीभ्यो विवृद्धे तत्पञ्चदशोंऽशो मुहूर्तो वर्धते, क्षीणे क्षीयते । एवं रात्रौ चेत्यर्थः । उक्तंच—* अह्नःपंचदशांशो रात्रेश्चैव मुहूर्त इति संज्ञेति। सन्ध्यामुहूर्तस्तु अर्द्धोदयान्त अर्द्धास्तमयादिश्च द्विनाडीमात्र एव । यथाऽऽह गर्गः—* द्विनाडिका भवेत्सन्ध्या यावज्ज्योतिःप्रदर्शनम् । वराहमिहिरश्च * अर्धास्तमिताभ्युदितात्सूर्यादस्पृष्टभं नभो यावत् तावत्सन्ध्याकालः इति ॥ ६० ॥ रेखाप्रभृतीति ॥ रेखाशब्देनोदयो लक्ष्यः ॥ ६१—६३ ॥

अपराह्ण इति ॥ मुहूर्तास्त्रय एव च सायाह्न इति पूर्वेणान्वयः । इदं च दशपञ्चमुहूर्ताहे—पंचदशमुहूर्तोऽह्नि, प्रातरादिपंचांशकल्पनमिति शेषः । दशपञ्चमुहूर्ता वै इति च पाठः । दशपंचमुहूर्ताश्चेति पाठे विषुवे पञ्चदश ध्रुवभूता मुहूर्ताः । अयनयोस्तु वृद्धिह्रासयोगिनो मुहूर्तास्त्रय एवेति संग्रहोक्तिः ॥ ६४ ॥

दशपंचमुहूर्तमिति ॥ विषुवद्दिनाहर्माननाडीत्रिंशच्चतुर्विंशत्यन्तह्रासो याम्येऽयने, सौम्ये तु षट्त्रिंशदन्तं वृद्धिरित्यर्थः ॥ ६५, ६६ ॥

शरदिति ॥ शरन्मध्यं तुलारम्भः, वसन्तमध्यं मेषारम्भः, स विषुवन्मध्यमार्गः ॥ ६७, ६८ ॥

अथ सूर्यगतिप्रसक्त्या तत्साध्यपञ्चाब्दमययुगज्ञापनायाह—त्रिंशदिति ॥ त्रिंशन्मुहूर्तेन सावनदिनेन सौरदिनं लक्ष्यम् । पक्षश्चात्र सौरोऽर्धमासः । सौरपञ्चाब्दत्वाद्युगस्य ऋतुरेकषष्टिः सावनदिनम्, * एकषष्टिरहोरात्रमृतुरेको विभाव्यते, इति वायूक्तेः ॥ ६९, ७० ॥

संवत्सरादय इति ॥ चतुर्मासैः—चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रमानैः * दर्शाद्दर्शश्चान्द्रस्त्रिंशद्दिवसस्तु सावनो मासः । सौरोऽर्कराशिभोगान्नाक्षत्रश्चेन्दुमण्डलाद्भदितः ॥ इत्युक्तेः । विकल्पिताः—विभक्ताः, विशेषिता-

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः। इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः।
वत्सरः पंचमश्चात्र कालोऽयं युगसंज्ञितः ॥ ७२ ॥

यः श्वेतस्योत्तरे शैलः शृङ्गवानिति विश्रुतः। त्रीणि तस्य तु शृंगाणि यैरयं शृंगवान्स्मृतः ॥ ७३ ॥

दक्षिणं चोत्तरं चैव मध्यमं वैषुवं तथा। शरद्वसंतयोर्मध्ये तद्भानुः प्रतिपद्यते।
मेषादौ च तुलादौ च मैत्रेय विषुवं स्मृतम् ॥ ७४ ॥

तदा तुल्यमहोरात्रं करोति तिमिरापहः। दशपञ्चमुहूर्तं वै तदेतदुभयं स्मृतम् ॥ ७५ ॥

रसन्तो युगं स्युरिति सर्वकालस्य प्रतिपर्यायमयं निश्चयः। अयमर्थः—माघशुक्लप्रतिपत्सूर्योदयकाले युगपत्प्रकान्तानां चतुर्विधानामपि मासानां पंचाब्दान्ते यस्माद्युगपत्समाप्तिरूपो योगस्तत्समाप्तिकालो युगम्। लक्षणया तु तदब्दपञ्चकं युगम्। यथा आद्यन्तयोरेव सर्वग्रहयोगेऽपि सर्वं कृतादिकं युगम्, एतावत्स्वहोरात्रेषु गतेषु एतन्नक्षत्रराशिस्थेऽर्के, एतस्यां तिथौ एतन्नक्षत्रस्थे वा चन्द्रे अयं संवत्सर आरम्यते इति पञ्चाब्दानां चतुर्मासापेक्षविभागत्वायुक्तं चतुर्मासविकल्पितत्वम्। सौराब्दपंचकमये हि युगे सौरा मासाः षष्टिः, सावना एकषष्टिः, चान्द्रा द्विषष्टिः, नाक्षत्राः सप्तषष्टिः, सौरेण त्रिंशदृतवः, दशायनानि, भानुभोग्यनक्षत्राणि पञ्चत्रिंशच्छतमित्यादि ज्ञेयम्। यथाह वायुः *शतान्यष्टादश त्रिंशदुदयाद्भास्करस्य तु॥ ऋतवस्त्रिंशतस्सौरा अयनानि दशैव तु॥ पंचत्रिंशच्छतं भानि षष्टिर्मासास्तु भास्करात्। सौरं सौमं च विज्ञेयं नाक्षत्रं सावनं तथा॥ मानान्येतानि चत्वारि यैः पुराणं भविष्यति॥ पुराणं—पुनर्युगान्तरावृत्तिः—यथापूर्वमित्यर्थः। वृद्धगर्गश्च *यदा माघस्य शुक्लस्य प्रतिपच्चोत्तरायणे। सहोदयं श्रविष्ठाभिस्सोमार्कौ प्रतिपद्यतः॥ प्रथमः सोऽग्निदैवत्यो नाम्ना संवत्सरः स्मृतः। यदा माघस्य शुक्लस्य त्रयोदश्यामुदग्रविः॥ युक्ते चन्द्रमसा रौद्रे वासवं प्रतिपद्यते। द्वितीयस्सोमदैवत्यः प्रोच्यते परिवत्सरः॥ कृष्णे माघस्य दशमी वासवादौ दिवाकरे। तदा तृतीयं संप्राहुरिडावत्सरकं बुधाः॥ सप्तमी माघशुक्लस्य वासरादौ दिवाकरे। चतुर्थमिन्द्रदैवत्यं तमाहुरनुवत्सरम्॥ यद्युत्तरायणं कृष्णे चतुर्थ्यां तपसो भवेत्। इद्वत्सरस्स विज्ञेयः पञ्चमो मृत्युदैवतः॥ नियतं पंचमस्यान्ते तथैव स्यात्सहोदयः। सावनं चापि सौरं च चान्द्रं नाक्षत्रमेव च॥ चत्वार्येतानि मा(ना)सानि यैर्युगं प्रविभज्यते॥ लगडाचार्यश्च—*माघशुक्लप्रवृत्तस्य तैषकृष्णसमीपिनः। युगस्य पंचवर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्षते *॥ ७१, ७२ ॥

अथ कालान्तरविषयं वीथीत्रयमर्कस्याह—यः श्वेतस्येति ॥ ७३ ॥

दक्षिणमिति ॥ तत्—मध्यशृङ्गम् ॥ ७४ ॥

तदेति ॥ उभयं त्रिंशन्नाडीकं विषुवे अहो रात्रिश्च। यत्तु मानसोत्तरे दक्षिणवीथिक्षीरोदमध्ये विषुवं शाकद्वीपोत्तरान्ते चोदकाष्ठेति, वायुप्रोक्ते प्रपञ्चितमित्यत्र सूचितं, तत्त तपस्तपस्याविल्यादिना माघश्रावणयोरयनद्वयं वक्ष्यमाणं प्रथमे कृत्तिकाभाग इति वैशाखकार्तिकयोर्विषुवद्वयं च पञ्चसंवत्सरकल्पनानुगुणं यत्काले प्रत्यक्षसंवादि तत्कालविषयं ज्ञेयम्। *पर्यागच्छत्पतङ्गोऽसौ माघे ज्येष्ठोत्तमेऽहनि। मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमते दक्षिणायने॥ दक्षिणाद्विनिवृत्तोऽसौ विषुवस्थो यदा रविः॥ क्षीरोदस्य समुद्रस्य उत्तरां तु दिशं चरेत्॥ श्रावणे चोत्तरां काष्ठां चित्रभानुर्यदा व्रजेत्। शाकद्वीपस्य षष्ठस्य उत्तरां तां दिशं चरेत्॥ इति वायूक्तिलिङ्गात्। यत्तु ज्योतिस्सिद्धान्त-

प्रथमे कृत्तिकाभागे यदा भास्वांस्तदा शशी। विशाखानां चतुर्थेऽशे मुने तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ७६ ॥
विशाखानां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम्। तदा चन्द्रं विजानीयात्कृत्तिकाशिरसि स्थितम् ॥ ७७ ॥
तदैव विषुवाख्योऽयं कालः पुण्योऽभिधीयते। तदा दानादि देयानि देवेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥ ७८ ॥
ब्राह्मणेभ्यः पितृभ्यश्च मुखमेतत्तु दानजम्। दत्तदानस्तु विषुवे कृतकृत्योऽभिजायते ॥ ७९ ॥
अहोरात्रार्द्धमासौ तु कलाः काष्ठाः क्षणास्तथा। पौर्णमासी तथा ज्ञेया अमावास्या तथैव च।
सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमतिस्तथा ॥ ८० ॥

सिद्धम् उज्जयिन्यामुदक्काष्ठा लङ्कायां विषुवद्वीथिस्तद्दक्षिणे तावद्दक्षिणकाष्ठेति वीथित्रयम्। तत्तु मेषतुलाविषुवयनकर्ककटायनद्वयसंवादिप्राक्कालविषयम्। यथा षट्त्रिंशच्छते कलिगताब्दे तथासीत्। संप्रति तु चतुश्चत्वारिंशच्छतेऽब्दे नक्रकर्किंतुलामेषप्रदेशात्प्रागेव द्वादशे दिने अयनविषुवे प्रत्यक्षे दृश्येते। अतस्तद्गणितानुरोधाद् इतः पूर्वमपि अयनादिपरिवृत्तिः कदाचिद्भवेदित्यनुमीयते, येन त्रिशृंगवीथीसंवादः स्यात्। तस्मात् मार्गशीर्षे यदाऽयनवर्षारम्भस्तत्कालवर्षविषयत्रिशृंगवीथीत्रयसञ्चरोऽर्कस्येति कल्प्यम्। मार्गशीर्षस्य हि वर्षादित्वं केचिद्ब्रुवुः। * आदाय मार्गशीर्षादि द्वौद्वौ मासावृतुर्मतः, इत्याह कात्यायनः। अमरसिंहश्च * मार्गादीनां युगैः क्रमात्, द्वौद्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुः, इति च हेमन्तादिशरदन्तमृतून्मार्गादिकार्तिकान्तं मासांश्चानुक्रम्याभ्यधत्त। अग्रे हायनमस्येति ह्याग्रहायणी मृगशिरः, तद्योगाद्या पूर्णिमा सा आग्रहायणी, स आग्राहायणिको मासः इति समाख्यानिरुक्तितश्च—इति त्रिधा त्रिवीथीव्यवस्था। इदानीं तु वर्षस्य मार्गादित्वं व्रताद्यर्थम्। * द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुरिति च पाठान्तरम्। अतो माघादित्वं पञ्चाब्दयुगतत्फलादिज्ञानार्थम्। * मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फल्गुनीपूर्णमासः * इति श्रुतं तु फल्गुन्यादित्वं यागाद्यर्थम्। तथा * मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासः, * मधुश्च माधवश्चेत्यादिश्रुत्युपलक्षितत्वं वर्षस्य चैत्रशुक्लप्रतिपदादिबहुश्रुतिस्मृतिज्योतिश्शास्त्रपुराणलोकाचारादिसिद्धं सर्वव्यवहारार्थमिति शास्त्रन्यायगणितप्रत्यक्षादिनिश्चितो विवेकः। यदुक्तं लैङ्गवायव्ययोः * आगमादनुमानाच्च प्रत्यक्षादुपपत्तितः। परीक्ष्य निपुणं बुध्या श्रद्धातव्यं विपश्चिता ॥ चक्षुषा लक्षितं लेख्यं गणितं बुद्धिसत्तमाः। पंचैव हेतवो विप्रा ज्योतिर्गणविचिन्तने ॥ ७५ ॥

प्रथम इति ॥ * मुखं वा एतन्नक्षत्राणां यत्कृत्तिकाः * कृत्तिकाः प्रथमं विशाखे उत्तममित्यादि प्राक्कालविषयश्रुतिमूला विषुवद्वयोक्तिः। कृत्तिकाद्येंऽशे मेषान्ते, विशाखानां चतुर्थेंऽशे वृश्चिकाद्येंऽशे ॥ ७६ ॥

विशाखानामिति ॥ कृत्तिकाशिरसि—मेषान्ते, विशाखातृतीयांशं—तुलान्तम् ॥ ७७ ॥

तदैवेति ॥ अयं चन्द्रार्कयोरुभयोरपि विषुवावस्थितिरूपो महाविषुवाख्यः पुण्यो दानकालः प्राचीनविषुवत्संवादी नेदानीन्तनसंवादी। अतः कालान्तरेऽपि तत्कालीनचन्द्रार्कोभय विषुवविशेषसंस्थानस्योपलक्षणमिदम्। यथा इतः प्राङ्मीनान्तकन्यान्तयोश्चन्द्रार्कस्थितिर्दानकाल इत्यर्थः। इमं विजानीयात्—असंशयं गणितेनेमं कालं बुदूध्वा तत्र दानं दद्यात् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणेभ्य इति। एतद्धि दानार्थं जातं विवृतं मुखं देवानाम्। अत्र काले दत्तं देवानां मुखे दत्तमिव साक्षात्प्रीणनमित्यर्थः * मुखमेतत्तु दैवतमिति वायूक्तेः। विषुवे—तत्कालीनमध्यवीथीप्रवेशे ॥ ७९ ॥

दानप्रसङ्गाद्यागादिपुण्यकालाहोरात्रादि ज्ञेयमित्याह—अहोरात्रेति ॥ ८० ॥

तपस्तपस्यौ मधुमाधवौ च शुक्रः शुचिश्चायनमुत्तरं स्यात् ।
नभोनभस्यौ च इषस्तथोर्जस्सहस्सहस्याविति दक्षिणं तत् ॥ ८१ ॥
लोकालोकश्च यश्शैलः प्रागुक्तो भवतो मया । लोकपालास्तु चत्वारस्तत्र तिष्ठन्ति सुव्रताः ॥ ८२ ॥
सुधामा शङ्खपाचैव कर्दमस्यात्मजौ द्विज । हिरण्यरोमा चैवान्यश्चतुर्थः केतुमानपि ॥ ८३ ॥
निर्द्वन्द्वा निरभीमाना निस्तन्द्रा निष्परिग्रहाः । लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशम् ॥
उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् । पितृयानः स वै पन्था वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ ८५ ॥
तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः । भूतारम्भकृतं ब्रह्म शंसन्तो ऋत्विगुद्यताः ।
प्रारभन्ते लोककामास्तेषां पन्थास्स दक्षिणः ॥ ८६ ॥
चलितं ते पुनर्ब्रह्म स्थापयन्ति युगेयुगे । सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ ८७ ॥
जायमानास्तु पूर्वे ते पश्चिमानां गृहेषु वै । पश्चिमाश्चैव पूर्वेषां जायन्ते निधनेष्विह ॥ ८८ ॥
एवमावर्तमानास्ते तिष्ठन्ति नियतव्रताः । सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकम् ॥ ८९ ॥

तप इति ॥ * तप इत्युक्ता पूर्वं माघाद्या ह्ययनक्लृप्तिः, प्राचीना । आश्लेषार्धाद्दक्षिणमुत्तरमयनं रवेर्धनिष्ठाद्यम् । आसीत्कदापि नूनं योनोक्तं चैव पूर्वशास्त्रेषु । सांप्रतमयनं सवितुः कर्कटकाद्यं मृगादितश्चाद्यम् ॥ इति वराहमिहिरोक्तिलिंगात् ॥ ८१ ॥

लोकालोक इति ॥ पितृयानदक्षिणावधिभूतागस्त्यभ्रमणवृत्तलक्षकस्य लोकालोकस्योपरि प्रसंगाल्लोकपालस्थानोक्तिः । मात्स्ये हि * लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशम् ॥ उत्तरं यदगस्त्यस्य शृङ्गं देवर्षिपूजितम् ॥ ८२—८४ ॥

उत्तरमिति ॥ अजवीथी अश्विन्यादित्रित्रिनक्षत्रलक्षितनववीथीषु याम्यवीथीत्रये प्रथमा मूलादित्रिनक्षत्राश्रिता * नागगजैरावतवृषभगोजरद्गवाजमृगपावकाद्याः । अश्विन्याद्यैः कैश्चित्त्रिभक्रमाद्वीथयः कथिताः ॥ इति ज्योतिश्शास्त्रोक्तेः । * मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता । श्रवणं च श्रविष्ठा च मार्गी शतभिषक् तथा । वैश्वानरी भाद्रपदा रेवती चेति कीर्तिता ॥ इति वायुमात्स्योक्तेश्च । एतेनागस्त्याजवीथ्योर्मध्यदेशः सर्वोऽपि पितृयानमेव । किंतु तत्रस्थाऽपि तद्दक्षिणा वैश्वानरवीथी पितृयानतया न ग्राह्या ॥ ८५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र—पितृयाने भूतारम्भः कृतं—कृतिः कार्यं यस्य तद्ब्रह्म—कर्मकाण्डं स्तुवन्तः ऋत्विग्द्वारा यज्ञोद्युक्ताः कर्म प्रारभन्ते ॥ ८६, ८७ ॥

जायमाना । इति ॥ पूर्वे—पितरः, पश्चिमानां—स्वपुत्राणां, पश्चिमाः—पुत्राश्च, पूर्वेषां—स्वपुत्रीभूय स्थितानां, निधनेषु—कुलेषु, अधिकारिकर्मवशाच्छ्रुत्यादिसंप्रदायाय भूयो जायन्ते । निलयेष्विति च पाठः । यथाहः वायुः * प्राप्ते त्रेतायुगे चैव पुनस्सप्तर्षयस्त्विह । प्रवर्तयन्ति तान्वर्णानाश्रमांश्च पृथक्पृथक् ॥ तेषामेवान्वये धीरा उत्पद्यन्ते पुनःपुनः ॥ जायमानः पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव ह । एवमावर्तमानास्ते द्वापरेषु पुनः पुनः ॥ कल्पानां भाष्यविद्यानां ज्ञानशास्त्रकृतश्च ये ॥ ८८ ॥

एवमिति ॥ दक्षिणो मार्गो धूमादिश्छान्दोग्योक्तो यथा * अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणेति मासांस्तानेते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः

नागवीथ्युत्तरं यच्च सप्तर्षिभ्यश्च दक्षिणम् । उत्तरः सवितुः पंथा देवयानश्च स स्मृतः ॥ ९० ॥
तत्र ते वशिनस्सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः । सन्तर्ति ते जुगुप्सन्ति तस्मान्मृत्युर्जितश्च तैः ॥ ९१ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । उदक्पन्थानमर्यम्णः स्थितान्याभूतसंप्लवम् ॥ ९२ ॥
ते संप्रयोगाल्लोभस्य मैथुनस्य च वर्जनात् । इच्छाद्वेषाप्रवृत्त्या च भूतारम्भविवर्जनात् ॥ ९३ ॥
पुनश्च कामासंयोगाच्छब्दादेर्दोषदर्शनात् । इत्येभिः कारणैः शुद्धास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥ ९४ ॥
आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं विभाव्यते । त्रैलोक्यस्थितिकालोऽयमपुनर्मार उच्यते ॥ ९५ ॥
ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां पापपुण्यकृतो विधिः । आभूतसंप्लवान्तं तु फलमुक्तं तयोर्द्विज ॥ ९६ ॥
यावन्मात्रे प्रदेशे तु मैत्रेयावस्थितो ध्रुवः । क्षयमायाति तावत्तु भूमेराभूतसंप्लवात् ॥ ९७ ॥
ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्र व्यवस्थितः । एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भासुरम् ॥ ९८ ॥
निर्धूतदोषपङ्कानां यतीनां संयतात्मनाम् । स्थानं तत्परमं विप्र पुण्यपापपरिक्षये ॥ ९९ ॥
अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणाशेषाप्तिहेतवः । यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १०० ॥
धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र वै लोकसाक्षिणः । तत्साष्टर्योत्पन्नयो(गेद्धा)गर्धिस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥१०१॥
यत्रोतमेतत्प्रोतं च यद्भूतं सचराचरम् । भाव्यं च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १०२ ॥

पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष वै सोमो राजा स देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन्यावत्संपात-मुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनरावर्त्तन्ते * इति। अत्र चोक्तः श्लोकः * धूमं रात्रिं बहुलमयने दक्षिणेऽर्कस्य मासाना-पद्यन्ते पितृपदमथ व्योम चन्द्रं दिवं च ॥ प्रत्यावृत्त्या गगनपवनौ धूममभ्रं च मेघं वृष्ट्युद्भिज्जान्पुरुषवनिते दक्षिणो मार्ग एषः ॥ ८९—९२ ॥

त इति ॥ भूतारम्भविवर्जनात्—निवर्तकश्रुत्याश्रयणात् ॥ ९३, ९४ ॥

आभूतसंप्लवम्—ब्रह्मदिनान्तं यावत्स्थितेरमृतत्वाख्यानम् । तदुदङ्मार्गस्थानां मुक्तिरित्याह—आभूत-संप्लवं स्थानममृतत्वमिति ॥ त्रैलोक्यस्थितिकाल एव इहामृतापुनर्मारपर्यायः ॥ ९५ ॥

ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यामिति ॥ ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां क्रियाभ्यां पापपुण्यापूर्वे भावयतः पुंसोऽयं फलभोगो विधिः । एवमाकल्पं ब्रह्महा नरकमश्वमेधी स्वर्गं भुंक्त इत्यर्थः ॥ ९६, ९७ ॥

अथ विष्णुपदं विष्णुपदीं च प्रसञ्जयति—ऊर्ध्वोत्तरमिति ॥ ऋषिभ्य उत्तरस्यां दिश्यूर्ध्वं च ध्रुवाधारो विष्णुपदाख्यं स्थानं भूम्यपेक्षया तृतीयम् । तच्च वैराजस्य हृदयनाडीस्थानीयत्वाद्विष्णोर्निवासः । अतोऽत्र विष्णुपदे स्वर्गाधिकसौख्यात्सत्यलोकादर्वाचीनत्वाच्च मोक्षोक्तिः क्रममुक्तयर्था । तत्स्थाः क्रमाद्ब्रह्मलोकमेत्य ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । विष्णुपदे स्थितास्तत्र लब्धज्ञाना मुच्यन्ते; न तु तन्मुक्तैर्लभ्यं स्थानमित्यर्थः ॥ ९८—१०० ॥

धर्मध्रुवाद्या इति ॥ तस्य-विष्णोः, साष्टर्यं—समानैश्वर्यता । इन्द्रियादिवशीकरणैश्वर्याद्धि योगर्धिः—*ऐश्वर्या-द्द्विहितो योगो योगादैश्वर्यमिष्यते । योगैश्वर्यमृते मोक्षः कथंचिन्नोपपद्यते ॥ इति हरिवंशोक्तेः ॥ १०१, १०२ ॥

दिवीव चक्षुराततं विततं यन्महात्मनाम् । विवेकज्ञानदृष्टं च तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १०३ ॥
ास्मिन्प्रतिष्ठितो भास्वान्मेधीभूतः स्वयं ध्रुवः । ध्रुवे च सर्वज्योतींषि ज्योतिष्वम्भोमुचो द्विज ॥१०४॥
ोवेषु सन्तता वृष्टिर्वृष्टेः सृष्टेश्च पोषणम् । आप्यायनं च सर्वेषां देवादीनां महामुने ॥ १०५ ॥
तश्चाज्याहुतिद्वारा पोषितास्ते हविर्भुजः । (सु) वृष्टेः कारणतां यान्ति भूतानां स्थितये पुनः ॥१०६॥
वमेतत्पदं विष्णोस्तृतीयममलात्मकम् । आधारभूतं लोकानां त्रयाणां वृष्टिकारणम् ॥ १०७ ॥
तः प्रभवति ब्रह्मन्सर्वपापहरा सरित् । गंगा देवांगनांगानामनुलेपनपिञ्जरा ॥ १०८ ॥
ामपादाम्बुजांगुष्ठनखस्रोतोविनिर्गताम् । विष्णोर्बिभर्ति यां भक्त्या शिरसाऽहर्निशं ध्रुवः ॥ १०९ ॥
तस्सप्तर्षयो यस्याः प्राणायामपरायणाः । तिष्ठन्ति वीचिमालाभिरुह्यमानजटाजले ॥ ११० ॥
ार्योघैः संततैर्यस्याः प्लावितं शशिमण्डलम् । भूयोऽधिकतरां कान्तिं वहत्येतदहःक्षये ॥ १११ ॥
रुपृष्ठे पतत्युच्चैर्निष्क्रान्ता शशिमण्डलात् । जगतः पावनार्थाय प्रयाति च चतुर्दिशम् ॥ ११२ ॥
ता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च संस्थिता । एकैव या चतुर्भेदा दिग्भेदगतिलक्षणा ॥ ११३ ॥
दं चालकनन्दाख्यं यस्याः शर्वोऽपि दक्षिणम् । दधार शिरसा प्रीत्या वर्षाणामधिकं शतम् ॥११४॥

दिवीवेति ॥ चक्षुः—सूर्यः ; अयं च * तद्विष्णोरिति मंत्रद्वयानुग्रहः ॥ १०३—१०७ ॥

तद्विष्णोः पदं सर्वस्य हेतुराश्रयश्चेत्युक्तम् । पावनं चेत्याह—ततः प्रभवतीत्यादिना ॥ तत इति ॥ ोः—विष्णुपदमार्गात् । गङ्गा हि * त्रिविक्रमपादोद्भिन्नब्रह्माण्डसुषिरोद्भवा । तथा च वामनपुराणे * ततः प्रताप-ब्रह्मन् बृहद्विष्ण्वंघ्रिरम्बरे । ब्रह्माण्डोदरमाहत्य निरालोकं जगाम सः ॥ विष्ण्वंघ्रिणा प्रसरता कटाहे हेम्नि भेदिते । बराद्विष्णुमायाऽथ बाह्यमम्भः कटाहतः ॥ विष्ण्वंघ्रिपद्मोरुदण्डाद्रां गता वै नदी तदा ॥ बाह्यतोयमहाधारा ापापविनाशिनी ॥ इत्यादि । श्रीविष्णुधर्मोत्तरे च * ब्रह्माण्डस्ताडितस्तेन छिद्रतामगमत्प्रभो । ब्रह्माण्डं बाह्य-ेन दशपापहृताऽऽवृतम् ॥ तेन छिद्रेण तत्तोयं विवेशाण्डं महीपते ॥ इति । पुराणान्तरे तु ब्रह्मणः कमण्डलु-ेन हरिचरणे क्षालिते गङ्गोद्भूतेति । अन्यत्र तु धर्म एव ब्रह्माज्ञया द्रवीभूत इति । अतस्त्रैविक्रमे पादे कमण्डलुजलेन क्षाल्यमाणे तदपर्याप्त्या तत्पूर्त्यर्थं धर्मे द्रवीभूते तत्राप्यपूर्णे ब्रह्माण्डकटाहभेदे बाह्योदकधारा छिद्रेण विष्णुपादस्पर्शिनी गां गता गङ्गाऽऽसीदित्यविरोधः ॥ १०८ ॥

अथ ध्रुवादिपातालान्तमवतीर्णगंगाप्रशंसा—वामपादेति ॥ १०९ ॥

तत इति ॥ * विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः, इति मन्त्रोऽनुगृह्यते । ऊह्यमानजटाजल इति सप्तर्षी-णामघमर्षणस्नानसुखाधिक्योक्तिः ॥ ११०, १११ ॥

मेरुपृष्ठ इति ॥ शशिमण्डलान्निष्क्रान्ता सूर्यमार्गान्मेरुं गतेत्यर्थः । * विष्णुपादाच्छिशुमाराद्ध्रुवाच्च ात्सूर्यान्मेरुकूटाच्च विष्णोः । समागता शिवमूर्ध्नो हिमाद्रिम् * इत्यादि व्यासोक्तेः ॥ ११२—११४ ॥

शम्भोर्जटाकलापाच्च विनिष्क्रान्ताऽस्थिशर्कराः । प्लावयित्वा दिवं निन्ये या पापान्सगरात्मजान् ॥
स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति । अपूर्वपुण्यप्राप्तिश्च सद्यो मैत्रेय जायते ॥ ११६ ॥
दत्ताः पितृभ्यो यत्रापस्तनयैः श्रद्धयाऽन्वितैः । समाशतं प्रयच्छंति तृप्तिं मैत्रेय दुर्लभाम् ॥ ११७ ॥
यस्यामिष्ट्वा महायज्ञैर्यज्ञेशं पुरुषोत्तमम् । द्विजभूपाः परां सिद्धिमवापुर्दिवि चेह च ॥ ११८ ॥
स्नानाद्विधूतपापाश्च यज्जलैर्यतयस्तथा । केशवासक्तमनसः प्राप्ता निर्वाणमुत्तमम् ॥ ११९ ॥
श्रुताऽभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीताऽवगाहिता । या पावयति भूतानि कीर्तिता च दिनेदिने ॥ १२० ॥
गंगागंगेति यन्नाम योजनानां शतेष्वपि । स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्मत्रयार्जितम् ॥ १२१ ॥
यतस्सा पावनायालं त्रयाणां जगतामपि । समुद्भूता परं तत्तु तृतीयं भगवत्पदम् ॥ १२२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शंभोरिति ॥ शर्कराः—नद्यन्तरसूक्ष्मशिलाः; ता इव सागरास्थीनि प्लावयित्वा ॥ ११५—११९ ॥

श्रुतेति ॥ श्रुताऽभिलषितेत्यादौ आस(त्ति)क्तिभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वं यथोत्तरं दशगुणम् । यथा ब्रह्माण्डपुराणे * श्रुता गङ्गेति यैर्भक्त्या सकृद्दूरे स्थितैरपि । तत्रैव तारयेन्मर्त्यान्करुणार्द्रा भवार्णवात् ॥ कदा द्रक्ष्यामि तां गंगां कदा स्नानमहं लभे ॥ इति पुंसाऽभिलषिता कुलानि दश तारयेत् ॥ यथाकथंचिद्वै दृष्टा भक्तिः तस्मिन्मयी सकृत । गंगा तारयते तेषां कुलानां शतमंहसः । यैस्तु स्पृष्टा विशिष्टाङ्गा गङ्गा भक्त्या सकृन्नरैः । कुलानां तु सहस्रं वै तेषां तारयते भवात् । पीता धर्मद्रवी मर्त्यैः यैर्गङ्गा भक्तितस्सकृत् । तेषां कुलानामयुतं भवात्तारयते ध्रुवम् ॥ यैः पुण्यवाहिनी गंगा सकृद्भक्त्याऽवगाहिता ॥ तेषां कुलानां लक्षं तु भवात्तारयते ध्रुवम् ॥ यैर्दिनं सेविता भक्त्या गंगा पुण्यजला नरैः ॥ कुलानां दशलक्षं तु तेषां तारयते भवात ॥ १२० ॥

गंगागंगेति ॥ द्विरुक्तिः प्रतिसंध्यं च त्रिगावृत्तेर्विद्ध्यर्था । ब्रह्माण्डे * गंगागंगेति गंगेति यैस्त्रिसन्ध्यं त्रिरीरितम् । सुदूरस्थैश्च तत्पापं हन्ति जन्मत्रयार्जितम ॥ तथा * सहस्रयोजनस्थोऽपि त्रिसन्ध्यं त्रिस्समाहितः ॥ गंगा गंगेति यो ब्रूयात्स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ नामोपलक्षणं स्मरणस्यापि, * योजनानां सहस्रेषु गंगां यः स्मरते नरः । अपि दुष्कृतकर्माऽसौ लभते परमां गतिम ॥ इति मात्स्योक्तेः ॥ १२१ ॥

यत इति ॥ यत इति प्रकृतविष्णुपदमाहात्म्योपसंहारः । त्रयाणामिति पाताळव्याप्तिश्चोक्ता सागरोद्धारार्था । तुशब्दोऽल्पमाहात्म्यनद्यन्तरोत्पत्तिस्थानात्सरःशैलद्रुमादेर्वैलक्षण्यं विष्णुपदस्य वदन् गंगामुत्कर्षयति; गंगाया नद्यन्तरसाम्यदर्शिनो दोषस्मृतेः—* गंगायां वैष्णववीशक्तौ नद्यन्तरविभावनाम । प्रकुर्वन्ति च ये मर्त्या न तैस्तु सह संवसेत् ॥ नदीति नासंमन्तव्येति हि भविष्यद्वाक्यम् ॥ १२२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

तारामयं भगवतः शिशुमाराकृति प्रभोः। दिवि रूपं हरेर्यत्तु तस्य पुच्छे स्थितो ध्रुवः॥ १॥

सैष भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रादित्यादिकान् ग्रहान्। भ्रमन्तमनु तं यान्ति नक्षत्राणि च चक्रवत्॥ २॥

सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह। वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै॥ ३॥

शिशुमाराकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योतिषां दिवि। नारायणोऽयनं धाम्नां तस्याधारः स्वयं हृदि॥ ४॥

उत्तानपादपुत्रस्तु तमाराध्य जगत्पतिम्। स ताराशिशुमारस्य ध्रुवः पुच्छे व्यवस्थितः॥ ५॥

आधारः शिशुमारस्य सर्वाध्यक्षो जनार्दनः। ध्रुवस्य शिशुमारस्तु ध्रुवे भानुर्व्यवस्थितः॥ ६॥

तदाधारं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम्॥ ७॥

येन विप्र विधानेन तन्ममैकमनाः शृणु। विवस्वानष्टभिर्मासैरादायापो रसात्मिकाः।
वर्षत्यम्बु ततश्चान्नमन्नादप्यखिलं जगत्॥ ८॥

विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैरादाय जगतो जलम्। सोमं पुष्यात्यथेन्दुश्च वायुनाडीमयैर्दिवि।
नालैर्विक्षिपतेऽभ्रेषु धूमाग्न्यनिलमूर्तिषु॥ ९॥

न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः। अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः।
संस्कारं कालजनितं मैत्रेयासाद्य निर्मलाः॥ १०॥

सरित्समुद्रभौमास्तु तथाऽऽपः प्राणिसंभवाः। चतुष्प्रकारा भगवानादत्ते सविता मुने॥ ११॥

आकाशगंगासलिलं तथाऽऽदाय गभस्तिमान्। अनभ्रगतमेवोर्व्यां सद्यः क्षिपति रश्मिभिः॥ १२॥

तस्य संस्पर्शनिर्धूतपापपंको द्विजोत्तम। न याति नरकं मर्त्यो दिव्यं स्नानं हि तत्स्मृतम्॥ १३॥

दृष्टसूर्यं हि यद्वारि पतत्यभ्रैर्विना दिवः। आकाशगंगासलिलं तद्गोभिः क्षिप्यते रवेः॥ १४॥

अथ नवमोऽध्यायः

अथ ध्रुवप्रसंगात्तद्द्वारा सर्वाधारं तारापुञ्जकल्पितावयवं शिशुमाराकृति भगवतो रूपमाह—तारामयमिति॥ १, २॥

सूर्याचन्द्रमसाविति॥ वातानीकमयैः—वातस्कन्धमयैः, ऊर्ध्वं क्रमात् सप्तस्थानस्थमेघार्केन्दुनक्षत्रग्रहसप्तर्षिध्रुवाश्रयैः; * आवहः प्रवहश्चैव तथैवानुवहः परः॥ संवहो विवहश्चैव तदूर्ध्वं स्यात्परावहः॥ तथा परिवहश्चोर्ध्वं वायोर्वै सप्त नेमयः॥ इति कूर्मोक्तेः॥ ३॥

शिशुमारेति॥ ज्योतिषां रूपमित्यन्वयः। धाम्नां—तेजसां लोकानां चायनम्—आश्रयो नारायणः, तस्य हृद्याधारभूतस्तिष्ठति॥ ४—६॥ तदाधारमिति॥ तदाधारं—भान्वाधारम्॥ ७, ८॥

उक्तं वर्षप्रकारं प्रपञ्चयति विवस्वानंशुभिरिति॥ नालैः—मार्गैः॥ ९—१४॥

कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु विषमेष्वम्बु यद्दिवः। दृष्टार्कपतितं ज्ञेयं तद्गाङ्गं दिग्गजोज्झितम् ॥ १५ ॥
युग्मर्क्षेषु च यत्तोयं पतत्यर्कोज्झितं दिवः। तत्सूर्यरश्मिभिः सर्वं समादाय निरस्यते ॥ १६ ॥
उभयं पुण्यमत्यर्थं नृणां पापभयापहम्। आकाशगंगासलिलं दिव्यं स्नानं महामुने ॥ १७ ॥
यत्तु मेघैः समुत्सृष्टं वारि तत्प्राणिनां द्विज। पुष्णात्यौषधयः सर्वा जीवनायामृतं हि तत् ॥ १८ ॥
तेन वृद्धिं परां नीतः सकलश्चौषधीगणः। साधकः फलपाकान्तः प्रजानां द्विज जायते ॥ १९ ॥
तेन यज्ञान्यथाप्रोक्तान्मानवाः शास्त्रचक्षुषः। कुर्वन्त्यहरहस्तैश्च देवानाप्याययन्ति ते ॥ २० ॥
एवं यज्ञाश्च वेदाश्च वर्णाश्च द्विजपूर्वकाः। सर्वे देवनिकायाश्च पशुभूतगणाश्च ये ॥ २१ ॥
वृष्ट्या धृतमिदं सर्वमन्नं निष्पाद्यते यया। साऽपि निष्पाद्यते वृष्टिः सवित्रा मुनिसत्तम ॥ २२ ॥
आधारभूतः सवितुर्ध्रुवो मुनिवरोत्तम। ध्रुवस्य शिंशुमारोऽसौ सोऽपि नारायणात्मकः ॥ २३ ॥
हृदि नारायणस्तस्य शिंशुमारस्य संस्थितः। बिभर्ति सर्वभूतानामादिभूतः सनातनः ॥ २४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—
त्र्यशीतिमण्डलशतं काष्ठयोरन्तरं द्वयोः। आरोहणावरोहाभ्यां भानोरब्देन या गतिः ॥ १ ॥

कृत्तिकादिष्विति ॥ कृत्तिकामृगशिरःप्रभृत्ययुग्मनक्षत्रेष्वर्के स्थिते ॥ १५ ॥

युग्मर्क्षेष्विति ॥ एवं रोहिण्यार्द्रादिषु युग्मेष्वर्के स्थिते अर्काक्रान्तनक्षत्रादेव वृष्टिव्यवहारलिंगात् पूर्वाषाढागतो भानुरित्यादेः ॥ १६, १७ ॥

यत्त्विति ॥ ओषधयः—ओषधीः ॥ १८ ॥ तेनेति ॥ साधकः, शरीरोत्पत्तिपोषणयोः ॥ १९ ॥

तेनेति ॥ तेन—ओषधिगणेन, तैः—यज्ञैः ॥ २०—२३ ॥ हृदीति ॥ बिभर्त्ति शिंशुमारम् ॥ २४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

अथ भानुरथस्य दिनभ्रमणवृत्तसंख्यामाह—त्र्यशीतीति ॥ काष्ठयोरन्तरम्—उदग्दक्षिणसीमयोर्मध्यस्थवियत्प्रदेशः त्र्यशीतिशतधा भिन्नः, आरोहणावरोहणाभ्यां भानोरब्देन या गतिः स्यात्। गम्यत इति गतिः ॥ महाक्षे हि तत्तद्वृत्तरेखान्तरालमुदगयनेऽनुदिनं मेर्वभिमुखो रथो यावत्काष्ठान्तमारोहति, याम्यायने तु तान्येव मण्डलान्तरालानि प्रत्यहं मानसोत्तराभिमुखोऽवरोहति यावत्काष्ठम्। एवं च भानोरेकाब्दसाध्या द्वादशराशिभोगात्मिका षट्षष्ट्युत्तरत्रिशतवारभ्रमेण गतिः स्यात्। सर्वोत्तरमेरुपतितगंगाप्रवाहाणां तत्तद्दक्षिणाब्धिप्रवेशोक्त्या मेरोरुन्नतिनिश्चयान्महाक्षस्य च भूमेरुपरि लक्षोच्छ्रितत्वाद्रथस्य उदगारोहो दक्षिणावरोहश्च युक्तः। तथा यदिन्द्रप्रागुदक्तिर्यग्गतिः अधरादुदक्तादिति च याम्यदिशोरधरोत्तरत्वं श्रूयते ॥ १ ॥

स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यै ऋषिभिस्तथा। गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ २ ॥
धाता क्रतुस्थला चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा। रथभृद्ग्रामणीर्हेतिस्तुम्बुरुश्चैव सप्तमः ॥ ३ ॥
एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमासे सदैव हि। मैत्रेय स्यन्दने भानोः सप्त मासाधिकारिणः ॥ ४ ॥
अर्यमा पुलहश्चैव रथौजाः पुञ्जिकस्थला। प्रहेतिः कच्छवीरश्च नारदश्च रथे रवेः ॥ ५ ॥
माधवे निवसन्त्येते शुचिसंज्ञे निबोध मे ॥ ६ ॥
मित्रोऽत्रिस्तक्षको रक्षः पौरुषेयोऽथ मेनका। हाहा रथस्वनश्चैव मैत्रैते वसन्ति वै ॥ ७ ॥
वरुणो वसिष्ठो नागश्च सहजन्या हुहू(रथ)थः। रथचित्रस्तथा शुक्रे वसन्त्याषाढसंज्ञके ॥ ८ ॥
इन्द्रो विश्वावसुः स्रोता एलापुत्रस्तथांगिराः। प्रम्लोचा च नभस्येते सर्पिश्चार्के वसन्ति वै ॥ ९ ॥
विवस्वानुग्रसेनश्च भृगुरापूरणस्तथा। अनुम्लोचा शंखपालो व्याघ्रो भाद्रपदे तथा ॥ १० ॥
पूषा च सुरुचिर्वातो गौतमोऽथ धनञ्जयः। सुषेणोऽन्यो घृताची च वसन्त्याश्वयुजे रवौ ॥ ११ ॥
विश्वावसुर्भरद्वाजः पर्जन्यैरावतौ तथा। विश्वाची सेनजिच्चापः कार्तिके च वसन्ति वै ॥ १२ ॥
अंशकाश्यपताक्ष्यास्तु महापद्मस्तथोर्वशी। चित्रसेनस्तथा विद्युन्मार्गशीर्षेऽधिकारिणः ॥ १३ ॥
क्रतुर्भगस्तथोर्णायुः स्फूर्जः कार्कोटकस्तथा। अरिष्टनेमिश्चैवान्या पूर्वचित्तिर्वराप्सराः ॥ १४ ॥
पौषमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमण्डले। लोकप्रकाशनार्थाय विप्रवर्याधिकारिणः ॥ १५ ॥

स रथ इत्यादि ॥ ग्रामण्यो यक्षाः ॥ २ ॥

धातेति ॥ रथभृद्ग्रामणीः—रथभृन्नाम यक्षः। हेतिः—राक्षसः ॥ रथकृदिति च पाठः ॥ ३, ४ ॥

अर्यमेति ॥ रथौजाः यक्षः, प्रहेतिः राक्षसः, कच्छवीरः सर्पः, नारदो गन्धर्वः ॥ कच्छनीरश्चेति पाठः ॥ ५, ६ ॥ मित्र इति ॥ रथस्वनो यक्षः ॥ ७ ॥

वरुण इति ॥ वरुणो वसिष्ठो नागश्चेति पाठः, * ग्रीष्मर्तौ तक्षको नाग एव चेति लैङ्गोक्तेः। रथो राक्षसः, रथचित्रो यक्षः ॥ ८ ॥

इन्द्र इति ॥ स्रोताः यक्षः। सर्पाः—सकारान्तोऽयं शब्दः राक्षसनाम। विश्वावसुः स्रोतः सर्पाश्चार्क, इति च पाठः ॥ ९ ॥

विवस्वानिति ॥ उग्रसेनो गन्धर्वः, आपूरणो यक्षः, व्याघ्रो राक्षसः ॥ १० ॥

पूषेति ॥ वसुरुचिर्गन्धर्वः, वातो राक्षसः, धनञ्जयः सर्पः, सुषेणो यक्षः ॥ ११ ॥

विश्वावसुरिति ॥ विश्वावसुर्गन्धर्वः, ऐरावतः सर्पः, सेनजिद्यक्षः, आपः राक्षसः ॥ १२ ॥

अंशेति ॥ ताक्ष्यो यक्षः, महापद्मः सर्पः, विद्युद्राक्षसः ॥ १३ ॥

क्रतुरिति ॥ ऊर्णायुर्गन्धर्वः। सूर्यः कार्कोटक इति पाठः। सूर्यो राक्षसः, अरिष्टनेमिर्यक्षः ॥ १४, १५ ॥

त्वष्टाऽथ जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा । ब्रह्मोपेतोऽथ ऋतजिद्धृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥ १६ ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे । श्रूयतां चापरे सूर्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ॥ १७ ॥
विष्णुरश्वतरो रम्भा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् । विश्वामित्रस्तथा रक्षो यज्ञोपेतो महामुने ॥ १८ ॥
मासेष्वेतेषु मैत्रेय वसन्त्येते तु सप्तकाः । सवितुर्मण्डले ब्रह्मन्विष्णुशक्त्युपबृंहिताः ॥ १९ ॥
स्तुवन्ति मुनयः सूर्यं गंधर्वैर्गीयते पुरः । नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्यस्यानु निशाचराः ॥ २० ॥
वहन्ति पन्नगा यक्षैः क्रियतेऽभीषुसंग्रहः ॥ २१ ॥
वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य समासते ॥ २२ ॥
सोऽयं सप्तगणः सू॰ मण्डले मुनिसत्तम । हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुः स्वसमयं गतः ॥ २३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

त्वष्टेति ॥ कम्बलः सर्पः, ब्रह्मोपेतो राक्षसः । ब्रह्मापेत इति च पाठः । ऋतजिद्यक्षः, धृतराष्ट्रो गन्धर्वः ॥ १६, १७ ॥

विष्णुरिति ॥ अश्वतरः सर्पः, सूर्यवर्चाः गन्धर्वः, सत्यजिद्यक्षः, श्रावणकार्तिकयोर्द्वौ विश्वावसुगन्धर्वौ ॥ १८ ॥

मासेष्विति ॥ एते च सप्तगणाः कौर्मे विभज्योक्ताः * धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च ॥ विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च ॥ भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः । पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोऽथाङ्गिरा भृगुः ॥ गौतमश्च भरद्वाजः काश्यपः क्रतुरेव च । जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ रथकृच्च रथौजाश्च ग्रामणीश्च रथस्वनः । चित्रस्रोताः पूरणश्च सुषेणः सेनजित्तथा । तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च ऋतजित्सत्यजित्तथा ॥ एते यक्षाः । * अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा । सर्पो व्याघ्रस्तथाऽऽपश्च वातो विद्युद्दिवाकरः ॥ ब्रह्मोपेतश्च विप्रेन्द्रा यज्ञोपेतश्च राक्षसाः । वासुकिः कच्छवीरश्च तक्षकः सर्पपुङ्गवः । एलापुत्रः शंखपालस्तथैरावतसंज्ञितः ॥ धनञ्जयो महापद्मस्तथा कार्कोटको द्विजाः ॥ कम्बलोऽश्वतरश्चैव वहन्त्येनं यथाक्रमम् । तुम्बुरुर्नारदो हाहाहूहूर्विश्वावसुस्तथा ॥ उग्रसेनो वसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः । चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ॥ सूर्यवर्चा द्वादशैते गन्धर्वा गायतां वराः । कृतस्थलाऽप्सरोवर्या तथाऽन्या पुञ्जिकस्थला ॥ मेनका सहजन्या च प्रम्लोचा च द्विजोत्तमाः । अनुम्लोचा घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा ॥ अन्या च पूर्वचित्तिः स्यादन्या चैव तिलोत्तमा । रम्भा चेति ॥ १९–२२ ॥

सोऽयमिति ॥ हिमोष्णवारिशब्दैर्वृष्टिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । एष गणो हेमंतादिस्वकाले हिमादेः स्वभक्तानां पापक्षयादेश्च हेतुर्भवति "एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति पान्ति स्रवन्ति च । भूतानामशुभं किंचिद्व्यपोहन्तीह कीर्तिताः" इति लैंगवायव्योक्तेः ॥ २३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

मैत्रेयः—

यदेतद्भगवानाह गणस्सप्तविधो रवेः । मण्डले हिमतापादेः कारणं तन्मया श्रुतम् ॥ १ ॥

व्यापारश्चापि कथितो गन्धर्वोरगरक्षसाम् । ऋषीणां वालखिल्यानां तथैवाप्सरसां गुरो ॥ २ ॥

यक्षाणां च रथे भानोर्विष्णुशक्तिधृतात्मनाम् । किं चादित्यस्य यत्कर्म तन्नात्रोक्तं त्वया मुने ॥ ३ ॥

यदि सप्तगणो वारि हिममुष्णं च वर्षति । तत्किमत्र रवेर्येन वृष्टिः सूर्यादितीर्यते ॥ ४ ॥

विवस्वानुदितो मध्ये यात्यस्तमिति किं जनः । ब्रवीत्येतत्समं कर्म यदि सप्तगणस्य तत् ॥ ५ ॥

श्रीपराशरः—

मैत्रेय श्रूयतामेतद्यद्भवान्परिपृच्छति । यथा सप्तगणेऽप्येकः प्राधान्येनाधिको रविः ॥ ६ ॥

सर्वशक्तिः परा विष्णोः ऋग्यजुस्सामसंज्ञिता । सैषा त्रयी तपत्यंहो जगतश्च हिनस्ति या ॥ ७ ॥

सैषा विष्णुः स्थितः स्थित्यां जगतः पालनोद्यतः । ऋग्यजुस्सामभूतोऽन्तः सवितुर्द्विज तिष्ठति ॥ ८ ॥

मासिमासि रविर्योयस्तत्र तत्र हि सा परा । त्रयीमयी विष्णुशक्तिरवस्थानं करोति वै ॥ ९ ॥

ऋचस्स्तुवन्ति पूर्वाह्णे मध्याह्नेऽथ यजूंषि वै । बृहद्रथन्तरादीनि सामान्यह्नः क्षये रविम् ॥ १० ॥

अङ्गमेषा त्रयी विष्णो ऋग्यजुस्सामसंज्ञिता । विष्णुशक्तिरवस्थानं सदाऽऽदित्ये करोति सा ॥ ११ ॥

न केवलं रवेः शक्तिर्वैष्णवी सा त्रयीमयी । ब्रह्माथ पुरुषो रुद्रस्त्रयमेतत्त्रयीमयम् ॥ १२ ॥

सर्गादौ ऋङ्मयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः । रुद्रस्साममयोऽन्ताय तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ १३ ॥

अथैकादशोऽध्यायः

सर्वशक्तिरित्यादि ॥ सर्वशक्तिः—संपूर्णशक्तिः, यत्तपति यच्च जगतोंऽहो हिनस्ति सैषा विष्णोः परा सर्वशक्तिः ऋग्यजुस्सामसंज्ञिता त्रयीत्यन्वयः ॥ १–७ ॥

सैवेति ॥ जगतः पालनोद्यतः स्थित्यां स्थितो विष्णुः सैव शक्तिः । शक्तिशक्तिमतोरभेदात्सामानाधिकरण्यनिर्देशः । ऋग्यजुस्सामशरीरो विष्णुः सवितुरन्तस्तिष्ठति ; अतो रवेः प्राधान्यम् ॥ ८, ९ ॥

ऋच इति ॥ ऋचः स्तुवन्ति, रवौ तिष्ठन्तं विष्णुमिति शेषः ॥ १० ॥

अङ्ग इति ॥ अङ्गशक्तिशब्दौ शरीरपर्यायौ, * शब्दमूर्तिधरस्यैतद्रूपमिति ह्युक्तम् ॥ अंश एषेति च पाठः ॥ ११ ॥

सा वैष्णवी त्रयीमयी शक्तिर्न केवलं रवेरेवान्तस्था, किन्तु ब्रह्मादीनामपीत्याह—न केवलमिति ॥ १२ ॥

सर्गादाविति ॥ तस्मात्—अन्तहेतुरुद्रसंबन्धात्, तस्य—साम्नः ॥ १३ ॥

एवं सा सात्त्विकी शक्तिर्वैष्णवी या त्रयीमयी । आत्मसप्तगणस्थं तं भास्वन्तमधितिष्ठति ॥ १४ ॥
तया चाधिष्ठितस्सोऽपि जाज्वलीति स्वरश्मिभिः । तमस्समस्तजगतां नाशं नयति चाखिलम् ॥ १५ ॥
स्तुवन्ति चैनं मुनयो गन्धर्वैर्गीयते पुरः । नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति तस्य चानु निशाचराः ॥ १६ ॥
वहन्ति पन्नगा यक्षैः क्रियतेऽभीषुसंग्रहः । वालखिल्यास्तथैवेनं परिवार्य समासते ॥ १७ ॥
नोदेता नास्तमेता च कदाचिच्छक्तिरूपधृक् । विष्णुर्विष्णोः पृथक् तस्य गणस्सप्तविधोऽप्ययम् ॥ १८ ॥
स्तम्भस्थदर्पणस्यैति योयथासन्नतां नरः । छायादर्शनसंयोगं स स प्राप्नोत्यथात्मनः ॥ १९ ॥
एवं सा वैष्णवी शक्तिर्नैवापैति ततो द्विज । मासानुमासं भास्वन्तमध्यास्ते तत्र संस्थितम् ॥ २० ॥
पितृदेवमनुष्यादीन्स सदाऽऽप्याययन्प्रभुः । परिवर्तत्यहोरात्रकारणं सविता द्विज ॥ २१ ॥
सूर्यरश्मिसुषुम्णा यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः । कृष्णपक्षेऽमरैः शश्वत्पीयते वै सुधामयः ॥ २२ ॥
पीतं तं द्विकलं सोमं कृष्णपक्षक्षये द्विज । पिबन्ति पितरस्तेषां भास्करात्तर्पणं तथा ॥ २३ ॥
आदत्ते रश्मिभिर्यं तु क्षितिसंस्थं रसं रविः । तमुत्सृजति भूतानां पुष्ट्यर्थं सस्यवृद्धये ॥ २४ ॥
तेन प्रीणात्यशेषाणि भूतानि भगवान्रविः । पितृदेवमनुष्यादीनेवमाप्याययत्यसौ ॥ २५ ॥

उपसंहरति एवमिति ॥ सात्त्विकी—शुद्धसत्त्वमयी वैष्णवी शक्तिः, आत्मसप्तगणस्थं—स्वशरीरभूतसप्तवर्गान्तर्गतं भास्वन्तमधितिष्ठति—भास्वत्यतिशयेन तिष्ठति ॥ १४, १५ ॥

प्राधान्यादन्येऽपि स्तुत्याद्यैरेनमुपासत इत्याह—स्तुवन्ति चैनमिति ॥ १६, १७ ॥

नेति ॥ शक्तिरूपधृग्विष्णुरधिष्ठाता स्थायी नोदेति नास्तमेति, अधिष्ठेयात्संचारिणो गणाद्भिन्नत्वात् ॥ १८ ॥

स्तंभस्थेति ॥ छायादर्शनसंयोगं—छायायाः प्रतिबिम्बस्य आदर्शनस्य दर्पणस्य च संयोगम् ॥ १९ ॥

एवमिति ॥ ततः—दर्पणस्थानीयात्सूर्यपदाधिकारिणः, तत्र—सूर्यपदे मासानुमासं—मासान्मासान्तरं प्रतिमासमित्यर्थः । पुंखानुपुंखमितिवत् । यद्वा मासेषु द्वादशसु अनुमासेऽधिकमासे च ; तेन यो मासोऽधिकस्तन्मासोक्तसप्तगणावृत्तिः स्यात् ॥ २०, २१ ॥

पित्राद्याप्यायनप्रकारमाह—सूर्यरश्मिरिति ॥ तर्पितः—शुक्लप्रतिपदादिक्रमात्पूरितः पीयते । प्रतिपदादिपानं हि क्षयहेतुः, अतः षोडशकलस्य कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैका कला अमरैः पीयते, * प्रथमां पिबते वह्निरित्यादिस्मृतेः ॥ २२ ॥

पीतमिति ॥ अतः कृष्णचतुर्दश्यन्ते द्विकलत्वम्, कृष्णपक्षक्षये—दर्शे पिबन्ति एककलावर्जम् ; तेषां—देवपितॄणाम्, तथा—उक्तप्रकारेण ॥ २३ ॥

मनुष्यादितर्पणमाह—आदत्त इति ॥ भूतानां—मनुष्यादीनाम् ॥ २४, २५ ॥

पक्षतृप्तिं तु देवानां पितॄणां चैव मासिकीम्। शश्वत्तृप्तिं च मर्त्यानां मैत्रेयार्कः प्रयच्छति ॥ २६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः। वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ ॥ १ ॥

वीथ्याश्रयाणि ऋक्षाणि ध्रुवाधारेण वेगिना। ह्रासवृद्धिक्रमस्तस्य रश्मीनां सवितुर्यथा ॥ २ ॥

अर्कस्येव हि तस्याश्वाः सकृद्युक्ता वहन्ति ते। कल्पमेकं मुनिश्रेष्ठ वारिगर्भसमुद्भवाः ॥ ३ ॥

क्षीणं पीतं सुरैस्सोममाप्याययति दीप्तिमान्। मैत्रेयैककलं सन्तं रश्मिनैकेन भास्करः ॥ ४ ॥

क्रमेण येन पीतोऽसौ देवैस्तेन निशाकरम्। आप्याययत्यनुदिनं भास्करो वारितस्करः ॥ ५ ॥

देवपितृमर्त्यानां तृप्तिं कालतो विशिनष्टि—पक्षेति ॥ * शुक्ले पूर्वे कृष्णे पिबन्ति देवाः, इति तेषां शुक्लपक्षे तृप्तिः। एकमासिकीम्—पूर्वदर्शादुत्तरदर्शं यावत्। यद्वा देवानां दर्शपूर्णमासयोरिष्टिः, पितॄणां दर्श एवेष्टिः, मनुष्याणां नित्यभुक्तिश्च, तत्तत्साधनहविर्निष्पत्तिः सूर्यसाध्येति दिनपक्षादितृप्तिः, * तस्मादहरहर्मनुष्याः इत्यादिश्रुतेः। अर्कः प्रयच्छतीति पुनः कीर्तनात् ग्रहान्तरकृतं वृष्ट्यादिफलमपि तत्तताराग्रहानुग्राहकरश्मिद्वाराऽर्क एव प्रयच्छतीत्युक्तं स्यात्। यथा—कौर्मे * हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः। विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्णाति सर्वदा। विश्वव्यचा सूर्यरश्मिः सितं पुष्णाति नित्यशः। संयद्वसुरिति ख्यातो यस्स पुष्णाति लोहितम् ॥ बृहस्पतिं स पुष्णाति रश्मिरर्वावसुः प्रभोः ॥ शनैश्चरं स पुष्णाति सप्तमस्तु स्वराह्वयः ॥ इति ॥ २६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

अर्कस्यैवेति ॥ वारिगर्भसमुद्भवाः—जलमयाः, * वारिगर्भसमुद्भूतो रथस्साश्वस्ससारथिरित्यादित्यपुराणे ॥ १—३ ॥ क्षीणमिति ॥ क्षीणम्—अल्पीभूतशुक्लकलम्। तदुक्तं—* देवैस्संपीयमानस्य शुक्ला वर्धन्ति वै कलाः ॥ सोमस्य कृष्णपक्षादौ भास्कराभिमुखस्य तु ॥ प्रक्षीयन्तेऽपरे भागे पीयमानाः कलाः क्रमात् ॥ इत्यादि। आप्याययति—शुक्लकला वर्धयति * सुषुम्नाप्यायमानस्य शुक्ले वर्धन्ति वै कला इति ॥ ४ ॥

क्रमेणेति ॥ येन क्रमेणेति। कृष्णपक्षे यत्तिथौ बिम्बस्य यद्भागे यावान् ह्रासः शुक्ले तद्भागे तावत्येव वृद्धिरिति। तस्करः—अलक्षितं हर्ता ॥ ५ ॥

संभूतं चार्धमासेन तत्सोमस्थं सुधामृतम् । पिबन्ति देवा मैत्रेय सुधाहारा यतोऽमराः ॥ ६ ॥
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च । त्रयस्त्रिंशत्तथा देवाः पिबन्ति क्षणदाकरम् ॥ ७ ॥
कलाद्वयावशिष्टस्तु प्रविष्टस्सूर्यमण्डलम् । अमाख्यरश्मौ वसति अमावास्या ततस्स्मृता ॥ ८ ॥
अप्सु तस्मिन्नहोरात्रे पूर्वं विशति चंद्रमाः । ततो वीरुत्सु वसति प्रयात्यर्कं ततः क्रमात् ॥ ९ ॥
छिनत्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे । पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥ १० ॥
सोमं पञ्चदशे भागे किंचिच्छिष्टे कलात्मके । अपराह्णे पितृगणा जघन्यं पर्युपासते ॥ ११ ॥
पिबन्ति द्विकलाकारं शिष्टा तस्य कला तु या । सुधामृतमयी पुण्या तामिन्दोः पितरो मुने ॥ १२ ॥
निस्सृतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यस्सुधामृतम् । मासं तृप्तिमवाप्याग्र्यां पितरस्सन्ति निर्वृताः ।
सौम्या बर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा ॥ १३ ॥
एवं देवान् सिते पक्षे कृष्णपक्षे तथा पितॄन् । वीरुधश्चामृतमयैः शीतैरप्परमाणुभिः ॥ १४ ॥
वीरुधोषधिनिष्पत्त्या मनुष्यपशुकीटकान् । आप्याययति शीतांशुः प्राकाश्याह्लादनेन च ॥ १५ ॥
वाय्वग्निद्रव्यसंभूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च । पिशंगैस्तुरगैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभिः ॥ १६ ॥
सवरूथस्सानुकर्षो युक्तो भूसंभवैर्हयैः । सोपासंगपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥ १७ ॥
अष्टाभिः काञ्चनः श्रीमान्भौमस्यापि रथो महान् । पद्मरागारुणैरश्वैः संयुक्तो वह्निसम्भवैः ॥ १८ ॥
अष्टाभिः पांडुरैर्युक्तो वाजिभिः कांचनो रथः । तस्मिंस्तिष्ठति वर्षं वै राशौराशौ बृहस्पतिः ॥ १९ ॥
आकाशसंभवैरश्वैः शबलैः स्यन्दनं युतम् । समारुह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चरः ॥ २० ॥

संभृतमिति ॥ सुधामृतम्—सुष्ठु धीयते-पीयत इति सुधा, सैवामृतम् ॥ ६, ७ ॥

कलाद्वयावशिष्ट इति ॥ प्रविष्ट इति । तद्रश्म्यभिभवात्प्रविष्ट इव ॥ ८—१० ॥

सोममिति ॥ कलात्मके पंचदशेंशे किंचिच्छिष्टे दर्शापराह्णे, जघन्यं—पश्चाद्द्विकलं सोमं पितृगणाः पर्युपासते ॥ ११ ॥

पिबन्तीति ॥ किञ्चिच्छिष्टा या पंचदशी कला तां कलां पितरः पिबन्ति न षोडशीमित्यर्थः ॥ १२ ॥

निस्सृतमिति ॥ आदित्यरश्मिद्वारा निस्सृतं तत्सुधामृतं पीत्वेति शेषः ॥ १३ ॥

किञ्च, *तस्मादापूर्यमाणपक्षे यजन्त इति श्रुतेः, *अपरपक्षे पितॄणामिति स्मृतेश्च शुक्लकृष्णयोर्देवान्पितॄंश्च यागद्वारेणाप्याययतीत्याह-एवमिति ॥ १४ ॥

वीरुदिति ॥ प्रकाशस्य भावः प्राकाश्यं, प्राकाश्यमाह्लादनं चेति द्वंद्वैकवद्भावः । प्रकाशाह्लादनेन चेति पाठः ॥ १५, १६ ॥

सवरूथ इति ॥ *वरूथो रथगुप्तिर्या तिरोधत्ते रथस्थितम् ॥ रथस्याधःस्थितं काष्ठमनुकर्षो निगद्यते ॥ उपासङ्गो रथोपस्थः, इति ॥ १७, १८ ॥

अष्टाभिरिति ॥ राशौ वर्षं तिष्ठतीति तत्तद्ग्रहराशिवारोपलक्षणम् ॥ १९, २० ॥

स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम् । सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय वहन्त्यविरतं सदा ॥ २१ ॥
आदित्यान्निस्सृतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु । आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सौरेषु पर्वसु ॥ २२ ॥
तथा केतुरथस्याश्वा अप्यष्टौ वातरंहसः । पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणाः ॥ २३ ॥
एते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव । सर्वे ध्रुवे महाभाग प्रबद्धा वायुरश्मिभिः ॥ २४ ॥
ग्रहर्क्षताराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः । भ्रमन्त्युचितचारेण मैत्रेयानिलरश्मिभिः ॥ २५ ॥
यावन्त्यश्चैव तारास्ता तावन्तो वातरश्मयः । सर्वे ध्रुवे निबद्धास्ते भ्रमन्तो भ्रामयन्ति तम् ॥ २६ ॥
तैलपीडा यथा चक्रं भ्रमन्तो भ्रामयन्ति वै । तथा भ्रमन्ति ज्योतींषि वातविद्धानि सर्वशः ॥ २७ ॥
अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु । यस्माज्ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥ २८ ॥
शिंशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति । सन्निवेशं च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥ २९ ॥
यदह्ना कुरुते पापं तं दृष्ट्वा निशि मुच्यते । यावन्त्यश्चैव तारास्ताः शिंशुमाराश्रिता दिवि ।
तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि च ॥ ३० ॥
उत्तानपादस्तस्याधो विज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः । यज्ञोऽधरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्धानमाश्रितः ॥ ३१ ॥
हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः । वरुणश्चार्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी ॥ ३२ ॥
शिश्नः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ॥ ३३ ॥
पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च काश्यपोऽथ ततो ध्रुवः । तारका शिंशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ॥ ३४ ॥

स्वर्भानोरिति ॥ स्तोकपाण्डुस्तु धूसरः । अविरतम्—अविच्छेदम् । सदा—यावत्कल्पम् ॥ २१ ॥

आदित्यादिति ॥ अर्केन्द्वोरुपरि तृतीयवसुस्थाने चरन्नपि राहुश्चन्द्रस्यार्कस्य वा ग्रहणकालेऽधो गत्वा भूच्छायात्मकं तमोमयं बिम्बं गृहीत्वा तेन तौ (राहुः)मे चवच्छादयन् तत्काल एव दृश्यत्वमेति । यथा कौर्मादिषु * स्वर्भानोस्तु गृहस्थानं तृतीयं यत्तमोमयम् । तुल्यस्तयोस्तु स्वर्भानुर्भूत्वाऽधस्तात्प्रसर्पति॥ इत्यादि ॥ २२—२४ ॥

ग्रहेति ॥ धिष्ण्यानि—विमानानि । उचितचारेण—* सौरोऽङ्गिराश्च शुक्रश्च ज्ञेया मन्दप्रचारिणः । सूर्यसोमौ बुधश्चैव शीघ्रगाः * इत्यादिकूर्मोक्तस्वस्वगत्या सह प्रत्यङ्मुखं भ्रमन्ति ॥ २५—२८ ॥

शिंशुमार इति ॥ यः प्रोक्तः—* तारामयं भगवतः इत्यत्र, * तस्य पुच्छे ध्रुवः स्थित इति लक्षणं यस्योक्तं, तस्य सन्निवेशं शृणु ॥ २९ ॥

यदह्नेति ॥ यदह्नेति नित्यद्रष्टव्यतोक्तिः ॥ ३०, ३१ ॥ हृदीति ॥ सक्थिनी—ऊरू ॥ ३२, ३३ ॥

पुच्छ इति ॥ अग्न्यादिदेवतारूपं ताराचतुष्कं पुच्छस्थं ध्रुववन्नित्यं दृश्यते, नतु शिंशुमारगात्रान्तर्गतर्क्षवदस्तमेति ध्रुवसहयायित्वात् ॥ ३४ ॥

इत्येष सन्निवेशो यः पृथिव्या ज्योतिषां तथा । द्वीपानामुदधीनां च पर्वतानां च कीर्तितः ॥ ३५ ॥
वर्षाणां च नदीनां च ये च तेषु वसन्ति वै । तेषां स्वरूपमाख्यातं संक्षेपः श्रूयतां पुनः ॥ ३६ ॥
यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा । पद्माकारा समुद्भूता पर्वताब्ध्यादिसंयुता ॥ ३७ ॥

ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।
नद्यस्समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥ ३८ ॥

ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्त्तिर्न तु वस्तुभूतः ।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदाञ्जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥ ३९ ॥

यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
तदा हि संकल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥ ४० ॥

इत्येष इति ॥ उक्तस्य भुवनकोशस्य अनुक्तं भगवदात्मकत्वं वक्तुमनुवादः—इत्येष इति ॥ ३५ ॥

वर्षाणां चेति ॥ अथ चिदचिन्मिश्रे जगति चिदंशः स्वसंवेद्यस्वरूपभेदो ज्ञानैकाकारः अविनाशित्वेन अस्तिशब्दवाच्यः, अचिदंशस्तु चिदंशकर्मनिमित्तपरिणामभेदो विनाशीति नास्तिशब्दवाच्यः । उभयमपि परब्रह्मभूतवासुदेवशरीरतया तदात्मकमित्येतद्रूपं संक्षेपेणोच्यते इत्याह—संक्षेपः श्रूयतामिति ॥ ३६ ॥

यदिति ॥ तत्र यदम्ब्वित्यनेन श्लोकेनाम्बुनो विष्णोः कायत्वेन तत्परिणामभूतं ब्रह्माण्डमपि तस्य कायः, तस्य च विष्णुरात्मेति, सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपबृंहणरूपस्य * ज्योतींषीत्यादिना वक्ष्यमाणस्य सामानाधिकरण्यस्य शरीरात्मभाव एव निबन्धनमित्याह । ततः—अम्बुनः ॥ ३७ ॥

तदेतत्तादात्म्यं सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति-ज्योतींषीति । अत्र अस्त्यात्मकं नास्त्यात्मकं च जगदन्तर्गतं वस्तु विष्णोः कायतया विष्ण्वात्मकमित्युक्तम् ॥ ३८ ॥

इदमस्त्यात्मकम्, इदं नास्त्यात्मकम्, (इत्यत्र) अस्य च नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्याह—ज्ञानस्वरूप इति । अयमर्थः—अशेषक्षेत्रज्ञात्मनाऽवस्थितस्य भगवतो ज्ञानमेव स्वाभाविकं रूपं न देवमनुष्यादिवस्तुरूपम् । यत एवम् अत एवाचिद्रूपदेवमनुष्यशैलाब्धिधरादयस्तद्विज्ञानविजृम्भिताः—तस्य ज्ञानैकाकारस्य सतो देवाद्याकारेण स्वात्मवैविध्यानुसन्धानमूलाः, देवाद्याकारानुसन्धानमूलकर्म (मूलाः) कल्पिता इत्यर्थः । यतश्चाचिद्वस्तु क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणपरिणामास्पदं ततस्तन्नास्तिशब्दाभिधेयम्, इतरदस्तिशब्दाभिधेयमित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ३९ ॥

तदेतदेव विवृणोति—यदा तु शुद्धमिति ॥ यदैतज्ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु देवाद्याकारेण स्वात्मनि वैविध्यानुसन्धानमूलसर्वकर्मक्षयान्निर्दोषं परिशुद्धं निजरूपि भवति, तदा देवाद्याकारेणैकीकृत्यात्मकल्पनामूलकर्मफलभूतास्तद्भोगार्था वस्तुषु वस्तुभेदा न भवन्ति—ये देवादिषु वस्तुष्वात्मतयाऽभिमतेषु भोग्यभूता देवमनुष्यशैलाब्धिधरादिवस्तुभेदाः ते मूलभूतकर्मसु विनष्टेषु न भवन्तीति, अचिद्वस्तुनः कदाचित्कावस्थाविशेषयोगितया नास्तिशब्दाभिधेयत्वमितरस्य सर्वदा निजसिद्धज्ञानैकरूपत्वेनास्तिशब्दाभिधेयत्वमित्यर्थः ॥ ४० ॥

वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं (च सदैक) सततैकरूपम् ।
यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥ ४१ ॥

मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः ।
जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥ ४२ ॥

तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्कचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम् ।
विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥ ४३ ॥

ज्ञानं विशुद्धं विमलं (च नित्य) विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ।
एकं सदैकं परमः परेशस्सः वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥ ४४ ॥

सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतत्तु यत्संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥ ४५ ॥

प्रतिक्षणमन्यथाभूततया कादाचित्कावस्थायोगिनोऽचिद्वस्तुनो नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेवेत्याह—वस्त्वतीति ॥ अस्तिशब्दाभिधेयो ह्यादिमध्यपर्यन्तहीनः सततैकरूपः पदार्थः, तस्य कदाचिदपि नास्तिबुद्ध्यनर्हत्वात् । अचिद्वस्तु किंचित् कचिदपि तथाभूतं न दृष्टचरम् । ततः किमित्यत्राह—यच्चान्यथात्वमिति । यद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथात्वं याति तदुत्तरोत्तरावस्थाप्राप्त्या पूर्वपूर्वावस्थां जहातीति तस्य पूर्वावस्थस्योत्तरावस्थायां न प्रतिसंधानामस्ति, अतः सर्वदा तस्य नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेव ॥ ४१ ॥

तथा ह्युपलभ्यत इत्याह—मही घटत्वमिति ॥ चूर्णं सूक्ष्मम्, रजः सूक्ष्मतरम्, अणुः सूक्ष्मतमः; स्वकर्मणा देवमनुष्यादिभावेन स्तिमितात्मनिश्चयैः स्वभोग्यभूतमचिद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथाभूतमालक्ष्यते—अनुभूयते । एवं सति किमप्यचिद्वस्तु अस्तिशब्दार्हमादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपमालक्षितमस्ति किम्? न ह्यस्तीत्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

यस्मादेवं तस्मात् ज्ञानस्वरूपात्मव्यतिरिक्तमचिद्वस्तु कदाचित्कचित्केवलास्तिशब्दवाच्यं न भवतीत्याह—तस्मान्न विज्ञानमिति ॥ आत्मा तु सर्वदा ज्ञानैकाकारतया देवादिभेदप्रत्यनीकस्वरूपोऽपि देवादिशरीरप्रवेशहेतुभूतप्रकृतविविधकर्ममूलदेवादिभेदभिन्नात्मबुद्धिभिस्तेन तेन रूपेण बहुधाऽनुसंहित इति, तद्भेदानुसन्धानं नात्मस्वरूपप्रयुक्तमित्याह—विज्ञानमेकमिति ॥ ४३ ॥

आत्मस्वरूपं तु विशुद्धं—कर्मरहितं, तत एव विमलं—मलरूपप्रकृतिस्पर्शरहितं, ततश्च तत्प्रयुक्तशोकमोहलोभाद्यशेषहेयगुणासङ्गि, एकम्—उपचयापचयानर्हतयैकं, तत एव सदैकरूपम्; तच्च वासुदेवशरीरमिति तदात्मकम्, अतदात्मकस्य कस्यचिदप्यभावादित्याह—ज्ञानं विशुद्धमिति ॥ ४४ ॥

चिदंशः सदैकरूपतया सर्वदाऽस्तिशब्दवाच्यः । अचिदंशस्तु क्षणपरिणामित्वेन सर्वदा नाशगर्भ इति सर्वदा नास्तिशब्दाभिधेयः । एवंरूपं चिदचिदात्मकं जगत् वासुदेवशरीरं तदात्मकमिति जगद्याथात्म्यं सम्यगुक्तमित्याह—सद्भाव एवमिति ॥ "एषो भवतः" इति पाठे तु आर्षत्वात्सुपो लोपाभावः । अत्र सत्यमसत्यमिति यदस्ति यन्नास्तीति प्रक्रान्तस्योपसंहारः । एतत्—ज्ञानैकाकारतया समम्, अशब्दगोचरस्वरूपमेदमेवाचिन्मिश्रं, भुवनाश्रितं—देवमनुष्यादिरूपेण सम्यग्व्यवहारार्हमेदं यद्वर्तते तत्र हेतुः कर्मैवेत्युक्तमित्याह—एतत्तु यदिति ॥ ४५ ॥

यज्ञः पशुर्वह्निरशेषऋत्विक्सोमस्सुराः स्वर्गमयश्च कामः।
इत्यादि कर्माश्रितमार्गदृष्टं भूरादिभोगाश्च फलानि तेषाम् ॥ ४६ ॥

यच्चैतद्भुवनगतं मया तवोक्तं सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मवश्यः।
ज्ञात्वै (तत्) वं ध्रुवमचलं सदैकरूपं तत्कुर्याद्विशति हि येन वासुदेवम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

मैत्रेयः—

भगवन्सम्यगाख्यातं यत्पृष्टोऽसि मयाऽखिलम्। भूसमुद्रादिसरितां संस्थानं ग्रहसंस्थितिः ॥ १ ॥
विष्ण्वाधारं यथा चैतत् त्रैलोक्यं समवस्थितम्। परमार्थस्तु मे प्रोक्तो यथा ज्ञानं प्रधानतः ॥ २ ॥
यत्त्वेतद्भगवानाह भरतस्य महीपतेः। श्रोतुमिच्छामि चरितं तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥
भरतः स महीपालः सालग्रामेऽवसत्किल। योगयुक्तः समाधाय वासुदेवे सदा मनः ॥ ४ ॥
पुण्यदेशप्रभावेन ध्यायतश्च सदा हरिम्। कथं तु नाभवन्मुक्तिर्यदभूत्स द्विजः पुनः ॥ ५ ॥
विप्रत्वे च कृतं तेन यद्भूयः सुमहात्मना। भरतेन मुनिश्रेष्ठ तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

श्रीपराशरः—

सालग्रामे महाभागो भगवन्न्यस्तमानसः। स उवास चिरं कालं मैत्रेय पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥

तदेव विवृणोति—यज्ञः पशुरिति ॥ कर्माश्रितमार्गदृष्टं यज्ञपश्वादिरूपं कर्मैवाश्रितो मार्गः, तत्र दृष्टं देवमनुष्यादिरूपं तेषां कर्मणां भूरादिभोगाश्च फलानि ॥ ४६ ॥

जगद्याथात्म्यज्ञानप्रयोजनं मोक्षोपाये यतनमित्याह—यच्चैतदिति ॥ ज्ञात्वैतदिति। कर्मफलस्यास्थिरत्वं ज्ञात्वा, ध्रुवमित्यादि वासुदेवविशेषणं, तत्—उपासनादि ॥ ४७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोध्यायः

विष्ण्वाधारमिति ॥ चिदचिदात्मकं जगद्यथा विष्ण्वात्मकं तथोक्तम्। यथा चिदंशो निजसिद्धज्ञानैकाकारत्वेनाविनाशित्वात्परमार्थः तथा प्राधान्येनोक्तः ॥ १, २ ॥

अथ भगवत्प्राप्त्युपायस्य ज्ञानयोगस्य तदन्तरायपरिहारयोश्चोदाहरणभूतं भरतचरितं प्राक्प्रस्तुतं विस्तरेण श्रोतुं मैत्रेयः पृच्छति—यत्त्विति ॥ ३—७ ॥

[अ]हिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः। अवाप परमां काष्ठां मनसश्चापि संयमे ॥ ८ ॥
[य]ज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव। कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोस्तु ते ॥ ९ ॥
[इ]ति राजाऽऽह भरतो हरेर्नामानि केवलम्। नान्यज्जगाद मैत्रेय किंचित्स्वप्नान्तरेष्वपि।
[ए]तत्पठन्तदर्थं च विना नान्यदचिंतयत् ॥ १० ॥
[स]मित्पुष्पकुशादानं चक्रे देवक्रियाकृते। नान्यानि चक्रे कर्माणि निस्सङ्गो योगतापसः ॥ ११ ॥
[ज]गाम सोऽभिषेकार्थमेकदा तु महानदीम्। सस्नौ तत्र तदा चक्रे स्नानस्यानन्तरक्रियाः ॥ १२ ॥
[अ]थाजगाम तत्तीरं जलं पातुं पिपासिता। आसन्नप्रसवा ब्रह्मन्नेकैव हरिणी वनात् ॥ १३ ॥
[त]तस्समभवत्तत्र पीतप्राये जले तया। सिंहस्य नादस्सुमहान्सर्वप्राणिभयंकरः ॥ १४ ॥
[त]तस्सा सहसा त्रासादाप्लुता निम्नगातटम्। अत्युच्चारोहणेनास्या नद्यां गर्भः पपात सः ॥ १५ ॥
[त]मूह्यमानं वेगेन वीचिमालापरिप्लुतम्। जग्राह स नृपो गर्भात्पतितं मृगपोतकम् ॥ १६ ॥
[ग]र्भप्रच्युतिदुःखेन प्रोत्तुङ्गाक्रमणेन च। मैत्रेय साऽपि हरिणी पपात च ममार च ॥ १७ ॥
[ह]रिणीं तां विलोक्याथ विपन्नां नृपतापसः। मृगपोतं समादाय निजमाश्रममागतः ॥ १८ ॥
[च]कारानुदिनं चासौ मृगपोतस्य वै नृपः। पोषणं पुष्यमाणश्च स तेन ववृधे मुने ॥ १९ ॥
[च]चाराश्रमपर्यन्ते तृणानि गहनेषु सः। दूरं गत्वा च शार्दूलत्रासादभ्याययौ पुनः ॥ २० ॥
[प्र]ातर्गत्वाऽतिदूरं च सायमायात्यथाश्रमम्। पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योटजाजिरे ॥ २१ ॥
[त]स्य तस्मिन्मृगे दूरसमीपपरिवर्तिनि। आसीच्चेतः समासक्तं न ययावन्यतो द्विज ॥ २२ ॥
[वि]मुक्तराज्यतनयः प्रोज्झिताशेषबान्धवः। ममत्वं स चकारोच्चैस्तस्मिन्हरिणबालके ॥ २३ ॥
किं वृकैर्भक्षितो व्याघ्रैः किं सिंहेन निपातितः। चिरायमाणे निष्क्रान्ते तस्यासीदिति मानसम् ॥ २४ ॥
एषा वसुमती तस्य खुराग्रक्षतकर्बुरा ॥ २५ ॥
[प्र]ीयते मम यातोऽसौ क्व ममैणकबालकः। विषाणाग्रेण मद्बाहुकण्डूयनपरो हि सः।
[क्ष]ेमेणाभ्यागतोऽरण्यादपि मां सुखयिष्यति ॥ २६ ॥
[ए]ते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः। कुशाः काशा विराजन्ते वटवस्सामगा इव ॥ २७ ॥
[इ]त्थं चिरगते तस्मिन्स चक्रे मानसं मुनिः। प्रीतिप्रसन्नवदनः पार्श्वस्थे चाभवन्मृगे ॥ २८ ॥
[स]माधिभङ्गस्तस्यासीत्तन्मयत्वादृतात्मनः। सन्त्यक्तराजभोगर्द्धिस्वजनस्यापि भूपतेः ॥ २९ ॥
[च]पलं चपले तस्मिन्दूरगं दूरगामिनि। मृगपोतेऽभवच्चित्तं स्थैर्यवत्तस्य भूपतेः ॥ ३० ॥

अहिंसादिष्विति ॥ अहिंसादिषु गुणेषु योगांगेषु वक्ष्यमाणेषु ॥ ८, ९ ॥

इतीति ॥ स्वप्नान्तरेषु—स्वप्नमध्येषु। एतत्—यज्ञेशेत्यादिनाम। एतन्नाम तदर्थं च तत्प्रवृत्तिनिमित्तं केवलमचिन्तयत्, एतद्विना नान्यत् ॥ १०—२४ ॥ एषेति ॥ क्षतकर्बुरा—क्षतैर्विषमसंस्थाना ॥ २५–३० ॥

कालेन गच्छता सोऽथ कालं चक्रे महीपतिः। पितेव सास्रं पुत्रेण मृगपोतेन वीक्षितः ॥ ३१ ॥
मृगमेव तदाऽद्राक्षीत्त्यजन्प्राणानसावपि। तन्मयत्वेन मैत्रेय नान्यत्किंचिदचिन्तयत् ॥ ३२ ॥
ततश्च तत्कालकृतां भावनां प्राप्य तादृशीम्। जम्बूमार्गे महारण्ये जातो जातिस्मरो मृगः ॥ ३३ ॥
जातिस्मरत्वादुद्विग्नः संसारस्य द्विजोत्तम। विहाय मातरं भूयः सालग्राममुपाययौ ॥ ३४ ॥
शुष्कैस्तृणैस्तथा पर्णैः स कुर्वन्नात्मपोषणम्। मृगत्वहेतुभूतस्य कर्मणो निष्कृतिं ययौ ॥ ३५ ॥
तत्र चोत्सृष्टदेहोऽसौ जज्ञे जातिस्मरो द्विजः। सदाचारवतां शुद्धे योगिनां प्रवरे कुले ॥ ३६ ॥
सर्वविज्ञानसंपन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्। अपश्यत्स च मैत्रेय आत्मानं प्रकृतेः परम् ॥ ३७ ॥
आत्मनोऽधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने। सर्वभूतान्यभेदेन स ददर्श तदाऽऽत्मनः ॥ ३८ ॥
न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम्। न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥ ३९ ॥
उक्तोऽपि बहुशः किंचिज्जडवाक्यमभाषत। तदप्यसंस्कारगुणं ग्राम्यवाक्योक्तिसंश्रितम् ॥ ४० ॥
अपध्वस्तवपुस्सोऽथ मलिनाम्बरधृग्द्विजः। क्लिन्नदन्तान्तरस्सर्वैः परिभूतस्सनागरैः ॥ ४१ ॥
सम्मानना परां हानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः। जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ॥ ४२ ॥

कालेनेति ॥ कालं—मरणम् ॥ ३१ ॥ मृगमेवेति ॥ तन्मयत्वेन—चित्तवृत्तेस्तत्प्राचुर्येण ॥ ३२ ॥

ततश्चेति ॥ जम्बूमार्गे—गङ्गातीरविशेषे ॥ ३३, ३४ ॥

शुष्कैरिति ॥ कर्मणः—कर्मात्त मृगस्नेहः, तद्भावना च ॥ ३५, ३६ ॥

सर्वेति ॥ विज्ञानं—शिल्पादिज्ञानं, प्रकृतेः परं—देहादिरूपेण स्थितायाः प्रकृतेर्विलक्षणं, ज्ञानैकाकारमपश्यत् ॥ ३७ ॥

आत्मन इति ॥ आत्मनोऽधिगतज्ञानः—अधिगतात्मज्ञानः, देवमनुष्यादिदेहस्थितानि सर्वभूतानि तत्तदाकारविलक्षणज्ञानैकाकारतया स्वात्मनो निर्विशेषाण्यपश्यत् ॥ ३८ ॥

नेति ॥ प्रागेवाध्ययनजन्यस्य ज्ञानस्य निसर्गादेव सिद्धेः, विप्रत्वेऽपि वेदं न पपाठेत्याद्युक्तिर्युक्ता। * आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते, इति वचनात् अस्य च योगारूढत्वेन सिद्धात्मापरोक्ष्यस्य यज्ञादिकर्माननुष्ठानं च युक्तम्। नैतावता वाक्यार्थज्ञानमात्रवतः कर्मत्यागो युक्तः * तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चेत्यादिवचनात् ॥ ३९ ॥

व्यक्त इति ॥ जडवाक्यं—जडस्येव वाक्यं, हासावहम्, असंस्कारं—व्याकरणाननुशिष्टम्। अगुणं—श्लेषप्रसादादिगुणशून्यं, ग्राम्यवाक्यस्य—व्रीडाजुगुप्सामाङ्गल्यदायिन उक्त्याश्रितम् ॥ ४० ॥

अपध्वस्तवपुरिति ॥ अपध्वस्त—पङ्कादिरूषितं, क्लिन्नदन्तान्तरः—अशोधितदशनमध्यः ॥ ४१ ॥

सम्माननेति ॥ सम्माननेत्यादिश्लोकद्वयं हिरण्यगर्भवचनम् ॥ योगिनो ह्यन्यैस्सम्मान्यत्वे अहमधिकोऽस्मीत्याभिमानिकसुखभोगेनैव योगसुकृतं चरितार्थं स्यात्। एवमवमानजेन दुःखेन पापं च क्षीयते ॥ ४२ ॥

ाचरेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन् । जना यथाऽवमन्येरन्गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ॥ ४३ ॥
ण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत्थं महामतिः । आत्मानं दर्शयामास जडोन्मत्ताकृतिं जने ॥ ४४ ॥
क कुल्माषवाटयादि शाकं वन्यं फलं कणान् । यद्यदाप्नोति सुबहु तदत्ते कालसंयमम् ॥ ४५ ॥
र्युपरते सोऽथ भ्रातृभ्रातृव्यबान्धवैः । कारितः क्षेत्रकर्मादि कदन्नाहारपोषितः ॥ ४६ ॥
ाक्षपीनावयवो जडकारी च कर्मणि । सर्वलोकोपकरणं बभूवाहारवेतनः ॥ ४७ ॥
तादृशमसंस्कारं विप्राकृतिविचेष्टितम् । क्षत्ता सौवीरराजस्य काल्यै पशुमकल्पयत् ॥ ४८ ॥
त्रौ तं समलंकृत्य वैशसस्य विधानतः । अधिष्ठितं महाकाली ज्ञात्वा योगेश्वरं तथा ॥ ४९ ॥
ः खड्गं समादाय निशितं निशि सा तदा । क्षत्तारं क्रूरकर्माणमच्छिनत्कंठमूलतः ।
पार्षदयुता देवी पपौ रुधिरमुल्बणम् ॥ ५० ॥
त्सौवीरराजस्य प्रयातस्य महात्मनः । विष्टिकर्ताऽथ मन्येत विष्टियोग्योऽयमित्यपि ॥ ५१ ॥
तादृशं महात्मानं भस्मच्छन्नमिवानलम् । क्षत्ता सौवीरराजस्य विष्टियोग्यममन्यत ॥ ५२ ॥
राजा शिबिकारूढो गन्तुं कृतमतिर्द्विज । बभूवेक्षुमतीतीरे कपिलर्षेर्वराश्रमम् ॥ ५३ ॥
यः किमत्र संसारे दुःखप्राये नृणामिति । प्रष्टुं तं मोक्षधर्मज्ञं कपिलाख्यं महामुनिम् ॥ ५४ ॥
वाह शिबिकां तस्य क्षत्तुर्वचनचोदितः । नृणां विष्टिगृहीतानामन्येषां सोऽपि मध्यगः ॥ ५५ ॥
हीतो विष्टिना विप्रः सर्वज्ञानैकभाजनम् । जातिस्मरोऽसौ पापस्य क्षयकाम उवाह ताम् ॥ ५६ ॥

तस्मादिति ॥ सतां धर्ममदूषयन्निति । यद्यसौ जडतामनभिव्यंजयन् कर्माणि नानुतिष्ठेत् तदेतरो नस्तद्वत्कर्माणि अननुतिष्ठन्प्रत्यवायान्नरके पतेत् । तस्माद्यथाऽवमन्येरन् तथा जाड्येन चरेत् ॥ ४३, ४४ ॥

भुंक्त इति ॥ कुल्माषः—ईषत्पक्वो माषयावकादिः । वाटयो माषमयो भक्ष्यः, कणः स्यात्क्षुद्रतण्डुलः । यद्यदिति । कालसंयमं-मृत्युनिरोधकं देहधारकं भक्ष्यं यद्यदाप्नोति तत्तदल्पमपि संतोषात्सुबहु मन्यमानः अत्ते—अत्ति, भुंक्त इति यावत् । आत्मनेपदमार्षम । तदत्त्येकान्तसंयमीति च पाठः ॥ ४५ ॥

पितरीति ॥ भ्रातृव्यः—भ्रातृजः ॥ ४६ ॥

समाक्षेति ॥ जडकारी—जडवत्कर्ता । * कर्तर्युपमाने, इति णिनिः । आहारवेतनः—आहारमात्रभृतिकः, सर्वेषां कर्मकरो बभूव ॥ ४७ ॥

तं तादृशमिति ॥ असंस्कारम्—मृजादिरहितं, न तूपनयनादिरहितम । विप्राकृतिविचेष्टितं—शिखा-यज्ञोपवीतस्नानसंध्याजपोपासनादिशिष्टाचारमात्रवन्तम् ॥ ४८—५१ ॥

तं तादृशमिति ॥ क्षत्ता—सारथिर्द्वास्थो वा, विष्टिः—कर्मकर्तुरफलदं बलात्कर्म, तद्योग्यम् ॥ ५२—५५ ॥

गृहीत इति ॥ विष्टिना निमित्तेन ॥ ५६ ॥

ययौ जडगतिस्सोऽथ युगमात्रावलोकनम्। कुर्वन्मतिमतां श्रेष्ठस्तदन्ये त्वरितं ययुः ॥ ५७ ॥
विलोक्य नृपतिस्सोऽथ विषमां शिबिकागतिम्। किमेतदित्याह समं गम्यतां शिबिकावहाः ॥ ५८ ॥
पुनस्तथैव शिबिकां विलोक्य विषमां हि सः। नृपः किमेतदित्याह भवद्भिर्गम्यतेऽन्यथा ॥ ५९ ॥
भूपतेर्वदतस्तस्य श्रुत्वेत्थं बहुशो वचः। शिबिकावाहकाः प्रोचुरयं यातीत्यसत्वरम् ॥ ६० ॥

राजोवाच—
किं श्रान्तोऽस्यल्पमध्वानं त्वयोढा शिबिका मम। किमायाससहो न त्वं पीवानसि निरीक्ष्यसे ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणः— नाहं पीवा न चैवोढा शिबिका भवतो मया।
न श्रान्तोऽस्मि न चायासस्सोढव्योऽस्ति महीपते ॥ ६२ ॥

राजा—
प्रत्यक्षं दृश्यसे पीवानद्यापि शिबिका त्वयि। श्रमश्च भारोद्वहने भवत्येव हि देहिनाम् ॥ ६३ ॥
ब्राह्मणः—प्रत्यक्षं भवता भूप यद्दृष्टं मम तद्वद। बलवानबलश्चेति वाच्यं पश्चाद्विशेषणम् ॥ ६४ ॥
त्वयोढा शिबिका चेति त्वय्यद्यापि च संस्थिता। मिथ्यैतदत्र तु भवाञ्छृणोतु वचनं मम ॥ ६५ ॥
भूमौ पादयुगावस्था जङ्घे पादद्वयाश्रिते। ऊर्वोर्जङ्घाद्वयावस्था तदाधारं तथोदरम् ॥ ६६ ॥
वक्षस्स्थलं तथा बाहू स्कन्धौ चोदरसंस्थितौ। स्कन्धाश्रितेयं शिबिका मम भारोऽत्र किंकृतः ॥ ६७ ॥
शिबिकायां स्थितं चेदं वपुस्त्वदुपलक्षितम्। तत्र त्वमहमप्यत्र प्रोच्यते चेदमन्यथा ॥ ६८ ॥

ययाविति ॥ जडगतिः—मन्दगतिः ॥ ५७—६० ॥

किमिति ॥ आयाससहो नासि किम्। आयाससह एवासि। तत्र हेतुः पीवान्निरीक्ष्यस इति। आर्षत्वान्नलोपाभावः ॥ ६१ ॥

नाहमिति ॥ पीवत्वादीनि नाहमर्थस्य, किं तु शरीरस्येत्यभिप्रायः। आयासः—भारोद्वहनादेर्देहक्लेशः। तेन कर्माशक्तिः श्रान्तिः ॥ ६२ ॥ अभिप्रायमजानन्पृच्छति—प्रत्यक्षमिति ॥ ६३ ॥

प्रतिवक्ति—प्रत्यक्षं भवतेति। मम यद्रूपं त्वया प्रत्यक्षं दृष्टं तद्वद। नाहं दृष्टः, अचाक्षुषत्वादात्मन इत्यभिप्रायः। तस्य पीवत्वं श्रान्त्यादिकं बलाबलरूपं विशेषणं पश्चाद्वाच्यं—सुतरां दुर्वचम्, विशेष्यस्य धर्मिण एवाप्रत्यक्षत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥ त्वयेति ॥ वचनम्; उत्तरमिति शेषः ॥ ६५ ॥

भूमाविति ॥ अवस्था—स्थितिः। आतश्चोपसर्ग इति प्राङन्ताट्टाप् ॥ ६६ ॥

वक्षस्थलमिति ॥ मम—अहमर्थस्य किंकृतो भारः? अतो नाहं वोढेत्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

नापि त्वं वाह्य इत्याह—शिबिकायामिति। त्वदुपलक्षितः—त्वयात्मत्वेन लक्षितः भ्रान्त्या दृष्टो देहः शिबिकायां स्थितः। अत्र देहे स्थितस्त्वम्, अहमप्यस्मिन्देहे। अतः इदम्—आत्मनोर्वाह्यत्वं वाहकत्वं च अन्यथा—मिथ्योच्यते ॥ ६८ ॥

अहं त्वं च तथाऽन्ये च भूतैरुह्याम पार्थिव । गुणप्रवाहपतितो भूतवर्गोऽपि यात्ययम् ॥ ६९ ॥
कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते । अविद्यासंचितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु ॥ ७० ॥
आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः । प्रवृद्ध्यपचयौ नास्य चैकस्याखिलजन्तुषु ॥ ७१ ॥
यथा नोपचयस्तस्य नैवास्त्यपचयस्तथा । तदा पीवानसीतीत्थं कया युक्त्या त्वयेरितम् ॥ ७२ ॥
भूपादजंघाकट्यूरुजठरादिषु संस्थिते । शिबिकेयं यथा स्कन्धे तथा भारः समस्त्वया ॥ ७३ ॥
तथाऽन्यैर्जन्तुभिर्भूप शिबिकोढा न केवलम् । शैलद्रुमगृहोत्थोऽपि पृथिवीसंभवोऽपि वा ॥ ७४ ॥
यदा पुंसः पृथग्भावः प्राकृतैः कारणैर्नृप । सोढव्यस्तु तदाऽऽयासः कथं वा नृपते मया ॥ ७५ ॥
यद्द्रव्या शिबिका चेयं तद्द्रव्यो भूतसंग्रहः । भवतो मेऽखिलस्यास्य ममत्वेनोपबृंहितः ॥ ७६ ॥

श्रीपराशरः—

एवमुक्त्वाऽभवन्मौनी स वहञ्छिबिकां द्विज । सोऽपि राजाऽवतीर्योर्व्यां तत्पादौ जगृहे त्वरन् ॥७७॥

यद्यहं त्वया नोह्ये, केन तर्हि? तत आह—अहं त्वं चेति ॥ भूतैः—देहत्वेन परिणतैः । भूतसंघातस्य च गमनादिव्यापारभेदो गुणकृत इत्याह—गुणप्रवाहेति ॥ गुणपरिणामरूपतीव्रस्रोतोवेगपरतंत्रो याति, तृणमिव वायूदकादिभिः । दुर्बलमिव दुष्टाश्वाः, अन्तःकरणपर्यन्तं संघातं तत्स्था गुणा गमनासनेच्छाद्वेषादिरूपेण बहुधा प्रवर्तयन्ति । अत्र * प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि, इत्याद्यनुसंधेयम् ॥ ६९ ॥

गुणाश्च प्राचीनकर्मायत्तप्रवृत्तय इत्याह-कर्मवश्या इति। कर्म चाविद्यामूलमित्याह—अविद्येति। अनात्मसु देवादिदेहेष्वात्मबुद्धिरविद्या । तच्चाविद्यामूलं कर्म ब्रह्मादिसर्वजन्तुसाधारणमित्याह—तच्चाशेषेषु जन्तुष्विति ॥ ७० ॥

एवमात्मनो दृश्यत्वं वाहकत्वं च नास्तीत्युक्तम् । अथ पीवत्वादिविशेषणं नास्तीत्याह—आत्मेति ॥ शुद्धः—कर्मरहितः पूयशोणिताद्यसंस्पृष्टश्च, अक्षरः-अविनाशी, शान्तः-अशनायाद्यूर्मिषट्करहितः, निर्गुणः—सत्त्वादिगुणरहितः । अत्र हेतुः—प्रकृतेः पर इति । अतः प्रवृद्ध्यपचयौ नास्य । हेत्वन्तरमाह—एकस्येति । एकस्य—असङ्घातरूपस्य । सङ्घातरूपस्य हि देहादेर्वृद्धिह्रासौ, नासंघातरूपस्य गगनपरमाण्वादेः । * अहं त्वं च तथान्ये चेतिवद्यथा मयि तथा सर्वेष्वात्मसु साधारणमेतद्रूपमित्याह—अखिलजन्तुष्विति । उक्तमखिलजन्तुषु द्रष्टव्यमिति । यद्वा—अखिलजन्तुष्वेकस्येति संबन्धः । जन्तुशब्दो देहविशिष्टात्मवाची । जन्तुष्वात्मांश एक एवेत्यर्थः । देहानां संघातत्वात्प्रत्येकमनेकत्वम् ॥ ७१, ७२ ॥

मत्तोऽन्यस्मिन्स्कन्धे स्थितः शिबिकाभारो मम चेत्स्यात् तवापि स्यात्, सर्वजीवानामपि स्यात्, सर्वे भाराः सर्वेषां स्युरिति वाह्यादिप्रसङ्गं वाहकादिप्रसङ्गं चाह—भूपादेत्यादिद्वयेन ॥ ७३, ७४ ॥

अतो मम भारोद्वहनाभावात्तत्कृता श्रान्तिश्च नेत्याह—यदेति ॥ करणैः—करणेभ्यः ॥ ७५ ॥

किं च पार्थिवत्वाविशेषात्तज्जातीयकाष्ठादाविव देहे ममकारोऽपि न युक्तः, किमुताहंकार इत्याह—यद्द्रव्येति ॥ भूतसंग्रहः—देहः । ममत्वेनोपबृंहित इति वचनाद्देहे ममत्वमप्युपबृंहितम्—आरोपितं, न स्वतस्सदिति दर्शयति ॥ ७६, ७७ ॥

राजा—

भोभो विसृज्य शिविकां प्रसादं कुरु मे द्विज। कथ्यतां को भवानत्र जाल्मरूपधरः स्थितः ॥ ७८ ॥
यो भवान्यन्निमित्तं वा यदागमनकारणम्। तत्सर्वं कथ्यतां ब्रह्मन्मह्यं शुश्रूषवे त्वया ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणः—

श्रूयतां सोऽहमित्येतद्वक्तुं भूप न शक्यते। उपभोगनिमित्तं च सर्वत्रागमनक्रिया ॥ ८० ॥
सुखदुःखोपभोगौ यौ तौ देहाद्युपपादकौ। धर्माधर्मोद्भवौ भोक्तुं जन्तुर्देहादिमृच्छति ॥ ८१ ॥
सर्वस्यैव हि भूपाल जन्तोः सर्वत्र कारणम्। धर्माधर्मौ यतः कस्मात्कारणं पृच्छयते त्वया ॥ ८२ ॥
राजा—धर्माधर्मौ न संदेहस्सर्वकार्येषु कारणम्। उपभोगनिमितं च देहाद्देहान्तरागमः ॥ ८३ ॥
यत्त्वेतद्भवता प्रोक्तं सोऽहमित्येतदात्मनः। वक्तुं न शक्यते श्रोतुं तन्ममेच्छा प्रवर्तते ॥ ८४ ॥
योऽस्ति सोऽहमिति ब्रह्मन्कथं वक्तुं न शक्यते। आत्मन्येष न दोषाय शब्दोऽहमिति यो द्विज ॥ ८५ ॥

ब्राह्मणः—

शब्दोऽहमिति दोषाय नात्मन्येष तथैव तत्। अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दो वा भ्रान्तिलक्षणः ॥ ८६ ॥

भोभो इति ॥ जाल्मो-जडः ॥ ७८ ॥

को भवानित्येतद्विवृणोति—यो भवानिति ॥ य इति जातिकुलप्रश्नः। निमित्त-प्रयोजनम्, आगतेः कारणम-उत्पादकम् ॥ ७९ ॥

को भवानित्यस्य प्रश्नस्य एषोऽहमित्युत्तरे वक्तव्ये जात्यादेरनात्मधर्मत्वमभिप्रेत्य यस्त्वमिति प्रष्टुमहमेष इति प्रतिवक्तुं च न शक्यमित्याह—श्रूयतामिति ॥ निमित्तप्रश्नोत्तरमुपभोगेति। पुंसः सर्वदेशेष्वागतिः सुखादिभोगाय ॥ ८० ॥

एतद्विवृणोति—सुखेति ॥ तौ धर्माद्युद्भवौ सुखादिभोगौ यस्मात्प्रतिनियतदेशदेहकालभोग्यौ तस्मात्तौ भोक्तुं जीवो देहदेशान्तराणि याति ॥ ८१ ॥ कारणप्रश्नोत्तरं सर्वस्येति ॥ सर्वत्र—जन्मादावपि ॥ ८२, ८३ ॥

सोऽहमिति वक्तुं न शक्यत इत्युत्तरस्याभिप्रायमजानानश्चोदयति—यस्त्वेतदिति सार्द्धेन। यस्त्वेतदिति ॥ एतत्, स्वरूपमिति शेषः ॥ ८४ ॥

य इति ॥ य आत्मा कर्तृभोक्तृरूपेण स्फुरन्सदाऽस्ति, सोऽहमितिशब्देन कथं वक्तुं न शक्यते? न हि निरर्थकोऽहंशब्दः; न च निर्विशेषणोऽहमर्थः, * आत्मा शुद्ध इत्यादिविशेषणोक्तेः। तस्मात्सोऽहमित्युक्तौ नानुपपत्तिः, यो भवानिति प्रष्टुं च नानुपपत्तिरिति भावः। अनात्मनि खल्वहमिति शब्दो न प्रयुज्यते। आत्मनि तु तस्य प्रयोगे को दोष इत्यभिप्रायेणाह-आत्मनीति ॥ ८५ ॥

उत्तरमाह-शब्दोऽहमिति ॥ अयमभिप्रायः—(प्रतिवक्तुः)एषोऽहंशब्दो नात्मनि दोषायेति यदुक्तं तत्सत्यम्। अहंता हि प्रत्यक्त्वम्। तेन प्रत्यक्त्वेनावभासमान एवात्मा, न देहादिः। अतोऽयमहमिति वक्तुं शक्योऽपि, सोऽहमिति वक्तुं यो भवानिति प्रष्टुं च न शक्यते, तस्य शुद्ध्यादिविशेषणान्तरसद्भावेऽपि जात्यादिधर्मासद्भावादिति। आत्मविज्ञानम्—अहंबुद्धिः, शब्दः—अहमिति शब्दः ॥ ८६ ॥

जिह्वा ब्रवीत्यहमिति दन्तोष्ठौ तालुके नृप। एते नाहं यतस्सर्वे वाङ्निष्पादनहेतवः ॥ ८७ ॥
किं हेतुभिर्वदत्येषा वागेवाहमिति स्वयम्। अतः पीवानसीत्येतद्वक्तुमित्थं न युज्यते ॥ ८८ ॥
पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः। ततोऽहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन्करोम्यहम् ॥ ८९ ॥
यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम। तदैषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥ ९० ॥
यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः। तदा हि को भवान्सोऽहमित्येतद्विफलं वचः ॥ ९१ ॥

एवं तावद्देहादिविलक्षणात्मपक्षपरिग्रहेण योऽस्ति सोऽहमिति प्रश्नप्रतिवचनोपपत्तिं वदन्नृपः प्रत्युक्तः ॥ इदानीं देहाद्यात्मत्वपक्षे तस्य मते प्रधानं कुर्वन्निराकरोति जिह्वेति त्रिभिः ॥ जिह्वेति। हे नृप! जिह्वादि अहमिति ब्रवीतीति किं मन्यसे? तन्न। एते नाहम्—बहुत्वान्नाहमर्थः, अहमर्थस्यैकत्वेन प्रतीतेः। किं च यतो जिह्वादीनि शब्दनिष्पत्तिकारणानि, अतो न कर्तृभावमनुभवन्ति। कर्ता खल्वात्मा। अनेन न्यायेनाहं स्पृशामि स्मरामीत्यादिषु बाह्यान्तरकरणानामात्मत्वनिरासः ॥ ८७ ॥

शंकान्तरमाह—किं हेतुभिरिति ॥ अथ वागेवेन्द्रियरूपा जिह्वाद्यैः करणैः स्वातंत्र्येणाहमिति ब्रवीति, तेन सैवात्मेति मतम्; तच्च न; तस्या अपि करणत्वेन स्वातंत्र्याभावात्, आत्मत्वे च वाचः स्थौल्याभावात्पीवानसीत्यात्म-धर्मत्वेन पीवत्वोक्तिव्याहतेः, मम वागिति भेदव्यवहारानुपपत्तेश्च। केचिच्छब्द एवार्थ इति वैयाकरणपक्षपरिग्रहेण जिह्वादिकरणैर्वाणी स्वात्मानमहमिति वदतीति; यथा घटशब्द एव घट इत्युच्यत इति वर्णयन्ति। तत्राप्युक्त एव दोषः। अनेन न्यायेन स्पर्शरूपादीनां बुद्धिसुखेच्छादीनां च कर्तृत्वनिषेधः ॥ ८८ ॥

पिण्ड इति ॥ एवं जिह्वाद्याधारशिरःपायुपाण्यादिसमुदायो देहोऽपि नात्मा, जागरे मम देह इति पृथग्भावात्। स्वप्नसुषुप्त्योरात्मनि भासमानेऽपि देहस्यान्यथाभानादभानाच्च; स्वर्गकामादिश्रुतिसिद्धशरीरविल-क्षणात्मप्रसिद्धिविरोधाच्च। यद्वा पिण्डः पुंसः पृथक्—शिरःपाण्यादिरूपेणानेक इति यतः, अहमर्थश्चैक इति योज-नान्तरम्। तस्माद्देहेन्द्रियादीनामनात्मत्वात्तेषु कुत्राऽहंशब्दं करोमीत्याह—तत इति ॥ ८९ ॥

ननु देहादिव्यतिरिक्तस्याहंशब्दो वाचकोऽस्त्वित्याशंक्य तस्य सर्वभूतेष्ववस्थितस्य ज्ञानैकाकारतया एकप्रकारत्वाच्छुद्धत्वादेश्च साधारण्यात्, व्यावर्तकजात्यादिधर्माभावाच्च को भवान् सोऽहमिति प्रश्नप्रतिवचने निरर्थके इत्याह—यद्यन्योऽस्तीति द्वयेन। यद्यन्योऽस्तीति ॥ नात्रात्मनां व्यक्त्यैक्यं प्रतिपाद्यते। कुतः? यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्त इति स्वस्माद्व्यतिरिक्तमात्मानमभ्युपगम्य तस्यान्यत्वनिषेधात्। एकस्मिन्नर्थे परशब्दान्यशब्दयोः प्रयो-गायोगात् अन्यशब्दः परस्यापि ज्ञानैकाकारत्वादन्याकारत्वप्रतिषेधार्थः। एतदुक्तं भवति—यदि मद्व्यतिरिक्तः कोऽप्यात्मा मदाकारभूतज्ञानाकारादन्याकारः स्यात्, तदा अहमेवमाकारः, अयं चान्यादृशाकार इति शक्येत व्यपदेष्टुम्। न चैवमस्ति, सर्वेषां ज्ञानैकाकारतया समत्वात्, जातिकुलादेरनात्मधर्मत्वाच्च। प्रकारैक्ये च एक-त्वव्यवहारो मुख्य एव, समानधर्मासमानधर्मेत्यस्मिन्नर्थे समानधर्मानेकधर्मेति प्रयोगदर्शनात्; * एको व्रीहिः सुनिष्पन्नः सुपुष्टः कुरुते प्रजाः, इति च दर्शनात्। अतो नायमौपचारिकः प्रयोगः, प्रकारैकत्वस्य निमित्तस्य विद्य-मानत्वात्। अत्र पूर्वश्लोकेनात्मभेदनिर्देशमुखेन तेषामनेकाकारत्वं निषिद्धम्। उत्तरश्लोकेनैकाकारता विधीयते। आत्मैकत्वपक्षे—* नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् * अहं त्वं च तथान्ये च * इत्यादिना विरोधः। समाना-कारत्वं च * निर्दोषं हि समं ब्रह्मेत्यादिषूक्तम्। तस्मादात्मनां वैषम्याभावात्प्रश्नप्रतिवचने युक्ते इत्यर्थः ॥ ९०, ९१ ॥

त्वं राजा शिबिका चेयमिमे वाहाः पुरस्सराः । अयं च भवतो लोको न सदेतन्नृपोच्यते ॥ ९२ ॥
वृक्षो दारु ततश्चेयं शिबिका त्वदधिष्ठिता । किं वृक्षसंज्ञा वास्यास्स्याद्दारुसंज्ञाऽथ वा नृप ॥ ९३ ॥
वृक्षारूढो महाराजो नायं वदति ते जनः । न च दारुणि सर्वस्त्वां ब्रवीति शिबिकागतम् ॥ ९४ ॥
शिबिकादारुसंघातो रचनास्थितिसंस्थितः । अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ तद्भेदे शिबिका त्वया ॥ ९५ ॥
एवं छत्रशलाकानां पृथग्भावे विमृश्यताम् । क यातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥ ९६ ॥
पुमांस्त्री गौरजो वाजी कुञ्जरो विहगस्तरुः । देहेषु लोकसंज्ञेयं विज्ञेया कर्महेतुषु ॥ ९७ ॥
पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः । शरीराकृतिभेदास्तु भूपैते कर्मयोनयः ॥ ९८ ॥
वस्तु राजेति यल्लोके यच्च राजभटात्मकम् । तथाऽन्यच्च नृपेत्थं तन्न सत्संकल्पनामयम् ॥ ९९ ॥
यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसंभूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥ १०० ॥

एवं तावद्देहादीनां पृथगुपलब्धिकारणत्वानेकत्वादिभिरनात्मत्वमुक्तम् । इदानीमनित्यत्वेनानात्मत्वमाह—त्वं राजेत्यादिना अध्यायशेषेण ॥ त्वं राजेति ॥ अत्र शिबिकाग्रहणं यद्द्रव्या शिबिकेतिवदनित्यत्वेऽनात्मत्वे च दृष्टान्तार्थम् । एतत्—राजशिबिकादिकं सर्वं, न सत्—अनित्यम् । अतो नात्मेत्यभिप्रायः ॥ ९२ ॥

दृष्टान्तं निरूपयति वृक्ष इति ॥ इयं शिबिका जीवद्दशायां वृक्षः, भिन्नो दारु, पश्चात्संयोजिता शिबिका । तत्र शिबिकावस्थायां वृक्षदारुसंज्ञे क गते? वृक्षत्वाद्यवस्थानाशान्नष्टे इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

एतदुपपादयति वृक्षारूढ इति ॥ त्वां जनो वृक्षारूढ इति न वदति, दारुण्यारूढ इति च; किं तु शिबिकागतं ब्रवीति ॥ ९४ ॥

शिबिका चास्थिरेत्याह—शिबिकेति ॥ रचनास्थितिसंस्थितो दारुसंघातः शिबिका; सा तद्भेदेऽन्विष्यताम्—नष्टेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

एवमिति ॥ एवं शलाकापृथग्भावे छत्रं विमृश्यताम् । त्वमहमर्थतया लोकाभिमतेष्वनित्येषु शरीरेष्वप्येष न्यायः ॥ ९६ ॥

पुमांस्त्रीति ॥ आत्मतयाऽभिमतेषु देहेषु लोकसंज्ञा, न तु शास्त्रन्यायदृष्टात्मसंज्ञा ॥ ९७ ॥

पुमानिति ॥ पुमान्—आत्मा, न देवादिरूपः । एते—देवत्वादयः ॥ ९८ ॥

वस्त्विति ॥ इत्थं सप्रतियोगिकं पितृपुत्रत्वादिकं यत्तत्संकल्पनामयं-संकल्पना उत्पत्तिः तन्मयं-तत्प्रचुरम् । अतो न सत् ॥ ९९ ॥

अत्राचिद्वस्तुन्यवस्त्वसच्छब्दौ न तुच्छत्वमिथ्यात्वपरौ; अपि तु विनाशित्वपरावित्याह—यत्त्विति ॥ यत्तु कालभेदेन परिणामोपाध्यादिभिः कृतामन्यसंज्ञां न याति तद्वस्तु तत्किम्? दृश्येषु न किंचिदित्यर्थः । यच्चावस्त्वित्युक्तं तन्न तुच्छं मिथ्या वा, कालान्तरेणेति वचनात् । विधिनिषेधयोर्देशकालैक्ये हि विरोधः । अत्र तु कालभेदादविरोधः ॥ १०० ॥

राजा सर्वलोकस्य पितुः पुत्रो रिपो रिपुः। पत्न्याः पतिः पिता सूनोः किं त्वां भूप वदाम्यहम्॥
किमेतच्छिरः किं नु ग्रीवा तव तथोदरम्। किमु पादादिकं त्वं वै तवैतत्किं महीपते ॥ १०२ ॥
स्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूप व्यवस्थितः। कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ॥ १०३ ॥
व्यवस्थिते तत्त्वे मयाऽहमिति भाषितुम्। पृथक्करणनिष्पाद्यं शक्यते नृपते कथम् ॥ १०४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—
शम्य तस्येति वचः परमार्थसमन्वितम्। प्रश्रयावनतो भूत्वा तमाह नृपतिर्द्विजम् ॥ १ ॥

राजोवाच—
गवन्यत्त्वया प्रोक्तं परमार्थमयं वचः। श्रुते तस्मिन्भ्रमन्तीव मनसो मम वृत्तयः ॥ २ ॥

अस्थिरमसदित्युक्तं तन्निदर्शयति—त्वं राजेति ॥ राजत्वादेर्लोकाद्युपाधिकत्वादस्थिरत्वम् ॥ १०१ ॥

अथ * पिण्डः पृथगित्यादिना संक्षेपेणोक्तमर्थमुपपादयन्देहात्मविवेकं प्रकरणार्थमुपसंहरति—त्वं किमेत-ति ॥ अन्धतमस्यक्षिनिमीलने च निरवयवत्वेनात्मनः प्रत्यक्तयाऽहमिति भासमानत्वात्, इदंबुद्धिबोध्यमदस्यापर-गं च शिर आदि नात्मा, न चात्मनोऽवयवः ॥ १०२ ॥

समस्तावयवेभ्य इति ॥ तस्मादेभ्यः पृथगात्मा व्यवस्थित इत्यर्थः। निपुणो भूत्वेति पाठः। यथोक्तं मुनाचार्यैः * अहंबुद्ध्या परागर्थात्प्रत्यगर्थो हि भिद्यते * इति ॥ १०३ ॥

प्रकृतं प्रश्नप्रतिवचनवैयर्थ्यमुपसंहरति—एवमिति ॥ तत्त्वे—आत्मस्वरूपे। पृथक्करणं—पृथक्कारः, देवादि तिचरणादिपृथक्कारस्य भेदस्य देहगतत्वेनानात्मधर्मत्वादात्मान्तरेभ्यः पृथक्करणनिष्पाद्यं सोऽहमिति वचनं भाषितुं शक्यम्, सर्वसाधारणाकारोऽहमिति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

पूर्वाध्याये देहादिव्यतिरिक्त आत्मेत्युक्तम्। अनन्तरेणाध्यायेन स एव [नित्यत्वानन्यार्थत्वानौपाधि-कत्वादिभिः] परमपुरुषार्थ इत्युच्यते—निशम्येति ॥ परमार्थसमन्वितं परमार्थतया वक्ष्यमाणेनात्मना समन्वितं—द्विषयम् ॥ १ ॥

भगवन्निति ॥ परमार्थमयम्—आत्मयाथात्म्यप्रतिपादकत्वेन परमप्रयोजनरूपम्। भ्रमन्ति—परमपुरु-षार्थशुश्रूषया पर्याकुला भवन्ति ॥ २ ॥

एतद्विवेकविज्ञानं यदशेषेषु जन्तुषु। भवता दर्शितं विप्र तत्परं प्रकृतेर्महत् ॥ ३ ॥
नाहं वहामि शिबिकां शिबिका न मयि स्थिता। शरीरमन्यदस्मत्तो येनेयं शिबिका धृता ॥ ४ ॥
गुणप्रवृत्त्या भूतानां प्रवृत्तिः कर्मचोदिता। प्रवर्तन्ते गुणा ह्येते किं ममेति त्वयोदितम् ॥ ५ ॥
एतस्मिन्परमार्थज्ञ मम श्रोत्रपथं गते। मनो विह्वलतामेति परमार्थार्थितां गतम् ॥ ६ ॥
पूर्वमेव महाभागं कपिलर्षिमहं द्विज। प्रष्टुमभ्युद्यतो गत्वा श्रेयः किं न्वत्र शंस मे ॥ ७ ॥
तदन्तरे च भवता यदेतद्वाक्यमीरितम्। तेनैव परमार्थार्थं त्वयि चेतः प्रधावति ॥ ८ ॥
कपिलर्षिर्भगवतः सर्वभूतस्य वै किल। विष्णोरंशो जगन्मोहनाशायोर्वीमुपागतः ॥ ९ ॥
स एव भगवान्नूनमस्माकं हितकाम्यया। प्रत्यक्षतामत्र गतो यथैतद्भवतोच्यते ॥ १० ॥
तन्मह्यं प्रणताय त्वं यच्छ्रेयः परमं द्विज। तद्वदाखिलविज्ञानजलवीच्युदधिर्भवान् ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच—

भूप पृच्छसि किं श्रेयः परमार्थं नु पृच्छसि। श्रेयांस्यपरमार्थार्थान्यशेषाणि च भूपते ॥ १२ ॥
देवताराधनं कृत्वा धनसंपदमिच्छति। पुत्रानिच्छति राज्यं च श्रेयस्तत्प्राप्तिलक्षणम् ॥ १३ ॥
कर्म यज्ञात्मकं श्रेयः स्वर्लोकफलदायि यत्। श्रेयः प्रधानं च फले तदेवानभिसंहिते ॥ १४ ॥
आत्मा ध्येयस्सदा भूप योगयुक्तैस्तथा परम्। श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः परमात्मना ॥ १५ ॥
श्रेयांस्येवमनेकानि शतशोऽथ सहस्रशः। सन्त्यत्र परमार्थस्तु न त्वेते श्रूयतां च मे ॥ १६ ॥
धर्माय त्यज्यते किन्तु परमार्थो धनं यदि। व्ययश्च क्रियते कस्मात्कामप्राप्त्युपलक्षणः ॥ १७ ॥

उक्तमनुवदन्नेवं प्रशंसति—एतदिति ॥ यच्च प्रकृतेर्विवेकविज्ञानमस्ति तद्विवेकविज्ञानं यदेतदशेषजन्तुष्वनुवृत्तम्। विवेकविज्ञानम्—आत्मतत्त्वं, तत् प्रकृतेः परं—विलक्षणं महच्च ॥ ३—५ ॥

एतस्मिन्निति ॥ * आत्मा शुद्धोऽक्षर इति वचनात्। परमार्थार्थितां गतं—परमप्रयोजनश्रवणेनार्थितां गतम्। 'परमार्थार्थतां गतम्' इति च पाठः ॥ ६—९ ॥

स एवेति ॥ यथैतदिति। एतत्—आत्मतत्वं—परमार्थार्थतां गतम् ॥ १०, ११ ॥

श्रेयः किन्विति नृपेण पूर्वमुक्तत्वात्, श्रेयःपरमार्थयोरत्यन्तवैलक्षण्यात्तयोः कतरत्पृच्छसीति विकल्पयति—भूपेति ॥ अपरमार्थार्थानि—अपरमार्थवस्तूनि; आर्षत्वादर्थशब्दस्य नपुंसकत्वम ॥ १२ ॥

धनादियोगान्तमुत्तरोत्तरोत्कृष्टं श्रेयस्सप्तकं दर्शयति—देवतेति त्रिभिः ॥ देवताराधनमिति। तत्प्राप्तिलक्षणं—तेषां धनादीनां प्राप्तिरूपम् ॥ १३ ॥ कर्मेति ॥ फलेऽनभिसंहिते सति, तदेव-कर्म मुख्यं श्रेयः ॥ १४ ॥

आत्मेति ॥ आत्मा ध्येय इति श्रेयः—तद्ध्यानं श्रेय इत्यर्थः। तस्यैव—जीवस्यैव परमात्मना संयोगः—ऐक्यम्। 'श्रेयो यत्परमात्मने' इति च पाठः ॥ १५ ॥

श्रेयांसीति ॥ अनेकानि शास्त्रोक्तानि स्वोत्प्रेक्षितानि च। अत्र—लोके। एते—पदार्थाः, न परमार्थाः—न परमप्रयोजनम्। परमार्थस्तु मे—मत्तः श्रूयताम् ॥ १६ ॥

पुत्रश्चेत्परमार्थः स्यात्सोऽप्यन्यस्य नरेश्वर। परमार्थभूतस्सोऽन्यस्य परमार्थो हि तत्पिता ॥ १८ ॥
एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्यस्मिश्चराचरे। परमार्थो हि कार्याणि कारणानामशेषतः ॥ १९ ॥
राज्यादिप्राप्तिरत्रोक्ता परमार्थतया यदि। परमार्था भवन्त्यत्र न भवन्ति च वै ततः ॥ २० ॥
ऋग्यजुस्सामनिष्पाद्यं यज्ञकर्म मतं तव। परमार्थभूतं तत्रापि श्रूयतां गदतो मम ॥ २१ ॥
यत्तु निष्पाद्यते कार्यं मृदा कारणभूतया। तत्कारणानुगमनाज्ज्ञायते नृप मृण्मयम् ॥ २२ ॥
एवं विनाशिभिर्द्रव्यैः समिदाज्यकुशादिभिः। निष्पाद्यते क्रिया या तु सा भवित्री विनाशिनी ॥२३॥
अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते। तत्तु नाशि न सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम् ॥ २४ ॥
तदेवाफलदं कर्म परमार्थो मतस्तव। मुक्तिसाधनभूतत्वात्परमार्थो न साधनम् ॥ २५ ॥
ध्यानं नैवात्मनो भूप परमार्थार्थशब्दितम्। भेदकारि परेभ्यस्तु परमार्थो न भेदवान् ॥ २६ ॥
परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते। मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः ॥ २७ ॥
तस्माच्छ्रेयांस्यशेषाणि नृपैतानि न संशयः। परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम ॥ २८ ॥

धनादीनां श्रेयस्त्वं क्रमेण निराकरोति—धर्मायेत्यादि ॥ कामप्राप्त्युपलक्षणः—कामप्राप्तिहेतुः। धनं धर्मकामार्थं त्याज्यत्वान्न स्वयं पुरुषार्थः। यदर्थं सर्वं यच्च नान्यार्थं स परमार्थः; स आत्मैवेति भावः, * आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः ॥ १७ ॥

पुत्रश्चेदिति ॥ सोऽप्यन्यस्य—स्वपितुः, परमार्थः। तत्पिता च अन्यस्य स्वपितुः परमार्थः। एवं पुत्रस्य पित्रर्थत्वाज्जगति न परमार्थोऽस्ति। एतदुपपादयति—एवं न परमार्थोऽस्तीति ॥ १८ ॥

अशेषेण पुत्रादिकार्याणि कारणानां हि—जनकानां परमार्थः; तस्मान्न परमार्थः। अनन्यार्थो हि परमार्थः ॥ १९ ॥

राज्यादिप्राप्तिरिति ॥ राज्यादिप्राप्तिः परमार्थो यदि, ततः—तर्हि अत्र-लोके, राज्यादयः परमार्था भवन्ति, न भवन्ति च—नश्यन्ति च। कथमस्थिरा राज्यादयः परमार्थ इति भावः। एतदस्थिरत्वं पुत्रादिष्वपि समानम् ॥ २० ॥

धर्मस्य नश्वरत्वमनुमानेन दर्शयति—ऋगित्यादिना ॥ २१—२४ ॥

तदेवेति ॥ तदेव—यज्ञकर्मैव। चेन्नेत्यध्याहारः। न हि परमार्थोऽन्यस्य साधनम् ॥ २५ ॥

ध्यानमिति ॥ परमार्थार्थशब्दितं ध्यानं न परमप्रयोजनभूतवस्तुशब्दवाच्यम्। यतस्तत्परेभ्यो घटादिभ्यो भेदं करोतीति भेदकारि, विशदविशदतराद्यवस्थाभेदं स्वस्य करोति। नैवमवस्थाभेदेन वैरूप्यं परमार्थस्य। यद्वा, भेदकारि—स्मृतिप्रत्ययत्वेन क्षणभङ्गुरत्वात्। न तु परमार्थो भंगुरः ॥ २६ ॥

परमात्मेति ॥ इष्यते यदीति शेषः। योगस्तादात्म्यम्, अन्यथा उत्तरार्द्धेनासंगतेः। एतदैक्यं मिथ्या; तत्र हेतुः—अन्यदिति ॥ पूर्वेषु धनादिषु नश्वरत्वादि; योगे तु स्वरूपाभावः ॥ २७ ॥

उपसंहरति—तस्मादिति ॥ एतानि—धनादीनि श्रेयांस्येव न तु परमार्थः। परमार्थस्तु श्रूयताम् ॥२८॥

एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृते परः। जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः ॥ २९ ॥
परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः। न योगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यते ॥ ३० ॥
तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत्। विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ॥ ३१ ॥
वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः। अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽस्य परमात्मनः ॥ ३२ ॥
एकस्वरूपभेदश्च बाह्यकर्मवृतिप्रजः। देवादिभेदेऽपध्वस्ते नास्त्येवावरणे हि सः ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

परमार्थमाह—एक इति ॥ एकः—देहवन्नानेकोपचयरूपः; व्यापी-ज्ञानेन सर्वव्यापनस्वभावः। देवमनुष्यादीनां विषमेषु देहेषु स्थितोऽपि समः—परस्परं च समः। शुद्धः—स्वतो निर्मलः। निर्गुणः-सत्त्वादिरहितः। तत्र हेतुः—प्रकृतेः परः—जन्मादिषड्भावविकाररहितः। आत्मा—चेतनः। सर्वगतः—नाशकानामग्निजलादीनां सौक्ष्म्येण व्यापकः। अतो दाहादिरहितः। अव्ययः—अविकलः ॥ २९ ॥

परज्ञानमय इति ॥ परज्ञानमयः—प्रकृष्टज्ञानस्वरूपः। परमज्ञानमय इति च पाठः। परशब्देन विषयज्ञानं व्यावर्त्यते। सुखसंवित्स्वरूप इत्यर्थः। असद्भिः—विनाशिभिर्देवादिनामरूपैः कालत्रयेऽप्ययुक्तः। विभुः—देहेन्द्रियाणां स्वामी; स्वतः स्वराडिति वा ॥ ३० ॥

एवमेको व्यापीत्यादिना आत्मस्वरूपमुक्तम्। इदानीं तस्य देवादिरूपेष्वात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकप्रकारं यद्विज्ञानं-विज्ञानरूपम् असौ परमार्थ इत्याह—तस्येति ॥ देवादिदेहेषु स्थितस्यात्मनस्तद्रूपेण भिन्नत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरित्याह—द्वैतिन इति ॥ ३१ ॥

आत्मानो हि स्वरूपेण परस्परं भिन्नाः, न तु देवादिरूपेण, तेषामतद्रूपत्वस्योक्तत्वात्। केचिदत्रात्मनां स्वरूपेण भेदो निषिध्यत इत्याहुः; तदयुक्तम्। * तस्यात्मपरदेहेषु, * तत्र त्वमहमप्यत्र, * अहं त्वं च तथाऽन्ये च, * त्वं चान्येचेत्याद्यात्मबहुत्वप्रतिपादकबहुवचनविरोधात्, श्रुतिस्मृतिसूत्रन्यायविरोधाच्च। यदि देवादिरूपेणात्मनां न भेदः, कथं तर्हि देवोऽयं, मनुष्योऽयमिति वैषम्येण व्यवहार उपपद्यते? तत्राह—वेणुरन्ध्रेति ॥ यथा वेणोरनेकरन्ध्रवर्तिनां वाय्वंशानां वायुत्वेनैकाकारणां रन्ध्रभेदविनिष्क्रमणकृतष्षड्जादिसंज्ञाभेदः; एवमात्मनां ज्ञानैकाकाराणां देवादिदेहप्रवेशकृतो देवादिव्यवहारः, न तु तादूप्यकृतः। अभेदव्यापिनः—अभेदेन—वायुत्वाकारेण व्यापिनः। अत्र परमात्मशब्देनात्मैवोच्यते, * परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः, * तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते, इत्यादिदर्शनात् ॥ ३२ ॥

उक्तमर्थं विवृण्वन्नुपसंहरति—एकस्वरूपेति ॥ एकस्वरूपभेदः—* तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत्। विज्ञानं परमार्थोऽसौ * इत्युक्तज्ञानैकस्वरूपस्यात्मनो भेदः देवादिरूपः, बाह्यकर्मवृतिप्रजः—बाह्यकर्मावरणजातः। फलाभिसन्धियुक्तं भगवत्यसमर्पितं च बाह्यकर्म, आत्मनः स्वरूपबहिर्भूतं वा; यथा वक्ष्यति * अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या......तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता। सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते॥ इति। देवादिभेदश्चायं युगपदनेकेषामेकस्य च कालभेदेनापध्वस्ते आवरणे—कर्मावरणे, स देवादिभेदो न भवति। देवादिभेदोऽपध्वस्त इति च पाठः। यथाह शौनकः * कर्मिणां कर्मभेदेन देवभेदादयो यतः ॥ कर्मक्षयादशेषाणां भेदानां संक्षयस्ततः ॥ इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

इत्युक्ते मौनिनं भूयश्चिन्तयानं महीपतिम्। प्रत्युवाचाथ विप्रोऽसावद्वैतान्तर्गतां कथाम्॥ १॥

ब्राह्मणः—श्रूयतां नृपशार्दूल यद्गीतमृभुणा पुरा। अवबोधं जनयता निदाघस्य महात्मनः॥ २॥

ऋभुर्नामाऽभवत्पुत्रो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः। विज्ञाततत्त्वसद्भावो निसर्गादेव भूपते॥ ३॥

तस्य शिष्यो निदाघोऽभूत्पुलस्त्यतनयः पुरा। प्रादादशेषविज्ञानं स तस्मै परया मुदा॥ ४॥

अवाप्तज्ञानतंत्रस्य न तस्याद्वैतवासानाम्। स ऋभुस्तर्कयामास निदाघस्य नरेश्वर॥ ५॥

देविकायास्तटे वीरनगरं नाम वै पुरम्। समृद्धमतिरम्यं च पुलस्त्येन निवेशितम्॥ ६॥

रम्योपवनपर्यन्ते स तस्मिन्पार्थिवोत्तम। निदाघो नाम योगज्ञः ऋभुशिष्योऽवसत्पुरा॥ ७॥

दिव्ये वर्षसहस्रे तु समतीतेऽस्य तत्पुरम्। जगाम स ऋभुश्शिष्यं निदाघमवलोककः॥ ८॥

स तस्य वैश्वदेवान्ते द्वारालोकनगोचरे। स्थितस्तेन गृहीतार्घ्यो निजश्वेम प्रवेशितः॥ ९॥

प्रक्षालितांघ्रिपाणिं च कृतासनपरिग्रहम्। उवाच स द्विजश्रेष्ठो भुज्यतामिति सादरम्॥ १०॥

ऋभुः—भो विप्रवर्य भोक्तव्यं यदन्नं भवतो गृहे। तत्कथ्यतां कदन्नेषु न प्रीतिस्सततं मम॥ ११॥

निदाघः—

सक्तुयावकवाटयानामपूपानां च मे गृहे। यद्रोचते द्विजश्रेष्ठ तत्त्वं भुंक्ष्व यथेच्छया॥ १२॥

ऋभुः—कदन्नानि द्विजैतानि मृष्टमन्नं प्रयच्छ मे। संयावपायसादीनि द्रप्सफाणितवन्ति च॥ १३॥

निदाघः—

हेहे शालिनि मद्गेहे यत्किंचिदतिशोभनम्। भक्ष्योपसाधनं मृष्टं तेनास्यान्नं प्रसाधय॥ १४॥

ब्राह्मणः—

इत्युक्ता तेन सा पत्नी मृष्टमन्नं द्विजस्य यत्। प्रसाधितवती तद्वै भर्तुर्वचनगौरवात्॥ १५॥

तं भुक्तवन्तमिच्छातो मृष्टमन्नं महामुनिम्। निदाघः प्राह भूपाल प्रश्रयावनतस्स्थितः॥ १६॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

इत्युक्त इति॥ इत्युक्ते—एवमात्मनो वैषम्याभाव उक्ते। क्षुत्पिपासादिधर्मकत्वभ्रान्त्या आत्मनो द्वैतं चिन्तयानं मौनिनं वाचाऽचोदयन्तं महीपतिमभिप्रायज्ञो विप्रश्चिद्वस्तुवैषम्याभावविषयां कथामुवाच॥ १—४॥

अवाप्तेति॥ ज्ञानतन्त्रम्—अध्यात्मशास्त्रम्। अद्वैतवासना नेति तर्कयामास। न तस्याद्वैतवासनामिति च पाठः॥ ५—७॥ दिव्यवर्षेति॥ अवलोककः—अवलोकयितुम्॥ ८—११॥

सक्त्विति॥ यावको यवविकारः॥ १२॥

कदन्नानीति॥ मृष्टं—रुच्यं मधुरं वा। संयावः—यवगोधूमविकारो रज्जुरूपो भक्ष्यः। द्रप्सं—दधिघनेतरत्। फाणितं—विकृतगौडानि॥ १३॥

हे हे शालिनीति॥ शाला—गृहं, तद्वति, गृहिणीत्यर्थः॥ १४—१६॥

निदाघः—

अपि ते परमा तृप्तिरुत्पन्ना तुष्टिरेव च। अपि ते मानसं स्वस्थमाहारेण कृतं द्विज ॥ १७ ॥
क्वनिवासो भवान्विप्र क्व च गन्तुं समुद्यतः। आगम्यते च भवता यतस्तच्च द्विजोच्यताम् ॥ १८ ॥

ऋभुः—

क्षुद्यस्य तस्य भुक्तेऽन्ने तृप्तिर्ब्राह्मण जायते। न मे क्षुदभवत्तृप्तिं कस्मान्मां द्विज पृच्छसि ॥ १९ ॥
वह्निना पार्थिवे धातौ क्षपिते क्षुत्समुद्भवः। भवत्यम्भसि च क्षीणे नृणां तृडपि जायते ॥ २० ॥
क्षुत्तृष्णे देहधर्माख्ये न ममैते यतो द्विज। (ततः क्षुत्संभवाभावात्तृप्तिरस्त्येव मे सदा ॥)
ततः क्षुत्संभवात्तृप्तिरपि नास्त्येव मे सदा ॥ २१ ॥
मनसः स्वस्थता तुष्टिश्चित्तधर्माविमौ द्विज। चेतसो यस्य तत्पृच्छ पुमानेभिर्न युज्यते ॥ २२ ॥
क्व निवासस्तवेत्युक्तं क्व गन्तासि च यत्त्वया। कुतश्चागम्यते तत्र त्रितयेऽपि निबोध मे ॥ २३ ॥
पुमान्सर्वगतो व्यापी आकाशवदयं यतः। कुतः कुत्र क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथम् ॥ २४ ॥
सोऽहं गन्ता न चागन्ता नैकदेशनिकेतनः। त्वं चान्ये च न च त्वं च नान्ये नैवाहमप्यहम् ॥२५॥

अपीति ॥ तृप्तिः—क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिः, तुष्टिः—अलंबुद्धिः, मनसः क्षोभाभावः स्वास्थ्यम्। अपि ते मनसः स्वास्थ्यमिति च पाठः ॥ १७ ॥ क्वेति। क्वनिवास इति बहुव्रीहिः। यत्रसायंगृह इतिवत् ॥१८–२०॥

क्षुत्तृष्णे इति ॥ बुभुक्षापिपासयोरिच्छात्वेन अन्तःकरणधर्मत्वेऽपि देहधर्मत्वाख्या देहस्थधातुक्षयत्वादौपचारिकी। * अशनायापिपासे प्राणस्य शोकमोहौ मनसः * इति श्रुतौ प्राणधर्मत्वोक्तिश्च प्राणस्यान्तःकरणक्रियाशक्तित्वेन तदभेदात्। तृप्तिग्रहणं तु तुष्ट्यादेरुपलक्षणम् ॥ २१ ॥

मनस इति ॥ एतद्धर्मत्रयं मे सदाऽस्तीत्युपचारः। वस्तुतस्तु मनस एव स्वस्थतादयो धर्माः। तस्माद्यस्य चेतस इमे धर्मास्तच्चेत इमांश्चेतोधर्मान् पृच्छ ॥ २२, २३ ॥

पुमानिति ॥ नात्र पुंसो गगनवत्परममहत्त्वेन गमनादि निषिध्यते, तथा सति सर्वगतव्यापिपदयोः पौनरुक्त्यात्। पूर्वत्र गमनानुमत्या परिमितत्वाभ्युपगमात्, सूत्रविरोधाच्च न परममहत्त्वमात्मनः। अयमर्थः—सर्वगतः—सर्वत्र देवादिदेहेऽवस्थितः अयमात्मा, व्यापी—निरवयवत्वेनातिसूक्ष्मत्वात्सर्वाचेतनव्यापनशीलः। अतोऽस्य निरवयवस्यामूर्तस्य चाकाशादिवदतिसौक्ष्म्यात् स्वतो गमनागमने न भवतः। यथा इह सर्वगतानाममूर्तानां जातिगुणादीनां स्वतः क्रिया नास्ति, किन्तु आश्रयद्वारा देशान्तरप्राप्तिः। एवममूर्तस्यात्मनोऽपि देहद्वारा देशान्तरप्राप्तिः, यथा सवाहनस्य पंगोः। यथोक्तं पूर्वत्र * अहं त्वं च तथाऽन्ये च भूतैरुह्याम पार्थिव। * उपभोगनिमित्तं च सर्वत्र गमनक्रिया। * उपभोगनिमित्तं च देशाद्देशान्तरागमः * इत्यादि। एवं पूर्वापरविरोधादयमेवार्थः। अस्य तवैतद्वचः कथमर्थवदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

अतः स्वतो मे गमनादि न संभवति, देह एव गमनादिकर्तेत्यभिप्रायेणाह—सोऽहमिति ॥ यथाऽहं न गमनादिकर्ता एवं त्वं चान्ये चात्मानः। नन्वस्ति ह्यहं गच्छामीति प्रत्ययः, तत्राह—न च त्वमिति। यस्त्वया गमनादिकर्तृत्वेनाभिमतो देहो न स त्वम्। एवमुत्तरयोः ॥ २५ ॥

मृष्टं न मृष्टमित्येषा जिज्ञासा मे कृता तव। किं वक्ष्यसीति तत्रापि श्रूयतां द्विजसत्तम ॥ २६ ॥

किमस्वाद्वथ वा मृष्टं भुंजतोऽस्ति द्विजोत्तम। मृष्टमेव यथाऽमृष्टं तदेवोद्वेगकारकम् ॥ २७ ॥

अमृष्टं जायते मृष्टं मृष्टादुद्विजते जनः। आदिमध्यावसानेषु किमन्नं रुचिकारकम् ॥ २८ ॥

मृण्मयं हि गृहं यद्वन्मृदा लिप्तं स्थिरं भवेत्। पार्थिवोऽयं तथा देहः पार्थिवैः परमाणुभिः ॥ २९ ॥

यवगोधूममुद्गादि घृतं तैलं पयो दधि। गुडं फलादीनि तथा पार्थिवाः परमाणवः ॥ ३० ॥

तदेतद्भवता ज्ञात्वा मृष्टामृष्टविचारि यत्। तन्मनस्समतालम्बि कार्यं साम्यं हि मुक्तये ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणः—

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य परमार्थाश्रितं नृप। प्रणिपत्य महाभागो निदाघो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

प्रसीद मद्धितार्थाय कथ्यतां कस्त्वमागतः। नष्टो मोहस्तवाकर्ण्य वचांस्येतानि मे द्विज ॥ ३३ ॥

ऋभुः—ऋभुरस्मि तवाचार्यः प्रज्ञादानाय ते द्विज। इहागतोऽहं यास्यामि परमार्थस्तवोदितः ॥३४॥

एवमेकमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत्। वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥ ३५ ॥

मृष्टमिति ॥ मृष्टं नामृष्टमिति च पाठः। मृष्टं मे देयं नामृष्टमिति मयाऽभिहिते मृष्टामृष्टादिभेदः स्वाभाविक इति वा, अथौपाधिक इति वा किमुत्तरमयं वक्ष्यतीति तव जिज्ञासा कृता, न तु तयोः स्वाभाविकत्वधियेत्यर्थः। तत्रापि—मृष्टामृष्टविषये, श्रूयताम्—अस्वाभाविकत्वमिति भावः ॥ २६ ॥

तदेवाह—किमस्वाद्विति द्वयेन ॥ किमस्वाद्विति ॥ भुंजानस्य किमन्नं नियमेनास्वादु? अथवा किमन्नं मृष्टम्? न किमपीति भावः। तदेवोपपादयति मृष्टमेवेति। अमृष्टमेव यदा यतो मृष्टं, तन्मृष्टमेव चोद्वेगकारकम्। अमृष्टमित्येकस्योभयरूपत्वमस्वाभाविकत्वे हेतुः। तथाहि क्षुधि सत्याम् अमृष्टं—कुल्माषादिकं, मृष्टं-रुच्यं जायते। क्षुदभावे मृष्टात्संयावपायसादेरप्युद्विजते। अतो भोक्तुरवस्थावशादन्नादेः रुच्यत्वारुच्यत्वे नियते, अतो मृष्टामृष्टभेदो न स्वाभाविक इति भावः ॥ २७, २८ ॥

तर्हि तादृगन्नं किं त्वया भुक्तमित्याशंक्य कर्मानीतेन तादृगन्नेन तादृग्देह एव स्थैर्यार्थं लिप्यते नात्मेत्याह—मृण्मयमिति ॥ यवेति ॥ भुक्तस्य यवाद्यन्नस्य स्थूलोंशो मलमूत्रभूतो निर्गच्छति; सूक्ष्मांशो मांसादिधातुः स्यात्; सूक्ष्मतरो मनःपोषक इति द्योतयितुं परमाणुशब्दः। यथा छान्दोग्ये * अन्नमशितं त्रेधा विधीयते इत्यादि ॥ २९, ३० ॥

उपसंहरति तदेतदिति ॥ एतत्—आत्मनो देहव्यतिरिक्तत्वादिकमुक्तमर्थजातं, ज्ञात्वा। मृष्टामृष्टविचारीत्युपलक्षणम्। मृष्टमिदममृष्टमिदम्, देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिकर्मकृतभेदावलम्बि यन्मनस्तदात्मनां ज्ञानैकाकारत्वेन समत्वालम्बि कार्यम्। अनुसंहितं हि साम्यं मुक्तये भवति ॥ ३१—३४ ॥

उक्तमर्थं स्पष्टयति—एवमिति ॥ एवम्—उक्तप्रकारेण इदम्—आत्मस्वरूपं ज्ञानैकाकारत्वेन एकं—समं विद्धि। न भेदि-देवादिभेदरहितम्। क्षुत्पिपासादिरहितं च विद्धि। अन्यच्च वेदितव्यमस्ति। चेतनाचेतनात्मकं सकलं जगत् वासुदेवस्य—* सर्वत्र * वासनाद्वासुदेवस्य वासितं ते जगत्त्रयम्। सर्वभूतनिवासोऽसि वासुदेव

ब्राह्मणः—

तथेत्युक्त्वा निदाघेन प्रणिपातपुरस्सरम्। पूजितः परया भक्त्या इच्छातः प्रययावृभुः ॥ ३६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

ब्राह्मणः—

ऋभुर्वर्षसहस्रे तु समतीते नरेश्वर। निदाघज्ञानदानाय तदेव नगरं ययौ ॥ १ ॥

नगरस्य बहिस्सोऽथ निदाघं ददृशे मुनिः। महाबलपरीवारे पुरं विशति पार्थिवे ॥ २ ॥

दूरे स्थितं महाभागं जनसम्मर्दवर्जकम्। क्षुत्क्षामकण्ठमायान्तमरण्यात्ससमित्कुशम् ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा निदाघं स ऋभुरुपगम्याभिवाद्य च। उवाच कस्मादेकान्ते स्थीयते भवता द्विज ॥ ४ ॥

निदाघः—

भो विप्र जनसंमर्दो महानेष नरेश्वरः। प्रविविक्षुः पुरं रम्यं तेनात्र स्थीयते मया ॥ ५ ॥

ऋभुः—नराधिपोऽत्र कतमः कतमश्चेतरो जनः। कथ्यतां मे द्विजश्रेष्ठ त्वमभिज्ञो मतो मम ॥ ६ ॥

निदाघः—योऽयं गजेन्द्रमुन्मत्तमद्रिशृंगसमुच्छ्रितम्। अधिरूढो नरेंद्रोऽयं परिलोकस्तथेतरः ॥ ७ ॥

नमोऽस्तु ते ॥ इत्येवं वसनाद्वासुदेवपदाभिधेयस्य परमात्मनः स्वरूपं—शरीरं विद्धि। * परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज * तानि सर्वाणि तद्वपुः * तत्सर्वं वै हरेस्तनुः * यस्यात्मा शरीरम् * इत्यादि। अत्रात्मस्वरूपनिरूपणप्रकरणनिगमने * तन्मनः समतालम्बि कार्यं साम्यं हि मुक्तये * इति वचनात् * एवमेकमिदं विद्धी-त्यादिष्वात्मगतमुक्तमेकत्वं ज्ञानैकाकारतया समत्वमेव, न तु स्वरूपैक्यमित्यत्रगन्तव्यम्। चिदचिदात्मकस्य जगतो वासुदेवशरीरत्ववचनादात्मपरमात्मनोश्चाभेदो महर्षेर्नाभिप्रेत इत्यनु सन्धेयम् ॥ ३५, ३६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

उक्तस्यात्मसाम्यस्य दर्शनं चिरकालयोगसाध्यमित्युत्तराध्यायेनोच्यते—ऋभुरित्यादिना ॥ १–५ ॥

नराधिप इति ॥ नराधिपोऽत्र कतम इति। नैकस्मिन्नप्यात्मनि नराधिपत्वादिविशेषणं पश्यामीति भावः ॥ ६ ॥

भावापरिज्ञानादाह—योऽयमिति ॥ परिलोकः—परिजनः ॥ ७ ॥

ऋभुः—एतौ हि गजराजानौ युगपद्दर्शितौ मम। भवता न विशेषेण पृथक्चिह्नोपलक्षणौ ॥ ८ ॥
तत्कथ्यतां महाभाग विशेषो भवताऽनयोः। ज्ञातुमिच्छाम्यहं कोऽत्र गजः को वा नराधिपः ९ ॥

निदाघः—
गजो योऽयमधो ब्रह्मन्नुपर्यस्यैष भूपतिः। वाह्यवाहकसंबन्धं को न जानाति वै द्विज ॥ १० ॥
ऋभुः—जानाम्यहं यथा ब्रह्मंस्तथा मामवबोधय। अधश्शब्दनिगद्यं किं किं चोर्ध्वमभिधीयते ॥११॥

ब्राह्मणः—
इत्युक्तस्सहसाऽऽरुह्य निदाघः प्राह तम् ऋभुम्। श्रूयतां कथयाम्येष यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १२ ॥
उपर्यहं यथा राजा त्वमधः कुंजरो यथा। अवबोधाय ते ब्रह्मन्दृष्टान्तो दर्शितो मया ॥ १३ ॥
ऋभुः—त्वं राजेव द्विजश्रेष्ठ स्थितोऽहं गजवद्यदि। तदेव त्वं ममाचक्ष्व कतमस्त्वमहं तथा ॥ १४ ॥

ब्राह्मणः—
इत्युक्तस्सत्वरं तस्य प्रगृह्य चरणावुभौ। निदाघस्त्वाह भगवानाचार्यस्त्वमृभुर्ध्रुवम् ॥ १५ ॥
नान्यस्याद्वैतसंस्कारसंस्कृतम् मानसं तथा। यथाऽऽचार्यस्य तेन त्वां मन्ये प्राप्तमहं गुरुम् ॥ १६ ॥
ऋभुः—तवोपदेशदानाय पूर्वशुश्रूषणादृतः। गुरुस्नेहादृभुर्नाम निदाघ समुपागतः ॥ १७ ॥
तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामते। परार्थसारभूतं यत्तदद्वैतमशेषतः ॥ १८ ॥

ब्राह्मणः—
एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्निदाघं स ऋभुर्गुरुः। निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ॥ १९ ॥
सर्वभूतान्यभेदेन ददर्श स तदाऽऽत्मनः। तथा ब्रह्मपरो मुक्तिमवाप परमां द्विजः ॥ २० ॥

एतौ हीति ॥ अयमयमिति हस्तमुद्रयैतौ दर्शितौ। न मया गजत्वेन राजत्वेन चैतावात्मानौ दृष्टौ। अहं तु निर्वाणज्ञानमयावेतौ पश्यामीति भावः ॥ ८–१२ ॥

उपरीति। आरोहणक्रिययैवोत्तरं दर्शयन् तदतिक्रमदोषं परिहरति—दृष्टान्त इति ॥ १३ ॥

त्वमिति ॥ कतमस्त्वमहं तथेति आत्मनो देहरूपभेदाक्षेपः। त्वमहंशब्दयोरर्थौ देहादिलक्षण इति भावः ॥ १४, १५ ॥ नान्यस्येति ॥ अद्वैतं—देवादिद्वैतराहित्यम् ॥ १६ ॥

तवेति ॥ शुश्रूषणादृतः—शुश्रूषणेनादृतवान्। "शुश्रूषणाद्वृतः" इति पाठे शुश्रूषणेन वशीकृतः। आदृत इति कर्तरि रूपम् ॥ १७ ॥

तदेतदिति ॥ तत्—तस्मात्, अद्वैतम्—देवादिभेदरहितं ज्ञानैकाकारं तदेतदात्मस्वरूपम् अद्य संक्षेपेणोपदिष्टम् ॥ १८, १९ ॥

सर्वभूतानीति ॥ सर्वभूतानि—सर्वानात्मनः, सुरनरत्वादिभेदराहित्येन स्वात्मनोऽभेदेन-समत्वेनापश्यत; न त्वेकत्वेन, तथा सति सर्वभूतान्यात्मन इति (पदवैयर्थ्यप्रसङ्गः।) प्रातिपदिकाद्विभक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गः। तथा ब्रह्माभेदेन-तादात्म्येनापश्यत ॥ * आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति सूत्रात् ॥ २० ॥

तथा त्वमपि धर्मज्ञ तुल्यात्मरिपुबांधवः। भव सर्वगतं जानन्नात्मानमवनीपते ॥ २१ ॥
सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः। भ्रान्तदृष्टिभिरात्माऽपि तथैकः सन्पृथक्पृथक् ॥ २२ ॥

एकःसमस्तं यदिहास्ति किंचित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत्।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥ २३ ॥

श्रीपराशरः—

इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः।
स चापि जातिस्मरणाप्तबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप ॥ २४ ॥

इति भरतनरेन्द्रसारवृत्तं कथयति यश्च शृणोति भक्तियुक्तः।
स विमलमतिरेति नात्ममोहं भवति च संसरणेषु मुक्तियोग्यः ॥ २५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयोंऽशः समाप्तः ॥

तथेति ॥ सर्वगतं—तत्तत्कर्मानुगुण्येन तत्तद्देवादिदेहगतम् आमतत्त्वम्, उक्तप्रकारं जानन् तुल्यात्मरिपुबान्धवो भव ॥ २१ ॥

सितनीलेति ॥ एकः सन्—ज्ञानैकाकारेणैकरूपस्सन्, देवादिदेहप्रवेशात्तत्तद्रूपेण भ्रान्त्या पृथक्पृथक् दृश्यते ॥ २२ ॥

अथ * सकलं जगत् वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मन इति पूर्वाध्यायोक्तं सर्वस्य भगवदात्मकत्वं निगमयति—एक इति ॥ यदिहास्ति किंचित्तत्समस्तमेकोऽच्युत एव—तदात्मकमित्यर्थः। तस्मात्ततः परम्—उत्कृष्टम्, अन्यत्-व्यतिरिक्तं च नास्ति ; ततोऽन्यदुत्कृष्टं नास्तीति वा। सर्वात्मनां पूर्वोक्तं ज्ञानैकाकारं तच्छब्देन परामृश्य तत्सामानाधिकरण्येन अहंत्वमादीनामर्थानां ज्ञानमेवाकार इत्युपसंहरन् देवाद्याकारभेदेनात्मसु भेदमोहं परित्यजेत्याह—सोऽहमिति ॥ न त्वत्रात्मनां स्वरूपभेदो निषिध्यते। तथा सति देहातिरिक्तोपदेश्यस्वरूपे अहं त्वं सर्वमेतदात्मस्वरूपमिति भेदनिर्देशो न घटते। देहात्मविवेकविषयश्चायमुपदेशः। कुतः? * पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः इति प्रक्रमात् ॥ २३, २४ ॥

इतीति ॥ सारवृत्तं—सारभूतं वृत्तम्। संसरणेष्वात्ममोहं नैति, मुक्तियोग्यः—मुक्तिसाराज्ययोग्यश्च भवतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तश्चायं श्रीविष्णुपुराण-द्वितीयांशः ॥ २ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

तृतीयेंऽशे प्रथमोऽध्यायः

मैत्रेयः—

कथिता गुरुणा सम्यग्भूसमुद्रादिसंस्थितिः । सूर्यादीनां च संस्थानं ज्योतिषां चातिविस्तरात् ॥ १ ॥
देवादीनां तथा सृष्टिर्ऋषीणां चापि वर्णिता । चातुर्वर्ण्यस्य चोत्पत्तिस्तिर्यग्योनिगतस्य च ॥ २ ॥
ध्रुवप्रह्लादचरितं विस्तराच्च त्वयोदितम् । मन्वंतराण्यशेषाणि श्रोतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥
मन्वंतराधिपांश्चैव शक्रदेवपुरोगमान् । भवता कथितानेताञ्छ्रोतुमिच्छाम्यहं गुरो ॥ ४ ॥

श्रीपराशरः—

अतीतानागतानीह यानि मन्वंतराणि वै । तान्यहं भवतः सम्यक्कथयामि यथाक्रमम् ॥ ५ ॥
स्वायंभुवो मनुः पूर्वं परः स्वारोचिषस्तथा । उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ ६ ॥
षडेते मनवोऽतीतास्सांप्रतं तु रवेस्सुतः । वैवस्वतोऽयं यस्यैतत्सप्तमं वर्त्ततेऽन्तरम् ॥ ७ ॥
स्वायंभुवं तु कथितं कल्पादावन्तरं मया । देवास्तत्रर्षयश्चैव यथावत्कथिता मया ॥ ८ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोस्स्वारोचिषस्य तु । मन्वंतराधिपान्सम्यग्देवर्षींस्तत्सुतांस्तथा ॥ ९ ॥
पारावतास्सतुषिता देवास्स्वारोचिषेऽन्तरे । विपश्चित्तत्र देवेन्द्रो मैत्रेयासीन्महाबलः ॥ १० ॥
ऊर्जस्स्तंभस्तथा प्राणो दत्तोऽग्नी ऋषभस्तथा । निरयश्च परीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥ ११ ॥
चैत्रकिंपुरुषाद्याश्च सुतास्स्वारोचिषस्य तु । द्वितीयमेतद्व्याख्यातमन्तरं शृणु चोत्तमम् ॥ १२ ॥
तृतीयेऽप्यन्तरे ब्रह्मन्नुत्तमो नाम यो मनुः । सुशान्तिर्नाम देवेन्द्रो मैत्रेयासीत्सुरेश्वरः ॥ १३ ॥

अथ तृतीयेंऽशे प्रथमोऽध्यायः ॥

उक्तः प्रथमांशे प्रजासर्गः । द्वितीये तच्छेषः प्रियव्रतवंशः, प्रसक्तः सृष्टानामावासभूतो लोकसन्निवेशः । अथ तृतीयचतुर्थयोर्वैदिकः मनुव्यासादिप्रवर्तितो धर्मः, तत्स्थापको क्षत्रवंशश्च क्रमादुच्यते । तत्रांशद्वयोक्तार्थमनूद्य मन्वन्तराणि पृच्छति- कथित इति ॥ १—४ ॥

अतीतेति ॥ अतीतानागतयोरेव वर्तमानस्यांतर्भावान्न पृथगुक्तिः । इह—वाराहे कल्पे ॥ ५—७ ॥

स्वायंभुवमिति ॥ स्वायंभुवं कथितं प्रथमांशे । तत्र हि तस्य मनोः वंश्याः प्रियव्रताद्या उक्ताः । देवाश्च यामाख्या द्वादश, इन्द्रस्तु विश्वभुगाह्वयः, * तेषामिन्द्रस्तदा ह्यासीद्विश्वभुक्प्रथमः स्मृतः, इति वायूक्तेः । ऋषयो मरीच्याद्याः ॥ ८ ॥

अत इति ॥ देवर्षीन्—मरीच्यादीन् । तत्सुतान्—मनुपुत्रान् ॥ ९—१३ ॥

सुधामानस्तथा सत्या जपाश्चाथ प्रतर्दनाः । वशवर्तिश्च पञ्चैते गणा द्वादशकास्स्मृताः ॥ १४ ॥
वसिष्ठतनया ह्येते सप्त सप्तर्षयोऽभवन् । अजः परशुदीप्ताद्यास्तथोत्तममनोस्सुताः ॥ १५ ॥
तामसस्यान्तरे देवास्सुपारा हरयस्तथा । सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥ १६ ॥
शिबिरिन्द्रस्तथा चासीच्छतयज्ञोपलक्षणः । सप्तर्षयश्च ये तेषां सप्त नामानि मे शृणु ॥ १७ ॥
ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्धनकस्तथा । पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥ १८ ॥
नरः ख्यातिः केतुरूपो जानुजंघादयस्तथा । पुत्रास्तु तामसस्यासन्राजानस्सुमहाबलाः ॥ १९ ॥
पञ्चमे वापि मैत्रेय रैवतो नाम नामतः । मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रो देवांश्चात्रान्तरे शृणु ॥ २० ॥
अमिताभा भूतरया वैकुंठास्सुसमेधसः । एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥ २१ ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्ध्वबाहुस्तथावरः । वेदबाहुस्सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनिः ।
एते सप्तर्षयो विप्र तत्रासन्रैवतेऽन्तरे ॥ २२ ॥
बलबंधुश्च संभाव्यस्सत्यकाद्याश्च तत्सुताः । नरेन्द्राश्च महावीर्या बभूवुर्मुनिसत्तम ॥ २३ ॥
स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा । प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवस्स्मृताः ॥ २४ ॥
विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः । मन्वन्तराधिपानेताँल्लब्धवानात्मवंशजान् ॥ २५ ॥
षष्ठे मन्वन्तरे चासीच्चाक्षुषाख्यस्तथा मनुः । मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥ २६ ॥
आप्याः प्रसूता भव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकसः । महानुभावा लेखाश्च पञ्चैते ह्यष्टकागणाः ॥ २७ ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुत्तमो मधुः । अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः ॥ २८ ॥
ऊरुः पूरुश्शतद्युम्नप्रमुखास्सुमहाबलाः । चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ २९ ॥
विवस्वतस्सुतो विप्र श्राद्धदेवो महाद्युतिः । मनुस्संवर्तते धीमान् सांप्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥ ३० ॥
आदित्यवसुरुद्राद्या देवाश्चात्र महामुने । पुरन्दरस्तथैवात्र मैत्रेय त्रिदशेश्वरः ॥ ३१ ॥
वसिष्ठः काश्यपोऽथात्रिर्जमदग्निस्सगौतमः । विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽत्र तु ॥ ३२ ॥
इक्ष्वाकुश्च नृगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभागोऽरिष्ट एव च ॥ ३३ ॥
करूषश्च पृषध्रश्च वसुमाँल्लोकविश्रुतः । मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्रास्सुधार्मिकाः ॥ ३४ ॥

सुधामान इति ॥ आद्यतृतीययोर्देवगणानां द्वादशकत्वोक्त्या द्वितीयेऽपि द्वादशकत्वं ज्ञेयम्, * द्वितीये च तृतीये च द्वादशौ द्वौ गणौ स्मृतौ, इति वायूक्तेः ॥ १४ ॥

वसिष्ठेति ॥ वसिष्ठतनया रजोगोत्राद्याः सप्तोक्ताः प्रथमांशे ॥ १५, १६ ॥

शिबिरिति ॥ शतयज्ञोपलक्षण इति ॥ शताश्वमेधकर्तृत्वेनोपलक्षितं सहस्राक्षत्ववज्रित्वादिचिह्नं सर्वेन्द्राणां समम्, * सर्वमन्वंतरेन्द्रास्ते विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः, इति वायूक्तेः ॥ १७—२३ ॥

स्वारोचिष इति ॥ आदिसर्गे प्रथमषष्ठमन्वोरन्वयस्योक्तत्वादिह स्वारोचिषादिचतुष्कस्यान्वयमाह—प्रियव्रतान्वया इति ॥ २४—३४ ॥

विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थितौ स्थिता। मन्वन्तरेष्वशेषेषु देवत्वेनाधितिष्ठति॥ ३५॥
अंशेन तस्या जज्ञेऽसौ यज्ञस्स्वायंभुवेऽन्तरे। आकूत्यां मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे॥ ३६॥
ततः पुनस्स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे। तुषितायां समुत्पन्नो ह्यजितस्तुषितैस्सह॥ ३७॥
औत्तमेऽप्यन्तरे देवस्तुषितस्तु पुनस्स वै। सत्यायामभवत्सत्यः सत्यैस्सह सुरोत्तमैः॥ ३८॥
तामसस्यान्तरे चैव संप्राप्ते पुनरेव हि। हर्यायां हरिभिस्साद्र्धं हरिरेव बभूव ह॥ ३९॥
रैवतेऽप्यन्तरे देवस्संभूत्यां मानसोऽभवत्। संभूतो रैवतैस्साद्र्धं देवैर्देववरो हरिः॥ ४०॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः। विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुंठैर्दैवतैः सह॥ ४१॥
मन्वन्तरेऽत्र संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज। वामनः काश्यपाद्विष्णुरदित्यां संबभूव ह॥ ४२॥
त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकाञ्जित्वा येन महात्मना। पुरंदराय त्रैलोक्यं दत्तं निहतकंटकम्॥ ४३॥
इत्येतास्तनवस्तस्य सप्त मन्वन्तरेषु वै। सप्तस्वेवाभवन्विप्र याभिः संवर्धिताः प्रजाः॥ ४४॥
यस्माद्विष्टमिदं विश्वं तस्य शक्त्या महात्मनः। तस्मात्स प्रोच्यते विष्णुर्विशेर्धातोः प्रवेशनात्॥ ४५॥

सर्वे च देवा मनवस्समस्तास्सप्तर्षयो ये मनुसूनवश्च।
इन्द्रश्च योऽयं त्रिदशेशभूतो विष्णोरशेषास्तु विभूतयस्ताः॥ ४६॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

मैत्रेयः—

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वंतराणि वै। भविष्याण्यपि विप्रर्षे ममाख्यातुं त्वमर्हसि॥ १॥

श्रीपराशरः—

सूर्यस्य पत्नी संज्ञाऽभूत्तनया विश्वकर्मणः। मनुर्यमो यमी चैव तदपत्यानि वै मुने॥ २॥

विष्णुशक्तिरिति॥ विष्णुशक्तिः—विष्णोरंशः। देवत्वेन मन्वादिजगद्रक्षकेण यज्ञादिदेवतारूपेणाधितिष्ठति, मन्वादीनिति शेषः॥ ३५॥

अंशेनेति॥ तस्य—विष्णोरंशेन स्वायंभुवेऽन्तरे यज्ञो जज्ञे। तस्येति पुँल्लिंगनिर्देशः पाठान्तरे। कथं जज्ञे इत्यत्राह—आकूत्यामिति॥ ३६—४५॥

विष्णुत्वमेव विवृणोति— सर्वे चेति॥ ४६॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंऽशे प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

सूर्यस्येति॥ अष्टममनोः प्रसंगाद् यमादीनां जन्मेतिहासः॥ १, २॥

असहन्ती तु सा भर्तुस्तेजश्छायां युयोज वै। भर्तृश्शुश्रूषणेऽरण्यं स्वयं च तपसे ययौ ॥ ३ ॥
संज्ञेयमित्यथार्कश्च छायायामात्मजत्रयम्। शनैश्चरं मनुं चान्यं तपतीं चाप्यजीजनत् ॥ ४ ॥
छायासंज्ञा ददौ शापं यमाय कुपिता यदा। तदाऽन्येयमसौ बुद्धिरित्यासीद्यमसूर्ययोः ॥ ५ ॥
ततो विवस्वानाख्यातां तयैवारण्यसंस्थिताम्। समाधिदृष्ट्या ददृशे तामश्वां तपसि स्थिताम् ॥ ६ ॥
वाजिरूपधरस्सोऽथ तस्यां देवावथाश्विनौ। जनयामास रेवन्तं रेतसोऽन्ते च भास्करः ॥ ७ ॥
आनिन्ये च पुनः संज्ञां स्वस्थानं भगवान्रविः। तेजसश्शमनं चास्य विश्वकर्मा चकार ह ॥ ८ ॥
भ्रममारोप्य सूर्यं तु तस्य तेजोनिशातनम्। कृतवानष्टमं भागं स व्यशातयदव्ययम् ॥ ९ ॥
यत्तस्माद्वैष्णवं तेजश्शातितं विश्वकर्मणा। जाज्वल्यमानमपतत्तद्भूमौ मुनिसत्तम ॥ १० ॥
त्वष्टैव तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत्। त्रिशूलं चैव शर्वस्य शिबिकां धनदस्य च ॥ ११ ॥
शक्तिं गुहस्य देवानामन्येषां च यदायुधम्। तत्सर्वं तेजसा तेन विश्वकर्मा व्यवर्धयत् ॥ १२ ॥
छायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः। पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णिस्तेन कथ्यते ॥ १३ ॥
तस्य मन्वन्तरं ह्येतत्सावर्णिकमथाष्टमम्। तच्छृणुष्व महाभाग भविष्यत्कथयामि ते ॥ १४ ॥
सावर्णिस्तु मनुर्योऽसौ मैत्रेय भविता ततः। सुतपाश्चामिताभाश्च मुख्याश्चापि तथा सुराः ॥ १५ ॥
तेषां गणाश्च देवानामेकैको विंशकः स्मृतः। सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यान्मुनिसत्तम ॥ १६ ॥
दीप्तिमान् गालवो रामः कृपो द्रौणिस्तथा परः। मत्पुत्रश्च तथा व्यास ऋष्यशृंगश्च सप्तमः ॥ १७ ॥
विष्णुप्रसादादनघः पातालान्तरगोचरः। विरोचनसुतस्तेषां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥ १८ ॥
विराजश्चोर्वरीवांश्च निर्मोकाद्यास्तथाऽपरे। सावर्णेस्तु मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥ १९ ॥
नवमो दक्षसावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः ॥ २० ॥

असहन्तीति ॥ छायां—प्रतिकृतिं, तद्वदत्यन्तात्मसदृशीं कांचित्स्त्रियं कृत्वा, शुश्रूषणे युयोज—न्ययुंक्त ॥ ३, ४ ॥

छायेति ॥ छायारूपा संज्ञा स्वपुत्रपक्षपातिनी कुपिताय आत्मानं पदा जिघांसते यमाय तव पादः पतत्विति यदा शापं ददौ तदा जनन्याः शापो न संभवतीति अन्येयमित्यसौ बुद्धिरासीत् ॥ ५, ६ ॥

वाजिरूपधर इति ॥ रेतसोऽन्त इति रेवन्तत्वनिरुक्तिः ॥ ७, ८ ॥

भ्रममिति ॥ भ्रमः—खड्गादीनां नैशित्यकरणं कषणशाणचक्रम् ॥ ९, १० ॥

त्वष्टैवेति ॥ शिबिकां— पुष्पकाख्याम् * विमानयोधी धनदो व्यनदत्पुष्पके स्थितः, इति हरिवंशोक्तेः। आयुधविशेषो वा ॥ ११ ॥

शक्तिमिति ॥ व्यवर्धयत्-व्यरचयत्। व्यकल्पयदिति च पाठः ॥ १२—१४ ॥

सावर्णिरिति ॥ ततः—तस्मिन्मनौ ॥ १५, १६ ॥

पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्माणश्च ते त्रिधा । भविष्यन्ति तथा देवा ह्येकैको द्वादशो गणः ॥ २१ ॥

तेषामिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्यद्भुतो द्विज ॥ २२ ॥

सवनो द्युतिमान् भव्यो वसुर्मेधातिथिस्तथा । ज्योतिष्मान् सप्तमः सत्यस्तत्रैते च महर्षयः ॥ २३ ॥

धृतकेतुर्दीप्तिकेतुः पञ्चहस्तनिरामयौ । पृथुश्रवाद्याश्च तथा दक्षसावर्णिकात्मजाः ॥ २४ ॥

दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः । सुधामानो विशुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ॥ २५ ॥

तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबलः । सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा ताञ्छृणुष्व ह ॥ २६ ॥

हविष्मान्सुकृतस्सत्यस्तपोमूर्तिस्तथाऽपरः । नाभागोऽप्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥ २७ ॥

सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिषेणादयो दश । ब्रह्मसावर्णिपुत्रास्तु रक्षिष्यन्ति वसुंधराम् ॥ २८ ॥

एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः ॥ २९ ॥

विहंगमाः कामगमा निर्वाणा रुचयस्तथा । गणास्त्वेते तदा मुख्या देवानां च भविष्यताम् । एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणश्चेन्द्रश्च वै वृषा ॥ ३० ॥

निस्स्वरश्चाग्नितेजाश्च वपुष्मान्घृणिरारुणिः । हविष्माननघश्चैव भाव्याः सप्तर्षयस्तथा ॥ ३१ ॥

सर्वत्रगस्सुधर्मा च देवानीकादयस्तथा । भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनयाः पृथिवीश्वराः ॥ ३२ ॥

रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनुः । ऋतुधामा च तत्रेन्द्रो भविता शृणु मे सुरान् ॥ ३३ ॥

हरिता रोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विज । सुकर्माणस्सुरापाश्च दशकाः पंच वै गणाः ॥ ३४ ॥

तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्तिस्तपोरतिः । तपोधृतिर्द्युतिश्चान्यः सप्तमस्तु तपोधनः । सप्तर्षयस्त्विमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे ॥ ३५ ॥

देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयस्तथा । मनोस्तस्य महावीर्या भविष्यन्ति सुता नृपाः ॥ ३६ ॥

त्रयोदशो रुचिर्नामा भविष्यति मुने मनुः ॥ ३७ ॥

सुत्रामाणस्सुकर्माणः सुधर्माणस्तथामराः । त्रयस्त्रिंशद्विभेदास्ते देवानां यत्र वै गणाः ॥ ३८ ॥

दिवस्पतिर्महावीर्यस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥ ३९ ॥

निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्प्रकम्प्यो निरुत्सुकः । धृतिमानव्ययश्चान्यस्सप्तमस्सुतपा मुनिः । सप्तर्षयस्त्विमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे ॥ ४० ॥

चित्रसेनविचित्राद्या भविष्यन्ति महीक्षितः ॥ ४१ ॥

भौमश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः । शुचिरिन्द्रस्सुरगणास्तत्र पञ्च शृणुष्व तान् ॥ ४२ ॥

---

* दीप्तिमानिति ॥ व्यासादीनां ब्रह्मापरोक्ष्ये सत्यपि आधिकारिककर्मक्षयावधि स्थातव्यत्वात्, पुनस्सप्तर्षित्वेऽप्यविरोधः, * यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति न्यायात् ॥ १७—२७ ॥

सुक्षेत्रेति ॥ सुक्षेत्रादयो मनुपुत्राः ॥ २८—४२ ॥

चाक्षुपाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा आजिकास्तथा। वाचावृद्धाश्च वै देवास्सप्तर्षीनपि मे शृणु ॥ ४३ ॥
अग्निबाहुश्शुचिश्शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च। युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्रानतः शृणु ॥ ४४ ॥
ऊरुगंभीरबुद्ध्याद्या मनोस्तस्य सुता नृपाः। कथिता मुनिशार्दूल पालयिष्यन्ति ये महीम् ॥ ४५ ॥
चतुर्युगान्ते वेदानां जायते किल विप्लवः। प्रवर्तयन्ति तानेत्य भुवं सप्तर्षयो दिवः ॥ ४६ ॥
कृतेकृते स्मृतेर्विप्र प्रणेता जायते मनुः। देवा यज्ञभुजस्ते तु यावन्मन्वन्तरं तु तत् ॥ ४७ ॥
भवन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वन्तरं तु तैः। तदन्वयोद्भवैश्चैव तावद्भूः परिपाल्यते ॥ ४८ ॥
मनुस्सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनोस्सुताः। मन्वन्तरे भवन्त्येते शक्रश्चैवाधिकारिणः ॥ ४९ ॥
चतुर्दशभिरेतैस्तु गतैर्मन्वन्तरैर्द्विज। सहस्रयुगपर्यन्तः कल्पो निश्शेष उच्यते ॥ ५० ॥
तावत्प्रमाणा च निशा ततो भवति सत्तम। ब्रह्मरूपधरश्शेते शेषाहावम्बुसंप्लवे ॥ ५१ ॥
त्रैलोक्यमखिलं ग्रस्त्वा भगवानादिकृद्विभुः। स्वमायासंस्थितो विप्र सर्वभूतो जनार्दनः ॥ ५२ ॥
ततः प्रबुद्धो भगवान् यथा पूर्वं तथा पुनः। सृष्टिं करोत्यव्ययात्मा कल्पेकल्पे रजोगुणः ॥ ५३ ॥
मनवो भूभुजस्सेन्द्रा देवास्सप्तर्षयस्तथा। सात्त्विकोंशः स्थितिकरो जगतो द्विजसत्तम ॥ ५४ ॥
चतुर्युगेऽप्यसौ विष्णुः स्थितिव्यापारलक्षणः। युगव्यवस्थां कुरुते यथा मैत्रेय तच्छृणु ॥ ५५ ॥
कृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपधृक्। ददाति सर्वभूतात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ ५६ ॥
चक्रवर्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः। दुष्टानां निग्रहं कुर्वन्परिपाति जगत्त्रयम् ॥ ५७ ॥
वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः। करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक् ॥ ५८ ॥
वेदांस्तु द्वापरे व्यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः। कल्किस्वरूपी दुर्वृत्तान्मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥ ५९ ॥
एवमेतज्जगत्सर्वं शश्वत्पाति करोति च। हन्ति चान्तेऽप्यनन्तात्मा नास्त्यस्माद्व्यतिरेकि यत् ॥ ६० ॥

चाक्षुषा इति ॥ चाक्षुषाद्या गणास्सप्तकाः ॥ ४३—४५ ॥

चतुर्युगान्त इति ॥ चतुर्युगान्त इत्यादिना मन्वन्तराधिकारिकृत्योक्तिः। तान् कलियुगान्ते अनध्ययनादुत्सन्नसंप्रदायान् वेदान् कृतारंभे भुव्यंशेनावतीर्य प्रवर्तयन्ति ॥ ४६ ॥

कृतेकृत इति ॥ मनुस्तु प्राचीनाः स्मृतीः स्वायंभुवदक्षादिकृताः प्रवर्तयति ॥ ४७—५० ॥

तावत्प्रमाणेति ॥ ब्रह्मरूपधरः—ब्रह्मशरीरमधिष्ठाय ॥ ५१ ॥

त्रैलोक्यमिति ॥ स्वमायासंस्थितः—* आत्ममायामयीं दिव्यां योगनिद्रां समास्थितः *; संकल्पज्ञानं वा माया ॥ ५२, ५३ ॥ मनव इति ॥ सात्विकोंऽशः—भगवतस्सात्त्विकतनुः ॥ ५४ ॥

चतुर्युगेऽपि, न केवलं मन्वन्तरे ॥ ५५—५७ ॥

वेदमिति ॥ चतुर्भेदम्—ऋगादिरूपेण शाखाशतैर्बहुलमित्यन्वयः ॥ ५८—६० ॥

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वभूतान्महात्मनः। तदत्रान्यत्र वा विप्र सद्भावः कथितस्तव ॥ ६१ ॥
मन्वन्तराण्यशेषाणि कथितानि मया तव। मन्वन्तराधिपाश्चैव किमन्यत्कथयामि ते ॥ ६२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

मैत्रेयः—

ज्ञातमेतन्मया त्वत्तो यथा सर्वमिदं जगत्। विष्णुर्विष्णौ विष्णुतश्च न परं विद्यते ततः ॥ १ ॥
एतत्तु श्रोतुमिच्छामि व्यस्ता वेदा महात्मना। वेदव्यासस्वरूपेण यथा तेन युगेयुगे ॥ २ ॥
यस्मिन्यस्मिन्युगे व्यासो यो य आसीन्महामुने। तंतमाचक्ष्व भगवञ्छाखाभेदांश्च मे वद ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—

वेदद्रुमस्य मैत्रेय शाखाभेदास्सहस्रशः। न शक्या विस्तराद्वक्तुं संक्षेपेण शृणुष्व तम् ॥ ४ ॥
द्वापरेद्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने। वेदमेकं सुबहुधा कुरुते जगतो हितः ॥ ५ ॥
वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य च। हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान्करोति सः ॥ ६ ॥
ययाऽसौ कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक् प्रभुः। वेदव्यासाभिधाना तु सा च मूर्तिर्मधुद्विषः ॥ ७ ॥
यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा येये स्युस्तान्निबोध मे। यथा च भेदश्शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ॥८॥
अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदो व्यस्तो महर्षिभिः। वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्द्वापरेषु पुनःपुनः ॥ ९ ॥
वेदव्यासा व्यतीता ये ह्यष्टाविंशति सत्तम। चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनःपुनः ॥ १० ॥

भूतमिति ॥ उपसंहरति—तदत्रेति। सर्वभूताद्भगवतो व्यतिरिक्तं नास्तीत्येष सद्भावोऽत्र प्रकरणान्तरे च कथितः ॥ ६१, ६२ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंऽशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

ज्ञातमिति ॥ जगद्विष्णुरिति तदात्मकत्वमुक्तं, विष्णाविति लयस्थित्योः स्थानत्वं, विष्णुत इति कारणत्वम् ॥ १—५ ॥

वीर्यमिति ॥ वीर्यम्—उत्साहः, तेजः—तपोयोगादिजनितः प्रभावः, बलं—धारणाशक्तिः ॥ ६—९ ॥

वेदव्यासा इति ॥ व्यतीताः—निवृत्ताधिकाराः। अष्टाविंशतीत्यार्षस्सुलोपः ॥ १० ॥

द्वापरे प्रथमे व्यस्तस्स्वयं वेदस्स्वयंभुवा । द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥ ११ ॥
तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे च बृहस्पतिः । सविता पंचमे व्यासः षष्ठे मृत्युस्स्मृतः प्रभुः ॥ १२ ॥
सप्तमे च तथैवेन्द्रो वसिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः । सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः ॥ १३ ॥
एकादशे तु त्रिशिखो भरद्वाजस्ततः परः । त्रयोदशे चान्तरिक्षो वर्णी चापि चतुर्दशे ॥ १४ ॥
त्रय्यारुणः पंचदशे षोडशे तु धनंजयः । ऋतुंजयः सप्तदशे तदूर्ध्वं च जयस्स्मृतः ॥ १५ ॥
ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजाच्च गौतमः । गौतमादुत्तरो व्यासो हर्यात्मा योऽभिधीयते ॥ १६ ॥
अथ हर्यात्मनोऽन्ते च स्मृतो वाजश्रवा मुनिः । सोमशुष्कायणस्तस्मात्तृणबिंदुरिति स्मृतः ॥ १७ ॥
ऋक्षोऽभूद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते । तस्मादस्मत्पिता शक्तिर्व्यासस्तस्मादहं मुने ॥ १८ ॥
जातुकर्णोऽभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः । अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः प्रकीर्तिताः ॥ १९ ॥
एको वेदश्चतुर्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु ॥ २० ॥
भविष्ये द्वापरे चापि द्रौणिर्व्यासो भविष्यति । व्यतीते मम पुत्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुने ॥ २१ ॥
ध्रुवमेकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येव व्यवस्थितम् । बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ २२ ॥
प्रणवावस्थितं नित्यं भूर्भुवस्स्वरितीर्यते । ऋग्यजुस्सामाथर्वाणो यत्तस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ २३ ॥
जगतः प्रलयोत्पत्त्योर्यत्तत्कारणसंज्ञितम् । महतः परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः ॥ २४ ॥

द्वापर इति । द्वितीयो मनुर्व्यासः, * ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान्व्यस्य प्रजापते, इति वायूक्तेः ॥ ११—१५ ॥ तत इति ॥ उत्तमादिचतुष्कस्य पुराणान्तरप्रसिद्धानि हर्यात्मादिनामान्तराणि ॥ १६—१९ ॥

एक इति ॥ द्वापरादिषु—द्वापरः आदिर्येषां तानि द्वापरादीनि तेषु, द्वापरसन्ध्यंशेष्वित्यर्थः, द्वापरान्ते वेदविभागप्रसिद्धेः । * द्वापरे तु परावृत्ते मनोस्स्वायंभुवेऽन्तरे । ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान्व्यस्य प्रजापते * इति वायूक्तेः, शंतनुसमकाले द्वैपायनोत्पत्तिप्रसिद्धेश्च ॥ २०, २१ ॥

अथ वेदविभागान् वक्ष्यन् प्रथमं परतत्त्वप्राप्त्युपायतयोपास्यमिति दर्शयितुं प्रणवात्मकं शब्दब्रह्म प्रणमति—ध्रुवमिति द्वयेन ॥ ध्रुवमिति ॥ ध्रुवम्—अविनाशि, ओमित्येव व्यवस्थितं—वेदविभागेऽप्यविभक्तम् अविकृतं च, यत्प्रणवाख्यमेकाक्षरं ब्रह्म तद्बृहत्त्वबृंहणत्वाभ्यां ब्रह्मेत्यभिधीयते, * यस्मादुच्चार्यमाण एव बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म * इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

बृहत्त्वबृंहणत्वे उपपादयति—प्रणवावस्थितमिति ॥ व्याहृतित्रयमृगादिचतुष्टयं च प्रणवावस्थितमीर्यत इति यावत्, तस्माच्छब्दात्मने तस्मै ब्रह्मणे नम इत्यन्वयः । प्रणवस्य कारणावस्थायामन्तर्गतव्याहृत्यादिकत्वेन बृहत्त्वम् । कार्यावस्थायां व्याहृतिवेदरूपेण परिणामात् बृंहणत्वमिति भावः ॥ २३ ॥

अथ प्रणवं कारणतया प्रधानतादात्म्येन स्तुवन् प्रणमति—जगत इत्यादिना बहुधात्मकमित्यन्तेन ॥ जगत इति ॥ प्रलयोत्पत्त्योरिति । प्रधानाद्धि जगदुत्पत्तिः, तस्मिन् लयः, तस्मात्तयोस्तत्कारणम् ॥ २४ ॥

गाधापारमक्षय्यं जगत्संमोहनालयम् । स्वप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥ २५ ॥
ांख्यज्ञानवतां निष्ठा गतिश्शमदमात्मनाम् । यत्तदव्यक्तममृतं प्रवृत्तिर्ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २६ ॥
धानमात्मयोनिश्च गुहासंस्थं च शब्दते । अविभागं तथा शुक्रमक्षयं बहुधात्मकम् ॥ २७ ॥
रमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव नमोनमः । यद्रूपं वासुदेवस्य परमात्मस्वरूपिणः ॥ २८ ॥
एतद्ब्रह्म त्रिधा भेदमभेदमपि स प्रभुः । सर्वभूतेष्वमेदोऽसौ भिद्यते भिन्नबुद्धिभिः ॥ २९ ॥
स ऋङ्मयस्साममयः सर्वात्मा स यजुर्मयः । ऋग्यजुस्साससारात्मा स एवात्मा शरीरिणाम् ॥३०॥

स भिद्यते वेदमयस्स्ववेदं करोति वेदैर्बहुभिस्सशाखम् ।
शाखाप्रणेता स समस्तशाखाज्ञानस्वरूपो भगवाननन्तः ॥ ३१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अगाधापारमिति ॥ जगत्संमोहनालयं—पापिनां संमोहनतमोगुणालयम् । स्वप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां—सत्त्वरजःकार्याभ्यां ज्ञानकर्मभ्यां पुरुषार्थस्य साधनम् ॥ २५ ॥

सांख्येति ॥ निष्ठा—प्रतिष्ठा । पुरुषविवेकोपायतया शमदमात्मनां योगिनां गतिः—शमादिप्राप्त्युपायः ॥ २६ ॥

प्रधानमिति ॥ आत्मनो योनिः—आत्मा-परमात्मा, तस्य योनिः—उपनिषत्स्वव्यक्ताद्यक्षरान्तैः शब्दैर्यत् बहुधात्मकं—बहुविधं शब्द्यते तस्मै प्रधानात्मने शब्दब्रह्मणे नमः । कार्यदशायां महदादिरूपेण वा बहुधात्मकम् । उत्कैर्गुणैः पूजितत्वात्सुशब्दप्रयोगः ॥ २७ ॥

अथ प्रणवं भगवद्रूपत्वेन स्तुवन् प्रणमति—परमब्रह्मण इति ॥ परमब्रह्मत्वं च वासुदेवरूपत्वात् ॥ २८ ॥

एतदिति ॥ अकाराद्यवयवरूपेण त्रिधा भिन्नम्, अवयविरूपेण च अभिन्नम् एतत्—प्रणवरूपं ब्रह्म, स प्रभुः—वासुदेवः, तद्रूपत्वात्तद्वाचकत्वाच्च । स च सर्वभूतेष्वात्मतयाऽवस्थितोऽप्यभेदः—एकः, प्रभुत्वादकलुषश्च, स्वाधिष्ठिताभिर्भिन्नाभिर्मूर्तिभिरेव भिद्यते ॥ २९ ॥

अतस्सर्वात्मत्वात्स एव ऋगादिमूर्तिरित्याह—स ऋङ्मय इति ॥ सारः—ऋगादिप्रतिपाद्यश्चतुर्विधः पुरुषार्थः, तदात्मा । शरीरिणां—क्षेत्रज्ञानाम् ॥ ३० ॥

भगवतस्सर्वात्मत्वं निगमयति—स भिद्यत इति ॥ सः—अव्यस्तवेदमयस्सन् ऋग्वेदाद्यात्मना भिद्यते । स एव शाखाप्रणेतृभूतव्यासादिर्भूत्वा वेदं सशाखं बहुभिरवांतरशाखाभेदैर्भिन्नं च करोति । समस्तशाखाश्च स एव ॥ ३१ ॥

इति विष्णुचित्तीये श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसम्मितः । ततो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोऽयं सर्वकामधुक् ॥ १ ॥
ततोऽत्र मत्सुतो व्यासो अष्टाविंशतिमेऽन्तरे । वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्द्धा व्यभजत्प्रभुः ॥ २ ॥
यथा च तेन ते व्यस्ता वेदव्यासेन धीमता । वेदास्तथा समस्तैस्तैर्व्यस्ता व्यासैस्तथा मया ॥ ३ ॥
तदनेनैव वेदानां शाखाभेदान्द्विजोत्तम । चतुर्युगेषु रचितान्समस्तेष्ववधारय ॥ ४ ॥
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । को ह्यन्यो भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्भवेत् ॥ ५ ॥
तेन व्यस्ता यथा वेदा मत्पुत्रेण महात्मना । द्वापरे ह्यत्र मैत्रेय तन्मे शृणु यथातथम् ॥ ६ ॥
ब्रह्मणा चोदितो व्यासो वेदान्व्यस्तुं प्रचक्रमे । अथ शिष्यान्स जग्राह चतुरो वेदपारगान् ॥ ७ ॥
ऋग्वेदपाठकं पैलं जग्राह स महामुनिः । वैशंपायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥ ८ ॥
जैमिनिं सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित् । सुमंतुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः ॥ ९ ॥
रोमहर्षणनामानं महाबुद्धिं महामुनिः । सूतं जग्राह शिष्यं स इतिहासपुराणयोः ॥ १० ॥
एक आसीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्द्धा व्यकल्पयत् । चातुर्होत्रमभूत्तस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

आद्य इति ॥ आद्यः सर्गादौ चतुर्मुखेनाविभक्तः पठितः । चतुष्पादः ऋगादिरूपेण । शतसाहस्रेति अनंतशाखासमुदायरूपः । ततः—तस्माद्दशगुणो यज्ञः प्रावर्तत । दशगुणो-दशविधः, स एष यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धः सोम इति । तथा * पंच वा एते महायज्ञाः * इत्युपक्रम्य * देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः * इति श्रुतौ वैतानिका गार्ह्याश्च दश यज्ञाः । * द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकम् । श्रद्धाऽवस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यास्सर्व एव हि इति भागवतोक्तगुणदशकवान् वा, अत्र पक्षे गुणशब्दोऽङ्गवचनः ॥ १ ॥

तत इति ॥ चतुर्द्धा—ऋगादिरूपेण ॥ २ ॥ यथेति ॥ तथा मया षड्विंशे व्यस्ताः ॥ ३ ॥

तदिति ॥ अनेन वर्तमानेन नारायणांशेन द्वैपायनेन निदर्शनभूतेन समस्तेषु चतुर्युगेषु वेदपारगैरेव शाखाभेदान् रचितानवधारयेत्यर्थः ॥ ४—९ ॥

रोमहर्षणेति ॥ * आर्षं बहुविधाख्यानं देवर्षिचरिताश्रयम् ॥ इतिहास इति प्रोक्तं भविष्यद्भूतकर्मगम ॥ १० ॥

एक इति ॥ यजुर्वेदे ह्यध्वर्युक्रियाबाहुल्याद्यजनसाधनत्वाच्च यजुःप्राचुर्यात्सर्वोऽपि वेदो यजुरित्युक्तम् । * यच्छिष्टं तु यजुर्वेदे तेन यज्ञमयुञ्जत ॥ यजनाद्धि यजुर्वेद इति शास्त्रस्य निश्चयः इति वायूक्तेः ॥ अध्वर्यूद्गातृहोतृब्रह्माख्यचतुर्होतृकर्तृकं कर्म चातुर्होत्रं तच्चतुर्धा कृते वेदेऽभूत् । तेन कर्मणा यज्ञमकरोत्—प्रावर्तयत् ॥ ११ ॥

ाध्वर्यवं यजुर्भिस्तं ऋग्भिर्होत्रं तथा मुनिः । औद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिः ॥ १२ ॥

तस्स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान्मुनिः । यजूंषि च यजुर्वेदं सामवेदं च सामभिः ॥ १३ ॥

ाज्ञां चाथर्ववेदेन सर्वकर्माणि च प्रभुः । कारयामास मैत्रेय ब्रह्मत्वं च यथास्थिति ॥ १४ ॥

ोऽयमेको महावेदतरुस्तेन पृथक्कृतः । चतुर्धाऽथ ततो जातं वेदपादपकाननम् ॥ १५ ॥

बेभेद प्रथमं विप्र पैलो ऋग्वेदपादपम् । इन्द्रप्रमितये प्रादाद्बाष्कलाय च संहिते ॥ १६ ॥

ब्रतुर्धा स बिभेदाथ बाष्कलोऽपि च संहिताम् । बोधादिभ्यो ददौ ताश्च शिष्येभ्यस्स महामुनिः ॥१७॥

ोध्याग्निमाढकौ तद्वद्याज्ञवल्क्यपराशरौ । प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगृहुर्मुने ॥ १८ ॥

द्रप्रमितिरेकां तु संहितां स्वसुतं ततः । मांडुकेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत्तदा ॥ १९ ॥

तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यक्रमाद्ययौ ॥ २० ॥

ेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां तामधीतवान् । चकार संहिताः पंच शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ॥ २१ ॥

तस्य शिष्यास्तु ये पंच तेषां नामानि मे शृणु । मुद्गलो गोमुखश्चैव वात्स्यश्शालीय एव च ।
शिशिरः पंचमश्चासीन्मैत्रेय सुमहामतिः ॥ २२ ॥

संहितात्रितयं चक्रे शाकपूर्णस्तथेतरः । निरुक्तमकरोत्तद्वच्चतुर्थं मुनिसत्तम ॥ २३ ॥

क्रौंचो वैतालिकस्तद्वद्बलाकश्च महामुनिः । निरुक्तश्च चतुर्थोऽभूद्वेदवेदांगपारगः ॥ २४ ॥

एतदेव प्रपंचयति—आध्वर्यमिति ॥ ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिरिति । अत्रापिशब्देन त्रयी समुच्चीयते, ब्रह्मत्वशब्देन ब्रह्मार्त्विज्यं पुरोहितकृत्यं चोच्यते, * नमो ब्रह्मण इति त्रिष्कृत्वो ब्रह्मणे नमस्करोति * इति श्रुतेः पुरोहितस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् । अयमर्थः, * अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति त्रय्या विद्यया * इति ब्राह्मणात् * यज्ञं व्याख्यास्यामस्स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते * इति सूत्राच्च ब्रह्मकृत्यं त्रिभिर्वेदैश्चक्रे । तथाऽथर्वणोक्तं राज्ञां शांतिकपौष्टिकाभिचारिकादिपुरोहितकृत्यमथर्वभिश्चक्र इति तं चतुर्द्धेत्युक्तम् ॥ १२ ॥

चातुर्विध्यं प्रपंचयति—ततस्स इति ॥ ततः—वेदसमुदायात् ॥ १३ ॥

राज्ञामिति ॥ यथास्थिति—शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण ॥ १४ ॥

सोऽयमिति ॥ ततः—पृथक्कृतेभ्यः, अनंतशाखात्मकवेदपादपकाननं जातम् ॥ १५—१७ ॥

बोध्याग्निमाढकौ तद्वदिति ॥ तस्याः—बाष्कलसंहितायाः ॥ १८—२० ॥

वेदमित्र इति ॥ ताम्—इन्द्रप्रमितिसंहितां शाकल्यः पंचधा कृत्वा मुद्गलादिभ्योऽदात् ॥ २१, २२ ॥

संहितेति ॥ तामेव शाकल्यसब्रह्मचारी शाकपूर्णस्त्रिधा कृत्वा क्रौंचादिभ्योऽदात् । वेदशब्दनिर्वचनरूपं निरुक्ताख्यं वेदांगं च कृत्वा निरुक्ताख्यायादात् ॥ २३, २४ ॥

इत्येताः प्रतिशाखाभ्यो ह्यनुशाखा द्विजोत्तम । बाष्कलिश्चापरास्तिस्रस्संहिताः कृतवान्द्विज ॥ २५ ॥
इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रवर्त्तिताः ॥ २६ ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—
यजुर्वेदतरोश्शाखास्सप्तविंशन्महामुनिः । वैशंपायननामाऽसौ व्यासशिष्यश्चकार वै ॥ १ ॥
शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् ॥ २ ॥
याज्ञवल्क्यस्तु तत्राभूद्ब्रह्मरातसुतो द्विज । शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरस्सदा ॥ ३ ॥
ऋषिर्योऽद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति । तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति ॥ ४ ॥
पूर्वमेवं मुनिगणैस्समयो यः कृतो द्विज । वैशंपायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा ॥ ५ ॥
स्वस्रीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमताडयत् ॥ ६ ॥
शिष्यानाह च भोः शिष्या ब्रह्महत्यापहं व्रतम् । चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा ॥ ७ ॥
अथाह याज्ञवल्क्यस्तु किमेभिर्भगवन् द्विजैः । क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ८ ॥
ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम् । मुच्यतां यत्त्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमानक ॥ ९ ॥
निस्तेजसो वदस्येनान्यत्त्वं ब्राह्मणपुंगवान् । तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभंगकारिणा ॥ १० ॥
याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् । ममाप्यलं त्वयाऽधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥ ११ ॥
श्रीपराशरः—
इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः । छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥१२॥

इतीति ॥ तामेवान्यश्शाकल्यसब्रह्मचारी बाष्कलिस्तिस्रस्संहिताः कृतवान् । तस्य शिष्याः कालायन्यादयस्तेभ्योऽदादित्यर्थः ॥ २५, २६ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

यजुर्वेदतरोरिति ॥ सप्तविंशतिं यजुषः प्रधानशाखाः । ब्रह्मांडोक्तः षडशीतिपक्षः तत्प्रतिशाखाविवक्षया। ताश्च काण्वादिशुक्लयजु पंचदशकं च संहत्यैकशतमध्वर्युशाखाः आपस्तंबोक्तास्स्युः ॥ १—३ ॥

ऋषिरिति ॥ अद्य—अस्मिन् दिने ॥ ॥ ४—६ ॥

यद्गुरुणा कार्यं तत्तस्य पुत्रशिष्यादिभिरपि कार्यमिति भावेनाह—शिष्यानिति ॥ ७—१० ॥

याज्ञवल्क्य इति । ममापि त्वया अलं—नार्थोऽस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ इत्युक्त्वा, सरूपाणि—मूर्तानि ॥ १२ ॥

यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज । जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः ॥ १३ ॥

ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः । चकुराध्वर्यवं ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥ १४ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः । तुष्टाव प्रणतस्सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः ॥ १५ ॥

याज्ञवल्क्यः—

नमस्सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे । ऋग्यजुस्सामभूताय त्रयीधाम्ने च ते नमः ॥ १६ ॥

नमोऽग्नीषोमभूताय जगतः कारणात्मने । भास्कराय परं तेजस्सौषुम्नरुचि बिभ्रते ॥ १७ ॥

कलाकाष्ठानिमेषादिकालसंज्ञात्मने नमः । ध्येयाय विष्णुरूपाय परमाक्षररूपिणे ॥ १८ ॥

बिभर्ति यस्सुरगणानाप्यायेन्दुं स्वरश्मिभिः । स्वधामृतेन च पितॄंस्तस्मै धृत्यात्मने नमः ॥ १९ ॥

हिमांबुघर्मवृष्टीनां कर्ता भर्ता च यः प्रभुः । तस्मै त्रिकालरूपाय नमस्सूर्याय वेधसे ॥ २० ॥

अपहन्ति तमो यश्च जगतोऽस्य जगत्पतिः । सत्त्वधामधरो देवो नमस्तस्मै विवस्वते ॥ २१ ॥

सत्कर्मयोग्यो न जनो नैवापः शुद्धिकारणम् । यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥ २२ ॥

स्पृष्टो यदंशुभिर्लोकः क्रियायोग्योऽभिजायते । पवित्रकारणात्माय तस्मै शुद्धात्मने नमः ॥ २३ ॥

नमस्सवित्रे सूर्याय भास्कराय विवस्वते । आदित्यायादिभूताय देवादीनां नमो नमः ॥ २४ ॥

यजूंषीति ॥ याज्ञवल्क्यव्यतिरिक्तशिष्याश्छर्दितं विप्ररूपेण गृहीतुमनुचितमिति तित्तिरीभूता जगृहुः ॥ १३ ॥

ब्रह्महत्येति ॥ चीर्णम्—चरितम् ॥ अध्वर्यवः—यजुश्शाखाध्यायिनः । यजुश्शाखाध्ययनादध्वर्युत्वम् ॥ १४ ॥ याज्ञवल्क्य इति ॥ यजूंषि वैशंपायनादधीतानि ॥ १५, १६ ॥

नम इति ॥ अग्नीषोमात्मत्वमातपवृष्टिहेतुत्वात् । कारणात्मने * याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिः * इति प्रक्रियया । सौषुम्नं-सोमपोषकममृतम् ॥ १७ ॥

कलेति ॥ कालसंज्ञात्मने—कालस्य संज्ञापनाय । कालज्ञानात्मन इति च पाठः । परमाक्षरं-प्रणवः, * ओमिति प्रस्तुत्य * एतत्परममक्षरम् * इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

बिभर्तीति ॥ धृत्यात्मने—धारयित्रे ॥ तृप्त्यात्मन इति च पाठः ॥ १९—२२ ॥

स्पृष्ट इति ॥ पवित्रकरणात्मने इति पाठः । पवित्रकारणात्मायेति पाठे अदन्तत्वमार्षम् ॥ २३ ॥

नम इति ॥ सविता—प्रेरकः । षू प्रेरण इति धातोस्सवितेति रूपनिष्पत्तिः । सूर्यो जनकः । * सूयते रा इति निरुक्तिः । विवस्वान्—तमसो विनाशकः ॥ २४ ॥

हिरण्मयं रथं यस्य केतवोऽमृतवाजिनः। वहन्ति भूतानालोकचक्षुषं तं नमाम्यहम्॥ २५॥

श्रीपराशरः—

इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानस्य वै रविः। वाजिरूपधरः प्राह व्रीयतामिति वाञ्छितम्॥ २६॥

याज्ञवल्क्यस्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम्। यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ॥ २७॥

श्रीपराशरः—

एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवा न्रविः। अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः॥ २८॥

यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम। वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽश्वस्सोऽभवद्यतः॥ २९॥

शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पंच च वाजिनाम्। कण्वाद्यास्सुमहाभाग याज्ञवल्क्याः प्रकीर्तिताः॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे पंचमोऽध्यायः॥ ५॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

सामवेदतरोश्शाखा व्यासशिष्यस्स जैमिनिः। क्रमेण येन मैत्रेय बिभेद शृणु तं मम॥ १॥

सुमंतुस्तस्य पुत्रोऽभूत्सुत्वा तस्याप्यभूत्सुतः। अधीतवन्तौ चैकैकां संहितां तौ महामती॥ २॥

सहस्रसंहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः। चकार तं च तच्छिष्यौ जगृहाते महाव्रतौ॥ ३॥

हिरण्यनाभः कौसल्यः पौष्पिंजिश्च द्विजोत्तम। उदीच्यास्सामगाः शिष्यास्तस्य पंचशतं स्मृताः॥

हिरण्यनाभाच्चावत्यस्संहिता यैर्द्विजोत्तमैः। गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः॥ ५॥

लोकाक्षिः कौमुदिश्चैव कक्षीवाँल्लांगलिस्तथा। पौष्पिंजिशिष्यास्तद्भेदैस्संहिता बहुलीकृताः॥ ६॥

हिरण्मयमिति॥ हिरण्मयम्—अतिहितरमणीयतेजोमयम्। केतवः—प्रज्ञानरूपाः। अमृताः—नित्याः॥ २५—३०॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे पंचमोऽध्यायः॥ ५॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

सुमंतुरिति॥ तां जैमिनिसंहितां तत्पुत्रपौत्रावेकैकावयौगपद्येन स्वस्वपितुरधीतवन्तौ॥ २॥

सहस्रेति॥ एवं सुत्वनः पुत्रः सुकर्माऽपि स्वपितुरधीत्य सहस्रसंहिताभेदं चकार * पुत्रमध्यापयामास सुमंतुमथ जैमिनिः। सुमंतुश्चापि सुत्वानं पुत्रमध्यापयन्मुनिः॥ सुकर्माणं सुतं सुत्वा * इति वायूक्तेः॥३॥

हिरण्यनाभ इति॥ तस्य—पौष्पिंजेर्वक्ष्यमाणा लोकाक्ष्याद्याः पंचशतं शिष्याः उदीच्यास्सामगाः स्मृताः॥ ४—५॥ लोकाक्षिरिति॥ तद्भेदैः—पौष्पिंजिशिष्यभेदैः, बहुलीकृताः—व्यापिताः॥ ६॥

हिरण्यनाभशिष्यस्तु चतुर्विंशति संहिताः । प्रोवाच कृतनामासौ शिष्येभ्यश्च महामुनिः ॥ ७ ॥
तैश्चापि सामवेदोऽसौ शाखाभिर्बहुलीकृतः । अथर्वणामथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् ।
अथर्ववेदं स मुनिस्सुमंतुरमितद्युतिः ॥ ८ ॥
शिष्यमध्यापयामास कबंधं सोऽपि तं द्विधा । कृत्वा तु देवदर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान् ॥ ९ ॥
देवदर्शस्य शिष्यास्तु मेधो ब्रह्मबलिस्तथा । शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथाऽन्यो द्विजसत्तम ॥ १० ॥
पथ्यस्यापि त्रयश्शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिताः । जाबालिः कुमुदादिश्च तृतीयश्शौनको द्विज ॥११॥
शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकां तु बभ्रवे । द्वितीयां संहितां प्रादात्सैंधवाय च संज्ञिने ॥ १२ ॥
सैंधवान्मुंजिकेशश्च द्वेधाभिन्नास्त्रिधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥ १३ ॥
चतुर्थस्स्यादांगिरसश्शांतिकल्पश्च पंचमः । श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः ॥ १४ ॥
आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः । पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥ १५ ॥
प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत्सुतो वै रोमहर्षणः । पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामतिः ॥ १६ ॥
सुमतिश्चाग्निवर्चाश्च मित्रायुश्शांसपायनः । अकृतव्रणोऽथ सावर्णिष्षट्शिष्यास्तस्य चाभवन् ॥ १७ ॥

हिरण्यनाभ इति ॥ कृतनामा राजा प्राच्यसामगेष्वन्यतमः ॥ ७ ॥ सुमंतुर्व्यासशिष्यः ॥ ८, ९ ॥

देवदर्शस्येति ॥ अथर्ववेदे देवदर्शसंहिताश्चतस्रो मेधाद्यैर्गृहीताः ॥ १०–१२ ॥

सैंधवादिति ॥ मुंजिकेशसंहितयोश्शिष्या अन्येऽष्टौ ययोर्भेदेषु सुबहूपयोगाः पंच भेदाः नक्षत्रकल्पाद्याः । कल्पशब्दो वेदादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । तथा वायुः—* नक्षत्रकल्पो वैतानस्संहितानां तथा विधिः । चतुर्थोऽगिरसां कल्पश्शांतिकल्पश्च पंचमः ॥ श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः ॥ इति । नक्षत्रकल्पो ज्योतिषामंशः । वैतानकल्पो वेदकल्पो ब्रह्मत्वादियज्ञविधिः । संहिताकल्पो मंत्रभागविधिः ॥ १३ ॥

चतुर्थ इति ॥ आंगिरसः कल्पोऽभिचारविधिः । शांतिकल्पोऽष्टादशमहाशांत्यादिविधिः ॥ १४ ॥

आख्यानैरिति ॥ आख्यानैः—भारतादीतिहासैः, उपाख्यानैः—तत्प्रसक्तैः ऋभुनिदाघकथाद्यैः । गाथाः पितृपृथ्वीगीताद्याः । कल्पशुद्धिः—वाराहादिकल्पवृत्तांतनिर्णयः । पितृकल्पमंत्रकल्पविधिर्वा । एतैस्सह सर्गादिपंचलक्षणां पुराणसंहिताम्–अष्टादशपुराणानां संक्षेपरूपां व्यासश्चक्रे । यथोक्तं मात्स्ये—* पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणं स्मृतम् । अनंतरं तु वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥ पुराणमेकमेवासीच्छतकोटिप्रविस्तरम् * इति । धर्मसंहितायां च * ब्राह्ममेव कृते चाद्यं पुराणं श्रुतिसंमितम् । अष्टादशविधं तच्च शतकोटिप्रभेदतः ॥ तस्मात् त्रेतायुगे प्रोक्तं शतमेकादशोत्तरम् । पुराणसंहिताकर्ता द्वापरे व्यास एव हि ॥ इति । पुनर्मात्स्ये च * तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षैस्संक्षेपेण निवेशितः । पुराणानि दशाष्टौ च सांप्रतं तदिहोच्यते ॥ इति । अयमर्थः–कृतयुगे वेदात्पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टस्य शतकोटिप्रविस्तरस्य पुराणस्कंधस्य ब्राह्मसंज्ञस्य पुनस्त्रेतायां ब्रह्माद्यष्टादशर्षिभिः ग्रंथकोट्या संक्षिप्य ब्राह्माद्यष्टादशात्मना विभक्तस्यैकादशाधिकशतसंहितस्य पुनर्द्वापरांते तस्य सारं वेदव्यासः चतुर्लक्षेण संक्षिप्याष्टादशपुराणसंहितां कृत्वा रोमहर्षणं सूतमध्यापयदिति ॥ १५, १६ ॥

सुमतिरिति ॥ सुमतिरित्यादि । तस्य—रोमहर्षणस्य ॥ १७ ॥

काश्यपस्संहिताकर्ता सावर्णिश्शांसपायनः । रोमहर्षणिका चान्या तिसृणां मूलसंहिता ॥ १८ ॥
चतुष्टयेन भेदेन संहितानामिदं मुने ॥ १९ ॥
आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते । अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥ २० ॥
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा । तथाऽन्यं नारदीयं च मार्कंडेयं च सप्तमम् ॥ २१ ॥
आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यन्नवमं स्मृतम् । दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैंगमेकादशं स्मृतम् ॥ २२ ॥

काश्यप इति ॥ काश्यपः—अकृतव्रणः, * काश्यपो ह्यकृतव्रणः * इति वायूक्तेः । तिसृणां काश्यपादिकृतानां संहितानां चतुर्थी रोमहर्षणिकाख्यया व्यासेन संक्षिप्ता । रोमहर्षणेनाधीता स्वशिष्येभ्यः प्रतिपादिता । रोमहर्षणिना उग्रश्रवसाऽपि शौनकादिभ्यः ख्यापिता । तथा च मात्स्ये—* चतुर्लक्षमिदं प्रोक्तं व्यासेनाद्भुतकर्मणा । मत्पित्रे मम पित्रा तु मया तुभ्यं निवेदितम् ॥ इति । एवं त मूलास्सर्वाः पुराणसंहिताः कलौ चतुर्विधाः, * सर्वास्ता हि चतुष्पादाः सर्वास्ताश्चार्थवादिकाः । पाठांतरपृथग्भूता वेदशाखा यथा तथा ॥ इति वायूक्तेः । कौर्मे तु स्वस्य स्वेनैव चतुर्भेदत्वमुक्तम्, * इदं तु पंचदशमं पुराणं कौर्ममुत्तमम् । चतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ॥ इति ॥ १८ ॥

चतुष्टयेनेति ॥ पुराणसंहितानामेतेन चतुष्टयेन मूलभूतेन तदर्थं स्मृत्वा पुरुषभेदकालभेदानुगुण्येन मया इदं—वैष्णवं पुराणं कृतमित्यर्थः । एतत्संहिताचतुष्टयमूलत्वं सर्वपुराणानां साधारणम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मं पुराणं प्रशंसति—आद्यमिति । आद्यं—मूलभूतम् । पुराणसंख्यामाह—अष्टादशेति ॥ २० ॥

तान्येवानुक्रामति—ब्राह्ममिति ॥ पुराणानां सर्वेषां चतुर्भेदत्वमुक्तम् । वैष्णवं तु षड्भेदम् । तेन पुराणान्तरेषु वैष्णवस्य दशसहस्राष्टसहस्रत्वाद्युक्तिस्संहिताभेदमानविषया कल्प्या । यथा लैंगे * पुराणं वैष्णवं चक्रे प्रसादाद्वै पराशरः । षट्प्रकारं समस्तार्थसूचकं ज्ञानसंचयम् ॥ दशसाहस्रसंमितं सर्ववेदार्थसंयुतम् ॥ * शैवमात्स्ययोस्तु—* वैष्णवं चाष्टसाहस्रमिति ; क्वचिद्देशे नवसहस्रमुच्यते, क्वचिच्चतुर्विंशतिसहस्रं क्वचित् द्वाविंशतिसहस्रम् । इदं तु षट्सहस्रमस्माभिर्व्याख्यायमानम् । सर्गादिपंचकं पुराणानां सामान्यलक्षणम् । वैशेषिकं तु मात्स्योक्तम् । यथा—* ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये । ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥ एतदेव च वै ब्राह्मं पाद्मकल्पे जगद्धितम् । पाद्मं तत्पंचपंचाशत्सहस्राणि निगद्यते ॥ वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः । यान्प्राह धर्मानखिलान् तद्युक्तं वैष्णवं विदुः ॥ विष्णवाख्यमष्टसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्बुधाः । श्वेतकल्पे प्रसंगेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत् ॥ यत्र तद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम् । चतुर्विंशत्सहस्राणि पुराणं शैवमुच्यते ॥ यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधो यत्र तद्भागवतमुच्यते ॥ सारस्वतस्य मुनयो यच्छुश्रुवुर्नरामराः । अष्टादशसहस्राणि तद्भागवतमुच्यते ॥ यत्राह नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाश्रयानि ह । पंचविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥ यत्राधिकृत्य शकुनिं धर्माधर्मविचारणा ॥ तद्द्वात्रिंशत्सहस्रं वै मार्कंडेयमिहोच्यते ॥ २१ ॥

आग्नेयमिति ॥ * शापावसाने भृगुणा ऋषिणा यत्प्रकाशितम् । चयनानां समुत्पत्तिरिष्टकागणनं तथा ॥ क्रतुसंख्यादितः कृत्वा ह्याग्नेयं तदिहोच्यते । आग्नेयं चाष्टसाहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम् ॥ शतानीकेन पृष्टेन व्यासशिष्येण धीमता । सौरा धर्मा विशेषेण व्याख्यातास्तु सुमंतुना ॥ एकत्रिंशत्सहस्राणि भविष्याख्यं सुभाषितम् । यत्र वै वैष्णवा धर्मा वसिष्ठेन महात्मना ॥ अंबरीषस्य वै प्रोक्तास्सर्गो ब्राह्मस्तथैव च ॥ पुराणं ब्रह्मवैवर्तं तद्द्वादशसहस्रकम् ॥ यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । नंदिना लैंगमित्युक्तमेकादशसहस्रकम् ॥ २२ ॥

वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् । चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पंचदशं तथा ।
मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परम् । [महापुराणान्येतानि ह्यष्टादश महामुने ॥ २३ ॥
तथा चोपपुराणानि मुनिभिः कथितानि च ।] सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च ।
सर्वेष्वेतेषु कथ्यन्ते वंशानुचरितं च यत् ॥ २४ ॥
यदेतत्तव मैत्रेय पुराणं कथ्यते मया । एतद्वैष्णवसंज्ञं वै पाद्मस्य समनन्तरम् ॥ २५ ॥
सर्गे च प्रतिसर्गे च वंशमन्वंतरादिषु । कथ्यते भगवान्विष्णुरशेषेष्वेव सत्तम ॥ २६ ॥
अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ २७ ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गांधर्वश्चैव ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥ २८ ॥
ज्ञेया ब्रह्मर्षयः पूर्वं तेभ्यो देवर्षयः पुनः । राजर्षयः पुनस्तेभ्यो ऋषिप्रकृतयस्त्रयः ॥ २९ ॥
इति शाखास्समाख्याताश्शाखाभेदास्तथैव च । कर्तारश्चैव शाखानां भेदहेतुस्तवोदितः ॥ ३० ॥

वाराहमिति ॥ * महावराहस्य पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च । विष्णुनाऽभिहितं क्षोण्यास्तद्वाराहमिहोच्यते । मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पस्य मुनिसत्तमाः । चतुर्विंशत्सहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते ॥ यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च षण्मुखः । कल्पे तत्पुरुषे रुद्रचरितैरुपबृंहितम् ॥ स्कांदं नाम पुराणं तत्सहस्रशतसम्मितम् । त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ॥ त्रिवर्गं च त्रिदैवत्यं वामनं परिकीर्त्यते ॥ चतुर्दशसहस्राणि श्वेतकल्पानुगं शिवम् ॥ यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले । माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ॥ इन्द्रद्युम्नप्रसंगेन ऋषिभ्यश्शक्रसन्निधौ । कौर्मं तत् षट्सहस्राणि (लक्ष्मी) अग्निकल्पानुषंगिकम् ॥ श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः । मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् । अधिकृत्याब्रवीत्सप्तकल्पवृत्तं सहव्रतम् । तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ॥ यथा च गारुडे कल्पे विश्वांडं गरुडोद्भवम् । अधिकृत्याब्रवीद्विष्णुर्गारुडं तदिहोच्यते ॥ तत् षोडशसहस्राणि नृपते त्विह पठ्यते । ब्रह्मा ब्रह्मांडमाहात्म्य मधिकृत्याब्रवीत्पुनः ॥ तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्मांडं द्विशताधिकम् । भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः ॥ तद्ब्रह्माण्डं पुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ इत्यादि ॥ २३—२५ ॥

सर्गे चेति ॥ अशेषेषु पुराणेषु सर्गप्रतिसर्गादिषु कर्तृत्वेन भगवान् विष्णुः कथ्यते, सर्गादेस्तत्कर्तृकत्वात् * यतो वा इमानि भूतानि * इत्यादिश्रुतेः । * विष्णुर्ब्रह्मा शिवो विष्णुर्विष्णुरादित्य एव च । सर्वं विष्णुमयं ब्रह्मन्निति पौराणिकं वचः ॥ एवमेव पुराणेषु दशस्वष्टसु नान्यथा । अन्यथा ये प्रपद्यन्ते नारकास्ते भवन्ति वै ॥ इत्यादित्यपुराणम् ॥ २६ ॥

पुराणानां वेदोपबृंहकत्वेन धर्मवेदनहेतुत्वाद्धर्मविद्यास्थानेषु अन्तर्भावं दर्शयति—अंगानीति ॥ इतिहासस्य पुराणेऽन्तर्भावः, * इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् * इति वचनात् ॥ २७ ॥

आयुरिति ॥ आयुर्वेदादिचतुष्कस्य दृष्टप्राधान्यात्केवलविद्यास्थानत्वात् न धर्मस्थानत्वमिति तस्य पृथगुक्तिः । * आयुर्वेदो वैद्यशास्त्रं गांधर्वो गीतशासनम् । अर्थशास्त्रं दण्डनीतिर्धनुर्वेदोऽस्त्रशासनम् ॥ चत्वार उपवेदास्ते * इति वैजयन्ती ॥ २८ ॥

वेदप्रसंगात्तद्दर्शिन ऋषयो वंशभेदात् त्रिधोक्ताः ज्ञेया इत्यादिना ॥ ऋषिप्रकृतयः-ऋषिस्वभावाः ॥ २९ ॥

इतीति ॥ भेदहेतुः मनुष्याणां बलाद्यल्पत्वम् ॥ ३० ॥

सर्वमन्वन्तरेष्वेवं शाखाभेदास्समाः स्मृताः ॥ ३१ ॥
प्राजापत्या श्रुतिर्नित्या तद्विकल्पास्त्विमे द्विज ॥ ३२ ॥
एतत्ते कथितं सर्वं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया । मैत्रेय वेदसंबन्धं किमन्यत्कथयामि ते ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

मैत्रेयः—
यथावत्कथितं सर्वं यत्पृष्टोऽसि मया गुरो । श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वेकं तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १ ॥
सप्त द्वीपानि पातालवीथयश्च महामुने । सप्तलोकाश्च येऽन्तस्था ब्रह्माण्डस्यास्य सर्वतः ॥ २ ॥
स्थूलैस्सूक्ष्मैस्तथा सूक्ष्मसूक्ष्मैस्सूक्ष्मतरै स्तथा । स्थूलात्स्थूलतरैश्चैव सर्वं प्राणिभिरावृतम् ॥ ३ ॥
अंगुलस्याष्टभागोऽपि न सोऽस्ति मुनिसत्तम । न सन्ति प्राणिनो यत्र कर्मबंधनिबंधनाः ॥ ४ ॥
सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल । आयुषोऽन्ते तथा यान्ति यातनास्तत्प्रचोदिताः ॥ ५ ॥
यातनाभ्यः परिभ्रष्टा देवाद्यास्वथ योनिषु । जन्तवः परिवर्त्तन्ते शास्त्राणामेष निर्णयः ॥ ६ ॥
सोऽहमिच्छामि तच्छ्रोतुं यमस्य वशवर्तिनः । न भवन्ति नरा येन तत्कर्म कथयस्व मे ॥ ७ ॥
श्रीपराशरः—
अयमेव मुने प्रश्नो नकुलेन महात्मना । पृष्टः पितामहः प्राह भीष्मो यत्तच्छृणुष्व मे ॥ ८ ॥
भीष्म :—
पुरा ममागतो वत्स सखा कालिंगको द्विजः । स मामुवाच पृष्टो वै मया जातिस्मरो मुनिः ॥ ९ ॥

सर्वमन्वन्तरेष्विति ॥ प्राजापत्या—ब्रह्मदृष्टा ; तद्विकल्पाः—तस्या विभागभूताः इमे अधीयमानाः शाखा-भेदाः अनित्या इव प्रतिद्वापरं किंचिद्भिन्नपाठतया शाखांतरत्वं नीताः सन्तः समन्तात् नित्या एव तथातथा दृश्यन्ते ॥ ३१—३३ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंऽशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

अथ श्रुत्याद्युक्तो धर्मो भगवदाराधनतयाऽनुष्ठितो निःश्रेयसायेत्येतदर्थं यमभटसंवादं प्रस्तौति—यथावदिति ॥ १—७ ॥

अयमिति ॥ अयमेव प्रश्नो नकुलेन भीष्मं प्रति पृष्टः ; अतस्स नकुलायाहेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

स कालिंगको मुनिस्त्वया पृष्टमिममर्थं मया पृष्टो मां प्रत्युवाचेत्याह—पुरेति ॥ ९ ॥

तेनाख्यातमिदं सर्वमित्थं चैतद्भविष्यति । तथा च तदभूद्वत्स यथोक्तं तेन धीमता ॥ १० ॥

स पृष्टश्च मया भूयः श्रद्दधानेन वै द्विजः । यद्यदाह न तद्दृष्टमन्यथा हि मया क्वचित् ॥ ११ ॥

एकदा तु मया पृष्टमेतद्यद्भवतोदितम् । प्राह कालिंगको विप्रस्स्मृत्वा तस्य मुनेर्वचः ॥ १२ ॥

जातिस्मरेण कथितो रहस्यः परमो मम । यमकिंकरयोर्योऽभूत्संवादस्तं ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥

स्वपुरुष मभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥ १४ ॥

अहममर(गणा)वरार्चितेन धात्रा यम इति लोकहिताहिते नियुक्तः ।
हरिगुरुवशगोऽस्मि न स्वतंत्रः प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः ॥ १५ ॥

कटकमकुटकर्णिकादिभेदैः कनकमभेदमपीष्यते यथैकम् ।
सुरपशुमनुजादिकल्पनाभिर्हरिरखिलाभिरुदीर्यते तथैकः ॥ १६ ॥

क्षितितलपरमाणवोऽनिलान्ते पुनरपि यान्ति यथैकतां धरित्र्या ।
सुरपशुमनुजादयस्तथान्ते गुणकलुषेण सनातनेन तेन ॥ १७ ॥

स्वस्य तं प्रत्यस्यार्थस्य प्रश्नकारणं तस्य सत्यवादित्वमित्याह—तेनेति॥ इदमित्थम्, इदानीं स देशान्तरे वर्तते, एतच्चेत्थं भविष्यति, इति व्यवहितं विप्रकृष्टं च तेन यथाऽऽख्यातं तत्तथाऽभूत् ॥ १०, ११ ॥

एवं तस्य प्रत्ययितत्वेन त्वया पृष्टमेतदर्थरूपं मया पृष्टः प्रत्युवाचेत्याह—एकदेति ॥ किं प्रत्युवाचेत्यपेक्षायामाह—स्मृत्वेति ॥ १२ ॥

जातिस्मरेणेति ॥ तेन जातिस्मरेण यो यमकिंकरसंवादः कथितोऽभूत्तं संवादं तस्य मुनेर्वचस्स्मृत्वा ते ब्रवीमीत्यन्वयः ॥ १३ ॥

स्वपुरुषमिति ॥ स्वपुरुषमित्यादि कालिंगवचनम् । परिहरेत्यादि यमवचनम् । प्रभुभिः स्वप्रभावभंगस्थानं न प्रकाश्यमिति नीत्या विष्णुनामसूच्चैरुच्चारितेषु नारकिणोऽपि तच्छ्रवणादिना नरकान्मुच्येरन् तेन स्वाधिकारहानिरिति भीत्या च कर्णमूले कथनम्, 'राजदारान्मागाः' इति वचनवद्रहसि कथनीयत्वाच्च । यमस्य वैष्णवेष्वप्रभुत्वे प्रमाणम्—* द्रवन्ति दैत्याः प्रणमन्ति देवाः * प्रभवो भगवद्भक्ता मादृशानाम्" इत्यादि ॥ १४ ॥

अत्र हेतुमाह—अहमिति ॥ धात्रा—ईश्वरेण, हिताहिते—हितप्रवर्तने अहितनिवर्तने च ॥ १५ ॥

विष्णुत्वविवरणमुखेनाखिलैश्वर्यमेव दर्शयाते—कटकेति ॥ अभेदं—भेदरहितं, तादात्म्यवत् । यथा—कारणभूतं कनकं कार्यभूतकटकादितादात्म्येऽपि एकमिष्यते । एवं कारणभूतो हरिः कार्यभूतसुरपशुमनुजादिभेदैः भिन्नोऽपि तदात्मभूत एक उदीर्यते । कारणत्वेन सर्वत्रैकस्यैव व्याप्य स्थितत्वात् स एवेश्वर इत्यर्थः ॥१६॥

अथ तस्य संहर्तृत्वमाह—क्षितितलेति ॥ अनिलान्ते—उत्थापकानिलावसाने, कलुषं—कालुष्यम्, ईश्वरसंकल्पकृतगुणवैषम्येणोत्थापितास्सुरादयस्तस्य गुणकालुष्यस्य नाशे तमःशरीरेण तेन सनातनेनैकतां यान्ति ॥१७॥

हरिममर(गणा)वरार्चितांघ्रिपद्मं प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।
तमपगतसमस्तपापबंधं व्रज परिहृत्य यथाग्निमाज्यसिक्तम् ॥ १८ ॥
इति यमवचनं निशम्य पाशी यमपुरुषस्तमुवाच धर्मराजम् ।
कथय मम विभो समस्तधातुर्भवति हरेः खलु यादृशोऽस्य भक्तः ॥ १९ ॥

यमः— न चलति निजवर्णधर्मतो यस्सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।
न हरति न च हन्ति किंचिदुच्चैः स्थितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ २० ॥
कलिकलुषमलेन यस्य नात्मा विमलमतेर्मलिनीकृतस्तमेनम् ।
मनसि कृतजनार्दनं मनुष्यं सततमवेहि हरेरतीव भक्तम् ॥ २१ ॥
कनकमपि रहस्यवेक्ष्य बुद्ध्या तृणमिव यस्समवैति वै परस्वम् ।
भवति च भगवत्यनन्यचेताः पुरुषवरं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ २२ ॥
स्फटिकगिरिशिलामलः क्व विष्णुर्मनसि नृणां क्व च मत्सरादिदोषः ।
न हि तुहिनमयूखरश्मिपुंजे भवति हुताशनदीप्तिजः प्रतापः ॥ २३ ॥
विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तश्शुचिचरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ।
प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥ २४ ॥
वसति हृदि सनातने च तस्मिन्भवति पुमाञ्जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
क्षितिरसमतिरम्यमात्मनोऽन्तः कथयति चारुतयैव सालपोतः ॥ २५ ॥
यमनियमविधूतकल्मषाणामनुदिनमच्युतसक्तमानसानाम् ।
अपगतमदमानमत्सराणां व्रज भट दूरतरेण मानवानाम् ॥ २६ ॥
हृदि यदि भगवाननादिरास्ते हरिरसिशंखगदाधरोऽव्ययात्मा ।
तदघमघविघातकर्तृभिन्नं भवति कथं सति चान्धकारमर्के ॥ २७ ॥

हरिमिति ॥ परमार्थतः—निरुपाधिकम् । अग्निदृष्टान्तो भक्तसंसर्गिणामपि परिहारार्थः ॥ १८—२० ॥

कलिकलुषेति ॥ कलिकलुषं—कलिकालुष्यं रागद्वेषादि, तदेव मलम् ॥ २१, २२ ॥

स्फटिकेति ॥ सकलदोषप्रतिभटे कल्याणगुणात्मके भगवति मनसि स्थिते नृणां मत्सरादिदोषो न भवतीत्यर्थः । न हीत्यादि । वसतीति शेषः ॥ २३ ॥

विमलमतिरिति ॥ यस्य हृदि वासुदेवः स निरस्तनिखिलदोषः कल्याणगुणयुक्तश्च भवतीत्यर्थः । मानः—गर्वः, माया—शाठ्यम् ॥ २४ ॥

भगवद्ध्यानपरो भक्तश्चाक्षुषेण सौम्यत्वादिगुणेन ज्ञातुं शक्य इत्याह—वसतीति ॥ सौम्यरूपः— * स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः, * ब्रह्मविद इव सौम्य ते मुखं भाति * इत्यादिवत् । बालसालतरुरात्मनश्चारुतयैव क्षितेरन्तस्थमतिरम्यं रसं सारं सूचयति ॥ २५, २६ ॥

हृदीति ॥ तदघं—ध्यातुः पापम् अघविघातकर्त्रा भगवता भिन्नं—विदीर्णं भवति । अर्के सत्यपि कथमंधकारम् ? ॥ २७ ॥

हरति परधनं निहन्ति जन्तून्वदति तथाऽनृतनिष्ठुराणि यश्च ।
अशुभजनितदुर्मदस्य पुंसः कलुषमतेर्हृदि तस्य नास्त्यनन्तः ॥ २८ ॥
न सहति परसंपदं विनिन्दां कलुषमतिः कुरुते सतामसाधुः ।
न यजति न ददाति यश्च सन्तं मनसि न तस्य जनार्दनोऽधमस्य ॥ २९ ॥
परमसुहृदि बांधवे कलत्रे सुततनयापितृमातृभृत्यवर्गे ।
शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णां तमधमचेष्टमवेहि नास्य भक्तम् ॥ ३० ॥
अशुभमतिरसत्प्रवृत्तिसक्तस्सततमनार्यकुशीलसंगमत्तः ।
अनुदिनकृतपापबंधयुक्तः पुरुषपशुर्न हि वासुदेवभक्तः ॥ ३१ ॥
सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान्परमेश्वरस्स एकः ।
इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते व्रज तान्विहाय दूरात् ॥ ३२ ॥
कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युत शंखचक्रपाणे ।
भव शरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥ ३३ ॥
वसति मनसि यस्य सोऽव्ययात्मा पुरुषवरस्य न तस्य दृष्टिपाते ।
तव गतिरथ वा ममास्ति चक्रप्रतिहतवीर्यबलस्य सोऽन्यलोक्यः ॥ ३४ ॥

कालिङ्गः—इति निजभटशासनाय देवो रवितनयस्स किलाह धर्मराजः ।
मम कथितमिदं च तेन तुभ्यं कुरुवर सम्यगिदं मयाऽपि चोक्तम् ॥ ३५ ॥

भीष्मः—

नकुलैतन्ममाख्यातं पूर्वं तेन द्विजन्मना । कलिङ्गदेशादभ्येत्य प्रीतेन सुमहात्मना ॥ ३६ ॥
मयाऽप्येतद्यथान्यायं सम्यग्वत्स तवोदितम् । यथा विष्णुमृते नान्यत्त्राणं संसारसागरे ॥ ३७ ॥

परहिंसादिना दोषेणाभक्तस्य हृदि भगवदसन्निधिर्ज्ञातुं शक्य इत्याह—हरतीत्यादिचतुर्भिः॥ हरतीति॥ निष्ठुराणि—परुषाणि ॥ २८ ॥

नेति ॥ न यजति सन्तं—विष्णुं नार्चयति, न ददाति तद्भक्ताय ॥ २९ ॥

परमेति ॥ अवेहि नास्य भक्तमिति भक्तपदेन नञः संबन्धः । अभक्तमवेहीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अशुभमतिरिति ॥ अनार्यम्—अमंगलं, कुशीलं—दुःशीलं, संगो विषयसंगः ; तैर्मत्तः पुरुषपशुः—अविवेकी । अनार्यकुशीलसंगमत्त इति पाठः ॥ ३१ ॥ भक्तस्य लक्षणान्तरमाह—सकलमिति ॥ ३२ ॥

कमलनयनेति ॥ ईरयन्तीति वचनादर्थज्ञानमन्तरेणापि नामोच्चारणमात्रमेव पापहरमिति सूचितम् । ईरणं श्रवणादेरप्युपलक्षणम् ॥ ३३ ॥

वसतीति ॥ यस्य मनसि हरिर्वसति तस्य यावद्दृष्टिपातं चक्रं परिभ्रमति, अतस्तद्दृष्टिपाते तत्प्रतिहतवीर्यबलस्य तव मम वा गतिर्नास्ति । स त्वन्यलोक्यः—अन्यलोकार्हः, न त्वस्मल्लोकार्हः, * न खलु भागवता यमविषयं गच्छन्तीति वचनात् ॥ ३४ ॥ इतीति ॥ तेन—यमभटेन ॥ ३५—३७ ॥

किंकराः पाशदंडाश्च न यमो न च यातनाः। समर्थास्तस्य यस्यात्मा केशवालम्बनस्सदा ॥ ३८ ॥

श्रीपराशरः—

एतन्मुने समाख्यातं गीतं वैवस्वतेन यत्। त्वत्प्रश्नानुगतं सम्यक्किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ३९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

मैत्रेयः—

भगवन्भगवान्देवः संसारविजिगीषुभिः। समाख्याहि जगन्नाथो विष्णुराराध्यते यथा ॥ १ ॥

आराधिताच्च गोविंदादाराधनपरैर्नरैः। यत्प्राप्यते फलं श्रोतुं तच्चेच्छामि महामुने ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

यत्पृच्छति भवानेतत्सगरेण महात्मना। और्वः प्राह यथा पृष्टस्तन्मे निगदतश्शृणु ॥ ३ ॥

सगरः प्रणिपत्यैनमौर्वं पप्रच्छ भार्गवम्। विष्णोराराधनोपायसंबन्धं मुनिसत्तम ॥ ४ ॥

फलं चाराधिते विष्णौ यत्पुंसामभिजायते। स चाह पृष्टो यत्तेन तस्मै तन्मेऽखिलं शृणु ॥ ५ ॥

और्वः—

भौमं मनोरथं स्वर्गं स्वर्गिवन्द्यं च यत्पदम्। प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ निर्वाणमपि चोत्तमम् ॥ ६ ॥

यद्यदिच्छति यावच्च फलमाराधितेऽच्युते। तत्तदाप्नोति राजेन्द्र भूरि स्वल्पमथापि वा ॥ ७ ॥

यत्तु पृच्छसि भूपाल कथमाराध्यते हरिः। तदहं सकलं तुभ्यं कथयामि निबोध मे ॥ ८ ॥

किंकरा इति ॥ यस्यात्मा केशवालंबन इत्यात्मनिवेदनोक्तिः। * श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्॥ इति भक्तेर्नवविधत्वोक्तेः। एवमुक्तश्रवणादिनवविधान्तरंगा वक्ष्यमाणसदाचारोपलक्षणा भगवदेकचित्ततास्वरूपलक्षणा भगवति निरुपाधिकप्रीतिरूपा भक्तिरेव यमवश्यत्वनिवारिकेत्यध्यायार्थः। अथवा अस्मिन् अध्याये जातिस्मरो नाम कश्चिन्मुनिः, तदुक्तिमूला कालिंगोक्तिः भीष्मेण नकुलायोच्यते। तत्रेयं योजना—पुरा ममेत्यादि मामुवाचेत्यन्तं भीष्मवचनम्। पृष्टो वै मयेत्यारभ्य अन्यथा हि मया कचिदित्यन्तं कालिंगवाक्यं, तत्र वत्सेति भीष्मस्य संबोधनम्। द्विजो जातिस्मरः। एकादा त्विति श्लोको भीष्मवाक्यम्। जातिस्मरेण कथित इत्यादि मयापि चोक्तमित्यन्तं कालिंगवाक्यम्। मम कथितमिदं च तेनेत्यत्र तच्छब्देन जातिस्मरस्य परामर्शः ॥ ३८, ३९ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

पूर्वं भगवदाज्ञारूपश्रुतिस्मृत्युक्तवर्णाश्रमधर्मानुष्ठानं भक्तिलक्षणमुक्तम्। इदानीं तदेव चतुर्वर्गसाधनमित्युच्यते भगवन्नित्यध्यायनवकेन ॥ १—८ ॥

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पंथा नान्यस्तत्तोषकारकः ॥ ९ ॥
यजन्यज्ञान्यजत्येनं जपत्येनं जपन्नृप । निघ्नन्न्यान्हिनस्त्येनं सर्वभूतो यतो हरिः ॥ १० ॥
तस्मात्सदाचारवता पुरुषेण जनार्दनः । आराध्यते स्ववर्णोक्तधर्मानुष्ठानकारिणा ॥ ११ ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृथिवीपते । स्वधर्मतत्परो विष्णुमाराधयति नान्यथा ॥ १२ ॥
परापवादं पैशुन्यमनृतं च न भाषते । अन्योद्वेगकरं वाऽपि तोष्यते तेन केशवः ॥ १३ ॥
परदारपरद्रव्यपरहिंसासु यो रतिम् । न करोति पुमान्भूप तोष्यते तेन केशवः ॥ १४ ॥
न ताडयति नो हन्ति प्राणिनो नासदीहते । यो मनुष्यो मनुष्येन्द्र तोष्यते तेन केशवः ॥ १५ ॥
देवद्विजगुरूणां यः शुश्रूषासु सदोद्यतः । तोष्यते तेन गोविन्दः पुरुषेण नरेश्वर ॥ १६ ॥
यथात्मनि च पुत्रे च सर्वभूतेषु यस्तथा । हितकामो हरिस्तेन सर्वदा तोष्यते सुखम् ॥ १७ ॥
यस्य रागादिदोषेण न दुष्टं नृप मानसम् । विशुद्धचेतसा विष्णुस्तोष्यते तेन सर्वदा ॥ १८ ॥
वर्णाश्रमेषु ये धर्माश्शास्त्रोक्ता नृपसत्तम । तेषु तिष्ठन्नरो विष्णुमाराधयति नान्यथा ॥ १९ ॥
सगरः—तदहं श्रोतुमिच्छामि वर्णधर्मानशेषतः । तथैवाश्रमधर्मांश्च द्विजवर्य ब्रवीहि तान् ॥ २० ॥
 और्वः—
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च यथाक्रमम् । त्वमेकाग्रमतिर्भूत्वा शृणु धर्मान्मयोदितान् ॥ २१ ॥
दानं दद्याद्यजेद्देवान्यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः । नित्योदकी भवेद्विप्रः कुर्याच्चाग्निपरिग्रहम् ॥ २२ ॥
वृत्त्यर्थं याजयेच्चान्यानन्यानध्यापयेत्तथा । कुर्यात्प्रतिग्रहादानं शुक्लार्थान्न्यायतो द्विजः ॥ २३ ॥
सर्वभूतहितं कुर्यान्नाहितं कस्य चिद्द्विजः । मैत्री समस्तभूतेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम् ॥ २४ ॥

वर्णाश्रमेति ॥ आचारवतेत्यत्राचारग्रहणं यज्ञादेः कर्मणोऽप्युपलक्षणम् ॥ ९ ॥

ननु वर्णाश्रमधर्मो यदि देवताविषयः कथमस्य भगवदाराधनत्वमित्यत्राह—यजन्निति ॥ सर्वभूतः—सर्वात्मभूतः * ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सहुताशनान् । सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजंति ते ॥ इति स्मृतेः । * येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ इति, * गावो हि द्विजमुख्याश्च * इत्यादि च ॥ १०—१८ ॥

वर्णाश्रमेष्विति ॥ तेषु तिष्ठन्—ताननुतिष्ठन् ॥ १९–२१ ॥

दानमिति ॥ नित्योदकी–(नित्योदक) स्नानतर्पणादिकृत् । अग्निपरिग्रहं-स्मार्तस्यौपासनाग्नेः, श्रौताग्नित्रयस्य च परिग्रहम् ॥ २२ ॥

वृत्त्यर्थमिति ॥ प्रतिग्रहः—प्रतिग्राह्यो गवादि ॥ शुक्लार्थात्—न्यायार्जितशुक्लधनात् । विप्रादेस्स्ववृत्त्युपात्तं विशेषामेव शुक्लम् । * क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तं च सह भार्यया । अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लमुदाहृतम् ॥ इति विष्णुः । * श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्यान्वयागतम् । धनं सप्तविधं शुक्लम् * इति नारदः । न्यायतः—कालकृषदानादिनिषिद्धप्रतिग्रहादिवृत्तिं विना । आपदि, शुद्धाद्राजादेर्ग्राह्यम् * राजांतेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा * इति ॥ * न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः * इति स्मृतेश्च ॥ २३, २४ ॥

ग्राव्णि रत्ने च पारक्ये समबुद्धिर्भवेद्द्विजः । ऋतावभिगमः पत्न्यां शस्यते चास्य पार्थिव ॥ २५ ॥
दानानि दद्यादिच्छातो द्विजेभ्यः क्षत्रियोऽपि हि । यजेच्च विविधैर्यज्ञैरधीयीत च पार्थिव ॥ २६ ॥
शस्त्राजीवो महीरक्षा प्रवरा तस्य जीविका । तत्रापि प्रथमः कल्पः पृथिवीपरिपालनम् ॥ २७ ॥
धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्या नराधिपाः । भवन्ति नृपतेरंशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥ २८ ॥
मि/ दुष्टानां शासनाद्राजा शिष्टानां परिपालनात् । प्राप्नोत्यभिमताँल्लोकान्वर्णसंस्थां करोति यः ॥२९॥
पाशुपाल्यं च वाणिज्यं कृषिं च मनुजेश्वर । वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥ ३० ॥
तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानं धर्मश्च शस्यते । नित्यनैमित्तिकादीनामनुष्ठानं च कर्मणाम् ॥ ३१ ॥
द्विजातिसंश्रितं कर्म तादर्थ्यं तेन पोषणम् । क्रयविक्रयजैर्वापि धनैः कारूद्भवेन वा ॥ ३२ ॥
शूद्रस्य सन्नतिश्शौचं सेवा स्वामिन्यमायया । अमंत्रयज्ञो ह्यस्तेयं तत्संगो विप्ररक्षणम् ॥ ३३ ॥
दानं च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च । पित्र्यादिकं च तत्सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वै ॥ ३४ ॥
भृत्यादिभरणार्थाय सर्वेषां च परिग्रहः । ऋतुकालेऽभिगमनं स्वदारेषु महीपते ॥ ३५ ॥
दया समस्तभूतेषु तितिक्षा नातिमानिता । सत्यं शौचमनायासो मंगलं प्रियवादिता ॥ ३६ ॥
मैत्र्यस्पृहा तथा तद्वदकार्पण्यं नरेश्वर । अनसूया च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥ ३७ ॥

ग्राव्णीति ॥ ऋतावभिगमः—चतुर्थीप्रभृत्याषोडशमित्यादि । * षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाद्याश्चतस्रस्तु विवर्जयेत् ॥ इति च ॥ २५, २६ ॥

शस्त्राजीव इति ॥ तत्रापि—वृत्तिद्वयेऽपि, पृथिवीपालनं प्रथमः कल्पः—मुख्यत्वेन प्रवृत्त इति शेषः॥२७॥

धरित्रीति ॥ अंशाः—षष्ठतुरीयार्धत्रिपादाख्याः । तत्र राज्ञां देशस्थितेः कृतस्य षष्ठांशस्स्यात् । अहं त्वां रक्षामीत्यभयप्रदाने पादः । तद्रक्षार्थमन्नदानेऽर्धम् । सत्कुल्यान्नदाने त्रिपादम् । * धर्मषष्ठांशभागी स्यात्प्रजा धर्मेण पालयन् * इति भारते । * यथा चतुर्थं धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् । पापस्यापि तथा मूढो भागं प्राप्नोत्यरक्षिता ॥ रक्षिष्यामीति चोक्तं ते न च शक्नोषि रक्षितुम् ॥ इति हरिवंशे अर्जुनं प्रति ब्राह्मणवचनम् ॥ * यस्यान्नपानपुष्टांगः कुरुते धर्मसंचयम् ॥ अन्नप्रदातुस्तस्यार्धं कर्तुश्चार्धं न संशयः ॥ इति, * अन्नदातुस्त्रयः पादाः कर्ता पादेन लिप्यते * इति च वचनान्तरम् ॥ २८—३१ ॥

द्विजातीति ॥ शूद्रस्य कर्म द्विजातिसंश्रितं तच्छुश्रूषारूपं, तादर्थ्यं—तच्छेषत्वं च, तेन तद्द्विजशुश्रूषा-दिजन्यधनेनात्मपोषणं मुख्यम् । आपदि तु वाणिज्येन कारूद्भवेन—तक्षादिकारुवृत्त्योत्पन्नधनेन वा, * शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन् वणिग्भवेत् * इत्यादिस्मृतेः ॥ ३२ ॥

दानमिति ॥ पाकयज्ञैः-अल्पयज्ञैः * पाकोऽल्पेऽपि शिशावपि * इति वैजयंती । वैश्वदेवाद्यैः नमस्कारैकमन्त्रैः लौकिकानां पाकयज्ञशब्द इत्यापस्तंबः । * नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न हापयेत् * इति याज्ञवल्क्यः ॥ ३३ ॥

भृत्यादीति ॥ परिग्रहः—अन्यैरस्वीकृतानां तृणकाष्ठादीनां स्वीकारः, स तु सर्वेषां वर्णानां साधारणः ॥ ३४—३७ ॥

आश्रमाणां च सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः । गुणांस्तथापद्धर्मांश्च विप्रादीनामिमाञ्छृणु ॥ ३८ ॥
क्षात्रं कर्म द्विजस्योक्तं वैश्यकर्म तथाऽऽपदि । राजन्यस्य च वैश्योक्तं शूद्रकर्म न चैतयोः ॥ ३९ ॥
सामर्थ्ये सति तत्त्याज्यमुभाभ्यामपि पार्थिव । तदेवापदि कर्तव्यं न कुर्यात्कर्मसंकरम् ॥ ४० ॥
इत्येते कथिता राजन्वर्णधर्मा मया तव । धर्मानाश्रमिणां सम्यग्ब्रुवतो मे निशामय ॥ ४१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

और्व उवाच :—

बालः कृतोपनयनो वेदाहरणतत्परः । गुरुगेहे वसेद्भूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥ १ ॥
शौचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः । व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कृतबुद्धिना ॥ २ ॥
उभे संध्ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः । उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥ ३ ॥
स्थिते तिष्ठेद्व्रजेद्याते नीचैरासीत चासति । शिष्यो गुरोर्नृपश्रेष्ठ प्रतिकूलं न संचरेत् ॥ ४ ॥
तेनैवोक्तः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः । अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्नीयाद्गुरुणा ततः ॥ ५ ॥
अवगाहेदपः पूर्वमाचार्येणावगाहिताः । समिज्जलादिकं चास्य काल्यं काल्यमुपानयेत् ॥ ६ ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य च । गार्हस्थ्यमाविशेत्प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः ॥ ७ ॥

आश्रमाणामिति ॥ सर्वेषां वर्णानां साधारणाः ॥ ३८ ॥

क्षात्रमिति ॥ आपदि तु ब्राह्मणस्य क्षात्रं कर्मोक्तम् । राजन्यस्य वैश्यं कर्म । शूद्रकर्म वैश्योक्तं—वैश्यस्योक्तम् । एतयोः—ब्राह्मणराजन्ययोः न चोक्तम् ॥ ३९ ॥

सामर्थ्य इति ॥ उभाभ्यां—ब्राह्मणराजन्याभ्यां, सामर्थ्ये सति—शक्तौ सत्यां, तत्—आपत्कर्म, त्याज्यम् । शक्तस्य अनुकल्पाश्रयः, अशक्तस्य मुख्यकल्पनिर्बन्धश्च कर्मसंकरः, व्यत्ययो व्यतिकरो वा ॥ ४०, ४१ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

१ ॥ शौचाचारवतेति ॥ व्रतानि—प्राजापत्यादीनि मधुमांसादिवर्जनादीनि च । कृतबुद्धिना—अवहितबुद्धिना ॥ २—३ ॥ स्थित इति ॥ आसति—आसीने गुरौ ॥ ४, ५ ॥ अवगाहेदिति ॥ काल्यं—प्रातः ॥ ६ ॥

गृहीतेति ॥ गृहीतग्राह्यवेदः—अर्थज्ञानपर्यन्तं गृहीतस्वशाखः, * स्वाध्यायोऽध्येतव्यः * इति, * स्थाणुरयं भारवहः किलाभूत् अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्, योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा * इति श्रुतेः । गुरोर्निष्कृतिरत्र दक्षिणा ॥ ७ ॥

विधिनाऽवाप्तदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा । गृहस्थकार्यमखिलं कुर्याद्भूपाल शक्तितः ॥ ८ ॥
निवापेन पितॄनर्चन्यज्ञैर्देवांस्तथाऽतिथीन् । अन्नैर्मुनींश्च स्वाध्यायैरपत्येन प्रजापतिम् ॥ ९ ॥
भूतानि बलिभिश्चैव वात्सल्येनाखिलं जगत् । प्राप्नोति लोकान्पुरुषो निजकर्मसमार्जितान् ॥ १० ॥
भिक्षाभुजश्च ये केचित्परिव्राड्ब्रह्मचारिणः । तेऽप्यत्रैव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ॥ ११ ॥
वेदाहरणकार्याय तीर्थस्नानाय च प्रभो । अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥ १२ ॥
अनिकेता ह्यनाहारा यत्रसायंगृहाश्च ये । तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ १३ ॥
तेषां स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं नृप । गृहागतानां दद्याच्च शयनासनभोजनम् ॥ १४ ॥
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते । स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ १५ ॥
अवज्ञानमहंकारो दंभश्चैव गृहे सतः । परितापोपघातौ च पारुष्यं च न शस्यते ॥ १६ ॥
यस्तु सम्यक्करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् । सर्वबंधविमुक्तोऽसौ लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ १७ ॥
वयःपरिणतौ राजन्कृतकृत्यो गृहाश्रमी । पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ १८ ॥
पर्णमूलफलाहारः केशश्मश्रुजटाधरः । भूमिशायी भवेत्तत्र मुनिस्सर्वार्थनिस्स्पृहः ॥ १९ ॥
चर्मकाशकुशैः कुर्यात्परिधानोत्तरीयके । तद्वत्त्रिषवणं स्नानं शस्तमस्य नरेश्वर ॥ २० ॥
देवताभ्यर्चनं होमस्सर्वाभ्यागतपूजनम् । भिक्षाबलिप्रदानं च शस्तमस्य नरेश्वर ॥ २१ ॥
वन्यस्नेहेन गात्राणामभ्यंगश्चास्य शस्यते । तपश्च तस्य राजेन्द्र शीतोष्णादिसहिष्णुता ॥ २२ ॥
यस्त्वेतां नियतश्चर्यां वानप्रस्थश्चरेन्मुनिः । स दहत्यग्निवद्दोषाञ्जयेल्लोकांश्च शाश्वतान् ॥ २३ ॥
चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः । तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं नृपार्हसि ॥ २४ ॥
पुत्रद्रव्यकलत्रेषु त्यक्तस्नेहो नराधिप । चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः ॥ २५ ॥

विधिनेति ॥ विधिना—स्वगृह्योक्तप्रकारेण । स्वकर्मणा—याजनादिवृत्त्या ॥ ८ ॥

निवापेनेति ॥ निवापः—पितृदानम ॥ ९ ॥

भूतानीति ॥ निजकर्मसमार्जितान्—स्वीयकर्मसाधितान् प्राजापत्यादीन् । * सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति * इति श्रुतौ, * य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यस्वर्गः पुष्टश्च * इति स्मृतौ च नित्यानां प्रत्यवायव्यतिरेकं फलान्तरस्य चोक्तेः ॥ १०—१२ ॥

अनिकेता इति ॥ यत्र सायं स्यात् तत्रैव गृहं स्थितिर्येषां ते ज्ञानिनः । प्रतिष्ठा—आश्रयः, योनिः—माता, अन्नादिना देहपोषकत्वात् ॥ १३—१५ ॥

अतिथिं प्रति अवज्ञानं न कार्यमित्याह—अवज्ञानमित्यादि ॥ परितापः—दानानुशयः, उपघातः—ताडनादिः ॥ १६ ॥ यस्त्विति ॥ तत्तद्वर्णोक्तनित्याकरणजप्रत्यवायरूपात् तत्तल्लोकप्राप्तिप्रतिबंधान्मुक्तः ॥ १७, १८ ॥

वर्णेति ॥ अत्र केशशब्दो लोमवचनः ॥ १९, २० ॥

देवतेति ॥ नास्त्यागतस्य तिथिः—एकदिनमपीत्यतिथिः, धर्मार्थ्यर्थी नूतनोऽतिथिः अज्ञातपूर्वः, अन्ये अभ्यागताः ॥ २१—२५ ॥

त्रैवर्गिकांस्त्यजेत्सर्वानारंभानवनीपते । मित्रारिषु समो मैत्रस्समस्तेष्वेव जन्तुषु ॥ २६ ॥

जरायुजांडजादीनां वाङ्मनःकायकर्मभिः । युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसंगांश्च वर्जयेत् ॥ २७ ॥

एकरात्रस्थितिर्ग्रामे पंचरात्रस्थितिः पुरे । तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्द्वेषो वा नास्य जायते ॥ २८ ॥

प्राणयात्रानिमित्तं च व्यंगारे भुक्तवज्जने । काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेद्गृहान् ॥ २९ ॥

कामः क्रोधस्तथा दर्पः मोहलोभादयश्च ये । तांस्तु सर्वान्परित्यज्य परिव्राण्णिर्ममो भवेत् ॥ ३० ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः । तस्यापि सर्वभूतेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ३१ ॥

कृत्वाऽग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्षोपहितैर्हविर्भिश्चिताग्निकानां व्रजति स्म लोकान् ॥ ३२ ॥

मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं शुचिस्सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिंधनं ज्योतिरिव प्रशांतस्स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजातिः ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

त्रैवर्गिकानिति॥ त्रैवर्गिकान्—धर्मार्थकामसाधनभूतान्, आरंभान्—लौकिकवैदिकोद्योगान्, त्यक्त्वा मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञाने निष्ठा कार्या * ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति * इति श्रुतेः, संन्यासस्य च मोक्षमार्गत्वात्। तदशक्तस्य च जपतीर्थयात्रादि चानुमतम्। * प्रणवात्मको वेदः प्रणवं ध्यायेदिति, * प्रणवो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति च ॥ २६, २७ ॥

एकेति॥ * अष्टौ मासान्विहारास्तु यतेरुक्ता मनीषिभिः। वाराणसीं प्रविष्टस्य विद्यते न हि संचरः॥ इति वचनाच्च ॥ २८ ॥ प्राणयात्रेति ॥ प्रशस्तवर्णाः अभिशस्तपतितवर्जिताः ॥ २९–३१ ॥

कृत्वेति ॥ प्राजापत्येष्ट्यनन्तरमग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं कृत्वा—आत्मन्यारोप्येत्यर्थः । शारीरमग्निं जाठराग्निभूतं प्राणादियुक्तम्। तमुद्दिश्य मुखे कुंडस्थानीये अग्निहोत्रबुद्ध्या भिक्षान्नरूपैः हविर्भिर्यो जुहोति "प्राणोऽग्निरेवेदमत्ति चान्नं नाहं भोक्ता" इत्यनुसंधाय, सः चिताग्नीनाम्—अग्निचितां लोकान् व्रजति। तृतीयान्त-पाठे चिताग्निना—ज्ञानाग्निना दर्शितान् लोकान् व्रजति । अयमविद्वद्विषयश्लोकः, उत्तरस्तु ब्रह्मविद्विषयः ॥ ३२ ॥

मोक्षाश्रममिति ॥ मोक्षाश्रमं—पारिव्राज्यं, सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः—सम्यक् संपादितबुद्धियोगयुक्तः । लोक्यत इति लोकः, ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः, ब्रह्मणो लोक इति वा विग्रहः । द्विजातिरिति विप्रस्यैव संन्यासे अधिकारोक्तिः । * गतिस्तुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोरुजयोः क्वचित् । तुर्याश्रमे गतिः प्रोक्ता मुखजानां स्वयंभुवा ॥ इति दत्तात्रेयोक्तेः ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

सगरः—कथितं चातुराश्रम्यं चातुर्वर्ण्यक्रियास्तथा । पुंसः क्रियामहं श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम ॥१॥
नित्यनैमित्तिकाः काम्याः क्रियाः पुंसामशेषतः । समाख्याहि भृगुश्रेष्ठ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ २ ॥
और्वः—यदेतदुक्तं भवता नित्यनैमित्तिकाश्रयम् । तदहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥ ३ ॥
जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः । पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् ॥ ४ ॥
युग्मांस्तु प्राङ्मुखान्विप्रान्भोजयेन्मनुजेश्वर । यथा तृप्तिस्तथा कुर्याद्दैवं पित्र्यं द्विजन्मनाम् ॥ ५ ॥
दध्ना यवैस्सबदरैर्मिश्रान्पिंडान्मुदा युतः । नांदीमुखेभ्यस्तीर्थेन दद्याद्दैवेन पार्थिव ॥ ६ ॥
प्राजापत्येन वा सर्वमुपचारं प्रदक्षिणम् । कुर्वीत तत्तथाऽशेषवृद्धिकालेषु भूपते ॥ ७ ॥
ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि । देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम् ॥ ८ ॥
शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंश्रयम् । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥ ९ ॥
नार्थहीनं न चाशस्तं नापशब्दयुतं तथा । नामंगल्यं जुगुप्सावन्नाम कुर्यात्समाक्षरम् ॥ १० ॥
नातिदीर्घं नातिह्रस्वं नातिगुर्वक्षरान्वितम् । सुखोच्चार्यं तु तन्नाम कुर्याद्यत्प्रवणाक्षरम् ॥ ११ ॥
ततोऽनन्तरसंस्कारसंस्कृतो गुरुवेश्मनि । यथोक्तविधिमाश्रित्य कुर्याद्विद्यापरिग्रहम् ॥ १२ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

कथितमिति ॥ पुंसः क्रियां—षोडशसंस्काररूपाम् । गर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयनविष्णुबलिजातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनयनवेदव्रतचतुष्टयसमावर्तनविवाहाः षोडशसंस्काराः ॥ १, २ ॥

यदेतदिति ॥ नित्यनैमित्तिकाश्रयमिति काम्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३ ॥

जातस्येति ॥ जातकर्मग्रहणमाधानपुंसवनादीनामप्युपलक्षणम् ॥ ४, ५ ॥

दध्नेति ॥ नान्दी—उत्सवः, तत्प्रधाना नान्दीमुखाः । दैवेन—कराग्रेण ॥ ६ ॥

प्राजापत्येनेति ॥ प्राजापत्येन—कनिष्ठिकाया मूलेन । तदुक्तम् * कनिष्ठदेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु । प्रजापतिपितृब्रह्मदैवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ इति मनुः । वृद्धिकालाः—कन्यापुत्रविवाहेत्यत्र वक्ष्यमाणाः ॥ ७ ॥

तत इति ॥ दशमेऽहनीति स्मृत्युक्तकालोपलक्षणम् । * अहन्येकादशे नाम * नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव । द्वादश्यामथ वा रात्र्यां मासे पूर्णे तथाऽपरे ॥ इति च स्मृतेः । देवपूर्वं—* कुलदेवतानामसंबद्धं नाम कुर्यात् * इति शंखोक्तेः । नराख्यं—पुंवाचि, शर्मवर्मादिसंयुतम्—शर्मवर्मगुप्तदासयुक्तं यन्नाम, यथा—विष्णुशर्मा इंद्रवर्मा चंद्रगुप्तः हरिदास इति । देवशब्दः ऋषिपित्रादिस्वपूज्यवाची वा ॥ ८, ९ ॥

नार्थहीनमिति ॥ अशस्तम्—अश्लीलं, व्रीडाकरम् ॥ १० ॥

नेति ॥ नातिदीर्घं—द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा । प्रवणाक्षरं—सुखाभिव्यक्ततरम् ॥ ११ ॥

तत इति ॥ अनंतराः—उपनिष्क्रमणाद्युपनयनान्ताः ॥ १२ ॥

गृहीतविद्यो गुरवे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् । गार्हस्थ्यमिच्छन्भूपाल कुर्याद्दारपरिग्रहम् ॥ १३ ॥
ब्रह्मचर्येण वा कालं कुर्यात्संकल्पपूर्वकम् । गुरोश्शुश्रूषणं कुर्यात्तत्पुत्रादेरथापि वा ॥ १४ ॥
वैखानसो वाऽपि भवेत्परिव्राडथ वेच्छया । पूर्वसंकल्पितं यादृक् तादृक्कुर्यान्नराधिप ॥ १५ ॥
वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत्त्रिगुणस्स्वयम् । नातिकेशामकेशां वा नातिकृष्णां न पिंगलाम् ॥ १६ ॥
निसर्गतोऽधिकाङ्गीं वा न्यूनाङ्गामपि नोद्वहेत् । नाविशुद्धां सरोमां वाऽकुलजां वाऽपि रोगिणीम् ॥१७॥
न दुष्टां दुष्टवाक्यां वा व्यंगिनीं पितृमातृतः । न श्मश्रुव्यंजनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ॥ १८ ॥
न घर्घरस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां न च । नानिबंधेक्षणां तद्वद्वृत्ताक्षीं नोद्वहेद्बुधः ॥ १९ ॥
यस्याश्च रोमशे जंघे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ । गंडयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां न चोद्वहेत् ॥ २० ॥
नातिरूक्षच्छविं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् । आपीनहस्तपादां च न कन्यामुद्वहेद्बुधः ॥ २१ ॥
न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत्संहतभ्रुवम् । न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नरः ॥ २२ ॥
पंचमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् । गृहस्थश्चोद्वहेत्कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥ २३ ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः । गांधर्वराक्षसौ चान्यौ पैशाचश्चाष्टमो मतः ॥ २४ ॥
एतेषां यस्य यो धर्मो वर्णस्योक्तो महर्षिभिः । कुर्वीत दारग्रहणं तेनान्यं परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥
सधर्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्थ्यं सहितस्तया । समुद्वहेद्ददात्येतत्सम्यगूढं महाफलम् ॥ २६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

गृहीतेति ॥ गुरुदक्षिणां--गुरुत्वनिमित्तां दक्षिणाम् । उपकुर्वाणस्तु गृहीतविद्यः समावृत्य गृही स्यात्, वैखानसो, यतिर्वा स्यात् ॥ १३ ॥

ब्रह्मचर्येणेति ॥ नैष्ठिकः सन् ब्रह्मचर्याश्रमेण वा यावदायुः कालं नयेत् ॥ किं च यावज्जीवमयमेव ममाश्रम इति पूर्वं संकल्पितं चेत्तत्रैव तिष्ठेत्; न त्वाश्रमान्तरं गच्छेत् । तत्रापि विरक्तौ सत्यां यतिः स्यादेव, न त्वाश्रमान्तरगामी, * यदहरेव विरज्येत्तदहरेव प्रव्रजेत् * इति श्रुतेः ॥ १४, १५ ॥

वर्षैरिति ॥ एकगुणामिति यवीयसीत्वोपलक्षणम् । * अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा तु रोहिणी । दशवर्षा भवेद्गौरी अत ऊर्ध्वं रजस्वला * इति कन्यायाः दशवर्षातपरमविवाहात्वस्मरणात्, * असपिण्डां यवीयसीम् * इति स्मृतेश्च ॥ १६, १७ ॥

न दुष्टामिति ॥ व्यंगिनीमिति । व्यंगिनीं—निंद्याम् । व्यंगमातापितृजां, व्यंगाख्यत्वग्दोषमातापितृजां वा । श्मश्रुरेव व्यञ्जनं पुंस्त्वचिह्नम् ॥ १८—२१ ॥ न वामनामिति ॥ करालं—दंतुरम् ॥ २२ ॥

पंचमीमिति ॥ स्वमातुः प्रपितामहस्य कूटस्थस्य पंचमस्य संतानान्तरजा तावत्संख्यजनव्यवहिता कन्या मातृपक्षात्पंचमी । तथा वरप्रपितामहस्य कूटस्थस्य सप्तमस्य संतानान्तरजाता तावत्संख्यजनव्यवहिता कन्या पितृपक्षात्सप्तमी । इदं न पंचमीसप्तमीभ्यामर्वाङ् निषेधपरम् । तयोर्न विवाहविधिपरम् । * पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा * इति स्मृतेः ॥ २३ ॥ ब्राह्म इति ॥ ब्राह्मादिविवाहानां स्वरूपं स्मृतिषु द्रष्टव्यम् ॥२४—२६॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

सगरः—गृहस्थस्य सदाचारं श्रोतुमिच्छाम्यहं मुने। लोकादस्मात्परस्माच्च यमातिष्ठन्न हीयते ॥ १ ॥
और्वः—श्रूयतां पृथिवीपाल सदाचारस्य लक्षणम्। सदाचारवता पुंसा जितौ लोकावुभावपि ॥ २ ॥
साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः। तेषामाचरणं यत्तु सदाचारस्स उच्यते ॥ ३ ॥
सप्तर्षयोऽथ मनवः प्रजानां पतयस्तथा। सदाचारस्य वक्तारः कर्तारश्च महीपते ॥ ४ ॥
ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय मनसा मतिमान्नृप। प्रबुद्धश्चिन्तयेद्धर्ममर्थं चाप्यविरोधिनम् ॥ ५ ॥
अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत्। दृष्टादृष्टाविनाशाय त्रिवर्गे समदर्शनः ॥ ६ ॥
परित्यजेदर्थकामौ धर्मपीडाकरौ नृप। धर्ममप्यसुखोदर्कं लोकविद्विष्टमेव च ॥ ७ ॥
ततः काल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ॥ ८ ॥
नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः। दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च विसर्जयेत् ॥ ९ ॥
पादावनेजनोच्छिष्टे प्रक्षिपेन्न गृहांगणे ॥ १० ॥
आत्मच्छायां तरुच्छायां गोसूर्याग्न्यनिलांस्तथा। गुरुद्विजादींस्तु बुधो नाधिमेहेत्कदाचन ॥ ११ ॥
न कृष्टे सस्यमध्ये वा गोव्रजे जनसंसदि। न वर्त्मनि न नद्यादितीर्थेषु पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥
नाप्सु नैवांभसस्तीरे श्मशाने न समाचरेत्। उत्सर्गं वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जनम् ॥ १३ ॥
उदङ्मुखो दिवा मूत्रं विपरीतमुखो निशि। कुर्वीतानापदि प्राज्ञो मूत्रोत्सर्गं च पार्थिव ॥ १४ ॥
तृणैरास्तीर्य वसुधां वस्त्रप्रावृतमस्तकः। तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र नैव किंचिदुदीरयेत् ॥ १५ ॥
वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदं नांतर्जलात्तथा। शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लेपसंभवाम् ॥ १६ ॥
अणुप्राण्युपपन्नां च हलोत्खातां च पार्थिव। परित्यजेन्मृदो ह्येतास्सकलाश्शौचकर्मणि ॥ १७ ॥

अथ एकादशोऽध्यायः

१–४ ॥ ब्राह्म इति ॥ ब्राह्मस्सूर्योदयात्प्राक् तृतीयो मुहूर्तः ॥ ५—७ ॥

तत्र इति ॥ मैत्रं—मित्रदैवत्यं पायुकृत्यं मलोत्सर्गादिकम् ॥ ८ ॥

नैर्ऋत्यामिति ॥ नैर्ऋत्यां दिशि ग्रामात्, तदसंभवे स्वावसथात् दूरे ॥ ९, १० ॥

आत्मच्छायामिति ॥ आत्मच्छायामित्यादि प्रतीतिशेषः ॥ ११–१३ ॥

उदङ्मुख इति ॥ दिवेति संध्ययोरुपलक्षणम्—* दिवासंध्यासु कर्णस्थयज्ञसूत्र उदङ्मुखः * इति स्मृतेः ॥ १४, १५ ॥ वल्मीकेति ॥ लेपसंभवां—मूत्रादिलेपगताम् ॥ १६, १७ ॥

एका लिंगे गुदे तिस्रो दश वामकरे नृप। हस्तद्वये च सप्त स्युर्मृदश्शौचोपपादिकाः ॥ १८ ॥
अच्छेनागंधफेनेन जलेनाबुद्बुदेन च। आचामेच्च मृदं भूयस्तथा दद्यात्समाहितः ॥ १९ ॥
निष्पादितांघ्रिशौचस्तु पादावभ्युक्ष्य वै पुनः। त्रिःपिबेत्सलिलं तेन तथा द्विः परिमार्जयेत् ॥ २० ॥
शीर्षण्यानि ततः खानि मूर्धानं च समालभेत्। बाहू नाभिं च तोयेन हृदयं चापि संस्पृशेत् ॥२१॥
स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम्। आदर्शांजनमांगल्यं दूर्वाद्यालंभनानि च ॥ २२ ॥
ततस्स्ववर्णधर्मेण वृत्त्यर्थं च धनार्जनम्। कुर्वीत श्रुतिसंपन्नो यजेच्च पृथिवीपते ॥ २३ ॥
सोमसंस्था हविस्संस्थाः पाकसंस्थाश्च संस्थिताः। धने यतो मनुष्याणां यतेतातो धनार्जने ॥ २४ ॥
नदीनदतटाकेषु देवखातजलेषु च। नित्यक्रियार्थं स्नायीत गिरिप्रस्रवणेषु च ॥ २५ ॥
कूपेषूद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि। गृहेषूद्धृततोयेन ह्यथवा भुव्यसंभवे ॥ २६ ॥
शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणम्। तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥ २७ ॥
त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत्। ऋषीणां च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥ २८ ॥
पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते। पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत्प्रपितामहान् ॥ २९ ॥
मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः। दद्यात्पैत्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुष्व मे ॥ ३० ॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप। गुरूणां मातुलानां च स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥ ३१ ॥
इदं चापि जपेदंबु दद्यादात्मेच्छया नृप। उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणम् ॥ ३२ ॥
देवासुरास्तथा यक्षा नागगंधर्वराक्षसाः। पिशाचा गुह्यकास्सिद्धाः कूष्मांडाः पशवः खगाः ॥ ३३ ॥
जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः। तृप्तिमेतेन यान्त्वाशु मद्दत्तेनांबुनाऽखिलाः ॥ ३४ ॥
नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः। तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥ ३५ ॥
येऽबांधवा बांधवा ये येऽन्यजन्मनि बांधवाः। ते तृप्तिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोऽम्बुकांक्षिणः ॥ ३६ ॥
यत्रक्वचनसंस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम्। इदमाप्यायनायास्तु मया दत्तं तिलोदकम् ॥ ३७ ॥
काम्योदकप्रदानं ते मयैतत्कथितं नृप। यद्दत्त्वा प्रीणयत्येतन्मनुष्यस्सकलं जगत्।
जगदाप्यायनोद्भूतं पुण्यमाप्नोति चानघ ॥ ३८ ॥

एकेति ॥ पूर्वं गंधलेपक्षयकरं शौचं कृत्वा अथैकादिसंख्यं मृच्छौचम्, अथ पादशौचमथाचमनमथ संध्यावंदनादिकमिति क्रमः ॥ १८—२३ ॥

सोमसंस्था इति॥ सोमसंस्थादयो गौतमोक्ताः * औपासनाष्टकापार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः। अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रहायणी चातुर्मास्यादिनिरूढपशुबंधस्सौत्रामणिरिति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः * इति। यतः एताः संस्थाः धने संस्थिताः—धनायत्ता इति, अतो धनार्जने यतेत ॥ २४ ॥

नदीति ॥ तटाको मनुष्यखातः; मनुष्यैरखातो द्रोण्यादिर्देवखातः ॥ २५ ॥

कूपेष्विति ॥ भुवि—कूपतटभूमौ, भुव्यसंभवे—तत्र तटभुवि स्नातुं शक्त्यसंभवे, तेनोद्धृततोयेन गृहे स्नायात् ॥ २६—३९ ॥

दत्त्वा काम्योदकं सम्यगेतेभ्यः श्रद्धयाऽन्वितः। आचम्य च ततो दद्यात्सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ॥ ३९ ॥
नमो विवस्वते ब्रह्मभास्वते विष्णुतेजसे। जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मसाक्षिणे ॥ ४० ॥
ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनम्। जलाभिषेकैः पुष्पैश्च धूपाद्यैश्च निवेदनैः ॥ ४१ ॥
अपूर्वमग्निहोत्रं च कुर्यात्प्राग्ब्रह्मणे नृप ॥ ४२ ॥
प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात्। गृहेभ्यः काश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ॥ ४३ ॥
तच्छेषं मणिके पृथ्वीपर्जन्याभ्यां क्षिपेत्ततः। द्वारे धातुर्विधातुश्च मध्ये च ब्रह्मणः क्षिपेत् ॥ ४४ ॥
गृहस्य पुरुषव्याघ्र दिग्देवानपि मे शृणु ॥ ४५ ॥
इंद्राय धर्मराजाय वरुणाय तथेन्दवे। प्राच्यादिषु बुधो दद्याद्धुतशेषात्मकं बलिम् ॥ ४६ ॥
प्रागुत्तरे च दिग्भागे धन्वंतरिबलिं बुधः। निर्वपेद्वैश्वदेवं च कर्म कुर्यादतः परम् ॥ ४७ ॥
वायव्यां वायवे दिक्षु समस्तासु यथादिशम्। ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय भानवे च क्षिपेद्बलिम् ॥ ४८ ॥
विश्वेदेवान्विश्वभूतांस्तथा विश्वपतिं पितॄन्। यक्षाणां च समुद्दिश्य बलिं दद्यान्नरेश्वर ॥ ४९ ॥
ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ बुधः। दद्यादशेषभूतेभ्यस्स्वेच्छया सुसमाहितः ॥ ५० ॥
देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धास्सयक्षोरगदैत्यसंघाः।
प्रेताः पिशाचास्तरवस्समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मयाऽत्र दत्तम् ॥ ५१ ॥
पिपीलिकाः कीटपतंगकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबंधबद्धाः।
प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयाऽन्नं तेभ्यो निसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥ ५२ ॥

नम इति ॥ ब्रह्मभास्वते—वेदैः प्रकाशमानाय, सवित्रे—प्रेरकाय ॥ ४० ॥

तत इति ॥ गृहार्चनम्—गृहस्यार्चनम्, अभीष्टसुरपूजनं कुर्यादित्येव। अपूर्वमित्यस्मात्प्राक् निर्वपेद्वैश्वदेवं चेत्यर्धं पठितव्यम्। तदर्थः—देवपूजनात्परं विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीति वैश्वदेवं हविर्निरूप्यते तेन देवयज्ञादिकर्म कुर्यात् ॥ ४१ ॥

तत्कथमित्यत्राह—अपूर्वमिति ॥ पूर्वमस्य प्रकृतिभूतं होमान्तरं नास्तीत्यपूर्वं, होमांतरप्रकृतित्वाभावात्। अग्निहोत्रम्—अग्नौ दर्वीहोमं वैश्वदेवयज्ञाख्यं ब्रह्माहुत्यादिपंचाहुतिकम्। * अपूर्वो दर्वीहोमो जुहोतिचोदनस्वाहाकारप्रधानः * इत्यापस्तंबः ॥ ४२, ४३ ॥

तदिति ॥ अथ भूतयज्ञः। तच्छेषमिति। पृथ्वीपर्जन्यादिबलिः। मणिके—उदधाने ॥ ४४—४७ ॥

वायव्यामिति ॥ वायव्यां वायव इति—वीप्सया प्रतिदिशं वायुबलिः। दिशां च बलिः प्राच्यै दिश इत्यादि। ब्रह्मादिबलित्रयं मध्ये। तदुत्तरतो विश्वदेवादिबलिद्वयम्। परं विश्वपतिबलिः। दक्षिणतः पितृबलिः। वायव्ये यक्षबलिः। अयं क्रमः पारस्करगृह्ये द्रष्टव्यः। तथा च पारस्करगृह्यम्—काण्वानां वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्, ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्ये(हे)भ्यः काश्यपायानुमतय इति भूतगृहेभ्यो मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः प्रतिदिशं वायवे दिशां च मध्ये च त्रीन् ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः तेषामुत्तरत उषसे भूतानां च पतये परं पितृभ्यस्स्वधा नम इति दक्षिणतः पात्रं निर्णिज्योत्तरपूर्वस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त इत्युद्धृत्यान्नं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धाऽन्तत इति ॥ ४८—५२ ॥

येषां न माता न पिता न बंधुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथाऽन्यदस्ति ।
तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्ते यान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥ ५३ ॥

भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतदहं च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।
तस्मादहं भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥ ५४ ॥

चतुर्दशो भूतगणो य एषस्तत्र स्थिता येऽखिलभूतसंघाः ।
तृप्त्यर्थमन्नं हि मया निसृष्टं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥ ५५ ॥

इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः । भुवि सर्वोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥ ५६ ॥

श्वचंडालविहंगानां भुवि दद्यात्ततो नरः । ये चान्ये पतिताः केचिदपुत्रा स्सन्ति मानवाः ॥ ५७ ॥

ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद्गृहांगणे । अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं तु यथेच्छया ॥ ५८ ॥

अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत्स्वागतादिना । तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ५९ ॥

श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च । गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेद्गृही ॥ ६० ॥

अज्ञातकुलनामानमन्यदेशादुपागतम् । पूजयेदतिथिं सम्यङ्‌ नैकग्रामनिवासिनम् ॥ ६१ ॥

अकिंचनमसंबंधमज्ञातकुलशीलिनम् । असंभोज्यातिथिं भुञ्जन् भोक्तुकामं व्रजत्यधः ॥ ६२ ॥

स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम् । हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥ ६३ ॥

पित्रर्थं चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप । तद्देश्यं विदिताचारसंभूतिं पाञ्चयज्ञिकम् ॥ ६४ ॥

येषामिति ॥ सिद्धिः—सामग्री ॥ ५३ ॥

भूतानीति ॥ भूतनिकायभूतं—प्राणिनां शरीरभूतम् ॥ ५४ ॥

चतुर्दश इति ॥ चतुर्दशो गणः * देवा मनुष्याः पितरः * इत्यादिना प्रागुक्तः । * अष्टविधं दैवत्यं तैर्यग्योन्यं च पंचधा भवति । मानुष्यं चैकविधं समासतो भौतिकः सर्गः ॥ * इति, * सिद्धगुह्यकगंधर्वयक्षराक्षसपन्नगाः । विद्याधराः पिशाचाश्च निर्दिष्टा देवयोनयः * इति, * सरीसृपा वानराश्च पशवो मृगपक्षिणः । तिर्यञ्च इति कथ्यन्ते पञ्चैताः प्राणिजातयः ॥ * इति, * मनुष्या एकजातिरिति ॥ ५५–५७ ॥

तत इति ॥ नाडिकायाश्चतुर्भागो गोदोहः ॥ ५८–६१ ॥

अकिंचनमिति ॥ असंभोज्यातिथिं भक्तं भोक्तुकामं व्रजत्यधः इति वा पाठः । भक्तमश्नन् भुंजन् इति वा पाठः ॥ ६२ ॥

स्वाध्यायेति ॥ चरणं—वेदावांतरशाखाः, पूर्वाचारो वा ॥ ६३ ॥ पित्रर्थमिति ॥ पित्रर्थम्—नित्यश्राद्धार्थम् । पांचयज्ञिकं—पंचयज्ञकारिणम ॥ ६४ ॥

अन्नाग्रं च समुद्धृत्य हन्तकारोपकल्पितम् । निर्वापभूतं भूपाल श्रोत्रियायोपपादयेत् ॥ ६५ ॥
दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् । इच्छया च बुधो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥ ६६ ॥
इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः प्रागुक्ता भिक्षवश्च ये । चतुरः पूजयित्वैतान्नृप पापात्प्रमुच्यते ॥ ६७ ॥
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते । स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ६८ ॥
धाता प्रजापतिः शक्रो वह्निर्वसुगणोऽर्यमा । प्रविश्यातिथिमेते वै भुञ्जतेऽन्नं नरेश्वर ॥ ६९ ॥
तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततं नरः । स केवलमघं भुंक्ते यो भुंक्ते ह्यतिथिं विना ॥ ७० ॥
ततः स्ववासिनीं दुःखीं गुर्विणीं वृद्धबालकान् । भोजयेत्संस्कृतान्नेन प्रथमं चरमं गृही ॥ ७१ ॥
अभुक्तवत्सु चैतेषु भुंजन्भुंक्ते स दुष्कृतम् । मृतश्च गत्वा नरकं श्लेष्मभुग्जायते नरः ॥ ७२ ॥
अस्नाताशी मलं भुंक्ते ह्यजपी पूयशोणितम् । असंस्कृतान्नभुङ्मूत्रं बालादेः प्रथमं शकृत् ॥ ७३ ॥
अहोमी च क्रिमीन्भुंक्ते अदत्वा विषमश्नुते ॥ ७४ ॥
तस्माच्छृणुष्व राजेन्द्र यथा भुञ्जीत वै गृही । भुञ्जतश्च यथा पुंसः पापबंधो न जायते ॥ ७५ ॥
इह चारोग्यमतुलं बलवृद्धिस्तथा नृप । भवत्यरिष्टशान्तिश्च वैरिपक्षाभिचारतः ॥ ७६ ॥
स्नातो यथावत्कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम् । प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुंजीत प्रयतो गृही ॥ ७७ ॥
कृते जपे हुते वह्नौ शुद्धवस्त्रधरो नृप । दत्त्वाऽतिथिभ्यो विप्रेभ्यो गुरुभ्यस्संश्रिताय च ।
पुण्यगंधधरश्शस्तमाल्यधारी नरेश्वर ॥ ७८ ॥
नैकवस्त्रधरोऽनार्द्रपाणिपादो महीपते । विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ॥ ७९ ॥
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि न चैवान्यमना नरः । अन्नं प्रशस्तं पथ्यं च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः ॥ ८० ॥
न कुत्सिताहृतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम् । दत्त्वा तु भुंक्ते शिष्टेभ्यः क्षुधितेभ्यस्तथा गृही ॥ ८१ ॥
प्रशस्तशुद्धपात्रे तु भुञ्जीताकुपितो द्विजः ॥ ८२ ॥

अन्नाग्रमिति ॥ अग्रं—भोजनाद्यनुच्छिष्टम्, * ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् । अग्राण्येव तु चत्वारि हंतकारं प्रचक्षते ॥ * इति । निर्वपामीति पाकात्सिद्धं निर्वापभूतं मनुष्येभ्यो हंतेतिमंत्रेण श्रोत्रियाय देयमन्नं हंतकाराख्यम् ॥ ६५, ६६ ॥

इत्येत इति ॥ एते अतिथयः * अज्ञातकुलनामानमित्युक्तश्च, श्रोत्रियश्च, परिव्राड्ब्रह्मचारिवर्गश्च, * वेदाहरणकार्येणेति प्रागुक्तश्चेत्येतांश्चतुरो वर्गान् पूजयेत् ॥ ६७–७० ॥

तत इति ॥ परिणीता पितृगेहे स्थिता स्ववासिनी । चरमं—पश्चात् । गृही भुंजीतेति शेषः ॥ ७१, ७२ ॥ अस्नातेति । असंस्कृतं—वैश्वदेवादिना ॥ ७३–८० ॥

नेति ॥ असंस्कृतं वैश्वदेवादिना ॥ ८१, ८२ ॥

नासंदिसंस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वर । नाकाशे नातिसंकीर्णे दत्त्वाऽग्रं च नरोऽग्नये ॥ ८३ ॥
मंत्राभिमंत्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप । अन्यत्र फलमूलेभ्यश्शुष्कशाखादिकात्तथा ॥ ८४ ॥
तद्वद्धरीतकेभ्यश्च गुडभक्ष्येभ्य एव च । भुंजीतोद्धृतसाराणि न कदापि नरेश्वर ॥ ८५ ॥
न शेषं पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते । मध्वंबुदधिसर्पिभ्यस्सक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥ ८६ ॥
अश्नीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥ ८७ ॥
प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये कठिनभोजनः । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुंचति ॥ ८८ ॥
अनिन्द्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । पंचग्रासं महामौनं प्राणाद्याप्यायनं हि तत् ॥ ८९ ॥
भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा । यथावत्पुनराचामेत्पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥९०॥
स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः । अभीष्टदेवतानां तु कुर्वीत स्मरणं नरः ॥ ९१ ॥
अग्निराप्याययेद्धातुं पार्थिवं पवनेरितः । दत्तावकाशं नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥ ९२ ॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च । भवत्वेतत्परिणतं ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥ ९३ ॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममाप्यव्याहतं सुखम् ॥ ९४ ॥

अगस्तिरग्निर्बडबानलश्च भुक्तं मयाऽन्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखं च मे तत्परिणामसंभवं यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥ ९५ ॥
विष्णुस्समस्तेन्द्रियदेहदेही प्रधानभूतो भगवान्यथैकः ।
सत्येन तेनात्तमशेषमन्नमारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥ ९६ ॥

विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा । सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥ ९७ ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥ ९८ ॥
सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गादविरोधिना । दिनं नयेत्ततस्सन्ध्यामुपतिष्ठेत्समाहितः ॥ ९९ ॥
दिनान्तसंध्यां सूर्येण पूर्वामृक्षैर्युतां बुधः । उपतिष्ठेद्यथान्याय्यं सम्यगाचम्य पार्थिव ॥ १०० ॥

नासंदीति ॥ आसन्दी- वेत्रादिमयं चतुष्पादमासनं * नान्यमासनमारोपयेदिति विष्णुस्मृतेः । अदेशे—कुत्सितस्थाने; आकाशे—अपुवृते। अकाले इति वा पाठः । अकाले—सन्ध्यादिसमये, ना* नांतरा भोजनं कुर्यादिति। अग्नयेऽग्रमिति । परिविष्टस्यान्नस्याग्रं मन्त्रं विनाऽग्नौ पक्षिपेदिति विधिः॥८३,८४॥ हरीतकमपक्वलेह्यादिभेदः॥८५॥

न शेषमिति ॥ शेषम्—स्वेनापि खादितशेषम् * खादितार्धं पुनः खादन्मोदकानि फलानि वा । दंपत्योर्भुक्तशेषं वा भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् * इति स्मृतेः । नाशेषमिति पाठे निश्शेषं नाश्नीयात् ॥ ८६-८८ ॥

अनिन्द्यमिति ॥ अनिंद्यम्—अनिषिद्धं पंचग्रासं भक्षयेदिति शेषः । महामौनमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ८९–९१ ॥ अग्निरिति ॥ पार्थिवं धातुं—देहं अन्नरसेनाप्याययन्नन्नं जरयत्विति शेषः ॥ ९२–९४ ॥

अगस्तिरिति ॥ तदन्नं परिणामसंभवम् अरोगं मम देहे यच्छतु मे सुखं चास्त्वित्यन्वयः ॥ ९५ ॥

विष्णुरिति ॥ अत्तम्—भुक्तम् ॥ ९६–१०० ॥

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ १०१ ॥

सूर्येणाभ्युदितो यश्च त्यक्तः सूर्येण वा स्वपन् । अन्यत्रातुरभावात्तु प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥ १०२ ॥

तस्मादनुदिते सूर्ये समुत्थाय महीपते । उपतिष्ठेन्नरस्संध्यामस्वपंश्च दिनान्तजाम् ॥ १०३ ॥

उपतिष्ठन्ति वै सन्ध्यां ये न पूर्वां न पश्चिमाम् । व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप ॥ १०४ ॥

पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत् ॥ १०५ ॥

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नविसर्जनम् ॥ १०६ ॥

अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्बुधः । पादशौचासनप्रह्वस्वागतोक्त्या च पूजनम् ॥
ततश्चान्नप्रदानेन शयनेन च पार्थिव ॥ १०७ ॥

दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप । तदेवाष्टगुणं पुंसस्सूर्योढे विमुखे गते ॥ १०८ ॥

तस्मात्स्वशक्त्या राजेन्द्र सूर्योढमतिथिं नरः । पूजयेत्पूजिते तस्मिन्पूजितास्सर्वदेवताः ॥ १०९ ॥

अन्नशाकांबुदानेन स्वशक्त्या पूजयेत्पुमान् । शयनप्रस्तरमहीप्रदानैरथवाऽपि तम् ॥ ११० ॥

कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही । गच्छेच्छय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं नृप ॥ १११ ॥

नाविशालां न वै भग्नां नासमां मलिनां न च । न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ॥११२॥

प्राच्यां दिशि शिरश्शस्तं याम्यायामथ वा नृप । सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥ ११३ ॥

ऋतावुपगमश्शस्तस्स्वपत्न्यामवनीपते । पुन्नामर्क्षे शुभे काले ज्येष्ठायुग्मासु रात्रिषु ॥ ११४ ॥

नाप्लुतां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् । नानिष्टां न प्रकुपितां न त्रस्तां न च गर्भिणीम् ॥११५॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् । क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः ॥११६॥

सर्वकालमिति ॥ विभ्रमः—उन्मादादिवैचित्र्यम् । आतुरेति । आतुरत्वं रोगभावः । आशौचभावः—आशौचसद्भावः ॥ १०१–१०४ ॥ पुनरिति ॥ वैश्वदेवप्रत्याम्नायत्वेनामन्त्रकं पत्नी बलिं हरेत् ॥ १०५, १०६ ॥

अतिथिमिति ॥ प्रह्वत्वं-नम्रभावः ॥ १०७ ॥

दिवेति ॥ * सूर्योढस्तु स संप्राप्तो यस्सूर्योऽस्तंगतेऽतिथिः * ॥ १०८–१०९ ॥

अन्नेति ॥ प्रस्तरः—तृणादिशयनम् ॥ ११० ॥

कृतेति ॥ अपि दारुमयीम्—अनिषिद्धद्रुमकृताम् ॥ १११–११३ ॥

ऋताविति ॥ पुन्नामर्क्षाणि दश बृहस्पत्युक्तानि—* सार्पाचतुष्कं रौद्रं च याम्यं त्वाष्ट्रिकं जलम् । वैश्वेन्द्रवासवं पौष्णं स्त्रीलिंगास्समुदाहृताः ॥ सौम्यवारुणमूलानि नपुंसकदिनानि तु । शेषाः पुँल्लिंगतां याताः * इति ॥ ज्येष्ठायुग्मासु-षष्ठ्यादियुग्मासु रात्रिषु, तत्रापि ज्येष्ठासु यथोत्तरं शुभास्वित्यर्थः । चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमित्यादिना ॥ ११४–११६ ॥

स्नातस्स्रग्गंधधृत् प्रीतो नाध्मातः क्षुधितोऽपि वा । सकामस्सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥११७॥
चतुर्दश्यष्टमी चैव तथाऽमा चाथ पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेंद्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ ११८ ॥
तैलस्त्रीमांससंभोगी सर्वेष्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥ ११९ ॥
अशेषपर्वस्वेतेषु तस्मात्संयमिभिर्बुधैः । भाव्यं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यानजप्यपरैर्नरैः ॥ १२० ॥
नान्ययोनावयोनौ वा नोपयुक्तौषधस्तथा । द्विजदेवगुरूणां च व्यवायी नाश्रये भवेत् ॥ १२१ ॥
चैत्यचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठे चतुष्पथे । नैव श्मशानोपवने सलिलेषु महीपते ॥ १२२ ॥
प्रोक्तपर्वस्वशेषेषु नैव भूपाल सन्ध्ययोः । गच्छेद्व्यवायं मनसा न मूत्रोच्चारपीडितः ॥ १२३ ॥
पर्वस्वभिगमो निन्द्यो दिवा पापप्रदो नृप । भुवि रोगावहो नृणामप्रशस्तो जलाशये ॥ १२४ ॥
परदारान्न गच्छेत मनसाऽपि कथंचन । किमु वाचाऽस्थिबंधोऽपि नास्ति तेषु व्यवायिनाम् ॥१२५॥
मृतो नरकमभ्येति हीयतेऽत्रापि चायुषः । परदाररतिः पुंसामिह चामुत्र भीतिदा ॥ १२६ ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् । यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥ १२७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

और्वः—देवगोब्राह्मणान्सिद्धान्वृद्धाचार्यां स्तथाऽर्चयेत् । द्विकालं च नमेत्संध्यामग्नीनुपचरेत्तथा ॥१॥
सदाऽनुपहते वस्त्रे प्रशस्ताश्च महौषधीः । गारुडानि च रत्नानि बिभृयात्प्रयतो नरः ॥ २ ॥
प्रस्निग्धामलकेशश्च सुगंधश्चारुवेषधृक् । सितास्सुमनसो हृद्या बिभृयाच्च नरस्सदा ॥ ३ ॥

स्नात इति ॥ कामो रिरंसा । रागः प्रीतिः ॥ ११७–१२० ॥

नान्ययोनाविति ॥ अन्ययोनौ—गवादियोनौ । औषधं रसायनादि । द्विजदेवादेराश्रये—तदालयस्थो व्यवायी न स्यात् ॥ १२१ ॥ चैत्येति ॥ चत्वरादिष्वपि न व्यवायी स्यात् ॥ १२२–१२४ ॥

परदारानिति ॥ तेषु—परदारेषु व्यवायिनामस्थिबंधो नास्ति । ते हि अनस्थिकृमिकीटादिजन्मानः स्युः ॥ १२५–१२७ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

सदेति ॥ ओषधीः—विष्णुक्रान्तादूर्वाद्याः । गारुडानि रत्नानि च—विषघ्नानि मरकतादीनि ॥ १, २ ॥

प्रस्निग्धा इति ॥ प्रस्निग्धाः—अलंकृताः अमलाः केशा यस्य॥ ३ ॥

किंचित्परस्वं न हरेन्नाल्पमप्यप्रियं वदेत् । प्रियं च नानृतं ब्रूयान्नान्यदोषानुदीरयेत् ॥ ४ ॥
नान्यस्त्रियं तथा वैरं रोचयेत्पुरुषर्षभ । न दुष्टं यानमारोहेत्कूलच्छायां न संश्रयेत् ॥ ५ ॥
विद्विष्टपतितोन्मत्तबहुवैरातिकीटकैः । बंधकीबंधकीभर्तृक्षुद्रानृतकथैस्सह ॥ ६ ॥
तथाऽतिव्ययशीलैश्च परिवादरतैश्शठैः । बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः पंथानमाश्रयेत् ॥ ७ ॥
नावगाहेज्जलौघस्य वेगमग्रे नरेश्वर । प्रदीप्तं वेश्म न विशेन्नारोहेच्छिखरं तरोः ॥ ८ ॥
न कुर्याद्दन्तसंघर्षं कृष्णीयाच्च न नासिकाम् । नासंवृतमुखो जृंभेच्छ्वासकासौ विसर्जयेत ॥ ९ ॥
नोच्चैर्हसेत्सशब्दं च न मुञ्चेत्पवनं बुधः । नखान्न खादयेच्छिन्द्यान्न तृणं न महीं लिखेत् ॥ १० ॥
न श्मश्रु भक्षयेल्लोष्टं न मृद्नीयाद्विचक्षणः । ज्योतींष्यमेध्यशस्तानि नाभिवीक्षेत च प्रभो ॥ ११ ॥
नग्नां परस्त्रियं चैव सूर्यं चास्तमयोदये । न हुंकुर्याच्छवं गंधं शवगंधो हि सोमजः ॥ १२ ॥
चतुष्पथं चैत्यतरुं श्मशानोपवनानि च । दुष्टस्त्रीसन्निकर्षं च वर्जयेन्निशि सर्वदा ॥ १३ ॥
पूज्यदेवद्विजज्योतिश्छायां नातिक्रमेद् बुधः । नैकश्शून्याटवीं गच्छेत्तथा शून्यगृहे वसेत् ॥ १४ ॥
केशास्थिकंटकामेध्यबलिभस्मतुषांस्तथा । स्नानार्द्रधरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
नानार्यानाश्रयेत्कांश्चिन्न जिह्मं रोचयेद्बुधः । उपसर्पेन्न वै व्यालं चिरं तिष्ठेन्न वोत्थितः ॥ १६ ॥
अतीव जागरस्वप्नौ तद्वत्स्थानासने बुधः । न सेवेत तथा शय्यां व्यायामं च नरेश्वर ॥ १७ ॥
दंष्ट्रिणश्शृंगिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् । अवश्यायं च राजेन्द्र पुरोवातातपौ तथा ॥ १८ ॥
न स्नायान्न स्वपेन्नग्नो न चैवोपस्पृशेद्बुधः । मुक्त(कच्छश्च)केशश्च नाचामेद्देवाद्यर्चां च वर्जयेत्॥१९॥
होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्तेत द्विजपादावनेजने ॥ २० ॥
नासमंजसशीलैस्तु सहासीत कथंचन । सद्वृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्धमपि शस्यते ॥ २१ ॥
विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः । विवाहश्च विवादश्च तुल्यशीलैर्नृपेष्यते ॥ २२ ॥
नारभेत कलिं प्राज्ञश्शुष्कवैरं च वर्जयेत् । अप्यल्पहानिस्सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥ २३ ॥
स्नातो नाङ्गानि संमार्जेत्स्नानशाट्या न पाणिना । न च निर्धूनयेत्केशान्नाचामेच्चैव चो(च्छ्रितः)त्थितः॥२४॥
पादेन नाक्रमेत्पादं न पूज्याभिमुखं नयेत् । नोच्चासनं गुरोरग्रे भजेताविनयान्वितः ॥ २५ ॥

किञ्चिदिति ॥ किंचित्—किंचिदपि, न हरेत् ॥ ४ ॥ नेति ॥ कूलच्छाया—जलौघक्षतदेशच्छाया ॥५॥

विद्विष्टेति ॥ विद्विष्टादिभिः मैत्रीं न कुर्यात् । कीटकः—कीटकवत्पीडकः दरिद्रः । बंधकी—असती ॥ ॥ ६—८ ॥ न कुर्यादिति ॥ न कृष्णीयात्—न निष्कर्षेत । श्वासकासौ चासंवृतमुखो न विसर्जयेत् ॥ ९—११ ॥

नग्नामिति ॥ न हुंकुर्यादिति । शुक्लशोणितमयत्वेनाग्नीषोमीयस्य कायस्य अग्न्यंशे शुक्ले प्राणेन सह गते यस्सोमांशो रसः तदाहजः शवगंधो हि सोमजः; * अग्निरूपा रसस्सोमश्शरीरं तन्मयं यतः * इति-वचनात् ॥ १२ ॥ चतुष्पथमिति ॥ सवेदिकः पूजितो वृक्षश्चैत्यतरुः ॥ १३—२५ ॥

अपसव्यं न गच्छेच्च देवागारचतुष्पथान् । मंगल्यपूज्यांश्च तथा विपरीतान्न दक्षिणम् ॥ २६ ॥
सोमार्काग्न्यंबुवायूनां पूज्यानां च न संमुखम् । कुर्यान्निष्ठीवविण्मूत्रसमुत्सर्गं च पंडितः ॥ २७ ॥
तिष्ठन्न मूत्रयेत्तद्वत्पथिष्वपि न मूत्रयेत् । श्लेष्मविण्मूत्ररक्तानि सर्वदैव न लंघयेत् ॥ २८ ॥
श्लेष्मशिंघाणिकोत्सर्गो नान्नकाले प्रशस्यते । बलिमंगलजप्यादौ न होमे न महाजने ॥ २९ ॥
योषितो नावमन्येत न चासां विश्वसेद्बुधः । न चैवेर्ष्या भवेत्तासु (न धिकु) नाधिकुर्यात्कदाचन ॥ ३० ॥
मंगल्यपुष्परत्नाज्यपूज्यानननभिवाद्य च । न निष्क्रमेद्गृहात्प्राज्ञस्सदाचारपरो नरः ॥ ३१ ॥
चतुष्पथान्नमस्कुर्यात्काले होमपरो भवेत् । दीनानभ्युद्धरेत्साधूनुपासीत बहुश्रुतान् ॥ ३२ ॥
देवर्षिपूजकस्सम्यक्पितृपिंडोदकप्रदः । सत्कर्ता चातिथीनां यः स लोकानुत्तमान्व्रजेत् ॥ ३३ ॥
हितं मितं प्रियं काले वश्यात्मा योऽभिभाषते । स याति लोकानाह्लादहेतुभूतान्नृपाक्षयान् ॥ ३४ ॥
धीमान्हीमान्क्षमायुक्तो ह्यास्तिको विनयान्वितः । विद्याभिजनवृद्धानां याति लोकाननुत्तमान् ॥ ३५ ॥
अकालगर्जितादौ च पर्वस्वाशौचकादिषु । अनध्यायं बुधः कुर्यादुपरागादिके तथा ॥ ३६ ॥
शमं नयति यः क्रुद्धान्सर्वबंधुरमत्सरी । भीताश्वासनकृत्साधुस्स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥ ३७ ॥
वर्षातपादिषु च्छत्री दंडी रात्र्यटवीषु च । शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कस्सदा व्रजेत् ॥ ३८ ॥
नोर्ध्वं न तिर्यग्दूरं वा न पश्यन्पर्यटेद्बुधः । युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥ ३९ ॥
दोषहेतूनशेषांश्च वश्यात्मा यो निरस्यति । तस्य धर्मार्थकामानां हानिर्नाल्पाऽपि जायते ॥ ४० ॥
सदाचाररतः प्राज्ञो विद्याविनयशिक्षितः । पापेऽप्यपापः परुषे ह्यभिधत्ते प्रियाणि यः ।
मैत्रीद्रवांतःकरणस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥ ४१ ॥
ये कामक्रोधलोभानां वीतरागा न गोचराः । सदाचारस्थितास्तेषामनुभावैर्धृता मही ॥ ४२ ॥
तस्मात्सत्यं वदेत्प्राज्ञो यत्परप्रीतिकारणम् । सत्यं यत्परदुःखाय तदा मौनपरो भवेत् ॥ ४३ ॥
प्रियमुक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तद्वदेत् । श्रेयस्तत्र हितं वाच्यं यद्यप्यत्यन्तमप्रियम् ॥ ४४ ॥
प्राणिनामुपकाराय यथैवेह परत्र च । कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान्वदेत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अपसव्यमिति ॥ विपरीतान्—अमंगल्यानपूज्यान्न प्रदक्षिणयेत् ॥ २६–२८ ॥
श्लेष्मेति ॥ शिंघाणो नासिकामलः ॥ २९ ॥
योषित इति ॥ नाधिकुर्यात्—योषिदधिकारं न कुर्यात् ॥ ३०–४० ॥
सदाचारेति ॥ पापे—पापकृत्येऽपि, अपापः—अद्रोग्धा परुषे—परुषवक्तर्यपि प्रियवादी ॥ ४१ ॥
य इति ॥ अनुभावैः—सत्यादिगुणैः, * सत्येनोत्तमिता भूमिः * इति श्रुतेः ॥ ४२—४५ ॥
इति विष्णुचित्तीये श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंऽशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

और्वः—सचेलस्य पितुः स्नानं जाते पुत्रे विधीयते । जातकर्म तथा कुर्याच्छ्राद्धमभ्युदयं च यत् ॥१॥
युग्मान्देवांश्च पित्र्यांश्च सम्यक्सव्यक्रमाद्द्विजान् । पूजयेद्भोजयेच्चैव तन्मना नान्यमानसः ॥ २ ॥
दध्यक्षतैस्सबदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा । देवतीर्थेन वै पिंडान्दद्यात्कायेन वा नृप ॥ ३ ॥
नान्दीमुखः पितृगणस्तेन श्राद्धेन पार्थिव । प्रीयते तत्तु कर्तव्यं पुरुषैस्सर्ववृद्धिषु ॥ ४ ॥
कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशेषु च वेश्मनः । नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥ ५ ॥
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नांदीमुखं पितृगणं पूजयेत्प्रयतो गृही ॥ ६ ॥
पितृपूजाक्रमः प्रोक्तो वृद्धावेष समासतः । श्रूयतामवनीपाल प्रेतकर्मक्रियाविधिः ॥ ७ ॥
प्रेतदेहं शुभैः स्नानैस्स्नापितं स्रग्विभूषितम् । दग्ध्वा ग्रामाद्बहिः स्नात्वा सचेलास्सलिलाशये ॥ ८ ॥
यत्र तत्र स्थितायैतदमुकायेति वादिनः । दक्षिणाभिमुखा दद्युर्बान्धवास्सलिलाञ्जलिम् ॥ ९ ॥
प्रविष्टाश्च समं गोभिर्ग्रामं नक्षत्रदर्शने । कटकर्म ततः कुर्युर्भूमौ प्रस्तरशायिनः ॥ १० ॥
दातव्योऽनुदिनं पिण्डः प्रेताय भुवि पार्थिव । दिवा च भक्तं भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभ ॥ ११ ॥
दिनानि तानि चेच्छातः कर्तव्यं विप्रभोजनम् । प्रेता यान्ति तथा तृप्तिं बंधुवर्गेण भुञ्जता ॥ १२ ॥
प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा । वस्त्रत्यागबहिस्स्नाने कृत्वा दद्यात्तिलोदकम् ॥ १३ ॥
चतुर्थेऽह्नि च कर्तव्यं तस्यास्थिचयनं नृप । तदूर्ध्वमङ्गसंस्पर्शस्सपिण्डानामपीष्यते ॥ १४ ॥
योग्यस्सर्वक्रियाणां तु समानसलिलास्तथा । अनुलेपनपुष्पादिभोगादन्यत्र पार्थिव ॥ १५ ॥
शय्यासनोपभोगश्च सपिंडानामपीष्यते । भस्मास्थिचयनादूर्ध्वं संयोगो न तु योषिताम् ॥ १६ ॥
बाले देशान्तरस्थे च पतिते च मुनौ मृते । सद्यश्शौचं तथेच्छातो जलाग्न्युद्बंधनादिषु ॥ १७ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

युग्मानिति ॥ सव्यक्रमात्—प्रदक्षिणक्रमात् ॥ १, २ ॥ दध्यक्षतैरिति ॥ कायेन—प्राजापत्येन ॥ ३—६ ॥

पितृपूजेति ॥ वृद्धौ—अभ्युदयश्राद्धे । प्रेतकर्म—प्रेतदेहस्नापनदहनादि । क्रियाविधिः—पिण्डोदकदानादिः ॥ ७ ॥ प्रेतदेहमिति ॥ स्नानैः—स्नानसाधनकैः ॥ ८ ॥ यत्रेति ॥ अमुकशब्दस्तत्तद्गोत्रनामोपलक्षकः ॥ ९ ॥

प्रविष्टा इति ॥ गोप्रवेशकाले वा नक्षत्रदर्शने वा प्रवेशः । कटकर्म—शवसंबंधमाशौचकृत्यं, प्रस्तरस्तृणादिशय्या ॥ १० ॥ दातव्य इति ॥ अनुदिनं—यावदाशौचम् ॥ ११—१४ ॥

योग्या इति ॥ सर्वक्रियाः—संध्योपासनादिकाः ॥ १५, १६ ॥

बाल इति ॥ इच्छात इति विशेषणात् अकामतस्तु जलादिभिः मृतानां यथोक्तमाशौचादिकं कार्यमेव, * यदि कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः । तत्राशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ॥ * इति स्मृतेः ॥ १७ ॥

मृतबन्धोर्दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ १८ ॥
विप्रस्यैतद्द्वादशाहं राजन्यस्याप्यशौचकम् । अर्द्धमासं तु वैश्यस्य मासं शूद्रस्य शुद्धये ॥ १९ ॥
अयुजो भोजयेत्कामं द्विजानन्ते ततो दिने । दद्याद्दर्भेषु पिण्डं च प्रेतायोच्छिष्टसन्निधौ ॥ २० ॥
वार्यायुधप्रतोदास्तु दण्डश्च द्विजभोजनात् । स्प्रष्टव्योऽनन्तरं वर्णैः शुद्ध्येरंस्ते ततः क्रमात् ॥ २१ ॥
ततस्सवर्णधर्मा ये विप्रादीनामुदाहृताः । तान्कुर्वीत पुमाञ्जीवेन्निजधर्मार्जनैस्तथा ॥ २२ ॥
मृताहनि च कर्तव्यमेकोद्दिष्टमतः परम् । आह्वानादिक्रियादैवनियोगरहितं हि तत् ॥ २३ ॥
एकोऽर्घ्यस्तत्र दातव्यस्तथैवैकपवित्रकम् । प्रेताय पिण्डो दातव्यो भुक्तवत्सु द्विजातिषु ॥ २४ ॥
प्रश्नश्च तत्राभिरतिर्यजमानद्विजन्मनाम् । अक्षय्यममुकस्येति वक्तव्यं विरतौ तथा ॥ २५ ॥
एकोद्दिष्टमयो धर्म इत्थमावत्सरात्स्मृतः । सपिण्डीकरणं तस्मिन्काले राजेन्द्र तच्छृणु ॥ २६ ॥
एकोद्दिष्टविधानेन कार्यं तदपि पार्थिव । संवत्सरेऽथ षष्ठे वा मासे वा द्वादशेऽह्नि तत् ॥ २७ ॥
तिलगंधोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ॥ २८ ॥
पात्रं प्रेतस्य तत्रैकं पैत्रं पात्रत्रयं तथा । सेचयेत्पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं ततस्त्रिषु ॥ २९ ॥
ततः पितृत्वमापन्ने तस्मिन्प्रेते महीपते । श्राद्धधर्मैरशेषैस्तु तत्पूर्वानर्चयेत्पितॄन् ॥ ३० ॥
पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप जायते ॥ ३१ ॥
तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षसपिण्डेन संबंधा ये जलेन वा ॥ ३२ ॥
कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्याः क्रिया नृप । पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ॥ ३३ ॥
(तत्संघातस्थितैर्वाऽपि) संघातान्तर्गतैर्वाऽपि कार्याः प्रेतस्य च क्रियाः ।
उत्सन्नबन्धो रिक्थाद्वा कारयेदवनीपतिः ॥ ३४ ॥
पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः । त्रिःप्रकाराः क्रियास्सर्वास्तासां भेदं शृणुष्व मे ॥३५॥
(आदाहवार्यायुधादि) आदाहाद्यादशाहाश्च स्पर्शाद्यन्तास्तु याः क्रियाः ।
ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥ ३६ ॥

मृतबन्धोरिति ॥ मृतो बन्धुर्यत्र कुले तन्मृतबंधु तस्य कुलस्य ॥ १८ ॥
विप्रस्येति ॥ एतत्—प्रागुक्तं दशाहाशौचम् ॥ १९ ॥
अयुज इति ॥ अन्त्ये—आशौचानन्तरदिने, * आद्यमेकादशेऽहनि * इति स्मृतेः ॥ २०–२२ ॥
मृताहनीति॥ आह्वानादीत्यादिशब्दादग्नौकरणादि ग्राह्यम्। दैवनियोगो वैश्वदेविकविप्रामंत्रणम्॥२३,२४॥
प्रश्नश्चेति ॥ अभिरम्यतामिति यजमानेन प्रष्टव्यं, द्विजैश्चाभिरताःस्म इति प्रतिवक्तव्यम् ॥ २५ ॥
एकोद्दिष्टमय इति ॥ तस्मिन् काले—संवत्सरेऽतीते ॥ २६–२९ ॥
तत इति ॥ श्राद्धधर्मैः—पार्वणाद्यैः। तत्पूर्वान्—सः पूर्वो येषां तान् सपिंडीकृतप्रमुखान्॥३०–३३॥
संघातेति ॥ तत्संघातः—तस्य मृतस्य सार्थः ॥ ३४–३८ ॥

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्या प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥३७॥
पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा । संघातान्तर्गतैर्वाऽपि राज्ञा वा धनहारिणा ॥ ३८ ॥
पूर्वाः क्रियास्तु कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वा नृपश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ॥ ३९ ॥
मृताहनि च कर्तव्यास्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः । प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः ॥ ४० ॥
तस्मादुत्तरसंज्ञा याः क्रियास्ताः शृणु पार्थिव । यदायदा च कर्तव्या विधिना येन चानघ ॥ ४१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंशे त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थदशोऽध्यायः

और्वः—ब्रह्मेन्द्ररुद्रनासत्यसूर्याग्निवसुमारुतान् । विश्वेदेवान्पितृगणान्वयांसि मनुजान्पशून् ॥ १ ॥
सरीसृपानृषिगणान्यच्चान्यद्भूतसंज्ञितम् । श्राद्धं श्रद्धान्वितः कुर्वन्प्रीणयत्यखिलं जगत् ॥ २ ॥
मासिमास्यसिते पक्षे पंचदश्यां नरेश्वर । तथाऽष्टकासु कुर्वीत काम्यान्कालाञ्छृणुष्व मे ॥ ३ ॥
श्राद्धार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथ वा द्विजम् । श्राद्धं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥ ४ ॥
विषुवे चापि संप्राप्ते ग्रहणे शशिसूर्ययोः । समस्तेष्वेव भूपाल राशिष्वर्के च गच्छति ॥ ५ ॥
नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने । इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवसस्यागमे तथा ॥ ६ ॥
अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनी । श्राद्धैः पितृगणस्तृप्तिं तथाऽप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥ ७ ॥
अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रेऽथर्क्षे पुनर्वसौ । द्वादशाब्दं तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥ ८ ॥
वासवाजैकपादर्क्षे पितृणां तृप्तिमिच्छताम् । वारुणे वाऽप्यमावास्या देवानामपि दुर्लभा ॥ ९ ॥
नवस्वृक्षेष्वमावास्या यदैतेष्ववनीपते । तदा हि तृप्तिदं श्राद्धं पितृणां शृणु चापरम् ॥ १० ॥

पूर्वा इति ॥ पूर्वाः क्रियास्त्वित्यत्र पूर्वशब्देन मध्यमानामपि ग्रहणम ॥ ३९–४१ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

१, २ ॥ मासीति ॥ अथोक्तक्रियाणां कालः । अष्टकासु—* हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणाम अष्टमीष्वष्टकाः * इत्याश्वलायनोक्तमपरपक्षे कृष्णपक्षसप्तम्यादास्तिस्रस्तिस्रोऽष्टका इत्युक्तास्तासु ॥ ३–५ ॥

नक्षत्रेति ॥ इच्छाश्राद्धानि—काम्यश्राद्धानि ॥ ६ ॥ अमावास्येति ॥ मैत्रम्—अनुराधा ॥ ७, ८ ॥

वासवेति ॥ वासवं—धनिष्ठा । अजैकपात्—पूर्वाभाद्रपदा । वारुणं—शतभिषक् ॥ ९, १० ॥

गीतं सनत्कुमारेण ययैलाय महात्मने । पृच्छते पितृभक्ताय प्रश्रयावनताय च ॥ ११ ॥
सनत्कुमारः—वैशाखमासस्य च या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे ॥ १२ ॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणेष्वनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ।
उपप्लवे चंद्रमसो रवेश्च त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च ॥ १३ ॥
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति ॥ १४ ॥
माघेऽसिते पंचदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन ।
ऋक्षेण कालस्स परः पितॄणां न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥ १५ ॥
काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः ।
दत्तं जलान्नं प्रददाति तृप्तिं वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैः ॥ १६ ॥
तत्रैव चेद्भाद्रपदास्तु पूर्वाः काले यदा तत्क्रियते पितृभ्यः ।
श्राद्धं परां तृप्तिमुपैति तेन युगं सहस्रं पितरस्स्वपन्ति ॥ १७ ॥
गंगां शतद्रूं यमुनां विपाशां सरस्वतीं नैमिशगोमतीं वा ।
तत्रावगाह्यार्चनमादरेण कृत्वा पितॄणां दुरितानि हन्ति ॥ १८ ॥
गायन्ति चैतत्पितरः कदा नु वर्षामघातृप्तिमवाप्य भूयः ।
माघासितान्ते शुभतीर्थतोयैर्यास्याम तृप्तिं तनयादिदत्तैः ॥ १९ ॥
चित्तं च वित्तं च नृणां विशुद्धं शस्तश्च कालः कथितो विधिश्च ।
पात्रं यथोक्तं परमा च भक्तिर्नृणां प्रयच्छन्त्यभिवाञ्छितानि ॥ २० ॥
पितृगीतांस्तथैवात्र श्लोकांस्ताञ्छृणु पार्थिव । श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यं तत्राद्दतात्मना ॥ २१ ॥
अपि धन्यः कुले जायेदस्माकं मतिमान्नरः । अकुर्वन्वित्तशाठ्यं यः पिण्डान्नो निर्वपिष्यति ॥ २२ ॥
रत्नं वस्त्रं महायानं सर्वभोगादिकं वसु । विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥ २३ ॥
अन्नेन वा यथाशक्त्या कालेऽस्मिन्भक्तिनम्रधीः । भोजयिष्यति विप्राग्र्यांस्तन्मात्रविभवो नरः ॥२४॥
असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमामं स्वशक्तितः । प्रदास्यति द्विजाग्रेभ्यः स्वल्पाल्पां वाऽपि दक्षिणाम्॥२५॥
तत्राप्यसामर्थ्ययुतः कराग्राग्रस्थितांस्तिलान् । प्रणम्य द्विजमुख्याय कस्मैचिद्भूप दास्यति ॥ २६ ॥
तिलैस्सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलांजलिम् । भक्तिनम्रस्समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥ २७ ॥

गीतमिति ॥ ऐलः—पुरूरवाः ॥ ११, १२ ॥ एता इति ॥ त्रिषु—तिसृषु ॥ १३—१८ ॥
गायन्तीति ॥ वर्षामघेति नभस्य कृष्णपक्षे मघायुक्तत्रयोदशीनिर्देशः ॥ १९—२१ ॥
अपि धन्य इति ॥ जायेत्—जायेत ॥ २२—२४ ॥
असमर्थ इति । धान्यमविकृतं विकृतं च; आमम्—अपक्वम् ॥ २५—२७ ॥

यतःकुतश्चित्संप्राप्य गोभ्यो वाऽपि गवाह्निकम् । अभावे प्रीणयन्नस्माञ्छ्रद्धायुक्तः प्रदास्यति ॥ २८ ॥
सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षमूलप्रदर्शकः । सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैर्वदिष्यति ॥ २९ ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं च नान्यच्छ्राद्धोपयोग्यं स्वपितॄन्नतोऽस्मि ।
तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ कृतौ भुजौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ ३० ॥

और्वः—इत्येतत्पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् । यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति पार्थिव ॥ ३१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

और्वः—ब्राह्मणान्भोजयेच्छ्राद्धे यद्गुणांस्तान्निबोध मे ॥ १ ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णष्षडंगवित् । वेदविच्छ्रोत्रियो योगी तथा वै ज्येष्ठसामगः ॥ २ ॥
ऋत्विक्स्वस्रीयदौहित्रजामातृश्वशुरास्तथा । मातुलोऽथ तपोनिष्ठः पञ्चाग्न्यभिरतस्तथा ।
शिष्यास्संबंधिनश्चैव मातापितृपरश्च यः ॥ ३ ॥
एतान्नियोजयेच्छ्राद्धे पूर्वोक्तान्प्रथमे नृप । ब्राह्मणान्पितृतुष्टयर्थमनुकल्पेष्वनन्तरान् ॥ ४ ॥

यत इति ॥ गवाह्निकं—गोरेकाहतुष्टिकरणं तृणादि ॥ २८ ॥

सर्वेति ॥ कक्षमूलप्रदर्शकः—नैर्धन्यप्रकटनार्थमुत्क्षिप्तभुजः ॥ २९ ॥

न मेऽस्तीति ॥ धनं जीवधनम् । अन्यद्धान्यादि ॥ ३० ॥

इत्येतदिति ॥ भावाभावप्रयोजनं—शक्तावयं प्रयोज्यः प्रयोगः असंभवे त्वयमिति शक्त्यशक्तिप्रयुक्तं कृत्यम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

त्रिणाचिकेत इति ॥ द्वितीयकाठकस्थानुवाकविशेषास्त्रिणाचिकेतः, तदध्यायी तदर्थानुष्ठायी च त्रिणाचिकेतः । मधुवाता इति त्र्यचामध्यायी तद्व्रतस्त्रिमधुः । छान्दोग्योक्तमधुविद्यानिष्ठो वा । * ब्रह्ममेतुमामित्यनुवाकत्रयाध्यायी तद्व्रतश्च त्रिसुपर्णः । [चतुर्वर्गेत्र्यर्चाध्यायी] । योगी—ब्रह्माध्यायी । * मूर्द्धानं दिव इत्यादृग्विशेषगीतम् आज्यदोहमित्यादिपरिभाषितस्सामविशेषो ज्येष्ठसाम, तद्यथाव्रत गायतीति ज्येष्ठसामगः । [ऋतनिधनादिपरिभाषाविशेषितं * मूर्धानं दिव इत्यादिऋग्विशेषितं साम ।] सामत्रयादिसामशाखानाम् । जैमिनीयानां तु * उदुत्यं चित्रमित्यृचोत्पन्नं साम त्रेधा सभ्यावसभ्यौ द्वौ चेति पञ्चाग्नयः । सावित्रनाचिकेतचातुर्होत्र्यवैश्वसृजारुणकेतुकास्तेषामुपासकः, वेदान्तोक्तपञ्चाग्निविद्यायुक्तो वा ॥ १—३ ॥

एतानिति पूर्वोक्तान [illegible] प्रथमं नियोजयेत्—निमन्त्रयेत् । तेषामभावे अनन्तरान् तद्गुणान् संबंधिनोऽपि ऋत्विगादीन् अनुकल्पेषु ॥ ४ ॥

त्रधुकुनखी क्लीबश्श्यावदन्तस्तथा द्विजः । कन्यादूषयिता वह्निवेदोज्झस्सोमविक्रयी ॥ ५ ॥
भिशस्तस्तथा स्तेनः पिशुनो ग्रामयाजकः । भृतकाध्यापकस्तद्वद्भृतकाध्यापितश्च यः ॥ ६ ॥
पूर्वापतिश्चैव मातापित्रोस्तथोज्झकः । वृषलीसूतिपोष्टा च वृषलीपतिरेव च ॥ ७ ॥
तथा देवलकश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ ८ ॥
थमेऽह्नि बुधश्शस्ताञ्छ्रोत्रियादीन्निमन्त्रयेत् । कथयेच्च तथैवैषां नियोगान्पितृदैविकान् ॥ ९ ॥
तः क्रोधव्यवायादीनायासं तैर्द्विजैस्सह । यजमानो न कुर्वीत दोषस्तत्र महानयम् ॥ १० ॥
ाद्धे नियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा नियुज्य च । व्यवायी रेतसो गर्ते मज्जयत्यात्मनः पितॄन् ॥११॥
स्मात्प्रथममत्रोक्तं द्विजाग्र्याणां निमन्त्रणम् । अनिमन्त्र्य द्विजानेवमागतान्भोजयेद्यतीन् ॥ १२ ॥
पादशौचादिना गेहमागतान्पूजयेद्द्विजान् ॥ १३ ॥
वित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् । पितॄणामयुजो युग्मान्देवानामिच्छया द्विजान् ॥ १४ ॥
देवानामेकमेकं वा पितॄणां च नियोजयेत् ॥ १५ ॥
था मातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम् । कुर्वीत भक्तिसंपन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् ॥ १६ ॥
ाङ्मुखान्भोजयेद्विप्रान्देवानामुभयात्मकान् । पितृमातामहानां च भोजयेच्चाप्युदङ्मुखान् ॥ १७ ॥
ृथक्तयोः केचिदाहुः श्राद्धस्य करणं नृप । एकत्रैकेन पाकेन वदन्त्यन्ये महर्षयः ॥ १८ ॥
विष्टरार्थं कुशं दत्वा संपूज्यार्घ्यविधानतः । कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां तदनुज्ञया ॥ १९ ॥
यवाम्बुना च देवानां दद्यादर्घ्यं विधानवित् । स्रग्गन्धधूपदीपांश्च तेभ्यो दद्याद्यथाविधि ॥ २० ॥
पितॄणामपसव्यं तत्सर्वमेवोपकल्पयेत् । अनुज्ञां च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान्द्विधाकृतान् ॥ २१ ॥
मन्त्रपूर्वं पितॄणां तु कुर्यादावाहनं बुधः । तिलाम्बुना चापसव्यं दद्यादर्घ्यादिकं नृप ॥ २२ ॥
काले तत्रातिथिं प्राप्तमन्नकामं नृपाध्वगम् । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः कामं तमपि भोजयेत् ॥ २३ ॥
योगिनो विविधै रूपैर्नराणामुपकारिणः । भ्रमन्ति पृथिवीमेतामविज्ञातस्वरूपिणः ॥ २४ ॥
तस्मादभ्यर्चयेत्प्राप्तं श्राद्धकालेऽतिथिं बुधः । श्राद्धक्रियाफलं हन्ति नरेन्द्रापूजितोऽतिथिः ॥ २५ ॥

मित्रध्रुगिति ॥ निसर्गात् कुनखी कृष्णदन्तश्च ॥ ५ ॥
अभिशस्त इति ॥ सत्येन वाऽसत्येन वा महापातकेनाभिशप्तः ॥ ६ ॥
परपूर्वेति ॥ परपूर्वा—पुनर्भूः, वह्निवेदोज्झकः अकारणात् ॥ ७ ॥
तथेति ॥ देवलकः—रुद्रकाल्याद्युपजीवकः । केतनम् निमन्त्रणम् ॥ ८, ९ ॥
[प्रथमेऽह्नीत्यादिद्वयोरेकं वाक्यम् ।] तत इति ॥ द्विजैस्सह न कुर्वीत—द्विजाश्च न कुर्वीरन् इत्यर्थः ॥ ॥ १०, ११ ॥ तस्मादिति । यतीन्—नियतेन्द्रियान् ॥ १२—१५ ॥
तथेति ॥ तन्त्रं—सकृदनुष्ठानम्; पितृमातामहवर्गश्राद्धयोरेकमेव वैश्वदेवमित्यर्थः ॥ १६ ॥
प्राङ्मुखानिति ॥ उभयात्मकान्—पितृमातामहवर्गान् ॥ १७—२५ ॥

जुहुयाद्व्यंजनक्षारवर्जमन्नं ततोऽनले । अनुज्ञातो द्विजैस्तैस्तु त्रिकृत्वः पुरुषर्षभ ॥ २६ ॥
अग्नये कव्यवाहाय स्वधेत्यादौ नृपाहुतिः । सोमाय वै पितृमते दातव्या तदनन्तरम् ॥ २७ ॥
वैवस्वताय चैवान्या तृतीया दीयते ततः । हुतावशिष्टमल्पान्नं विप्रपात्रेषु निर्वपेत् ॥ २८ ॥
ततोऽन्नं मृष्टमत्यर्थमभीष्टमतिसत्कृतम् । दत्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्ठुरम् ॥ २९ ॥
भोक्तव्यं तैश्च तच्चित्तैर्मौनिभिस्सुमुखैः सुखम् । अक्रुद्ध्यता चात्वरता देयं तेनापि भक्तितः ॥ ३० ॥
रक्षोघ्नमंत्रपठनं भूमेरास्तरणं तिलैः । कृत्वा ध्येयास्स्वपितरस्त एव द्विजसत्तमाः ॥ ३१ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । मम तृप्तिं प्रयान्त्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥ ३२ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । मम तृप्तिं प्रयान्त्वद्य होमाप्यायितमूर्तयः ॥ ३३ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । तृप्तिं प्रयान्तु पिंडेन मया दत्तेन भूतले ॥ ३४ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । तृप्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुदाहृतम् ॥ ३५ ॥

मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य तथा पिता तस्य पिता तु योऽन्यः ।
विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु तृप्तिं प्रणश्यन्तु च यातुधानाः ॥ ३६ ॥
यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्यभोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
तत्संनिधानादपयान्तु सद्यो रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ॥ ३७ ॥

तृप्तेष्वेतेषु विकिरेदन्नं विप्रेषु भूतले । दद्यादाचमनार्थाय तेभ्यो वारि सकृत्सकृत् ॥ ३८ ॥
सुतृप्तैस्तैरनुज्ञातस्सर्वेणान्नेन भूतले । सतिलेन ततः पिंडान्सम्यग्दद्यात्समाहितः ॥ ३९ ॥
पितृतीर्थेन सलिलं तथैव सलिलाञ्जलिम् । मातामहेभ्यस्तेनैव पिण्डांस्तीर्थेन निर्वपेत् ॥ ४० ॥
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्पधूपादिपूजितम् । स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥ ४१ ॥
पितामहाय चैवान्यं तत्पित्रे च तथाऽपरम् । दर्भमूले लेप(भा)भुजः प्रीणयेल्लेपघर्षणैः ॥ ४२ ॥
पिण्डैर्मातामहांस्तद्वद्गन्धमाल्यादिसंयुतैः । पूजयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्याच्चाचमनं ततः ॥ ४३ ॥
पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को नरेश्वर । सुस्वधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ॥४४॥
दत्त्वा च दक्षिणां तेभ्यो वाचयेद्वैश्वदेविकान् । प्रीयन्तामिह ये विश्वेदेवास्तेन इतीरयेत् ॥ ४५ ॥
तथेति चोक्ते तैर्विप्रैः प्रार्थनीयास्तथाऽऽशिषः । पश्चाद्विसर्जयेद्देवान्पूर्वं पैत्र्यान्महीपते ॥ ४६ ॥
मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः । भोजने च स्वशक्त्या च दाने तद्वद्विसर्जने ॥ ४७ ॥
आपादशौचनात्पूर्वं कुर्याद्देवद्विजन्मसु । विसर्जनं तु प्रथमं पैत्रमातामहेषु वै ॥ ४८ ॥

जुहुयादिति ॥ व्यंजनं—शाकादि, क्षारं—मरीचलवणादि ॥ २६—४१ ॥

पितामहायेति ॥ लेप(भा)भुजः—चतुर्थादीन्, * लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिंडभागिनः * इति स्मृतेः ॥ ४२—४७ ॥

आपादेति ॥ वैश्वदेवतंत्रपक्षे पूर्वं वैश्वदेविकान् द्विजानर्चयेत्; ततः पितृवर्गान्, ततो मातामहादीन् । विसर्जनं तु प्रथमं पितॄणां ततो मातामहादीनामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

विसर्जयेत्प्रीतिवचस्संमानाभ्युत्थितांस्ततः । निवर्त्तेताभ्यनुज्ञात आद्वारं नाननुव्रजेत् ॥ ४९ ॥
ततस्तु वैश्वदेवाख्यं कुर्यान्नित्यक्रियां बुधः । भुञ्जीयाच्च समं पूज्यभृत्यबन्धुभिरात्मनः ॥ ५० ॥
एवं श्राद्धं बुधः कुर्यात्पैत्र्यं मातामहं तथा । श्राद्धैराप्यायिता दद्युस्सर्वान्कामान्पितामहाः ॥ ५१ ॥
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः । रजतस्य कथा दानं तथा संदर्शनादिकम् ॥ ५२ ॥
वर्ज्यानि कुर्वता श्राद्धं क्रोधोऽध्वगमनं त्वरा । भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र त्रयमेतन्न शस्यते ॥ ५३ ॥
विश्वेदेवास्सपितरस्तथा मातामहा नृप । कुलं चाप्यायते पुंसां सर्वं श्राद्धं प्रकुर्वताम् ॥ ५४ ॥
सोमाधारः पितृगणो योगाधारश्च चन्द्रमाः । श्राद्धे योगिनियोगस्तु तस्माद्भूपाल शस्यते ॥ ५५ ॥
सहस्रस्यापि विप्राणां योगी चेत्पुरतः स्थितः । सर्वान्भोक्तॄंस्तारयति यजमानं तथा नृप ॥ ५६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

विसर्जयेदिति ॥ ततस्संमान्याभ्यर्थितान् देवान् विसर्जयेत् । दौहित्रः उद्देश्यस्य । पितरो हि सप्त गणाः कन्यासंततिप्रधानाः ॥ ४९–५१ ॥

त्रीणीति ॥ कुतपः — दिवसस्याष्टमो मुहूर्तः । अन्ये च कुतपास्सन्ति * मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकंबलः । रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥ पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः । अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥ * इति । रजतस्य कथा—कीर्तनम् । आदिशब्देन राजतपात्रादि गृह्यते ॥ ५२–५४ ॥

सोमाधार इति ॥ आधिकारिदेवता अग्निष्वात्ताद्याः वसुरुद्रादित्यरूपाः सन्ति । ते अस्मदादिनिमंत्रितविप्रान् आविश्य तन्मुखेन श्राद्धं भुक्त्वा तृप्तास्सन्तो नित्यं स्वयोगाप्यायितसोमद्वारा अस्मदादिपितॄंस्तल्लोकस्थान् तर्पयन्ति, कर्तॄंश्चास्मदादीन् कामैर्वर्द्धयन्ति । ते चाधिकारिपितृगणास्सप्त चत्वारो मूर्तिमन्तोऽत्र त्रयः येषां मूर्तयः तेऽपि योगबलेन सोममाप्याययन्ति । सोमोऽप्यस्मदादिपितॄणामाधारः पोषकश्च, तेषां च योगनिष्ठाः प्रिया इति श्राद्धे योगी निमंत्र्यः । तेनास्माकं पितृगणाः सोमाधाराः प्रागेवोक्ताः । स च सोमोऽधिकारिपितॄणां योगेन धार्यः । ते हि प्रजासर्गे नियुक्तत्वात् अग्नीसोमात्मकस्य जगतः सोमांशाधिक्यभावनया सृष्टिं पुष्णन्ति । एवमन्येऽपि योगिनः । तथा हरिवंशे भीष्मं प्रति शंतनूक्तिः — [* आदिदेवसुतास्तात पितरो दिवि देवताः] * आदितेयास्तु ते तात पितरोऽदितिदेवताः ॥ तान्यजस्व महाभाग पितृश्राद्धैरतन्द्रितः ॥ ते हि श्रेयो विधास्यन्ति सर्वकामफलप्रदाः । त्वयैवाराध्यमानास्ते नामगोत्रादिकीर्तनैः ॥ अस्मानाप्याययिष्यन्ति स्वर्गस्थानपि भारत ॥ श्राद्धेषु ये प्रदास्यन्ति त्रीन्पिण्डान्नामगोत्रतः । सर्वत्र वर्तमानान्स्वान्पितॄनथ पितामहान् ॥ भावयिष्यन्ति सततं श्राद्धदानेन पूजिताः ॥ इति । तत्रैव देवान्प्रति ब्रह्मा * श्राद्धैराप्यायिताश्चैव पितरस्सोममव्ययम् । आपीयमानं युष्माभिर्वर्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥ श्राद्धैराप्यायितस्सोमो लोकानाप्याययिष्यति । श्राद्धानि पुष्टिकामाश्च ये चरिष्यन्ति मानवाः ॥ तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरस्सदा ॥ इति । तत्रैव * एते हि पितरस्तात योगिनां योगवर्द्धनाः । आप्याययन्ति ये पूर्वं सोमं योगबलेन वै ॥ तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिनां द्विजसत्तम ॥ इति । वायुप्रोक्ते च * श्राद्धैः प्रीताः पुनस्सोमं पितरो योगमाश्रिताः । आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं तेन जीवति ॥ इति ॥ ५५, ५६ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

और्वः—हविष्यमत्स्यमांसैस्तु शशस्य नकुलस्य च। सौकरच्छागलैणेयरौरवैर्गवयेन च ॥ १ ॥
औरभ्रगव्यैश्च तथा मासवृद्ध्या पितामहाः। प्रयान्ति तृप्तिं मांसैस्तु नित्यं वार्ध्रीणसामिषैः ॥ २ ॥
खड्गमांसमतीवात्र कालशाकं तथा मधु। शस्तानि कर्मण्यत्यन्ततृप्तिदानि नरेश्वर ॥ ३ ॥
गयामुपेत्य यः श्राद्धं करोति पृथिवीपते। सफलं तस्य तज्जन्म जायते पितृतुष्टिदम् ॥ ४ ॥
प्रशान्तिकास्सनीवाराश्श्यामाका द्विविधास्तथा। वन्यौषधीप्रधानास्तु श्राद्धार्हाः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥
यवाः प्रियंगवो मुद्गा गोधूमा व्रीहयस्तिलाः। निष्पावाः कोविदाराश्च सर्षपाश्चात्र शोभनाः ॥ ६ ॥
अकृताग्रयणं यच्च धान्यजातं नरेश्वर। राजमाषानणूंश्चैव मसूरांश्च विवर्जयेत् ॥ ७ ॥
अलाबुं गृंजनं चैव पलांडुं पिंडमूलकम्। गांधारककरंभाणि लवणान्यौषराणि च ॥ ८ ॥
आरक्ताश्चैव निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च। वर्ज्यान्येतानि वै श्राद्धे यच्च वाचा न शस्यते ॥ ९ ॥
नक्ताहृतमनुच्छिष्टं तृप्यते न च यत्र गौः। दुर्गन्धि फेनिलं चांबु श्राद्धयोग्यं न पार्थिव ॥ १० ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

हविष्येति ॥ हविष्येणैकं मासं तृप्तिः, मत्स्येन द्वौ, मांसेन त्रीन् मासान्। अत्र मांसो हारिणादि, * त्रीन् मासान् हरिणेन तृप्तिरिति मनूक्तेः। छागलः—अजः, रुरुर्महान् कृष्णसारः ॥ १ ॥

औरभ्रेति ॥ उरभ्रः ऊर्णायुः। गव्यं पयः, पायसं वा * संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा * इति स्मृतेः। गव्यं मांसमित्यन्ये। संवत्सरं गव्येन प्रीतिर्भूयात्। अतो माहिषेणैतेन * ग्राम्यारण्यानां पशूनां मांसं मेध्यं पुण्यं पुण्यतमम् * इत्यापस्तंबोक्तिः। मासवृद्ध्या—एकाद्येकोत्तरं द्वादशमासान्तं मासवृद्ध्या तृप्तिः। * कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः। स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥ इति, * त्रिः पिबन्तं पयः क्षीणं वृद्धं श्वेतमजापतिम्। वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुः याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥ इति च ॥ २ ॥

खड्गमांसमिति ॥ कालशाकः कैठर्यः ॥ ३, ४ ॥

प्रशान्तिका इति ॥ प्रशांतिकः कालयवाख्यधान्यविशेषः ॥ ५ ॥

यवा इति ॥ कोविदारः—कोद्रवः, युगपत्राख्यवृक्षो वा ॥ ६ ॥

अकृतेति ॥ राजमाषः, अणुः—क्षुद्रधान्यविशेषः ॥ ७ ॥

अलाब्विति ॥ मसूरं गृंजनं पलांडुश्च लशुनजातिविशेषः। पिंडमूलकं—कंदविशेषः। गांधारकः—सुगन्धशालिविशेषः। आरनालकमित्यन्ये। करंभः—भ्रष्टनिस्तुषधान्यचूर्णम्। लवणं—लवणोत्कटम् ॥ ८ ॥

आरक्ता इति ॥ निर्यासः—हिंग्वादि ॥ ९ ॥

नक्ताहृतमिति ॥ अनुच्छिष्टम्—अभिनवोदकम्। यद्वा अवत्सायाः पयः ॥ १० ॥

क्षीरमेकशफानां यदौष्ट्रमाविकमेव च। मार्गं च माहिषं चैव वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥ ११ ॥
षण्डापविद्धचंडालपापिपाषण्डरोगिभिः। कृकवाकुश्वाननग्नवानरग्रामसूकरैः ॥ १२ ॥
उदक्यासूतिकाशौचमृतहारैश्च वीक्षिते। श्राद्धे सुरा न पितरो भुञ्जते पुरुषर्षभ ॥ १३ ॥
तस्मात्परिश्रिते कुर्याच्छ्राद्धं श्रद्धासमन्वितः। उर्व्यां च तिलविक्षेपाद्यातुधानान्निवारयेत् ॥ १४ ॥
नखादिना चोपपन्नं केशकीटादिभिर्नृप। न चैवाभिषवैर्मिश्रमन्नं पर्युषितं तथा ॥ १५ ॥
श्रद्धासमन्वितैर्दत्तं पितृभ्यो नामगोत्रतः। यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत् ॥ १६ ॥
श्रूयते चापि पितृभिर्गीता गाथा महीपते। इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य कलापोपवने पुरा ॥ १७ ॥
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सन्मार्गशीलिनः। गयामुपेत्य ये पिण्डान्दास्यन्त्यस्माकमादरात् ॥ १८ ॥
अपि नस्स कुले जातो यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च ॥ १९ ॥
गौरीं वाऽप्युद्वहेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत्। यजेत वाऽश्वमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ॥ २० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

क्षीरमिति ॥ शफः—खुरः ॥ ११ ॥

षण्डेति ॥ अपविद्धः—गुरुद्विजादिबहिष्कृतः। नग्नः—वेदधर्मत्यागी ॥ १२ ॥

उदक्येति ॥ अशौचः—शौचहीनः। मृतहारः—शवोद्धारवृत्तिः ॥ १३ ॥

तस्मादिति ॥ परिश्रिते—संवृते ॥ १४ ॥

नखादिनेति ॥ अभिषवैः—निष्पीडितरसैः तंडुलजलैर्वा, मिश्रं न भुञ्जत इत्यनुषंगः ॥ १५ ॥

श्रद्धेति ॥ यदन्नं यन्नामगोत्रान् पितॄनुद्दिश्य दत्तं तल्लोकांतरस्थानामपि तत्तल्लोकतत्तज्जात्युचिताहारत्वेन परिणतं सत् भोगाय स्यात्। तद्यथा—ते पितरस्स्वर्गिणो जाताश्चेत्तत्रामृतं स्यात्, मनुष्याश्चेदन्नं, तिर्यञ्चश्चेत्तृणादि ॥ १६ ॥ श्रूयत इति ॥ कलापः—हिमवत्पार्श्वे कश्चिद्ग्रामविशेषः ॥ १७, १८ ॥

अपि न इति ॥ त्रयोदशीं—त्रयोदश्याम्। वर्षासु—भाद्रपदे। मघासु—मघानक्षत्रे। मघानक्षत्रयुक भाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यामित्यर्थः ॥ १९ ॥

गौरीमिति ॥ उद्वहेत्—दद्यात्। * लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥ २० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये तृतीयेंशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

इत्याह भगवानौर्वस्सगराय महात्मने। सदाचारं पुरा सम्यङ्‌ मैत्रेय परिपृच्छते॥ १॥
मयाऽप्येतदशेषेण कथितं भवतो द्विज। समुल्लंघ्य सदाचारं कश्चिन्नाप्नोति शोभनम्॥ २॥
मैत्रेयः—षण्डापविद्धप्रमुखा (कथिता भगवंस्त्वया) विदिता भगवन्मया।
उदक्याद्याश्च मे सम्यङ्‌ नग्नमिच्छामि वेदितुम्॥ ३॥
को नग्नः किंसमाचारो नग्नसंज्ञां नरो लभेत्। नग्नस्वरूपमिच्छामि यथावत्कथितं त्वया।
श्रोतुं धर्मभृतां श्रेष्ठ न ह्यस्त्यविदितं तव॥ ४॥

श्रीपराशरः—

ऋग्यजुस्सामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विज। एतामुज्झति यो मोहात्स नग्नः पातकी स्मृतः॥ ५॥
त्रयी समस्तवर्णानां द्विज संवरणं यतः। नग्नो भवत्युज्झितायां मतस्तस्यां न संशयः॥ ६॥
इदं च श्रूयतामन्यद्भीष्माय महात्मने। कथयामास धर्मज्ञो वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः॥ ७॥
मयापि तस्य गदतश्श्रुतमेतन्महात्मनः। नग्नसंबंधि मैत्रेय यत्पृष्टोऽहमिह त्वया॥ ८॥
देवासुरमभूद्युद्धं द्विव्यमब्दशतं पुरा। तस्मिन्पराजिता देवा दैत्यैर्ह्रादपुरोगमैः॥ ९॥
क्षीरोदस्योत्तरं कूलं गत्वाऽतप्यन्त वै तपः। विष्णोराराधनार्थाय जगुश्चेमं स्तवं तदा॥ १०॥
देवाः—आराधनाय लोकानां विष्णोरीशस्य यां गिरम्। वक्ष्यामो भगवानद्य तया विष्णुः प्रसीदतु॥११॥
यतो भूतान्यशेषाणि प्र(भू)सूतानि महात्मनः। यस्मिंश्च लयमेष्यन्ति कस्तं स्तोतुमिहेश्वरः॥ १२॥
तथाऽप्यरातिविध्वंसध्वस्तवीर्याभयार्थिनः। त्वां स्तोष्यामस्तवोक्तीनां याथा(र्थ्यं)र्थ्यं नैव गोचरे॥१३॥
त्वमुर्वी सलिलं वह्निर्वायुराकाशमेव च। समस्तमन्तःकरणं प्रधानं तत्परः पुमान्॥ १४॥
एकं तवैतद्भूतात्मन्मूर्तामूर्तमयं वपुः। आब्रह्मस्तंबपर्यंतं स्थानकालविभेदवत्॥ १५॥
तत्रेशं तव यत्पूर्वं त्वन्नाभिकमलोद्भवम्। रूपं विश्वोपकाराय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः॥ १६॥
शक्रार्करुद्रवस्वश्विमरुत्सोमादिभेदवत्। वयमेकं स्वरूपं ते तस्मै देवात्मने नमः॥ १७॥
दंभप्रायमसंबोधि तितिक्षादमवर्जितम्। यद्रूपं तव गोविंद तस्मै दैत्यात्मने नमः॥ १८॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

त्रयीति॥ त्रयी न वस्त्रादिवदावरणमात्रं, किं तु संवरणं—सर्वदुःखनिवारकम्; अतस्तत्त्यागी नग्नः न तु दिगंबर इत्यर्थः॥ १—१२॥ तथापीति॥ तव याथा(र्थ्य)र्थ्यम् उक्तीनां न गोचर इत्यर्थः॥ १३॥

त्वमुर्वीति॥ समस्तमन्तःकरणं—मनोबुद्ध्यहंकाराः॥ १४॥

एकमित्यादि॥ स्थानकालविभेदवत्—स्थानकालविशेषाभ्यां युक्तम्। एतदिति जगन्निर्दिश्यते। एवंभूतं जगत्तवैकं वपुरित्यर्थः। जगत्सर्वं शरीरं ते, तव ब्रह्मात्मने नमः इत्यन्वयः। अत्रात्मशब्दो रूपवचनः॥१५—१८॥

नातिज्ञानवहा यस्मिन्नाड्यस्स्तिमिततेजसि । शब्दादिलोभि यत्तस्मै तुभ्यं यक्षात्मने नमः ॥ १९ ॥
क्रौर्यं मायामयं घोरं यच्च रूपं तवासितम् । निशाचरात्मने तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ २० ॥
स्वर्गस्थधर्मिसद्धर्मफलोपकरणं तव । धर्माख्यं च तथा रूपं नमस्तस्मै जनार्दन ॥ २१ ॥
हर्षप्रायमसंसर्गि गतिमद्गमनादिषु । सिद्धा(र्थे)ख्यं तव यद्रूपं तस्मै सिद्धात्मने नमः ॥ २२ ॥
अतितिक्षायनं क्रूरमुपभोगसहं हरे । द्विजिह्वं तव यद्रूपं तस्मै नागात्मने नमः ॥ २३ ॥
अवबोधि च यच्छान्तमदोषमपकल्मषम् । ऋषिरूपात्मने तस्मै विष्णुरूपाय ते नमः ॥ २४ ॥
भक्षयत्यथ कल्पान्ते भूतानि यदवारितम् । त्वद्रूपं पुण्डरीकाक्ष तस्मै कालात्मने नमः ॥ २५ ॥
संभक्ष्य सर्वभूतानि देवादीन्यविशेषतः । नृत्यत्यन्ते च यद्रूपं तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥ २६ ॥
प्रवृत्त्या रजसो यच्च कर्मणां करणात्मकम् । जनार्दन नमस्तस्मै त्वद्रूपाय नरात्मने ॥ २७ ॥
अष्टविंशद्वधोपेतं यद्रूपं तामसं तव । उन्मार्गगामि सर्वात्मंस्तस्मै वश्यात्मने नमः ॥ २८ ॥
यज्ञाङ्गभूतं यद्रूपं जगतः स्थितिसाधनम् । वृक्षादिभेदैष्षड्भेदि तस्मै मुख्यात्मने नमः ॥ २९ ॥
तिर्यङ्मनुष्यदेवादिव्योमशब्दादिकं च यत् । रूपं तवादेः सर्वस्य तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ३० ॥

प्रधानबुद्ध्यादिमयादशेषाद्यदन्यदस्मात्परमं परात्मन् ।
रूपं तवाद्यं यदनन्यतुल्यं तस्मै नमः कारणकारणाय ॥ ३१ ॥
शुक्लादिदीर्घादिघनादिहीनमगोचरं यच्च विशेषणानाम् ।
शुद्धातिशुद्धं परमर्षिदृश्यं रूपाय तस्मै भगवन्नताः स्मः ॥ ३२ ॥

नातिज्ञानेति ॥ यक्षाणां नाड्यो हि नाधिकज्ञानवाहिन्यः । स्तिमिततेजसि—स्तब्धविवेके । नाड्य इति पाठे यस्मिन् यक्षरूपे नृत्तादिस्तब्धविवेके, जना नातिज्ञानधराः सन्तीत्यर्थः ॥ १९, २० ॥

स्वर्गस्थ इति ॥ स्वर्गस्थानां धर्मिणां-सुकृतिनां सद्धर्मफलस्य सुखादेर्यदुपकरणं प्रापकं धर्माख्यं रूपम् ॥ २१ ॥ हर्षप्रायमिति ॥ गतिमत्—गमनशीलं, गमनादिष्वसंसर्गि—अस्खलितम् ॥ २२ ॥

अतितिक्षायनमिति ॥ उपभोगसहम्—उपभोगसमर्थम् ॥ २३ ॥

अवबोधीति ॥ अदोषं— रागादिरहितम् । ऋषिरूपस्यात्मने । विष्णुरूपाय—व्यासरूपाय ॥२४—२६॥

प्रवृत्त्येति ॥ करणात्मकम्—अनुष्ठानात्मकम् । नरात्मने—मनुष्यरूपाय ॥ २७ ॥

अष्टाविंशदिति ॥ अष्टाविंशद्वधः प्रथमांशे उक्तः ॥ २८ ॥

यज्ञांगभूतमिति ॥ षड्भेदि— वृक्षगुल्मलतावीरुत्तृणगिरिभेदैः । दृषदुपलादीनामपि यज्ञांगत्वमस्ति । मुख्यात्मने । मुख्यत्वं च तत्रैवोक्तम् ॥ २९, ३० ॥

प्रधानेति ॥ प्रधानेत्यादिना समष्टिपुरुषरूपमुच्यते। कारणकारणाय—कारणमव्यक्तं तस्य कारणं पुरुषः * अव्यक्तमक्षरे लीयते * इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

मुक्तस्वरूपमाह—शुक्लेति ॥ प्रकृत्यपेक्षया शुद्धो बद्धः, तदपेक्षया मुक्तोऽतिशुद्धः ॥ ३२ ॥

यन्नः शरीरेषु यदन्यदेहेष्वशेषवस्तुष्वजम(व्य)क्षयं यत् ।
यस्माच्च नान्यद्व्यतिरिक्तमस्ति ब्रह्मस्वरूपाय नताः स्म तस्मै ॥ ३३ ॥

सकलमिदमजस्य यस्य रूपं परमपदात्मवतस्सनातनस्य ।
तमनिधनमशेषबीजभूतं प्रभुममलं प्रणतास्स्म वासुदेवम् ॥ ३४ ॥

श्रीपराशरः—

स्तोत्रस्य चावसाने ते ददृशुः परमेश्वरम् । शंखचक्रगदापाणिं गरुडस्थं सुरा हरिम् ॥ ३५ ॥
तमूचुस्सकला देवाः प्रणिपातपुरस्सरम् । प्रसीद नाथ दैत्येभ्यस्त्राहि नश्शरणार्थिनः ॥ ३६ ॥
त्रैलोक्ययज्ञभागाश्च दैत्यैर्ह्रादपुरोगमैः । हृता नो ब्रह्मणोऽप्याज्ञामुल्लंघ्य परमेश्वर ॥ ३७ ॥
यद्यप्यशेषभूतस्य वयं ते च तवांशजाः । तथाप्यविद्याभेदेन भिन्नं पश्यामहे जगत् ॥ ३८ ॥
स्ववर्णधर्माभिरता वेदमार्गानुसारिणः । न शक्यास्तेऽरयो हन्तुमस्माभिस्तपसा(न्वि)वृताः ॥ ३९ ॥
तमुपायमशेषात्मन्नस्माकं दातुमर्हसि । येन तानसुरान्हन्तुं भवेम भगवन्क्षमाः ॥ ४० ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः । समुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सुरोत्तमान् ॥ ४१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मायामोहोऽयमखिलान्दैत्यांस्तान्मोहयिष्यति । ततो वध्या भविष्यन्ति वेदमार्गबहिष्कृताः ॥ ४२ ॥
स्थितौ स्थितस्य मे वध्या यावन्तः परिपंथिनः । ब्रह्मणो ह्यधिकारस्य देवा दैत्यादिकाः सुराः ॥४३॥
तद्गच्छत न भीः कार्या मायामोहोऽयमग्रतः । गच्छन्नद्योपकाराय भवतां भविता सुराः ॥ ४४ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्ताः प्रणिपत्यैनं ययुर्देवा यथागतम् । मायामोहोऽपि तैस्सार्द्धं ययौ यत्र महासुराः ॥ ४५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

परस्वरूपमाह—यन्न इति ॥ यस्मादन्यद्व्यतिरिक्तं नास्ति—पृथक्सिद्धमतदात्मकं यस्माद्व्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्यथा अन्यतरपदवैयर्थ्यं निगमयति—सकलमिति ॥ सकलं—सचेतनमिदं जगत् परमपदं तत्रत्या आत्मानश्च यस्य रूपं स परमपदात्मवान् । अनेन श्लोकेनोभयविभूतिमत्त्वमुक्तमित्यनुसंधेयम् । अशेष-बीजत्वम् अशेषरूपत्वहेतुः ॥ ३४—४५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये तृतीयेंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीपराशरः—

तपस्यभिरतान्सोऽथ मायामोहो महासुरान् । मैत्रेय ददृशे गत्वा नर्मदातीरसंश्रितान् ॥ १ ॥

ततो दिगंबरो मुण्डो बर्हिपिच्छधरो द्विज । मायामोहोऽसुरान् श्लक्ष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

मायामोहः—

हे दैत्यपतयो ब्रूत यदर्थं तप्यते तपः । ऐहिकार्थं नु पारत्र्यं तपसः फलमिच्छथ ॥ ३ ॥

असुरा :—

पारत्र्यफललाभाय तपश्चर्या महामते । अस्माभिरियमारब्धा किं वा तेऽत्र विवक्षितम् ॥ ४ ॥

मायामोह उवाच—

कुरुध्वं मम वाक्यानि यदि मुक्तिमभीप्सथ । अर्हध्वमेनं धर्मं च मुक्तिद्वारमसंवृतम् ॥ ५ ॥

धर्मो विमुक्तेरर्होऽयं नैतस्मादपरो वरः । अत्रैव संस्थिताः स्वर्गं विमुक्तिं वा गमिष्यथ ॥ ६ ॥

अर्हध्वं धर्ममेतं च सर्वे यूयं महाबलाः ॥ ७ ॥

श्रीपराशरः—

एवंप्रकारैर्बहुभिर्युक्ति(चोदन) दर्शनचर्चितैः । मायामोहेन ते दैत्या वेदमार्गादपाकृताः ॥ ८ ॥

धर्मायैतदधर्माय सदेतन्न सदित्यपि । विमुक्तये त्विदं नैतद्विमुक्तिं संप्रयच्छति ॥ ९ ॥

परमार्थोऽयमत्यर्थं परमार्थो न चाप्ययम् । कार्यमेतदकार्यं च नैतदेवं स्फुटं त्विदम् ॥ १० ॥

दिग्वाससामयं धर्मो धर्मोऽयं बहुवाससाम् ॥ ११ ॥

इत्यनेकान्तवादं च मायामोहेन नैकधा । तेन दर्शयता दैत्यास्स्वधर्मं त्याजिता द्विज ॥ १२ ॥

अर्हतैतं महाधर्मं मायामोहेन ते यतः । प्रोक्तास्तमाश्रिता धर्ममर्ह(न्त)तास्तेन तेऽभवन् ॥ १३ ॥

त्रयीधर्मसमुत्सर्गं मायामोहेन तेऽसुराः । कारितास्तन्मया ह्यासंस्ततोऽन्ये तत्प्रचोदिताः ॥ १४ ॥

तैरप्यन्ये परे तैश्च तैरप्यन्ये परे च तैः । अल्पैरहोभिस्संत्यक्ता तैर्दैत्यैः प्रायशस्त्रयी ॥ १५ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः

धर्म इति ॥ अत्रैव—धर्मे ॥ १—७ ॥

एवमिति ॥ एवंप्रकारैः—नैतद्युक्तिसहमित्यादिना विवरिष्यमाणैः । युक्तिचोदनचर्चितैः—तर्कागमविचारैः । युक्तिर्दर्शनतर्कितैरिति पाठे, युक्तिर्योग्यता, दर्शनं प्रत्यक्षं, तर्कितं तर्कः ॥ ८ ॥

धर्मायेति ॥ धर्मायेत्यादिनैकधेत्यन्तं विकल्पोदाहरणसप्तकम् । सप्तधा ह्यनेकान्तवादिनामार्हतानां सप्तभंगी स्याद्वादः—स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादनिर्वचनीयं, स्यादस्ति चानिर्वचनीयं, स्यान्नास्ति चानिर्वचनीयं, स्यादस्ति च नास्ति चानिर्वचनीयमिति ॥ ९—१५ ॥

पुनश्च रक्तांबरधृङ्ग मायामोहो जितेन्द्रियः । अन्यानाहासुरान् गत्वा मृद्वल्पमधुराक्षरम् ॥ १६ ॥
स्वर्गार्थं यदि वो वाञ्छा निर्वाणार्थमथासुराः । तदलं पशुघातादिदुष्टधर्मैर्निबोधत ॥ १७ ॥
विज्ञानमयमेवैतदशेषमवगच्छत । बुध्यध्वं मे वचः सम्यग्बुधैरेवमिहोदितम् ॥ १८ ॥
जगदेतदनाधारं भ्रान्तिज्ञानार्थतत्परम् । रागादिदुष्टमत्यर्थं भ्राम्यते भवसंकटे ॥ १९ ॥
एवं बुध्यत बुध्यध्वं बुध्यतैवमितीरयन् । मायामोहः स दैतेयान्धर्ममत्याजयन्निजम् ॥ २० ॥
नानाप्रकारवचनं स तेषां युक्तियोजितम् । तथातथाऽवदद्धर्मं तत्यजुस्ते यथायथा ॥ २१ ॥
तेऽप्यन्येषां तथैवोचुरन्यैरन्ये तथोदिताः । मैत्रेय तत्यजुर्धर्मं वेदस्मृत्युदितं परम् ॥ २२ ॥
अन्यानप्यन्यपाषण्डप्रकारैर्बहुभिर्द्विज । दैतेयान्मोहयामास मायामोहोऽतिमोहकृत् ॥ २३ ॥
स्वल्पेनैव हि कालेन मायामोहेन तेऽसुराः । मोहितास्तत्यजुस्सर्वां त्रयीमार्गाश्रितां कथाम् ॥ २४ ॥
केचिद्विनिन्दां वेदानां देवानामपरे द्विज । यज्ञकर्मकलापस्य तथाऽन्ये च द्विजन्मनाम् ॥ २५ ॥
नैतद्युक्तिसहं वाक्यं हिंसा धर्माय चेष्यते । हवींष्यनलदग्धानि फलायेत्यर्भकोदितम् ॥ २६ ॥
यज्ञैरनेकैर्देवत्वमवाप्येन्द्रेण भुज्यते । शम्यादि यदि चेत्काष्ठं तद्वरं पत्रभुक्पशुः ॥ २७ ॥
निहतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिर्यदीष्यते । स्वपिता यजमानेन किन्नु तस्मान्न हन्यते ॥ २८ ॥
तृप्तये जायते पुंसो भुक्तमन्येन चेत्ततः । दद्याच्छ्राद्धं श्रमायान्नं न वहेयुः प्रवासिनः ॥ २९ ॥
जनश्रद्धेयमित्येतदवगम्य ततोऽत्र वः । उपेक्षा श्रेयसे वाक्यं रोचतां यन्मयेरितम् ॥ ३० ॥

पुनरिति ॥ पुनश्चेति बौद्धमतारंभः ॥ १६, १७ ॥

विज्ञानमयमिति ॥ तत्र विज्ञानमयमिति योगाचाराणामात्मख्यातिपक्षोक्तिः ॥ १८ ॥

जगदिति ॥ जगदेतदनाधारमिति निरधिष्ठानौ भ्रांतिज्ञानतदर्थाविति माध्यमिकानां शून्यख्यातिपक्षोक्तिः ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ बुध्यतेरावृत्तिर्बौद्धत्वनिरुक्त्यर्था ॥ २०—२५ ॥

नेति ॥ अधर्ममयी—हिंसा धर्माय चेष्यत इति वाक्यं निर्युक्तिकम् । नेष्यत इति पाठे एतदग्नीषोमीयपशुहिंसाविधिवाक्यं न युक्तिसहम् । यतो * न हिंस्यात्सर्वा(णि) भूतानि * इति श्रुत्यैव हिंसा धर्माय नेष्यते ॥ २६ ॥

यज्ञैरिति ॥ शम्यादीति । तद्वरं स्वर्गं गत्वाऽपि सकंटकशम्यादिकाष्ठभक्षकात्तस्मादिन्द्रान्मृदु तत्पत्रमिहैवादञ्छागो वरम्—बुद्धिमान् । * दैवादृते वरश्श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक् प्रिये * इत्यमरः ॥ २७ ॥

निहतस्येति ॥ यज्ञे निहतस्य पशोरपि स्वर्गसिद्धेः तद्धिंसा न दोषाय चेत्तर्हि अन्यस्य पशोर्वधाद्वरं स्वपितुरेव यज्ञे वधः । यदीष्यत इति पाठे यस्मादेवं श्रुत्येष्यते तस्मात्तत्पिता किं न हन्यत इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

तृप्तय इति ॥ अन्यभुक्तमन्यस्य तृप्तेर्जायत इति कृत्वा श्राद्धं कुर्याच्चेत्पुत्रादिः तर्हि, प्रोषिताः श्रमावहमन्नं न वहेयुः, ग्रामस्थाने केनचिद्भुक्तेऽपि प्रोषितस्य तृप्तेः । दद्याच्छ्राद्धमिति सम्यक्पाठः ॥ २९ ॥

जनश्रद्धेयमिति ॥ तस्मादेतद्यागादिकं युक्तिहीनं प्राकृतजनश्रद्धेयमित्यवगम्यात्रोपेक्षा श्रेयसे ॥ ३० ॥

न ह्याप्तवादा नभसो निपतन्ति महीं सुराः। युक्तिमद्वचनं ग्राह्यं मयाऽन्यैश्च भवद्विधैः ॥ ३१ ॥
मायामोहेन ते दैत्याः प्रकारैर्बहुभिस्तथा। वृथापिता यथा नैषां त्रयीं कश्चिदरोचयत् ॥ ३२ ॥
इत्थमुन्मार्गयातेषु तेषु दैत्येषु तेऽमराः। उद्योगं परमं कृत्वा युद्धाय समुपस्थिताः ॥ ३३ ॥
ततो देवासुरं युद्धं पुनरेवाभवद्द्विज। हताश्च तेऽसुरा देवैः सन्मार्गपरिपंथिनः ॥ ३४ ॥
सद्धर्मकवचस्तेषामभूद्यः प्रथमं द्विज। तेन रक्षाऽभवत्पूर्वं नेशुर्नष्टे च तत्र ते ॥ ३५ ॥
ततो मैत्रेय तन्मार्गवर्तिनो येऽभवञ्जनाः। नग्नास्ते तैर्यतस्त्यक्तं त्रयी संवरणं यथा।
कृताश्च तेऽसुरा देवैर्नाना वेदविनिन्दकाः ॥ ३६ ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाश्रमी। परिव्राड् वा चतुर्थोऽत्र पंचमो नोपपद्यते ॥ ३७ ॥
यस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते। परिव्राट् वापि मैत्रेय स नग्नः पापकृन्नरः ॥ ३८ ॥
नित्यानां कर्मणां विप्र यस्य हानिरहर्निशम्। अकुर्वन्विहितं कर्म शक्तः पतति तद्दिने ॥ ३९ ॥
प्रायश्चित्तेन महता शुद्धिमाप्नोत्यनापदि। पक्षं नित्यक्रियाहानेः कर्ता मैत्रेय मानवः ॥ ४० ॥
संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते। तस्यावलोकनात्सूर्यो निरीक्ष्यस्साधुभिस्सदा ॥ ४१ ॥
स्पृष्टे स्नानं सचेलं स्यात् शुद्धेर्हेतुर्महामते। पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्मणः ॥ ४२ ॥
देवर्षिपितृभूतानि यस्य विप्रस्य वेश्मनि। प्रयान्त्यनर्चितान्यत्र लोके तस्मान्न पापकृत् ॥ ४३ ॥
देवादिनिश्वासहतं शरीरं यस्य वेश्म च। न तेन संकरं कुर्याद्गृहासनपरिच्छदैः ॥ ४४ ॥
संभाषणानुप्रश्नादि सहास्यां चैव कुर्वतः। जायते तुल्यता तस्य तेनैव द्विज वत्सरात् ॥ ४५ ॥
अथ भुंक्ते गृहे तस्य करोत्यास्यां तथासने। शेते चाप्येकशयने स सद्यस्तत्समो भवेत् ॥ ४६ ॥
देवतापितृभूतानि तथाऽनभ्यर्च्य योऽतिथीन्। भुंक्ते स पातकं भुंक्ते निष्कृतिस्तस्य नेष्यते ॥ ४७ ॥
ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णास्स्वधर्मादन्यतोमुखाः। यान्ति ते नग्नसंज्ञां तु हीनकर्मस्ववस्थिताः ॥ ४८ ॥
चतुर्णां यत्र वर्णानां मैत्रेयात्यन्तसंकरः। तत्रास्था साधुवृत्तीनामुपघाताय जायते ॥ ४९ ॥
अनभ्यर्च्य ऋषीन्देवान्पितृभूतातिथींस्तथा। यो भुंक्ते तस्य सँल्लापात्पतन्ति नरके नराः ॥ ५० ॥
तस्मादेतान्नरो नग्नांस्त्रयीसंत्यागदूषितान्। सर्वदा वर्जयेत्प्राज्ञ आलापस्पर्शनादिषु ॥ ५१ ॥
श्रद्धावद्भिः कृतं यत्नाद्देवान्पितृपितामहान्। न प्रीणयति तच्छ्राद्धं यद्येभिरवलोकितम् ॥ ५२ ॥

नन्वपौरुषेयत्वाद्वेदवाक्यं प्रमाणम्; अतस्तदुक्तं यज्ञाद्यनुष्ठेयं न तु त्वदुक्तमित्याशंक्य वेदस्यापौरुषेयत्वमेव नोपपन्नमित्याह- न हीति ॥ आप्तवादाः—प्रमाणवाक्यानि ॥ ३१–३६ ॥

ब्रह्मचारीति ॥ आश्रमी इति ब्रह्मचार्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। आदिभरतस्तु नैष्ठिक इति तत्रैव दर्शितः ॥ ३७–६९ ॥

श्रूयते च पुरा ख्यातो राजा शतधनुर्भुवि । पत्नी च शैव्या तस्याभूदतिधर्मपरायणा ॥ ५३ ॥
पतिव्रता महाभागा सत्यशौचदयान्विता । सर्वलक्षणसंपन्ना विनयेन नयेन च ॥ ५४ ॥
स तु राजा तया सार्धं देवदेवं जनार्दनम् । आराधयामास विभुं परमेण समाधिना ॥ ५५ ॥
होमैर्जपैस्तथा दानैरुपवासैश्च भक्तितः । पूजाभिश्चानु दिवसं तन्मना नान्यमानसः ॥ ५६ ॥
एकदा तु समं स्नातौ तौ तु भार्यापती जले । भागीरथ्यास्समुत्तीर्णौ कार्त्तिक्यां समुपोषितौ ।
पाषण्डिनमपश्येतामायान्तं संमुखं द्विज ॥ ५७ ॥
चापाचार्यस्य तस्यासौ सखा राज्ञो महात्मनः । अतस्तद्गौरवात्तेन सहालापमथाकरोत् ॥ ५८ ॥
न तु सा वाग्यता देवी तस्य पत्नी पतिव्रता । उपोषिताऽस्मीति रविं तस्मिन्दृष्टे ददर्श ह ॥ ५९ ॥
समागम्य यथान्यायं दंपती तौ यथाविधि । विष्णोः पूजादिकं सर्वं कृतवन्तौ द्विजोत्तम ॥ ६० ॥
कालेन गच्छता राजा ममारासौ सपत्नजित् । अन्वारुरोह तं देवी चितास्थं भूपतिं पतिम् ॥ ६१ ॥
स तु तेनापचारेण श्वा जज्ञे वसुधाधिपः । उपोषितेन पाषंडसल्लापो यत्कृतोऽभवत् ॥ ६२ ॥
सा तु जातिस्मरा जज्ञे काशीराजसुता शुभा । सर्वविज्ञानसंपूर्णा सर्वलक्षणपूजिता ॥ ६३ ॥
तां पिता दातुकामोऽभूद्वराय विनिवारितः । तयैव तन्व्या विरतो विवाहारंभतो नृपः ॥ ६४ ॥
ततस्सा दिव्यया दृष्ट्या दृष्ट्वा श्वानं निजं पतिम् । विदिशाख्यं पुरं गत्वा तदवस्थं ददर्श तम् ॥ ६५ ॥
तं दृष्ट्वैव महाभागं श्वभूतं तु पतिं तथा । ददौ तस्मै वराहारं सत्कारप्रवणं शुभा ॥ ६६ ॥
भुञ्जन्दत्तं तया सोऽन्नमतिमृष्टमभीप्सितम् । स्वजातिललितं कुर्वन्बहु चाटु चकार वै ॥ ६७ ॥
अतीव व्रीडिता बाला कुर्वता चाटु तेन सा । प्रणामपूर्वमाहेदं दयितं तं कुयोनिजम् ॥ ६८ ॥
स्मर्यतां तन्महाराज दाक्षिण्याल्लपितं त्वया । येन श्वयोनिमापन्नो मम चाटुकरो भवान् ॥ ६९ ॥
पाषण्डिनं समाभाष्य तीर्थस्नानादनन्तरम् । प्राप्तोऽसि कुत्सितां योनिं किन्न स्मरसि तत्प्रभो ॥ ७० ॥

श्रीपराशरः—

तयैवं स्मारिते तस्मिन्पूर्वजातिकृते तदा । दध्यौ चिरमथावाप निर्वेदमतिदुर्लभम् ॥ ७१ ॥
निर्विण्णचित्तस्स ततो निर्गम्य नगराद्बहिः । मरुप्रपतनं कृत्वा सार्गालीं योनिमागतः ॥ ७२ ॥
सापि द्वितीये संप्राप्ते वीक्ष्य दिव्येन चक्षुषा । ज्ञात्वा सृगालं तं द्रष्टुं ययौ कोलाहलं गिरिम् ॥ ७३ ॥
तत्रापि दृष्ट्वा तं प्राह सार्गालीं योनिमागतम् । भर्तारमतिचार्वंगी तनया पृथिवीक्षितः ॥ ७४ ॥
अपि स्मरसि राजेन्द्र श्वयोनिस्थस्य यन्मया । प्रोक्तं ते पूर्वचरितं पाषण्डालापसंश्रयम् ॥ ७५ ॥
पुनस्तयोक्तं स ज्ञात्वा सत्यं सत्यवतां वरः । कानने स निराहारस्तत्याज स्वं कलेवरम् ॥ ७६ ॥

स्मर्यतामिति ॥ चाटु—प्रीतिचेष्टा, स्मर्यताम् ॥ ७०, ७१ ॥
निर्विण्णचित्त इति ॥ मरुप्रपतनं—गिरितटात्पातः ॥ ७२–७६ ॥

भूयस्ततो वृको जज्ञे गत्वा तं निर्जने वने । स्मारयामास भर्तारं पूर्ववृत्तमनिन्दिता ॥ ७७ ॥
न त्वं वृको महाभाग राजा शतधनुर्भवान् । श्वा भूत्वा त्वं सृगालोऽभूर्वृकत्वं सांप्रतं गतः ॥ ७८ ॥
स्मारितेन यदा त्यक्तस्तेनात्मा गृध्रतां गतः । अपापा सा पुनश्चैनं बोधयामास भामिनी ॥ ७९ ॥
नरेन्द्र स्मर्यतामात्मा ह्यलं ते गृध्रचेष्टया । पाषण्डालापजातोऽयं दोषो यद्गृध्रतां गतः ॥ ८० ॥
ततः काकत्वमापन्नं समनन्तरजन्मनि । उवाच तन्वी भर्तारमुपलभ्यात्मयोगतः ॥ ८१ ॥
अशेषभूभृतः पूर्वं वश्या यस्मै बलिं ददुः । स त्वं काकत्वमापन्नो जातोऽद्य बलिभुक् प्रभो ॥ ८२ ॥
एवमेव बकत्वेऽपि स्मारितस्स पुरातनम् । तत्याज भूपतिः प्राणान्मयूरत्वमवाप च ॥ ८३ ॥
मयूरत्वे ततस्सा वै चकारानुगतिं शुभा । दत्तैः प्रतिक्षणं भोज्यैर्बाला तज्जातिभोजनैः ॥ ८४ ॥
ततस्तु जनको राजा वाजिमेधं महाक्रतुम् । चकार तस्यावभृथे स्नापयामास तं तदा ॥ ८५ ॥
सस्नौ स्वयं च तन्वङ्गी स्मारयामास चापि तम् । यथाऽसौ श्वसृगालादियोनिं जग्राह पार्थिवः ॥८६॥
स्मृतजन्मक्रमस्सोऽथ तत्याज स्वकलेवरम् । जज्ञे स जनकस्यैव पुत्रोऽसौ सुमहात्मनः ॥ ८७ ॥
ततस्सा पितरं तन्वी विवाहार्थमचोदयत् । स चापि कारयामास तस्या राजा स्वयंवरम् ॥ ८८ ॥
स्वयंवरे कृते सा तं संप्राप्तं पतिमात्मनः । वरयामास भूयोऽपि भर्तृभावेन भामिनी ॥ ८९ ॥
बुभुजे च तया सार्द्धं स भोगान्नृपनन्दनः । पितर्युपरते राज्यं विदेहेषु चकार सः ॥ ९० ॥
इयाज यज्ञान्सुबहून्ददौ दानानि चार्थिनाम् । पुत्रानुत्पादयामास युयुधे च सहारिभिः ॥ ९१ ॥
राज्यं भुक्त्वा यथान्यायं पालयित्वा वसुंधराम् । तत्याज स प्रियान्प्राणान्संग्रामे धर्मतो नृपः ॥९२॥
ततश्चितास्थं तं भूयो भर्तारं सा शुभेक्षणा । अन्वारुरोह विधिवद्यथापूर्वं मुदान्विता ॥ ९३ ॥
ततोऽवाप तया सार्धं राजपुत्र्या स पार्थिवः । ऐन्द्रानतीत्य वै लोकाँल्लोकान्कामदुहोऽक्षयान् ॥९४॥
स्वर्गाक्षयत्वमतुलं दांपत्यमतिदुर्लभम् । प्राप्तं पुण्यफलं प्राप्य संशुद्धिं तां द्विजोत्तम ॥ ९५ ॥
एष पाषण्डसंभाषाद्दोषः प्रोक्तो मया द्विज । तथाऽश्वमेधावभृथस्नानमाहात्म्यमेव च ॥ ९६ ॥
तस्मात्पाषण्डिभिः पापैरालापस्पर्शनं त्यजेत् । विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः ॥ ९७ ॥
क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते । तस्यावलोकनात्सूर्यं प्रपश्येन्मतिमान्नरः ॥ ९८ ॥
किं पुनर्यैस्तु संत्यक्ता त्रयी सर्वात्मना द्विज । पाषण्डभोजिभिः पापैर्वेदवादविरोधिभिः ॥ ९९ ॥
सहालापस्तु संसर्गः सहास्या चातिपापिनी । पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥ १०० ॥

भूय इति ॥ वृकः—वनश्वा ॥ ७७–८१ ॥ अशेषेति ॥ बलिः—उपहारः पिण्डश्च ॥ ८२–९३ ॥
ऐन्द्रान् लोकानतीत्य कामदुहो लोकानवापेत्यन्वयः ॥ ९४ ॥
स्वर्गेति ॥ दांपत्यं—मिथुनं, तां–पूर्वोक्तां संशुद्धिं प्राप्य पुण्यफलमतुलं स्वर्गाक्षयत्वं प्राप्तमित्यन्वयः ॥ ९५–९८ ॥ किं पुनरीति ॥ पाषण्डान् भोजयन्ति, तदन्नं भुञ्जत इति वा पाषण्डभोजिनः ॥ ९९, १०० ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान्वैडालव्रतिकाञ्छठान् । हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ १०१ ॥

दूरतस्तैस्तु संपर्कस्त्याज्यश्चाप्यतिपापिभिः । पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान्परिवर्जयेत् ॥ १०२ ॥

एते नग्नास्तवाख्याता दृष्टाः श्राद्धोपघातकाः । येषां संभाषणात्पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥ १०३ ॥

एते पाषण्डिनः पापा न ह्येतानालपेद्बुधः । पुण्यं नश्यति संभाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् ॥ १०४ ॥

पुंसां जटाधरणमौण्ड्यवतां वृथैव मोघाशिनामखिलशौचनिराकृतानाम् ।
तोयप्रदानपितृपिण्डबहिष्कृतानां संभाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ॥ १०५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ समाप्तश्च तृतीयोंऽशः ॥

पाषण्डिन इति ॥ पाषण्डिलक्षणं तूक्तं यथा—* भ्रष्टः स्वधर्मात्पाषण्डो विकर्मस्थो निषिद्धकृत् । यश्च धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ॥ धर्मध्वजः—दंडकमंडल्वादिः धर्मचिह्नम् । * प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम् * तद्व्रतं—तस्य व्रतम् । * प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः॥ संदेहकृद्धेतुभिर्यः सत्कर्मसु स हैतुकः । अर्वाग्दृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥ शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः ॥ इति ॥ १०१—१०४ ॥

पुंसामिति ॥ मोघाशिनां—देवातिथिपितृपूजानुपयुक्तान्नभोजिनाम् ॥ १०५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये तृतीयेंशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥
तृतीयोंऽशः समाप्तः

श्रीमते रामानुजाय नमः

चतुर्थेंऽशे प्रथमोऽध्यायः

मैत्रेयः—भगवन्यन्नैरः कार्यं साधुकर्मण्यवस्थितैः। तन्महं गुरुणाऽऽख्यातं नित्यनैमित्तिकात्मकम् ॥१॥
वर्णधर्मास्तथाऽऽख्याता धर्मा ये चाश्रमेषु च। श्रोतुमिच्छाम्यहं वंशं राज्ञां तद्ब्रूहि मे गुरो ॥ २ ॥
श्रीपराशरः—मैत्रेय श्रूयतामयमनेकयज्वशूरवीरधीरभूपालालंकृतो ब्रह्मादिर्मानवो वंशः ॥ ३ ॥

तदस्य वंशस्यानुपूर्वीमशेषपापप्रक्षालनाय मैत्रेयैतां शृणु ॥ ४ ॥

सकलजगतामादिरनादिभूतस्स ऋग्यजुस्सामादिमयो भगवान् विष्णुः। तस्य ब्रह्मणो मूर्तं स्वरूपं हिरण्यगर्भाख्यो ब्रह्माण्डभूतो भगवान् ब्रह्मा वै प्राग्बभूव ॥ ५ ॥
ब्रह्मणश्च दक्षिणांगुष्ठजन्मा दक्षः प्रजापतिः। दक्षस्याप्यदितिरदितेर्विवस्वान् विवस्वतो मनुः ॥ ६ ॥
मनोरिक्ष्वाकुनृगधृष्टशर्यातिनरिष्यंतनाभागदिष्टकरूषपृषध्राख्या नव पुत्रा बभूवुः ॥ ७ ॥
इष्टिं च मित्रावरुणयोर्मनुः पुत्रकामश्चकार ॥ ८ ॥ तत्र तावदपह्नुते होतुरपचारादिला नाम कन्या बभूव ॥ ९ ॥ सैव च मित्रावरुणयोः प्रसादात्सुद्युम्नो नाम मनोः पुत्रो मैत्रेयासीत् ॥ १० ॥
पुनश्चेश्वरकोपात्स्त्री सती सा तु सोमसूनोर्बुधस्याश्रमसमीपे बभ्राम ॥ ११ ॥
सानुरागश्च तस्यां बुधः पुरूरवसमात्मजमुत्पादयामास॥१२॥ जाते च तस्मिन्नमिततेजोभिः परमर्षिभिरिष्टिमय ऋङ्मयो यजुर्मयस्साममयोऽथर्वणमयस्सर्वमयो मनोमयो ज्ञानमयो विज्ञानमयोऽन्नमयोऽमृतमयो नकिंचिन्मयो भगवान् यज्ञपुरुषस्वरूपी सुद्युम्नस्य पुंस्त्वमभिलषद्भिर्यथावदिष्टस्तत्प्रसादादिला पुनरपि सुद्युम्नोऽभवत् ॥ १३ ॥ तस्याप्युत्कलगयविनतास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ १४ ॥ सुद्युम्नस्तु स्त्रीपूर्वत्वाद्राज्यभागं न लेभे ॥ १५ ॥ तत्पित्रा तु वसिष्ठवचनात्प्रतिष्ठानं नाम नगरं सुद्युम्नाय दत्तं तच्चासौ पुरूरवसे प्रादात् ॥ १६ ॥

चतुर्थेंऽशे प्रथमोऽध्यायः

तृतीयेंऽशे भगवतस्स्थितिहेतुभूतमन्वादिरूपभेदानामधिकारभेद उक्तः। विशेषतश्च जगतः स्थितिहेतुवर्णाश्रमधर्मः सदाचारश्चोक्तः। चतुर्थेंशे तु तत्स्थापकधार्मिकसोमसूर्योद्भवक्षत्रवंशास्तदनुचरितं चोच्यते ॥ १, २ ॥

मैत्रेयेति ॥ वीरः—उत्साही। शूरः—पराभिभावी ॥ ३—५ ॥

ब्रह्मण इति ॥ * अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्षया दुहिता तव तां देवा अन्वजायन्त * इत्यादिश्रुतिसम्मतत्वाद्ब्रह्मदक्षादिक्रम उक्तः। न तु ब्रह्ममरीच्यादिः ॥ ६, ७ ॥

इष्टिं चेति ॥ इक्ष्वाक्वादिपुत्रोत्पत्तेः पूर्वं इष्टिं चकार। तस्मादिक्ष्वाक्वाद्युत्पत्तेः प्राक् इलाजन्म, * अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः ॥ अनुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेष्वेतेषु सुव्रत ॥ * इति वायूक्तेः ॥ ८—१२ ॥

जाते चेति ॥ नकिंचिन्मयः—कर्मकृतदेवादिरूपतत्कृतज्ञानसंकोचादिरहितः ॥ १३—१६ ॥

[तदन्वयाश्च क्षत्रियास्सर्वे दिक्ष्वभवन् ।] पृषध्रस्तु मनुपुत्रो गुरुगोवधाच्छूद्रत्वमगमत् ॥ १७ ॥
मनोः पुत्रः करूषः करूषात्कारूषाः क्षत्रिया महाबलपराक्रमा बभूवुः ॥ १८ ॥
दिष्टपुत्रस्तु नाभागो वैश्यतामगमत्तस्माद्बलंधनः पुत्रोऽभवत् ॥ १९ ॥ बलंधनाद्वत्सप्रीतिरुदारकीर्त्तिः ॥ २० ॥ वत्सप्रीतेः प्रांशुरभवत् ॥ २१ ॥ प्रजापतिश्च प्रांशोरेकोऽभवत् ॥ २२ ॥ ततश्च खनिमित्रः ॥ २३ ॥ तस्माच्चक्षुषः ॥ २४ ॥ चक्षुषाच्चातिबलपराक्रमो विंशोऽभवत् ॥ २५ ॥ ततो विविंशकः ॥ २६ ॥ तस्माच्च खनिनेत्रः ॥ २७ ॥ ततश्चातिविभूतिः ॥ २८ ॥ अतिविभूतेरतिबलपराक्रमः करंधमः पुत्रोऽभवत् ॥ २९ ॥ तस्मादप्यविक्षित् ॥ ३० ॥ अविक्षितोऽप्यतिबलपराक्रमः पुत्रो मरुत्तो नामाऽभवत् । यस्येमावद्यापि श्लोकौ गीयेते ॥ ३१ ॥

मरुत्तस्य यथा यज्ञस्तथा कस्याभवद्भुवि । सर्वं हिरण्मयं यस्य यज्ञवस्त्वतिशोभनम् ॥ ३२ ॥
अमाद्यदिन्द्रस्सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः । मरुतः परिवेष्टारस्सदस्याश्च दिवौकसः ॥ ३३ ॥

स मरुत्तश्चक्रवर्ती नरिष्यन्तनामानं पुत्रमवाप ॥ ३४ ॥ तस्माच्च दमः ॥ ३५ ॥ दमस्य पुत्रो राजवर्धनो जज्ञे ॥ ३६ ॥ राजवर्द्धनात्सुवृद्धिः ॥ ३७ ॥ सुवृद्धेः केवलः ॥ ३८ ॥ केवलात्सुधृतिरभूत् ॥ ३९ ॥ ततश्च नरः ॥ ४० ॥ तस्माच्चंद्रः ॥ ४१ ॥ ततः केवलोऽभूत् ॥ ४२ ॥ केवलाद्बंधुमान् ॥ ४३ ॥ बंधुमतो वेगवान् ॥ ४४ ॥ वेगवतो बुधः ॥ ४५ ॥ ततश्च तृणबिंदुः ॥ ४६ ॥ तस्याप्येका कन्या इलविलानाम ॥ ४७ ॥ ततश्चालंबुसानाम वराप्सरास्तृणबिंदुं भेजे ॥ ४८ ॥ तस्यामप्यस्य विशालो जज्ञे यः पुरीं विशालां निर्ममे ॥ ४९ ॥ हेमचंद्रश्च विशालस्य पुत्रोऽभवत् ॥ ५० ॥ ततश्चंद्रः ॥ ५१ ॥ तत्तनयो धूम्राक्षः ॥ ५२ ॥ तस्यापि सृंजयोऽभूत् ॥ ५३ ॥ सृंजयात्सहदेवः ॥ ५४ ॥ ततश्च कृशाश्वो नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ५५ ॥ सोमदत्तः कृशाश्वाज्जज्ञे यो दशाश्वमेधानाजहार ॥ ५६ ॥ तत्पुत्रो जनमेजयः ॥ ५७ ॥ जनमेजयात्सुमतिः ॥ ५८ ॥ एते वैशालिका भूभृतः ॥ ५९ ॥ श्लोकोऽप्यत्र गीयते ॥ ६० ॥

तृणबिंदोः प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः । दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तोऽतिधार्मिकाः ॥ ६१ ॥
शर्यातेः कन्या सुकन्यानामाभवत् यामुपयेमे च्यवनः ॥ ६२ ॥ आनर्तनामा परमधार्मिकश्शर्यातिपुत्रोऽभवत् ॥ ६३ ॥ आनर्तस्यापि रेवतनामा पुत्रो जज्ञे, योऽसावानर्तविषयं बुभुजे पुरीं च कुशस्थलीमध्युवास ॥ ६४ ॥ रेवतस्यापि रैवतः पुत्रः ककुद्मिनामा धर्मात्मा भ्रातृशतस्य ज्येष्ठोऽभवत् ॥ ६५ ॥ तस्य च रेवतीनाम कन्याऽभवत् ॥ ६६ ॥

स तामादाय कस्येयमर्हतीति भगवन्तमब्जयोनिं प्रष्टुं ब्रह्मलोकं जगाम ॥ ६७ ॥ तावच्च ब्रह्मणोऽन्तिके हाहाहूहूसंज्ञाभ्यां गंधर्वाभ्यामतितानं नाम दिव्यं गांधर्वमगीयत ॥ ६८ ॥

पृषध्र इति ॥ सूचीकटाहन्यायेनाल्पत्वात्प्रथमं पृषध्रादिवंशोक्तिः । बलंधनोत्पत्तेः पश्चान्नाभागस्य वैश्यत्वप्राप्तिः ॥ १७–३२ ॥ अमाद्यदिति ॥ परिवेष्टारः—भोजयितारः ॥ ३३–६६ ॥

स इति ॥ ब्रह्मलोकं जगामेति ॥ ब्रह्मलोकः—सत्यलोकः न तु मेरुस्थः ; यतो रैवते ब्रह्मणोऽन्तिके तिष्ठत्येव मेरुस्थो ब्रह्मा देवैस्सहाष्टाविंशद्द्वापरान्ते कृष्णावतारार्थं क्षीरोदमगमदिति पंचमांशे वक्ष्यति । अतस्सत्यलोकस्थहिरण्यगर्भांशोऽन्यो ब्रह्मा मेरुस्थ इति न विरोधः ॥ ६७, ६८ ॥

तच्च त्रिमार्गपरिवृत्तैरनेकयुगपरिवृ(र्त्ति)त्तीः तिष्ठन्नपि रैवतश्शृण्वन्मुहूर्तमिव मेने ।। ६९ ।।
गीतावसाने च भगवन्तमब्जयोनिं प्रणम्य रैवतः कन्यायोग्यं वरमपृच्छत् ।। ७० ।।
ततश्चासौ भगवानकथयत् कथय योऽभिमतस्ते वर इति ।। ७१ ।। पुनश्च प्रणम्य भगवते तस्मै यथा-भिमतानात्मनस्स वरान् कथयामास क एषां भगवतोऽभिमत इति यस्मै कन्यामिमां प्रयच्छामीति ।। ७२ ।। ततः किंचिदवनतशिरास्ससस्मितं भगवानब्जयोनिराह ।। ७३ ।। य एते भवतोऽभिमता नैतेषां सांप्रतं पुत्रपौत्रापत्यापत्यसंततिरप्यवनीतलेऽस्ति ।। ७४ ।। बहूनि तवात्रैव गांधर्वं शृण्वतश्चतुर्यु-गान्यतीतानि ।। ७५ ।। सांप्रतं महीतलेऽष्टाविंशतितममनोश्चतुर्युगमतीतप्रायं वर्तते ।। ७६ ।। आसन्नो हि कलिः ।। ७७ ।। अन्यस्मै कन्यारत्नमिदं भवतैकाकिनाऽभिमताय देयम् ।। ७८ ।। भवतोऽपि पुत्रमित्रकलत्रमंत्रिभृत्यबंधुबलकोशादयस्समस्ताः कालेनैतेनात्यन्तमतीताः ।। ७९ ।। ततः पुन-रप्युत्पन्नसाध्वसो राजा भगवन्तं प्रणम्य पप्रच्छ ।। ८० ।। भगवन्नेवमवस्थिते मयेयं कस्मै देयेति ।। ८१ ।। ततस्स भगवान् किंचिदवनम्रकंधरः कृताञ्जलिर्भूत्वा सर्वलोकगुरुरंभोजयोनिराह ।। ८२ ।।
ब्रह्मोवाच—न ह्यादिमध्यान्तमजस्य यस्य विद्मो वयं सर्वमयस्य धातुः ।
न च स्वरूपं न परं प्रभावं न चैव सारं परमेश्वरस्य ।। ८३ ।।
कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः । अजन्मनाशस्य सदैकमूर्तेरनामरूपस्य सनातनस्य ।।
यस्य प्रसादादहमच्युतस्य भूतः प्रजासृष्टिकरोऽन्तकारी ।
क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्मात् ।। ८५ ।।
मद्रूपमास्थाय सृजत्यजो यः स्थितौ च योऽसौ पुरुषस्वरूपी ।
रुद्रस्वरूपेण च योऽत्ति विश्वं धत्ते तथाऽनन्तवपुस्समस्तम् ।। ८६ ।।
पाकाय योऽग्नित्वमुपैति लोकान्बिभर्त्ति पृथ्वीवपुरव्ययात्मा ।
शक्रादिरूपी परिपाति विश्वमर्केन्दुरूपश्च तमो हिनस्ति ।। ८७ ।।

तदिति ।। परिवृत्तयः—परिवर्ताः । एते दत्तिलादिषु द्रष्टव्याः । त्रिमार्गपरिवृत्तैः चित्रदक्षिण-धात्र्याख्यास्त्रिमार्गाः तद्विषये कालविशेषयुक्तगीतगानक्रियाभ्याम् । अनेकयुगपरिवृत्तीरिति कालाध्वनोरिति द्वितीया । परिवृत्तीरिति च पाठः ।। ६९—७५ ।। सांप्रतमिति ।। अष्टाविंशतितमं चतुर्युगम ।। ७६—८२ ।।

न हीति ।। स्वरूपं—ज्ञानानंदादिलक्षणम् । प्रभावम्—* पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी * इत्याद्युक्तं प्रभावम् । सारम्—विश्वधारणनियमनादिक्षमं बलम् ।। ८३ ।।

कलेति ।। कलामुहूर्तेत्यनेन * त्रिपादस्यामृतं दिवि * * यत्र पूर्वे साध्यास्संन्ति देवाः * दिव्यं स्थानमजरम् * इत्यादिश्रुतिसिद्धस्य परमपदस्याकालकाल्यत्वमुच्यते । अजन्मनाशस्य—कर्मनिमित्तशरीरग्रहण-तद्वियोगरहितस्य । सदैकमूर्तेः—सदैकरूपस्य । समस्तमूर्तेरिति च पाठः । अनामरूपस्य—कर्मकृतदेवादि नामरूपास्पृष्टस्य ।। ८४ ।।

यस्येति ।। यस्माच्च मध्य इति । स्रष्टृसंहर्त्रोर्मध्ये स्थितिहेतुभूतः पुरुषस्स्वयं परस्माद्यस्माद्रामादिवत् प्रादुर्भूतः ।। ८५—८७ ।।

करोति चेष्टाश्श्वसनस्वरूपी लोकस्य तृप्तिं च जलान्नरूपी ।
ददाति विश्वस्थितिसंस्थितस्तु सर्वावकाशं च नभस्स्वरूपी ॥ ८८ ॥

यस्सृज्यते सर्गकृदात्मनैव यः पाल्यते पालयिता च देवः ।
विश्वात्मकस्संह्रियतेऽन्तकारी पृथक् त्रयस्यास्य च योऽव्ययात्मा ॥ ८९ ॥

यस्मिञ्जगद्यो जगदेतदाद्यो यं चाश्रितोऽस्मिञ्जगति स्वयंभूः ।
स सर्वभूतप्रभवो धरित्र्यां स्वांशेन विष्णुर्नृपतेऽवतीर्णः ॥ ९० ॥

कुशस्थली या तव भूप रम्या पुरी पुराऽभूदमरावतीव ।
सा द्वारका संप्रति तत्र चास्ते स केशवांशो बलदेवनामा ॥ ९१ ॥

तस्मै त्वमेनां तनयां नरेन्द्र प्रयच्छ मायामनुजाय जायाम् ।
श्लाघ्यो वरोऽसौ तनया तवेयं स्त्रीरत्नभूता सदृशो हि योगः ॥ ९२ ॥

श्रीपराशरः—इतीरितोऽसौ कमलोद्भवेन भुवं समासाद्य पतिः प्रजानाम् ।
ददर्श ह्रस्वान् पुरुषान् विरूपानल्पौजसस्स्वल्पविवेकवीर्यान् ॥ ९३ ॥

कुशस्थलीं तां च पुरीमुपेत्य दृष्ट्वाऽन्यरूपां प्रददौ स कन्याम् ।
सीरायुधाय स्फटिकाचलाभवक्षस्थलायातुलधी र्नरेंद्रः ॥ ९४ ॥

उच्चप्रमाणामिति तामवेक्ष्य स्वलांगलाग्रेण स तालकेतुः ।
विनामयामास ततश्च साऽपि बभूव सद्यो वनिता यथाऽन्या ॥ ९५ ॥

तां रेवतीं रैवतभूपकन्यां सीरायुधोऽसौ विधिनोपयेमे ।
दत्त्वाऽथ कन्यां स नृपो जगाम हिमालयं वै तपसे धृतात्मा ॥ ९६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

करोतीति ॥ विश्वस्थितिसंस्थितः—विश्वस्थित्यै संस्थितः, * विष्टभ्याहम् * इत्युक्तत्वात् ॥ ८८ ॥

यस्सृज्यत इति ॥ सर्गकृधः विश्वात्मना आत्मनैव सृज्यत इत्यन्वयः । आत्मनेति प्रकृत्या तृतीया । विश्वात्मभूतः स्वयमेव सृज्यत इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । त्रयस्य सृज्यादेः स्रष्ट्रादेश्च । पृथङ् न यस्यास्तीति पाठे एतदनात्मकं नास्तीत्यर्थः । * न तदस्ति विना यत्स्यात् * इति ॥ ८९, ९० ॥

कुशस्थलीति ॥ पूर्वं वेलास्थिता सती कुशस्थली कृष्णेन समुद्राल्लब्धद्वादशयोजनस्थलेन सह द्वारका कृता ॥ ९१ ॥ तस्मा इति ॥ मायामनुजाय—संकल्पभूतमनुजाय ॥ ९२–९६ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने चतुर्थेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीपराशरः—

यावच्च ब्रह्मलोकात्स ककुद्मी रैवतो नाभ्येति तावत्पुण्यजनसंज्ञा राक्षसास्तामस्य पुरीं कुशस्थलीं निजघ्नुः ॥ १ ॥ तच्चास्य भ्रातृशतं पुण्यजनत्रासाद्दिशो भेजे ॥ २ ॥ तदन्वयाश्च क्षत्रियास्सर्वदिक्ष्वभवन् ॥ ३ ॥ धृष्टस्यापि धार्ष्टकं क्षत्रमभवत् ॥ ४ ॥ नाभागस्यात्मजो नाभागसंज्ञोऽभवत् ॥ ५ ॥ तस्याप्यंबरीषः ॥ ६ ॥ अंबरीषस्यापि विरूपोऽभवत् ॥ ७ ॥ विरूपात्पृषदश्वो जज्ञे ॥ ८ ॥ ततश्च रथीतरः ॥ ९ ॥ अत्रायं श्लोकः—

एते क्षत्रप्रसूता वै पुनश्चांगिरसाः स्मृताः । रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ इति ॥ १० ॥

क्षुतवतश्च मनोरिक्ष्वाकुः पुत्रो जज्ञे घ्राणतः ॥ ११ ॥

तस्य पुत्रशतप्रधानाः विकुक्षिनिमिदंडाख्यास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ १२ ॥ शकुनिप्रमुखाः पंचाशत्पुत्राः उत्तरापथरक्षितारो बभूवुः ॥ १३ ॥ चत्वारिंशदष्टौ च दक्षिणापथभूपालाः ॥ १४ ॥ स चेक्ष्वाकुरष्टकायामुत्पाद्य श्राद्धार्हं मांसमानयेति विकुक्षिमाज्ञापयामास ॥ १५ ॥ तथेति गृहीताज्ञो विधृतशरासनो वनमभ्येत्यानेकशो मृगान् हत्वा श्रान्तोऽतिक्षुत्परीतो विकुक्षिरेकं शशमभक्षयत्, शेषं च मांसमानीय पित्रे निवेदयामास ॥ १६ ॥ इक्ष्वाकुणा इक्ष्वाकुकुलाचार्यो वसिष्ठस्तत्प्रोक्षणाय चोदितः प्राह, अलमनेनामेध्येनामिषेण, दुरात्मनाऽनेन तव पुत्रेणैतन्मांसमुपहतं यतोऽनेन शशो भक्षितः॥१७॥ ततश्चासौ विकुक्षिर्गुरुणैवमुक्तश्शशादसंज्ञामवाप, पित्रा च परित्यक्तः ॥ १८ ॥ पितर्युपरते चासावखिलामेतां पृथ्वीं धर्मतश्शशास ॥ १९ ॥ शशादस्य तस्य पुरंजयो नाम पुत्रोऽभवत् ॥ २० ॥ तस्येदं चान्यत् ॥ २१ ॥ पुरा हि त्रेतायां देवासुरयुद्धमतिभीषणमभवत् ॥ २२ ॥ तत्र चातिबलिभिरसुरैरमराः पराजितास्ते भगवन्तं विष्णुमाराधयांचक्रुः ॥ २३ ॥ प्रसन्नश्च देवानामनादिनिधनोऽखिलजगत्परायणो नारायणः प्राह ॥ २४ ॥ ज्ञातमेतन्मया युष्माभिर्यदभिलषितं, तदर्थमिदं श्रूयताम्॥२५॥ पुरंजयो नाम राजर्षेश्शशादस्य तनयः क्षत्रियवरो यस्तस्य शरीरेऽहमंशेन स्वयमेवावतीर्य तानशेषानसुरान्निहनिष्यामि; तद्भवद्भिः पुरंजयोऽसुरवधार्थमुद्योगं कार्यतामिति ॥ २६ ॥ एतच्च श्रुत्वा प्रणम्य भगवन्तं विष्णुममराः पुरंजयसकाशमाजग्मुरूचुश्चैनम् ॥ २७ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

१–९ ॥ एत इति ॥ रथीतराणां प्रवराः—वंश्याः केनचित्संबंधेनांगिरोगणप्रविष्टत्वात्क्षत्रजत्वाच्च ब्रह्मक्षत्रतां गताः । एतेषां हि तपसैव ब्रह्मत्वं, यथाह वायुः—* विश्वामित्रो नरपतिर्मांधाता संकृतिः कपिः । वार्ध्र्यश्वः पुरुकुत्सश्च भास्वान् गृत्समदः प्रभुः ॥ अर्ष्टिषेणोऽजमीढश्च छागो गार्ग्यस्तथैव च । कक्षीवांश्च विरूपश्च मुद्गलो हरितस्तथा ॥ रथीतरश्च कण्वश्च विष्णुवृद्धादयो नृपाः । क्षत्रोपेता द्विजा ह्येते तपसा चर्षितां गताः ॥ * इति ॥ १० ॥ क्षुतवत इति ॥ क्षुतवतः—क्षुतं कुर्वतः इति इक्ष्वाकुनामनिरुक्तिः ॥ ११–२० ॥

तस्येति ॥ इदं चान्यत्—तस्य पुरंजयस्य ककुत्स्थ इति नाम ॥ २१–२७ ॥

भोभोः क्षत्रियवर्यास्माभिरभ्यर्थितेन भवताऽस्माकमरातिवधोद्यतानां कर्तव्यं साहाय्यमिच्छामः; तद्भवताऽस्माकमभ्यागतानां प्रणयभंगो न कार्य इत्युक्तः पुरंजयः प्राह ॥ २८ ॥ त्रैलोक्यनाथो योऽयं राजा युष्माकमिन्द्रः शतक्रतुः, अस्य यद्यहं स्कंधाधिरूढो युष्मादरातिभिस्सह योत्स्ये तदहं भवतां सहायः स्याम् ॥ २९ ॥

इत्याकर्ण्य समस्तदेवैरिन्द्रेण च बाढमित्येव समन्विच्छितम् ॥ ३० ॥ ततश्च शतक्रतोर्वृषभरूपधारिणः ककुदि स्थितोऽति(तो)रोषसमन्वितो भगवतश्चराचरगुरोरच्युतस्य तेजसाऽऽप्यायितो देवासुरसंग्रामे समस्तानेवासुरान्निजघान ॥ ३१ ॥ यतश्च वृषभककुदि स्थितेन तेन राज्ञा दैतेयबलं निषूदितं ततश्चासौ ककुत्स्थसंज्ञामवाप ॥ ३२ ॥ ककुत्स्थस्याप्यनेनाः पुत्रोऽभवत् ॥ ३३ ॥ पृथुरनेनसः ॥ ३४ ॥ पृथो र्विष्टराश्वः ॥ ३५ ॥ तस्यापि चान्द्रो युवनाश्वः ॥ ३६ ॥ चान्द्रस्य तस्य युवनाश्वस्य शावस्तः यः पुरीं शावस्तीं निवेशयामास ॥ ३७ ॥ शावस्तस्य बृहदश्वः ॥ ३८ ॥ तस्यापि कुवलयाश्वः ॥ ३९ ॥ योऽसावुदङ्कस्य महर्षेरपकारिणं दुंदुनामानमसुरं वैष्णवेन तेजसाऽऽप्यायितः पुत्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो जघान दुंदुमारसंज्ञां चावाप ॥ ४० ॥ तस्य च तनयास्समस्ता एव दुंदुमुखनिश्वासाग्निना विप्लुष्टा विनेशुः ॥ ४१ ॥ दृढाश्वचंद्राश्वकपिलाश्वाश्च त्रयः केवलं शेषिताः ॥ ४२ ॥ दृढाश्वाद्धर्यश्वः ॥ ४३ ॥ तस्माच्च निकुंभः ॥ ४४ ॥ निकुंभस्यामिताश्वः ॥ ४५ ॥ ततश्च कृशाश्वः ॥ ४६ ॥ तस्माच्च प्रसेनजित् ॥ ४७ ॥ प्रसेनजितो युवनाश्वोऽभवत् ॥ ४८ ॥ तस्य चापुत्रस्यातिनिर्वेदान्मुनीनामाश्रम-मण्डले निवसतो दयालुभिर्मुनिभिरपत्योत्पादनायेष्टिः कृता ॥ ४९ ॥ तस्यां च मध्यरात्रौ निवृत्तायां मन्त्रपूतजलपूर्णं कलशं वेदिमध्ये निवेश्य ते मुनयः सुषुपुः ॥ ५० ॥ सुप्तेषु तेषु अतीव तृट्परीतस्स भूपालस्तमाश्रमं विवेश ॥ ५१ ॥ सुप्तांश्च तानृषीन्नैवोत्थापयामास ॥ ५२ ॥ तच्च कलशजलमपरि-मेयमाहात्म्यमन्त्रपूतं पपौ ॥ ५३ ॥ प्रबुद्धाश्च ऋषयः पप्रच्छुः केनैतन्मन्त्रपूतं वारि पीतम् ॥ ५४ ॥ अत्र हि पीते राज्ञो युवनाश्वस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जनयिष्यति; इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया पीतमित्याह ॥ ५५ ॥ गर्भश्च युवनाश्वस्योदरे अभवत् क्रमेण च ववृधे ॥ ५६ ॥ प्राप्तसमयश्च दक्षिणांगुष्टेन कुक्षिमवनिपतेर्निर्भिद्य स निश्चक्राम ॥ ५७ ॥ स चासौ राजा ममार ॥ ५८ ॥ जातो नामैष कं धास्यतीति ते मुनयः प्रोचुः ॥५९॥ अथागत्य देवराजोऽब्रवीत् मामयं धास्यतीति ॥६०॥ ततो मांधातृनामा सोऽभवत्; वक्त्रे चास्य प्रदेशिनी देवेंद्रेण न्यस्ता तां पपौ ॥ ६१ ॥ तां चामृत-स्राविणीमास्वाद्याह्नैव स व्यवर्धत ॥ ६२ ॥ ततस्तु मांधाता चक्रवर्ती सप्तद्वीपां महीं बुभुजे ॥ ६३ ॥ तत्रायं श्लोकः ॥ ६४ ॥

भोभो इति ॥ प्रणयभंगः—प्रणयो याच्ञा ॥ २८—२९ ॥

इतीति ॥ समन्विच्छितम्—अनुमतम ॥ ३०—३९ ॥

य इति ॥ एकविंशतिभिरित्येतत्संख्येयपरम् ॥ ४० ॥ तस्य चेति ॥ विप्लुष्टाः—दग्धाः ॥ ४१-५१ ॥

सुप्तानिति ॥ नैवोत्थापयामास क्षुत्तृट्क्षामकंठत्वान्निद्राभंगभयाद्वा ॥ ५२, ५७ ॥

स इति ॥ स चासौ राजा ममार ॥ ५८ ॥ जात इति ॥ कं धास्यतीति स्तनाभावात ॥ ५९-६४ ॥

यावत्सूर्य उदेत्यस्तं यावच्च प्रतितिष्ठति । सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ६५ ॥ मांधाता शतबिंदो र्दुहितरं बिंदुमतीमुपयेमे ॥ ६६ ॥ पुरुकुत्समंबरीषं मुचुकुंदं च तस्यां पुत्रत्रयमुत्पादयामास ॥ ६७ ॥ पंचाशद्दुहितरस्तस्यामेव तस्य नृपतेर्बभूवुः ॥ ६८ ॥ एतस्मिन्नंतरे बह्वृचः सौभरिर्नाम महर्षिरन्तर्जले द्वादशाब्दं कालमुवास ॥ ६९ ॥ तत्र चान्तर्जले संमदो नामातिबहुप्रजोऽतिमात्रप्रमाणो मीनाधिपतिरासीत् ॥ ७० ॥ तस्य च पुत्रपौत्रदौहित्राः पृष्ठतोऽग्रतः पार्श्वयोः पक्षपुच्छशिरसां चोपरि भ्रमन्तस्तेनैव सदाऽहर्निशमतिनिर्वृता रेमिरे ॥ ७१ ॥ स चापत्यस्पर्शोपचीयमानप्रहर्षप्रकर्षो बहुप्रकारं तस्य ऋषेः पश्यतः स्वैः पुत्रपौत्रदौहित्रादिभिः सहानुदिनं सुतरां रेमे॥७२॥ अथान्तर्जलावस्थितस्सौभरिरेकाग्रतासमाधिमपहायानुदिनं तस्य मत्स्यस्यात्मजपौत्रदौहित्रादिभिस्सहातिरमणीयं लालितमवेक्ष्याचिन्तयत् ॥ ७३ ॥ अहो धन्योऽयमीदृशमप्यनभिमतं योन्यन्तरमवाप्यैभिरात्मजपौत्रदौहित्रादिभिस्सह रममाणोऽतीवास्माकं स्पृहामुत्पादयति ॥ ७४ ॥ वयमप्येवं पुत्रादिभिः सह ललितं रमिष्याम इत्येवमभिकांक्षन् स तस्मादन्तर्जलान्निष्क्रम्य संतानाय निवेष्टुकामः कन्यार्थं मांधातारं राजानमगच्छत् ॥ ७५ ॥ आगमनश्रवणसमनन्तरं चोत्थाय तेन राज्ञा सम्यगर्घ्यादिना पूजितः कृतासनपरिग्रहः सौभरिरुवाच राजानम् ॥ ७६ ॥

सौभरिः—निवेष्टुकामोऽस्मि नरेन्द्र कन्यां प्रयच्छ मे मा प्रणयं विभाङ्क्षीः ।
न ह्यर्थिनः कार्यवशादुपेताः ककुत्स्थवंशे विमुखाः प्रयान्ति ॥ ७७ ॥
अन्येऽपि सन्त्येव नृपाः पृथिव्यां मांधातरेषां तनयाः प्रसूताः ।
किं त्वर्थिनामर्थितदानदीक्षाकृतव्रतं श्लाघ्यमिदं कुलं ते ॥ ७८ ॥
शतार्धसंख्यास्तव सन्ति कन्यास्तासां ममैकां नृपते प्रयच्छ ।
यत्प्रार्थनाभंगभयाद्बिभेमि तस्मादहं राजवरातिदुःखात् ॥ ७९ ॥

श्रीपराशरः—इति ऋषिवचनमाकर्ण्य स राजा जराजर्झरितदेहं तमृषिमालोक्य प्रत्याख्यानकातरस्तस्माच्च शापभीतो बिभ्यत्किंचिदधोमुखश्चिरं दध्यौ ॥ ८० ॥

सौभरिरुवाच—नरेन्द्र कस्मात्समुपैषि चिन्तामसह्यमुक्तं न मयाऽत्र किंचित् ।
याऽवश्यदेया तनया तयैव कृतार्थता नो यदि किं न लब्धा ॥ ८१ ॥

श्रीपराशरः—अथ तस्य भगवतश्शापभीतस्सप्रश्रयस्तमुवाचासौ राजा ॥ ८२ ॥

यावदिति ॥ यावत्तावच्च साकल्ये ॥ ६५—७२ ॥ अथेति ॥ लालितं—क्रीडितम् ॥ ७३, ७४ ॥

वयमिति ॥ निवेष्टुकामः—उद्वोढुकामः ॥ ७५, ७६ ॥

निवेष्टुकाम इति ॥ प्रणयं—याच्ञाम्, मां विभांक्षीः—भग्नं मा कृथाः ॥ ७७, ७८ ॥

शतार्धेति ॥ अतिदुःखात्प्रार्थनाभंगभयाद्बिभेमीति यत् तस्मात्कन्यां प्रयच्छ ॥ ७९ ॥

इतीति ॥ शापतः—शापात् कारणात् । तस्मात्—मुनेः बिभ्यत् ॥ ८० ॥

नरेन्द्रेति ॥ किं न लब्धा—किं न लप्स्यते? कर्मणि लुट् । न लब्धमिति पाठे, मया किं न लब्धम्? कृतार्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ ८१, ८२ ॥

राजा—भगवन् अस्मत्कुलस्थितिरियं य एव कन्याभिरुचितोऽभिजनवान्वरस्तस्मै कन्या प्रदीयते भगवद्याच्ञा चास्मन्मनोरथानामप्यतिगोचरवर्तिनी कथमप्येषा संजाता। तदेवमुपस्थिते न विद्मः किं कुर्म इत्येतन्मयाऽचिन्त्यत इत्यभिहिते च तेन भूभुजा मुनिरचिन्तयत् ॥ ८३ ॥

अयमन्योऽस्मत्प्रत्याख्यानोपायः, वृद्धोऽयमनभिमतः स्त्रीणां किमुत कन्यकानामित्यमुना संचिन्त्यैतदभिहितम्, एवमस्तु तथा करिष्यामीति संचिन्त्य मांधातारमुवाच ॥ ८४ ॥

यद्येवं तदादिश्यतामस्माकं प्रवेशाय कन्यान्तःपुरं वर्षवरः, यदि कन्यैव काचिन्मामभिलषति तदाऽहं दारसंग्रहं करिष्यामि; अन्यथा चेत्तदलमस्माकमेतेनातीतकालारंभेणेत्युक्त्वा विरराम ॥ ८५ ॥

ततश्च मांधात्रा मुनिशापशंकितेन कन्यान्तःपुरवर्षवरस्समाज्ञप्तः ॥ ८६ ॥ तेन सह कन्यान्तःपुरं प्रविशन्नेव भगवानखिलसिद्धगंधर्वमनुष्येभ्योऽतिशयेन कमनीयं रूपमकरोत् ॥ ८७ ॥ प्रवेश्य च तमृषिमन्तःपुरे वर्षवरस्ताः कन्याः प्राह ॥ ८८ ॥ भवतीनां जनयिता महाराजस्समाज्ञापयति ॥८९॥ अयमस्मान् ब्रह्मर्षिः कन्यार्थं समभ्यागतः ॥ ९० ॥ मया चास्य प्रतिज्ञातं यद्यस्मत्कन्या या काचिद्भगवन्तं वरयति तत्कन्याच्छंदे नाहं परिपंथानं करिष्यामीत्याकर्ण्य सर्वा एव ताः कन्याः सानुरागाः सप्रमदाः करेणव इवेभयूथपतिं तमृषिमहमहमिकया वरयांबभूवुरूचुश्च ॥ ९१ ॥

अलं भगिन्योऽहमिमं वृणोमि वृणोम्यहं नैष तवानुरूपः।
ममैष भर्ता विधिनैव सृष्टस्सृष्टाऽहमस्योपशमं प्रयाहि ॥ ९२ ॥

वृतो मयाऽयं प्रथमं मयाऽयं गृहं विशन्नेव विहन्यसे किम्।
मया मयेति क्षितिपात्मजानां तदर्थमत्यन्तकलिर्बभूव ॥ ९३ ॥

यदा तु सर्वाभिरतीव हार्दाद्वृतस्स कन्याभिरनिन्द्यकीर्तिः।
तदा स कन्याधिकृतो नृपाय यथावदाचष्ट विनम्रमूर्तिः ॥ ९४ ॥

श्रीपराशरः—तदवगम्य किमेतत्कथमेतत्किं करोमि किं मयाऽभिहितमित्याकुलमतिरनिच्छन्नपि कथमपि राजाऽनुमेने ॥ ९५ ॥ कृतानुरूपविवाहश्च महर्षिस्सकला एव ताः कन्यास्स्वमाश्रममनयत् ॥ ९६ ॥

तत्र चाशेषशिल्पकल्पप्रणेतारं धातारमिवान्यं विश्वकर्माणमाहूय सकलकन्यानामेकैकस्याः प्रोत्फुल्लपंकजाः कूजत्कलहंसकारंडवादिविहंगमाभिरामजलाशयास्सोपवनास्सोपधानाः सावकाशास्साधुशय्यापरिच्छदाः प्रासादाः क्रियन्तामित्यादिदेश ॥ ९७ ॥ तच्च तथैवानुष्ठितमशेषशिल्पविशेषाचार्यः त्वष्टा दर्शितवान् ॥ ९८ ॥

भगवन्निति ॥ भवद्याच्ञा मनोरथानामगोचरवर्तिनी—अत्यंतदुर्लभा, कथमप्येषा संजाता दैवात् ॥ ८३–९० ॥ मयेति ॥ छंदे—इच्छायां, परिपंथानं—प्रातिकूल्यम्। सप्रमदाः। प्रमदो हर्षः ॥ ९१, ९२ ॥

वृत इति ॥ कलिः—कलहः ॥ ९३–९६ ॥

तत्रेति ॥ शिल्पकल्पः—शिल्पशास्त्रम् ॥ ९७, ९८ ॥

ततः परमर्षिणा सौभरिणाऽऽज्ञप्तस्तेषु गृहेष्वनिवार्यानंदकुंदमहानिधिरासांचक्रे ॥ ९९ ॥
ततोऽनवरतभक्ष्यभोज्यलेह्याद्युपभोगैरागतानुगतभृत्यादीनहर्निशमशेषगृहेषु ताः क्षितीशदुहितरो भोजयामासुः ॥ १०० ॥ एकदा दुहितृस्नेहाकृष्टहृदयस्स महीपतिःकिमतिदुःखितास्ता उत सुखिता वा ? इति विचिन्त्य तस्य महर्षेराश्रमसमीपमुपेत्य स्फुरदंशुमालाललामां स्फटिकमणिमयप्रासादमालामतिरम्योपवनजलाशयां ददर्श ॥ १०१ ॥

प्रविश्य चैकं प्रासादमात्मजां परिष्वज्य कृतासनपरिग्रहः प्रवृद्धस्नेहनयनांबुगर्भोऽब्रवीत् ॥ १०२ ॥ अप्यत्र वत्से भवत्यास्सुखमुत किंचिदसुखम् ? अपि ते महर्षिस्स्नेहवानुत न ? स्मर्यतेऽस्मद्गृहवासः ? इत्युक्ता तं तनया पितरमाह ॥ १०३ ॥ तातातिरमणीयः प्रासादोऽत्रातिमनोज्ञमुपवनमेते कलवाक्यविहंगमाभिरुताः प्रोत्फुल्लपद्माकरजलाशयाः मनोनुकूलभक्ष्यभोज्यानुलेपनवस्त्रभूषणादिभोगो मृदूनि शयनासनानि सर्वसंपत्समेतं मे गार्हस्थ्यम् ॥ १०४ ॥ तथापि केन वा जन्मभूमिर्न स्मर्यते ?॥ १०५ ॥ त्वत्प्रसादादिदमशेषमतिशोभनम् ॥ १०६ ॥ किं त्वेकं ममैतद्दुःखकारणं यदस्मद्गृहात् महर्षिरयमस्मद्भर्ता न निष्क्रामति, ममैव केवलमतिप्रीत्या समीपपरिवर्ती, नान्यासामस्मद्भगिनीनाम् ॥ १०७ ॥ एवं च मम सोदर्योऽतिदुःखिता इत्येवमतिदुःखकारणमित्युक्तस्तया द्वितीयं प्रासादमुपेत्य स्वतनयां परिष्वज्योपविष्टस्तथैव पृष्टवान् ॥ १०८ ॥ तयाऽपि च सर्वमेव प्रासादाद्युपभोगसुखं भृशमाख्यातं स्वपित्रे, ममैव केवलमतिप्रीत्या भर्ता पार्श्वपरिवर्ती नान्यासामस्मद्भगिनीनामित्येवमादि श्रुत्वा समस्तप्रासादेषु राजा प्रविश्य तनयास्तथैवापृच्छत् ॥ १०९ ॥ सर्वाभिश्च ताभिस्तथैवाभिहितः परितोषविस्मयनिर्भरविवशहृदयो भगवन्तं सौभरिमेकान्तावस्थितमुपेत्य कृतपूजोऽब्रवीत् ॥ ११० ॥ दृष्टस्ते भगवन् सुमहानेष सिद्धिप्रभावः, नैवंविधमन्यस्य कस्यचिदस्माभिर्विभूतिविलसितमुपलक्षितं कियदेतद्भगवतस्तपसः फलमित्यभिपूज्य तमृषिं तत्रैव तेन ऋषिवर्येण सह कंचित्कालमभिमतोपभोगान् भुजे स्वपुरं च जगाम ॥ १११ ॥ कालेन गच्छता तस्य तासु राजतनयासु पुत्रशतं सार्धमभवत् ॥ ११२ ॥ अनुदिनानुरूढस्नेहप्रसरश्च स तत्रातीव ममताकृष्टहृदयोऽभवत् ॥ ११३ ॥ अप्येतेऽस्मत्पुत्राः कलभाषिणः पद्भ्यां गच्छेयुः ? अप्येते यौवनिनो भवेयुः ? अपि कृतदारानेतान् पश्येम ? अप्येषां पुत्रा भवेयुः ? अप्येतत्पुत्रान्पुत्रसमन्वितान्पश्येमेत्यादिमनोरथाननुदिनं कालसंपत्तिप्रवृद्धानवेक्ष्यैतच्चिन्तयामास ॥ ११४ ॥ अहो मे मोहस्यातिविस्तारः ॥ ११५ ॥

मनोरथानां न समाप्तिरस्ति वर्षायुतेनाप्यथवापि लक्षैः ।
पूर्णेषु पूर्णेषु मनोरथानामुत्पत्तयस्सन्ति पुनर्नवानाम् ॥ ११६ ॥

तत इति ॥ कुंदमहानिधिः—कुंदाख्यनिधिविशेषः । * निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशंखादयो निधेः । महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपौ ॥ मुकुंदकुंदनीलाश्च वरश्च निधयो नव । इत्यमरसिंहः ॥ ९९ ॥

तत इति ॥ अनुगताः—अनुचराः ॥ १००, १०१ ॥

प्रविश्य चेति ॥ प्रवृद्धेन स्नेहेन नयनयोरम्बुगर्भो यस्य स तथोक्तः ॥ १०२–११६ ॥

पद्भ्यां गता यौवनिनश्च जाता दारैश्च संयोगमिताः प्रसूताः ।
दृष्टास्सुतास्तत्तनयप्रसूतिं द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥ ११७ ॥

द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसूतिं मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः ।
पूर्णेऽपि तस्याप्यपरस्य जन्म निवार्यते केन मनोरथस्य ॥ ११८ ॥

आमृत्युतो नैव मनोरथानामन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाऽद्य ।
मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थसंगि ॥ ११९ ॥

स मे समाधिर्जलवासमित्रमत्स्यस्य संगात्सहसैव नष्टः ।
परिग्रहस्संगकृतो मयाऽयं परिग्रहोत्था च ममतिलिप्सा ॥ १२० ॥

दुःखं यदैवैकशरीरजन्म शतार्द्धसंख्याकमिदं प्रसूतम् ।
परिग्रहेण क्षितिपात्मजानां सुतैरनेकैर्बहुलीकृतं तत् ॥ १२१ ॥

सुतात्मजैस्तत्तनयैश्च भूयो भूयश्च तेषां च परिग्रहेण ।
विस्तारमेष्यत्यतिदुःखहेतुः परिग्रहो वै ममताभिधानः ॥ १२२ ॥

चीर्णं तपो यत्तु जलाश्रयेण तस्यर्द्धिरेषा तपसोऽन्तरायः ।
मत्स्यस्य संगादभवच्च यो मे सुतादिरागो मुषितोऽस्मि तेन ॥ १२३ ॥

निस्संगता मुक्तिपदं यतीनां संगादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ।
आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधस्संगेन योगी किमुताल्पसिद्धिः ॥ १२४ ॥

सोऽहं चरिष्यामि तथात्मनोऽर्थे परिग्रहग्राहगृहीतबुद्धिः ।
यथा हि भूयः परिहीनदोषो जनस्य दुःखैर्भविता न दुःखी ॥ १२५ ॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमणोरणीयांसमतिप्रमाणम् ।
सितासितं चेश्वरमीश्वराणामाराधयिष्ये तपसैव विष्णुम् ॥ १२६ ॥

तस्मिन्नशेषौजसि सर्वरूपिण्यव्यक्तविस्पष्टतनावनन्ते ।
ममाचलं चित्तमपेतदोषं सदाऽस्तु विष्णावभवाय भूयः ॥ १२७ ॥

पद्भ्यामिति ॥ प्रसूताः—जातापत्याः ॥ ११७–११९ ॥ स इति ॥ लिप्सा—लब्धुमिच्छा ॥ १२०, १२१ ॥ सुतेति ॥ तेषां स्वपरिग्रहेण—तेषां स्वं—पुत्रपौत्रादि, तत्परिग्रहेण । विस्तारमेष्यतीत्यन्वयः ॥ १२२–१२४ ॥ सोऽहमिति ॥ जनस्य—भार्यादेः ॥ १२५ ॥

सर्वस्येति ॥ सितासितं—बद्धमुक्तरूपेण स्थितम् । यद्वा—युगभेदेन सितासितवर्णम् ॥ १२६, १२७ ॥

समस्तभूतादमलादनन्तात्सर्वेश्वरादन्यदनादिमध्यात् ।
यस्मान्न किंचित्तमहं गुरूणां परं गुरुं संश्रयमेमि विष्णुम् ॥ १२८ ॥

श्रीपराशरः—इत्यात्मानमात्मनैवाभिधायासौ सौभरिरपहाय पुत्रगृहासनपरिच्छदादिकमशेषमर्थजातं सकलभार्यासमन्वितो वनं प्रविवेश ॥ १२९ ॥ तत्राप्यनुदिनं वैखानसनिष्पाद्यमशेषक्रियाकलापं निष्पाद्य क्षपितसकलपापः परिपक्वमनोवृत्तिरात्मन्यग्नीन्समारोप्य भिक्षुरभवत् ॥ १३० ॥ भगवत्यासज्याखिलं कर्मकलापम् अजमविकारमरणादिधर्ममवाप परमनन्तं परवतामच्युतं पदम् ॥ १३१ ॥ इत्येतन्मांधातृदुहितृसंबंधादाख्यातम् ॥ १३२ ॥ यश्चैतत्सौभरिचरितमनुस्मरति पठति पाठयति शृणोति श्रावयति धरत्यवधारयति लिखति लेखयति शिक्षयत्यध्यापयत्युपदिशति वा तस्याष्टौ जन्मानि दुस्संततिरसद्धर्मो वाङ्मनसोरसन्मार्गानुसरणमशेषहेयेषु वा ममत्वं न भवति ॥ १३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

अतश्च मांधातुः पुत्रसंततिरभिधीयते ॥ १ ॥ अंबरीषस्य मांधातृतनयस्य युवनाश्वः पुत्रोऽभूत् ॥ २ ॥ तस्माद्धारीतः यतोऽङ्गिरसो हारीताः ॥ ३ ॥ रसातले मौनेया नाम गंधर्वा बभूवुष्षट्कोटिसंख्याता-स्तैरशेषाणि नागकुलान्यपहृतप्रधानरत्नाधिपत्यान्यक्रियन्त ॥ ४ ॥ तैश्च गंधर्ववीर्यावधूतैरुरगेश्वरैः स्तूयमानो भगवानशेषदेवेशः स्तवश्रवणोन्मीलितोन्निद्रपुण्डरीकनयनो जलशयनो निद्रावसानप्रबुद्धः प्रणिपत्याभिहितः, भगवन्नस्माकमेतेभ्यो गंधर्वेभ्यो भयमुत्पन्नं कथमुपशममेष्यतीति ॥ ५ ॥ आह च भगवाननादिनिधनः पुरुषोत्तमो योऽसौ यौवनाश्वस्य मांधातुः पुरुकुत्सनामा पुत्रस्तमहमनुप्रविश्य तानशेषान् दुष्टगंधर्वानुपशमं नयिष्यामीति ॥ ६ ॥ तदाकर्ण्य भगवते जलशायिने कृतप्रणामाः पुनर्नागलोकमागताः पन्नगाधिपतयो नर्मदां च पुरुकुत्सानयनाय चोदयामासुः ॥ ७ ॥ सा चैनं रसातलं नीतवती ॥ ८ ॥ रसातलगतश्चासौ भगवत्तेजसाऽऽप्यायितात्मवीर्यस्सकलगंधर्वान्निजघान ॥ ९ ॥ पुनश्च स्वपुरमाजगाम ॥ १० ॥ सकलपन्नगाधिपतयश्च नर्मदायै वरं ददुः, यस्तेऽनुस्मरणसमवेतं नामग्रहणं करिष्यति न तस्य सर्पविषभयं भविष्यतीति ॥ ११ ॥ अत्र च श्लोकः ॥ १२ ॥
नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥ १३ ॥

समस्तभूतादिति ॥ समस्तं भूतं जगद्रूपं यस्य सः तस्मात् समस्तभूतात् अन्यत्—अतदात्मकं किंचिदपि नास्ति ॥ १२८—१३० ॥ भगवतीति ॥ भगवत्यासज्य—भगवदाराधनमित्यनुसंधाय ॥ १३१-१३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये चतुर्थेंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

१, २ ॥ तस्मादिति ॥ यतोंगिरस इति । अथ हारीतानां त्र्यार्षेयाः आंगिरसांबरीषयौवनाश्वा इति प्रवरपाठात् ॥ ३ ॥ रसातल इति ॥ मौनेयाः—काश्यपपत्न्याः मुनेस्तनयाः ॥ ४ ॥ तैश्चेति ॥ जलशयनं—क्षीराब्धौ शेषतल्पम् ॥ ५-१३ ॥

इत्युच्चार्याहर्निशमंधकारप्रवेशे वा सर्पैर्न दश्यते, न चापि कृतानुस्मरणभुजो विषमपि भुक्तमुपघाताय भवति ॥ १४ ॥ पुरुकुत्साय च संततिविच्छेदो न भविष्यतीत्युरगपतयो वरं ददुः ॥ १५ ॥ पुरुकुत्सो नर्मदायां त्रसदस्युमजीजनत् ॥ १६ ॥ त्रसदस्युतस्संभूतोऽनरण्यः यं रावणो दिग्विजये जघान ॥१७॥ अनरण्यस्य पृषदश्वः, पृषदश्वस्य हर्यश्वः पुत्रोऽभवत् ॥ १८ ॥ तस्य च हस्तः पुत्रोऽभवत् ॥ १९ ॥ ततश्च वसुमनास्तस्यापि त्रिधन्वा त्रिधन्वनस्त्रय्यारुणिः ॥ २० ॥

त्रय्यारुणेस्सत्यव्रतः योऽसौ त्रिशंकुसंज्ञामवाप ॥ २१ ॥ स चंडालतामुपगतश्च ॥ २२ ॥

द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां विश्वामित्रकलत्रापत्यपोषणार्थं चंडालप्रतिग्रहपरिहरणाय च जाह्नवीतीरन्यग्रोधे मृगमांसमनुदिनं बबंध ॥ २३ ॥ स तु परितुष्टेन विश्वामित्रेण सशरीरस्स्वर्गमारोपितः ॥ २४ ॥ त्रिशंकोर्हरिश्चंद्रस्तस्माच्च रोहिताश्वस्ततश्च हरितो हरितस्य चंचुश्चंचोर्विजयवसुदेवौ रुरुको विजयाद्रुरुकस्य वृकः ॥ २५ ॥ ततो वृकस्य बाहुः योऽसौ हैहयतालजंघादिभिः पराजितोऽन्तर्वत्न्या महिष्या सह वनं प्रविवेश ॥ २६ ॥ तस्याश्च सपत्न्या गर्भस्तंभनाय गरो दत्तः ॥ २७ ॥ तेनास्या गर्भः सप्तवर्षाणि जठर एव तस्थौ ॥ २८ ॥ स च बाहुर्वृद्धभावादौर्वाश्रमसमीपे ममार ॥ २९ ॥

सा तस्य भार्या चितां कृत्वा तमारोप्यानुमरणकृतनिश्चयाऽभूत् ॥ ३० ॥ अथैतामतीतानागतवर्तमानकालत्रयवेदी भगवानौर्वस्स्वाश्रमान्निर्गत्याब्रवीत् ॥ ३१ ॥ अलमलमनेनासद्ग्राहेणाखिलभूमण्डलपतिरतिवीर्यपराक्रमो नैकयज्ञकृदरातिपक्षक्षयकर्ता तवोदरे चक्रवर्ती तिष्ठति ॥ ३२ ॥ मैवमतिसाहसाध्यवसायिनी भवेत्युक्ता सा तस्मादनुमरणनिर्बन्धाद्विरराम ॥ ३३ ॥ तेनैव च भगवता स्वाश्रममानीता ॥ ३४ ॥ तत्र कतिपयदिनाभ्यन्तरे च सहैव तेन गरेणातितेजस्वी बालको जज्ञे ॥ ३५ ॥ तस्यौर्वो जातकर्मादिक्रिया निष्पाद्य सगर इति नाम चकार ॥ ३६ ॥ कृतोपनयनं चैनमौर्वो वेदशास्त्राण्यशेषाण्यस्त्रं चाग्नेयं भार्गवाख्यमध्यापयामास ॥ ३७ ॥ उत्पन्नबुद्धिश्च स मातरमब्रवीत् ॥३८॥ अंब कथय कथमत्र वयं क्व तातोऽस्माकमित्येवमादि पृच्छन्तं माता सर्वमेवावोचत् ॥ ३९ ॥ ततश्च पितृराज्यापहरणामर्षितो हैहयतालजंघादिवधाय प्रतिज्ञामकरोत् ॥ ४० ॥ प्रायशश्च हैहयतालजंघाञ्जघान ॥ ४१ ॥ शकयवनकांभोजपारदपह्लवाः हन्यमानास्तत्कुलगुरुं वसिष्ठं शरणं जग्मुः ॥ ४२ ॥ अथैनान्वसिष्ठो जीवन्मृतकान् कृत्वा सगरमाह ॥ ४३ ॥

इतीति ॥ कृतानुस्मरणभुजः—नर्मदां स्मृत्वा अन्नादि भुञ्जानस्य ॥ १४—२० ॥

त्रय्यारुणेरिति ॥ परिणीयमानविप्रकन्याहरणक्रुद्धस्य स्वपितुश्शापात् चंडालतां गतः, वसिष्ठधेनुं हत्वा वृथा जिघांसेति त्रिभिर्दोषैस्त्रिशंकुः । यथा हरिवंशे—* पितुश्शापादिदोषेण गुरुदोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्तद्व्यतिक्रमः ॥ एवं त्रीण्यस्य शंकूनि तानि दृष्ट्वा महायशाः । त्रिशंकुरिति होवाच त्रिशंकुस्तेन स स्मृतः * इति ॥ २१—३१ ॥ अलमलमिति ॥ असद्ग्राहेण—वृथा निर्बंधेन ॥ ३२-४३ ॥

वत्सालमेभिर्जीवन्मृतकैरनुमृतैः ॥ ४४ ॥ एते च मयैव त्वत्प्रतिज्ञापरिपालनाय निजधर्मद्विजसंगपरित्यागं कारिताः ॥ ४५ ॥ तथेति तद्गुरुवचनमभिनन्द्य तेषां वेषान्यत्वमकारयत् ॥ ४६ ॥ यवनान्मुंडितशिरसोऽर्द्धमुंडिताञ्छकान् प्रलंबकेशान् पारदान् पह्लवाञ् श्मश्रुधरान् निस्स्वाध्यायवषट्कारानेतानन्यांश्च क्षत्रियांश्चकार ॥ ४७ ॥ ते चात्मधर्मपरित्यागाद्ब्राह्मणैः परित्यक्ता म्लेच्छतां ययुः॥४८॥

सगरोऽपि स्वमधिष्ठानमागम्य अस्खलितचक्रस्सप्तद्वीपवतीमिमामुर्वीं प्रशशास ॥ ४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीपराशरः—काश्यपदुहिता सुमतिर्विदर्भराजतनया केशिनी च द्वे भार्ये सगरस्यास्ताम् ॥ १ ॥ ताभ्यां चापत्यार्थमौर्वः परमेण समाधिनाराधितो वरमदात् ॥ २ ॥ एका वंशकरमेकं पुत्रमपरा षष्टिं पुत्रसहस्राणां जनयिष्यति यस्या यदभिमतं तदिच्छया गृह्यतामित्युक्ते केशिन्येकं वरयामास ॥ ३ ॥ सुमतिः पुत्रसहस्राणि षष्टिं वव्रे ॥ ४ ॥ तथेत्युक्ते अल्पैरहोभिः केशिनी पुत्रमेकमसमंजसनामानं वंशकरमसूत ॥ ५ ॥ काश्यपतनयायास्तु सुमत्याः षष्टिः पुत्रसहस्राण्यभवन् ॥ ६ ॥ तस्मादसमंजसादंशुमान्नाम कुमारो जज्ञे ॥ ७ ॥ स त्वसमंजसो बालो बाल्यदेवासद्वृत्तोऽभूत् ॥ ८ ॥ पिता चास्याचिन्तयदयमतीतबाल्यः सुबुद्धिमान् भविष्यतीति ॥ ९ ॥ अथ तत्रापि च वयस्यतीते असच्चरितमेवैनं पिता तत्याज ॥ १० ॥ तान्यपि षष्टिः पुत्रसहस्राण्यसमंजसचरितमेवानुचक्रुः ॥ ११ ॥ ततश्चासमंजसचरितानुकारिभिस्सागरैरपध्वस्तयज्ञादिसन्मार्गे जगति देवास्सकलविद्यामयमसंस्पृष्टमशेषदोषैर्भगवतः पुरुषोत्तमस्यांशभूतं कपिलं प्रणम्य तदर्थमूचुः ॥ १२ ॥ भगवन्नेभिस्सगरतनयैरसमंजसचरितमनुगम्यते ॥ १३ ॥ कथमेभिरसद्वृत्तमनुसरद्भिर्जगद्भविष्यतीति ॥ १४ ॥ अत्यार्तजगत्परित्राणाय च भगवतोऽत्र शरीरग्रहणमित्याकर्ण्य भगवानाहाल्पैरेव दिनैर्विनंक्ष्यन्तीति ॥ १५ ॥ अत्रान्तरे च सगरो हयमेधमारभत ॥ १६ ॥ तत्र च पुत्रैरधिष्ठितमस्याश्वं कोऽप्यपहृत्य भुवो बिलं प्रविवेश ॥१७॥

वत्सेति ॥ जीवन्मृतः * स्वधर्माद्यः परिभ्रष्टो विप्रैर्यश्च बहिष्कृतः । स जीवन्नेव लोकेऽस्मिन् मृत इत्यभिधीयते ॥ इति स्मृतेः । अनुमृतैः—पुनर्मृतैः ॥ ४४-४८ ॥ सगर इति ॥ चक्रम्—आज्ञा, बलं वा॥४९॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

१–७ ॥ स त्विति ॥ असद्वृत्तः—दुराचारः ॥ ८–१७ ॥

ततस्तत्तनयाश्चाश्वखुरगतिनिर्बंधेन वसुधातलमेकैकं योजनमवनेश्च निचख्नुः ॥ १८ ॥ पाताले चाश्वं परिभ्रमन्तं तमवनीपतितनयास्ते ददृशुः ॥ १९ ॥ नातिदूरेऽवस्थितं च भगवन्तमपघने शरत्कालेऽर्कमिव तेजोभिरवनतमूर्ध्वमधश्चाशेषदिशश्चोद्भासयमानं कपिलर्षिमपश्यन् ॥ २० ॥ ततश्चोद्यतायुधा दुरात्मानो हयहर्ताऽयमस्मदपकारी यज्ञविघ्नकारी हन्यतां हन्यतामित्यवोचन्नभ्यधावंश्च ॥ २१ ॥

ततस्तेनापि भगवता किंचिदीषत्परिवर्तितलोचनेनावलोकितास्स्वशरीरसमुत्थेनाग्निना दह्यमाना विनेशुः ॥ २२ ॥ सगरोऽप्यवगम्याश्वानुसारि तत्पुत्रबलमशेषं परमर्षिणा कपिलेन तेजसा दग्धं ततोंऽशुमन्तमसमंजसपुत्रमाह्रयाश्वानयनाय युयोज ॥ २३ ॥ स तु सगरतनयखातमार्गेण कपिलमुपगम्य भक्तिनम्रस्तदा तुष्टाव ॥ २४ ॥ अथैनं भगवानाह ॥ २५ ॥ गच्छैनं पितामहायाश्वं प्रापय वरं वृणीष्व च पुत्र पौत्रश्च ते स्वर्गाद्गंगां भुवमानेष्यतीति ॥ २६ ॥

अथांशुमानपि स्वर्यातानां ब्रह्मदंडहतानामस्मत्पितृणामस्वर्गयोग्यानां स्वर्गप्राप्तिकरं वरमस्माकं प्रयच्छेति प्रत्याह ॥ २७ ॥ तदाकर्ण्य तं च भगवानाह उक्तमेवैतन्मयाऽद्य पौत्रस्ते त्रिदिवाद्गंगां भुवमानयिष्यतीति ॥ २८ ॥ तदंभसा च संस्पृष्टेष्वस्थिभस्मसु एते च स्वर्गमारोक्ष्यन्ति ॥ २९ ॥ भगवद्विष्णुपादांगुष्ठविनिर्गतस्य हि जलस्यैतन्माहात्म्यम् ॥ ३० ॥

यन्न केवलमभिसंधिपूर्वकं स्नानाद्युपभोगेषूपकारकम्, किंत्वनभिसंधितमप्यस्याः प्रेतप्राणस्य भस्मास्थिचर्मस्नायुकेशाद्युत्सृष्टं शरीरजं यदपि पतितं सद्यश्शरीरिणं स्वर्गं नयतीत्युक्तः प्रणम्य भवगतेऽश्वमादाय पितामहयज्ञमाजगाम ॥ ३१ ॥ सगरोऽप्यश्वमासाद्य तं यज्ञं समापयामास ॥ ३२ ॥

सागरं चात्मजप्रीत्या पुत्रत्वे कल्पितवान् ॥ ३३ ॥ तस्यांशुमतो दिलीपः पुत्रोऽभवत् ॥ ३४ ॥ दिलीपस्य भगीरथः योऽसौ गंगां स्वर्गादिहानीय भागीरथीसंज्ञां चकार ॥ ३५ ॥ भगीरथात्सुहोत्रस्सुहोत्राच्छ्रुतः तस्यापि नाभागः ततोऽम्बरीषः तत्पुत्रस्सिंधुद्वीपस्सिन्धुद्वीपादयुतायुः ॥ ३६ ॥

तत्पुत्रश्च ऋतुपर्णः योऽसौ नलसहायोऽक्षहृदयज्ञोऽभूत् ॥ ३७ ॥ ऋतुपर्णपुत्रस्सर्वकामः ॥ ३८ ॥ तत्तनयस्सुदासः ॥ ३९ ॥ सुदासात्सौदासो मित्रसहनामा ॥ ४० ॥ स चाटव्यां मृगयार्थी पर्यटन् व्याघ्रद्वयमपश्यत् ॥ ४१ ॥ ताभ्यां तद्वनमपगतमृगं कृतं मत्वैकं तयोर्बाणेन जघान ॥ ४२ ॥

ततश्चेति ॥ अवनेर्योजनम्—अवनिमारभ्याधस्ताद्योजनम् ॥ १८–२१ ॥

तत इति ॥ किंचिदित्यनादरावलोकिताः ॥ २२–२६ ॥

अथेति ॥ ब्रह्मदंडः—ब्राह्मणशापः । स्वर्यातानां—मृतानाम् ॥ २७–३० ॥

यदिति ॥ यन्न केवलमित्यादि । अभिसंधिपूर्वकं स्नानाद्येव न केवलमुपकारकं किं त्वपेतप्राणस्य उत्सृष्टशरीरस्यमप्यस्थिचर्मादि जले नाभिसंहितमपि पतितं शरीरिणं स्वर्गं नयतीति यत् एतन्माहात्म्यम्—एतद्गंगाजलस्य माहात्म्यमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३१, ३२ ॥ सागरमिति ॥ सागरं सगरसुतैर्वर्द्धितम् ॥ ३३–३६ ॥

तत्पुत्रश्चेति ॥ अक्षहृदयं—द्यूतादिषु संख्याज्ञानम् ॥ ३७–४२ ॥

म्रियमाणश्चासावतिभीषणाकृतिरतिकरालवदनो राक्षसोऽभूत् ॥ ४३ ॥ द्वितीयोऽपि प्रतिक्रियां ते करिष्यामीत्युक्त्वाऽन्तर्धानं जगाम ॥ ४४ ॥ कालेन गच्छता सौदासो यज्ञमयजत् ॥ ४५ ॥

परिनिष्ठितयज्ञे चाचार्ये वसिष्ठे निष्क्रान्ते तद्रक्षो वसिष्ठरूपमास्थाय यज्ञावसाने मम नरमांसभोजनं देयमिति तत्संस्क्रियतां क्षणादागमिष्यामीत्युक्त्वा निष्क्रान्तः ॥ ४६ ॥ भूयश्च सूदवेषं कृत्वा राजाज्ञया मानुषं मांसं संस्कृत्य राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥ असावपि हिरण्यपात्रे मांसमादाय वसिष्ठागमनप्रतीक्षोऽभवत् ॥ ४८ ॥ आगताय वसिष्ठाय च निवेदितवान् ॥ ४९ ॥ स चाप्यचिन्तयदहोऽस्य राज्ञो दौश्शील्यं येनैतन्मांसमस्माकं प्रयच्छति, किमेतद्द्रव्यजातमिति ध्यानपरोऽभवत् ॥ ५० ॥ अपश्यच्च तन्मांसं मानुषम् ॥ ५१ ॥ अतः क्रोधकलुषीकृतचेता राजनि शापमुत्ससर्ज ॥ ५२ ॥

यस्मादभोज्यमेतदस्मद्विधानां तपस्विनामवगच्छन्नपि भवान्मह्यं ददाति तस्मात्तवैवात्र लोलुपता भविष्यतीति ॥ ५३ ॥ अनन्तरं च तेनापि भगवतैवाभिहितोऽस्मीत्युक्ते किं किं मयैवाभिहितमिति मुनिः पुनरपि समाधौ तस्थौ ॥ ५४ ॥ समाधिविज्ञानावगतार्थश्चानुग्रहं तस्मै चकार नात्यन्तिकमेतत् द्वादशाब्दं तव भोजनं भविष्यतीति ॥ ५५ ॥

असावपि प्रगृह्योदकाञ्जलिं मुनिशापप्रदानायोद्यतो भगवन्नयमस्मद्गुरुर्नार्हस्येनं कुलदेवताभूतमाचार्यं शप्तुमिति मदयन्त्या स्वपत्न्या प्रसादितस्सस्याम्बुदरक्षणार्थं तच्छापाम्बु नोर्व्यां न चाकाशे चिक्षेप, किं तु तेनैव स्वपादौ सिषेच ॥ ५६ ॥

तेन च क्रोधाग्निश्रितेनांबुना दग्धच्छायौ तत्पादौ कल्माषतामुपगतौ; ततस्स कल्माषपादसंज्ञामवाप ॥

वसिष्ठशापाच्च षष्ठेषष्ठे काले राक्षसस्वभावमुपेत्याटव्यां पर्यटन्ननेकशो मानुषानभक्षयत् ॥ ५८ ॥ एकदा तु कंचिन्मुनिमृतुकाले भार्यासंगतं ददर्श ॥ ५९ ॥ तयोश्च तमतिभीषणं राक्षसरूपमवलोक्य त्रासादंपत्योः प्रधावितयोर्ब्राह्मणं जग्राह ॥ ६० ॥ ततस्सा ब्राह्मणी बहुशस्तमभियाचितवती ॥ ६१ ॥ प्रसीदेक्ष्वाकुकुलतिलकभूतस्त्वं महाराजो मित्रसहो न राक्षसः ॥ ६२ ॥

नार्हसि स्त्रीधर्मसुखाभिज्ञो मय्यकृतार्थायामिममस्मद्भर्तारं हन्तुमित्येवं बहुप्रकारं तस्यां विलपन्त्यां व्याघ्रः पशुमिवारण्येऽभिमतं तं ब्राह्मणमभक्षयत् ॥ ६३ ॥ ततश्चातिकोपसमन्विता ब्राह्मणी तं राजानं शशाप ॥ ६४ ॥ यस्मादेवं मय्यतृप्तायां त्वयाऽयं मत्पतिर्भक्षितः तस्मात्त्वमपि कामोपभोगप्रवृत्तोऽन्तं प्राप्स्यसीति ॥ ६५ ॥ शप्त्वा चैवं साऽग्निं प्रविवेश ॥ ६६ ॥

म्रियमाण इति ॥ करालं—दंतुरम् ॥ ४३—४५ ॥ परिनिष्ठितेति ॥ देयमिति । इतिः हेतौ, तत्—भोजनम् ॥ ४६—५२ ॥ यस्मादिति ॥ लोलुपता—अत्यन्तेच्छा ॥ ५३—५५ ॥

असाविति ॥ नोर्व्यां न चाकाशे चिक्षेप सस्यांबुदरक्षणार्थम् ॥ ५६ ॥

तेन चेति ॥ क्रोधाग्निश्रितेन—क्रोधाग्नितप्तेन । कल्माषः—कृष्णपांडुरः ॥ ५७ ॥

वसिष्ठशापादिति ॥ षष्ठे काले—षष्ठभोजनकाले, तृतीयदिनांते ॥ ५८—६२ ॥

नेति ॥ स्त्रीधर्मः—सुरतम् ॥ ६३-६६ ॥

ततस्तस्य द्वादशाब्दविपर्यये विमुक्तशापस्य स्त्रीविषयाभिलाषिणो मदयन्ती तं स्मारयामास ॥ ६७ ॥ ततः परमसौ स्त्रीभोगं तत्याज ॥ ६८ ॥ वसिष्ठश्चापुत्रेण राज्ञा पुत्रार्थमभ्यर्थितो मदयन्त्यां गर्भाधानं चकार ॥ ६९ ॥ यदा च सप्तवर्षाण्यसौ गर्भो न जज्ञे ततस्तं गर्भमश्मना सा देवी जघान ॥ ७० ॥ पुत्रश्चाजायत ॥ ७१ ॥ तस्य चाश्मक इत्येव नामाभवत् ॥ ७२ ॥ अश्मकस्य मूलको नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ७३ ॥

योऽसौ निःक्षत्रे क्ष्मातलेऽस्मिन् क्रियमाणे स्त्रीभिर्विवस्त्राभिः परिवार्य रक्षितः ततस्तं नारीकवचमुदाहरन्ति ॥ ७४ ॥ मूलकाद्दशरथस्तस्मादिलिविलस्ततश्च विश्वसहः ॥ ७५ ॥ तस्माच्च खट्वांगः योऽसौ देवासुरसंग्रामे देवैरभ्यर्थितोऽसुराञ्जघान ॥ ७६ ॥ स्वर्गे च कृतप्रियैर्देवैर्वरग्रहणाय चोदितः प्राह ॥ ७७ ॥ यद्यवश्यं वरो ग्राह्यः तन्ममायुः कथ्यतामिति ॥ ७८ ॥ अनंतरं च तैरुक्तमेकमुहूर्तप्रमाणं तवायुरित्युक्तोऽथास्खलितगतिना विमानेन लघिम्ना युक्तो मर्त्यलोकमागम्येदमाह ॥ ७९ ॥

यथा न ब्राह्मणेभ्यस्सकाशादात्माऽपि मे प्रियतरः, न च स्वधर्मोल्लंघनं मया कदाचिदप्यनुष्ठितं, न च सकलदेवमानुषपशुपक्षिवृक्षादिकेष्वप्यच्युतव्यतिरेकवर्तिनी दृष्टिर्ममाभूत्, तथा तमेव देवं मुनिजनानुस्मृतं भगवन्तमस्खलितगतिः प्रापयेयमित्यशेषदेवगुरौ भगवत्यनिर्देश्यवपुषि सत्तामात्रात्मन्यात्मानं परमात्मनि वासुदेवाख्ये युयोज तत्रैव च लयमवाप ॥ ८० ॥

अत्रापि श्रूयते श्लोको गीतस्सप्तर्षिभिः पुरा । खट्वांगेन समो नान्यः कश्चिदुर्व्यां भविष्यति ॥ ८१ ॥
येन स्वर्गादिहागम्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् । त्रयोऽतिसंहिता लोका बुद्ध्या सत्येन चैव हि ॥ ८२ ॥
खट्वांगाद्दीर्घबाहुः पुत्रोऽभवत् ॥ ८३ ॥ ततो रघुरभवत् ॥ ८४ ॥ तस्मादप्यजः ॥ ८५ ॥ अजाद्दशरथः ॥ ८६ ॥

तस्यापि भगवानब्जनाभो जगतः स्थित्यर्थमात्मांशेन रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नरूपेण चतुर्धा पुत्रत्वमायासीत् ॥ ८७ ॥ रामोऽपि बाल एव विश्वामित्रयागरक्षणाय गच्छंस्ताटकां जघान ॥ ८८ ॥ यज्ञे च मारीचमिषुवाताहतं समुद्रे चिक्षेप ॥ ८९ ॥ सुबाहुप्रमुखांश्च क्षयमनयत् ॥ ९० ॥ दर्शनमात्रेणैवाहल्यामपापां चकार ॥ ९१ ॥ जनकगृहे च माहेश्वरं चापमनायासेन बभंज ॥ ९२ ॥ सीतामयोनिजा

तत इति ॥ स्मारयामास तं—ब्राह्मण्याश्शापम ॥ ६७-७३ ॥

य इति ॥ निःक्षत्रिये क्रियमाणे, जामदग्न्येनेति शेषः ॥ ७४—७९ ॥

यथेति ॥ प्रापयेयम्, आत्मानमिति शेषः । प्राप्स्यामीति च पाठः । अनिर्देश्यवपुषि—समस्तविलक्षणसर्वाश्चर्यजगद्बीजशुभाश्रयवपुषि, सत्तामात्रात्मनि—अपक्षयादिरहिततया * यस्सदाऽस्तीति केवलमित्युक्ते परमात्मनि आत्मानं युयोज—* ब्रह्मणे त्वा महसे * यत्पुरुषेण हविषा * अहमेवाहं मां जुहोमि स्वाहा * इति च ॥ ८० ॥

येनेति ॥ त्रय इत्यादि । त्रयो लोकाः—सात्त्विक्यादिगतयः, अतिसंहिताः—अतीताः । अनुसंधिताः इति पाठे आत्मसात्कृताः, विष्णौ लयात् । यद्वा त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम्, अभिसंहिताः—प्राप्ताः, सर्वविशिष्टः परमात्मा हि मुक्तप्राप्यः, * इमान् लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन् * सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति * * सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः * इत्यादेः । बुद्ध्या—ध्यानेन, सत्येन—तदुक्तत्रिविधशपथेन॥८२—८६॥

जनकराजतनयां वीर्यशुल्कां लेभे ॥ ९३ ॥ सकलक्षत्रियक्षयकारिणमशेषहैहयकुलधूमकेतुभूतं च परशुराममपास्तवीर्यबलावलेपं चकार ॥ ९४ ॥ पितृवचनाच्चागणितराज्याभिलाषो भ्रातृभार्यासमेतो वनं प्रविवेश ॥ ९५ ॥ विराधखरदूषणादीन् कबंधवालिनौ च निजघान ॥ ९६ ॥ बद्ध्वा चांभोनिधिमशेषराक्षसकुलक्षयं कृत्वा दशाननापहृतां भार्यां तद्वधादपहृतकलंकामप्यनलप्रवेशशुद्धामशेषदेवसंघैः स्तूयमानशीलां जनकराजतनयामयोध्यामानिन्ये ॥ ९७ ॥ ततस्तयोरभिषेकमंगलं मैत्रेय वर्षशतेनापि वक्तुं न शक्यते, संक्षेपेण श्रूयताम् ॥ ९८ ॥ लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नविभीषणसुग्रीवांगदजाम्बवद्धनुमत्प्रभृतिभिस्समुत्फुल्लवदनैश्छत्रचामरादियुतैः सेव्यमानो दाशरथिर्ब्रह्मेन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुकुबेरेशानप्रभृतिभिस्सर्वामरैर्वसिष्ठवामदेववाल्मीकिमार्कण्डेयविश्वामित्रभरद्वाजागस्त्यप्रभृतिभिर्मुनिवरैः ऋग्यजुस्सामाथर्वैस्संस्तूयमानो नृत्यगीतवाद्याद्यखिललोकमंगलवाद्यैर्वीणावेणुमृदंगभेरीपटहशंखकाहलगोमुखप्रभृतिभिस्सुनादैस्समस्तभूभृतां मध्ये सकललोकरक्षार्थं यथोचितमभिषिक्तो दाशरथिः कोसलेन्द्रो रघुकुलतिलको जानकीप्रियो भ्रातृत्रयप्रियस्सिंहासनगत एकादशाब्दसहस्राणि राज्यमकरोत् ॥ ९९ ॥ भरतोऽपि गंधर्वविषयसाधनाय गच्छन् संग्रामे गंधर्वकोटीस्तिस्रो जघान ॥ १०० ॥ शत्रुघ्नेनाप्यमितबलपराक्रमो मधुपुत्रो लवणो नाम राक्षसो निहतो मथुरा च निवेशिता ॥ १०१ ॥ इत्येवमाद्यतिबलपराक्रमविक्रमणैरतिदुष्टनिबर्हणादशेषस्यास्य जगतो निष्पादितस्थितयो रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः पुनरपि दिवमारूढाः ॥ १०२ ॥

येऽपि तेषु भगवदंशेष्वनुरागिणः कोसलनगरजानपदास्तेऽपि तन्मनसस्तत्सालोक्यमवापुः ॥ १०३ ॥ अतिदुष्टसंहारिणो रामस्य हि कुशलवौ द्वौ पुत्रौ, लक्ष्मणस्यांगदचंद्रकेतू, तक्षपुष्कलौ भरतस्य, सुबाहुशूरसेनौ शत्रुघ्नस्य ॥ १०४ ॥ कुशस्यातिथिरतिथेरपि निषधः पुत्रोऽभूत् ॥ १०५ ॥ निषधस्याप्यनलस्तस्मादपि नभाः नभसः पुंडरीकस्तत्तनयः क्षेमधन्वा तस्य च देवानीकस्तस्याप्यहीनकोऽहीनकस्यापि रुरुस्तस्य च पारियात्रः पारियात्राद्देवलो देवलाद्वचलः तस्याप्युत्कः उत्काच्च वज्रनाभस्तस्माच्छंखणस्तस्माद्युषिताश्वस्ततश्च विश्वसहो जज्ञे ॥ १०६ ॥ तस्माद्धिरण्यनाभः यो महायोगीश्वराज्जैमिनेश्शिष्याद्याज्ञवल्क्याद्योगमवाप ॥ १०७ ॥ हिरण्यनाभस्य पुत्रः पुष्यस्तस्माद् ध्रुवसंधिस्ततस्सुदर्शनस्तस्मादग्निवर्णस्ततश्शीघ्रगस्तस्मादपि मरुः पुत्रोऽभवत् ॥ १०८ ॥ योऽसौ योगमास्थायाद्यापि कलापग्राममाश्रित्य तिष्ठति ॥ १०९ ॥ आगामियुगे सूर्यवंशक्षत्रप्रवर्तयिता भविष्यति ॥ ११० ॥ तस्यात्मजः प्रसुश्रुतस्तस्यापि सुसंधिस्ततश्चाप्यमर्षस्तस्य च सहस्वांस्ततश्च विश्वभवः ॥ १११ ॥ तस्य बृहद्बलः योऽर्जुनतनयेनाभिमन्युना भारतयुद्धे क्षयमनीयत ॥ ११२ ॥

एते हीक्ष्वाकुभूपालाः प्राधान्येन मयेरिताः । एतेषां चरितं शृण्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११३ ॥
पठत्येषां तु चरितं यो वै श्रद्धासमन्वितः । सर्वान्कामानवाप्येह ह्यन्ते स्वर्गे महीयते ॥ ११४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तस्येति ॥ आयासीत् प्राप्तोभूत् ॥ ८७–१०२ ॥ य इति ॥ कोसलनगरेत्यादिना उच्यन्ते ॥ १०३–११४ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने चतुर्थांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

इक्ष्वाकुतनयो योऽसौ निमिर्नाम्ना स तु सहस्रं वत्सरं सत्रमारेभे ॥१॥ वसिष्ठं च होतारं वरयामास ॥२॥ तमाह वसिष्ठः अहमिन्द्रेण पंचवर्षशतयागार्थं प्रथमं वृतः ॥ ३ ॥ तदनन्तरं च प्रतिपाल्यतामागतस्तवापि ऋत्विक् भविष्यामीत्युक्ते स पृथिवीपतिर्न किंचिदुक्तवान् ॥ ४ ॥ वसिष्ठोऽप्यनेन समन्विच्छितमित्यमरपतेर्यागमकरोत् ॥ ५ ॥ सोऽपि तत्काल एवान्यैर्गौतमादिभिर्यागमकरोत् ॥ ६ ॥ समाप्ते चामरपतेर्यागे त्वरमाणो वसिष्ठो निमियज्ञं करिष्यामीत्याजगाम ॥ ७ ॥

तत्कर्मकर्तृत्वं च गौतमस्य दृष्ट्वा स्वपते स तस्मै राज्ञे मामप्रत्याख्यायैव तदनेन गौतमाय कर्मान्तरं समर्पितं यस्मात्तस्मादयं विदेहो भविष्यतीति शापं ददौ ॥ ८ ॥ प्रबुद्धश्चासाववनिपतिरपि प्राह ॥९॥ यस्मान्मामसंभाष्याजानत एव शयानस्य शापोत्सर्गमसौ दुष्टगुरुश्चकार तस्मात्तस्यापि देहः पतिष्यतीति प्रतिशापं दत्त्वा देहमत्यजत् ॥ १० ॥

तच्छापाच्च मित्रावरुणयोस्तेजसि वसिष्ठतेजः प्रविष्टम् ॥ ११ ॥ ऊर्वशीदर्शनादुद्भूतबीजप्रपातयोस्तयोस्सकाशाद्वसिष्ठो देहमपरं लेभे ॥ १२ ॥

निमेरपि तच्छरीरमतिमनोहरगंधतैलादिभिरुपसंस्क्रियमाणं नैव क्लेदादिकं दोषमवाप, सद्यो मृतमिव तस्थौ ॥ १३ ॥ यज्ञसमाप्तौ च भागग्रहणाय देवानागतानृत्विज ऊचुः, यजमानाय वरो दीयतामिति ॥१४॥

देवैश्च छन्दितोऽसौ निमिराह ॥ १५ ॥ भगवन्तोऽखिलसंसारदुःखहन्तारः ॥ १६ ॥ न ह्येतादृगन्यद्दुःखमस्ति यच्छरीरात्मनोर्वियोगे भवति ॥ १७ ॥ तदहमिच्छामि सकललोकलोचनेषु वस्तुं न पुनश्शरीरग्रहणं कर्तुमित्येवमुक्तैर्देवैरसावशेषभूतानां नेत्रेष्ववतारितः ॥ १८ ॥ ततो भूतान्युन्मेषनिमेषं चक्रुः ॥ १९ ॥ अपुत्रस्य च तस्य भूभुजः शरीरमराजकभीरवस्ते मुनयोऽरण्यां ममंथुः ॥ २० ॥ तत्र च कुमारो जज्ञे ॥ २१ ॥ जननाज्जनकसंज्ञां चावाप ॥ २२ ॥

अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः, मथनान्मिथिरिति ॥ २३ ॥ तस्योदावसुः पुत्रोऽभवत् ॥ २४ ॥ उदावसोर्नन्दिवर्द्धनस्ततस्सुकेतुः तस्माद्देवरातस्ततश्च बृहदुक्थः तस्य च महावीर्यस्तस्यापि सुधृतिः॥२५॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

१—७ ॥ तत्कर्मेति ॥ कर्मान्तरं—कर्मावकाशः ॥ ८—१० ॥

तच्छापादिति ॥ तेजसि—वीर्ये. वसिष्ठतेजः—लिंगशरीरम । वसिष्ठचेत इति च पाठः ॥ ११, १२ ॥

निमेरिति ॥ मृतराजदेहस्थितिर्यज्ञसमाप्त्यर्था अराजकत्वपरिहारार्था च ॥ १३, १४ ॥

देवैरिति ॥ छंदितः—प्रचोदितः ॥ १५—२१ ॥

जननादिति ॥ जननात्—आविर्भावलक्षणाज्जननाज्जनकसंज्ञामवाप ॥ २२ ॥

अभूदिति ॥ एवं वैदेहमिथिसंज्ञादयः ॥ २३—२७ ॥

ततश्च धृष्टकेतुरजायत ॥ २६ ॥ धृष्टकेतोर्हर्यश्वस्तस्य च मरुः मरोः प्रतिकः तस्मात्कृतरथस्तस्य देवमीढः तस्य च विबुधः विबुधस्य महाधृतिस्ततश्च कृतरातः ततो महारोमा तस्य स्वर्णरोमा तत्पुत्रो ह्रस्वरोमा ह्रस्वरोम्णस्सीरध्वजोऽभवत् ॥ २७ ॥

तस्य पुत्रार्थं यजनभुवं कृषतः सीरे सीता दुहिता समुत्पन्ना ॥ २८ ॥ सीरध्वजस्य भ्राता सांकाश्याधिपतिः कुशध्वजनामासीत् ॥ २९ ॥ सीरध्वजस्यापत्यं भानुमान् भानुमतश्शतद्युम्नः तस्य तु शुचिः तस्माच्चोर्जनामा पुत्रो जज्ञे ॥ ३० ॥ तस्यापि शतध्वजः ततः कृतिः कृतेरञ्जनः तत्पुत्रः पुरुजित् ततोऽरिष्टनेमिः तस्माच्छ्रुतायुः श्रुतायुषः सुपार्श्वः तस्मात्सृंजयः ततः क्षेमावी क्षेमाविनोऽनेनाः तस्माद्भौमरथः तस्य सत्यरथः तस्मादुपगुः उपगोरुपगुप्तः तत्पुत्रः स्वागतस्तस्य च स्वानंदः तस्य च स्वापनः तस्माच्च सुवर्चाः तस्य च सुपार्श्वः तस्यापि सुभाषः तस्य सुश्रुतः तस्मात्सुश्रुताज्जयः तस्य पुत्रो विजयः विजयस्य ऋतः ऋतात्सुनयः सुनयाद्वीतहव्यः तस्माद्धृतिः धृतेर्बहुलाश्वः तस्य पुत्रः कृतिः ॥ ३१ ॥ कृतौ संतिष्ठत्ययं जनकवंशः ॥ ३२ ॥ इत्येते मैथिलाः ॥ ३३ ॥ प्रायेणैते आत्मविद्याश्रयिणो भूपाला भवन्ति ॥ ३४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेऽशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

मैत्रेयः—

सूर्यस्य वंश्या भगवन्कथिता भवता मम । सोमस्याप्यखिलान्वंश्याञ्छ्रोतुमिच्छामि पार्थिवान् ॥ १ ॥
कीर्त्यते स्थिरकीर्तीनां येषामद्यापि संततिः । प्रसादसुमुखस्तान्मे ब्रह्मन्नाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

श्रूयतां मुनिशार्दूल वंशः प्रथिततेजसः । सोमस्यानुक्रमात्ख्याता यत्रोर्वीपतयोऽभवन् ॥ ३ ॥

अयं हि वंशोऽतिबलपराक्रमद्युतिशीलचेष्टावद्भिरतिगुणान्वितैर्नहुषययातिकार्तवीर्यार्जुनादिभिर्भूपालैरलंकृतः ; तमहं कथयामि श्रूयताम् ॥ ४ ॥ अखिलजगत्स्रष्टुर्भगवतो नारायणस्य नाभिसरोजसमुद्भवाब्जयोनेर्ब्रह्मणः पुत्रोऽत्रिः ॥ ५ ॥ अत्रेस्सोमः ॥ ६ ॥ तं च भगवानब्जयोनिः अशेषौषधीद्विजनक्षत्राणामाधिपत्येऽभ्यषेचयत् ॥ ७ ॥ स च राजसूयमकरोत् ॥ ८ ॥ तत्प्रभावादत्युत्कृष्टाधिपत्याधिष्ठातृत्वाच्चैनं मद आविवेश ॥ ९ ॥ मदावलेपाच्च सकलदेवगुरोर्बृहस्पतेस्तारां नाम पत्नीं जहार ॥ १० ॥ बहुशश्च बृहस्पतिचोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमानस्सकलैश्च देवर्षिभिर्याच्यमानोऽपि न मुमोच ॥ ११ ॥

तस्येति ॥ सीरे—हले ॥ २८–३१ ॥ कृताविति ॥ संतिष्ठति—समाप्यते ॥ ३२–३४ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने चतुर्थांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

कीर्त्यत इति ॥ अद्यापीत्यनेन पुराणोक्तवंशकालीनपरीक्षद्दशाप्रशंसा ॥ १–११ ॥

तस्य चंद्रस्य च बृहस्पतेर्द्वेषादुशना पार्ष्णिग्राहोऽभूत् ॥ १२ ॥ अंगिरसश्च सकाशादुपलब्धविद्यो भगवान्रुद्रो बृहस्पतेः साहाय्यमकरोत् ॥ १३ ॥ यतश्चोशना ततो जंभकुंभाद्याः समस्ता एव दैत्यदानवनिकाया महान्तमुद्यमं चक्रुः ॥ १४ ॥ बृहस्पतेरपि सकलदेवसैन्ययुतः सहायः शक्रोऽभवत् ॥ १५ ॥ एवं च तयोरतीवोग्रसंग्रामस्तारानिमित्तस्तारकामयो नामाभूत् ॥ १६ ॥ ततश्च समस्तशस्त्राण्यसुरेषु रुद्रपुरोगमा देवाः देवेषु चाशेषदानवा मुमुचुः ॥ १७ ॥ एवं देवासुराहवसंक्षोभक्षुब्धहृदयमशेषमेव जगत् ब्रह्माणं शरणं जगाम ॥ १८ ॥ ततश्च भगवानब्जयोनिरप्युशनसं शंकरमसुरान्देवांश्च निवार्य बृहस्पतये तारामदापयत् ॥ १९ ॥ तां चान्तःप्रसवामवलोक्य बृहस्पतिरप्याह ॥ २० ॥

नैष मम क्षेत्रे भवत्याऽन्यस्य सुतो धार्यस्समुत्सृजैनमलमलमतिधार्ष्ट्येनेति ॥ २१ ॥

सा च तेनैवमुक्ताऽतिपतिव्रता भर्तृवचनानन्तरं तमिषीकास्तंबे गर्भमुत्ससर्ज ॥ २२ ॥ स चोत्सृष्टमात्र एवातितेजसा देवानां तेजांस्याचिक्षेप ॥ २३ ॥ बृहस्पतिमिन्दुं च तस्य कुमारस्यातिचारुतया साभिलाषौ दृष्ट्वा देवास्समुत्पन्नसंदेहास्तारां पप्रच्छुः ॥ २४ ॥ सत्यं कथयास्माकमिति सुभगे सोमस्याथ वा बृहस्पतेरयं पुत्र इति ॥ २५ ॥ एवं तैरुक्ता सा तारा ह्रिया किंचिन्नोवाच ॥ २६ ॥ बहुशोऽप्यभिहिता यदाऽसौ देवेभ्यो नाचचक्षे ततस्स कुमारस्तां शप्तुमुद्यतः प्राह ॥ २७ ॥ दुष्टेंब कस्मान्मम तातं नाख्यासि ॥ २८ ॥ अद्यैव ते व्यलीकलज्जावत्यास्तथा शास्तिमहं करोमि ॥ २९ ॥ यथा च नैवमद्याप्यतिमंथरवचना भविष्यसीति ॥ ३० ॥ अथाह भगवान् पितामहः तं कुमारं सन्निवार्य स्वयमपृच्छत्तां ताराम् ॥ ३१ ॥ कथय वत्से कस्यायमात्मजः सोमस्य वा बृहस्पतेर्वा? इत्युक्ता लज्जमानाऽऽह सोमस्येति ॥ ३२ ॥ ततः प्रस्फुरदुच्छ्वसितामलकपोलकांतिर्भगवानुडुपतिः कुमारमालिंग्य साधु साधु वत्स प्राज्ञोऽसीति बुध इति तस्य च नाम चक्रे ॥ ३३ ॥ तथाख्यातमेवैतत् स च यथेलायामात्मजं पुरूरवसमुत्पादयामास ॥ ३४ ॥

पुरूरवास्त्वतिदानशीलोऽतियज्वाऽतितेजस्वी यं सत्यवादिनमतिरूपस्विनं मनस्विनं मित्रावरुणशापान्मानुषे लोके मया वस्तव्यमिति कृतमतिरुर्वशी ददर्श ॥ ३५ ॥ दृष्टमात्रे च तस्मिन्नपहाय मानमशेषमपास्य स्वर्गसुखाभिलाषं तन्मनस्का भूत्वा तमेवोपतस्थे ॥ ३६ ॥

तस्येति ॥ पार्ष्णिग्राहः—अनुचरः, सहाय इति यावत् ॥ १२ ॥

अंगिरस इति ॥ रुद्रः बृहस्पतेः साहाय्यमकरोत्, बृहस्पतेः आंगिरसत्वात् ॥ १३, १४ ॥

बृहस्पतेरिति ॥ शक्रोऽभवत्सहायः ॥ १५–२० ॥ नेति ॥ क्षेत्रे—बीजावापार्हे उदरे ॥ २१ ॥

सेति ॥ अतिपतिव्रतेति पदेन गर्भो बलादाहित इति गम्यते । इषीका—काशः ॥ २२–२८ ॥

अद्येति ॥ अलीकलज्जा—मिथ्यालज्जा ॥ २९ ॥ यथेति ॥ मंथरा—वक्रहृदया, स्तब्धा वा ॥ ३०–३४ ॥

पुरूरवास्त्विति ॥ अतिरूपस्विनमिति—अतिरूपमेव स्वं धनं तदस्यास्तीति ॥ ३५, ३६ ॥

सोऽपि च तामतिशयितसकललोकस्त्रीकांतिसौकुमार्यलावण्यगतिविलासहासादिगुणामवलोक्य तदायत्त-चित्तवृत्तिर्बभूव ॥ ३७ ॥ उभयमपि तन्मनस्कमनन्यदृष्टि परित्यक्तसमस्तान्यप्रयोजनमभूत् ॥ ३८ ॥ राजा तु प्रागल्भ्यात्तामाह ॥ ३९ ॥ सुभ्रु त्वामहमभिकामोऽस्मि प्रसीदानुरागमुद्वहेत्युक्ता लज्जाव-खंडितमुर्वशी तं प्राह ॥ ४० ॥ भवत्वेवं यदि मे समयपरिपालनं भवान् करोतीत्याख्याते पुनरपि तामाह ॥ ४१ ॥ आख्याहि मे समयमिति ॥ ४२ ॥ अथ पृष्टा पुनरप्यब्रवीत् ॥ ४३ ॥

शयनसमीपे ममोरणकद्वयं पुत्रभूतं नापनेयम् ॥ ४४ ॥ भवांश्च मया न नग्नो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥ घृतमात्रं च ममाहार इति ॥ ४६ ॥ एवमेवेति भूपतिरप्याह ॥ ४७ ॥ तया सह स चावनिपतिरल-कायां चैत्ररथादिवनेष्वमलपद्मषण्डेषु मानसादिसरस्स्वतिरमणीयेषु रममाण एकषष्टिवर्षाण्यनुदिनप्रव-र्धमानप्रमोदोऽनयत् ॥ ४८ ॥ उर्वशी च तदुपभोगात्प्रतिदिनप्रवर्धमानानुरागा अमरलोकवासेऽपि न स्पृहां चकार ॥ ४९ ॥ विना चोर्वश्या सुरलोकोऽप्सरसां सिद्धगंधर्वाणां च नातिरमणीयोऽभवत् ॥ ५० ॥ ततश्चोर्वशीपुरूरवसोस्समयविद्विश्वावसुर्गंधर्वसमवेतो निशि शयनाभ्याशादेकमुरणकं जहार ॥ ५१ ॥ तस्य चाकाशे नीयमानस्योर्वशी शब्दमशृणोत् ॥ ५२ ॥ एवमुवाच च ममानाथायाः पुत्रः केनापह्रियते कं शरणमुपयामीति ॥ ५३ ॥ तदाकर्ण्य राजा मां नग्नं देवी वीक्ष्यतीति न ययौ॥५४॥ अथान्यमप्युरणकमादाय गंधर्वा ययुः ॥ ५५ ॥ तस्याप्यपह्रियमाणस्याकर्ण्य शब्दमाकाशे पुनरप्य-नाथाऽस्म्यहमभर्तृका कापुरुषाश्रयेत्यार्तराविणी बभूव ॥ ५६ ॥ राजाऽप्यमर्षवशादंधकारमेतदिति खड्गमादाय दुष्टदुष्ट हतोऽसीति व्याहरन्नभ्यधावत् ॥ ५७ ॥ तावच्च गंधर्वैरप्यतीवोज्ज्वला विद्यु-ज्जनिता ॥ ५८ ॥

तत्प्रभया चोर्वशी राजानमपगतांबरं दृष्ट्वापवृत्तसमया तत्क्षणादेवापक्रान्ता ॥ ५९ ॥ परित्यज्य तावप्युरणकौ गंधर्वास्सुरलोकमुपगताः ॥ ६० ॥ राजाऽपि च तौ मेषावादायातिहृष्टमनाः स्वशयन-मायातो नोर्वशीं ददर्श ॥ ६१ ॥ तां चापश्यन् व्यपगतांबर एवोन्मत्तरूपो बभ्राम ॥ ६२ ॥ कुरुक्षेत्रे चांभोजसरस्यन्याभिश्चतसृभिरप्सरोभिस्समवेतामुर्वशीं ददर्श ॥ ६३ ॥

स इति ॥ अतिशयिताः सकललोकस्त्रीणां कान्त्यादिगुणाः यया ताम् । तथा च रूपके—* मन्म-थाप्यायितच्छाया शोभा कान्तिरुदाहृता । सौकुमार्यं मृदुत्वं च लावण्यं दीप्तिरुच्यते ॥ तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ॥ इति ॥ ३७ ॥ उभयमिति ॥ तन्मनस्कम्—उभयमनस्कं, परस्परमनस्कमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

राजेति ॥ प्रागल्भ्यं—निस्साध्वसत्वम् ॥ ३९ ॥

सुभ्रिवति । अनुरागमुद्वह, मयीति शेषः । लज्जावखंडितं—लज्जया मंथरं, सगद्गदमित्यर्थः ॥४०–४३॥

शयनेति ॥ उरणकः—मेषः ॥ ४४–५८ ॥ तदिति । अपवृत्तसमया—निवृत्तसमया ॥ ५९–६३ ॥

ततश्चोन्मत्तरूपो जाये हे तिष्ठ मनसि घोरे तिष्ठ वचसि कपटिके तिष्ठेत्येवमनेकप्रकारं सूक्तमवोचत् ॥ ६४ ॥ आह चोर्वशी ॥ ६५ ॥ महाराजालमनेनाविवेकचेष्टितेन ॥ ६६ ॥ अंतर्वत्न्यहम्, अब्दान्ते भवताऽत्रागंतव्यं कुमारस्ते भविष्यति एकां च निशामहं त्वया सह वत्स्यामीत्युक्तः प्रहृष्टस्स्वपुरं जगाम ॥ ६७ ॥ तासां चाप्सरसामूर्वशी कथयामास ॥ ६८ ॥ अयं स पुरुषोत्कृष्टो येनाहमेतावंतं कालमनुरागाकृष्टमानसा सहोषितेति ॥ ६९ ॥ एवमुक्तास्ताश्चाप्सरस ऊचुः ॥ ७० ॥ साधुसाध्वस्य रूपम् अप्यनेन सहास्माकमपि सर्वकालमास्या भवेदिति ॥ ७१ ॥ अब्दे च पूर्णे स राजा तत्राजगाम ॥ ७२ ॥ कुमारं चायुषमस्मै चोर्वशी ददौ ॥ ७३ ॥ दत्त्वा चैकां निशां तेन राज्ञा सहोषित्वा पंच पुत्रोत्पत्तये गर्भमवाप ॥ ७४ ॥ उवाच चैनं राजानमस्मत्प्रीत्या महाराजाय सर्व एव गंधर्वा वरदाः संवृत्ताः व्रियतां च वर इति ॥ ७५ ॥ आह च राजा ॥ ७६ ॥ विजितसकलारातिरविहतेन्द्रियसामर्थ्यो बंधुमानमितबलकोशोऽस्मि ; नान्यदस्माकमुर्वशीसालोक्यात्प्राप्तव्यमस्ति ; तदहमनया सहोर्वश्या कालं नेतुमभिलषामीत्युक्ते गंधर्वा राज्ञेऽग्निस्थालीं ददुः ॥ ७७ ॥ ऊचुश्चैनमग्निमाम्नायानुसारी भूत्वा त्रिधा कृत्वोर्वशीसलोकतामनोरथमुद्दिश्य सम्यग्यजेथाः ; ततोऽवश्यमभिलषितमवाप्स्यसीत्युक्तस्तामग्निस्थालीमादाय जगाम ॥ ७८ ॥ अन्तरटव्यामचिन्तयत् अहो मेऽतीव मूढता, किमहमकरवम् ? ॥ ७९ ॥ वह्निस्थाली मयैषाऽऽनीता नोर्वशीति ॥ ८० ॥ अथैनामटव्यामेवाग्निस्थालीं तत्याज स्वपुरं च जगाम ॥ ८१ ॥ व्यतीतेऽर्धरात्रे विनिद्रश्चाचिन्तयत् ॥ ८२ ॥ ममोर्वशीसालोक्यप्राप्त्यर्थमग्निस्थाली गंधर्वैर्दत्ता सा च मयाऽटव्यां परित्यक्ता ॥ ८३ ॥ तदहं तत्र तदाहरणाय यास्यामीत्युत्थाय तत्राप्युपगतो नाग्निस्थालीमपश्यत् ॥ ८४ ॥ शमीगर्भं चाश्वत्थमग्निस्थालीस्थाने दृष्ट्वाऽचिन्तयत् ॥ ८५ ॥ मयाऽत्राग्निस्थाली निक्षिप्ता सा चाश्वत्थश्शमीगर्भोऽभूत् ॥ ८६ ॥ तदेनमेवाहमग्निरूपमादाय स्वपुरमभिगम्यारणीं कृत्वा तदुत्पन्नाग्नेरुपास्तिं करिष्यामीति ॥ ८७ ॥ एवमेव स्वपुरमभिगम्यारणिं चकार ॥ ८८ ॥ तत्प्रमाणं चांगुलैः कुर्वन् गायत्रीमपठत ॥ ८९ ॥

पठतश्चाक्षरसंख्यान्येवांगुलान्यरण्यभवत् ॥ ९० ॥ तत्राग्निं निर्मथ्याग्नित्रयमाम्नायानुसारी भूत्वा जुहाव ॥ ९१ ॥ उर्वशीसालोक्यं फलमभिसंधितवान् ॥ ९२ ॥ तेनैव चाग्निविधिना बहुविधान् यज्ञानिष्ट्वा गांधर्वलोकानवाप्योर्वश्या सहावियोगमवाप ॥ ९३ ॥ एकोऽग्निरादावभवत् ; एकेन त्वत्र मन्वन्तरे त्रेधा प्रवर्तिताः ॥ ९४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ततश्चेति ॥ हे जाये मनसि घोरे तिष्ठ वचसि—मया वाङ्मिश्रणं कुरु । अनेन * अये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रीकृणवावहै * इत्याद्यष्टादशं च तयोस्संवादसूक्तं स्मारितम् ॥ ६४—८९ ॥

पठत इति ॥ गायत्रीं पठतः अक्षरसंख्यानि—तदक्षरसंख्यान्यंगुलानि अरणिरभवत् । * चतुर्विंशत्यंगुलारणिः कार्या * इति विधिः ॥ ९०—९४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाध्यायः

श्रीपराशरः—

तस्याप्यायुर्धीमानमावसुर्विश्वावसुःश्रुतायुश्शतायुरयुतायुरितिसंज्ञाः षट् पुत्रा अभवन् ॥ १ ॥ तथाऽमावसोर्भीमनामा पुत्रोऽभवत्॥ २॥ भीमस्य कांचनः कांचनात्सुहोत्रः तस्यापि जह्नुः॥३॥ योऽसौ यज्ञवाटमखिलं गङ्गाम्भसा प्लावितमवलोक्य क्रोधसंरक्तलोचनो भगवन्तं यज्ञपुरुषमात्मनि परमेण समाधिना समारोप्याखिलमेव गङ्गामपिवत् ॥ ४ ॥ अथैनं देवर्षयः प्रसादयामासुः ॥ ५ ॥ दुहितृत्वे चास्य गङ्गामनयन् ॥ ६ ॥ जह्नोश्च सुमंतुर्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ७ ॥ तस्याप्यजकस्ततो बलाकाश्वस्तस्मात्कुशस्तस्यापि कुशांबकुशनाभाधूर्त्तरजसो वसुश्चेति चत्वारः पुत्रा बभूवुः ॥ ८ ॥ तेषां कुशांबः शक्रतुल्यो मे पुत्रो भवेदिति तपश्चकार ॥ ९ ॥ तं चोग्रतपसमवलोक्य मा भवत्वन्योऽस्मत्तुल्यवीर्य इत्यात्मनैवास्येंद्रः पुत्रत्वमगच्छत् ॥ १० ॥ स गाधिर्नाम पुत्रः कौशिकोऽभवत् ॥ ११ ॥ गाधिश्च सत्यवतीं कन्यामजनयत् ॥ १२ ॥ तां च भार्गवः ऋचीको वव्रे ॥ १३ ॥ गाधिरप्यतिरोषणायातिवृद्धाय ब्राह्मणाय दातुमनिच्छन्नेकतश्श्यामकर्णानामिंदुवर्चसामनिलरंहसामश्वानां सहस्रं कन्याशुल्कमयाचत ॥ १४ ॥ तेनाप्यृषिणा वरुणसकाशादुपलभ्याश्वतीर्थोत्पन्नं तादृशमश्वसहस्रं दत्तम् ॥ १५ ॥ ततस्तामृचीकः कन्यामुपयेमे ॥ १६ ॥ ऋचीकश्च तस्याश्चरुमपत्यार्थं चकार ॥ १७ ॥ तत्प्रसादितश्च तन्मात्रे क्षत्रवरपुत्रोत्पत्तये चरुमपरं साधयामास ॥ १८ ॥ एष चरुर्भवत्या अयमपरश्चरुस्त्वन्मात्रा सम्यगुपयोज्यः इत्युक्त्वा वनं जगाम ॥ १९ ॥ उपयोगकाले च तां माता सत्यवतीमाह ॥ २० ॥

पुत्रि सर्व एवात्मपुत्रमतिगुणमभिलषति नात्मजायाभ्रातृगुणेष्वतीवादृतो भवतीति ॥ २१ ॥

अतोऽर्हसि ममात्मीयं चरुं दातुं मदीयं चरुमात्मनोपयोक्तुम् ॥ २२ ॥ मत्पुत्रेण हि सकलभूमंडलपरिपालनं कार्यं, कियद्वा ब्राह्मणस्य बलवीर्यसंपदेत्युक्ता सा स्वचरुं मात्रे दत्तवती ॥ २३ ॥ अथ वनादागत्य सत्यवतीमृषिरपश्यत्॥ २४॥ आह चैनामतिपापे! किमिदमकार्यं भवत्या कृतम्? अतिरौद्रं ते वपुर्लक्ष्यते ॥ २५ ॥

नूनं त्वया त्वन्मातृसात्कृतश्चरुरुपयुक्तः, न युक्तमेतत् ॥ २६ ॥ मयाहि तत्र चरौ सकलैश्वर्यवीर्यशौर्यबलसंपदारोपिता, त्वदीयचरावप्यखिलशान्तिज्ञानतितिक्षादिब्राह्मणगुणसंपत् ॥ २७ ॥

तच्च विपरीतं कुर्वन्त्यास्तवातिरौद्रास्त्रधारणपालननिष्ठः क्षत्रियाचारः पुत्रो भविष्यति; तस्याश्चोपशमरुचिर्ब्राह्मणाचार इत्याकर्ण्यैव सा तस्य पादौ जग्राह ॥ २८ ॥ प्रणिपत्य चैनमाह ॥ २९ ॥

सप्तमोऽध्यायः

१ ॥ तथेति ॥ अल्पत्वात्प्रथममभावसोर्वंशोक्तिः, एवं नहुषस्याप्यनन्तराध्याये ॥ २–२० ॥

पुत्रीति ॥ आत्मजाया—आत्मनो भार्या ॥ २१–२५ ॥

नूनमिति ॥ मातृसात्कृतः—मातुस्संबंधी ॥ २६–२७ ॥

तच्चेति ॥ अस्त्रधारणम्—अस्त्रविद्यान्तगमनम् ॥ २८, २९ ॥

भगवन्मयैतदज्ञानादनुष्ठितं प्रसादं मे कुरु; मैवंविधः पुत्रो भवतु; काममेवंविधः पौत्रो भवत्वित्युक्ते मुनिरप्याह ॥ ३० ॥ एवमस्त्विति ॥ ३१ ॥ अनन्तरं च सा जमदग्निमजीजनत् ॥ ३२ ॥ तन्माता च विश्वामित्रं जनयामास ॥३३॥ सत्यवत्यपि कौशिकी नाम नद्यभवत् ॥ ३४ ॥ जमदग्निरिक्ष्वाकुवंशोद्भवस्य रेणोस्तनयां रेणुकामुपयेमे ॥ ३५ ॥ तस्यां चाशेषक्षत्रहन्तारं परशुरामसंज्ञं भगवतस्सकललोकगुरोर्नारायणस्यांशं जगदग्निरजीजनत् ॥ ३६ ॥

विश्वामित्रपुत्रस्तु भार्गव एव शुनश्शेपो देवैर्दत्तः ततश्च देवरातनामाऽभवत् ॥ ३७ ॥ ततश्चान्ये मधुच्छंदोधनंजयकृतदेवाष्टककच्छपहरिताख्या विश्वामित्रपुत्रा बभूवुः ॥ ३८ ॥

तेषां च बहूनि कौशिकगोत्राणि ऋष्यंतरेषु विवाह्यान्यभवन् ॥ ३९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोध्यायः

श्रीपराशरः—

पुरूरवसो ज्येष्ठः पुत्रो यस्त्वायुर्नामा स राहोर्दुहितरमुपयेमे ॥ १ ॥ तस्यां च पंच पुत्रानुत्पादयामास ॥ २ ॥ नहुषक्षत्रवृद्धरंभरजिसंज्ञास्तथैवानेनाः पंचमः पुत्रोऽभूत् ॥ ३ ॥ क्षत्रवृद्धात्सुहोत्रः पुत्रोऽभवत् ॥ ४ ॥ काश्यकाशगृत्समदास्त्रयस्तस्य पुत्रा बभूवुः ॥ ५ ॥ गृत्समदस्य शौनकश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्तयिताऽभूत् ॥ ६ ॥ काश्यस्य काशेयः काशीराजः तस्माद्राष्ट्रः राष्ट्रस्य दीर्घतपाः पुत्रोऽभवत् ॥ ७ ॥ धन्वन्तरिस्तु दीर्घतपसः पुत्रोऽभवत् ॥ ८ ॥

भगवन्निति ॥ काममिति इच्छानुमतौ ॥ ३०—३६ ॥

विश्वामित्रेति ॥ भार्गव एवेति । जमदग्निसोदरत्वात् भार्गवः शुनश्शेपः । यथाह—* और्वस्य ऋचिकस्यर्षेः सत्यवत्यां महायशाः । जमदग्निः सुतो विद्वाञ्जज्ञे वेदविदां वरः ॥ मध्यमश्च शुनश्शेपः * इत्यादि । अयं च विश्वामित्रस्य स्वकीयः पुत्रवद्देवैर्दत्तत्वाद्देवरातः ॥ ३७, ३८ ॥

तेषामिति ॥ ऋष्यन्तरेष्विति ॥ ऋष्यन्तरेषु विवाह्याः—समानप्रवरेष्वविवाह्याः । इदं सर्वगोत्राणां प्रायेण समानम् * एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र त्वंगिरोगणात् ॥ इति सूत्रकारोक्तेः ॥ ३९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

१—५ ॥ गृत्समदस्येति ॥ प्रवर्तयिता—जनकः ॥ ६—८ ॥

स हि संसि(द्धि)द्धकार्यकरणस्सकलसंभूतिष्वशेषज्ञानविदा भगवता नारायणेन चातीतसंभूतौ तस्मै वरो दत्तः ॥ ९ ॥

काशीराजगोत्रेऽवतीर्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्वेदं करिष्यसि, यज्ञभागभुग्भविष्यसीति ॥ १० ॥ तस्य च धन्वन्तरेः पुत्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः तस्यापि दिवोदासः तस्यापि प्रतर्दनः ॥ ११ ॥ स च भद्रश्रेण्यवंशविनाशनादशेषशत्रवोऽनेन जिता इति शत्रुजिदभवत् ॥ १२ ॥ तेन च प्रीतिमताऽऽत्मपुत्रो वत्सवत्सेत्यभिहितो वत्सोऽभवत् ॥ १३ ॥ सत्यपरतया ऋतध्वजसंज्ञामवाप ॥ १४ ॥ ततश्च कुवलयनामानमश्वं लेभे ततः कुवलयाश्व इत्यस्यां पृथिव्यां प्रथितः ॥ १५ ॥ तस्य च वत्सस्य पुत्रोऽलर्कनामाभवत् यस्यायमद्यापि श्लोको गीयते ॥ १६ ॥

षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च । अलर्कादपरो नान्यो बुभुजे मेदिनीं युवा ॥ १७ ॥

तस्याप्यलर्कस्य सन्नतिनामाऽभवदात्मजः ॥ १८ ॥ सन्नतेः सुनीथः तस्यापि सुकेतुः तस्माच्च धर्मकेतुर्जज्ञे ॥ १९ ॥ ततश्च सत्यकेतुः तस्माद्विभुः तत्तनयस्सुविभुः ततश्च सुकुमारस्तस्यापि धृष्टकेतुः ततश्च वीतिहोत्रः तस्माद्भार्गः भार्गस्य भार्गभूमिः ततश्चातुर्वर्ण्यप्रवृत्तिरित्येते काश्यभूभृतः कथिताः ॥ २० ॥ रजेस्तु संततिः श्रूयताम् ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

रजेस्तु पंच पुत्रशतान्यतुलबलपराक्रमसाराण्यासन् ॥ १ ॥ देवासुरसंग्रामारंभे च परस्परवधेप्सवो देवाश्चासुराश्च ब्रह्माणमुपेत्य पप्रच्छुः ॥ २ ॥ भगवन्नस्माकमत्र विरोधे कतमः पक्षो जेता भविष्यतीति ॥ ३ ॥ अथाह भगवान् ॥ ४ ॥ येषामर्थे रजिरात्माचायुधो योत्स्यति तत्पक्षो जेतेति ॥ ५ ॥ अथ दैत्यैरुपेत्य रजिरात्मसाहाय्यदानायाभ्यर्थितः प्राह ॥ ६ ॥ योत्स्येऽहं भवतामर्थे यद्यहममरजयाद्भवतामिन्द्रो भविष्यामीति ; आकर्ण्यैतत्तैरभिहितम् ॥ ७ ॥ न वयमन्यथा वदिष्यामोऽन्यथा करिष्यामोऽ-

---

सहीति ॥ संसिद्धिकार्यकरणः—वशीकृतप्रकृतिः, अजरदेहेन्द्रियो वा । अतीतसंभूतौ—क्षीरोदादुत्पत्तौ ॥ ९ ॥ काशीराजेति ॥ अष्टधा—अष्टाङ्गम् । यथाह बाहलः * कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजराविषान् । अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थिता ॥ इति ॥ १०–२१ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने चतुर्थांशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

रजेरिति ॥ सारः—स्थैर्यम ॥ १–१२ ॥

स्माकमिन्द्रः प्रह्लादस्तदर्थमेवायमुद्यम इत्युक्त्वा गतेष्वसुरेषु देवैरप्यसाववनिपतिरेवमेवोक्तस्तेनापि च तथैवोक्ते देवैरिन्द्रस्त्वं भविष्यसीति समन्विच्छितम् ॥ ८ ॥ रजिनाऽपि देवसैन्यसहायेनानेकैर्महास्त्रैस्तदशेषमसुरबलं निषूदितम् ॥ ९ ॥ अथ जितारिपक्षश्च देवेन्द्रो रजिचरणयुगलमात्मनः शिरसा निपीड्याह ॥ १० ॥ भयत्राणादन्नदानाद्भवानस्मत्पिताऽशेषलोकानामुत्तमोत्तमो भवान् यस्याहं पुत्रस्त्रिलोकेन्द्रः ॥ ११ ॥ स चापि राजा प्रहस्याह ॥ १२ ॥

एवमस्त्वेवमस्त्वनतिक्रमणीया हि वैरिपक्षादप्यनेकविधचाटुवाक्यगर्भा प्रणतिरित्युक्त्वा स्वपुरं जगाम ॥ १३ ॥ शतक्रतुरपीन्द्रत्वं चकार ॥ १४ ॥

स्वर्याते तु रजौ नारदर्षिचोदिता रजिपुत्राश्शतक्रतुमात्मपितृपुत्रं समाचाराद्राज्यं याचितवन्तः ॥ १५ ॥ अप्रदानेन च विजित्येन्द्रमतिबलिनः स्वयमिन्द्रत्वं चक्रुः ॥ १६ ॥ ततश्च बहुतिथे काले व्यतीते बृहस्पतिमेकान्ते दृष्ट्वा अपहृतत्रैलोक्ययज्ञभागः शतक्रतुरुवाच ॥ १७ ॥ बदरीफलमात्रमप्यर्हसि ममाप्यायनाय पुरोडाशखण्डं दातुमित्युक्तो बृहस्पतिरुवाच ॥ १८ ॥

यद्येवं त्वयाऽहं पूर्वमेव चोदितस्स्यां तन्मया त्वदर्थं किमकर्तव्यमित्यल्पैरेवाहोभिस्त्वां निजं पदं प्रापयिष्यामीत्यभिधाय तेषामनुदिनमाभिचारकं बुद्धिमोहाय शक्रस्य तेजोभिवृद्धये जुहाव ॥ १९ ॥ ते चापि तेन बुद्धिमोहेनाभिभूयमाना ब्रह्मद्विषो धर्मत्यागिनो वेदवादपराङ्मुखा बभूवुः ॥ २० ॥ ततस्तानपेतधर्माचारानिन्द्रो जघान ॥ २१ ॥ पुरोहिताप्यायिततेजाश्च शक्रो दिवमाक्रमत् ॥ २२ ॥ एतदिन्द्रस्य स्वपदच्यवनादारोहणं श्रुत्वा पुरुषः स्वपदभ्रंशं दौरात्म्यं च नाप्नोति ॥ २३ ॥ रंभस्त्वनपत्योऽभवत् ॥ २४ ॥ क्षत्रवृद्धसुतः प्रतिक्षत्रोऽभवत् ॥ २५ ॥ तत्पुत्रः संजयः तस्यापि जयः तस्यापि विजयः तस्माच्च जज्ञे कृतः ॥ २६ ॥ तस्य च हर्यधनः हर्यधनसुतस्सहदेवः तस्माददीनस्तस्य जयत्सेनः ततश्च संकृतिः तत्पुत्रः क्षत्रधर्मा इत्येते क्षत्रवृद्धस्य वंश्याः ॥ २७ ॥ ततो नहुषवंशं प्रवक्ष्यामि ॥ २८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंऽशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

एवमिति ॥ प्रणतिरनतिक्रमणीया—प्रणताद्राज्यं न ग्राह्यमिति राजधर्मः ॥ १३, १४ ॥

स्वर्यात इति ॥ आचारात्—पितृदायादन्यायात् ॥ १५–१८ ॥

पुरोधसाऽपि यजमानचोदितेनैव काम्यं कर्म कर्तव्यं न त्वन्यथा, तदिच्छाया अज्ञातत्वादित्यभिप्रेत्याह—यद्येवमिति ॥ १९–२४ ॥

पूर्वं क्षत्रवृद्धात्सुहोत्रो गृत्समदाद्द्विजातिवंशकृदुक्तः; इह तु प्रतिक्षत्रः क्षत्रैकवंशकृदुच्यते क्षत्रवृद्धसुतः प्रतिक्षत्रोऽभवदित्यादिना ॥ २५–२८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये चतुर्थांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

यतिययातिसंयात्यायातिवियातिकृतिसंज्ञा नहुषस्य षट् पुत्रा महाबलपराक्रमा बभूवुः ॥ १ ॥ यतिस्तु राज्यं नैच्छत् ॥ २ ॥ ययातिस्तु भूभृदभवत् ॥ ३ ॥ उशनसश्च दुहितरं देवयानीं वार्षपर्वणीं च शर्मिष्ठामुपयेमे ॥ ४ ॥ अत्रानुवंशश्लोको भवति ॥ ५ ॥

यदुं च दुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत । द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ६ ॥

काव्यशापाच्चाकालेनैव ययातिर्जरामवाप ॥ ७ ॥ प्रसन्नशुक्रवचनाच्च स्वजरां संक्रामयितुं ज्येष्ठं पुत्रं यदुमुवाच ॥ ८ ॥ वत्स ! त्वन्मातामहशापादियमकालेनैव जरा ममोपस्थिता, तामहं तस्यैवानुग्रहाद्भवतस्संचारयामि ॥ ९ ॥ एकं वर्षसहस्रमतृप्तोऽस्मि विषयेषु त्वद्वयसा विषयानहं भोक्तुमिच्छामि ॥ १० ॥ नात्र भवता प्रत्याख्यानं कर्तव्यमित्युक्तस्स यदुर्नैच्छत्तां जरामादातुम् ॥ ११ ॥

तं च पिता शशाप त्वत्प्रसूतिर्न राज्यार्हा भविष्यतीति ॥ १२ ॥

अनन्तरं च दुर्वसुं द्रुह्युमनुं च पृथिवीपतिर्जराग्रहणार्थं स्वयौवनप्रदानाय चाभ्यर्थयामास ॥ १३ ॥

तैरप्येकैकेन प्रत्याख्यातस्तांश्शशाप ॥ १४ ॥ अथ शर्मिष्ठातनयमशेषकनीयांसं पूरुं तथैवाह ॥ १५ ॥

स चातिप्रवणमतिः सबहुमानं पितरं प्रणम्य महाप्रसादोऽयमस्माकमित्युदारमभिधाय जरां जग्राह ॥१६॥ स्वकीयं च यौवनं स्वपित्रे ददौ ॥ १७ ॥ सोऽपि पौरवं यौवनमासाद्य धर्माविरोधेन यथाकामं यथाकालोपपन्नं यथोत्साहं विषयांश्चचार ॥ १८ ॥ सम्यक् ज प्रजापालनमकरोत् ॥ १९ ॥

विश्वाच्या देवयान्या च सहोपभोगं भुक्त्वा कामानामन्तं प्राप्स्यामीत्यनुदिनं तन्मनस्को बभूव॥२०॥ अनुदिनं चोपभोगतः कामानतिरम्यान्मेने ॥ २१ ॥ ततश्चैनमगायत ॥ २२ ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ २३ ॥

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मात्तृष्णां परित्यजेत् ॥ २४ ॥

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् । समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वास्सुखमया दिशः ॥ २५ ॥

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः । तां तृष्णां संत्यजेत्प्राज्ञस्सुखेनैवाभिपूर्यते ॥ २६ ॥

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । धनाशा जीविताशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यतः॥२७॥

पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः । तथाऽप्यनुदिनं तृष्णा मम तेषूपजायते ॥ २८ ॥

तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् । निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैस्सह ॥ २९ ॥

श्रीपराशरः—पूरोस्सकाशादादाय जरां दत्त्वा च यौवनम् ।
राज्येऽभिषिच्य पूरुं च प्रययौ तपसे वनम् ॥ ३० ॥

अथ दशमोऽध्यायः

यदुमिति ॥ व्यजायत—असूत ॥ १–१९ ॥ विश्वाच्येति ॥ विश्वाची अप्सराः ॥ २०–२४ ॥

दिशि दक्षिणपूर्वस्यां दुर्वसुं च समादिशत् । प्रतीच्यां च तथा द्रुह्युं दक्षिणायां ततो यदुम् ॥ ३१ ॥

उदीच्यां च तथैवानुं कृत्वा मण्डलिनो नृपान् । सर्वपृथ्वीपतिं पूरुं सोऽभिषिच्य वनं ययौ ॥ ३२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—अतः परं ययातेः प्रथमपुत्रस्य यदोर्वंशमहं कथयामि ॥ १ ॥ यत्राशेषलोकनिवासो मनुष्यसिद्धगंधर्वयक्षराक्षसगुह्यककिंपुरुषाप्सरोरगविहगदैत्यदानवादित्यरुद्रवस्वश्विमरुद्देवर्षिभिर्मुमुक्षुभिर्धर्मार्थकाममोक्षार्थिभिश्च तत्तत्फललाभाय सदाभिष्टुतोऽपरिच्छेद्यमाहात्म्यांशेन भगवाननादिनिधनो विष्णुरवततार ॥ २ ॥ अत्र श्लोकः ॥ ३ ॥

यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । यत्रा-वतीर्णं कृष्णाख्यं परं ब्रह्म नराकृति ॥ ४ ॥

सहस्रजित्क्रोष्टुनलनहुषसंज्ञाश्चत्वारो यदुपुत्रा बभूवुः ॥ ५ ॥

सहस्रजित्पुत्रश्शतजित् ॥ ६ ॥ तस्य हैहयहेहयवेणुहयास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ ७ ॥ हैहयपुत्रो धर्मः तस्यापि धर्मनेत्रः ततः कुन्तिः कुन्तेः सहजित् ॥ ८ ॥ तत्तनयो महिष्मान् योऽसौ माहिष्मतीं पुरीं निर्वापयामास ॥ ९ ॥ तस्माद्भद्रश्रेण्यस्ततो दुर्दमस्तस्माद्धनकः धनकस्य कृतवीर्यकृताग्निकृतधर्मकृतौजसश्चत्वारः पुत्रा बभूवुः ॥ १० ॥ कृतवीर्यादर्जुनस्सप्तद्वीपाधिपतिर्बाहुसहस्रो जज्ञे ॥ ११ ॥ योऽसौ भगवदंशमत्रिकुलप्रसूतं दत्तात्रेयाख्यमाराध्य बाहुसहस्रमधर्मसेवानिवारणं स्वधर्मसेवित्वं रणे पृथिवीजयं धर्मतश्चानुपालनमरातिभ्योऽपराजयमखिलजगत्प्रख्यातपुरुषाच्च मृत्युमित्येतान् वरानभिलषितवान् लेभे च ॥ १२ ॥ तेनेयमशेषद्वीपवती पृथिवी सम्यक्परिपालिता ॥ १३ ॥ दशयज्ञसहस्राण्यसावयजत् ॥ १४ ॥ तस्य च श्लोकोऽद्यापि गीयते ॥ १५ ॥

न नूनं कार्त्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः । यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा प्रश्रयेण श्रुतेन च ॥ १६ ॥

यदेति ॥ पापकं—रागद्वेषादि ॥ २५—३२ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने चतुर्थांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

१ ॥ यदुवंशस्य सर्वोत्कृष्टत्वमाह—यत्रेति ॥ यत्र—यदोर्वंशे, मुमुक्षुभिः—केवलमोक्षार्थिभिः, अंशेन—लीलागृहीतपरिच्छिन्नमूर्तिव्यवहितत्वादंश इति व्यपदेश्येन स्वरूपेण । अत एव परं ब्रह्म नराकृतीत्यभिहितम् ॥ २—१६ ॥

अनष्टद्रव्यता च तस्य राज्येऽभवत् ॥ १७ ॥ एवं च पंचाशीतिवर्षसहस्राण्यव्याहतारोग्यश्रीबलपराक्रमो राज्यमकरोत् ॥ १८ ॥ माहिष्मत्यां दिग्विजयाभ्यागतो नर्मदाजलावगाहनक्रीडातिपानमदाकुलेनायत्नेनैव तेनाशेषदेवदैत्यगंधर्वेशजयोद्भूतमदावलेपोऽपि रावणः पशुरिव बद्ध्वा स्वनगरैकान्ते स्थापितः ॥ १९ ॥ यश्च पंचाशीतिवर्षसहस्रोपलक्षणकालावसाने भगवन्नारायणांशेन परशुरामेणोपसंहृतः ॥ २० ॥ तस्य च पुत्रशतप्रधानाः पंच पुत्रा बभूवुः शूरशूरसेनवृषसेनमधुजयध्वजसंज्ञाः॥२१॥ जयध्वजात्तालजंघः पुत्रोऽभवत् ॥ २२ ॥ तालजंघस्य तालजंघाख्यं पुत्रशतमासीत् ॥ २३ ॥ एषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रस्तथाऽन्यो भरतः ॥ २४ ॥ भरताद्वृषः ॥ २५ ॥ वृषस्य पुत्रो मधुरभवत ॥ २६ ॥ तस्यापि वृष्णिप्रमुखं पुत्रशतमासीत् ॥ २७ ॥ यतो वृष्णिसंज्ञामेतद्गोत्रमवाप ॥ २८ ॥ मधुसंज्ञाहेतुश्च मधुरभवत् ॥ २९ ॥ यादवाश्च यदुनामोपलक्षणादिति ॥ ३० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

श्रीपराशरः—क्रोष्टोस्तु यदुपुत्रस्यात्मजो ध्वजिनीवान् ॥ १ ॥ ततश्च स्वातिः ततो रुशंकुः रुशंकोश्चित्ररथः ॥ २ ॥ तत्तनयश्शशिबिंदुः चतुर्दशमहारत्नेशश्चक्रवर्त्यभवत ॥ ३ ॥ तस्य च शतसहस्रं पत्नीनामभवत् ॥ ४ ॥ दशलक्षसंख्याश्च पुत्राः ॥ ५ ॥ तेषां च पृथुश्रवाः पृथुकर्मा पृथुकीर्तिः पृथुयशाः पृथुजयः पृथुदानः इति षट्पुत्राः प्रधानाः ॥ ६ ॥ पृथुश्रवसश्च पुत्रः पृथुतमः ॥ ७ ॥ तस्मादुशनाः यो वाजिमेधानां शतमाजहार ॥ ८ ॥ तस्य च शितपुर्नाम पुत्रोऽभवत ॥ ९ ॥ तस्यापि रुक्मकवचस्ततः परावृत् ॥ १० ॥ तस्य परावृतो रुक्मेषुपृथुरुक्मज्यामघवलितहरितसंज्ञाः पश्चात्मजा बभूवुः ॥ ११ ॥ तस्यायमद्यापि ज्यामघस्य श्लोको गीयते ॥ १२ ॥

भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यन्त्यथ वा मृताः । तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठश्शैब्यापतिरभून्नृपः ॥ १३ ॥
अपुत्रा तस्य सा पत्नी शैब्या नाम तथाऽप्यसौ । अपत्यकामोऽपि भयन्नान्यां भार्यामविन्दत ॥ १४ ॥
स त्वेकदा प्रभूतरथतुरगगजसम्मर्दातिदारुणे महाहवे युद्ध्यमानः सकलमेवारिचक्रमजयत् ॥ १५ ॥

अनष्टेति ॥ अनष्टद्रव्यताऽभवदिति उपलक्षणम्, अद्यापि तन्नामोक्त्या नष्टलब्धेः । * अनष्टद्रव्यता चैव तव नामाभिकीर्तनात्, भविष्यति * इति श्रीविष्णुधर्मे । * न तस्य द्रव्यनाशः स्यान्नष्टं प्रतिलभेत सः * इति श्रीहरिवंशे च ॥ * कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् । तस्य स्मरणतो विद्वान्नष्टद्रव्यं लभेत वै । इति मंत्रशास्त्रे च ॥ १७—३० ॥

इति विष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

१,२ ॥ तत्तनय इति ॥ चतुर्दशमहारत्नेश इत्यत्र चतुर्दशरत्नानि धर्मसंहितोक्तानि—* चक्रं रथो मणिः खड्गं चर्म रत्नं च पंचमम् । केतुर्निधिश्च सप्तैव प्राणहीनानि चक्षते ॥ भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृच्च यः । पत्त्यश्वकलभाश्चेति प्राणिनः सप्त कीर्तिताः ॥ चतुर्दशेति रत्नानि सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ॥ इति । एतानि स्वजातिश्रेष्ठ्याद्रत्नसंज्ञानि ॥ ३—१५ ॥

तस्यारिचक्रमपास्तपुत्रकलत्रबंधुबलकोशं स्वमधिष्ठानं परित्यज्य दिशः प्रति विद्रुतम् ॥ १६ ॥ तस्मिंश्च विद्रुतेऽतित्रासलोलायतलोचनयुगलं त्राहित्राहि मां तात अंब भ्रातरित्याकुलविलापविधुरं स राजकन्यारत्नमद्राक्षीत् ॥ १७ ॥ तद्दर्शनाच्च तस्यामनुरागानुगतान्तरात्मा स नृपोऽचिन्तयत् ॥ १८ ॥ साध्विदं ममापत्यरहितस्य वन्ध्याभर्तुः सांप्रतं विधिनाऽपत्यकारणं कन्यारत्नमुपपादितम् ॥ १९ ॥ तदेतत्समुद्वहामीति ॥ २० ॥ अथ चैनां स्यन्दनमारोप्य स्वमधिष्ठानं नयामि ॥ २१ ॥ तयैव देव्या शैब्ययाऽहमनुज्ञातस्समुद्वहामीति ॥ २२ ॥ अथैनां रथमारोप्य स्वनगरमगच्छत् ॥ २३ ॥ विजयिनं च राजानमशेषपौरभृत्यपरिजनामात्यसमेता शैब्या द्रष्टुमधिष्ठानद्वारमागता ॥ २४ ॥ सा चावलोक्य राज्ञः सव्यपार्श्ववर्तिनीं कन्यामीषदुद्भूतामर्षस्फुरदधरपल्लवा राजानमवोचत् ॥ २५ ॥ अतिचपलचित्त! अत्र स्यन्दने केयमारोपितेति ॥ २६ ॥ असावप्यनालोचितोत्तरवचनोऽतिभयात्तामाह स्नुषा ममेयमिति ॥२७ ॥ अथैनं शैब्योवाच ॥ २८ ॥

नाहं प्रसूता पुत्रेण नान्या पत्न्यभवत्तव । स्नुषासंबन्धता ह्येषा कतमेन सुतेन ते ॥ २९ ॥

श्रीपराशरः—इत्यात्मेर्ष्याकोपकलुषितवचनमुषितविवेको भयाद्दुरुक्तपरिहारार्थमिदमवनीपतिराह ॥ ३० ॥ यस्ते जनिष्यत्यात्मजस्तस्येयमनागतस्यैव भार्या निरूपितेत्याकर्ण्योद्भूतमृदुहासा सा तथेत्याह ॥ ३१ ॥ प्रविवेश च राज्ञा सहाधिष्ठानम् ॥ ३२ ॥

अनंतरं चातिशुद्धलग्नहोरांशकावयवोक्तकृतपुत्रजन्मालापगुणाद्वयसः परिणाममुपगताऽपि शैब्या स्वल्पैरेवाहोभिर्गर्भमवाप ॥ ३३ ॥ कालेन च कुमारमजीजनत् ॥ ३४ ॥ तस्य च विदर्भ इति पिता नाम चक्रे ॥ ३५ ॥ स च तां स्नुषामुपयेमे ॥ ३६ ॥ तस्यां चासौ क्रथकैशिकसंज्ञौ पुत्रावजनयत् ॥ ३७ ॥ पुनश्च तृतीयं रोमपादसंज्ञं पुत्रमजीजनद्यो नारदादवाप्तज्ञानवान् भविष्यतीति ॥ ३८ ॥ रोमपादाद्बभ्रुः बभ्रोर्धृतिः धृतेः कैशिकः कैशिकस्यापि चेदिः पुत्रोऽभवत्, यस्य संततौ चैद्या भूपालाः ॥ ३९ ॥ क्रथस्य स्नुषापुत्रस्य कुन्तिरभवत् ॥ ४० ॥ कुन्तेर्धृष्टिः धृष्टेर्निधृतिः निधृतेर्दशार्हस्ततश्च व्योमः तस्यापि जीमूतः ततश्च विकृतिः ततश्च भीमरथः तस्मान्नवरथः तस्यापि दशरथः ततश्च शकुनिः तत्तनयः करंभिः करंभेर्देवरातोऽभवत् ॥ ४१ ॥ तस्माद्देवक्षत्रः तस्यापि मधुः मधोः कुमारवंशः कुमारवंशादनुः अनोः पुरुमित्रः पृथिवीपतिरभवत् ॥ ४२ ॥ ततश्चांशुस्तस्माच्च सत्वतः ॥ ४३ ॥

तस्येति ॥ अधिष्ठानम्—निवासम् ॥ १६ ॥ तस्मिन्निति ॥ विधुरम्—आर्तम् ॥ १७–२८ ॥

नेति ॥ पुत्रेणेति । उपलक्षितेनेति शेषः ॥ २९, ३० ॥

य इति ॥ अनागतं पुत्रमुद्दिश्येति शेषः । 'अनागतम्' इति च पाठः ॥ ३१, ३२ ॥

अनंतरमिति ॥ अतिशुद्धेति । शुभग्रहषड्वर्गशुभयुक्तेक्षितश्च, लग्नं - राश्युदयकालः, तदर्धं - होरा, राशेस्त्र्यंशो द्रेष्काणः, नवमो भागो नवांशकः, अवयवशब्दाद्द्वादशांशस्त्रिंशांशश्च ग्राह्यः । अत्राहुः—* द्रेष्काणहोरानवभागसंज्ञास्त्रिंशांशका द्वादशसंज्ञिताश्च । क्षेत्रं च यद्यस्य स तस्य वर्गो होरेति लग्नं भवनस्य चार्धम् * इति । लग्नाद्यवयववति काले उक्तेन कृतो यः पुत्रजन्मविषयस्यालापस्य गुणः आलापगुणः-वाक्यगुणः तस्मात् । पुत्रजन्मलाभगुणादिति च पाठः ॥ ३३–४३ ॥

सत्वतादेते सात्वताः ॥ ४४ ॥ इत्येतां ज्यामघस्य संततिं सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः श्रुत्वा पुमान् मैत्रेय स्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

श्रीपराशरः—भजनभजमानदिव्यांधकदेवावृधमहाभोजवृष्णिसंज्ञास्सत्वतस्य पुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥ भजमानस्य निमिकृकणवृष्णयस्तथाऽन्ये तद्वैमात्राः शतजित्सहस्रजिदयुतजित्संज्ञास्त्रयः ॥ २ ॥ देवावृधस्यापि बभ्रुः पुत्रोऽभवत् ॥ ३ ॥ तयोश्चायं श्लोको गीयते ॥ ४ ॥

यथैव शृणुमो दूरात्संपश्यामस्तथान्तिकात् । बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधस्समः ॥ ५ ॥

पुरुषाः षट् च षष्टिश्च सहस्राणि तथाऽष्ट ये । तेऽमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रोर्देवावृधादपि ॥ ६ ॥

महाभोजस्त्वतिधर्मात्मा तस्यान्वये भोजाः मृत्तिकावतपुरनिवासिनो मार्त्तिकावतरा बभूवुः ॥ ७ ॥ वृष्णेः सुमित्रो युधाजिच्च पुत्रावभूताम् ॥ ८ ॥ ततश्चानमित्रः तथाऽनमित्रान्निघ्नः ॥ ९ ॥ निघ्नस्य प्रसेनसत्राजितौ ॥ १० ॥ तस्य च सत्राजितो भगवानादित्यः सखाऽभवत् ॥ ११ ॥ एकदा त्वंभोनिधितीरसंश्रयः सूर्यं सत्राजित्तुष्टाव तन्मनस्कतया च भास्वानभिष्टूयमानोऽग्रतस्तस्थौ ॥ १२ ॥ ततस्त्वस्पष्टमूर्त्तिधरं चैनमालोक्य सत्राजित्सूर्यमाह ॥ १३ ॥ यथैव व्योम्नि वह्निपिण्डोपमं त्वामहमपश्यं तथैवाद्याग्रतो गतमपि, अत्र भगवता किंचिन्न प्रसादीकृतं विशेषमुपलक्षयामीत्येवमुक्ते भगवता सूर्येण निजकण्ठादुन्मुच्य स्यमन्तकं नाम महामणिवरमवतार्यैकान्ते न्यस्तम् ॥ १४ ॥ ततस्तमाताम्रोज्ज्वलं ह्रस्ववपुषमीषदापिंगलनयनमादित्यमद्राक्षीत् ॥ १५ ॥ कृतप्रणिपातस्तवादिकं च सत्राजितमाह भगवानादित्यस्सहस्रदिधितिः वरमस्मत्तोऽभिमतं वृणीष्वेति ॥ १६ ॥ स च तदेव मणिरत्न-

---

सत्वतादिति ॥ एते—सात्वता वक्ष्यमाणाः ॥ ४४, ४५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

॥ १ ॥ भजनस्येति ॥ तद्वैमात्रः—निघ्यादिसापत्न्याः ॥ २—४ ॥

यथैवेत्यादि ॥ बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः इति । दूरे स्थितौ यथा शृणुमः तथैव पुरःस्थितौ प्रत्यक्षयामः ॥ ५ ॥

पुरुषा इत्यादि ॥ बभ्रोर्देवावृधादपीति हेतौ पंचमी । ताभ्यामुपदिष्टमार्गेण ये अमृतत्वमनुप्राप्तास्ते उक्तसंख्याः पुरुषाः । बभ्रुदेवावृधावपीति पाठोऽपि हेतौ प्रथमा, बभ्रोर्देवावृधादपीत्येव हरिवंशादिषु पाठात् ॥ ६ ॥

मयाचत ॥ १७ ॥ स चापि तस्मै दत्त्वा दीधितिपतिर्वियति स्वधिष्ण्यमारुरोह ॥ १८ ॥ सत्राजितोऽप्यमलमणिरत्नसनाथकण्ठतया सूर्य इव तेजोभिरशेषदिगन्तराण्युद्भासयन् द्वारकां विवेश ॥१९॥ द्वारकावासी जनस्तु तमायान्तमवेक्ष्य भगवन्तमादिपुरुषं पुरुषोत्तममवनिभारावतरणायांशेन मानुषरूपधारिणं प्रणिपत्याह ॥ २० ॥ भगवन् भवन्तं द्रष्टुं नूनमयमादित्य आयातीत्युक्तो भगवानुवाच ॥ २१ ॥ भगवान्नायमादित्यः सत्राजितोऽयमादित्यदत्तं स्यमन्तकाख्यं महामणिरत्नं बिभ्रदत्रोपयाति ॥ २२ ॥ तदेनं विस्रब्धाः पश्यतेत्युक्तास्ते तथैव ददृशुः ॥ २३ ॥ स च तं स्यमन्तकमणिमात्मनिवेशने चक्रे ॥ २४ ॥ प्रतिदिनं तन्मणिरत्नमष्टौ कनकभारान्स्रवति ॥ २५ ॥

तत्प्रभावाच्च सकलस्यैव राष्ट्रस्योपसर्गानावृष्टिव्यालाग्नितोयदुर्भिक्षादिभयं न भवति ॥ २६ ॥ अच्युतोऽपि तद्दिव्यं रत्नमुग्रसेनस्य भूपतेर्योग्यमेतदिति लिप्सां चक्रे ॥ २७ ॥ गोत्रभेदभयाच्छक्तोऽपि न जहार ॥ २८ ॥ सत्राजिदप्यच्युतो मामेतद्याचयिष्यतीत्यवगम्य रत्नलोभाद्भ्रात्रे प्रसेनाय तद्रत्नमदात् ॥ २९ ॥ तच्च शुचिना ध्रियमाणमशेषमेव सुवर्णस्रवादिकं गुणजातमुत्पादयति अन्यथा धारयन्तमेव हन्तीत्यजानन्नसावपि प्रसेनस्तेन कंठसक्तेन स्यमन्तकेनाश्वमारुह्याटव्यां मृगयामगच्छत् ॥ ३० ॥ तत्र च सिंहाद्वधमवाप ॥ ३१ ॥ साश्वं च तं निहत्य सिंहोऽप्यमलमणिरत्नमास्याग्रेणादाय गन्तुमभ्युद्यतः ऋक्षाधिपतिना जांबवता दृष्टो घातितश्च ॥ ३२ ॥ जांबवानप्यमलमणिरत्नमादाय स्वबिलं प्रविवेश ॥ ३३ ॥ सुकुमारसंज्ञाय बालकाय च क्रीडनकमकरोत् ॥ ३४ ॥

अनागच्छति तस्मिन्प्रसेने कृष्णो मणिरत्नमभिलषितवान्न च प्राप्तवान्नूनमेतदस्य कर्मेत्यखिल एव यदुलोकः परस्परं कर्णाकर्ण्याऽकथयत् ॥ ३५ ॥ विदितलोकापवादवृत्तान्तश्च भगवान् सर्वयदुसैन्यपरिवारपरिवृतः प्रसेनाश्वपदवीमनुससार ॥ ३६ ॥ ददर्श चाश्वसमवेतं प्रसेनं सिंहेन विनिहतम् ॥३७॥ अखिलजनमध्ये सिंहपददर्शनकृतपरिशुद्धिः सिंहपदमनुससार ॥ ३८ ॥ ऋक्षपतिनिहतं च सिंहमप्यल्पे भूमिभागे दृष्ट्वा ततश्च तद्रत्नगौरवादृक्षस्यापि पदान्यनुययौ ॥ ३९ ॥ गिरितटे च सकलमेव तद्यदुसैन्यमवस्थाप्य तत्पदानुसारी ऋक्षबिलं प्रविवेश ॥ ४० ॥ अन्तःप्रविष्टश्च धात्र्याः सुकुमारकमुल्लालयन्त्या वाणीं शुश्राव ॥ ४१ ॥

सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥ ४२ ॥

इत्याकर्ण्योपलब्धस्यमन्तकोऽन्तःप्रविष्टः कुमारक्रीडनकीकृतं च धात्र्या हस्ते तेजोभिर्जाज्वल्यमानं

महाभोज इति ॥ मार्त्तिकावताः—मृत्तिकावत्याख्यपुरस्थाः । मार्त्तिकावरा इति च पाठः ॥ ७–२४ ॥

प्रतिदिनमिति ॥ * माषो दशार्द्धगुंजः षोडशमाषो निगद्यते कर्षः । कर्षैष्षड्भिः स्वर्णस्तैरेव पलं चतुर्भिस्तु ॥ तुला पलशतं ज्ञेया भारस्स्याद्विंशतिस्तुलाः ॥ इत्युक्तत्वात् ॥ २५ ॥

तदिति ॥ उपसर्गः—रोगादिः । व्यालाः—सर्पादयः ॥ २६–३४ ॥

अनागच्छतीति ॥ कर्णाकर्णिकया—कर्णपरंपरया ॥ ३५–४९ ॥

स्यमन्तकं ददर्श ॥ ४३ ॥ तं च स्यमन्तकाभिलषितचक्षुषमपूर्वपुरुषमागतं समवेक्ष्य धात्री त्राहित्राहीति व्याजहार ॥ ४४ ॥ तदार्तरवश्रवणानन्तरं चामर्षपूर्णहृदयः स जांबवानाजगाम ॥ ४५ ॥ तयोश्च परस्परमुद्धतामर्षयोर्युद्धमेकविंशतिदिनान्यभवत् ॥ ४६ ॥ ते च यदुसैनिकास्तत्र सप्ताष्टदिनानि तन्निष्क्रान्तिमुदीक्षमाणास्तस्थुः ॥ ४७ ॥ अनिष्क्रमणे च मधुरिपुरसाववश्यमत्र बिलेऽत्यन्तं नाशमवाप्तो भविष्यति, अन्यथा तस्य जीवतः कथमेतावन्ति दिनानि शत्रुजये व्याक्षेपो भविष्यतीति कृताध्यवसाया द्वारकामागम्य हतः कृष्ण इति कथयामासुः ॥ ४८ ॥ तद्बांधवाश्च तत्कालोचितमखिलमुत्तरक्रियाकलापं चक्रुः ॥ ४९ ॥

ततश्चास्य युद्ध्यमानस्यातिश्रद्धादत्तविशिष्टोपपात्रयुक्तान्नतोयादिना श्रीकृष्णस्य बलप्राणपुष्टिरभूत् ॥ ५० ॥ इतरस्यानुदिनमतिगुरुपुरुषभेद्यमानस्य अतिनिष्ठुरप्रहारपातपीडिताखिलावयवस्य निराहारतया बलहानिरभूत् ॥ ५१ ॥ निर्जितश्च भगवता जांबवान्प्रणिपत्य व्याजहार ॥ ५२ ॥ सुरासुरगंधर्वयक्षराक्षसादिभिरप्यखिलैर्भवान्न जेतुं शक्यः, किमुतावनिगोचरैरल्पवीर्यैर्नरैर्नरावरभूतैश्च तिर्यग्योन्यनुसृतिभिः किं पुनरस्मद्विधैः? अवश्यं भवताऽस्मत्स्वामिना रामेणेव नारायणस्य सकलजगत्परायणस्यांशेन भगवता भवितव्यमित्युक्तस्तस्मै भगवानखिलावनिभारावतरणार्थमवतरणमाचचक्षे ॥ ५३ ॥ प्रीत्यभिव्यञ्जितकरतलस्पर्शनेन चैनमपगतयुद्धखेदं चकार ॥ ५४ ॥ स च प्रणिपत्य पुनरप्येनं प्रसाद्य जांबवतीं नाम कन्यां गृहागतायार्घ्यभूतां ग्राहयामास ॥ ५५ ॥ स्यमंतकमणिरत्नमपि प्रणिपत्य तस्मै प्रददौ ॥ ५६ ॥ अच्युतोऽप्यतिप्रणतात्तस्मादग्राह्यमपि तन्मणिरत्नमात्मसंशोधनाय जग्राह ॥ ५७ ॥ सह जांबवत्या स द्वारकामाजगाम ॥ ५८ ॥ भगवदागमनोद्भूतहर्षोत्कर्षस्य द्वारकावासिजनस्य कृष्णावलोकनात्तत्क्षणमेवातिपरिणतवयसोऽपि नवयौवनमिवाभवत् ॥ ५९ ॥ दिष्ट्यादिष्ट्येति सकलयादवाः स्त्रियश्च सभाजयामासुः ॥ ६० ॥ भगवानपि यथानुभूतमशेषं यादवसमाजे यथावदाचचक्षे ॥ ६१ ॥ स्यमन्तकं च सत्राजिताय दत्त्वा मिथ्याभिशस्तिपरिशुद्धिमवाप ॥ ६२ ॥ जांबवतीं चान्तःपुरे निवेशयामास ॥ ६३ ॥ सत्राजितोऽपि मयास्याभूतमलिनमारोपितमिति जातसंत्रासात्स्वसुतां सत्यभामां भगवते भार्यार्थं ददौ ॥ ६४ ॥ तां चाक्रूरकृतवर्मशतधन्वप्रमुखा यादवाः प्राग्वरयांबभूवुः ॥ ६५ ॥ ततस्तत्प्रदानादवज्ञातमेवात्मानं मन्यमानाः सत्राजिते वैरानुबंधं चक्रुः ॥ ६६ ॥ अक्रूरकृतवर्मप्रमुखाश्च शतधन्वानमूचुः ॥ ६७ ॥ अयमतीव दुरात्मा सत्राजितो योऽस्माभिर्भवता च प्रार्थितोऽप्यात्मजामस्मान् भवन्तं चाविगणय्य कृष्णाय दत्तवान् ॥ ६८ ॥ तदलमनेन जीवता; घातयित्वैनं तन्महारत्नं स्यमंतकाख्यं त्वया किं न गृह्यते? वयमभ्युपपत्स्यामो यद्यच्युतस्तवोपरि वैरानुबंधं करिष्यतीत्येवमुक्तस्तथेत्यसावप्याह ॥ ६९ ॥

तत इति ॥ बलप्राणपुष्टिरिति श्राद्धविध्यर्थवाद इति केचित् ॥ ५०–५२ ॥

सुरेति ॥ नरावरभूतैः—नरेभ्यो निकृष्टैः । नरावयवैरिति पाठे नृतुल्यैः । नृतुल्यावयवा हि वानरऋक्षाद्याः ॥ ५३–६८ ॥

तदिति ॥ अभ्युपपत्स्यामः—सहकरिष्यामः ॥ ६९ ॥

जतुगृहदग्धानां पाण्डुतनयानां विदितपरमार्थोऽपि भगवान् दुर्योधनप्रयत्नशैथिल्यकरणार्थं पार्थानुकूल्यकरणाय वारणावतं गतः ॥ ७० ॥ गते च तस्मिन् सुप्तमेव सत्राजितं शतधन्वा जघान मणिरत्नं चाददात् ॥ ७१ ॥ पितृवधामर्षपूर्णा च सत्यभामा शीघ्रं स्यन्दनमारूढा वारणावतं गत्वा भगवतेऽहं प्रतिपादितेत्यक्षान्तिमता शतधन्वनाऽस्मत्पिता व्यापादितः तच्च स्यमंतकमणिरत्नमपहृतं यस्यावभासनेनापहृततिमिरं त्रैलोक्यं भविष्यति ॥ ७२ ॥

तदियं त्वदीयापहासना; तदालोच्य यदत्र युक्तं तत्क्रियतामिति कृष्णमाह ॥ ७३ ॥

तया चैवमुक्तः परितुष्टान्तःकरणोऽपि कृष्णः सत्यभामाममर्षताम्रनयनः प्राह ॥ ७४ ॥ सत्ये सत्यं ममैवैषापहासना; नाहमेतां तस्य दुरात्मनस्सहिष्ये ॥ ७५ ॥

न ह्यनुल्लंघ्य वरपादपं तत्कृतनीडाश्रयिणो विहंगमा वध्यन्ते । तदलममुनाऽस्मत्पुरतः शोकप्रेरितवाक्यपरिकरेणेत्युक्त्वा द्वारकामभ्येत्यैकान्ते बलदेवं वासुदेवः प्राह ॥ ७६ ॥

मृगयागतं प्रसेनमटव्यां मृगपतिर्जघान ॥ ७७ ॥ सत्राजितोऽप्यधुना शतधन्वना निधनं प्रापितः ॥ ७८ ॥ तदुभयविनाशात्तन्मणिरत्नमावाभ्यां सामान्यं भविष्यति ॥ ७९ ॥ तदुत्तिष्ठारुह्यतां रथः शतधन्वनिधनायोद्यमं कुर्वित्यभिहितस्तथेति समन्विच्छितवान् ॥ ॥ ८० ॥

कृतोद्यमौ च तावुभावुपलभ्य शतधन्वा कृतवर्माणमुपेत्य पार्ष्णिपूरणकर्मनिमित्तमचोदयत् ॥ ८१ ॥ आह चैनं कृतवर्मा ॥ ८२ ॥ नाऽहं बलदेववासुदेवाभ्यां सह विरोधायालमित्युक्तश्चाक्रूरमचोदयत् ॥ ८३ ॥ असावप्याह ॥ ८४ ॥

न हि कश्चिद्भगवता पादप्रहारपरिकंपितजगत्त्रयेण सुररिपुवनितावैधव्यकारिणा प्रबलरिपुचक्राप्रतिहतचक्रेण चक्रिणा मदमुदितनयनावलोकनाखिलनिशातनेनातिगुरुवैरिवारणापकर्षणाविष्कृतमहिमोरुसीरेण सीरिणा च सह सकलजगद्वन्द्यानाममरवराणामपि योद्धुं समर्थः ॥ ८५ ॥ किमुताहम्? तदन्यश्शरणमभिलष्यतामित्युक्तश्शतधनुराह ॥ ८६ ॥ यद्यस्मत्परित्राणासमर्थं भवानात्मानमवगच्छति तदयमस्मत्तस्तावन्मणिः संगृह्य रक्ष्यतामिति ॥ ८७ ॥ एवमुक्तः सोऽप्याह ॥ ८८ ॥ यद्यन्त्यायामप्यवस्थायां न कस्मैचिद्भवान् कथयिष्यति तदहमेतं गृहीष्यामीति ॥ ८९ ॥ तथेत्युक्ते चाक्रूरस्तन्मणिरत्नं जग्राह ॥ ९० ॥ शतधनुरप्यतुलवेगां शतयोजनवाहिनीं बडबामारुह्यापक्रान्तः ॥ ९१ ॥

जतुगृहेति ॥ कृष्णः सर्वज्ञः सन्ननागतश्चेत् नूनं जीवन्ति पाण्डवा इति दुर्योधनः तदन्वेषणवधादौ सप्रयत्नः स्यात्; अतस्तत्प्रयत्नशिथिलीकरणाय कुलोचितकृत्यकरणार्थं च तत्र गतः ॥ ७०–७२ ॥

तदिति ॥ अपहासना—परिभवः ॥ ७३ ॥

तयेति ॥ प्रसेनानन्तरमपुत्रस्य मिथ्याभिशंसिनो दुष्टस्य सत्राजितो विहतत्वात्तद्रत्नमस्मद्ग्राह्यमेव स्यादिति परितुष्टान्तःकरणोऽपि श्रीकृष्णः अमर्षेण—क्रोधेन ताम्रे नयने यस्य तथाभूतस्सन् सत्यभामामाह ॥ ७४,७५ ॥

न हीति ॥ वाक्यपरिकरः—वाक्यप्रपञ्चः ॥ ७६–८० ॥

कृतोद्यमाविति ॥ पार्ष्णिपूरणं—पार्ष्णिग्राहकृत्येऽनुग्रहः ॥ ८१–८४ ॥

शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाश्वचतुष्टययुक्तरथस्थितौ बलदेववासुदेवौ तमनुप्रयातौ ॥ ९२ ॥ सा च वडवा शतयोजनप्रमाणमार्गमतीता पुनरपि वाह्यमाना मिथिलावनोद्देशे प्राणानुत्ससर्ज ॥ ९३ ॥ शतधनुरपि तां परित्यज्य पदातिरेवाद्रवत् ॥ ९४ ॥ कृष्णोऽपि बलभद्रमाह ॥ ९५ ॥

तावदत्र स्यन्दने भवता स्थेयमहमेनमधमाचारं पदातिरेव पदातिमनुगम्य यावद्घातयामि । अत्र हि भूभागे दृष्टदोषास्सभयाः अतो नैतेश्वा भवतेमं भूमिभागमुल्लंघनीयाः ॥ ९६ ॥

तथेत्युक्त्वा बलदेवो रथ एव तस्थौ ॥ ९७ ॥ कृष्णोऽपि द्विक्रोशमात्रं भूमिभागमनुसृत्य दूरस्थितस्यैव चक्रं क्षिप्त्वा शतधनुषश्शिरश्चिच्छेद ॥ ९८ ॥ तच्छरीरांबरादिषु च बहुप्रकारमन्विच्छन्नपि स्यमन्तकमणिं नावाप यदा तदोपगम्य बलभद्रमाह ॥ ९९ ॥ वृथैवास्माभिः शतधनुर्घातितः; न प्राप्तमखिलजगत्सारभूतं तन्महारत्नं स्यमन्तकाख्यमित्याकर्ण्योद्भूतकोपो बलदेवो वासुदेवमाह ॥ १०० ॥ धिक्त्वां यस्त्वमेवमर्थलिप्सुः, एतच्च ते भ्रातृत्वान्मया क्षान्तम्; तदयं पन्थास्स्वेच्छया गम्यताम्; न मे द्वारकया न त्वया न चाशेषबंधुभिः कार्यमलमलमेभिर्ममाग्रतोऽलीकशपथैरित्याक्षिप्य तत्कथां कथंचित्प्रसाद्यमानोऽपि न तस्थौ ॥ १०१ ॥ स विदेहपुरीं प्रविवेश ॥ १०२ ॥ जनकराजश्चार्घ्यपूर्वकमेनं गृहं प्रवेशयामास ॥ १०३ ॥ स तत्रैव च तस्थौ ॥ १०४ ॥ वासुदेवोऽपि द्वारकामाजगाम ॥ १०५ ॥ यावच्च जनकराजगृहे बलभद्रोऽवतस्थे तावद्धार्त्तराष्ट्रो दुर्योधनस्तत्सकाशाद्गदाशिक्षामशिक्षयत् ॥ १०६ ॥

वर्षत्रयान्ते च बभ्रूग्रसेनप्रभृतिभिर्यादवैर्न तद्रत्नं कृष्णेनापहृतमिति कृतावगतिभिर्विदेहनगरीं गत्वा बलदेवस्संप्रत्याय्य द्वारकामानीतः ॥ १०७ ॥ अक्रूरोऽप्युत्तममणिसमुद्भूतसुवर्णेन भगवद्ध्यानपरोऽनवरतं यज्ञानियाज ॥ १०८ ॥ सवनगतौ हि क्षत्रियवैश्यौ निघ्नन्ब्रह्महा भवतीत्येवंप्रकारं दीक्षाकवचं प्रविष्ट एव तस्थौ ॥ १०९ ॥ द्विषष्टिवर्षाण्येवं तन्मणिप्रभावात्तत्रोपसर्गदुर्भिक्षमारिकामरणादिकं नाभूत् ॥ ११० ॥ अथाक्रूरपक्षीयैर्भोजैश्शत्रुघ्ने सात्वतस्य प्रपौत्रे व्यापादिते भोजैस्सहाक्रूरो द्वारकामपहायापक्रान्तः ॥ १११ ॥ तदपक्रान्तिदिनादारभ्य तत्रोपसर्गदुर्भिक्षव्यालानावृष्टिमारिकाद्युपद्रवा बभूवुः ॥ ११२ ॥ अथ यादवा बलभद्रोग्रसेनसमवेता मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ११३ ॥

भगवानुरगारिकेतनः किमिदमेकदैव प्रचुरोपद्रवागमनमेतदालोच्यतामित्युक्तेऽन्धकनामा यदुवृद्धः प्राह ॥ ११४ ॥ अस्याक्रूरस्य पिता श्वफल्को यत्र यत्राभूत्तत्र तत्र दुर्भिक्षमारिकानावृष्ट्यादिकं नाभूत् ॥

न हीति ॥ रिपुचक्रं — रिपुबलम्। अमरवराणामपि मध्ये न कश्चिद्योद्धुं समर्थ इत्यन्वयः ॥ ८५-१०६ ॥

वर्षेति ॥ संप्रत्याय्य—विश्वास्य ॥ १०७, १०८ ॥

सवनेति ॥ सवनं—यज्ञः । एवंप्रकारम्—अवध्यतापादकम् ॥ १०९ ॥

द्विषष्टीति ॥ मारिका—जनमारिका ॥ ११०—११३ ॥

११५ ॥ काशीराजस्य विषये त्वनावृष्ट्यां च श्वफल्को नीतः ततश्च तत्क्षणादेव देवो ववर्ष ॥ ११६ ॥ काशीराजपत्न्याश्च गर्भे कन्यारत्नं पूर्वमासीत् ॥ ११७ ॥ सा च कन्या पूर्णेऽपि प्रसूतिकाले नैव निश्चक्राम ॥ ११८ ॥ एवं च तस्य गर्भस्य द्वादशवर्षाण्यनिष्क्रामतो ययुः ॥ ११९ ॥ काशीराजश्च तामात्मजां गर्भस्थामाह ॥ १२० ॥ पुत्रि कस्मान्न जायसे निष्क्रम्यतामास्यं ते द्रष्टुमिच्छामि एतां च मातरं किमिति चिरं क्लेशयिष्यसीत्युक्ता गर्भस्थैव व्याजहार ॥ १२१ ॥ तात यद्येकैकां गां दिनेदिने ब्राह्मणाय प्रयच्छसि तदहमन्यैस्त्रिभिर्वर्षैरस्माद्गर्भाचतोऽवश्यं निष्क्रमिष्यामीत्येद्वचनमाकर्ण्य राजा दिनेदिने ब्राह्मणाय गां प्रादात् ॥ १२२ ॥ साऽपि तावता कालेन जाता ॥ १२३ ॥ ततस्तस्याः पिता गांदिनीति नाम चकार । १२४ ॥ तां च गांदिनीं कन्यां श्वफल्कायोपकारिणे गृहमागतायार्घ्यभूतां प्रादात् ॥ १२५ ॥ तस्यामयमक्रूरः श्वफल्काज्जज्ञे ॥ १२६ ॥ तस्यैवंगुणमिथुनादुत्पत्तिः ॥ १२७ ॥ तत्कथमस्मिन्नपक्रान्ते अत्र दुर्भिक्षमारिकाद्युपद्रवा न भविष्यन्ति ॥ १२८ ॥ तदयमत्रानीयतामलमतिगुणवत्यपराधान्वेषणेनेति यदुवृद्धस्यांधकस्यैतद्वचनमाकर्ण्य केशवोग्रसेनबलभद्रपुरोगमैर्यदुभिः कृतापराधतितिक्षुभिरभयं दत्त्वा श्वफल्कपुत्रः स्वपुरमानीतः ॥ १२९ ॥

तत्र चागतमात्र एव तस्य स्यमन्तकमणेः प्रभावादनावृष्टिमारिकादुर्भिक्षव्यालाद्युपद्रवोपशमा बभूवुः ॥ १३० ॥ कृष्णश्चिन्तयामास ॥ १३१ ॥ स्वल्पमेतत्कारणं यदयं गांदिन्यां श्वफल्केनाक्रूरो जनितः ॥ १३२ ॥ सुमहांश्चायमनावृष्टिदुर्भिक्षमारिकाद्युपद्रवप्रतिषेधकारी प्रभावः ॥ १३३ ॥ तन्नूनमस्य सकाशे स महामणिः स्यमन्तकाख्यस्तिष्ठति ॥ १३४ ॥ तस्य ह्येवंविधाः प्रभावाः श्रूयन्ते ॥ १३५ ॥

अयमपि च यज्ञादनन्तरमन्यत्क्रत्वन्तरं तस्यानन्तरमन्यद्यज्ञान्तरं चाजस्रमविच्छिन्नं यजतीति ॥ १३६ ॥ अनल्पोपादानं चास्यासंशयमत्रासौ मणिवरस्तिष्ठतीति कृताध्यवसायोऽन्यत्प्रयोजनमुद्दिश्य सकलयादवसमाजमात्मगृह एवाचीकरत् ॥ १३७ ॥ तत्र चोपविष्टेष्वखिलेषु यदुषु पूर्वं प्रयोजनमुपन्यस्य पर्यवसिते च तस्मिन् प्रसंगान्तरपरिहासकथामक्रूरेण सह कृत्वा जनार्दनस्तमक्रूरमाह ॥ १३८ ॥ दानपते जानीम एव वयं यथा शतधन्वना तदिदमखिलजगत्सारभूतं स्यमन्तकं रत्नं भवतः समर्पितं तदशेषराष्ट्रोपकारकं भवत्सकाशे तिष्ठति; तिष्ठतु; सर्व एव वयं तत्प्रभावफलभुजः; किं त्वेष बलभद्रोऽस्मानाशंकितवान् तदस्मत्प्रीतये दर्शयस्वेत्यभिधाय जोषं स्थिते भगवति वासुदेवे सरत्नस्सोऽचिन्तयत् ॥ १३९ ॥ किमत्रानुष्ठेयम्? अन्यथा चेद्ब्रवीम्यहं तत्केवलाम्बरतिरोधानमन्विष्यन्तो रत्नमेते द्रक्ष्यन्ति अतिविरोधो न क्षम इति संचिन्त्य तमखिलजगत्कारणभूतं नारायणमाहाक्रूरः ॥ १४० ॥ भगवन्ममैतत्स्यमन्तकरत्नं शतधनुषा समर्पितम्, अपगते च तस्मिन्नद्य श्वः परश्वो वा भगवान् याचयिष्यतीति कृतमतिरतिकृच्छ्रेणैतावन्तं कालमधारयम् ॥ १४१ ॥ तस्य च धारणक्लेशेनाहमशेषोपभोगेष्वसंगिमानसो न वेद्मि स्वसुखकलामपि ॥ १४२ ॥

भगवानिति ॥ एतत्किमित्यन्वयः ॥ ११४–१२९ ॥

तत्र चेति ॥ तत्र बभूवुरित्यन्वयः ॥ १३०–१३५॥ अयमिति ॥ क्रत्वंतरं—क्रतुभेदम ॥ १३६॥

अनल्पेति ॥ उपादानं—जीविकाद्रव्यम् । अचीकरत्—कारितवान् ॥ १३७–१४२ ॥

एतावन्मात्रमप्यशेषराष्ट्रोपकारी धारयितुं न शक्नोतीति भवान्मन्यत इत्यात्मना न चोदितवान् ॥१४३॥ तदिदं स्यमन्तकरत्नं गृह्यतामिच्छया यस्याभिमतं तस्य समर्प्यताम् ॥ १४४ ॥

ततः स्वोदरवस्त्रनिगोपितमतिलघुकनकसमुद्गकगतं प्रकटीकृतवान् ॥ १४५ ॥ ततश्च निष्क्राम्य स्यमन्तकमणिं तस्मिन्यदुकुलसमाजे मुमोच ॥ १४६ ॥ मुक्तमात्रे च तस्मिन्नतिकान्त्या तदखिलमास्थानमुद्योतितम् ॥ १४७ ॥ अथाहाक्रूरः स एष मणिः शतधन्वनाऽस्माकं समर्पितः, यस्यायं स एनं गृह्णातु—इति ॥१४८॥ तमालोक्य सर्वयादवानां साधुसाध्विति विस्मितमनसां वाचोऽश्रूयन्त ॥१४९॥ तमालोक्यातीव बलभद्रो ममायमच्युतेनैव सामान्यस्समन्विच्छित इति कृतस्पृहोऽभूत् ॥ १५० ॥ ममैवायं पितृधनमित्यतीव च सत्यभामाऽपि स्पृहयांचकार ॥ १५१ ॥

बलसत्यावलोकनात्कृष्णोऽप्यात्मानं गोचक्रान्तरावस्थितमिव मेने ॥१५२॥ सकलयादवसमक्षं चाक्रूरमाह ॥१५३॥ एतद्धि मणिरत्नमात्मसंशोधनाय एतेषां यदूनां मया दर्शितम् । एतच्च मम बलभद्रस्य च सामान्यं पितृधनं चैतत्सत्यभामाया नान्यस्यैतत् ॥१५४॥

एतच्च सर्वकालं शुचिना ब्रह्मचर्यादिगुणवता ध्रियमाणमशेषराष्ट्रस्योपकारकमशुचिना ध्रियमाणमाधारमेव हन्ति ॥ १५५ ॥ अतोऽहमस्य षोडशस्त्रीसहस्रपरिग्रहादसमर्थो धारणे कथमेतत्सत्यभामा स्वीकरोति ॥ १५६ ॥ आर्यबलभद्रेणापि मदिरापानाद्यशेषोपभोगपरित्यागः कार्यः ॥ १५७ ॥ तदलं यदुलोकोऽयं बलभद्रः अहं च सत्या च त्वां दानपते प्रार्थयामः ॥ १५८ ॥ तद्भवानेव धारयितुं समर्थः ॥ १५९ ॥ त्वद्धृतं चास्य राष्ट्रस्योपकारकं तद्भवानशेषराष्ट्रनिमित्तमेतत्पूर्ववद्धारयत्वन्यन्न वक्तव्यमित्युक्तो दानपतिस्तथेत्याह जग्राह च तन्महारत्नम् ॥ १६० ॥ ततःप्रभृत्यक्रूरः प्रकटेनैव तेनातिजाज्वल्यमानेनात्मकण्ठावसक्तेनादित्य इवांशुमाली चचार ॥ १६१ ॥

इत्येतद्भगवतो मिथ्याभिशस्तिक्षालनं यः स्मरति न तस्य कदाचिदल्पाऽपि मिथ्याभिशस्तिर्भवति अव्याहताखिलेन्द्रियश्चाखिलपापमोक्षमवाप्नोति ॥ १६२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

एतावन्मात्रमिति ॥ एतावन्मात्रम्—अल्पपरिमाणं, रत्नमिति शेषः । रत्नधारणमात्रेणाप्ययमशेषराष्ट्रोपकारं न करोतीति कृष्णो मन्यत इत्यक्रूरोक्तिः स्वदोषापह्नवार्था ॥ १४३,१४४ ॥ तत इति ॥ समुद्गः—संपुटः ॥ १४५–१५१ ॥ बलेति ॥ गोचक्रेति । शकटस्य हि चक्रानडुहोरंतराऽवस्थितः जंतुर्यथा क्लिश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ १५२–१६१ ॥

इतीति ॥ मिथ्याभिशस्तिक्षालनाय स्यमन्तककथाश्रवणासक्तेन * सिंहः प्रसेनमवधीदित्यादिश्लोकोऽनुसंधेयः । तथा च ब्राह्मे—* वासुदेवाभिशस्तिस्तु निशाकरमरीचिषु । स्थिता चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यानापतेच्च सा ॥ अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रं तु प्रमादाद्वीक्ष्य संयतः । पठेद्धात्रीयकं वाक्यं प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥ इति ॥१६२॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये चतुर्थांशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

अनमित्रस्य पुत्रः शिनिर्नामाऽभवत् ॥ १ ॥ तस्यापि सत्यकः सत्यकात्सात्यकिर्युयुधानापरनामा ॥ २ ॥ तस्मादपि संजयः तत्पुत्रश्च कुणिः कुणेर्युगंधरः ॥ ३ ॥ इत्येते शैनेयाः ॥ ४ ॥

अनमित्रस्यान्वये वृष्णिः तस्मात् श्वफल्कः तत्प्रभावः कथित एव ॥ ५ ॥ श्वफल्कस्यान्यः कनीयांश्चित्रको नाम भ्राता ॥ ६ ॥ श्वफल्कादक्रूरो गांदिन्यामभवत् ॥ ७ ॥ तथोपमद्गुः ॥ ८ ॥ उपमद्गोर्मृदामृदविश्वारिमेजयगिरिक्षत्रोपक्षत्रशतघ्नारिमर्दनधर्मदृग्दृष्टधर्मगंधमोजवाहप्रतिवाहाख्याः पुत्रास्सुताराख्या कन्या च ॥ ९ ॥ देववानुपदेवश्चाक्रूरपुत्रौ ॥ ११ ॥ पृथुविपृथुप्रमुखाश्चित्रकस्य पुत्रा बभूवुः ॥ ११ ॥

कुकुरभजमानशुचिकंबलबर्हिषाख्यास्तथाऽन्धकस्य चत्वारः पुत्राः ॥ १२ ॥ कुकुराद्धृष्टः तस्माच्च कपोतरोमा ततश्च विलोमा तस्मादपि तुंबुरुसखोऽभवदनुसंज्ञश्च ॥ १३ ॥ अनोरानकदुंदुभिः ततश्चाभिजित् अभिजितः पुनर्वसुः ॥ १४ ॥ तस्याप्याहुकः पुत्रः आहुकी च कन्या ॥ १५ ॥ आहुकस्य देवकोग्रसेनौ द्वौ पुत्रौ ॥ १६ ॥ देववानुपदेवः सहदेवो देवरक्षिता च देवकस्य चत्वारः पुत्राः ॥ १७ ॥ तेषां वृकदेवोपदेवा देवरक्षिता श्रीदेवा शान्तिदेवा सहदेवा देवकी च सप्त भगिन्यः ॥ १८ ॥ ताश्च सर्वा वसुदेव उपयेमे ॥ १९ ॥ उग्रसेनस्यापि कंसन्यग्रोधसुनामानकाह्वशंकुसुभूमिराष्ट्रपालयुद्धतुष्टिसुतुष्टिमत्संज्ञाः पुत्रा बभूवुः ॥ २० ॥ कंसाकंसवतीसुतनूराष्ट्रपालिकाह्वाश्चोग्रसेनस्य तनूजा कन्याः ॥ २१ ॥

भजमानाच्च विदूरथः पुत्रोऽभवत् ॥ २२ ॥

अथ चतुर्दशोध्यायः

अनमित्रस्य पौत्रस्सत्राजित, तत्प्रसंगात्स्यमन्तकाख्यानमुक्तम्। इदानीमनमित्रस्यैव संतानान्तरमुच्यते—अनमित्रस्येति ॥ १–४ ॥

सात्वतपुत्रस्य वृष्णेरेव संतानान्तरं वक्तुं प्रस्तुतेनानमित्रेण पितामहत्वसंबन्धं स्मारयति—अनमित्रस्यैवान्वये वृष्णिरिति ॥ ५–७ ॥

तथेति ॥ उपमद्ग्वाद्या अक्रूरसापत्न्याः ॥ ८–११ ॥

अंधकस्य—सत्वतात्मजस्य ॥ १२–२१ ॥

भजमानादिति ॥ तदग्रजात् भजमानाद्वंशान्तरम् ॥ २२ ॥

विदूरथाच्छूरः शूराच्छमी शमिनः प्रतिक्षत्रः तस्मात्स्वयंभोजः ततश्च हृदिकः ॥ २३ ॥ तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवार्हदेवगर्भाद्याः पुत्राः बभूवुः ॥ २४ ॥ देवगर्भस्यापि शूरः ॥ २५ ॥ शूरस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभवत् ॥ २६ ॥ तस्यां चासौ दश पुत्रानजनयद्वसुदेवपूर्वान् ॥ २७ ॥ वसुदेवस्य जातमात्रस्यैव तद्गृहे भगवदंशावतारमव्याहतदृष्ट्या पश्यद्भिर्देवैर्दिव्यानकदुंदुभयो वादिताः ॥ २८ ॥ ततश्चासावानकदुंदुभिसंज्ञामवाप ॥ २९ ॥ तस्य च देवभागदेवश्रवाष्टककुचक्रवत्सधारकसृजयश्यामशमिकगंडूषसंज्ञा नव भ्रातरोऽभवन् ॥ ३० ॥ पृथा श्रुतदेवा श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवा राजाधिदेवी च वसुदेवादीनां पंच भगिन्योऽभवन् ॥ ३१ ॥ शूरस्य कुन्तिर्नाम सखाऽभवत् ॥ ३२ ॥ तस्मै चापुत्राय पृथामात्मजां विधिना शूरो दत्तवान् ॥ ३३ ॥ तां च पाण्डुरुवाह ॥ ३४ ॥ तस्यां च धर्मानिलेन्द्रैर्युधिष्ठिरभीमसेनार्जुनाख्यास्त्रयः पुत्रास्समुत्पादिताः । ३५ ॥ पूर्वमेवानूढायाश्च भगवता भास्वता कानीनः कर्णो नाम पुत्रोऽजन्यत ॥ ३६ ॥ तस्याश्च सपत्नी माद्री नामाभूत् ॥ ३७ ॥ तस्यां च नासत्यदस्राभ्यां नकुलसहदेवौ पाण्डोः पुत्रौ जनितौ ॥ ३८ ॥ श्रुतदेवां तु वृद्धधर्मा नाम कारूश उपयेमे ॥ ३९ ॥ तस्यां च दंतवक्रो नाम महासुरो जज्ञे ॥ ४० ॥ श्रुतकीर्तिमपि केकयराजा उपयेमे ॥ ४१ ॥ तस्यां च संतर्दनादयः कैकेयाः पंच पुत्रा बभूवुः ॥ ४२ ॥ राजाधिदेव्यामावन्त्यौ विन्दानुविन्दौ जज्ञाते ॥ ४३ ॥ श्रुतश्रवसमपि चेदिराजो दमघोषनामोपयेमे ॥ ४४ ॥ तस्यां च शिशुपालमुत्पादयामास ॥ ४५ ॥ स वा पूर्वमप्युदारविक्रमो दैत्यानामादिपुरुषो हिरण्यकशिपुरभवत ॥ ४६ ॥ यश्च भगवता सकललोकगुरुणा नारसिंहेन घातितः ॥ ४७ ॥ पुनरपि अक्षयवीर्यशौर्यसंपत्पराक्रमगुणस्समाक्रान्तसकलत्रैलोक्येश्वरप्रभावो दशाननो नामाभूत ॥ ४८ ॥ बहुकालोपभुक्तभगवत्सकाशावाप्तशरीरपातोद्भवपुण्यफलो भगवता राघवरूपिणा सोऽपि निधनमुपपादितः ॥ ४९ ॥ पुनश्चेदिराजस्य दमघोषस्यात्मजश्शिशुपालनामाऽभवत् ॥ ५० ॥ शिशुपालत्वेऽपि भगवतो भूभारावतारणायावतीर्णांशस्य पुण्डरीकनयनाख्यस्योपरि द्वेषानुबन्धमतितराञ्चकार ॥ ५१ ॥ भगवता च स निधनमुपानीतस्तत्रैव परमात्मभूते मनस एकाग्रतया सायुज्यमवाप ॥ ५२ ॥

भगवान् यदि प्रसन्नो यथा अभिलषितं ददाति; तथा अप्रसन्नोऽपि निघ्नन् दिव्यमनुपमं स्थानं प्रयच्छति ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विदूरथादिति ॥ शूरो देवमीढाद्यः ॥ २३—५२ ॥

भगवानिति ॥ अप्रसन्नोऽपीति वस्तुस्वभावोक्तिः ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये चतुर्थांशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

मैत्रेयः—

हिरण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना । अवाप निहतो भोगानप्राप्यानमरैरपि ॥ १ ॥

न लयं तत्र तेनैव निहतः स कथं पुनः । संप्राप्तः शिशुपालत्वे सायुज्यं शाश्वते हरौ ॥ २ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वधर्मभृतां वर । कौतूहलपरेणैतत्पृष्टो मे वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

श्रीपराशर :—

दैत्येश्वरस्य वधायाखिललोकोत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणा पूर्वं तनुग्रहणं कुर्वता नृसिंहरूपमाविष्कृतम् ॥ ४ ॥ तत्र च हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येतन्न मनस्यभूत् ॥ ५ ॥ निरतिशयपुण्यसमुद्भूतमेतत्सत्त्वजातमिति ॥ ६ ॥ रजोद्रेकप्रेरितैकाग्रमतिस्तद्भावनायोगात्ततोऽवाप्तवधहेतुकीं निरतिशयामेवाखिलत्रैलोक्याधिक्यकारिणीं दशाननत्वे भोगसंपदमवाप ॥ ७ ॥ न तु स तस्मिन्ननादिनिधने परब्रह्मभूते भगवत्यनालम्बिनि कृते मनसस्तल्लयमवाप ॥ ८ ॥ एवं दशाननत्वेऽप्यनङ्गपराधीनतया जानकीसमासक्तचेतसा भगवता दाशरथिरूपधारिणा हतस्य तद्रूपदर्शनमेवासीत् नायमच्युत इत्यासक्तिर्विपद्यतोऽन्तःकरणे मानुषबुद्धिरेव केवलमस्याभूत् ॥ ९ ॥ पुनरप्यच्युतविनिपातमात्रफलमखिलभूमण्डलश्लाघ्यचेदिराजकुले जन्म अव्याहतैश्वर्यं शिशुपालत्वेऽप्यवाप ॥ १० ॥

तत्र त्वखिलानामेव स भगवन्नाम्नां त्वंकारकारणमभवत् ॥ ११ ॥ ततश्च तत्कालकृतानां तेषामशेषाणामेवाच्युतनाम्नामनवरतमनेकजन्मसुवर्धितविद्वेषानुबन्धिचित्तो विनिन्दनसंतर्जनादिषूच्चारणमकरोत् ॥ १२ ॥ तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षमत्युज्ज्वलपीतवस्त्रधार्यमखिलकिरीटकेयूरहारकटकादिशोभितमुदार[पीवर]चतुर्बाहुशंखचक्रगदाधरमतिप्ररूढवैरानुभावादटनभोजनस्नानासनशयनादिष्वशेषावस्थान्तरेषु नान्यत्रोपययावस्य चेतसः ॥ १३ ॥ ततस्तमेवाक्रोशेषूच्चारयंस्तमेव हृदयेन धारयन्नात्मवधाय यावद्भगवद्धस्तचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षयतेजस्स्वरूपं ब्रह्मभूतमपगतद्वेषादिदोषं भगवन्तमद्राक्षीत् ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

॥ १–१० ॥ तत्र त्विति ॥ त्वंकाराणि करोतीति त्वंकारकं तस्य कारणं तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ ११ ॥

ततश्चेति ॥ ऋषिप्रोक्तनामनिर्वचनानादरेण निन्दनार्थमुपेक्षया च भगवन्नामोच्चारणमकरोदिति संकीर्तनोक्तिः ॥ १२ ॥ तच्चेति ॥ तच्चेति मूर्तिध्यानोक्तिः ॥ १३, १४ ॥

तावच्च भगवच्चक्रेणाशु व्यापादितस्तत्स्मरणदग्धाखिलाघसंचयो भगवताऽन्तमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ ॥ १५ ॥ एतत्तवाखिलं मयाऽभिहितम् ॥ १६ ॥ अयं हि भगवान् कीर्तितश्च संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनापि अखिलसुरासुरादिदुर्लभं फलं प्रयच्छति, किमुत सम्यग्भक्तिमतामिति ॥ १७ ॥ वसुदेवस्य त्वानकदुंदुभेः पौरवीरोहिणीमदिराभद्रादेवकीप्रमुखाः बह्व्यः पत्न्योऽभवन् ॥ १८ ॥ बलभद्रशठसारणदुर्मदादीन्पुत्रान्रोहिण्यामानकदुंदुभिरुत्पादयामास ॥ १९ ॥ बलदेवोऽपि रेवत्यां विशठोल्मुकौ पुत्रावजनयत् ॥ २० ॥ सार्ष्टिमार्ष्टिशिशुसत्यसत्यधृतिप्रमुखाः सारणात्मजाः ॥ २१ ॥ भद्राश्वभद्रबाहुदुर्दमभूताद्याः रोहिण्याः कुलजाः ॥ २२ ॥ नन्दोपनन्दकृतकाद्या मदिरायास्तनयाः ॥ २३ ॥ भद्रायाश्चोपनिधिगदाद्याः ॥ २४ ॥ वैशाल्यां च कौशिकमेकमेवाजनयत् ॥ २५ ॥ आनकदुन्दुभेर्देवक्यामपि कीर्तिमत्सुषेणोदायुभद्रसेनऋजुदासभद्रदेवाख्याः षट् पुत्रा जज्ञिरे ॥ २६ ॥ तांश्च सर्वानेव कंसो घातितवान् ॥ २७ ॥ अनन्तरं च सप्तमं गर्भमर्धरात्रे भगवत्प्रहिता योगनिद्रा रोहिण्या जठरमाकृष्य नीतवती ॥ २८ ॥ कर्षणाच्चासावपि संकर्षणाख्यामगमत् ॥ २९ ॥ ततश्च सकलजगन्महातरुमूलभूतो भूतभविष्यदादिसकलसुरासुरमुनिजनमनसामप्यगोचरोऽब्जभवप्रमुखैरनलमुखैःप्रणम्यावनिभारहरणाय प्रसादितो भगवाननादिमध्यनिधनो देवकीगर्भमवततार वासुदेवः ॥ ३० ॥ तत्प्रसादविवर्धमानोरुमहिमा च योगनिद्रा नन्दगोपपत्न्या यशोदाया गर्भमधिष्ठितवती ॥ ३१ ॥ सुप्रसन्नादित्यचन्द्रादिग्रहमव्यालादिभयं स्वस्थमानसमखिलमेवैतज्जगदपास्ताधर्ममभवत्तस्मिंश्च पुण्डरीकनयने जायमाने ॥ ३२ ॥ जातेन च तेनाखिलमेवैतत्सन्मार्गवर्ति जगदक्रियत ॥ ३३ ॥ भगवतोऽप्यत्र मर्त्यलोकेऽवतीर्णस्य षोडशसहस्राण्येकोत्तरशताधिकानि भार्याणामभवन् ॥ ३४ ॥ तासां च रुक्मिणी सत्यभामा जांबवती चारुहासिनीप्रमुखा ह्यष्टौ पत्न्यः प्रधाना बभूवुः ॥ ३५ ॥ तासु चाष्टावयुतानि लक्षं च पुत्राणां भगवानखिलमूर्तिरनादिमानजनयत् ॥ ३६ ॥ तेषां च प्रद्युम्नचारुदेष्णसांबादयः त्रयोदश प्रधानाः ॥ ३७ ॥ प्रद्युम्नोऽपि रुक्मिणस्तनयां रुक्मवतीं नामोपयेमे ॥ ३८ ॥ तस्यामनिरुद्धो जज्ञे ॥ ३९ ॥ अनिरुद्धोऽपि रुक्मिण एव पौत्रीं सुभद्रां नामोपयेमे ॥ ४० ॥ तस्यामस्य वज्रो जज्ञे ॥ ४१ ॥ वज्रस्य प्रतिबाहुः तस्यापि सुचारुः ॥ ४२ ॥ एवमनेकशतसहस्रपुरुषसंख्यस्य यदुकुलस्य पुत्रसंख्या वर्षशतैरपि वक्तुं न शक्यते ॥ ४३ ॥ यतो हि श्लोकाविमावत्र चरितार्थौ ॥ ४४ ॥

तिस्रः कोटयस्सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च । कुमाराणां गृहाचार्याश्चापयोगेषु ये रताः ॥ ४५ ॥
संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् । यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्ते सदाहुकः ॥ ४६ ॥
देवासुरे हता ये तु दैतेयास्सुमहाबलाः । उत्पन्नास्ते मनुष्येषु जनोपद्रवकारिणः ॥ ४७ ॥
तेषामुत्सादनार्थाय भुवि देवा यदोः कुले । अवतीर्णाः कुलशतं यत्रैकाभ्यधिकं द्विज ॥ ४८ ॥

तावदिति ॥ लयं—सायुज्यम् ॥ १५–४६ ॥ देवासुर इति ॥ देवासुरे युद्धे ॥ ४७, ४८ ॥

विष्णुस्तेषां प्रमाणे च प्रभुत्वे च व्यवस्थितः । निदेशस्थायिनस्तस्य ववृधुस्सर्वयादवाः ॥ ४९ ॥

इति प्रसूतिं वृष्णीनां यश्शृणोति नरः सदा । स सर्वैः पातकैर्मुक्तो विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—इत्येष समासतस्ते यदोर्वंशः कथितः ॥ १ ॥ अथ दुर्वसोर्वंशमवधारय ॥ २ ॥ दुर्वसोर्वह्निरात्मजः वह्नेर्भार्गः भार्गाद्भानुः ततश्च त्रयीसानुः तस्माच्च करंदमः तस्यापि मरुत्तः ॥ ३ ॥ सोऽनपत्योऽभवत् ॥ ४ ॥ ततश्च पौरवं दुष्यन्तं पुत्रमकल्पयत् ॥ ५ ॥ एवं ययातिशापात्तद्वंशः पौरवमेव वंशं समाश्रितवान् ॥ ६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—द्रुह्योस्तु तनयो बभ्रुः ॥ १ ॥ बभ्रोस्सेतुः ॥ २ ॥ सेतुपुत्र आरब्धनामा ॥ ३ ॥ आरब्धस्यात्मजो गांधारः गांधारस्य घर्मः घर्मात् घृतः घृतात् दुर्दमः ततः प्रचेताः ॥ ४ ॥ प्रचेतसः पुत्रश्शतधर्मः बहुलानां म्लेच्छानामुदीच्यानामाधिपत्यमकरोत् ॥ ५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

विष्णुरिति ॥ प्रमाणे—प्रतिकार्यनिर्णये ॥ ४९, ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे विष्णुचित्तीयव्याख्याने चतुर्थांशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

इतीति ॥ एष यदोर्वंशस्ते समासतः कथितः ॥ १–६ ॥

इति श्री विष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

॥ १–४ ॥ प्रचेतस इति ॥ द्रुह्युवंश्यः प्रचेतसः पुत्रः म्लेच्छानामाधिपत्यमकरोत् ॥ ५–७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थेंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—ययातेश्चतुर्थपुत्रस्यानोस्सभानलचक्षुःपरमेषुसंज्ञास्त्रयः पुत्राः बभूवुः ॥ १ ॥ सभानलपुत्रः कालानलः ॥ २ ॥ कालानलात्सृंजयः ॥ ३ ॥ सृंजयात् पुरंजयः ॥ ४ ॥ पुरंजयाज्जनमेजयः ॥ ५ ॥ तस्मान्महाशालः ॥ ६ ॥ तस्माच्च महामनाः ॥ ७ ॥ तस्मादुशीनरतितिक्षू द्वौ पुत्रावुत्पन्नौ ॥८॥ उशीनरस्यापि शिबिनृगनवकृमिवर्माख्याः पंच पुत्रा बभूवुः ॥ ९ ॥ पृषदर्भसुवीरकेकयमद्रकाश्चत्वारश्शिबिपुत्राः ॥ १० ॥ तितिक्षोरपि रुशद्रथः पुत्रोऽभूत् ॥ ११ ॥ तस्यापि हेमः हेमस्यापि सुतपाः सुतपसश्च बलिः ॥ १२ ॥

यस्य क्षेत्रे दीर्घतमसाऽङ्गवङ्गकलिङ्गसुह्मपौण्ड्राख्यं बालेयं क्षत्रमजन्यत ॥ १३ ॥ तन्नामसन्ततिसंज्ञाश्च पञ्चविषयाः बभूवुः ॥ १४ ॥ अङ्गादनपानस्ततो दिविरथस्तस्माद्धर्मरथः ॥ १५ ॥ ततश्चित्ररथः रोमपादसंज्ञः ॥ १६ ॥ यस्य दशरथो मित्रं जज्ञे ॥ १७ ॥ यस्याजपुत्रो दशरथश्शान्तां नाम कन्यामनपत्यस्य दुहितृत्वे युयोज ॥ १८ ॥ रोमपादाच्चतुरङ्गः तस्मात्पृथुलाक्षः ॥ १९ ॥ ततश्चम्पः यश्चम्पां निवेशयामास ॥ २० ॥ चम्पस्य हर्यङ्गो नामात्मजोऽभूत् ॥ २१ ॥ हर्यङ्गाद्भद्ररथः भद्ररथाद्बृहद्रथः बृहद्रथाद्बृहत्कर्मा बृहत्कर्मणश्च बृहद्भानुस्तस्माच्च बृहन्मनाः बृहन्मनसो जयद्रथः ॥ २२ ॥

जयद्रथो ब्रह्मक्षत्रान्तरालसंभूत्यां पत्न्यां विजयं नाम पुत्रमजीजनत् ॥ २३ ॥ विजयश्च धृतिं पुत्रमवाप ॥ २४ ॥ तस्यापि धृतव्रतः पुत्रोऽभूत ॥ २५ ॥ धृतव्रतात्सत्यकर्मा ॥ २६ ॥ सत्यकर्मणस्त्वतिरथः ॥ २७ ॥

यो गङ्गां गतो मंजूषागतं पृथापविद्धं कर्णं पुत्रमवाप ॥ २८ ॥ कर्णाद्वृषसेनः इत्येतदन्ता अङ्गवंश्याः ॥ २९ ॥ ततश्च पूरुवंशं श्रोतुमर्हसि ॥ ३० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथाष्टादशोध्यायः

॥ १–१२ ॥ यस्येति ॥ बालेयं—बलेः क्षेत्रजम् ॥ १३–२२ ॥

जयद्रथ इति ॥ ब्रह्मक्षत्रांतरालसंभूत्यां–प्रातिलोम्येन ब्रह्मक्षत्रसंकरजातायां पत्न्यां विजयाख्यं पुत्रमजीजनम् । अतो विजयाद्याः सूताः ॥ २३–२७ ॥

य इति ॥ पृथापविद्धं—पृथया–कुन्त्या, अपविद्धं–परित्यक्तम् । * मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ इति स्मृतेः ॥ २८–३० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—पूरोर्जनमेजयस्तस्यापि प्रचिन्वान् प्रचिन्वतः प्रवीरः प्रवीरान्मनस्युर्मनस्योश्चाभयदः तस्यापि सुद्युस्सुद्यो र्बहुगतः तस्यापि संयातिस्संयातेरहंयाति स्ततो रौद्राश्वः ॥ १ ॥ ऋतेषुकक्षेषु-स्थण्डिलेषुकृतेषुजलेषुधर्मेषुधृतेषुस्थलेषुसन्नतेषुवनेषुनामानो रौद्राश्वस्य दश पुत्रा बभूवुः ॥ २ ॥ ऋतेषोरन्तिनारः पुत्रोऽभूत् ॥ ३ ॥ सुमतिमप्रतिरथं ध्रुवं चाप्यन्तिनारः पुत्रानवाप ॥ ४ ॥ अप्रतिरथस्य कण्वः पुत्रोऽभूत् ॥ ५ ॥ तस्यापि मेधातिथिः ॥ ६ ॥ यतः कण्वायना द्विजा बभूवुः ॥ ७ ॥ अप्रतिरथस्यापरः पुत्रोऽभूदैलीनः ॥ ८ ॥ ऐलीनस्य दुष्यन्ताद्याश्चत्वारः पुत्रा बभूवुः ॥ ९ ॥ दुष्यन्ताच्चक्रवर्ती भरतोऽभूत् ॥ १० ॥ यन्नामहेतुर्देवैः श्लोको गीयते ॥ ११ ॥

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः । भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाश्शकुन्तलाम् ॥ १२ ॥
रेतोधाः पुत्रं नयति नरदेव यमक्षयात् । त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ १३ ॥

भरतस्य पत्नीत्रये नव पुत्रा बभूवुः ॥ १४ ॥ नैते ममानुरूपा इत्यभिहितास्तन्मातरः परित्यागभयात् तत्पुत्राञ्जघ्नुः ॥ १५ ॥

ततोऽस्य वितथे पुत्रजन्मनि पुत्रार्थिनो मरुत्सोमयाजिनो दीर्घतमसः पार्ष्ण्यपास्तबृहस्पतिवीर्यादुतथ्य-पत्न्यां ममतायां समुत्पन्नो भरद्वाजाख्यः पुत्रो मरुद्भिर्दत्तः ॥ १६ ॥ तस्यापि नामनिर्वचनश्लोकः पठ्यते ॥ १७ ॥

मूढे भर द्वाजमिमं भर द्वाजं बृहस्पते । यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ इति ॥ १८ ॥

भरद्वाजस्स तस्य वितथे पुत्रजन्मनि मरुद्भिर्दत्तः ततो वितथसंज्ञामवाप ॥ १९ ॥ वितथस्यापि मन्युः पुत्रोऽभवत् ॥ २० ॥ बृहत्क्षत्रमहावीर्यनगरगर्गा अभवन्मन्युपुत्राः ॥ २१ ॥ नगरस्य संकृतिस्संकृते-र्गुरुप्रीतिरंतिदेवौ ॥ २२ ॥ गर्गाच्छिनिः ततश्च गार्ग्याश्शैन्याः क्षत्रोपेता द्विजातयो बभूवुः ॥ २३ ॥ महावीर्याच्च दुरुक्षयो नाम पुत्रोऽभवत् ॥ २४ ॥ तस्य त्र्य्यारुणिः पुष्करिणः कपिश्च पुत्रत्रयमभूत् ॥ २५ ॥ तच्च पुत्रत्रितयमपि पश्चाद्विप्रतामुपजगाम ॥ २६ ॥ बृहत्क्षत्रस्य सुहोत्रः ॥ २७ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः

॥ १–११ ॥ मातेत्यादि ॥ भस्त्रा—चर्मधृतिः, तत्स्थानीया माता । धृतौ निक्षिप्तं द्रव्यं न धृतेः, किं तु निक्षेप्तुरेव । एवं जनयितुरेव पुत्रः, न मातुः । स एव सः—तद्बीजोपादानरूपत्वाद्देहस्य । अतः स्वपुत्रं भरेति भरतनामनिरुक्तिः ॥ १२ ॥

रेतोधा इति ॥ पुरा बीजक्षेत्रिणोः पुत्रविषये विवादे यमसभायां पुत्रं, रेतोधाः—गर्भस्याधातैव, नयति स्म—स्वीचक्रे, न तु क्षेत्री । अस्य च गर्भस्य त्वमाधाता ; अतस्तवायं पुत्र इति सत्यमाह शकुन्तला ॥ १३-१५ ॥

तत इति ॥ दीर्घतमस इति । बृहस्पतेरग्रजस्योतथ्यस्य पत्न्याः ममताख्याया गर्भे उतथ्यनिषिक्ते दीर्घतमस्संज्ञे मुनौ तिष्ठत्येव बृहस्पतिश्च कामाभिभूतश्चौर्येण स्ववीर्यं न्यषिञ्चत् । तद्गर्भस्थेनौतथ्येन स्वपादपश्चा-द्भागेन मातुर्योनेर्निष्कासितं भुवि पतितम् । ततः स तु गर्भस्थ औतथ्यो बृहस्पतिनाऽन्धो भवेति शप्तो दीर्घतमा ऽभूत् । तं तु भुवि पतितबृहस्पतिवीर्यजं बालं वीक्ष्य तौ पितरौ ममताबृहस्पती द्वाभ्यामावाभ्यां जनितत्वाद्-द्वाजमिमं त्वं भर—बिभृहीत्यन्योन्यमुक्त्वा तं पुत्रं त्यक्त्वा यातौ, अतो भरद्वाजाख्यः सः ॥ १६–२७ ॥

सुहोत्राद्धस्ती, य इदं हस्तिनपुरमावासयामास ॥ २८ ॥ अजमीढद्विजमीढपुरुमीढास्त्रयो हस्तिनस्तनयाः ॥ २९ ॥ अजमीढात्कण्वः ॥ ३० ॥ कण्वान्मेधातिथिः ॥ ३१ ॥ यतः कण्वायना द्विजाः ॥ ३२ ॥ अजमीढस्यान्यः पुत्रो बृहदिषुः ॥ ३३ ॥ बृहदिषोर्बृहद्धनु र्बृहद्धनुषश्च बृहत्कर्मा ततश्च जयद्रथस्तस्मादपि विश्वजित् ॥ ३४ ॥ ततश्च सेनजित् ॥ ३५ ॥ रुचिराश्वकाश्यदृढहनुवत्सहनुसंज्ञास्सेनजितः पुत्राः ॥ ३६ ॥ रुचिराश्वपुत्रः पृथुसेनः पृथुसेनात्पारः ॥ ३७ ॥ पारान्नीलः ॥ ३८ ॥ तस्यैकशतं पुत्राणाम् ॥ ३९ ॥ तेषां प्रधानः कांपिल्याधिपतिस्समरः ॥ ४० ॥ समरस्यापि पारसुपारसदश्वास्त्रयः पुत्राः ॥ ४१ ॥ सुपारात्पृथुः पृथोस्सुकृतेर्विभ्राजः ॥ ४२ ॥ तस्माच्चाणुहः ॥ ४३ ॥

यश्शुकदुहितरं कीर्तिं नामोपयेमे ॥ ४४ ॥ अणुहाद्ब्रह्मदत्तः ॥ ४५ ॥ ततश्च विष्वक्सेनस्तस्मादुदक्सेनः ॥ ४६ ॥ भल्लाभस्तस्य चात्मजः ॥ ४७ ॥ द्विजमीढस्य तु यवीनरसंज्ञः पुत्रः ॥ ४८ ॥ तस्यापि धृतिमांस्तस्माच्च सत्यधृतिस्ततश्च दृढनेमिस्तस्माच्च सुपार्श्वस्ततस्सुमतिस्ततश्च सन्नतिमान् ॥ ४९ ॥ सन्नतिमतः कृतः पुत्रोऽभूत् ॥ ५० ॥ यं हिरण्यनाभो योगमध्यापयामास ॥ ५१ ॥

यश्चतुर्विंशतिं प्राच्यसामगानां संहिताश्चकार ॥ ५२ ॥ कृताच्चोग्रायुधः ॥ ५३ ॥ येन प्राचुर्येण नीपक्षयः कृतः ॥ ५४ ॥ उग्रायुधात् क्षेम्यः क्षेम्यात्सुधीरस्तस्माद्रिपुंजयः तस्माच्च बहुरथ इत्येते पौरवाः ॥ ५५ ॥ अजमीढस्य नलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्रोऽभवत् ॥ ५६ ॥ तस्मादपि शान्तिः शान्तेस्सुशान्ति स्सुशान्तेः पुरंजयः तस्माच्च ऋक्षः ॥ ५७ ॥ ततश्च हर्यश्वः ॥ ५८ ॥ तस्मान्मुद्गलसृंजयबृहदिषुयवीनरकांपिल्यसंज्ञाः पंचानामेव तेषां विषयाणां रक्षणायालमेते मत्पुत्रा इति पित्राऽभिहिताः पाञ्चालाः ॥ ५९ ॥ मुद्गलाच्च मौद्गल्याः क्षत्रोपेता द्विजातयो बभूवुः ॥ ६० ॥ मुद्गलाद्ब्रह्मिष्ठः ॥ ६१ ॥ हर्यश्वाद्दिवोदासोऽहल्या च मिथुनमभूत् ॥ ६२ ॥

सुहोत्रादिति ॥ य इदं हस्तिनपुरम्, य इदं धर्मक्षेत्रम्, योऽयं सांप्रतमिति च निर्देशलिङ्गैः परीक्षिद्राज्यकाले हस्तिनपुरासन्नकुरुक्षेत्रे तेनेदं पुराणमुक्तमिति गम्यते ॥ २८–४३ ॥

य इति ॥ शुकदुहितरं—व्यासपुत्रदुहितरम् । यथा हरिवंशे वायव्ये च * पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः । व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति । कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥ कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ॥ ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च ॥ इति ॥ ४४–५१ ॥

य इति ॥ प्राच्यसामगानां चतुर्विंशतिसंहिताः यश्चकार ॥ ५२–६२ ॥

शरद्वतश्चाहल्यायां शतानन्दोऽभवत् ॥ ६३ ॥ शतानंदात्सत्यधृतिर्धनुर्वेदान्तगो जज्ञे ॥ ६४ ॥ सत्यधृतेर्वराप्सरसमुर्वशीं दृष्ट्वा रेतः स्कन्नं शरस्तंबे पपात ॥ ६५ ॥ तच्च द्विधागतमपत्यद्वयं कुमारः कन्या चाभवत् ॥ ६६ ॥ तौ च मृगयामुपयातश्शंतनुर्दृष्ट्वा कृपया जग्राह ॥ ६७ ॥ ततः कुमारः कृपः कन्या चाश्वत्थाम्नो जननी कृपी द्रोणाचार्यस्य पत्न्यभवत् ॥ ६८ ॥ दिवोदासस्य पुत्रो मित्रायुः॥६९॥ मित्रायोश्च्यवनो नाम राजा ॥ ७० ॥ च्यवनात्सुदासः सुदासात्सौदासः सौदासात्सहदेवस्तस्यापि सोमकः ॥ ७१ ॥ सोमकाज्जन्तुः पुत्रशतज्येष्ठोऽभवत् ॥ ७२ ॥ तेषां यवीयान् पृषतः पृषतात् द्रुपदस्तस्माच्च धृष्टद्युम्नस्ततो धृष्टकेतुः ॥ ७३ ॥ अजमीढस्यान्यो ऋक्षनामा पुत्रोऽभवत् ॥ ७४ ॥ तस्य संवरणः ॥ ७५ ॥ संवरणात्कुरुः ॥ ७६ ॥ य इदं धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं चकार ॥ ७७ ॥ सुधनुर्जह्नुपरीक्षित्प्रमुखाः कुरोः पुत्राः बभूवुः ॥ ७८ ॥ सुधनुषः पुत्रस्सुहोत्रस्तस्माच्च्यवनः च्यवनात् कृतकः । ततश्चोपरिचरो वसुः ॥ ८० ॥ बृहद्रथप्रत्यग्रकुशांबकुचेलमात्स्यप्रमुखाः वसोः पुत्रास्सप्ताजायन्त ॥ ८१ ॥ बृहद्रथात्कुशाग्रः कुशाग्राद्वृषभः वृषभात् पुष्पवान् तस्मात्सत्यहितः तस्मात्सुधन्वा तस्य च जतुः ॥ ८२ ॥

बृहद्रथाच्चान्यश्शकलद्वयजन्मा जरया संधितो जरासंधनामा ॥ ८३ ॥ तस्मात्सहदेवस्सहदेवात्सोमपस्ततश्च श्रुतिश्रवाः ॥ ८४ ॥ इत्येते मया मागधा भूपालाः कथिताः ॥ ८५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंऽशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

परीक्षितश्च जनमेजयश्रुतसेनोग्रसेनभीमसेनाश्चत्वारः पुत्राः॥१॥ जह्नोस्तु सुरथो नामात्मजो बभूव॥२॥ तस्यापि विदूरथः ॥ ३ ॥ तस्मात्सार्वभौमस्सार्वभौमाज्जयत्सेनस्तस्मादाराधितस्ततश्चायुतायुरयुतायोरक्रोधनः ॥ ४ ॥ तस्माद्देवातिथिः ॥ ५ ॥ ततश्च ऋक्षोऽन्योऽभवत् ॥ ६ ॥ ऋक्षाद्भीमसेनस्ततश्च दिलीपः ॥ ७ ॥ दिलीपात् प्रतीपः ॥ ८ ॥ तस्यापि देवापिशंतनुबाह्लीकसंज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ ९ ॥ देवापिर्बाल एवारण्यं विवेश ॥ १० ॥ शंतनुस्तु महीपालोऽभूत् ॥ ११ ॥ अयं च तस्य श्लोकः पृथिव्यां गीयते ॥ १२ ॥

शरद्वत इति ॥ शरद्वान्—गौतमः, तस्मात् ॥ ६३–८२ ॥

बृहद्रथादिति ॥ जरया—राक्षस्या ॥ ८३–८५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

परीक्षित इति ॥ परीक्षितः—कुरुपुत्रात् ॥ १–२५ ॥

यंयं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः । शान्तिं चाप्नोति येनाग्र्यां कर्मणा तेन शंतनुः ॥ १३ ॥

तस्य च शंतनो राष्ट्रे द्वादशवर्षाणि देवो न ववर्ष ॥ १४ ॥ ततश्चाशेषराष्ट्रविनाशमवेक्ष्यासौ राजा ब्राह्मणानपृच्छत् कस्मादस्माकं राष्ट्रे देवो न वर्षति को ममापराध इति ॥ १५ ॥ ततश्च तमूचुर्ब्राह्मणाः ॥ १६ ॥ अग्रजस्य ते हीयमवनिस्त्वया संभुज्यते; अतः परिवेत्ता त्वमित्युक्तस्स राजा पुनस्तानपृच्छत् ॥ १७ ॥ किं मयाऽत्र विधेयमिति ॥ १८ ॥ ततस्ते पुनरप्यूचुः ॥ १९ ॥ यावद्देवापिर्न पतनादिभिर्दोषैरभिभूयते तावदेतत्तस्यार्हं राज्यम् ॥ २० ॥ तदलमेतेन तु तस्मै दीयतामित्युक्ते तस्य मंत्रिप्रवरेणाश्मराविणा तत्रारण्ये तपस्विनो वेदवादविरोधवक्तारः प्रयुक्ताः ॥ २१ ॥ तैरस्याप्यतिऋजुमतेर्महीपतिपुत्रस्य बुद्धिर्वेदवादविरोधमार्गानुसारिण्यक्रियत ॥ २२ ॥ राजा च शंतनुर्द्विजवचनोत्पन्नपरिदेवनशोकस्तान् ब्राह्मणानग्रतः कृत्वाऽग्रजस्य प्रदानायारण्यं जगाम ॥ २३ ॥ तदाश्रममुपगताश्च तमवनतमवनीपतिपुत्रं देवापिमुपतस्थुः ॥ २४ ॥ ते ब्राह्मणा वेदवादानुबन्धीनि वचांसि राज्यमग्रजेन कर्तव्यमित्यर्थवन्ति तमूचुः ॥ २५ ॥

असावपि देवापिर्वेदवादविरोधयुक्तिदूषितमनेकप्रकारं तानाह ॥ २६ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाश्शंतनुमूचुः ॥ २७ ॥ आगच्छ हे राजन्नलमत्रातिनिर्बंधेन । प्रशान्त एवासावनावृष्टिदोषः । पतितोऽयमनादिकालमभिहितवेदवचनदूषणोच्चराणात् ॥ २८ ॥

पतिते चाग्रजे नैव ते परिवेत्तृत्वं भवतीत्युक्तश्शंतनुस्स्वपुरमागम्य राज्यमकरोत् ॥ २९ ॥ वेदवादविरोधवचनोच्चारणदूषिते च तस्मिन्देवापौ तिष्ठत्यपि ज्येष्ठभ्रातर्यखिलसस्यनिष्पत्तये ववर्ष भगवान्पर्जन्यः॥ ३० ॥ बाह्लीकात्सोमदत्तः पुत्रोऽभूत् ॥ ३१ ॥ सोमदत्तस्यापि भूरिभूरिश्रवश्शल्यसंज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ ३२ ॥ शंतनोरप्यमरनद्यां जाह्नव्यामुदारकीर्तिरशेषशास्त्रार्थविद्भीष्मः पुत्रोऽभूत् ॥ ३३ ॥ सत्यवत्यां च चित्राङ्गदविचित्रवीर्यौ द्वौ पुत्रावुत्पादयामास शंतनुः ॥ ३४ ॥ चित्राङ्गदस्तु बाल एव चित्राङ्गदेनैव गंधर्वेणाहवे निहतः ॥ ३५ ॥ विचित्रवीर्योऽपि काशीराजतनये अंबांबालिके उपयेमे ॥ ३६ ॥ तदुपयोगातिखेदाच्च यक्ष्मणा गृहीतः स पञ्चत्वमगमत् ॥ ३७ ॥

सत्यवतीनियोगाच्च मत्पुत्रः कृष्णद्वैपायनो मातुर्वचनमनतिक्रमणीयमिति कृत्वा विचित्रवीर्यक्षेत्रे धृतराष्ट्रपाण्डू तत्प्रहितभुजिष्यायां विदुरं चोत्पादयामास ॥ ३८ ॥ धृतराष्ट्रोऽपि गांधार्यां दुर्योधनदुश्शासनप्रधानं पुत्रशतमुत्पादयामास ॥ ३९ ॥

असाविति ॥ वेदवादविरोधयुक्तिभिः तेषां वचो यथा दूषितं भवति तथाऽनेकप्रकारं तानाह । देवापेस्तत्कालमेव पातित्यं योगसिद्ध्या आगामिकृतयुगे क्षत्रवंशकर्तृत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितमिति मंत्रप्रस्तुतं तत्कल्पांतरविषयं नेतव्यम् ॥ २६–३७ ॥

सत्यवतीति ॥ भुजिष्या—दासी, तस्याम् ॥ ३८–३९ ॥

पाण्डोरप्यरण्ये मृगयायामृषिशापोपहतप्रजाजननसामर्थ्यस्य धर्मवायुशक्रैर्युधिष्ठिरभीमसेनार्जुनाः कुन्त्यां नकुलसहदेवौ चाश्विभ्यां माद्र्यां पञ्च पुत्रास्समुत्पादिताः ॥ ४० ॥ तेषां च द्रौपद्यां पञ्चैव पुत्रा बभूवुः ॥ ४१ ॥ युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यः भीमसेनाच्छ्रुतसेनः श्रुतकीर्तिरर्जुनाच्छ्रुतानीको नकुलाच्छ्रुतकर्मा सहदेवात् ॥ ४२ ॥ अन्ये च पाण्डवानामात्मजास्तद्यथा ॥ ४३ ॥ यौधेयी युधिष्ठिरादेवकं पुत्रमवाप ॥ ४४ ॥ हिडिंबा घटोत्कचं भीमसेनात्पुत्रं लेभे ॥ ४५ ॥ काशी च भीमसेनादेव सर्वगं सुतमवाप ॥ ४६ ॥ सहदेवाच्च विजया सुहोत्रं पुत्रमवाप ॥ ४७ ॥ रेणुमत्यां च नकुलोऽपि निरमित्रमजीजनत् ॥ ४८ ॥ अर्जुनस्याप्युलूप्यां नागकन्यायामिरावान्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ४९ ॥

(मणलूरु) मणिपुरपतिपुत्र्यां पुत्रिकाधर्मेण बभ्रुवाहनं नाम पुत्रमर्जुनोऽजनयत् ॥ ५० ॥ सुभद्रायां चार्भकत्वेऽपि योऽसावतिबलपराक्रमस्समस्तारातिरथजेता सोऽभिमन्युरजायत ॥ ५१ ॥ अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीणेषु कुरुष्वश्वत्थामप्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण गर्भ एव भस्मीकृतो भगवतस्सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगलस्यात्मेच्छया कारणमानुषरूपधारिणोऽनुभावात्पुनर्जीवितमवाप्य परीक्षिज्जज्ञे ॥ ५२ ॥

योऽयं सांप्रतमेतद्भूमण्डलमखण्डितायति धर्मेण पालयतीति ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

अतः परं भविष्यानहं भूपालान्कीर्तयिष्यामि ॥ १ ॥ योऽयं सांप्रतमवनीपतिः परीक्षित्तस्यापि जनमेजयश्रुतसेनोग्रसेनभीमसेनाश्चत्वारः पुत्रा भविष्यन्ति ॥ २ ॥ जनमेजयस्यापि शतानीको भविष्यति ॥ ३ ॥ योऽसौ याज्ञवल्क्याद्वेदमधीत्य कृपादस्त्राण्यवाप्य विषमविषयविरक्तचित्तवृत्तिश्च शौनकोपदेशादात्मज्ञानप्रवीणः परं निर्वाणमवाप्स्यति ॥ ४ ॥ शतानीकादश्वमेधदत्तो भविता ॥ ५ ॥ तस्मादप्यधिसीमकृष्णः ॥ ६ ॥ अधिसीमकृष्णान्निचक्नुः ॥ ७ ॥ यो गङ्गयाऽपहृते हस्तिनपुरे कौशांब्यां निवत्स्यति ॥ ८ ॥

पांडोरिति ॥ पूर्वं यदुवंशशूरदुहितृकुंतीप्रसंगात् पांडवजन्मोक्तम् इदानीं पुरुवंश्यशंतनुपुत्रसंततिप्राप्तत्वात् पुनर्विस्तृत्योक्तम् । महत्वादर्जुनसंतानोऽन्ते प्रोक्तः ॥ ४०—४९ ॥

मणिपुरपतीति ॥ पुत्रिकाधर्मेण *अस्यां यो जायते पुत्रस्स मे पुत्रो भविष्यति* इति परिभाषितदानेन ॥ ५०—५२ ॥ य इति ॥ आयतिः—धनागमः ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

॥ १—३ ॥ योऽसाविति ॥ शौनकोपदेशः—विष्णुधर्मोक्तभक्तिज्ञानयोगविधिः ॥ ४—१७ ॥

तस्याप्युष्णः पुत्रो भविता ॥ ९ ॥ उष्णाद्विचित्ररथः ॥ १० ॥ ततः शुचिरथः ॥ ११ ॥ तस्माद्वृष्णिमांस्ततस्सुषेणस्तस्यापि सुनीथस्सुनीथान्नृपचक्षुस्तस्मादपि सुखिबलस्तस्य च पारिप्लवस्ततश्च सुनयस्तस्यापि मेधावी ॥ १२ ॥ मेधाविनो रिपुंजयस्ततोऽर्वस्तस्माच्च तिग्मस्तस्माद्बृहद्रथः बृहद्रथाद्वसुदासः ॥ १३ ॥ ततोऽपरश्शतानीकः ॥ १४ ॥ तस्माचोदयन उदयनाद्विहीनरस्ततश्च दंडपाणिस्ततो निमित्तः ॥ १५ ॥ तस्माच्च क्षेमकः ॥ १६ ॥ अत्रायं श्लोकः ॥ १७ ॥

ब्रह्मक्षत्रस्य यो योनिर्वंशो देवर्षिसत्कृतः । क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थानं प्राप्यते कलौ ॥ इति ॥ १८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांश एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—अतश्चेक्ष्वाकवो भविष्याः पार्थिवाः कथ्यन्ते ॥ १ ॥

बृहद्बलस्य पुत्रो बृहत्क्षणः ॥ २ ॥ तस्मादुरुक्षयस्तस्माच्च वत्सव्यूहस्ततश्च प्रतिव्योमस्तस्मादपि दिवाकरः ॥ ३ ॥ तस्मात्सहदेवः सहदेवाद्बृहदश्वस्तत्सूनुर्भानुरथस्तस्य च प्रतीताश्वस्तस्यापि सुप्रतीकस्ततश्च मरुदेवस्ततः सुनक्षत्रस्तस्मात्किन्नरः ॥ ४ ॥ किन्नरादन्तरिक्षस्तस्मात्सुपर्णस्ततश्चामित्रजित् ॥ ५ ॥ ततश्च बृहद्भ्राजस्तस्यापि धर्मी धर्मिणः कृतंजयः ॥ ६ ॥ कृतंजयाद्रणंजयः ॥ ७ ॥ रणंजयात्संजयस्तस्माच्छाक्याच्छुद्धोदनस्तस्माद्राहुलस्ततः प्रसेनजित् ॥ ८ ॥ ततश्च क्षुद्रकस्ततश्च कुंडकस्तस्मादपि सुरथः ॥ ९ ॥ तत्पुत्रश्च सुमित्रः ॥ १० ॥ इत्येते चेक्ष्वाकवो बृहद्बलान्वयाः ॥ ११ ॥ अत्रानुवंशश्लोकः ॥१२॥ इक्ष्वाकूणामयं वंशस्सुमित्रान्तो भविष्यति । यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ १३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

ब्रह्मक्षत्रस्येति ॥ संस्थानं—समाप्तिम् ॥ १८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांश एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

॥ १ ॥ बृहद्बलस्येति ॥ बृहद्बलोऽभिमन्युहत इति चतुर्थाध्यायान्त उक्तः ॥ २–१३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

मागधानां बार्हद्रथानां भाविनामनुक्रमं कथयिष्यामि ॥ १ ॥ अत्र हि वंशे महाबलपराक्रमा जरासंधप्रधाना बभूवुः ॥ २ ॥ जरासंधस्य पुत्रः सहदेवः ॥ ३ ॥ सहदेवात्सोमापिस्तस्यानुश्रुतश्रवास्तस्याप्ययुतायुस्ततश्च निरमित्रस्तत्तनयस्सुनेत्रस्तस्मादपि बृहत्कर्मा ॥ ४ ॥ ततश्च सेनजित्ततश्च श्रुतंजयस्ततो विप्रस्तस्य च पुत्रश्शुचिनामा भविष्यति ॥ ५ ॥ तस्यापि क्षेम्यस्ततश्च सुव्रतस्सुव्रताद्धर्मस्ततस्सुश्रवाः ॥ ६ ॥ ततो दृढसेनः ॥ ७ ॥ तस्मात्सुबलः ॥ ८ ॥ सुबलात्सुनीतो भविता ॥ ९ ॥ ततस्सत्यजित् ॥ १० ॥ तस्माद्विश्वजित् ॥ ११ ॥ तस्यापि रिपुंजयः ॥ १२ ॥

इत्येते बार्हद्रथा भूपतयो वर्षसहस्रमेकं भविष्यन्ति ॥ १३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

योऽयं रिपुंजयो नाम बार्हद्रथोऽन्त्यः तस्यामात्यो मुनिको नाम भविष्यति ॥ १ ॥ स चैनं स्वामिनं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतनामानमभिषेक्ष्यति ॥ २ ॥ तस्यापि बलाकनामा पुत्रो भविता ॥ ३ ॥ ततश्च विशाखयूपः ॥ ४ ॥ तत्पुत्रो जनकः ॥ ५ ॥ तस्य च नन्दिवर्द्धनः ॥ ६ ॥ ततो नन्दी ॥ ७ ॥ इत्येतेऽष्टत्रिंशदुत्तरमष्टशतं पंच प्रद्योताः पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ ८ ॥ ततश्च शिशुनाभः ॥ ९ ॥ तत्पुत्रः काकवर्णो भविता ॥ १० ॥ तस्य च पुत्रः क्षेमधर्मा ॥ ११ ॥ तस्यापि क्षतौजाः ॥ १२ ॥ तत्पुत्रो विधिसारः ॥ १३ ॥ ततश्चाजातशत्रुः ॥ १४ ॥ तस्मादर्भकः ॥ १५ ॥ तस्माच्चोदयनः ॥ १६ ॥ तस्मादपि नन्दिवर्धनः ॥ १७ ॥ ततो महानन्दी ॥ १८ ॥ इत्येते शैशुनाभा भूपालास्त्रीणि वर्षशतानि द्विषष्ट्यधिकानि भविष्यन्ति ॥ १९ ॥ महानन्दिनस्ततश्शूद्रगर्भोद्भवोऽतिलुब्धोऽतिबलो महापद्मनामा नन्दः परशुराम इवापरोऽखिलक्षत्रांतकारी भविष्यति ॥ २० ॥ ततःप्रभृति शूद्रा भूपाला भविष्यन्ति ॥ २१ ॥ स चैकच्छत्रामनुल्लंघितशासनो महापद्मः पृथिवीं भोक्ष्यते ॥ २२ ॥ तस्याप्यष्टौ

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

॥ १–१२ ॥ इतीति ॥ तेषां वर्षसंख्या तु कलौ स्वल्पायुष्यसूचनेन विरक्त्यर्था ॥ १३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

॥ १–२५ ॥ ततश्चेति ॥ कौटिल्यः—वात्स्यायनविष्णुमित्रगुप्तादिपर्यायश्चाणक्यः । समुद्धरिष्यति—उन्मूलयिष्यति ॥ २६, २७ ॥

सुतास्सुमाल्याद्या भवितारः ॥ २३ ॥ तस्य महापद्मस्यानु पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ २४ ॥ महापद्म-पुत्राश्चैकं वर्षशतमवनीपतयो भविष्यन्ति ॥ २५ ॥

ततश्च नव चैतान्नन्दान् कौटिल्यो ब्राह्मणस्समुद्धरिष्यति ॥ २६ ॥ तेषामभावे मौर्याः पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ २७ ॥

कौटिल्य एव चंद्रगुप्तमुत्पन्नं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २८ ॥ तस्यापि पुत्रो बिंदुसारो भविष्यति ॥ २९ ॥ तस्याप्यशोकवर्धनस्ततस्सुयशास्ततश्च दशरथस्ततश्च संयुतस्ततश्शालिशूकस्तस्मात्सोमशर्मा तस्यापि सोम-शर्मणश्शतधन्वा ॥ ३० ॥ तस्यानु बृहद्रथनामा भविता ॥ ३१ ॥ एवमेते मौर्या दश भूपतयो भविष्यन्ति अब्दशतं सप्तत्रिंशदुत्तरम् ॥ ३२ ॥ तेषामन्ते पृथिवीं दश शुंगा भोक्ष्यन्ति ॥ ३३ ॥ पुष्पमित्रस्सेनापतिस्स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति तस्यात्मजोऽग्निमित्रः ॥ ३४ ॥ तस्मात्सुज्येष्ठस्ततो वसुमित्रस्तस्मादप्युदंकस्ततः पुलिंदकस्ततो घोषवसुस्तस्मादपि वज्रमित्रस्ततो भागवतः ॥ ३५ ॥ तस्माद्देवभूतिः ॥ ३६ ॥ इत्येते शुंगा द्वादशोत्तरं वर्षशतं पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ ३७ ॥ ततः कण्वा-नेषा भूर्यास्यति ॥ ३८ ॥ देवभूतिं तु शुंगराजानं व्यसनिनं तस्यैवामात्यः कण्वो वसुदेवनामा तं निहत्य स्वयमवनीं भोक्ष्यति ॥ ३९ ॥ तस्य पुत्रो भूमित्रस्तस्यापि नारायणः ॥ ४० ॥ नारायणात्मज-स्सुशर्मा ॥ ४१ ॥ एते काण्वायनाश्चत्वारः पंचचत्वारिंशद्वर्षाणि भूपतयो भविष्यन्ति ॥ ४२ ॥ सुशर्माणं तु काण्वं तद्भृत्यो बलिपुच्छकनामा हत्वा आन्ध्रजातीयो वसुधां भोक्ष्यति ॥ ४३ ॥ ततश्च कृष्णनामा तद्भ्राता पृथिवीपतिर्भविष्यति ॥ ४४ ॥ तस्यापि पुत्रः शान्तकर्णिस्तस्यापि पूर्णोत्संगस्तत्पुत्रश्शात-कर्णिस्तस्माच्च लम्बोदरस्तस्माच्च पिलकस्ततो मेघस्वातिस्ततः पटुमान् ॥ ४५ ॥ ततश्चारिष्टकर्मा ततो हालाहलः ॥ ४६ ॥ हालाहलात्पललकस्ततः पुलिन्दसेनस्ततः सुंदरस्ततश्शातकर्णिस्ततश्शिवस्वातिस्त-तश्च गोमतिपुत्रस्तत्पुत्रोऽलिमान् ॥ ४७ ॥ तस्यापि शान्तकर्णिस्ततः शिवश्रितस्ततश्च शिवस्कन्धस्त-स्मादपि यज्ञश्रीस्ततो द्वियज्ञस्तस्माच्चन्द्रश्रीः ॥ ४८ ॥ तस्मात्पुलोमापिः ॥ ४९ ॥

एवमेते त्रिंशच्चत्वार्यब्दशतानि षट्पंचाशदधिकानि पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ ५० ॥ आन्ध्रभृत्यास्सप्ता-भीरप्रभृतयो दशगर्दभिनश्च भूभुजो भविष्यन्ति ॥ ५१ ॥ ततष्षोडश भूपतयो भवितारः ॥ ५२ ॥ ततश्चाष्टौ यवनाश्चतुर्दश तुरुष्का मुंडाश्च त्रयोदश एकादश मौना एते वै पृथिवीपतयः पृथिवीं दशवर्षशतानि नवत्यधिकानि भोक्ष्यन्ति ॥ ५३ ॥ ततश्च मौना एकादश भूपतयोऽब्दशतानि त्रीणि पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ ५४ ॥

तेषूत्सन्नेषु कैंकिला यवना भूपतयो भविष्यन्त्यमूर्द्धाभिषिक्ताः ॥ ५५ ॥

कौटिल्य इति ॥ चंद्रगुप्तं—नन्दस्यैव शूद्रायां मुरायां जातं मौर्याणां प्रथमम् ॥ २८—४९ ॥

एवमिति ॥ एवमेते त्रिंशत्, आन्ध्रा इति शेषः ॥ ५०—५२ ॥

ततश्चेति ॥ एते आभीराद्या अष्टषष्टिर्नृपाः पृथिवीं नवत्यधिकानि त्रयोदशवर्षशतानि भोक्ष्यन्ति ॥ ५३, ५४ ॥ तेष्विति ॥ भूपतयः—अमूर्द्धाभिषिक्ताः ॥ ५५ ॥

तेषामपत्यं विन्ध्यशक्तिस्ततः पुरंजयस्तस्माद्रामचंद्रस्तस्माद्धर्मवर्मा ततो वङ्गस्ततोभून्नन्दनस्ततस्सुनन्दी तद्भ्राता नन्दियशाश्शुक्रः प्रवीर एते वर्षशतं षड्वर्षाणि भूपतयो भविष्यन्ति ॥ ५६ ॥ ततस्तत्पुत्रास्त्रयोदशैते बाह्लिकाश्च त्रयः ॥ ५७ ॥ ततः पुष्यमित्राः पटुमित्रास्त्रयोदशैकलाश्च सप्तान्ध्राः ॥ ५८ ॥

ततश्च कोसलायां तु नव चैव भूपतयो भविष्यन्ति ॥ ५९ ॥ नैषधास्तु त एव ॥ ६० ॥

मागधायां तु विश्वस्फटिक संज्ञोऽन्यान्वर्णान्करिष्यति ॥ ६१ ॥ कैवर्तबटुपुलिन्दब्राह्मणान्राज्ये स्थापयिष्यति ॥ ६२ ॥ उत्साद्याखिलक्षत्रजातिं नव नागाः पद्मवत्यां नाम पुर्यामनुगङ्गाप्रयागं गयाद् गुप्तांश्च मागधा भोक्ष्यन्ति ॥ ६३ ॥ कोसलान्ध्रपुण्ड्रताम्रलिप्तसमतटपुरीं च देवरक्षितो रक्षिता ॥ ६४ ॥ कलिङ्गमाहिषमहेन्द्रभौमान् गुहा भोक्ष्यन्ति ॥ ६५ ॥ नैषधनैमिषककालकोशकाञ्जनपदान्मणिधान्यकवंशा भोक्ष्यन्ति ॥ ६६ ॥ त्रैराज्यमूषिकजनपदान्कनकाह्वयो भोक्ष्यति ॥ ६७ ॥ सौराष्ट्रावन्त्यशूद्राभीरान्नर्मदामरुभूविषयांश्च व्रात्यद्विजाभीरशूद्राद्या भोक्ष्यन्ति ॥ ६८ ॥

सिन्धुतटदाविकोर्वीचन्द्रभागाकाश्मीरविषयांश्च व्रात्यम्लेच्छशूद्रादयो भोक्ष्यन्ति ॥ ६९ ॥ एते च तुल्यकालास्सर्वे पृथिव्यां भूभुजो भविष्यन्ति ॥ ७० ।

अल्पप्रसादा बृहत्कोपास्सर्वकालमनृताधर्मरुचयः स्त्रीबालगोवधकर्तारः परस्वादानरुचयोऽल्पसारास्तमिस्रप्राया उदितास्तमितप्राया अल्पायुषो महेच्छा ह्यल्पधर्मा लुब्धाश्च भविष्यन्ति ॥ ७१ ॥

तैश्च विमिश्रा जनपदास्तच्छीलानुवर्तिनो राजाश्रयशुष्मिणो म्लेच्छाचाराश्च विपर्ययेण वर्तमानाः प्रजाः क्षपयिष्यन्ति ॥ ७२ ॥

ततश्चानुदिनमल्पाल्पह्रासव्यवच्छेदाद्धर्मार्थयोर्जगतस्संक्षयो भविष्यति ॥ ७३ ॥ ततश्चार्थ एवाभिजनहेतुः ॥ ७४ ॥ बलमेवाशेषधर्महेतुः ॥ ७५ ॥ अभिरुचिरेव दांपत्यसंबन्धहेतुः ॥ ७६ ॥ स्त्रीत्वमेवोपभोगहेतुः ॥ ७७ ॥ अनृतमेव व्यवहारजयहेतुः ॥ ७८ ॥

तेषामिति ॥ तेषां वंश्यो विंध्यशक्तिः ॥ ५६—५८ ॥

ततश्चेति ॥ कोसलायाम्—अयोध्यायाम् ॥ ५९, ६० ॥

मागधायामिति ॥ मागधायां पुर्यां विश्वस्फाटिकः क्षत्रमुन्मूल्य कैवर्तादीन् राज्ये स्थापयिष्यति ॥ ६१—६८ ॥ सिन्ध्विति ॥ दाविको देविकातटभवो देशः ॥ ६९, ७० ॥

अल्पप्रसादा इति ॥ उदितास्तमितप्रायाः—क्षणिककल्पाः ॥ ७१ ॥

तैश्चेति ॥ राजाश्रयशुष्मिणः—राजाश्रयेणैव शुष्मिणः—बलिनः, न तु धर्मेण ॥ ७२ ॥

तैश्चेति ॥ अल्पाल्पेत्यादि । धर्मार्थयोरल्पाल्पह्रासरूपेण क्षयाज्जगतो युगपन्नाशः ॥ ७३—७८ ॥

उन्नतांबुतैव पृथिवीहेतुः ॥ ७९ ॥ ब्रह्मसूत्रमेव विप्रत्वहेतुः ॥ ८० ॥ रत्नधातुतैव श्लाघ्यताहेतुः [रत्नतामूलमेव वृद्धिहेतुः ।] ॥ ८१ ॥ लिङ्गाधारणमेवाश्रमहेतुः ॥ ८२ ॥ अन्याय एव वृत्तिहेतुः ॥ ८३ ॥ दौर्बल्यमेवावृत्तिहेतुः ॥ ८४ ॥ अभयप्रगल्भोच्चारणमेव पाण्डित्यहेतुः ॥ ८५ ॥ अनाढ्यतैव साधुत्वहेतुः ॥ ८६ ॥ स्नानमेव प्रसाधनहेतुः ॥ ८७ ॥ दानमेव धर्महेतुः ॥ ८८ ॥ स्वीकरणमेव विवाहहेतुः ॥ ८९ ॥ सद्वेषधार्येव पात्रम् ॥ ९० ॥ दूरायतनोदकमेव तीर्थहेतुः ॥ ९१ ॥ कपटवेषधारणमेव महत्त्वहेतुः ॥ ९२ ॥ इत्येवमनेकदोषोत्तरे तु भूमण्डले सर्ववर्णेष्वेव योयो बलवान्सस भूपतिर्भविष्यति ॥ ९३ ॥ एवं चातिलुब्धकराजासहाश्शैलानामन्तरद्रोणीः प्रजास्संश्रयिष्यन्ति ॥ ९४ ॥ मधुशाकमूलफलपत्रपुष्पाद्याहाराश्च भविष्यन्ति ॥ ९५ ॥ तरुवल्कलपर्णचीरप्रावरणाश्चातिबहुप्रजाः शीतवातातपवर्षसहाश्च भविष्यन्ति ॥ ९६ ॥

न च कश्चित् त्रयोविंशतिवर्षाणि जीविष्यति । अनवरतं चात्र कलियुगे क्षयमायात्यखिल एवैष जनः ॥ ९७ ॥

श्रौतस्मार्ते च धर्मे विप्लवमत्यन्तमुपगते क्षीणप्राये च कलावशेषजगत्स्रष्टुश्चराचरगुरोरादिमध्यान्तरहितस्य ब्रह्ममयस्यात्मरूपिणो भगवतो वासुदेवस्यांशश्शंबलग्रामप्रधानब्राह्मणस्य विष्णुयशसो गृहेऽष्टगुणर्द्धिसमन्वितः कल्किरूपी जगत्यत्रावतीर्य सकलम्लेच्छदस्युदुष्टाचरणचेतसामशेषाणामपरिच्छिन्नशक्तिमाहात्म्यः क्षयं करिष्यति, स्वधर्मेषु चाखिलमेव संस्थापयिष्यति ॥ ९८ ॥

अनन्तरं चाशेषकलेरवसाने निशावसाने विबुद्धानामिव तेषामेव जनपदानाममलस्फटिकदलशुद्धा मतयो भविष्यन्ति ॥ ९९ ॥ तेषां च बीजभूतानामशेषमनुष्याणां परिणतानामपि तत्कालकृतापत्यप्रसूतिर्भविष्यति ॥ १०० ॥ तानि च तदपत्यानि कृतयुगानुसारीण्येव भविष्यन्ति ॥ १०१ ॥

अत्रोच्यते—

यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्ये बृहस्पतिः । एकराशौ समेष्यन्ति तदा भवति वै कृतम् ॥ १०२ ॥

उन्नतांबुतेति ॥ उन्नतांबुता—उन्नतस्थले सुलभसुभगजलवत्त्वं, पृथ्वीहेतुः—पृथ्वीस्वीकारे हेतुः न तु पुण्यभूमित्वम् । उन्नताम्रतेतिपाठे प्रभूतचूतादिद्रुमवत्त्वम् ॥ ७१—८७ ॥

दानमेवेति ॥ दानमेव धर्महेतुः, न तु यागादिः ॥ ८८—९७ ॥

श्रौतस्मार्ते चेति ॥ अष्टगुणाः—अणिमाद्याः । * अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्येशित्ववश्यताः । यत्रकामावसायित्वं महिमेति गुणाष्टकम् ॥ ९८—१०१ ॥

यदा चन्द्रश्चेति ॥ चन्द्रादिग्रहणं सर्वग्रहोपलक्षणार्थम् । चतुर्युगान्ते सर्वेषां ग्रहाणां मीनान्तस्थितेः । सर्वग्रहयोगे हि युगम् । यद्वा एषां ग्रहाणां चतुर्णामेव योगे कृतं—तदर्थं खलु ग्रहबाहुल्यमित्यर्थः; * चन्द्रार्कजीवज्ञसिताः कुजार्की च यथाक्रमम् । सत्त्वं रजस्तमोपि * इति गोचारोक्तेः । तथा तिष्ये बृहस्पतिरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । प्रतिद्वादशाब्दं गुरौ कर्कटस्थे कर्कटकमासे अमावास्यायां बहुवारं योगस्यास्य संभवात्, तथाऽप्येकराशौ समेष्यन्तीति सहप्रवेशोक्तेर्नातिप्रसङ्गदोषः ॥ १०२ ॥

अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये । एते वंशेषु भूपालाः कथिता मुनिसत्तम ॥ १०३ ॥
यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् । एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचाशदुत्तरम् ॥ १०४ ॥
सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते ह्युदितौ दिवि । तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥ १०५ ॥
तेन सप्तर्षयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् । ते तु पारीक्षिते काले मघास्वासन्द्विजोत्तम ॥ १०६ ॥
तदा प्रवृत्तश्च कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ १०७ ॥
यदैव भगवान्विष्णोरंशो यातो दिवं द्विज । वसुदेवकुलोद्भूतस्तदैवात्रागतः कलिः ॥ १०८ ॥
यावत्स पादपद्माभ्यां पस्पर्शेमां वसुंधराम् । तावत्पृथ्वीपरिष्वङ्गे समर्थो नाभवत्कलिः ॥ १०९ ॥
गते सनातनस्यांशे विष्णोस्तत्र भुवो दिवम् । तत्याज सानुजो राज्यं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ११० ॥
विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि हि पाण्डवः । याते कृष्णे चकाराथ सोऽभिषेकं परीक्षितः ॥ १११ ॥
प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्वाषाढां महर्षयः । तदा नन्दात्प्रभृत्येष गतिवृद्धिं गमिष्यति ॥ ११२ ॥
यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि । प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संख्यां निबोध मे ॥ ११३ ॥

राजवंशं निगमयति अतीता इति ॥ १०३ ॥

यावदिति ॥ पंचशतोत्तरं वर्षसहस्रम । पाठान्तरे परीक्षिसमकालं मागधं सोममारभ्य रिपुंजयान्त मागधानां सहस्राब्दत्वस्योक्तत्वात् अनन्तरं प्रद्योतशिशुनागानां पंचशताब्दत्वस्योक्तत्वात् सार्द्धसाहस्रस्योक्तस्य व्याख्यातं वायूक्तेऽपि परीक्षिन्नन्दान्तरं सार्धसहस्रमेवेत्युक्तम । अत एव प्रयास्यन्ति यदेत्यादिश्लोकस्यायमर्थः— नन्दात्प्रभृत्येव प्रसरति कलौ काले, यदैते पूर्वाषाढां प्रयास्यन्ति तदा कलेः—अधर्मस्य वृद्धिः पूर्वोक्तकृतशब्दस्य धर्मपरत्ववत् लक्षणया नन्दान्तं क्षत्रियकुलमिति वचनात्, इहापि शूद्राद्याधिपत्योक्तेश्च । अतः पापस्यैव वृद्धिः न तु नियतमानस्य कलेः । अतः कलौ नन्दोत्तरकालीनेषु पूर्वाषाढापर्यायेषु स्थिता महर्षयः पापवृद्ध्ये जगत इति नक्षत्रचारफलोक्तिरेषा, न तु कालावच्छेदोक्तिः ॥ १०४ ॥

सप्तर्षीणां त्विति ॥ शकटाकारतारासप्तकं मुनिमण्डलं प्रागग्रे तत्र मण्डले ईषास्थानीयः प्राच्यां मरीचिः, ततः पश्चान्मध्ययुगंधराकारो वसिष्ठः सभार्यः, ततः पश्चादीषदुन्नत ईषामूलस्थानीयोऽङ्गिराः, तदासन्न पश्चिमचतुष्कस्य ऐशान्ये अत्रिः, अत्रेर्याम्यः पुलस्त्यः, पुलस्त्यात्पश्चिमः पुलहः, तदुदीच्यश्चतुष्कवायव्ये क्रतुः, वसिष्ठायाम्या सूक्ष्मतारा अरुंधती तत्र मण्डले; उक्तं च पूर्वभागे मरीचिर्भगवान् अपरभागे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात्परतोऽङ्गिराः ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुर्भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्यास्तारा वसिष्ठमुनिवरमुपाश्रिता अरुंधती साध्वी स्थितेति । एवं स्थिते यौ पूर्वौ—उदये प्रथमं दृश्यौ पुलस्त्यक्रतुसंज्ञौ मुनी शकटस्य पाश्चात्यौ तथाऽपि पूर्वमुदितौ दृश्येते, मध्ये—गगनमध्ये, तयोः—ताभ्यां समं—समदक्षिणोत्तररेखायां, यदश्विन्याद्यन्यतमं नक्षत्रमार्जवेनावतिष्ठते, तेन—नक्षत्रेण ते युक्ताः शताब्दं तिष्ठन्ति । तेषां प्रत्यक्षं शताब्दस्थित्युक्तिः कलिगताब्दज्ञानोद्देशार्था ॥ १०५–११२ ॥

यस्मिन् कृष्ण इति ॥ यस्मिन् श्रीकृष्णः दिवं जगाम, तस्मिन्नहनि—तत्क्षण एव कलियुगं प्रतिपन्नम् ॥ ११३ ॥

ीणि लक्षाणि वर्षाणां द्विज मानुष्यसंख्यया। षष्टिश्चैव सहस्राणि भविष्यत्येष वै कलिः ॥ ११४ ॥
ातानि तानि दिव्यानां सप्त पंच च संख्यया। निश्शेषेण गते तस्मिन्भविष्यति पुनः कृतम् ॥ ११५ ॥
ाह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्शूद्राश्च द्विजसत्तम। युगेयुगे महात्मानः समतीतास्सहस्रशः ॥ ११६ ॥
हुत्वान्नामधेयानां परिसंख्या कुलेकुले। पौनरुक्त्याद्धि साम्याच्च न मया परिकीर्तिता ॥ ११७ ॥
ेवापिः पौरवो राजा पुरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः। महायोगबलोपेतौ कलापग्रामसंश्रितौ ॥ ११८ ॥
ृते युगे त्विहागम्य क्षत्रप्रावर्तकौ हि तौ। भविष्यतो मनोर्वंशबीजभूतौ व्यवस्थितौ ॥ ११९ ॥
ेतेन क्रमयोगेन मनुपुत्रैर्वसुंधरा। कृतत्रेताद्वापराणि युगानि त्रीणि भुज्यते ॥ १२० ॥
लौ ते बीजभूतास्तु केचित्तिष्ठन्ति वै मुने। यथैव देवापिपुरू सांप्रतं समधिष्ठितौ ॥ १२१ ॥
ष तूद्देशतो वंशस्तवोक्तो भूभुजां मया। निखिलो गदितुं शक्यो नैष वर्षशतैरपि ॥ १२२ ॥
ते चान्ये च भूपाला यैरत्र क्षितिमण्डले। कृतं ममत्वं मोहान्धैर्नित्यं हेयकलेवरे ॥ १२३ ॥
थं ममेयमचला मत्पुत्रस्य कथं मही। मद्वंशस्येति चिन्तार्ता जग्मुरन्तमिमे नृपाः ॥ १२४ ॥
भ्यः पूर्वतराश्चान्ये तेभ्यस्तेभ्यस्तथा परे। भविष्याश्चैव यास्यन्ति तेषामन्ये च येऽप्यनु ॥ १२५ ॥
लोक्यात्मजयोद्योगं यात्राव्यग्रान्नराधिपान्। पुष्पप्रहासैश्शरदि हसन्तीव वसुंधरा ॥ १२६ ॥
त्रेय पृथिवीगीताञ्छ्लोकांश्चात्र निबोध मे। यानाह धर्मध्वजिने जनकायासितो मुनिः ॥ १२७ ॥

पृथिव्युवाच :—

थमेष नरेन्द्राणां मोहो बुद्धिमतामपि। येन फेनसधर्माणोऽप्यतिविश्वस्तचेतसः ॥ १२८ ॥
मात्मजयं कृत्वा जेतुमिच्छन्ति मन्त्रिणः। ततो भृत्यांश्च पौरांश्च जिगीषन्ते तथा रिपून् ॥ १२९ ॥
मेणानेन जेष्यामो वयं पृथ्वीं ससागराम्। इत्यासक्तधियो मृत्युं न पश्यन्त्यविदूरगम् ॥ १३० ॥
मुद्रावरणं याति भूमण्डलमथो वशम्। कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ १३१ ॥

भगवद्ध्यानकालत्वेन कलेः प्रस्तावात् तत्संख्या प्रथमांशोक्ताऽपीहानूद्यते त्रीणि लक्षाणीति ॥ अत्र पादिविवर्जिता कलिसंख्योक्ता परीक्षित्काले कलिसंध्यादित्वात्। शतानि तानीत्यत्र तु दिव्यद्वादशाब्दशतमिति पादिसहिता संख्योक्ता ॥ ११४–११६ ॥

बहुत्वादिति ॥ प्रतिकुलं नाम्नामानन्त्यपौनरुक्त्याभ्यां परिसंख्या—परितः संख्या नोक्ता ॥ ७–११९ ॥

एतेनेति ॥ कृतत्रेताद्वापराणि इति युगत्रयं भुक्तिवचनं कलेरल्पक्षत्रत्वात् ॥ १२०–१३० ॥

राज्यमुक्त्योरिन्द्रियजयसाध्यत्वे किं मुक्तिं हित्वा अल्पेन राज्येनेत्याह—समुद्रेति ॥ १३१ ॥

उत्सृज्य पूर्वजा याता यां नादाय गतः पिता। तां मामतीव मूढत्वाज्जेतुमिच्छन्ति पार्थिवाः॥१३२॥

मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातृणां चापि विग्रहः। जायतेऽत्यन्तमोहेन ममत्वादृतचेतसाम् ॥ १३३ ॥

पृथ्वी ममेयं सकला ममैषा मदन्वयस्यापि च शाश्वतीयम्।
योयो मृतो ह्यत्र बभूव राजा कुबुद्धिरासीदिति तस्यतस्य ॥ १३४ ॥

दृष्ट्वा ममत्वादृतचित्तमेकं विहाय मां मृत्युवशं व्रजन्तम्।
तस्यानु यस्तस्य कथं ममत्वं हृद्यास्पदं मत्प्रभवं करोति ॥ १३५ ॥

पृथ्वी ममैषाऽऽशु परित्यजैनां वदन्ति ये दूतमुखैस्स्वशत्रून्।
नराधिपास्तेषु ममातिहासः पुनश्च मूढेषु दयाऽभ्युपैति ॥ १३६ ॥

श्रीपराशरः—

इत्येते धरणीगीताश्श्लोका मैत्रेय यैश्श्रुताः। ममत्वं विलयं याति तपत्यर्के यथा हिमम् ॥ १३७ ॥

इत्येष कथितः सम्यङ्मनोर्वंशो मया तव। यत्र स्थितिप्रवृत्तस्य विष्णोरंशांशका नृपाः॥ १३८ ॥

शृणोति य इमं भक्त्या मनोर्वंशमनुक्रमात्। तस्य पापमशेषं वै प्रणश्यत्यमलात्मनः ॥ १३९ ॥

धनधान्यर्द्धिमतुलां प्राप्नोत्यव्याहतेन्द्रियः। श्रुत्वैवमखिलं वंशं प्रशस्तं शशिसूर्ययोः ॥ १४० ॥

इक्ष्वाकुजह्नुमांधातृसगराविक्षितान्रघून्। ययातिनहुषाद्यांश्च ज्ञात्वा निष्ठामुपागतान् ॥ १४१ ॥

महाबलान्महावीर्याननन्तधनसंचयान्। कृतान्कालेन बलिना कथाशेषान्नराधिपान् ॥ १४२ ॥

श्रुत्वा न पुत्रदारादौ गृहक्षेत्रादिके तथा। द्रव्यादौ वा कृतप्रज्ञो ममत्वं कुरुते नरः ॥ १४३ ॥

तप्तं तपो यैः पुरुषप्रवीरैरुद्बाहुभिर्वर्षगणाननेकान्।
इष्ट्वा सुयज्ञैर्बलिनोऽतिवीर्याः कृता नु कालेन कथावशेषाः ॥ १४४ ॥

पृथुस्समस्तान्विचचार लोकानव्याहतो यो विजितारिचक्रः।
स कालवाताभिहतः प्रणष्टः क्षिप्तं यथा शाल्मलितूलमग्नौ ॥ १४५ ॥

उत्सृज्येति ॥ यां भुवम् उत्सृज्य—नादायैव, पितामहाद्या याताः पिता च गतः ॥ १३२,१३३ ॥

पृथ्वीति ॥ पृथ्वी ममेयमिति भिन्नवक्तृवाक्यभङ्गयः। तत्र भूरेषा ममेत्येकः। इयं ममेत्यन्यः। अपरो ममेयं शाश्वतीति वदन्नेव योयो राजा मृतो लोकान्तरे जातः, तस्य तस्यापि इह प्राक्स्मरणादियं भूर्ममेति बुद्धिरासीत्। मृतेऽन्यत्रेति पाठे, अन्यत्र—प्राचीने राज्ञि मृते अथान्यो यो बभूव राजा तस्याप्येवं दुर्बुद्धिरासीत् ॥ १३४ ॥

दृष्ट्वेत्यादि ॥ तस्यानु यः परः मां त्यक्त्वा मृतं दृष्ट्वा यस्ततः परो नृपस्स्यात् तस्य हृदि मत्प्रभवं—भूविषयं ममत्वं कथमास्पदं करोति ॥ १३५ ॥

पृथ्वीति ॥ इत्येवं ममत्वकारिषु ममातिहासो भवति, दया चाभ्युपैति; मामिति शेषः। दयामुपैमीति वा पाठः ॥ १३६—१४० ॥ इक्ष्वाकिति ॥ निष्ठाम्—नाशम् ॥ १४१—१४५ ॥

यः कार्तवीर्यो बुभुजे समस्तान्द्वीपान्समाक्रम्य हतारिचक्रः ।
कथाप्रसङ्गेष्वभिधीयमानस्स एव संकल्पविकल्पहेतुः ॥ १४६ ॥

दशाननाविक्षतराघवाणामैश्वर्यमुद्भासितदिङ्मुखानाम् ।
भस्मापि शिष्टं न कथं क्षणेन भ्रूभङ्गपातेन धिगन्तकस्य ॥ १४७ ॥

कथाशरीरत्वमवाप यद्वै मांधातृनामा भुवि चक्रवर्त्ती ।
श्रुत्वाऽपि तत्को हि करोति साधुर्ममत्वमात्मन्यपि मन्दचेताः ॥ १४८ ॥

भगीरथाद्यास्सगरः ककुत्स्थो दशननो राघवलक्ष्मणौ च ।
युधिष्ठिराद्याश्च बभूवुरेते सत्यं न मिथ्या क नु ते न विद्मः ॥ १४९ ॥

ये सांप्रतं ये च नृपा भविष्याः प्रोक्ता मया विप्रवरोग्रवीर्याः ।
एते तथाऽन्ये च तथाभिधेयाः सर्वे भविष्यन्ति यथैव पूर्वे ॥ १५० ॥

एतद्विदित्वा न नरेण कार्यं ममत्वमात्मन्यपि पण्डितेन ।
तिष्ठन्तु तावत्तनयात्मजायाक्षेत्रादयो ये च शरीरिणोऽन्ये ॥ १५१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशः समाप्तः ॥

य इति ॥ संकल्पविकल्पहेतुः—संकल्पस्य–मनसः विकल्पः—संशयः, तस्य हेतुः, किमेवंविधः श्चिदासीन्न वेति संशयस्य निमित्तम् ॥ १४६ ॥

दशाननेति ॥ भस्मापि कथं न जातं—कथं न तिष्ठति । यद्वा तेषामैश्वर्यं निश्शेषदग्धत्वात् भस्मा-ख्यमपि न जातम् । इदं कथमित्याश्चर्ये ॥ १४७ ॥

कथाशरीरत्वमिति ॥ आत्मनि—अहंत्वाश्रये देहेऽपि, किमुत ममत्वास्पदे पुत्रकलत्रक्षेत्रादौ ॥ ४८–१४९ ॥ पूर्वे अधिपा इव वर्त्तमाना भविष्याश्च नष्टा भविष्यन्ति इत्यभिधेयाः ॥ १५० ॥

उक्तमर्थं संक्षिपन्नाह—एतद्विदित्वेति ॥ १५१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशः समाप्तः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

अथ पञ्चमांशे प्रथमोऽध्यायः

मैत्रेयः—

नृपाणां कथितस्सर्वो भवता वंशविस्तरः । वंशानुचरितं चैव यथावदनुवर्णितम् ॥ १ ॥

अंशावतारो ब्रह्मर्षे योऽयं यदुकुलोद्भवः । विष्णोस्तं विस्तरेणाहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २ ॥

चकार यानि कर्माणि भगवान्पुरुषोत्तमः । अंशांशेनावतीर्योर्व्यां तत्र तानि मुने वद ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—

मैत्रेय श्रूयतामेतद्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया । विष्णोरंशांशसंभूतिचरितं जगतो हितम् ॥ ४ ॥

देवकस्य सुतां पूर्वं वसुदेवो महामुने । उपयेमे महाभागां देवकीं देवतोपमाम् ॥ ५ ॥

कंसस्तयोर्वररथं चोदयामास सारथिः । वसुदेवस्य देवक्या संयोगे भोजनन्दनः ॥ ६ ॥

अथान्तरिक्षे वागुच्चैः कंसमाभाष्यसादरम् । मेघगंभीरनिर्घोषं समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ ७ ॥

यामेतां वहसे मूढ सह भर्त्रा रथे स्थिताम् । अस्यास्तवाष्टमो गर्भः प्राणानपहरिष्यति ॥ ८ ॥

श्रीपराशरः—

इत्याकर्ण्य समुत्पाट्य खड्गं कंसो महाबलः । देवकीं हन्तुमारब्धो वसुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ ९ ॥

न हंतव्या महाभाग देवकी भवताऽनघ । समर्पयिष्ये सकलान्गर्भानस्योदरोद्भवान् ॥ १० ॥

अथ पञ्चमांशे प्रथमोऽध्यायः

नृपाणामिति ॥ उक्तश्चतुर्थेंऽशे लोकज्ञापकधर्मप्रवर्तकः क्षत्रवंशः ॥ १ ॥

अंशावतार इति ॥ विष्णोः—व्यापकस्य नारायणस्य, * अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः * इति श्रुतेः ॥ २ ॥

चकारेति ॥ भगवान् पुरुषोत्तमः परव्यूहविभवादिषु सर्वत्र स्वरूपरूपगुणादिभिः परिपूर्ण एव सन् इच्छागृहीतपरिच्छिन्नदेवमनुष्यादिदेहतया अंश इति अंशांश इति च व्यपदिश्यते; कृष्णाद्यवतारेष्वपि विश्वरूपदर्शनाद्यतिमानुषप्रवृत्तौ सर्वैश्वर्यस्य व्यक्तत्वात् ॥ ३ ॥

मैत्रेयेति ॥ संभूतिश्चरितं च संभूतिचरितम् ॥ ४,५ ॥

कंस इति ॥ वररथं—कल्याणरथम् । वधूश्च वरश्च वरौ, तयो रथम् इति वा ॥ ६ ॥

अथेत्यादि ॥ अत्र वाक्छब्देनाशरीरी वक्ता लक्ष्यते । आभाष्यसादरमिति समासपदम् । आभाष्यार्थे यथा सादरः स्यात्तथा तं समाभाष्य—आमंत्र्य ॥ ७–९ ॥

न हन्तव्येति ॥ अस्योदरोद्भवानित्यार्षस्सन्धिः । यद्वा अस्य तवेत्यन्वयः । अथवा अस्य मम उदरोद्भवान् इति वा । * अङ्गादङ्गात् * इति श्रुतेः, * पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे * इत्यादिस्मृतिवचनाच्च ॥ १० ॥

श्रीपराशरः—

तथेत्याह ततः कंसो वसुदेवं द्विजोत्तम । न घातयामास च तां देवकीं तस्य गौरवात् ॥ ११ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु भूरिभारावपीडिता । जगाम धरणी मेरौ समाजं त्रिदिवौकसाम् ॥ १२ ॥
सब्रह्मकान्सुरान्सर्वान्प्रणिपत्याथ मेदिनी । कथयामास तत्सर्वं खेदात्करुणभाषिणी ॥ १३ ॥

भूमिः—

अग्निस्सुवर्णस्य गुरुर्गवां सूर्यः परो गुरुः । ममाप्यखिललोकानां गुरुर्नारायणोऽगुरुः ॥ १४ ॥
प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा पूर्वेषामपि पूर्वजः । कलाकाष्ठानिमेषात्मा कालश्चाव्यक्तमूर्तिमान् ॥ १५ ॥
तदंशभूतस्सर्वेषां समूहो वस्सुरोत्तमाः ॥ १६ ॥
आदित्या मरुतस्साध्या रुद्रा वस्वश्विवह्नयः ।
पितरो ये च लोकानां स्रष्टारोऽ(त्र)त्रिपुरोगमाः ॥ १७ ॥
एते तस्याप्रमेयस्य विष्णो रूपं महात्मनः ॥ १८ ॥
यक्षराक्षसदैतेयपिशाचोरगदानवाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव रूपं विष्णोर्महात्मनः ॥ १९ ॥
ग्रहर्क्षतारकाचित्रगगनाग्निजलानिलाः । अहं च विषयाश्चैव सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥ २० ॥
तथा चानेकरूपस्य यस्य रूपाण्यहर्निशम् । बाध्यबाधकतां यान्ति कल्लोला इव सागरे ॥ २१ ॥
तत्साम्प्रतममी दैत्याः कालनेमिपुरोगमाः । मर्त्यलोकं समाक्रम्य बाधन्तेऽहर्निशं प्रजाः ॥ २२ ॥
कालनेमिर्हतो योऽसौ विष्णुना प्रभविष्णुना । उग्रसेनसुतः कंसस्संभूतस्स महासुरः ॥ २३ ॥
अरिष्टो धेनुकः केशी प्रलम्बो नरकस्तथा । सुन्दोऽसुरस्तथाऽत्युग्रो बाणश्चापि बलेस्सुतः ॥ २४ ॥
तथाऽन्ये च महावीर्या नृपाणां भवनेषु ये । समुत्पन्ना दुरात्मानस्तान्न संख्यातुमुत्सहे ॥ २५ ॥
अक्षौहिण्योऽत्र बहुला दिव्यमूर्तिधरास्सुराः । महाबलानां दृप्तानां दैत्येन्द्राणां ममोपरि ॥ २६ ॥
तद्भूरिभारपीडार्ता न शक्नोम्यमरेश्वराः । बिभर्तुमात्मानमहमिति विज्ञापयामि वः ॥ २७ ॥
क्रियतां तन्महाभागा मम भारावतारणम् । यथा रसातलं नाहं गच्छेयमतिविह्वला ॥ २८ ॥

तथेति ॥ तथेत्यङ्गीकृत्य कंसः देवकीं न घातयामास । स्वार्थे णिच् ॥ ११–१३ ॥

अग्निरित्यादि ॥ नारायणोगुरुरिति ॥ अगुरुः—गुरुरहितः । अत्र गुरुशब्दः कारणवाची, * अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यं भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः । लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता यः काञ्चनं गां च महीं च दद्यात् ॥ इति संवर्तस्मृतेः ॥ १४,१५ ॥

तदंशभूत इति ॥ तदंशभूतः—तच्छरीरभूतः । उत्तरत्र * रूपं विष्णोर्महात्मनः, * सर्वं विष्णुमयं जगत् * इत्यादेर्दर्शनात् ॥ १६–१९ ॥

ग्रहर्क्षेति ॥ ऋक्षाणि—नक्षत्राणि । तारकाः—अश्विन्यादयः ॥ २०–२५ ॥

इत्याकर्ण्य धरावाक्यमशेषैस्त्रिदशेश्वरैः । भुवो भारावतारार्थं ब्रह्मा प्राह प्रचोदितः ॥ २९ ॥

ब्रह्मा—यथाह वसुधा सर्वं सत्यमेव दिवौकसः । अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः ॥ ३० ॥

विभूतयश्च यास्तस्य तासामेव परस्परम् । आधिक्यन्यूनताबाध्यबाधकत्वेन वर्तते ॥ ३१ ॥

तदागच्छत गच्छामः क्षीराब्धेस्तटमुत्तमम् । तत्राराध्य हरिं तस्मै सर्वं विज्ञापयाम वै ॥ ३२ ॥

सर्वथैव जगत्यर्थे स सर्वात्मा जगन्मयः । सत्त्वांशेनावतीर्योर्व्यां धर्मस्य कुरुते स्थितिम् ॥ ३३ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र सह देवैः पितामहः । समाहितमनाश्चैवं तुष्टाव गरुडध्वजम् ॥ ३४ ॥

ब्रह्मा—

द्वे विद्ये त्वमनाम्नाय परा चैवापरा तथा । ते एव भवतो रूपे मूर्तामूर्तात्मिके प्रभो ॥ ३५ ॥

द्वे ब्रह्मणी त्वणीयोतिस्थूलात्मन्सर्व सर्ववित् । शब्दब्रह्म परं चैव ब्रह्म ब्रह्ममयस्य यत् ॥ ३६ ॥

ऋग्वेदस्त्वं यजुर्वेदस्सामवेदस्त्वथर्वणः । शिक्षा कल्पो निरुक्तं च च्छन्दो ज्योतिषमेव च ॥ ३७ ॥

इतिहासपुराणे च तथा व्याकरणं प्रभो । मीमांसा न्यायशास्त्रं च धर्मशास्त्राण्यधोक्षज ॥ ३८ ॥

आत्माऽऽत्मदेहगुणवद्विचाराचारि यद्वचः । तदप्याद्यपते नान्यदध्यात्मात्मस्वरूपवत् ॥ ३९ ॥

अक्षौहिण्य इति ॥ * अक्षौहिण्याः सप्ततिरष्टशतान्येकविंशतिसहस्रम् । द्विरदास्तथा रथास्तत्त्रिपञ्च-गुणकास्तुरङ्गकनराः * ॥ २६–३० ॥

विभूतय इत्यादि ॥ तासामेवाधिक्यन्यूनता परस्परं बाध्यबाधकत्वेन वर्त्तते—बाध्यबाधकत्वे हेतु-रित्यर्थः ॥ ३१–३४ ॥

द्वे विद्ये इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ द्वे विद्ये इति ॥ अनाम्नाय—आम्नायापरिच्छेद्य ! द्वे विद्ये इति–शब्दजन्यं विवेकजन्यं च ज्ञानमुच्यते ॥ * आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् * इति हि वक्ष्यति । ब्रह्मपरम्—ब्रह्मविषयम्, शब्दब्रह्म—आगमोत्थं ज्ञानम् । परं चैव—ब्रह्मविवेकजं ज्ञानम् । ब्रह्मविषये विवेकजशब्दब्रह्मविषयागमजज्ञानात्मिके परापरे द्वे विद्ये इत्यन्वयः । त्वद्रूपे इत्यर्थः । ते–उपनिषत्प्रसिद्धे मूर्तामूर्तात्मिके, द्वे ब्रह्मणी–प्रकृतिपुरुषौ च, भवत एव रूपे । अणीयोतिस्थूलात्मन्–अणीयसामतिस्थूलानां चात्मभूत । अथवा अनाम्नाय इत्यनादिरक्रतुरितिवदध्ययनादिविधेरवश्यं भवतो रूपे–निरूपके, मूर्तामूर्तात्मिके–मूर्तामूर्तब्रह्मविषयतया तदात्मिके शब्दब्रह्मपरब्रह्मरूपे द्वे ब्रह्मशब्दवाच्ये मूर्तामूर्तात्मिके–परावररूपे द्वे विद्ये त्वम्, ते एव भवतो रूपे इत्यन्वयः ॥ ३५,३६ ॥

कर्मप्रतिपादकऋग्वेदाद्यागमोऽपि त्वद्रूपमित्याह–ऋग्वेद इत्यादिना ॥ ३७,३८ ॥

ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागोऽपि त्वद्रूपमित्याह–आत्मात्मेति ॥ अत्र प्रथमेनात्मशब्देन जीवपरावुच्येते । द्वितीयेन सूक्ष्मशरीरम् । देहः स्थूलशरीरम् । गुणवदव्यक्तम् । एवमुभयात्मोभयदेहाव्यक्तविषयं विचारमाचरद्यदुप-निषद्वाक्यं तच्च त्वत्तो नान्यत् ॥ ३९ ॥

त्वमव्यक्तमनिर्देश्यमचिन्त्यानामवर्णवत् । अपाणिपादरूपं च शुद्धं नित्यं परात्परम् ॥ ४० ॥

शृणोष्यकर्णः परिपश्यसि त्वमचक्षुरूपो बहुरूपरूपः ।
अपादहस्तो जवनो ग्रहीता त्वं वेत्सि सर्वं न च सर्ववेद्यः ॥ ४१ ॥
अणोरणीयांसमसत्स्वरूपं त्वां पश्यतोऽज्ञाननिवृत्तिरग्र्या ।
धीरस्य धीरस्य बिभर्ति नान्यद्वरेण्यरूपात्परतः परात्मन् ॥ ४२ ॥
त्वं विश्वनाभिर्भुवनस्य गोप्ता सर्वाणि भूतानि तवान्तराणि ।
यद्भूतभव्यं यदणोरणीयः पुमांस्त्वमेकः प्रकृतेः परस्तात् ॥ ४३ ॥
एकश्चतुर्धा भगवान्हुताशो वर्चो विभूतिं जगतो ददाति ।
त्वं विश्वतश्चक्षुरनन्तमूर्ते त्रेधा पदं त्वं निदधासि धातः ॥ ४४ ॥
यथाऽग्निरेको बहुधा समिध्यते विकारभेदैरविकाररूपः ।
तथा भवान्सर्वगतैकरूपी रूपाण्यशेषाण्यनुपुष्यतीश ॥ ४५ ॥
एकं तवाग्र्यं परमं पदं यत्पश्यन्ति त्वां सूरयो ज्ञानदृश्यम् ।
त्वत्तो नान्यत्किंचिदस्ति स्वरूपं यद्वा भूतं यच्च भव्यं परात्मन् ॥ ४६ ॥

यथात्मानं—देहमविकृत्य वर्तमानतया अध्यात्मनो जीवस्य स्वरूपं त्वत्तो नान्यत् । तद्वन्मुक्तोऽपि त्वद्रूपमित्याह—त्वमव्यक्तमिति ॥ अव्यक्तम्—बाह्येंद्रियागोचरम् । अनिर्देश्यम् इतरसजातीयतया । अचिन्त्यं मनसा । अनाम—देवमनुष्यादिनामरहितम् । अवर्णं—पीतशुक्लादिवर्णहीनम् । शुद्धं—क्लेशकर्मादिनिर्मुक्तम् । परं पदं—मुक्तस्वरूपं गुणप्रवृत्त्या परं पदम् । तस्यागुणं महदित्युक्तम् । परविषयो वा अयं श्लोकः । शुद्धं नित्यं परं पदं चेति च पाठः ॥ ४० ॥

अथ परमेवाह—शृणोषीत्यादिना ॥ अचक्षुरूपः—अचक्षुररूपश्च, चक्षुस्स्वरूपरहितो वा । बहुरूपरूपः—स्वेच्छागृहीतबहुविधरूपः । अनेन करणनिरपेक्षं सर्वकार्यसामर्थ्यमुक्तम्, * अपाणिपादः * इत्यादिश्रुतेः॥४१॥

अणोरिति ॥ अणोः—जीवादणीयांसम् । असत्स्वरूपम्—दृश्यरूपरहितम् । धीः अस्य यस्योपासकस्य धीः वरेण्यरूपा त्वत्तोऽन्यन्न बिभर्ति—न विषयीकरोति, तस्य—त्वां पश्यतः, अग्र्या—आत्यन्तिकी, अज्ञाननिवृत्तिः—कर्मनिवृत्तिः । यद्वा पूर्वार्धमेकं वाक्यम् । तस्य स्पष्टोऽर्थः । धीरस्य—यस्य धीः—संकल्पः, सर्वं बिभर्ति, तस्मात् त्वत्तोऽन्यन्नास्तीति ॥ ४२ ॥

त्वमिति ॥ नाभिराधारः आन्तराणि—अन्तस्थानि, यदणोरणीयः यद्भूतं भव्यम्, प्रकृतेः परस्तात् पुमान् यः, तत्सर्वं त्वमेक एव ॥ ४३ ॥

एक इत्यादि ॥ चतुर्धा—त्रेतौपासनात्मना, वैद्युतजाठरनिर्मन्थ्यवाडवात्मना वा, यो हुताशो जगतो वर्चः—तेजः, विभूतिम्—अणिमादिं ददाति, सोऽपि त्वम्, त्रेधा पदं—त्रिविक्रमत्वे त्रिषु लोकेषु पदं निदधासि । यद्वा, * स इमान् लोकान् विचक्रमेऽधो देवानभोवाचम् * इति श्रुत्युक्तप्रकारेण । अथवा उपासनार्थं गिरित्रये सन्निधत्ते समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीति हि नैरुक्ताः ॥ ४४,४५ ॥

एकमिति ॥ अग्र्यम्—अप्राकृतम्, एकम्—अद्वयं तव परमं पदं यत्तदपि त्वमेवेति । यद्वा तव परमं पदं यत्तदेकं केवलमग्र्यम्—अप्राकृतम् ॥ ४६ ॥

व्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्त्वं समष्टिव्यष्टिरूपवान् । सर्वज्ञस्सर्ववित्सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान् ॥ ४७ ॥
अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च स्वाधीनो नादिमान्वशी । क्लमतन्द्रीभयक्रोधकामादिभिरसंयुतः ॥ ४८ ॥
निरवद्यः परः प्राप्तेर्निरधिष्ठोऽक्षरः क्रमः । सर्वेश्वर(ः) पराधारो धाम्नां धामात्मकोऽक्षयः ॥ ४९ ॥
सकलावरणातीतनिरालम्बनभावन । महाविभूतिसंस्थान नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ ५० ॥
नाकारणात्कारणाद्वा कारणाकारणान्न च । शरीरग्रहणं व्यापिन् धर्मत्राणाय केवलम् ॥ ५१ ॥

श्रीपराशरः—

इत्येवं संस्तवं श्रुत्वा मनसा भगवानजः । ब्रह्माणमाह प्रीतेन विश्वरूपं प्रकाशयन् ॥ ५२ ॥

भगवानुवाच :—

भोभो ब्रह्मंस्त्वया मत्तस्सह देवैर्यदिष्यते । तदुच्यतामशेषं च सिद्धमेवावधार्यताम् ॥ ५३ ॥

श्रीपराशरः—

ततो ब्रह्मा हरेर्दिव्यं विश्वरूपमवेक्ष्य तत् । तुष्टाव भूयो देवेषु साध्वसावनतात्मसु ॥ ५४ ॥

ब्रह्मा— नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वस्सहस्रबाहो बहुवक्त्रपाद ।
नमो नमस्ते जगतः प्रवृत्तिविनाशसंस्थानकराप्रमेय ॥ ५५ ॥

चेतनाचेतनयोः कार्यकारणभावावस्थाद्वयमपि त्वमेवेत्याह—व्यक्तेति ॥ यद्वा * समष्टिं विदुरव्यक्तं व्यष्टिर्व्यक्तमिहोच्यते * इति वा । अथवा समष्टिर्वासुदेवः, व्यष्टिस्संकर्षणादिः । सर्वज्ञस्सर्वदृगिति च पाठः । सर्वज्ञस्सर्वदृगिति । सर्वश्चासौ ज्ञश्च, सर्वदृक्—सर्वद्रष्टा । यद्वा करणैः सर्वतश्च ज्ञाता । सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान्—सामान्यविषयं ज्ञानं सर्वज्ञानम् ॥ ४७—४८ ॥

निरवद्य इति । परः प्राप्तेः—प्राप्तेः परः, दुष्प्राप इत्यर्थः । निरधिष्ठः—निराधारः, क्रमः—अप्रतिबंधमहोत्साहः । * वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः * इति सूत्रे वृत्तिरप्रतिबंधः, सर्ग उत्साहः, तायनं स्थि(र)ततेति दर्शनात् । क्रम इति कर्तरि द्वयोरर्थयोर्व्युत्पत्तिः । सर्वेश्वर पराधार—सर्वेषामीश्वर परेषामाधार । सर्वेषामीश्वराणां पराधारेति वा । धाम्नां धामात्मक—ज्योतिषां ज्योतिः । पाठान्तरे सर्वेश्वरेत्यादि संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

सकलेत्यादि ॥ आवरणानि—प्रकृत्यादीनि, कर्माणि वा । निरालंबनभावन—अशरण्यभावन । महाविभूतिसंस्थान—त्रिपाद्विभूतौ संस्थानं स्थितिर्यस्य तथोक्त ॥ ५० ॥

नाकारणादित्यादि ॥ कारणं—प्रयोजनं सुखम् । अकारणम्—अप्रयोजनं दुःखम् । कारणाकारणं—मिश्रम् । एतदुक्तं भवति—न नारकिवदधर्मफलानुभवाय तव शरीरग्रहणम् । न च स्वर्गिवत् धर्मफलानुभवार्थम् । नापि मनुष्यादिवदुभयफलानुभवार्थम् । किं तु केवलं धर्मत्राणायेति । यद्वा कस्य—सुखस्य आरणत्वात्—प्रापकत्वात् कारणं धर्मः, तद्विरुद्धमकारणमधर्मः, तदुभयं कारणाकारणम् । एभ्यः क्रमात् तिर्यग्देवनराणां जन्म । तव तु नैवम्, अकर्मवश्यत्वात् । किं तु केवलमिच्छया धर्मत्राणायेति । * इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः, * न सा कर्मनिमित्तजा * इति च वक्ष्यति ॥ ५१—५५ ॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्मातिबृहत्प्रमाण गरीयसामप्यतिगौरवात्मन् ।
प्रधानबुद्धीन्द्रियवत्प्रधान मूलात्परात्मन् भगवन्प्रसीद ॥ ५६ ॥
एषा मही देव महीप्रसूतैर्महासुरैः पीडितशैलबन्धा ।
परायणं त्वां जगतामुपैति भारावतारार्थमपारसार ॥ ५७ ॥
एते वयं वृत्ररिपुस्तथाऽयं नासत्यदस्रौ वरुणस्तथैव ।
इमे च रुद्रा वसवस्ससूर्यास्समीरणाग्निप्रमुखास्तथाऽन्ये ॥ ५८ ॥
सुरास्समस्तास्सुरनाथ कार्यमेभिर्मया यच्च तदीश सर्वम् ।
आज्ञापयाज्ञां परिपालयन्तस्तवैव तिष्ठाम सदाऽस्तदोषाः ॥ ५९ ॥

श्रीपराशरः—एवं संस्तूयमानस्तु भगवान्परमेश्वरः । उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने ॥६०॥
उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले । अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यतः ॥ ६१ ॥
सुराश्च सकलास्स्वांशैरवतीर्य महीतले । कुर्वन्तु युद्धमुन्मत्तैः पूर्वोत्पन्नैर्महासुरैः ॥ ६२ ॥
ततः क्षयमशेषास्ते दैतेया धरणीतले । प्रयास्यन्ति न संदेहो मद्दृक्पातविचूर्णिताः ॥ ६३ ॥
वसुदेवस्य या पत्नी देवकी देवतोपमा । तत्रायमष्टमो गर्भो मत्केशो भविता सुराः ॥ ६४ ॥
अवतीर्य च तत्रायं कंसं घातयिता भुवि । कालनेमिं समुद्भूतमित्युक्त्वाऽन्तर्दधे हरिः ॥ ६५ ॥
अदृश्याय ततस्तस्मै प्रणिपत्य महामुने । मेरुपृष्ठं सुरा जग्मुरवतेरुश्च भूतले ॥ ६६ ॥
कंसाय चाष्टमो गर्भो देवक्या धरणीधरः । भविष्यतीत्याचचक्षे भगवान्नारदो मुनिः ॥ ६७ ॥
कंसोऽपि तदुपश्रुत्य नारदात्कुपितस्ततः । देवकीं वसुदेवं च गृहे गुप्तावधारयत् ॥ ६८ ॥
वसुदेवेन कंसाय तेनैवोक्तं यथा पुरा । तथैव वसुदेवोऽपि पुत्रमर्पितवान्द्विज ॥ ६९ ॥
हिरण्यकशिपोः पुत्राष्षड्गर्भा इति विश्रुताः । विष्णुप्रयुक्ता स्तान्निद्रा क्रमाद्गर्भानयोजयत् ॥ ७० ॥

सूक्ष्मेति ॥ प्रधानस्य—प्रकृतेः बुद्धीन्द्रियवतः पुंसश्च प्रधान—शेषिभूत । तेन मूलभूतादव्यक्तात् परात्मन् । तत्प्रधानेति पाठे, अव्यक्तस्य बुद्ध्याद्यन्तःकरणस्य चक्षुरादेर्वागादेश्च प्रधान—मूलभूत जीवादुत्कृष्ट । प्रधानमूलमिति पाठे, प्रधानमूलभूतस्त्वमित्यर्थः ॥ ५६—५९ ॥

एवमिति ॥ केशौ—तेजसी । कः—आत्मा तस्मिन् शेत इति केशः । मोक्षधर्मे केशवनामनिर्वचने—सूर्यस्य तपतो लोकानग्नेस्सोमस्य चैव हि । अंशवो ये प्रकाशंते मम ते केशसंज्ञिताः ॥ इति ॥ ६०—६३ ॥

वसुदेवस्येति ॥ तस्यायमिति पाठे तस्यायमित्यार्षस्सन्धिः ॥ ६४—६९ ॥

हिरण्यकशिपोरिति ॥ षड्गर्भाः—प्राग्जन्मनाम्ना कीर्तिमत्सुषेणाद्याः । ते हि पूर्वं हिरण्यकशिपोर्भ्रातुः कालनेम्यसुरस्य पुत्रास्तं हिरण्यकशिपुमनादृत्य ब्रह्मार्चनात्कुपितेन तेन भाविजन्मनि पितैव वो निहनिष्यतीति शप्ताः समुद्रे शायिता इति श्रीहरिवंशे । तेन हिरण्यकशिपोः पुत्रा इत्युपचारः । गर्भानयोजयत्—देवकीजठरे गर्भत्वेनायोजयत् ॥ ७० ॥

योगनिद्रा महामाया वैष्णवी मोहितं यया । अविद्यया जगत्सर्वं तामाह भगवान्हरिः ॥ ७१ ॥

श्रीभगवानुवाच :—

निद्रे गच्छ ममादेशात्पातालतलसंश्रयान् । एकैकत्वेन षड्गर्भान्देवकीजठरं नय ॥ ७२ ॥

हतेषु तेषु कंसेन शेषाख्योऽशस्ततो मम । अंशांशेनोदरे तस्यास्सप्तमः संभविष्यति ॥ ७३ ॥

गोकुले वसुदेवस्य भार्याऽन्या रोहिणी स्थिता । तस्यास्स संभूतिसमं देवि नेयस्त्वयोदरम् ॥ ७४ ॥

सप्तमो भोजराजस्य भयाद्रोधोपरोधतः । देवक्याः पतितो गर्भ इति लोको वदिष्यति ॥ ७५ ॥

गर्भसंकर्षणात्सोऽथ लोके संकर्षणेति वै । संज्ञामवाप्स्यते वीरश्श्वेताद्रिशिखरोपमः ॥ ७६ ॥

ततोऽहं संभविष्यामि देवकीजठरे शुभे । गर्भं त्वया यशोदाया गन्तव्यमविलंबितम् ॥ ७७ ॥

प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि । उत्पत्स्यामि नवम्यां तु प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि ॥ ७८ ॥

यशोदाशयने मां तु देवक्यास्त्वामनिन्दिते । मच्छक्तिप्रेरितमतिर्वसुदेवो नयिष्यति ॥ ७९ ॥

कंसश्च त्वामुपादाय देवि शैलशिलातले । प्रक्षेप्स्यत्यन्तरिक्षे च संस्थानं त्वमवाप्स्यसि ॥ ८० ॥

ततस्त्वां शतदृक्छक्रः प्रणम्य मम गौरवात् । प्रणिपातानतशिरा भगिनीत्वे ग्रहीष्यति ॥ ८१ ॥

त्वं च शुंभनिशुंभादीन्हत्वा दैत्यान् सहस्रशः । स्थानैरनेकैः पृथिवीमशेषां मण्डयिष्यसि ॥ ८२ ॥

त्वं भूतिः सन्नतिः क्षान्तिः कान्तिर्द्यौः पृथिवी धृतिः ।
लज्जा पुष्टि रुषा या तु काचिदन्या त्वमेव सा ॥ ८३ ॥

ये त्वामार्येति दुर्गेति वेदगर्भाम्बिकेति च । भद्रेति भद्रकालीति क्षेमदा भाग्यदेति च ॥ ८४ ॥

योगनिद्रेति ॥ योगनिद्रा—योग एव निद्रा । भगवतः समाधिविशेषो योगः । अयं निद्रायत इत्यन्येषां व्यामोहकत्वादस्य निद्रात्वम् । सैव विचित्रकार्यकारित्वान्महामाया, ज्ञानविरोधित्वादविद्या ॥ ७१-७३ ॥

गोकुल इति ॥ तस्याः संभूतिसममिति क्रियाविशेषणम् । गर्भाधानप्रसवकालाविरोधेन नेय इत्यर्थः । प्रागेव हि वसुदेवनिषिक्तगर्भायाः पश्चाद्गोकुलं गताया रोहिण्या जठरे सप्तमासावस्थितं वायुरूपं गर्भमपसार्य तत्र देवकीगर्भं साप्तमासिकं संक्रामयेति हरिवंशे उक्तम् । तस्या उदरं नेय इत्यन्वयः ॥ ७४ ॥

सप्तम इति ॥ रोधोपरोधतः—रुध्यतेऽस्मिन्निति रोधो निरोधस्थानम् ॥ ७५—७७ ॥

प्रावृट्काल इति ॥ नभसि—श्रावणे मासि । नवम्याम्—कृष्णाष्टम्या निशाशेषे नवम्यप्यस्तीति भावः ॥ ७८—८० ॥ तत इति ॥ शतदृक्—सहस्रदृक् । शतसहस्रादिशब्दा बह्वर्थवाचिनोऽपि दृश्यन्ते ॥ ८१ ॥

त्वं चेति ॥ स्थानैः—योगपीठाख्यायतनैर्विन्ध्यजालंधराद्यैः ॥ ८२, ८३ ॥

य इति ॥ आर्यादिनामाष्टकं दुर्गामन्त्रविशेषोद्धारार्थम् ॥ ८४ ॥

प्रातश्चैवापराह्णे च स्तोष्यन्त्यानम्रमूर्तयः । तेषां हि प्रार्थितं सर्वं मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥ ८५ ॥
सुरामांसोपहारैश्च भक्ष्यभोज्यैश्च पूजिता । नृणामशेषकामांस्त्वं प्रसन्ना संप्रदास्यसि ॥ ८६ ॥
ते सर्वे सर्वदा भद्रे मत्प्रसादादसंशयम् । असंदिग्धा भविष्यन्ति गच्छ देवि यथोदितम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेऽशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

यथोक्तं सा जगद्धात्रा देवदेवेन वै तथा । षड्गर्भगर्भविन्यासं चक्रे चान्यस्य कर्षणम् ॥ १ ॥
सप्तमे रोहिणीं गर्भे प्राप्ते गर्भं ततो हरिः । लोकत्रयोपकाराय देवक्याः प्रविवेश ह ॥ २ ॥
योगनिद्रा यशोदायास्तस्मिन्नेव तथा दिने । संभूता जठरे तद्वद्यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ ३ ॥
ततो ग्रहगणस्सम्यक्प्रचचार दिवि द्विज । विष्णोरंशे भुवं याते ऋतवश्चाबभुश्शुभाः ॥ ४ ॥
न सेहे देवकीं द्रष्टुं कश्चिदप्यतितेजसा । जाज्वल्यमानां तां दृष्ट्वा मनांसि क्षोभमाययुः ॥ ५ ॥
अदृष्टाः पुरुषैस्स्त्रीभिर्देवकीं देवतागणाः । बिभ्राणां वपुषा विष्णुं तुष्टुवुस्तामहर्निशम् ॥ ६ ॥

देवताः—

प्रकृतिस्त्वं परा सूक्ष्मा ब्रह्मगर्भाऽभवत्पुरा । ततो वाणी जगद्धातुर्वेदगर्भाऽसि शोभने ॥ ७ ॥
सृज्यस्वरूपगर्भाऽसि सृष्टिभूता सनातने । बीजभूता तु सर्वस्य यज्ञ(गर्भा)भूताऽभवस्त्रयी ॥ ८ ॥
फलगर्भा त्वमेवेज्या वह्निगर्भा तथाऽरणिः । अदितिर्देवगर्भा त्वं दैत्यगर्भा तथा दितिः ॥ ९ ॥

प्रातरिति ॥ मत्प्रसादादिति । न हि शक्तेः शक्तिमन्तमन्तरेण सामर्थ्यमिति भावः ॥ ८५ ॥

सुरेति ॥ सुरामांसाद्युपहारस्तु तत्तदधिकारविशेषशूद्रादेः, न सर्वेषाम् ॥ ८६ ॥

ते सर्वं इति ॥ ते सर्वे कामाः असंदिग्धाः—अव्यभिचरितावाप्तयः स्युः । अत्र संशयो नास्ति ॥८७॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

यथोक्तमिति ॥ षड्गर्भाख्यानां गर्भे—देवक्या उदरे निक्षेपम्, अन्यस्य—शेषाद्वयस्य सप्तमगर्भस्य तज्जठरात् कर्षणम् ॥ १ ॥

सप्तम इति ॥ गर्भे इतो रोहिणीं प्राप्ते देवक्या गर्भे हरिः प्रविवेश ॥ २—६ ॥

प्रकृतिरिति ॥ ब्रह्मगर्भा—आत्मगर्भा । यद्वा ब्रह्मशब्दो महद्वाची । या पुराऽभवत् सा त्वमित्यन्वयः । जगद्धातुः संबन्धिनी । वेदगर्भा वाणी—प्रणवः ॥ ७—९ ॥

ज्योत्स्ना वासरगर्भा त्वं ज्ञानगर्भाऽसि सन्नतिः । नयगर्भा परा नीतिर्लज्जा त्वं प्रश्रयोद्वहा ॥ १० ॥
कामगर्भा तथेच्छा त्वं तुष्टिस्संतोषगर्भिणी । मेधा च बोधगर्भाऽसि धैर्यगर्भोद्वहा धृतिः ॥ ११ ॥
ग्रहर्क्षतारकागर्भा द्यौरस्याखिलहैतुकी । एता विभूतयो देवि तथाऽन्याश्च सहस्रशः ॥ १२ ॥
तथाऽसंख्या जगद्धात्री सांप्रतं जठरे तव । समुद्राद्रिनदीद्वीपवनपत्तनभूषणा ।
ग्रामखर्वटखेटाढ्या समस्ता पृथिवी शुभे ॥ १३ ॥
समस्तवह्नयोऽम्भांसि सकलाश्च समीरणाः । महोरगास्तथा यक्षा राक्षसाः प्रेतगुह्यकाः ॥ १४ ॥
ग्रहर्क्षतारकाचित्रविमानशतसंकुलम् । अवकाशमशेषस्य यद्ददाति नभस्स्थलम् ॥ १५ ॥
भूर्लोकश्च भुवर्लोकस्स्वर्लोकोऽथ महर्जनः । तपश्च ब्रह्मलोकश्च ब्रह्माण्डमखिलं शुभे ॥ १६ ॥
तदन्तरे स्थिता देवा दैत्यगन्धर्वचारणाः । महोरगास्तथा यक्षा राक्षसाः प्रेतगुह्यकाः ॥ १७ ॥
मनुष्याः पशवश्चान्ये ये च जीवा यशस्विनि । तैरन्तस्स्थैरनन्तोऽसौ सर्वगस्सर्वभावनः ॥ १८ ॥
(रूप)नामकर्मस्वरूपाणि न परिच्छेदगोचरे । यस्याखिलप्रमाणानां स विष्णुर्गर्भगस्तव ॥ १९ ॥
त्वं स्वाहा त्वं स्वधा विद्या सुधा त्वं ज्योतिरम्बरे । त्वं सर्वलोकरक्षार्थमवतीर्णा महीतले ॥ २० ॥
प्रसीद देवि सर्वस्य जगतश्शं शुभे कुरु । प्रीत्या तं धारयेशानं धृतं येनाखिलं जगत् ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ज्योत्स्नेति ॥ ज्योत्स्ना—प्राक्संध्या । सत्सु नतिः सन्नतिः, शुश्रूषा । नीतिः—नीतिशास्त्रं, तत्साध्यो न्यायो नयः ॥ १० ॥

कामगर्भेति ॥ कामः—काम्योऽर्थः । तुष्टिस्तृप्तिः, तज्जन्यो हर्षस्संतोषः । मेधा—धारणाशक्तिः । धृतिः—धीप्रतिष्ठा । धैर्यम्—अलौल्यम् ॥ ११ ॥

ग्रहर्क्षेति ॥ हेतुरेव हैतुकी । एता इति । एताः—प्रकृत्यादयो विभूतयः, अन्याश्च ॥ १२ ॥

तथेति ॥ असंख्या जगद्धात्री च तव जठरे । इदं प्रकृत्यादिभिः तत्सामानाधिकरण्यनिबन्धनम् ॥ १३-१८ ॥

नामकर्मेति ॥ नामादेः प्रमाणानां परिच्छेदागोचरत्वमनवधित्वम् । प्रमाणानीति पाठे, यस्य विभूत्यादेः ज्ञापकानीत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्वमिति ॥ ज्योतिरम्बर इति । अत्र ज्योतिश्शब्देन * अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् * इति मन्त्रोक्तादितिरुच्यते । सुरभ्यदितिभ्यां प्रलोभितः काश्यपो वरुणस्य गां जहार । ततः कुपितेन ब्रह्मणा गोपो भवेति शप्तोऽसौ वसुदेवत्वं गतो गवाध्यक्षोऽभूत् । अदितिर्देवकी सुरभिः रोहिणीति हि हरिवंशे कथा ॥ २० ॥

प्रसीदेति ॥ प्रीत्या धारय—मातुः प्रीत्या हि गर्भस्य गुणपोषः ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

एवं संस्तूयमाना सा देवैर्देवमधारयत् । गर्भेण पुण्डरीकाक्षं जगतस्त्राणकारणम् ॥ १ ॥
ततोऽखिलजगत्पद्मबोधायाच्युतभानुना । देवकीपूर्वसन्ध्यायामाविर्भूतं महात्मना ॥ २ ॥
तज्जन्मदिनमत्यर्थमाह्लाद्यमलदिङ्मुखम् । बभूव सर्वलोकस्य कौमुदी शशिनो यथा ॥ ३ ॥
सन्तस्संतोषमधिकं प्रशमं चण्डमारुताः । प्रसादं निम्नगा याता जायमाने जनार्दने ॥ ४ ॥
सिन्धवो निजशब्देन वाद्यं चक्रुर्मनोहरम् । जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ५ ॥
ससृजुः पुष्पवर्षाणि देवा भुव्यन्तरिक्षगाः । जज्वलुश्चाग्नयश्शान्ता जायमाने जनार्दने ॥ ६ ॥
मन्दं जगर्जुर्जलदाः पुष्पवृष्टिमुचो द्विज । अर्धरात्रेऽखिलाधारे जायमाने जनार्दने ॥ ७ ॥
फुल्लेन्दीवरपत्राभं चतुर्बाहुमुदीक्ष्य तम् । श्रीवत्सवक्षसं जातं तुष्टावानकदुन्दुभिः ॥ ८ ॥
अभिष्टूय च तं वाग्भिः प्रसन्नाभिर्महामतिः । विज्ञापयामास तदा कंसाद्भीतो द्विजोत्तम ॥९॥

वसुदेव उवाच :—

जातोऽसि देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर । दिव्यरूपमिदं देव प्रसादेनोपसंहर ॥ १० ॥
अद्यैव देव कंसोऽयं कुरुते मम घातनम् । अवतीर्ण इति ज्ञात्वा त्वामस्मिन्मम मन्दिरे॥११॥

देवक्युवाच—

योऽनन्तरूपोऽखिलविश्वरूपो गर्भेऽपि लोकान्वपुषा बिभर्ति ।
प्रसीदतामेष स देवदेवो यो माययाऽविष्कृतबालरूपः ॥ १२ ॥
उपसंहर सर्वात्मन् रूपमेतच्चतुर्भुजम् । जानातु माऽवतारं ते कंसोऽयं दितिजन्मजः ॥ १३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

स्तुतोऽहं यत्त्वया पूर्वं पुत्रार्थिन्या तदद्य ते । सफलं देवि संजातं जातोऽहं यत्तवोदरात् ॥ १४ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा भगवांस्तूष्णीं बभूव मुनिसत्तम । वसुदेवोऽपि तं रात्रावादाय प्रययौ बहिः ॥ १५ ॥
मोहिताश्चाभवंस्तत्र रक्षिणो योगनिद्रया । मथुराद्वारपालाश्च व्रजत्यानकदुन्दुभौ ॥ १६ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

॥ १,२ ॥ तज्जन्मेति ॥ आह्लादि—आह्लादकम् ॥ ३–११ ॥

य इति ॥ अखिलविश्वरूपः—अखिलजगद्रूपः । गर्भेऽपि—गर्भस्थितोऽपि । मायया—आश्चर्यरूपया शक्त्या ॥ १२ ॥

उपसंहरेति ॥ दितिजन्मजः—दितिजन्मा दैत्यः, तस्माज्जातः । द्रमिडाख्येन दैत्येनोग्रसेनस्य वेषधरेण तद्भार्यायां चौर्येणोत्पादितः कंस इति हरिवंशोक्तेः ॥ १३ ॥

स्तुत इति ॥ पूर्वं—स्वायंभुवे मन्वन्तरे । युवयोः, पृश्निसुतपस्त्वे पृश्निगर्भः, स एवादितिकाश्यपयोर्वामनः, देवकीवसुदेवत्वे कृष्ण इति जातोऽहम् । इत्थं भागवतोक्तम् । कृष्णस्य चतुर्भुजरूपोपसंहारोक्त्या कंसवधान्तं द्विभुजत्वोपलब्धिः । परमार्थतस्तु चतुर्भुजत्वमेव, नरकशिशुपालपौण्ड्रकवधादिषु प्रसिद्धेः ॥ १४-१६ ॥

वर्षतां जलदानां च तोयमत्युल्बणं निशि । संवृत्यानुययौ शेषः फणैरानकदुन्दुभिम् ॥ १७ ॥
यमुनां चातिगंभीरां नानावर्तशताकुलाम् । वसुदेवो वहन्विष्णुं जानुमात्रवहां ययौ ॥ १८ ॥
कंसस्य करदानाय तत्रैवाभ्यागतांस्तटे । नन्दादीन्गोपवृद्धांश्च यमुनाया ददर्श सः ॥ १९ ॥
तस्मिन्काले यशोदाऽपि मोहिता योगनिद्रया । तामेव कन्यां मैत्रेय प्रसूता मोहिते जने ॥ २० ॥
वसुदेवोऽपि विन्यस्य बालमादाय दारिकाम् । यशोदाशयनात्तूर्णमाजगामामितद्युतिः ॥ २१ ॥
ददृशे च प्रबुद्धा सा यशोदा जातमात्मजम् । नीलोत्पलदलश्यामं ततोऽत्यर्थं मुदं ययौ ॥ २२ ॥
आदाय वसुदेवोऽपि दारिकां निजमन्दिरे । देवकीशयने न्यस्य यथापूर्वमतिष्ठत ॥ २३ ॥
ततो बालध्वनिं श्रुत्वा रक्षिणस्सहसोत्थिताः । कंसायावेदयामासुर्देवकीप्रसवं द्विज ॥ २४ ॥
कंसस्तूर्णमुपेत्यैनां ततो जग्राह बालिकाम् । मुञ्चमुञ्चेति देवक्या सन्नकण्ठ्या निवारितः ॥ २५ ॥
चिक्षेप च शिलापृष्ठे सा क्षिप्ता वियति स्थिता । अवाप रूपं सुमहत्सायुधाष्टमहाभुजम् ॥ २६ ॥
प्रजहास तथैवोच्चैः कंसं च रुषिताऽब्रवीत् । किं मया क्षिप्तया कंस जातो यस्त्वां वधिष्यति ॥२७॥
सर्वस्वभूतो देवानामासीन्मृत्युः पुरा स ते । तदेतत्संप्रधार्याशु क्रियतां हितमात्मनः ॥ २८ ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ देवी दिव्यस्रग्गन्धभूषणा । पश्यतो भोजराजस्य स्तुता सिद्धैर्विहायसा ॥ २९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

कंसस्ततोद्विग्नमनाः प्राह सर्वान्महासुरान् । प्रलंबकेशिप्रमुखानाहूयासुरपुङ्गवान् ॥ १ ॥

वर्षतामिति ॥ अत्युल्बणम्—अतिशब्दम् ॥ १७ ॥
यमुनामिति ॥ जानुमात्रवहामित्यत्र हेतुः—वहन् विष्णुमिति ॥ १८ ॥
कंसस्येति ॥ नन्दादीन् ददर्श, स्वयं तैरदृष्टः ॥ १९—२६ ॥
प्रजहासेति ॥ यस्त्वां वधिष्यति स जात इत्यन्वयः ॥ २७ ॥
सर्वस्वभूत इति ॥ पुरा—कालनेमित्वे ॥ २८,२९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

कंस इति ॥ ततोद्विग्नेत्यार्षः संधिः ॥ १ ॥

सः—

हे प्रलंब महाबाहो केशिन् धेनुक पूतने । अरिष्टाद्यास्तथैवान्ये श्रूयतां वचनं मम ॥ २ ॥
मां हन्तुममरैर्यत्नः कृतः किल दुरात्मभिः । मद्वीर्यतापितान्वीरो न त्वेतान्गणयाम्यहम् ॥ ३ ॥
किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण किं हरेणैकचारिणा । हरिणा वापि किं साध्यं छिद्रेष्वसुरघातिना ॥ ४ ॥
किमादित्यैः किं वसुभिरल्पवीर्यैः किमग्निभिः । किं वाऽन्यैरमरैः सर्वैर्मद्बाहुबलनिर्जितैः ॥ ५ ॥
किं न दृष्टोऽमरपतिर्मया संयुगमेत्य सः । पृष्ठेनैव वहन्बाणानपगच्छन्न वक्षसा ॥ ६ ॥
मद्राष्ट्रे वारिता वृष्टिर्यदा शक्रेण किं तदा । मद्बाणभिन्नैर्जलदैरापोऽमुक्ता यथेप्सिताः ॥ ७ ॥
किमुर्व्यामवनीपाला मद्बाहुबलभीरवः । ते सर्वेऽसन्नतिं याता जरासंधमृते गुरुम् ॥ ८ ॥
अमरेषु ममावज्ञा जायते दैत्यपुङ्गवाः । हास्यं मे जायते वीरास्तेषु यत्नपरेष्वपि ॥ ९ ॥
तथाऽपि खलु दुष्टानां तेषामप्यधिकं मया । अपकाराय दैत्येन्द्रा यतनीयं दुरात्मनाम् ॥ १० ॥
तद्ये यशस्विनः केचित्पृथिव्यां ये च यज्वनः । कार्यो देवापकाराय तेषां सर्वात्मना वधः ॥ ११ ॥
उत्पन्नश्चापि मे मृत्युर्भूतपूर्वस्स वै किल । इत्येतद्दारिका प्राह देवकीगर्भसंभवा ॥ १२ ॥
तस्माद्बालेषु च परो यत्नः कार्यो महीतले । यत्रोद्रिक्तं बलं बाले स हन्तव्यः प्रयत्नतः ॥ १३ ॥
इत्याज्ञाप्यासुरान्कंसः प्रविश्याशु गृहं ततः । मुमोच वसुदेवं च देवकीं च निरोधतः ॥ १४ ॥

स उवाच—

युवयोर्घातिता गर्भा वृथैवैते मयाऽधुना । कोऽप्यन्य एव नाशाय मम गर्भस्समुद्यतः ॥ १५ ॥
तदलं परितापेन नूनं तद्भाविनो हि ते । अर्भका युवयोर्दोषाच्चायुषो यद्वियोजिताः ॥ १६ ॥

पराशरः—

इत्याश्वास्य विमुक्त्वा च कंसस्तौ परिशङ्कितः । अन्तर्गृहं द्विजश्रेष्ठ प्रविवेश ततः स्वकम् ॥ १७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हे प्रलंबेति ॥ हे प्रलंबेत्यादि युष्माभिरन्यैश्च श्रूयताम् इत्यन्वयः ॥ २—६ ॥

मद्राष्ट्र इति ॥ आपोमुक्ताः—अमुक्ता इति च्छेदः ॥ ७ ॥

किमुर्व्यामिति ॥ ते सर्वे सन्नतिमित्यत्र असन्नतिमिति पदच्छेदः । न सर्वे इति वा पाठः । गुरुं—गुरुम् ॥ ८—१० ॥

तदिति ॥ यज्वनः—यज्वानः; दीर्घाभाव आर्षः । वधान्निरन्ना देवा नङ्क्ष्यन्तीति देवापकारः ॥ —१५ ॥ तदलमिति ॥ तद्भाविनः—भवितव्यतादृशमरणाः ॥ १६,१७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

विमुक्तो वसुदेवोऽपि नन्दस्य शकटं गतः। प्रहृष्टं दृष्टवान्नन्दं पुत्रो जातो ममेति वै ॥ १ ॥
वसुदेवोऽपि तं प्राह दिष्ट्यादिष्ट्येति सादरम्। वार्धकेऽपि समुत्पन्नस्तनयोऽयं तवाधुना ॥ २ ॥
दत्तो हि वार्षिकस्सर्वो भवद्भिर्नृपतेः करः। यदर्थमागतास्तस्मान्नात्र स्थेयं महाधनैः ॥ ३ ॥
यदर्थमागताः कार्यं तन्निष्पन्नं किमास्यते। भवद्भिर्गम्यतां नन्द तच्छीघ्रं निजगोकुलम् ॥ ४ ॥
ममापि बालकस्तत्र रोहिणीप्रभवो हि यः। स रक्षणीयो भवता यथाऽयं तनयो निजः ॥ ५ ॥
इत्युक्ताः प्रययुर्गोपा नन्दगोपपुरोगमाः। शकटारोपितैर्भाण्डैः करं दत्त्वा महाबलाः ॥ ६ ॥
वसतां गोकुले तेषां पूतना बालघातिनी। सुप्तं कृष्णमुपादाय रात्रौ तस्मै स्तनं ददौ ॥ ७ ॥
यस्मै यस्मै स्तनं रात्रौ पूतना संप्रयच्छति। तस्यतस्य क्षणेनाङ्गं बालकस्योपहन्यते ॥ ८ ॥
कृष्णस्तु तत्स्तनं गाढं कराभ्यामतिपीडितम्। गृहीत्वा प्राणसहितं पपौ क्रोधसमन्वितः ॥ ९ ॥
साऽतिमुक्तमहारावा विच्छिन्नस्नायुबंधना। पपात पूतना भूमौ म्रियमाणाऽतिभीषणा ॥ १० ॥
तन्नादश्रुतिसंत्रस्ताः प्रबुद्धास्ते व्रजौकसः। ददृशुः पूतनोत्सङ्गे कृष्णं तां च निपातिताम् ॥ ११ ॥
आदाय कृष्णं संत्रस्ता यशोदाऽपि द्विजोत्तम। गोपुच्छभ्रामणेनाथ बालदोषमपाकरोत् ॥ १२ ॥
गोकरीषमुपादाय नन्दगोपोऽपि मस्तके। कृष्णस्य प्रददौ रक्षां कुर्वंश्चैतदुदीरयन् ॥ १३ ॥

नन्दगोपः—

रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः। यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगत् ॥ १४ ॥
येन दंष्ट्राग्रविधृता धारयत्यवनिर्जगत्। वराहरूपधृग्देवस्स त्वां रक्षतु केशवः ॥ १५ ॥
नखाङ्कुरविनिर्भिन्नवैरिवक्षस्स्थलो विभुः। नृसिंहरूपी सर्वत्र रक्षतु त्वां जनार्दनः ॥ १६ ॥
वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणादभूत्। त्रिविक्रमक्रमाक्रान्तत्रैलोक्यः स्फुरदायुधः ॥ १७ ॥
शिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रक्षतु केशवः। गुह्यं च जठरं विष्णुर्जंघे पादौ जनार्दनः ॥ १८ ॥
मुखं बाहू प्रबाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च। रक्षत्वव्याहतैश्वर्यस्तव नारायणोऽव्ययः ॥ १९ ॥
शार्ङ्गचक्रगदापाणेश्शंखनादहताः क्षयम्। गच्छन्तु प्रेतकूष्माण्डराक्षसा ये तवाहिताः ॥ २० ॥
त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः। हृषीकेशोऽम्बरे भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ॥ २१ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

॥ १,२ ॥ दत्तो हीति ॥ वार्षिकः—सांवत्सरिकः। नात्र स्थेयमित्यादिना महाधनानां दुष्टनृपसमीपस्थितिर्दोषाय तद्गम्यतामिति स्वसुतरक्षणाभिप्रायेणोक्तिः सूचिता ॥ ३–१६ ॥

वामन इति ॥ त्रिभिर्विक्रमैः—पदन्यासैः, क्रमेणाक्रान्तत्रैलोक्यः ॥ १७–१८ ॥

मुखमिति ॥ प्रबाहू—कूर्परादधोभागौ ॥ १९–२१ ॥

पराशरः—

एवं कृतस्वस्त्ययनो नन्दगोपेन बालकः । शायितश्शकटस्याधो बालपर्यङ्किकातले ॥ २२ ॥
ते च गोपा महद्दृष्ट्वा पूतनायाः कलेवरम् । मृतायाः परमं त्रासं विस्मयं च तदा ययुः ॥ २३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमांशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

पराशरः—

कदाचिच्छकटस्याधश्शयानो मधुसूदनः । चिक्षेप चरणावूर्ध्वं स्तन्यार्थी प्ररुरोद ह ॥ १ ॥
तस्य पादप्रहारेण शकटं परिवर्त्तितम् । विध्वस्तकुंभभाण्डं तद्विपरीतं पपात वै ॥ २ ॥
ततो हाहाकृतस्सर्वो गोपगोपीजनो द्विज । आजगामाथ ददृशे बालमुत्तानशायिनम् ॥ ३ ॥
गोपाः केनेति केनेदं शकटं परिवर्तितम् । तत्रैव बालकाः प्रोचुर्बालेनानेन पातितम् ॥ ४ ॥
रुदता दृष्टमस्माभिः पादविक्षेपपातितम् । शकटं परिवृत्तं वै नैतदन्यस्य चेष्टितम् ॥ ५ ॥
ततः पुनरतीवासन्गोपा विस्मयचेतसः । नन्दगोपोऽपि जग्राह बालमत्यन्तविस्मितः ॥ ६ ॥
यशोदा शकटारूढभग्नभाण्डकपालिकाः । शकटं चार्चयामास दधिपुष्पफलाक्षतैः ॥ ७ ॥
गर्गश्च गोकुले तत्र वसुदेवप्रचोदितः । प्रच्छन्न एव गोपानां संस्कारानकरोत्तयोः ॥ ८ ॥
ज्येष्ठं च राममित्याह कृष्णं चैव तथाऽवरम् । गर्गो मतिमतां श्रेष्ठो नाम कुर्वन्महामतिः ॥ ९ ॥

एवमिति ॥ स्वस्त्ययनं—क्षेमप्रापणं कर्म । बालपर्यंकिका—बालार्थोऽल्पपर्यङ्कः । तलम्—उपरिभागः २३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंऽशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

॥ १ ॥ तस्येति ॥ विध्वस्तकुंभभाण्डं—कुंभाः—घटाः, भाण्डानि—गर्गर्याद्युपकरणानि । कुप्यभाण्ड-पाठे स्वर्णरजतेतरद्रव्यमयभाण्डमित्यर्थः । शकटं मुराविष्टम् । * तदा शकटरूपेण दैत्यस्तामाश्रितो मुरः * हरिवंशे ॥ २, ३ ॥

गोपा इति ॥ केनकेनेत्यत्रापि प्रोचुरित्यन्वयः । विस्मयाद्वीप्सा ॥ ४—६ ॥

यशोदेत्यादि ॥ अर्चनार्थं शकटे आरोपिताः भग्नभाण्डकपालिकाः यया सा ॥ ७ ॥

गर्गश्चेति ॥ गर्गः—यदुपुरोहितः । गोपानां संछन्नः—तैरज्ञातः ॥ ८ ॥

ज्येष्ठमिति ॥ मतिमतां—मुनीनाम् ॥ ९ ॥

स्वल्पेनैव तु कालेन रंगिणौ तौ तदा व्रजे । घृष्टजानुकरौ विप्र बभूवतुरुभावपि ॥ १० ॥
करीषभस्मदिग्धाङ्गौ भ्रममाणावितस्ततः । न निवारयितुं सेहे यशोदा तौ न रोहिणी ॥ ११ ॥
गोवाटमध्ये क्रीडन्तौ वत्सवाटं गतौ पुनः । तदहर्जातगोवत्सपुच्छाकर्षणतत्परौ ॥ १२ ॥
यदा यशोदा तौ बालावेकस्थानचरावुभौ । शशाक नो वारयितुं क्रीडन्तावतिचञ्चलौ ॥ १३ ॥
दाम्ना मध्ये ततो बद्ध्वा बबन्ध तमुलूखले । कृष्णमक्लिष्टकर्माणमाह चेदममर्षिता ॥ १४ ॥
यदि शक्नोषि गच्छ त्वमतिचञ्चलचेष्टित । इत्युक्त्वाऽथ निजं कर्म सा चकार कुटुंबिनी ॥ १५ ॥
व्यग्रायामथ तस्यां स कर्षमाण उलूखलम् । यमलार्जुनमध्येन जगाम कमलेक्षणः ॥ १६ ॥
कर्षता वृक्षयोर्मध्ये तिर्यग्गतमुलूखलम् । भग्नावुत्तुंगशाखाग्रौ तेन तौ यमलार्जुनौ ॥ १७ ॥
ततः कटकटाशब्दसमाकर्णनतत्परः । आजगाम व्रजजनो ददर्श च महाद्रुमौ ॥ १८ ॥
नवोद्गताल्पदन्तांशुसितहासं च बालकम् । तयोर्मध्यगतं दाम्ना बद्धं गाढं तथोदरे ॥ १९ ॥
ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबंधनात् ॥ २० ॥
गोपवृद्धास्ततः सर्वे नन्दगोपपुरोगमाः । मन्त्रयामासुरुद्विग्ना महोत्पातातिभीरवः ॥ २१ ॥
स्थाने नेह न नः कार्यं व्रजामोऽन्यन्महावनम् । उत्पाता बहवो ह्यत्र दृश्यन्ते नाशहेतवः ॥२२॥
पूतनाया विनाशश्च शकटस्य विपर्ययः । विना वातादिदोषेण द्रुमयोः पतनं तथा ॥ २३ ॥
वृन्दावनमितस्स्थानात्तस्माद्गच्छाम मा चिरम् । यावद्भौममहोत्पातदोषो नाभिभवेद्व्रजम् ॥ २४ ॥
इति कृत्वा मतिं सर्वे गमने ते व्रजौकसः । ऊचुस्स्वं स्वं कुलं शीघ्रं गम्यतां मा विलम्बथ ॥२५॥
ततः क्षणेन प्रययुः शकटैर्गोधनैस्तथा । यूथशो वत्सपालाश्च कालयन्तो व्रजौकसः ॥ २६ ॥
द्रव्यावयवनिर्धूतं क्षणमात्रेण तत्तदा । काकभाससमाकीर्णं व्रजस्थानमभूद्द्विज ॥ २७ ॥
वृन्दावनं भगवता कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा । शुभेन मनसा ध्यातं गवां सिद्धिमभीप्सता ॥ २८ ॥
ततस्तत्रातिरूक्षेऽपि घर्मकाले द्विजोत्तम । प्रावृट्काल इवोद्भूतं नवशष्पं समंततः ॥ २९ ॥
स समावासितः सर्वो व्रजो वृन्दावने ततः । शकटीवाटपर्यन्तश्चन्द्रार्धाकारसंस्थितः ॥ ३० ॥

स्वल्पेनेति ॥ रंगिणौ—संचारिणौ ॥ १०, ११ ॥

गोवाटमध्य इति ॥ गोवाटं—गोक्षेत्रम् ॥१२–२१॥ स्थानेनेति ॥ स्थानेन—स्थित्या ॥२२–२३॥

वृन्दावनमिति ॥ इतः—बृहद्वनाख्यात्, भौममहोत्पातः—चरस्थिरेषु विकृतिः । स सप्तरात्रपाकः । तत्पाककालात्प्राक् तद्भूमित्यागिनां न दोष इति श्रूयते ॥ २४ ॥ इतीति ॥ कुलं—कुटुंबम् ॥ २५ ॥

तत इति ॥ कालयन्तः—चारयन्तः । गोवनमिति शेषः ॥ २६ ॥

द्रव्यावयवेति ॥ द्रव्यावयवनिर्धूतं—व्रीह्यन्नदध्यादिद्रव्यावयवाः निर्धूताः—आकीर्णा यत्र । * क्तोऽधिकरणे च * इति सूत्रम् ॥ २७–२९ ॥

स इति ॥ शकटीवाटः—अलातशकटीश्रेणी प्रान्ते यस्य सः । व्रततिवाटी वा वाटशब्दः । चंद्रार्द्धाकारत्वं यमुनानुरोधात् । शकटीवाटपर्यन्त इति च पाठः ॥ ३० ॥

वत्सपालौ च संवृत्तौ रामदामोदरौ ततः । एकस्थानस्थितौ गोष्ठे चेरतुर्बाललीलया ॥ ३१ ॥
बर्हिपत्रकृतापीडौ वन्यपुष्पावतंसकौ । गोपवेणुकृतातोद्यपत्रवाद्यकृतस्वनौ ॥ ३२ ॥
काकपक्षधरौ बालौ कुमाराविव पावकी । हसन्तौ च रमन्तौ च चेरतुः स्म महावनम् ॥ ३३ ॥
क्वचिद्वहन्तावन्योन्यं क्रीडमानौ तथा परैः । गोपपुत्रैस्समं वत्सांश्चारयन्तौ विचेरतुः ॥ ३४ ॥
कालेन गच्छता तौ तु सप्तवर्षौ महाव्रजे । सर्वस्य जगतः पालौ वत्सपालौ बभूवतुः ॥ ३५ ॥
प्रावृट्कालस्ततोऽतीव मेघौघस्थगिताम्बरः । बभूव वारिधाराभिरैक्यं कुर्वन्दिशामिव ॥ ३६ ॥
प्ररूढनवशष्पाढ्या शक्रगोपाचिता मही । तथा मारकतीवासीत्पद्मरागविभूषिता ॥ ३७ ॥
ऊहुरुन्मार्गवाहीनि निम्नगाम्भांसि सर्वतः । मनांसि दुर्विनीतानां प्राप्य लक्ष्मीं नवामिव ॥ ३८ ॥
न रेजेऽन्तरितश्चन्द्रो निर्मलो मलिनैर्घनैः । सद्वादिवादो मूर्खाणां प्रगल्भाभिरिवोक्तिभिः ॥ ३९ ॥
निर्गुणेनापि चापेन शक्रस्य गगने पदम् । अवाप्यताविवेकस्य नृपस्येव परिग्रहे ॥ ४० ॥
मेघपृष्ठे बलाकानां रराज विमला ततिः । दुर्वृत्ते वृत्तचेष्टेव कुलीनस्यातिशोभना ॥ ४१ ॥
न बबन्धाम्बरे स्थैर्यं विद्युदत्यन्तचञ्चला । मैत्रीव प्रवरे पुंसि दुर्जनेन प्रयोजिता ॥ ४२ ॥
मार्गा बभूवुरस्पष्टास्तृणशष्पचयावृताः । अर्थान्तरमनुप्राप्ताः प्रजडानामिवोक्तयः ॥ ४३ ॥
उन्मत्तशिखिसारंगे तस्मिन्काले महावने । कृष्णरामौ मुदा युक्तौ गोपालैश्चेरतुस्सह ॥ ४४ ॥
क्वचिद्गोभिस्समं रम्यं गेयतानरतावुभौ । चेरतुः क्वचिदत्यर्थं शीतवृक्षतलाश्रितौ ॥ ४५ ॥
क्वचित्कदम्बस्रक्चित्रौ मयूरस्रग्विराजितौ । विलिप्तौ क्वचिदासातां विविधैर्गिरिधातुभिः ॥ ४६ ॥

वत्सपालाविति ॥ एकस्थानस्थितौ—लीलास्थानस्थितौ ॥ ३१ ॥

बर्हीति ॥ आपीडः—शेखरः । गोपवेणुकृतातोद्यपत्रवाद्यकृतस्वनौ—गोपोचितवेणुभिरेव रचितमुरजादिकृत्यौ, पर्णमयवाद्यैः कृतस्वनौ च ॥ ३२ ॥

काकपक्षधराविति ॥ काकपक्षः—शिखा । पावकी—शाखविशाखाख्यौ स्कन्दांशौ ॥ ३३–३६ ॥

प्ररूढेति ॥ शक्रगोपः—अरुणः कीटविशेषः । मारकती—मरकतमयी ॥ ३७ ॥

ऊहुरितिः ॥ ऊहुः—जग्मुः । वहतिरत्र प्रापणे ॥ ३८ ॥

नेति ॥ सद्वादिवादः—वैदिकवादः । मूर्खाः—वेदबाह्यकुदृष्टयः ॥ ३९ ॥

निर्गुणेनेति ॥ अविवेकनृपतिपरिग्रहे निर्गुणेन पुरुषेणेव ॥ ४० ॥

मेघपृष्ठ इति ॥ दुर्वृत्ते—अपकारिणि, कुलीनस्य—अभिजातस्य, वृत्तचेष्टा—सच्चरितमुपकारादिकं लब्धपरभागमौज्ज्वल्यं याति । यद्वा दुर्वृत्तलक्षणं दृष्ट्वा सज्जनचेष्टेव ॥ ४१,४२ ॥

मार्गा इति ॥ अर्थान्तरं—स्वविवक्षितादन्यमर्थम् ॥ ४३ ॥

उन्मत्तेति ॥ सारंगः— चातकः ऋष्यो वा ॥ ४४ ॥

क्वचिदिति ॥ गेयतानरतौ—तानो नाम गायतोऽन्यस्यान्येन वेण्वादिकृतस्वश्रुत्याद्यनुग्रहः ॥ ४५–४६ ॥

पर्णशय्यासु संसुप्तौ क्वचिन्निद्रान्तरैषिणौ । क्वचिद्गर्जति जीमूते हाहाकाररवाकुलौ ॥ ४७ ॥
गायतामन्यगोपानां प्रशंसापरमौ क्वचित् । मयूरकेकानुगतौ गोपवेणुप्रवादकौ ॥ ४८ ॥
इति नानाविधैर्भावैरुत्तमप्रीतिसंयुतौ । क्रीडन्तौ तौ वने तस्मिंश्चेरतुस्तुष्टमानसौ ॥ ४९ ॥
विकाले च समं गोभिर्गोपवृन्दसमन्वितौ । विहृत्याथ यथायोगं व्रजमेत्य महाबलौ ॥ ५० ॥
गोपैस्समानैस्सहितौ क्रीडन्तावमराविव । एवं तावूषतुस्तत्र रामकृष्णौ महाद्युती ॥ ५१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

श्रीपराशर :—

एकदा तु विना रामं कृष्णो वृन्दावनं ययौ । विचचार वृतो गोपैर्वन्यपुष्पस्रगुज्ज्वलः ॥ १ ॥
स जगामाथ कालिन्दीं लोलकल्लोलशालिनीम् । तीरसंलग्नफेनौघैर्हसन्तीमिव सर्वतः ॥ २ ॥
तस्याश्चातिमहाभीमं विषाग्निश्रितवारिणम् । ह्रदं कालीयनागस्य ददर्शातिविभीषणम् ॥ ३ ॥
विषाग्निना प्रसरता दग्धतीरमहीरुहम् । वाताहताम्बुविक्षेपस्पर्शदग्धविहंगमम् ॥ ४ ॥
तमतीव महारौद्रं मृत्युवक्त्रमिवापरम् । विलोक्य चिन्तयामास भगवान्मधुसूदनः ॥ ५ ॥

अस्मिन्वसति दुष्टात्मा कालीयोऽसौ विषायुधः ।
यो मया निर्जितस्त्यक्त्वा दुष्टो गच्छेत् पयोनिधिम् ॥ ६ ॥

तेनेयं दूषिता सर्वा यमुना सागरंगमा । न नरैर्गोधनैश्चापि तृषार्तैरुपभुज्यते ॥ ७ ॥
तदस्य नागराजस्य कर्तव्यो निग्रहो मया । निस्त्रासास्तु सुखं येन चरेयुर्व्रजवासिनः ॥ ८ ॥
एतदर्थं तु लोकेऽस्मिन्नवतारः कृतो मया । यदेषामुत्पथस्थानां कार्या शान्तिर्दुरात्मनाम् ॥ ९ ॥

पर्णशय्यास्विति ॥ निद्रान्तरैषिणौ—निद्रार्थमवकाशार्थिनौ ॥ ४७ ॥

गायतामिति ॥ केकानुगतौ—तारध्वन्यनुगतौ । तदुक्तम्—* तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन * इति ॥ ४८, ४९ ॥

विकाले चेति ॥ विकाले—रात्रावपि ॥ ५०, ५१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

एकदा त्विति ॥ विना रामम्—स हि तस्य नागह्रदप्रवेशं नानुमन्येत ॥ १ ॥

स इति ॥ फेनस्य शौक्ल्याद्धसन्तीमिवेत्युत्प्रेक्षा । हसन्तीम्—अङ्गारशकटिकामिवेत्युपमा वा । अत्र ज्वालावत्कल्लोलः, भस्मवत्फेनः ॥ २ ॥ तस्या इति ॥ श्रितं—तप्तम् ॥ ३–५ ॥

अस्मिन्निति ॥ यो मयेत्यादि । मया—मद्विभूतिभूतेन तार्क्ष्येणेत्यर्थः । नष्टः—न दृष्टः । सोऽस्मिन् मत्स्यानुजिघृक्षुसौभरिशापभीततार्क्ष्यदुष्प्रवेशे वसति । अयमर्थो भागवते द्रष्टव्यः ॥ ६–९ ॥

तदेतं नातिदूरस्थं कदंबमुरुशाखिनम् । अधिरुह्य पतिष्यामि ह्रदेऽस्मिन्ननिलाशिनः ॥ १० ॥

श्रीपराशरः—

इत्थं विचिन्त्य बद्ध्वा च गाढं परिकरं ततः । निपपात ह्रदे तत्र नागराजस्य वेगतः ॥ ११ ॥
तेनातिपतता तत्र क्षोभितस्स महाह्रदः । अत्यर्थं दूरजातांस्तु समसिञ्चन्महीरुहान् ॥ १२ ॥
ते हि दुष्टविषज्वालातप्तांबुपवनोक्षिताः । जज्वलुः पादपास्सद्यो ज्वालाव्याप्तदिगन्तराः ॥ १३ ॥
आस्फोटयामास तदा कृष्णो नागह्रदे भुजम् । तच्छब्दश्रवणाच्चाशु नागराजोऽभ्युपागमत् ॥१४॥
आताम्रनयनः क्रोपाद्विषज्वालाकुलैर्मुखैः । वृतो महाविषैश्चान्यैरुरगैरनिलाशनैः ॥ १५ ॥
नागपत्न्यश्च शतशो हारिहारोपशोभिताः । प्रकंपिततनुक्षेपचलत्कुंतलकान्तयः ॥ १६ ॥
ततः प्रवेष्टितस्सर्पैस्स कृष्णो भोगबन्धनैः । ददंशुस्तेऽपि तं कृष्णं विषज्वालाकुलैर्मुखैः ॥ १७ ॥
तं तत्र पतितं दृष्ट्वा सर्पभोगैर्निपीडितम् । गोपा व्रजमुपागम्य चुक्रुशुः शोकलालसाः ॥ १८ ॥

गोपाः—

एष मोहं गतः कृष्णो मग्नो वै कालियह्रदे । भक्ष्यते नागराजेन तमागच्छत पश्यत ॥ १९ ॥
तच्छ्रुत्वा तत्र ते गोपा वज्रपातोपमं वचः । गोप्यश्च त्वरिता जग्मुर्यशोदाप्रमुखा ह्रदम् ॥ २० ॥
हाहा क्वासाविति जनो गोपीनामतिविह्वलः । यशोदया समं भ्रान्तो द्रुतप्रस्खलितं ययौ ॥ २१ ॥
नन्दगोपश्च गोपाश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः । त्वरितं यमुनां जग्मुः कृष्णदर्शनलालसाः ॥ २२ ॥
ददृशुश्चापि ते तत्र सर्पराजवशंगतम् । निष्प्रयत्नीकृतं कृष्णं सर्पभोगविवेष्टितम् ॥ २३ ॥
नन्दगोपोऽपि निश्चेष्टो न्यस्य पुत्रमुखे दृशम् । यशोदा च महाभागा बभूव मुनिसत्तम ॥ २४ ॥
गोप्यस्त्वन्या रुदन्त्यश्च ददृशुः शोककातराः । प्रोचुश्च केशवं प्रीत्या भयकातर्यगद्गदम् ॥ २५ ॥

गोप्यः—

सर्वा यशोदया सार्धं विशामोऽत्र महाह्रदम् । सर्पराजस्य नो गन्तुमस्माभिर्युज्यते व्रजम् ॥ २६ ॥

दिवसः को विना सूर्यं विना चन्द्रेण का निशा ।
विना वृषेण का गावो विना कृष्णेन को व्रजः ॥ २७ ॥

विनाकृता न यास्यामः कृष्णेनानेन गोकुलम् । अरम्यं नातिसेव्यं च वारिहीनम् यथा सरः ॥२८॥

तदिति ॥ कदंबोऽसावमृतमानयता तार्क्ष्येणक्रान्तत्वान्न दग्ध इति पुराणान्तरसिद्धम् ॥ १० ॥

इत्थमिति ॥ परितः क्रियत इति परिकरो वस्त्रम् ॥ ११—१५ ॥

नागपत्न्यश्चेति ॥ हारिहारेत्यादिना हारादिभूषितत्वोक्तेः, व्यक्तवाक्योक्तेश्च तासां मनुष्यसमपूर्वकायत्वं विज्ञेयम् ॥ १६—१७ ॥ तमिति ॥ लालसाः—व्याकुलाः । पश्यतेति चुक्रुशुः ॥ १८—२० ॥

हाहेति ॥ विह्वलः—परवशः ॥ २१ ॥

नन्दगोप इति ॥ कृष्णदर्शनलालसाः । अत्र लालसपदमौत्सुक्यपरम् ॥ २२—२४ ॥

गोप्य इति ॥ कातराः—अधीराः ॥ २५—२८ ॥

यत्र नेन्दीवरश्यामकायकान्तिरयं हरिः । तेनापि मातुर्वासेन रतिरस्तीति विस्मयः ॥ २९ ॥
उत्फुल्लपंकजदलस्पष्टकान्तिविलोचनम् । अपश्यन्तो हरिं दीनाः कथं गोष्ठे भविष्यथ ॥ ३० ॥
(अत्यर्थ) अत्यन्त मधुरालापहृताशेषमनोरथम् । न विना पुण्डरीकाक्षं यास्यामो नन्दगोकुलम् ॥३१॥
भोगेनावेष्टितस्यापि सर्पराजस्य पश्यत । स्मितशोभि मुखं गोप्यः कृष्णस्यास्मद्विलोकने ॥ ३२ ॥

श्रीपराशरः—

इति गोपीवचः श्रुत्वा रौहिणेयो महाबलः । गोपांश्च त्रासविधुरान्विलोक्य स्तिमितेक्षणान् ॥३३॥
नन्दं च दीनमत्यर्थं न्यस्तदृष्टिं सुतानने । मूर्च्छाकुलां यशोदां च कृष्णमाहात्मसंज्ञया ॥ ३४ ॥
किमिदं देवदेवेश भावोऽयं मानुषस्त्वया । व्यज्यतेऽत्यन्तमात्मानं किमनन्तं न वेत्सि यत् ॥३५॥
त्वमेव जगतो नाभिरराणामिव संश्रयः । कर्ताऽपहर्ता पाता च त्रैलोक्यं त्वं त्रयीमयः ॥ ३६ ॥
सेन्द्रै रुद्राग्निवसुभिरादित्यैर्मरुदश्विभिः । चिन्त्यसे त्वमचिन्त्यात्मन् समस्तैश्चैव योगिभिः ॥३७॥
जगत्यर्थं जगन्नाथ भारावतरणेच्छया । अवतीर्णोऽसि मर्त्येषु तवांशश्चाहमग्रजः ॥ ३८ ॥
मनुष्यलीलां भगवन् भजता भवता सुरः । विडम्बयन्तस्त्वल्लीलां सर्व एव सहासते ॥ ३९ ॥
अवतार्य भवान्पूर्वं गोकुले तु सुराङ्गनाः । क्रीडार्थमात्मनः पश्चादवतीर्णोऽसि शाश्वत ॥ ४० ॥
अत्रावतीर्णयोः कृष्ण गोपा एव हि बान्धवाः । गोप्यश्च सीदतः कस्मादेतान्बन्धूनुपेक्षसे ॥ ४१ ॥
दर्शितो मानुषो भावो दर्शितं बालचापलम् । तदयं दम्यतां कृष्ण दुष्टात्मा दशनायुधः ॥ ४२ ॥

यत्रेति ॥ यत्र न हरिः तेनापि मातुर्वासेन—जननीगृहेणापि रतिरस्ति चेद्विस्मयः । कृष्णरहिते मातृगृहेऽपि प्रीतिर्नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

उत्फुल्लेति ॥ कथं भविष्यथ—कथमपि भवितुं न शक्ष्यथेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्यर्थेति ॥ अत्यर्थम्—अत्यन्तम् ॥ ३१ ॥

भोगेनेति ॥ अस्मद्विलोकने सतीति शेषः ॥ ३२ ॥

इतीति ॥ त्रासविधुरान्—त्रासनिश्चेष्टान् ॥ ३३ ॥

नन्दं चेति ॥ आत्मसंज्ञया—अनन्यवेद्येन संकेतेन ॥ ३४ ॥

किमिदमिति ॥ किं त्वमात्मानमनन्तम्—ईश्वरं यन्न वेत्सि, तेन सर्पदष्टत्वमूर्च्छादिरयं मानुषो भावः अत्यन्तं व्यज्यते, किमिदमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥

त्वमेवेति ॥ अराणां नाभिरिव त्वमस्य जगतः संश्रयः ॥ ३६,३७ ॥

जगत्यर्थमिति ॥ तवांशः—तव विभूतिः ॥ ३८ ॥

मनुष्येत्यादि ॥ मनुष्यदेहग्रहणात्मिकां लीलां भजता त्वया हेतुभूतेन सुराश्च गोपेषु जातास्त्वल्लीलां विडंबयन्तः—अनुकुर्वन्त आसते ॥ ३९–४२ ॥

श्रीपराशरः—

इति संस्मारितः कृष्णः स्मितभिन्नोष्ठसंपुटः । आस्फोट्य मोचयामास स्वदेहं भोगिबंधनात् ॥४३॥

आनम्य चापि हस्ताभ्यामुभाभ्यां मध्यमं शिरः । आरुह्याभुग्नशिरसः प्रणनर्तोरुविक्रमः ॥ ४४ ॥

प्राणाः फणेऽभवंश्चास्य कृष्णस्यांघ्रिनिकुट्टनैः । यत्रोन्नतिं च कुरुते ननामास्य ततश्शिरः ॥ ४५ ॥

मूर्च्छामुपाययौ भ्रान्त्या नागः कृष्णस्य रेचकैः । दण्डपातनिपातेन ववाम रुधिरं बहु ॥ ४६ ॥

तं विभुग्नशिरोग्रीवमास्येभ्यस्स्रुतशोणितम् । विलोक्य करुणं जग्मुस्तत्पत्न्यो मधुसूदनम् ॥ ४७ ॥

नागपत्न्यः—

ज्ञातोऽसि देवदेवेश सर्वज्ञस्त्वमनुत्तमः । परं ज्योतिरचिन्त्यं यत्तदंशः परमेश्वरः ॥ ४८ ॥

न समर्थाः सुरास्स्तोतुं यमनन्यभवं विभुम् । स्वरूपवर्णनं तस्य कथं योषित्करिष्यति ॥ ४९ ॥

यस्याखिलमहीव्योमजलाग्निपवनात्मकम् । ब्रह्माण्डमल्पकाल्पांशः स्तोष्यामस्तं कथं वयम् ॥५०॥

यमतो न विदुर्नित्यं यत्स्वरूपं हि योगिनः । परमार्थमणोरल्पं स्थूलात्स्थूलं नताः स्म तम् ॥५१॥

न यस्य जन्मने धाता यस्य चान्ताय नान्तकः ।
स्थितिकर्ता न चान्योऽस्ति यस्य तस्मै नमस्सदा ॥ ५२ ॥

कोपः स्वल्पोऽपि ते नास्ति स्थितिपालनमेव ते । कारणं कालियस्यास्य दमने श्रूयतां वचः ॥ ५३ ॥

स्त्रियोऽनुकम्प्यास्साधूनां मूढा दीनाश्च जन्तवः । यतस्ततोऽस्य दीनस्य क्षम्यतां क्षमतां वर ॥५४॥

समस्तजगदाधारो भवानल्पबलः फणी । त्वत्पादपीडितो जह्यान्मुहूर्तार्धेन जीवितम् ॥ ५५ ॥

क्व पन्नगोऽल्पवीर्योऽयं क्व भवान्भुवनाश्रयः । प्रीतिद्वेषौ समोत्कृष्टगोचरौ भवतोऽव्यय ॥ ५६ ॥

ततः कुरु जगत्स्वामिन्प्रसादमवसीदतः । प्राणांस्त्यजति नागोऽयं भर्तृभिक्षा प्रदीयताम् ॥ ५७ ॥

भुवनेश जगन्नाथ महापुरुष पूर्वज । प्राणांस्त्यजति नागोऽयं भर्तृभिक्षां प्रयच्छ नः ॥ ५८ ॥

वेदान्तवेद्य देवेश दुष्टदैत्यनिबर्हण । प्राणांस्त्यजति नागोऽयं भर्तृभिक्षा प्रदीयताम् ॥ ५९ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्ते ताभिराश्वस्य क्लान्तदेहोऽपि पन्नगः । प्रसीद देवदेवेति प्राह वाक्यं शनैः शनैः ॥ ६० ॥

इतीति ॥ स्मितभिन्नेति । मायोद्घाटनात् स्मितोदयः ॥ ४३–४४ ॥

प्राणा इति ॥ निकुट्टनैः—प्रहारैः ॥ ४५ ॥

मूर्च्छामिति ॥ भ्रान्तिरेचकदण्डपाताः नृत्तोक्ताः पादन्यासविशेषाः । यथाह भरतः—* अन्तर्भ्रमरिका ज्ञेया भ्रमरी बाह्यपूर्विका । अलग्नभ्रमरी च स्यादुचितभ्रमरी तथा ॥ चित्रभ्रमरिका चैव चक्रभ्रमरिका तथा । तिर्यग्भ्रमरिका चेति भ्रमास्सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥ पार्श्वात्पार्श्वं तु गमनं स्खलितैश्चलितैः पदैः । विविधैश्चैव पादैश्च पादरेचक उच्यते ॥ पार्ष्णी यस्य स्थितौ भूमावूर्ध्वमग्रतलं तथा । अङ्गुल्यश्चाञ्चितास्सर्वास्सपादस्त्वञ्चितस्स्मृतः ॥ पृष्ठतो ह्यञ्चितं कृत्वा पादमग्रतलेन तु । द्रुतं निपातयेद्भूमौ चादिनूपुरपादिका ॥ चरणं नूपुरं कृत्वा पुरतः संप्रसारयेत् । क्षिप्रमाविद्धकरणं दण्डपाता तु सा स्मृता ॥ इति ॥ ४६–५२ ॥

कोप इति ॥ स्थितिपालनं—लोकमर्यादास्थापनम् । श्रूयतामथ—अथ अस्मद्वचनं श्रूयताम् ॥५३-५५॥

क्वेति ॥ समोत्कृष्टयोः प्रीतिर्द्वेषो वा कार्यः । न त्वीदृशे निकृष्ट इति भावः ॥ ५६–६० ॥

कालियः—

तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाथ स्वाभाविकं परम् । निरस्तातिशयं यस्य तस्य स्तोष्यामि किन्न्वहम् ॥ ६१ ॥
त्वं परस्त्वं परस्याद्यः परं त्वत्तः परात्मकम् । परस्मात्परमो यस्त्वं तस्य स्तोष्यामि किन्न्वहम् ॥६२॥
यस्माद्ब्रह्मा च रुद्रश्च चन्द्रेन्द्रमरुदश्विनः । वसवश्च सहादित्यैस्तस्य स्तोष्यामि किन्न्वहम् ॥ ६३ ॥
एकावयवसूक्ष्मांशो यस्यैतदखिलं जगत् । कल्पनावयवस्यांशस्तस्य स्तोष्यामि किन्न्वहम् ॥ ६४ ॥
सदसद्रूपिणो यस्य ब्रह्माद्यास्त्रिदशेश्वराः । परमार्थं न जानन्ति तस्य स्तोष्यामि किन्न्वहम् ॥ ६५ ॥
ब्रह्माद्यैरर्च्यते यस्तु गन्धपुष्पानुलेपनैः । नन्दनादिसमुद्भूतैस्सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥ ६६ ॥
यस्यावताररूपाणि देवराजस्सदाऽर्चति । न वेत्ति परमं रूपं सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥ ६७ ॥
विषयेभ्यस्समावृत्य सर्वाक्षाणि च योगिनः । यमर्चयन्ति ध्यानेन सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥६८॥
हृदि संकल्प्य यद्रूपं ध्यानेनार्चन्ति योगिनः । भावपुष्पादिना नाथः सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥६९॥
सोऽहं ते देवदेवेश नार्चनादौ स्तुतौ न च । सामर्थ्यवान् कृपामात्रमनोवृत्तिः प्रसीद मे ॥ ७० ॥
सर्पजातिरियं क्रूरा यस्यां जातोऽस्मि केशव । तत्स्वभावोऽयमत्रास्ति नापराधो ममाच्युत ॥७१॥
सृज्यते भवता सर्वं तथा संह्रियते जगत् । जातिरूपस्वभावाश्च सृज्यन्ते सृजता त्वया ॥ ७२ ॥
यथाऽहं भवता सृष्टो जात्या रूपेण चेश्वर । स्वभावेन च साधुत्वं तथेदं चेष्टितं मया ॥ ७३ ॥
यद्यन्यथा प्रवर्तेयं देवदेव ततो मयि । न्याय्यो दण्डनिपातो वै तवैव वचनं यथा ॥ ७४ ॥

तवेत्यादि ॥ किन्नु स्तोष्यामीति भावः । अष्टौ गुणा यस्य तदष्टगुणमैश्वर्यम् । ते चाणिमादयः । स्वाभाविकत्वादिविशेषणैस्सनकादिव्यावृत्तिः ॥ ६१ ॥

त्वं पर इत्यादि ॥ प्रकृतेः परः पुमांस्त्वम् । परस्याद्यः परः मुक्तः स त्वम् । परं त्वत्तः परात्मकम्—इन्द्रियादेरुत्कृष्टं प्रधानमपि त्वत्तो भवति । परस्मात्परमो यस्त्वम्—उक्ताद्बद्धमुक्तप्रधानरूपात्परस्मात् परमो यः सः त्वम्; तस्य तव किं स्तोष्यामीति । परं त्वत्तः परात्मकेति पाठे, हे परात्मक—उत्कृष्टस्वरूप । त्वत्तः परं प्रधानं प्रवर्तते । परस्याद्यः मुक्तः स त्वमिति शेषः । त्वं परस्त्वं परस्याद्यः परं त्वत्तः परात्मकम् इति च पाठः ॥ ६२, ६३ ॥

एकावयवेति ॥ कल्पनावयवात्मा—संकल्पसिद्धावयवात्मा । इच्छागृहीताभिमतोरुदेह इति यावत् ॥ ६४ ॥ सदसद्रूपिण इति ॥ सदसद्रूपिणः—मूर्तामूर्तरूपवतः ॥ ६५–६८ ॥

हृदीत्यादि ॥ यद्रूपं ध्यानेन संकल्प्य । भावमयानि पुष्पाणि—अहिंसादीनि, * अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशिष्यते ॥ शमः पुष्पं दमः पुष्पं ध्यानपुष्पं च सप्तमम् । सत्यं चैवाष्टमं पुष्पमेभिस्तुष्यति केशवः ॥ इति वचनात् ॥ ६९–७४ ॥

तथाऽप्ययं जगत्स्वामिन्दण्डं पातितवान्मयि। स सोढव्यो मया दण्डस्त्वत्तो मामेत्ययं वरः ॥७५॥
हतवीर्यो हतविषो दमितोऽहं त्वयाऽच्युत। जीवितं दीयतामेकमाज्ञापय करोमि किम् ॥ ७६ ॥

श्रीभगवानुवाच :—

नात्र स्थेयं त्वया सर्प कदाचिद्यमुनाजले। सपुत्रपरिवारस्त्वं समुद्रसलिलं व्रज ॥ ७७ ॥
मत्पदानि च ते सर्प दृष्ट्वा मूर्धनि सागरे। गरुडः पन्नगरिपुस्त्वयि न प्रहरिष्यति ॥ ७८ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा सर्पराजं तं मुमोच भगवान्हरिः। प्रणम्य सोऽपि कृष्णाय जगाम पयसां निधिम् ॥ ७९ ॥
पश्यतां सर्वभूतानां सभृत्यसुतबान्धवः। समस्तभार्यासहितः परित्यज्य स्वकं ह्रदम् ॥ ८० ॥
गते सर्पे परिष्वज्य मृतं पुनरिवागतम्। गोपा मूर्धनि हार्देन सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥ ८१ ॥
कृष्णमक्लिष्टकर्माणमन्ये विस्मितचेतसः। तुष्टुवुर्मुदिता गोपा दृष्ट्वा शिवजलां नदीम् ॥ ८२ ॥
गीयमानः स गोपीभिश्चरितैस्साधुचेष्टितैः। संस्तूयमानो गोपैश्च कृष्णो व्रजमुपागमत् ॥ ८३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

गाः पालयन्तौ च पुनः सहितौ बलकेशवौ। भ्रममाणौ वने तस्मिन् रम्यं तालवनं गतौ ॥ १ ॥
तत्तु तालवनं दिव्यं धेनुको नाम दानवः। मृगमांसकृताहारः सदाऽध्यास्ते खराकृतिः ॥ २ ॥
तत्तु तालवनं पक्वफलसंपत्समन्वितम्। दृष्ट्वा स्पृहान्विता गोपाः फलादानेऽब्रुवन्वचः ॥ ३ ॥

गोपाः—हे राम हे कृष्ण सदा धेनुकेनैष रक्ष्यते। भूप्रदेशो यतस्तस्मात्पक्वानीमानि सन्ति वै ॥ ४ ॥
फलानि पश्य तालानां गन्धामोदितदिंशि वै। वयमेतान्यभीप्सामः पात्यन्तां यदि रोचते ॥ ५ ॥

श्रीपराशरः—इति गोपकुमाराणां श्रुत्वा संकर्षणो वचः। एतत्कर्तव्यमित्युक्त्वा पातयामास तानि वै।
कृष्णश्च पातयामास भुवि तानि फलानि वै ॥ ६ ॥
फलानां पततां शब्दमाकर्ण्य सुदुरासदः। आजगाम स दुष्टात्मा कोपाद्दैतेयगर्दभः ॥ ७ ॥
पद्भ्यामुभाभ्यां स तदा पश्चिमाभ्यां बलं बली। जघानोरसि ताभ्यां च स च तेनाभ्यगृह्यत ॥८॥

तथेति ॥ स सोढव्य इति। अयं दण्डरूपो वरस्त्वत्तो मामेति, मया सोढव्यः। स श्लाघ्योऽयं वरो दण्डस्त्वत्तो मे नान्यतो वरः, इति च पाठः ॥ ७५–८० ॥ गत इति ॥ गोपाः—नन्दाद्या वृद्धाः ॥ ८१ ॥

कृष्णमिति ॥ अन्ये—श्रीदामादिसवयसः ॥ ८२ ॥ गीयमान इति ॥ चरितैः हेतुभिः ॥ ८३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंऽशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

॥ १–७ ॥ पद्भ्यामिति ॥ ताभ्यां—तयोरित्यर्थः ॥ ८ ॥

गृहीत्वा भ्रामयामास सोऽम्बरे गतजीवितम् । तस्मिन्नेव स चिक्षेप वेगेन तृणराजनि ॥ ९ ॥
ततः फलान्यनेकानि तालाग्रान्निपतन्खरः । पृथिव्यां पातयामास महावातो घनानिव ॥ १० ॥
अन्यानथ सजातीयानागतान्दैत्यगर्दभान् । कृष्णश्चिक्षेप तालाग्रे बलभद्रश्च लीलया ॥ ११ ॥
क्षणेनालंकृता पृथ्वी पक्वैस्तालफलैस्तदा । दैत्यगर्दभदेहैश्च मैत्रेय शुशुभेऽधिकम् ॥ १२ ॥
ततो गावो निराबाधास्तस्मिंस्तालवने द्विज । नवशष्पं सुखं चेरुर्यन्न भुक्तमभूत्पुरा ॥ १३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीपराशर :—

तस्मिन्रासभदैतेये सानुगे विनिपातिते । सौम्यं तद्गोपगोपीनां रम्यं तालवनं बभौ ॥ १ ॥
ततस्तौ जातहर्षौ तु वसुदेवसुतावुभौ । हत्वा धेनुकदैतेयं भाण्डीरं वटमागतौ ॥ २ ॥
क्ष्वेलमानौ प्रगायन्तौ विचिन्वन्तौ च पादपान् । चारयन्तौ च गा दूरे व्याहरन्तौ च नामभिः ॥३॥
निर्योगपाशस्कन्धौ तौ वनमालाविभूषितौ । शुशुभाते महात्मानौ बालशृङ्गाविवर्षभौ ॥ ४ ॥
सुवर्णाञ्जनचूर्णाभ्यां तौ तदा रूषिताम्बरौ । महेन्द्रायुधसंयुक्तौ श्वेतकृष्णाविवाम्बुदौ ॥ ५ ॥
चेरतुर्लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिरितरेतरम् । समस्तलोकनाथानां नाथभूतौ भुवं गतौ ॥ ६ ॥
मनुष्यधर्माभिरतौ मानयन्तौ मनुष्यताम् । तज्जातिगुणयुक्ताभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वनम् ॥ ७ ॥
ततस्त्वान्दोलिकाभिश्च नियुद्धैश्च महाबलौ । व्यायामं चक्रतुस्तत्र क्षेपणीयैस्तथाऽश्मभिः ॥ ८ ॥
तल्लिप्सुरसुरस्तत्र ह्युभयो रममाणयोः । आजगाम प्रलंबाख्यो गोपवेषतिरोहितः ॥ ९ ॥
सोऽवगाहत निश्शङ्कस्तेषां मध्यममानुषः । मानुषं वपुरास्थाय प्रलंबो दानवोत्तमः ॥ १० ॥

गृहीत्वेति ॥ तं गृहीत्वा तृणराजनि—ताले ॥ ९–१२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

॥ १,२ ॥ क्ष्वेलमानाविति ॥ क्ष्वेलन्तौ—सिंहवन्नादं कुर्वन्तौ । विचिन्वन्तौ—वासयोग्यान् देशानन्विष्छन्तौ ॥ ३ ॥ निर्योगपाश इति ॥ निर्योगपाशः—नियमनरज्जुः ॥ ४ ॥

सुवर्णेति ॥ रूषिताम्बरौ—रञ्जितवस्त्रौ । महेन्द्रायुधसंकाशावित्यम्बुदविशेषणम् । महेंद्रायुधेन प्रकाशमानावित्यर्थः ॥ ५–७ ॥

तत इति ॥ आन्दोलिकाभिः—द्वयोर्गोपयोर्हस्तद्वयमयान्दोलिकाभिः । नियुद्धैः—बाहुयुद्धैः । व्यायामं—श्रमम् ॥ ८ ॥ तल्लिप्सुरिति ॥ तल्लिप्सुः—तौ जिघृक्षुः ॥ ९, १० ॥

तयोश्छिद्रान्तरप्रेप्सुरविषह्यममन्यत । कृष्णं ततो रौहिणेयं हन्तुं चक्रे मनोरथम् ॥ ११ ॥
हरिणाक्रीडनं नाम बालक्रीडनकं ततः । प्रकुर्वन्तो हि ते सर्वे द्वौद्वौ युगपदुत्थितौ ॥ १२ ॥
श्रीदाम्ना सह गोविन्दः प्रलंबेन तथा बलः । गोपालैरपरैश्चान्ये गोपालाः पुप्लुवुस्ततः ॥ १३ ॥
श्रीदामानं ततः कृष्णः प्रलंबं रोहिणीसुतः । जितवान्कृष्णपक्षीयैर्गोपैरन्ये पराजिताः ॥ १४ ॥
ते वाहयन्तस्त्वन्योन्यं भाण्डीरं वटमेत्य वै । पुनर्निववृतुस्सर्वे येये तत्र पराजिताः ॥ १५ ॥
संकर्षणं तु स्कन्धेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः । नभस्स्थलं जगामाशु सचन्द्र इव वारिदः ॥ १६ ॥
असहन्रौहिणेयस्य स भारं दानवोत्तमः । ववृधे सुमहाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७ ॥
संकर्षणस्तु तं दृष्ट्वा दग्धशैलोपमाकृतिम् । स्रग्दामलम्बाभरणं मकुटाटोपमस्तकम् ॥ १८ ॥
रौद्रं शकटचक्राक्षं पादन्यासचलत्क्षितिम् । अभीतमनसा तेन रक्षसा रोहिणीसुतः ।
ह्रियमाणस्ततः कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
कृष्ण कृष्ण ह्रियाम्येष पर्वतोदग्रमूर्तिना । केनापि पश्य दैत्येन गोपालच्छद्मरूपिणा ॥ २० ॥
यदत्र सांप्रतं कार्यं मया मधुनिषूदन । तत्कथ्यतां प्रयात्येष दुरात्माऽतित्वरान्वितः ॥ २१ ॥

श्रीपराशरः—तमाह रामं गोविन्दस्स्मितभिन्नोष्ठसंपुटः । महात्मा रौहिणेयस्य बलवीर्यप्रमाणवित् ॥२२॥

श्रीकृष्णः—किमयं मानुषो भावो व्यक्तमेवावलम्ब्यते । सर्वात्मन् सर्वगुह्यानां गुह्य गुह्यात्मना त्वया ॥
स्मराशेषजगद्बीज कारणं कारणाग्रज । आत्मानमेकं तद्वच्च जगत्येकार्णवे च यत् ॥ २४ ॥
किं न वेत्सि यथाहं च त्वं चैकं कारणं भुवः । भारावतारणार्थाय मर्त्यलोकमुपागतौ ॥ २५ ॥

नभश्शिरस्तेऽम्बुवहाश्च केशाः पादौ क्षितिर्वक्त्रमनन्तवह्निः ।
सोमो मनस्ते श्वसितं समीरणो दिशश्चतस्रोऽव्यय बाहवस्ते ॥ २६ ॥
सहस्रवक्त्रो भगवान्महात्मा सहस्रहस्ताङ्घ्रिशरीरभेदः ।
सहस्रपद्मोद्भवयोनिराद्यस्सहस्रशस्त्वां मुनयो गृणन्ति ॥ २७ ॥
दिव्यं हि रूपं तव वेत्ति नान्यो देवैरशेषैरवतारूपम् ।
तदर्च्यते वेत्सि न किं यदन्ते त्वय्येव विश्वं लयमभ्युपैति ॥ २८ ॥
त्वया धृतेयं धरणी बिभर्ति चराचरं विश्वमनन्तमूर्ते ।
कृतादिभेदैरज कालरूपो निमेषपूर्वो जगदेतदत्सि ॥ २९ ॥

तयोरिति ॥ छिद्रान्तरप्रेप्सुः—प्रमादावसरं प्रतीक्षमाणः ॥ ११ ॥

हरिणेति ॥ हरिणाक्रीडनम्—हरिणवदाक्रीडनम्, उत्प्लुतिः । द्वयोर्युगपदुत्प्लुतयोरलसः जितः, पटुर्जेता । तत्र जितो जेतारं वहन् भाण्डीरं गत्वा पुनरुत्प्लुतिस्थानं नयेदिति पणबन्धः ॥ १२ ॥

श्रीदाम्नेति ॥ तत्र प्रलंबः श्रीदामपक्षीयः ॥ १३–१९ ॥

कृष्णकृष्णेति ॥ ह्रियामि—ह्रिये । गोपालच्छद्मरूपिणा—कृत्रिमगोपालरूपिणा ॥ २० ॥

यदत्रेति ॥ अत्र—दानवे ॥ २१–२३ ॥

स्मरेत्यादि ॥ जगद्बीज—कारणानामप्यादिभूत । जगति–जगदवस्थायाम्, तद्वदेकार्णवे च–एकार्णवावस्थायां च यत्तदेकं कारणमात्मानं किं न वेत्सि ॥ २४–२९ ॥

अत्तं यथा बाडबवह्निनाऽम्बु हिमस्वरूपं परिगृह्य कास्तम् ।
हिमाचले भानुमतोंऽशुसङ्गाज्जलत्वमभ्येति पुनस्तदेव ॥ ३० ॥

एवं त्वया संहरणेऽत्तमेतज्जगत्समस्तं त्वदधीनकं पुनः ।
तवैव सर्गाय समुद्यतस्य जगत्त्वमभ्येत्यनुकल्पमीश ॥ ३१ ॥

भवानहं च विश्वात्मन्नेकमेव च कारणम् । जगतोऽस्य जगत्यर्थे भेदेनावां व्यवस्थितौ ॥ ३२ ॥

तत्स्मर्यताममेयात्मंस्त्वयाऽऽत्मा जहि दानवम् । मानुष्यमेवावलम्ब्य बन्धूनां क्रियतां हितम् ॥३३॥

श्रीपराशर :—

इति संस्मारितो विप्र कृष्णेन सुमहात्मना । विहस्य पीडयामास प्रलंबं बलवान्बलः ॥ ३४ ॥

मुष्टिना सोऽहनन्मूर्ध्नि कोपसंरक्तलोचनः । तेन चास्य प्रहारेण बहिर्याते विलोचने ॥ ३५ ॥

स निष्कासितमस्तिष्को मुखाच्छोणितमुद्वमन् । निपपात महीपृष्ठे दैत्यवर्यो ममार च ॥ ३६ ॥

प्रलंबं निहतं दृष्ट्वा बलेनाद्भुतकर्मणा । प्रहृष्टास्तुष्टुवुर्गोपास्साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ ३७ ॥

संस्तूयमानो गोपैस्तु रामो दैत्ये निपातिते । प्रलंबे सह कृष्णेन पुनर्गोकुलमाययौ ॥ ३८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अत्तमिति ॥ अत्तं—चर्वितम् । कास्तं—छर्दितम् । यद्वा, केन—वायुना, अस्तं—वडवाग्निगतत्वेनार्करश्मिनाडीमयेन क्षिप्तम् । अयमर्थः—सवायुना वडवाग्निना पीतं समुद्राम्बु घनीभूय हिमतां गतं तेन वायुनाडीमयार्करश्मिना सोमद्वारा हिमवति हिमाद्रौ क्षिप्तं ग्रीष्मे पुनरादित्यांशुसंयोगाद्विलीनं सत् यथा जलतां यातीति । अयमेवार्थः सरित्समुद्रेत्यादिना पूर्वमुक्तः ॥ ३० ॥

एवमित्यादि ॥ संहरणात्तम्—संहरणकाले अत्तम् । तवैव सर्गाय समुद्यतस्य—त्वय्येव सर्गाय समुद्यते सति ॥ ३१,३२ ॥

तदिति ॥ मानुष्यमेवेति । स्तुत्युद्बोधितदिव्यशक्तिरपि मानुष्यमवलम्ब्यैव-मनुष्यमूर्त्यैव दानवं जहि ॥ ३३ ॥ इतीति ॥ विहस्येति उद्बोधितस्वरूपानुसंधानचिह्नम् ॥ ३४,३५ ॥

स इति ॥ निष्कासितमस्तिष्कः—निर्गमितमस्तकस्नेहः ॥ ३६–३८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

पराशरः—

तयोर्विहरतोरेवं रामकेशवयोर्व्रजे । प्रावृड् व्यतीता विकसत्सरोजा चाभवच्छरत् ॥ १ ॥
अवापुस्तापमत्यर्थं शफर्यः पल्वलोदके । पुत्रक्षेत्रादिसक्तेन ममत्वेन यथा गृही ॥ २ ॥
मयूरा मौनमातस्थुः परित्यक्तमदा वने । असारतां परिज्ञाय संसारस्येव योगिनः ॥ ३ ॥
उत्सृज्य जलसर्वस्वं विमलास्सितमूर्तयः । तत्यजुश्चाम्बरं मेघा गृहं विज्ञानिनो यथा ॥ ४ ॥
शरत्सूर्यांशुतप्तानि ययुश्शोषं सरांसि च । बह्वालम्बममत्वेन हृदयानीव देहिनाम् ॥ ५ ॥
कुमुदैश्शरदम्भांसि योग्यतालक्षणं ययुः । अवबोधैर्मनांसीव समत्वममलात्मनाम् ॥ ६ ॥
तारकाविमले व्योम्नि रराजाखण्डमण्डनः । चन्द्रश्चरमदेहात्मा योगी साधुकुले यथा ॥ ७ ॥
शनकैश्शनकैस्तीरं तत्यजुश्च जलाशयाः । ममत्वं क्षेत्रपुत्रादिरूढमुच्चैर्यथा बुधाः ॥ ८ ॥
पूर्वं त्यक्तैस्सरोंभोभिर्हंसा योगं पुनर्ययुः । क्लेशैः कुयोगिनो शेषैरन्तरायहता इव ॥ ९ ॥
निभृतोऽभवदत्यर्थं समुद्रस्तिमितोदकः । क्रमावाप्तमहायोगो निश्चलात्मा यथा यतिः ॥ १० ॥
सर्वत्रातिप्रसन्नानि सलिलानि तथाऽभवन् । ज्ञाते सर्वगते विष्णौ मनांसीव सुमेधसाम् ॥ ११ ॥
बभूव निर्मलं व्योम शरदा ध्वस्ततोयदम् । योगाग्निदग्धक्लेशौघं योगिनामिव मानसम् ॥ १२ ॥
सूर्यांशुजनितं तापं निन्ये तारापतिश्शमम् । अहंमानोद्भवं दुःखं विवेकस्सुमहानिव ॥ १३ ॥
नभसोऽब्दं भुवः पङ्कं कालुष्यं चाम्भसश्शरत् । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रत्याहार इवाहरत् ॥१४॥

अथ दशमोऽध्यायः

॥ १ ॥ अथ वर्ण्यमानशरद् दृष्टान्तव्याजेनात्मविद्यामाह——अवापुरित्यादिना ॥ अवापुरिति ॥ शफर्यः—द्मत्स्याः ॥ २ ॥

मयूरा इति ॥ मौनम्——अनुक्तिर्मुनिवृत्तिश्च ॥ ३ ॥

उत्सृज्येति ॥ जलसर्वस्वं——कृत्स्नं जलम्, अहंमानादिजडभावं च । मले—कार्ष्ण्यं, रागादि च ॥ तं—शुभ्रे शुद्धं च । विग्रहं—विरोधम् । * गृहं विज्ञानिनो यथा * इति च पाठः ॥ ४,५ ॥

कुमुदैरिति ॥ योग्यतालक्षणम्——योग्यतात्मकं संबन्धं ययुः । योग्यो हि निर्मलजलस्य सितकुमुदानां संबन्धः । अमलात्मनाम्—अमलमनसाम् ॥ ६ ॥

तारकेति ॥ तारकाविमले——तारकाभिर्विमले । अखण्डमण्डलः पौर्णमास्याम् । चरमदेहात्मा—चरमस्य आत्मा ॥ ७,८ ॥ पूर्वमिति ॥ अन्तरायाः —विघ्नाः ॥ ९ ॥

निभृत इति ॥ क्रमावाप्तमहायोगः——क्रमेण मन्त्रस्पर्शभावाभावाख्ययोगचतुष्कानन्तरं लब्धमहायोगः १० ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र——देशे शत्रुमित्रादिषु च ॥ ११–१४ ॥

प्राणायाम इवाम्भोभिस्सरसां कृतपूरकैः । अभ्यस्यतेऽनुदिवसं रेचकाकुंभकादिभिः ॥ १५ ॥
विमलाम्बरनक्षत्रे काले चाभ्यागते व्रजे । ददर्शेन्द्रमहारम्भायोद्यतांस्तान्व्रजौकसः ॥ १६ ॥
कृष्णस्तानुत्सुकान्दृष्ट्वा गोपानुत्सवलालसान् । कौतूहलादिदं वाक्यं प्राह वृद्धान्महामतिः ॥१७॥
कोऽयं शक्रमहो नाम येन वो हर्ष आगतः । प्राह तं नन्दगोपश्च पृच्छन्तमतिसादरम् ॥ १८ ॥
नन्दगोपः——मेघानां पयसां चेशो देवराजश्शतक्रतुः । तेन संचोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बुमयं रसम् ॥१९॥
तद्वृष्टिजनितं सस्यं वयमन्ये च देहिनः । वर्तयामोपयुञ्जानास्तर्पयामश्च देवताः ॥ २० ॥
क्षीरवत्य इमा गावो वत्सवत्यश्च निर्वृताः । तेन संवर्द्धितैस्सस्यैस्तुष्टाः पुष्टा भवन्ति वै ॥ २१ ॥
नासस्या नातृणा भूमिर्न बुभुक्षार्दितो जनः । दृश्यते यत्र दृश्यन्ते वृष्टिमन्तो बलाहकाः ॥ २२ ॥
भौममेतत्पयो दुग्धं गोभिः सूर्यस्य वारिदैः । पर्जन्यस्सर्वलोकस्योद्भवाय भुवि वर्षति ॥ २३ ॥
तस्मात्प्रावृषि राजानस्सर्वे शक्रं मुदा युताः । मखैस्सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवाः ॥ २४ ॥
श्रीपराशरः——नन्दगोपस्य वचनं श्रुत्वेत्थं शक्रपूजने । रोषाय त्रिदशेन्द्रस्य प्राह दामोदरस्तदा ॥ २५॥
न वयं कृषिकर्तारो वाणिज्याजीविनो न च । गावोऽस्मद्दैवतं तात वयं वनचरा यतः ॥ २६ ॥
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथा परा । विद्याचतुष्टयं चैतद्वार्तामात्रं शृणुष्व मे ॥ २७ ॥
कृषिर्वणिज्या तद्वच्च तृतीयं पशुपालनम् । विद्या ह्येका महाभाग वार्ता वृत्तित्रयाश्रया ॥ २८ ॥
कर्षकाणां कृषिर्वृत्तिः पण्यं विपणिजीविनाम् । अस्माकं गौः परा वृत्तिर्वार्ताभेदैरियं त्रिभिः ॥२९॥

प्राणायाम इत्यादि ॥ प्राणयामो हि कृतपूरकैर्योगिभिः आकुंभकरेचकप्रधानाभिर्वायुनयनक्रियाभिरभ्यस्यते, * पूरकः पूरणं वायोः कुंभकस्स्थापनं क्वचित् ॥ बहिर्निस्सरणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ॥ इति वचनात् । अयमर्थः सरसां योगिस्थानीयानां प्राणायामः सस्यार्थं कुल्यादिभिः पूर्वं कृतपूरकैः श्वासस्थानीयैरंभोभिः कारणैः पश्चात्स्थापनरेचकादिक्रियाभिरभ्यस्यते ॥ १५ ॥

विमलेति ॥ महः—उत्सवः ॥ १६ ॥

कृष्ण इति ॥ उत्सुकान्—उद्युक्तान् । उत्सवलालसान्—उत्सवकामान् ॥ १७–२२ ॥

भौममित्यादि ॥ पर्जन्यो हि भूगतं जलं सूर्यरश्मिभिरात्तं ततो मेघेषु दुग्धं तैर्जगद्भूत्यै वर्षति ॥२३॥

तस्मादिति ॥ प्रावृषि गतायामिति शेषः, शरदः प्रस्तुतत्वात् । यत्तु नभसि नभस्ये वा द्वादश्यामिन्द्रमहारंभ इति गर्गादिनोक्तं, तत्तु गोवर्धनोद्धारोत्तरकालविषयं कल्प्यम । एतद्धरिवंशे कृष्णं प्रतीन्द्रोक्तिः * ये चेमे वार्षिका मासाश्चत्वारो विहिता मम । एषां तेऽर्धं प्रदास्यामि शरत्कालं हि पश्चिमम् ॥ अद्यप्रभृति मासौ द्वौ ज्ञास्यन्ति मम मानवाः । वर्षार्धे च ध्वजे नित्यं ततः पूजामवाप्स्यसि ॥ इति । यत्तु हरिवंश एव * ततः प्रवर्तते पुण्या शरत्सुतोत्थिते त्वयि * इत्यादीन्द्रवाक्यं, तद्भगवत्प्रबोधानन्तरशरच्छेषप्रसङ्गार्थम् ॥२४–२८॥

कर्षकाणामिति ॥ अस्माकमित्यादि । गौरिति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । सा परावृत्तिरिति पाठे परा वृत्तिर्या—पाशुपाल्यवृत्तिः । त्रिभिर्भेदैरुपलक्षितेयं वार्ता ॥ २९ ॥

विद्यया यो यया युक्तस्तस्य सा दैवतं महत् । सैव पूज्याऽर्चनीया च सैव तस्योपकारिका ॥३०॥
यो यस्य फलमश्नन्वै पूजयत्यपरं नरः । इह च प्रेत्य चैवासौ न तदाप्नोति शोभनम् ॥ ३१ ॥

कृष्यान्ता प्रथिता सीमा सीमान्तं च पुनर्वनम् ।
वनान्ता गिरयस्सर्वे सा चास्माकं परा गतिः ॥ ३२ ॥

न द्वारबंधावरणा न गृहक्षेत्रिणस्तथा । सुखिनस्त्वखिले लोके यथा वै चक्रचारिणः ॥ ३३ ॥
श्रूयन्ते गिरयश्चैव वनेऽस्मिन्कामरूपिणः । तत्तद्रूपं समास्थाय रमन्ते स्वेषु सानुषु ॥ ३४ ॥
यदा चैते प्रबाध्यन्ते तेषां ये काननौकसः । तदा सिंहादिरूपैस्तान्घातयन्ति महीधराः ॥ ३५ ॥
गिरियज्ञस्त्वयं तस्माद्गोयज्ञश्च प्रवर्त्यताम् । किमस्माकं महेन्द्रेण गावश्शैलाश्च देवताः ॥ ३६ ॥
मन्त्रयज्ञपरा विप्रास्सीरयज्ञाश्च कर्षकाः । गिरिगोयज्ञशीलाश्च वयमद्रिवनाश्रयाः ॥ ३७ ॥
तस्माद्गोवर्धनश्शैलो भवद्भिर्विविधार्हणैः । अर्च्यतां पूज्यतां मेध्यान्पशून्हत्वा विधानतः ॥ ३८ ॥
सर्वघोषस्य संदोहो गृह्यतां मा विचार्यताम् । भोज्यन्तां तेन वै विप्रास्तथा ये चाभिवाञ्छकाः ॥३९॥
तत्रार्चिते कृते होमे भोजितेषु द्विजातिषु । शरत्पुष्पकृतापीडाः परिगच्छन्तु गोगणाः ॥ ४० ॥
एतन्मम मतं गोपास्संप्रीत्या क्रियते यदि । ततः कृता भवेत्प्रीतिर्गवामद्रेस्तथा मम ॥ ४१ ॥

पराशरः—इति तस्य वचः श्रुत्वा नन्दाद्यास्ते व्रजौकसः ।
प्रीत्युत्फुल्लमुखा गोपास्साधुसाध्वित्यथाब्रुवन् ॥ ४२ ॥

शोभनं ते मतं वत्स यदेतद्भवतोदितम् । तत्करिष्यामहे सर्वं गिरियज्ञः प्रवर्त्यताम् ॥ ४३ ॥
तथा च कृतवन्तस्ते गिरियज्ञं व्रजौकसः । दधिपायसमांसाद्यैर्ददुश्शैलबलिं ततः ॥ ४४ ॥

द्विजांश्च भोजयामासुश्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४५ ॥

गावश्शैलं ततश्चक्रुरर्चितास्ताः प्रदक्षिणम् । वृषभाश्चातिनर्दन्तस्सतोया जलदा इव ॥ ४६ ॥
गिरिमूर्धनि कृष्णोऽपि शैलोऽहमिति मूर्तिमान् । बुभुजेऽन्नं बहुतरं गोपवर्याहृतं द्विज ॥ ४७ ॥
स्वेनैव कृष्णो रूपेण गोपैस्सह गिरेश्शिरः । अधिरुह्यार्चयामास द्वितीयामात्मनस्तनुम् ॥ ४८ ॥

विद्ययेति ॥ पूज्या—मान्या ॥ ३०, ३१ ॥

कृष्यान्ता इति ॥ देशस्थितिरियम् । सेति गिरयः परामृश्यन्ते । गतिशब्दसमभिव्याहारात् स्त्रीत्वमे-व च । कृष्यन्ताः प्रथितास्सीमाः ते चास्माकं परा गतिरिति च पाठः ॥ ३२ ॥

न द्वारेति ॥ द्वारबंधैः—गृहैरावरणं येषां ते तथोक्ताः ग्रामस्थाः । यद्वा, आवरणगृहैकवासा-जः । गृहक्षेत्रिण इति गृहकेदारादिक्षेत्रसंचारनियताः कर्षकाः । अयमन्वयः—यथा गिरेर्बलेन तृणजलादि-देशेषु स्वैरं चक्रवता शकटेन चरन्तो वयं सुखिनः, न तथा द्वारबंधावरणाः—न तथा गृहक्षेत्रिण इति ॥—३६ ॥ मन्त्रयज्ञेति ॥ मन्त्रयज्ञपराः—मन्त्रप्रकाशितदेवतायज्ञपराः ॥ ३७, ३८ ॥

सर्वघोषस्येति ॥ संदोहः—सम्यग्दुग्धम् ॥ ३९–४८ ॥

अन्तर्धानं गते तस्मिन्गोपा लब्ध्वा ततो वरान् ।
कृत्वा गिरिमखं गोष्ठं निजमभ्याययुः पुनः ॥ ४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

मखे प्रतिहते शक्रो मैत्रेयातिरुषाऽन्वितः । संवर्तकं नाम गणं तोयदानामथाब्रवीत् ॥ १ ॥
भोभो मेघा निशम्यैतद्वचनं गदतो मम । आज्ञानन्तरमेवाशु क्रियतामविचारितम् ॥ २ ॥
नन्दगोपस्सुदुर्बुद्धिर्गोपैरन्यैस्सहायवान् । कृष्णाश्रयबलाध्मातो मखभङ्गमचीकरत् ॥ ३ ॥
आजीवो यः परस्तेषां गावस्तस्य च कारणम् । ता गावो वृष्टिपातेन पीड्यन्तां वचनान्मम ॥ ४ ॥
अहमप्यद्रिशृङ्गाभं तुङ्गमारुह्य वारणम् । साहाय्यं वः करिष्यामि वाय्वम्बूत्सर्गयोजितम् ॥ ५ ॥

श्रीपराशरः—

इत्याज्ञप्तास्ततस्तेन मुमुचुस्ते बलाहकाः । वातवर्षं महाभीममभावाय गवां द्विज ॥ ६ ॥
ततः क्षणेन पृथिवी ककुभोऽम्बरमेव च । एकं धारामहासारपूरणेनाभवन्मुने ॥ ७ ॥
विद्युल्लताकशाघातत्रस्तैरिव घनैर्घनम् । नादापूरितदिक्चक्रैर्धारासारमपात्यत ॥ ८ ॥
अन्धकारीकृते लोके वर्षद्भिरनिशं घनैः । अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक् च जगदाप्यमिवाभवत् ॥ ९ ॥
गावस्तु तेन पतता वर्षवातेन वेगिना । धूताः प्राणाञ्जहुस्सन्नत्रिकसक्थिशिरोधराः ॥ १० ॥

अन्तर्धानमिति ॥ ततः—गोवर्धनात् ॥ ४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ नन्दगोप इति ॥ आध्मातः—उपबृंहितः ॥ ३ ॥

आजीव इति ॥ आजीवः—जीवनोपायः, गोपत्वस्य च कारणं यास्ता गावः ॥ ४ ॥

अहमिति ॥ वाय्वम्बुनोरुत्सर्गेण संबद्धम् ॥ ५, ६ ॥

तत इत्यादि ॥ धाराणाम् वेगवद्वर्षपूरणेन धरण्यादिकमेकमभवत् ॥ ७ ॥

विद्युल्लतेति ॥ घनं—निरंतरम् । धारासारमपात्यत । आर्षत्वाल्लिङ्गव्यत्ययः ॥ ८ ॥

अंधकारीकृत इति ॥ आप्यम्—अम्मयम् ॥ ९ ॥

गावस्त्विति ॥ धूताः—कंपिताः । त्रिकं * पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् * इत्यमरः । सक्थि—ऊरुः ॥ १० ॥

क्रोडेन वत्सानाक्रम्य तस्थुरन्या महामुने । गावो विवत्साश्च कृता वारिपूरेण चापराः ॥ ११ ॥
वत्साश्च दीनवदना वातकम्पितकंधराः । त्राहित्राहीत्यल्पशब्दाः कृष्णमूचुरिवातुराः ॥ १२ ॥
ततस्तद्गोकुलं सर्वं गोगोपी(जन)गोपसंकुलम् । अतीवार्तं हरिर्दृष्ट्वा मैत्रेयाचिन्तयत्तदा ॥ १३ ॥
एतत्कृतं महेन्द्रेण मखभङ्गविरोधिना । तदेतदखिलं गोष्ठं त्रातव्यमधुना मया ॥ १४ ॥
इममद्रिमहं धैर्यादुत्पाट्योरुशिलाघनम् । धारयिष्यामि गोष्ठस्य पृथुच्छत्रमिवोपरि ॥ १५ ॥

पराशरः—

इति कृत्वा मतिं कृष्णो गोवर्धनमहीधरम् । उत्पाट्यैककरेणैव धारयामास लीलया ॥ १६ ॥
गोपांश्चाह हसञ्छौरिस्समुत्पाटितभूधरः । विशध्वमत्र त्वरिताः कृतं वर्षनिवारणम् ॥ १७ ॥
सुनिवातेषु देशेषु यथाजोषमिहास्यताम् । प्रविश्यतां न भेतव्यं गिरिपाताच्च निर्भयैः ॥ १८ ॥
इत्युक्तास्तेन ते गोपा विविशुर्गोधनैस्सह । शकटारोपितैर्भाण्डैर्गोप्यश्चासारपीडिताः ॥ १९ ॥
कृष्णोऽपि तं दधारैव शैलमत्यन्तनिश्चलम् । व्रजौकवासिभिर्हर्षविस्मिताक्षैर्निरीक्षितः ॥ २० ॥
गोपगोपीजनैर्हृष्टैः प्रीतिविस्तारितेक्षणैः । संस्तूयमानचरितः कृष्णश्शैलमधारयत् ॥ २१ ॥
सप्तरात्रं महामेघा ववर्षुर्नन्दगोकुले । इन्द्रेण चोदिता विप्र गोपानां नाशकारिणा ॥ २२ ॥
ततो धृते महाशैले परित्राते च गोकुले । मिथ्याप्रतिज्ञो बलभिद्वारयामास तान्घनान् ॥ २३ ॥
व्यभ्रे नभसि देवेन्द्रे वितथात्मवचस्यथ । निष्क्रम्य गोकुलं हृष्टं स्वस्थानं पुनरागमत् ॥ २४ ॥
मुमोच कृष्णोऽपि तदा गोवर्धनमहाचलम् । स्वस्थाने विस्मितमुखैर्दृष्टस्तैस्तु व्रजौकसैः ॥ २५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

क्रोडेनेति ॥ क्रोडः—कुक्षिः ॥ ११—१७ ॥

सुनिवातेष्विति ॥ निर्भयैः प्रविश्यतां गिरिपातान्न भेतव्यमित्यन्वयः ॥ १८, १९ ॥

कृष्ण इति ॥ व्रजौकेत्यदन्तत्वमार्षम् । व्रजैकवासिभिरिति वा पाठः ॥ २०—२२ ॥

तत इति ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः—व्यर्थप्रतिज्ञः ॥ २३, २४ ॥

मुमोचेति ॥ व्रजौकसैरित्यदन्तत्वमार्षम् ॥ २५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये पंचमांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

धृते गोवर्धने शैले परित्राते च गोकुले । रोचयामास कृष्णस्य दर्शनं पाकशासनः ॥ १ ॥
सोऽधिरुह्य महानागमैरावतममित्रजित् । गोवर्धनगिरौ कृष्णं ददर्श त्रिदशेश्वरः ॥ २ ॥
चारयन्तं महावीर्यं गास्तु गोपवपुर्धरम् । कृत्स्नस्य जगतो गोपं वृतं गोपकुमारकैः ॥ ३ ॥
गरुडं च ददर्शोच्चैरन्तर्द्धानगतं द्विज । कृतच्छायं हरेर्मूर्ध्नि पक्षाभ्यां पक्षिपुङ्गवम् ॥ ४ ॥
अवरुह्य स नागेन्द्रादेकान्ते मधुसूदनम् । शक्रस्सस्मितमाहेदं प्रीतिविस्तारितेक्षणः ॥ ५ ॥

इन्द्र उवाच—

कृष्णकृष्ण शृणुष्वेदं यदर्थं महमागतः । त्वत्समीपं महाबाहो नैतच्चिन्त्यं त्वयाऽन्यथा ॥ ६ ॥
भारावतारणार्थाय पृथिव्याः पृथिवीतले । अवतीर्णोऽखिलाधार त्वमेव परमेश्वर ॥ ७ ॥
मखभङ्गविरोधेन मया गोकुलनाशकाः । समादिष्टा महामेघास्तैश्चेदं कदनं कृतम् ॥ ८ ॥
त्रातास्ताश्च त्वया गावस्समुत्पाट्य महीधरम् । तेनाहं तोषितो वीर कर्मणाऽत्यद्भुतेन ते ॥ ९ ॥
साधितं कृष्ण देवानामहं मन्ये प्रयोजनम् । त्वयाऽयमद्रिप्रवरः करेणैकेन यद्धृतः ॥ १० ॥
गोभिश्च चोदितः कृष्ण त्वत्सकाशमिहागतः । त्वया त्राताभिरत्यर्थं युष्मत्सत्कारकारणात् ॥ ११ ॥
स त्वां कृष्णाभिषेक्ष्यामि गवां वाक्यप्रचोदितः । उपेन्द्रत्वे गवामिन्द्रो गोविन्दस्त्वं भविष्यसि ॥१२॥

श्रीपराशरः—

अथोपवाह्यादादाय घण्टामैरावताद्गजात् । अभिषेकं तया चक्रे पवित्रजलपूर्णया ॥ १३ ॥
क्रियमाणेऽभिषेके तु गावः कृष्णस्य तत्क्षणात् । प्रस्नवोद्भूतदुग्धार्द्रां सद्यश्चक्रुर्वसुन्धराम् ॥ १४ ॥
अभिषिच्य गवां वाक्यादुपेन्द्रं वै जनार्दनम् । प्रीत्या सप्रश्रयं वाक्यं पुनराह शचीपतिः ॥ १५ ॥
गवामेतत्कृतं वाक्यं तथाऽन्यदपि मे शृणु । यद्ब्रवीमि महाभाग भारावतरणेच्छया ॥ १६ ॥
ममांशः पुरुषव्याघ्र पृथिव्यां पृथिवीधर । अवतीर्णोऽर्जुनो नाम संरक्ष्यो भवता सदा ॥ १७ ॥
भारावतरणे साह्यं स ते वीरः करिष्यति । संरक्षणीयो भवता यथाऽऽत्मा मधुसूदन ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

जानामि भारते वंशे जातं पार्थं तवांशतः । तमहं पालयिष्यामि यावत्स्थास्यामि भूतले ॥ १९ ॥
यावन्महीतले शक्र स्थास्याम्यहमरिंदम । न तावदर्जुनं कश्चिद्देवेन्द्र युधि जेष्यति ॥ २० ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

॥ १—५ ॥ कृष्णकृष्णेति ॥ नैतदिति । एतत्—आगमनम् । अन्यथा—विरोधधिया ॥ ६, ७ ॥

मखभङ्गेति ॥ कदनं—संकुलवधः ॥ ८—१० ॥

गोभिश्चेति ॥ गोभिः गोलोकस्थाभिः । इह त्राताभिर्गोभिरेककुलत्वात् त्राताभिरित्युक्तम् ॥ ११ ॥

कंसो नाम महाबाहुर्दैत्योऽरिष्टस्तथाऽसुरः । केशी कुवलयापीडो नरकाद्यास्तथा परे ॥ २१ ॥
हतेषु तेषु देवेन्द्र भविष्यति महाहवः । तत्र विद्धि सहस्राक्ष भारावतरणं कृतम् ॥ २२ ॥
स त्वं गच्छ न संतापं पुत्रार्थे कर्तुमर्हसि । नार्जुनस्य रिपुः कश्चिन्ममाग्रे प्रभविष्यति ॥ २३ ॥
अर्जुनार्थे त्वहं सर्वान्युधिष्ठिरपुरोगमान् । निवृत्ते भारते युद्धे कुन्त्यै दास्याम्यविक्षतान् ॥ २४ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तः संपरिष्वज्य देवराजो जनार्दनम् । आरुह्यैरावतं नागं पुनरेव दिवं ययौ ॥ २५ ॥
कृष्णो हि सहितो गोभिर्गोपालैश्च पुनर्व्रजम् । आजगामाथ गोपीनां दृष्टिपूतेन वर्त्मना ॥ २६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

गते शक्रे तु गोपालाः कृष्णमक्लिष्टकारिणम् । ऊचुः प्रीत्या धृतं दृष्ट्वा तेन गोवर्धनाचलम् ॥ १ ॥
वयमस्मान्महाभाग भगवन्महतो भयात् । गावश्च भवता त्राता गिरिधारणकर्मणा ॥ २ ॥
बालक्रीडेयमतुला गोपालत्वं जुगुप्सितम् । दिव्यं च भवतः कर्म किमेतत्तात कथ्यताम् ॥ ३ ॥
कालीयो दमितस्तोये धेनुको विनिपातितः । धृतो गोवर्धनश्चायं शङ्कितानि मनांसि नः ॥ ४ ॥
सत्यं सत्यं हरेः पादौ शपामोऽमितविक्रम । यथावद्वीर्यमालोक्य न त्वां मन्यामहे नरम् ॥ ५ ॥
प्रीतिस्सस्त्रीकुमारस्य व्रजस्य त्वयि केशव । कर्म चेदमशक्यं यत्समस्तैस्त्रिदशैरपि ॥ ६ ॥
बालत्वं चातिवीर्यत्वं जन्म चास्मास्वशोभनम् । चिन्त्यमानममेयात्मञ्छङ्कां कृष्ण प्रयच्छति ॥७॥

स त्वामिति ॥ सोऽहं त्वामुपेन्द्रत्वे । उप—उपरि सत्यलोकोपरिभागस्थगोलोकेश्वरत्वे अभिषेक्ष्यामि । यथोक्तं हरिवंशे * ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेन्द्र इति लोके त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः ॥ इति । अतो गवामिन्द्रो गोविन्दो भविष्यसि ॥ १२—२६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ बालक्रीडेति ॥ बालक्रीडा—पूतनावधादि । कर्म—अद्रिधारणादि ॥ ३, ४ ॥

सत्यंसत्यमिति ॥ पादौ—पादाभ्याम् ॥ ५ ॥

प्रीतिरिति ॥ एकस्मिन् सर्वेषां प्रीतिश्चामानुषत्वशङ्काहेतुः ॥ ६ ॥

बालत्वमिति ॥ अतिवीर्यत्वमिति बालत्वविशेषणम् । अशोभनमिति जन्मविशेषणम् ॥ ७ ॥

देवो वा दानवो वा त्वं यक्षो गन्धर्व एव वा । किमस्माकं विचारेण बान्धवोऽसि नमोस्तु ते ॥

श्रीपराशरः—

क्षणं भूत्वा त्वसौ तूष्णीं किंचित्प्रणयकोपवान् । इत्येवमुक्तस्तैर्गोपैः कृष्णोऽप्याह महामतिः॥९॥

श्रीभगवानुवाच :—

मत्संबन्धेन वो गोपा यदि लज्जा न जायते । श्लाघ्यो वाऽहं ततः किं वो विचारेण प्रयोजनम् ॥
यदि वोऽस्ति मयि प्रीतिः श्लाघ्योऽहं भवतां यदि । तदात्मबन्धुसदृशी बुद्धिर्वः क्रियतां मयि ॥
नाहं देवो न गन्धर्वो न यक्षो न च दानवः । अहं वो बान्धवो जातो नैतच्चिन्त्यमितोऽन्यथा ॥

श्रीपराशरः—

इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं बद्धमौनास्ततो वनम् । ययुर्गोपा महाभाग तस्मिन्प्रणयकोपिनि ॥ १३ ॥
कृष्णस्तु विमलं व्योम शरच्चन्द्रस्य चन्द्रिकाम् । तदा कुमुदिनीं फुल्लामामोदितदिगन्तराम्॥१४॥
वनराजिं तथा कूजद्भृंगमालामनोहराम् । विलोक्य सह गोपीभिर्मनश्चक्रे रतिं प्रति ॥ १५ ॥
विना रामेण मधुरमतीव वनिताप्रियम् । जगौ कलपदं शौरिस्तारमन्द्रकृतक्रमम् ॥ १६ ॥
रम्यं गीतध्वनिं श्रुत्वा संत्यज्यावसथांस्तदा । आजग्मुस्त्वरिता गोप्यो यत्रास्ते मधुसूदनः ॥१७॥
शनैश्शनैर्जगौ गोपी काचित्तस्य लयानुगम् । दत्तावधाना काचिच्च तमेव मनसाऽस्मरत् ॥ १८ ॥
काचित्कृष्णेति कृष्णेति प्रोक्त्वा लज्जामुपाययौ । ययौ च काचित्प्रेमान्धा तत्पार्श्वमविलंबितम् ॥
काचिच्चावसथस्यान्ते स्थित्वा दृष्ट्वा बहिर्गुरुम् । तन्मयत्वेन गोविन्दं दध्यौ मीलितलोचना ॥
तच्चित्तविमलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा । तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ॥ २१ ॥

देवो वेति ॥ सर्वथा देवादिष्वन्यतम एवास्माकं बान्धवोऽसि, न गोपालमात्रम् । किं विचारेण? नात्र संशयः ॥ ८–११ ॥

नाहमिति ॥ अहं वो बान्धवः—केवल गोपः ॥ १२–१५ ॥

विनेति ॥ कलपदम्—अव्यक्तमधुराक्षरं गेयम् । तारमन्द्रकृतक्रमम् । तारमन्द्रौ उच्चोपांशुध्वनिधर्मौ । नानामात्रकृतक्रममिति पाठे द्रुतमध्यविलंबिताख्यत्रिमात्रलयकृतस्वरक्रमम् । नानातन्त्रीकृतक्रममिति पाठे वीणाङ्गध्वनिवन्नियतनिबद्धस्वरक्रमम् ॥ १६, १७ ॥

शनैश्शनैरिति ॥ तस्य लयानुगं—द्रुतमध्यविलंबिताख्यत्रिलयात्मकतालविश्रान्तिकालानुगुणम् । * तालान्तरालवर्ती यः कालोऽसौ लयनालयः * इति वचनात् । दत्तावधाना—कृतावधाना ॥ १८, १९ ॥

काचिदिति ॥ काचिदावसथस्येत्यनेन गोप्याः कामद्वारा भगवति लय उच्यते । तन्मयत्वेन—आत्मनस्तत्तादात्म्येन ॥ २० ॥

तच्चिन्तेति ॥ तच्चित्तेन—तद्गतेन चित्तेन जातविमलाह्लादेन क्षीणपुण्यचया । वैमल्यं दुःखासंभेदः । अनेन पूर्वसंचितप्रारब्धनिश्शेषकर्मक्षयो भोगादुक्तः ॥ २१ ॥

तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् । निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥ २२ ॥
ोपरिवृतो रात्रिं शरच्चन्द्रमनोरमाम् । मानयामास गोविन्दो रासारम्भरसोत्सुकः ॥ २३ ॥
्यश्च बृन्दशः कृष्णचेष्टास्वायत्तमूर्तयः । अन्यदेशं गते कृष्णे चेरुर्वृन्दावनान्तरम् ॥ २४ ॥
कृष्णे निबद्धहृदया इदमूचुः परस्परम् ॥ २५ ॥
णोऽहमेष ललितं व्रजाम्यालोक्यतां गतिः । अन्या ब्रवीति कृष्णस्य मम गीतिर्निशम्यताम् ॥२६॥
! कालिय तिष्ठात्र कृष्णोऽहमिति चापरा । बाहुमास्फोट्य कृष्णस्य लीलया सर्वमाददे ॥ २७ ॥
न्या ब्रवीति भो गोपा निश्शङ्कैः स्थीयतामिति । अलं वृष्टिभयेनात्र धृतो गोवर्धनो मया ॥२८॥
नुकोऽयं मयाऽऽक्षिप्तो विचरन्तु यथेच्छया । गावो ब्रवीति चैवान्या कृष्णलीलानुसारिणी ॥२९॥
ं नानाप्रकारासु कृष्णचेष्टासु तास्तदा । गोप्यो व्यग्राः समं चेरू रम्यं बृन्दावनान्तरम् ॥ ३० ॥
लोक्यैका भुवं प्राह गोपी गोपवराङ्गना । पुलकाञ्चितसर्वाङ्गी विकासिनयनोत्पला ॥ ३१ ॥
्वजवज्राङ्कुशाब्जाङ्करेखावन्त्यालि पश्यत । पदान्येतानि कृष्णस्य लीलाललितगामिनः ॥ ३२ ॥
ाऽपि तेन समायाता कृतपुण्या मदालसा । पदानि तस्याश्चैतानि घनान्यल्पतनूनि च ॥ ३३ ॥
ुष्पापचयमत्रोच्चैश्चक्रे दामोदरो ध्रुवम् । येनाग्राक्रान्तमात्राणि पदान्यत्र महात्मनः ॥ ३४ ॥
पविश्य(सा) वै तेन काचित्पुष्पैरलंकृता । अन्यजन्मनि सर्वात्मा विष्णुरभ्यर्चि(तो यया)तस्तया ॥

चिंतयन्तीति ॥ परब्रह्मस्वरूपिणि—स्वरूपि परब्रह्मणि । परब्रह्मस्वरूपिणमिति पाठे परब्रह्मभूतमिति । छ्वासतया—प्रियानुभवरूपध्यानादन्तर्मग्ने मनसि तदविनाभूतप्राणादेरप्यन्तर्गतत्वान्निरुच्छ्वासत्वम् । दशम्यावस्थायाम् प्रियमिति कामशास्त्रे वल्लभसायुज्यमुक्तम् । द्वेषाच्चैद्यादेरिव कामाद्गोपीनां सायुज्यमुपपन्नम् ॥ २२ ॥

गोपीपरिवृत इति ॥ रासारंभेति । रासो नाम अन्योन्यव्यतिषक्तहस्तं गायतां स्त्रीपुंसां मण्डलीभूय ानृत्तं रासः । उक्तं च—* अनेकनर्तकीयोज्यं चित्रताललयान्वितम् । आचतुष्षष्टियुगलाद्रासकं मसृणोद्धतम् ॥ ॥ २३ ॥

गोप्यश्चेति । अन्यदेशं गत इति विप्रलंभशृंगारोक्तिः संभोगपोषार्था । कृष्णचेष्टास्वायत्तमूर्तयः इति ोक्तिः । यदाह भरतः—* प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः * इति ॥ २४, २५ ॥

कृष्णोऽहमिति ॥ ललितं व्रजामीति । * सुकुमारोऽङ्गविन्यासो मसृणो ललितं भवेत् * इति ॥२६-२९॥

एवमिति ॥ व्यग्राः—उत्सुकाः ॥ ३०, ३१ ॥

ध्वजवज्रेति ॥ ध्वजवज्राङ्कुशाब्जरूपरेखावन्ति । आलि—हे सख्यः । आर्षो वचनव्यत्ययः ॥ ३२ ॥

कापीति ॥ घनानि—मदमंथरत्वादल्पान्तराणि, अल्पतनूनि—स्त्रीत्वात् ह्रस्वान्यपृथूनि च ॥ ३३ ॥

पुष्पापचयमिति ॥ अग्राक्रान्तमात्राणि—प्रपदमात्राक्रान्तानि ॥ ३४ ॥

अत्रेति ॥ मृदितस्थलनिपतितपुष्पादिलिङ्गदर्शनेन अनुमानम् ॥ ३५ ॥

पुष्पबन्धनसंमानकृतमानामपास्य ताम् । नन्दगोपसुतो यातो मार्गेणानेन पश्यत ॥ ३६ ॥
अनुयातैनमत्रान्या नितंबभरमंथरा । या गन्तव्ये द्रुतं याति निम्नपादाग्रसंस्थितिः ॥ ३७ ॥
हस्तन्यस्ताग्रहस्तेयं तेन याति तथा सखी । अनायत्तपदन्यासा लक्ष्यते पदपद्धतिः ॥ ३८ ॥
हस्तसंस्पर्शमात्रेण धूर्तेनैषा विमानिता । नैराश्यान्मन्दगामिन्या निवृत्तं लक्ष्यते पदम् ॥ ३९ ॥
नूनमुक्ता त्वरामीति पुनरेष्यामि तेऽन्तिकम् । तेन कृष्णेन येनैषा त्वरिता पदपद्धतिः ॥ ४० ॥
प्रविष्टो गहनं कृष्णः पदमत्र न लक्ष्यते । निवर्तध्वं शशाङ्कस्य नैतद्दीधितिगोचरे ॥ ४१ ॥
निवृत्तास्तास्तदा गोप्यो निराशाः कृष्णदर्शने । यमुनातीरमागम्य जगुस्तच्चरितं तथा ॥ ४२ ॥
ततो ददृशुरायान्तं विकासिमुखपङ्कजम् । गोप्यस्त्रैलोक्यगोप्तारं कृष्णमक्लिष्टचेष्टितम् ॥ ४३ ॥
काचिदालोक्य गोविन्दमायान्तमतिहर्षिता । कृष्णकृष्णेति कृष्णेति प्राह नान्यदुदीरयत् ॥ ४४ ॥
काचिद्भ्रूभङ्गुरं कृत्वा ललाटफलकं हरिम् । विलोक्य नेत्रभृङ्गाभ्यां पपौ तन्मुखपङ्कजम् ॥ ४५ ॥
काचिदालोक्य गोविन्दं निमीलितविलोचना । तस्यैव रूपं ध्यायन्ती योगारूढेव सा बभौ ॥ ४६ ॥
ततः कांचित्प्रियालापैः कांचिद्भ्रूभङ्गवीक्षितैः । निन्येऽनुनयमन्यां च करस्पर्शेन माधवः ॥ ४७ ॥
ताभिः प्रसन्नचित्ताभिर्गोपीभिस्सह सादरम् । ररास रासगोष्ठीभिरुदारचरितो हरिः ॥ ४८ ॥
रासमण्डलबन्धोऽपि कृष्णपार्श्वमनुज्झता । गोपीजनेन नैवाभूदेकस्थानस्थिरात्मना ॥ ४९ ॥
हस्तेन गृह्य चैकैकां गोपीनां रासमण्डले । चकार तत्करस्पर्शनिमीलितदृशं हरिः ॥ ५० ॥

पुष्पबन्धनेति ॥ मानो गर्वः ॥ ३६ ॥

अनुयातेति ॥ पुरतो याति—गच्छति कृष्णे, तं प्राप्तुं द्रुतं गन्तव्ये सति निम्नपादाग्रसंस्थितिर्या अनुयाता इयमन्येत्यन्वयः ॥ ३७, ३८ ॥

हस्तसंस्पर्शेति ॥ एषा—अन्या, हस्तसंस्पर्शमात्रेण—सत्कारान्तररहितेन विमानिता । अत्र हेतुः नैराश्यादित्यादि ॥ ३९ ॥

नूनमिति ॥ त्वरामि—रतोचितं स्थानमन्वेष्टुं त्वरे, अन्विष्य पुनस्तेऽन्तिकमेष्यामीति नूनं कृष्णेन काचिदुक्ता । अत्र लिङ्गं—येनेत्यादि ॥ ४०, ४१ ॥

निवृत्ता इति ॥ जगुः । तद्गानं हि तदपरोक्षदं सर्वेषाम् ॥ ४२—४८ ॥

रासेति ॥ एकस्थानस्थिरात्मना—कृष्णपार्श्वे एकैकस्मिन् स्थाने स्थिरचित्तेन, अत एव कृष्णपार्श्वमनुज्झता गोपीजनेन रासार्थमण्डलीभावेन बन्धोऽपि नाभूत् । रासमण्डलबद्धोऽपि कृष्ण इति पाठे स्वयमभितो मण्डलीभूय स्थितेन गोपीजनेन कृष्णो नैकस्थानोऽभूत् । गोपीमण्डलान्तः शीघ्रसंचारात्तत्तत्पार्श्वस्थ इवाभवदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

हस्तेनेति ॥ हरिरेकां हस्तेन गृह्णाति, सा तस्य करस्पर्शसुखनिमीलिताक्षी भवति । तामन्यस्याः स्वकरस्पर्शपरवशायाः हस्तेन हस्तं योजयति । एवं चापरस्याः तादृश्या हस्तेनेति । हरिहस्तस्पर्शसुखवशात्कृष्णेन गृहीतहस्ताऽहमेवेति सर्वासां बुद्धिमुत्पादयन्ननेकमूर्तिरिव हरिरगृहीतहस्त एव रासमण्डले चकार । हरिरेवमेताभिः रासमण्डलं बबन्धेति रासवित्संप्रदायः । अन्ये तु द्वयोर्द्वयोर्मध्ये हरिरेकैकमूर्तिरातस्थावित्याहुः ॥ ५० ॥

ततः प्रववृते रासश्चलद्वलयनिस्वनः । अनुयातशरत्काव्यगेयगीतिरनुक्रमात् ॥ ५१ ॥
कृष्णश्शरच्चन्द्रमसं कौमुदीं कुमुदाकरम् । जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्णनाम पुनःपुनः ॥ ५२ ॥
परिवृत्तिश्रमेणैका चलद्वलयलापिनीम् । ददौ बाहुलतां स्कन्धे गोपी मधुनिघातिनः ॥ ५३ ॥
काचित्प्रविलसद्बाहुं परिरभ्य चुचुम्ब तम् । गोपी गीतस्तुतिव्याजान्निपुणा मधुसूदनम् ॥ ५४ ॥
गोपीकपोलसंश्लेषमभिगम्य हरेर्भुजौ । पुलकोद्गमसस्याय स्वेदाम्बुघनतां गतौ ॥ ५५ ॥
रासगेयं जगौ कृष्णो यावत्तारतरध्वनिः । साधु कृष्णेति कृष्णेति तावत्ता द्विगुणं जगुः ॥ ५६ ॥
गतेऽनुगमनं चक्रुर्वलने संमुखं ययुः । प्रतिलोमानुलोमाभ्यां भेजुर्गोपाङ्गना हरिम् ॥ ५७ ॥
स तथा सह गोपीभी रराम मधुसूदनः । यथाऽब्दकोटिप्रतिमः क्षणस्तेन विनाऽभवत् ॥ ५८ ॥
ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा । कृष्णं गोपाङ्गना रात्रौ रमयन्ति रतिप्रियाः ॥५९॥
सोऽपि कैशोरकवयो मानयन्मधुसूदनः । रेमे ताभिरमेयात्मा क्षपासु क्षपिताहितः ॥ ६० ॥
तद्भर्तृषु तथा तासु सर्वभूतेषु चेश्वरः । आत्मस्वरूपरूपोऽसौ व्यापी वायुरिव स्थितः ॥ ६१ ॥
यथा समस्तभूतेषु नभोऽग्निः पृथिवी जलम् । वायुश्चात्मा तथैवासौ व्याप्य सर्वमवस्थितः ॥ ६२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

तत इति ॥ अनुयातेति । शरद्वर्णनादिरूपं कविकृतं गेयं यत् तस्य या गीतिः सा अनुयाता येन रासेन ॥ ५१—५४ ॥

गोपीति ॥ गोपीकपोलपुलकोद्गमसस्याय स्वेदाम्बुमद्धरिभुजद्वयं घनतां ययौ । अनेनेतरेतरानुराग उक्तः ॥ ५५, ५६ ॥

गत इति ॥ वलने—आवृत्तौ । प्रतिलोमानुलोमाभ्यां—गतिप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्याम् ॥ ५७—५९ ॥

स इति ॥ कैशोरकं—कौमारकम् । मानयन्—संभावयन् ॥ ६० ॥

अथ कृष्णस्य सर्वव्यापनादीश्वरत्वेनापहतपाप्मत्वात् गोपीसंभोगेऽपि जीववन्न लेप इत्याह—तद्भर्तृष्विति द्वयेन । आत्मस्वरूपरूपः—जीवस्वरूपशरीरः । अत्र पूर्वश्लोकेनास्य सर्वचेतनशरीरत्वमुक्तम् । उत्तरेण सर्वाचेतनशरीरत्वम् ॥ ६१—६२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

प्रदोषार्धे कदाचित्तु रासासक्ते जनार्दने । त्रासयन्समदो गोष्ठमरिष्टस्समुपागमत् ॥ १ ॥
सतोयतोयदच्छायस्तीक्ष्णशृङ्गोऽर्कलोचनः । खुराग्रपातैरत्यर्थं दारयन्धरणीतलम् ॥ २ ॥
लेलिहानस्सनिष्पेषं जिह्वयोष्ठौ पुनःपुनः । संरंभाविद्धलांगूलः कठिनस्कन्धबन्धनः ॥ ३ ॥
उदग्रककुदाभोगप्रमाणदुरतिक्रमः । विण्मूत्रलिप्तपृष्ठाङ्गो गवामुद्वेगकारकः ॥ ४ ॥
प्रलम्बकण्ठोऽतिमुखस्तरुखाताङ्किताननः । पातयन्स गवां गर्भान्दैत्यो वृषभरूपधृत् ॥ ५ ॥
सूदयंस्तापसानुग्रो वनान्यटति यस्सदा ॥ ६ ॥
ततस्तमतिघोराक्षमवेक्ष्यातिभयातुराः । गोपा गोपस्त्रियश्चैव कृष्णकृष्णेति चुक्रुशुः ॥ ७ ॥
सिंहनादं ततश्चक्रे तलशब्दं च केशवः । तच्छब्दश्रवणाचासौ दामोदरमुपाययौ ॥ ८ ॥
अग्रन्यस्तविषाणाग्रः कृष्णकुक्षिकृतेक्षणः । अभ्यधावत दुष्टात्मा कृष्णं वृषभदानवः ॥ ९ ॥
आयान्तं दैत्यवृषभं दृष्ट्वा कृष्णो महाबलः । न चचाल तदा स्थानादवज्ञास्मितलीलया ॥ १० ॥
आसन्नं चैव जग्राह ग्राहवन्मधुसूदनः । जघान जानुना कुक्षौ विषाणग्रहणाचलम् ॥ ११ ॥
तस्य दर्पबलं भङ्क्त्वा गृहीतस्य विषाणयोः । अपीडयदरिष्टस्य कण्ठं क्लिन्नमिवाम्बरम् ॥ १२ ॥
उत्पाट्य शृङ्गमेकं तु तेनैवाताडयत्ततः । ममार स महादैत्यो मुखाच्छोणितमुद्वमन् ॥ १३ ॥
तुष्टुवुर्निहते तस्मिन्दैत्ये गोपा जनार्दनम् । जम्भे हते सहस्राक्षं पुरा देवगणा यथा ॥ १४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

ककुद्मति हतेऽरिष्टे धेनुके विनिपातिते । प्रलम्बे निधनं नीते धृते गोवर्धनाचले ॥ १ ॥
दमिते कालिये नागे भग्ने तुङ्गद्रुमद्वये । हतायां पूतनायां च शकटे परिवर्तिते ॥ २ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ लेलिहान इति ॥ सनिष्पेषं—सशब्दम् । आविद्धं—वक्रितम् ॥ ३ ॥

उदग्रेति ॥ उदग्रः—अतिशायितः, ककुदाभोगः—प्रमाणं च यस्य । उदग्रककुदाभोगः प्रमाणादिति च पाठः ॥ ४—१० ॥ आसन्नमिति ॥ ग्राहवत्—ग्राह इव ॥ ११—१४ ॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये पंचमेंशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

ककुद्मतीति ॥ ककुद्मति—वृषभे ॥ १, २ ॥

कंसाय नारदः प्राह यथावृत्तमनुक्रमात् । यशोदादेवकीगर्भपरिवर्ताद्यशेषतः ॥ ३ ॥
श्रुत्वा तत्सकलं कंसो नारदाद्देवदर्शनात् । वसुदेवं प्रति तदा कोपं चक्रे सुदुर्मतिः ॥ ४ ॥
सोऽतिकोपादुपालभ्य सर्वयादवसंसदि । जगर्ह यादवांश्चैव कार्यं चैतदचिन्तयत् ॥ ५ ॥
यावन्न बलमारूढौ रामकृष्णौ सुबालकौ । तावदेव मया वध्यावसाध्यौ रूढयौवनौ ॥ ६ ॥
चाणूरोऽत्र महावीर्यो मुष्टिकश्च महाबलः । एताभ्यां मल्लयुद्धेन मारयिष्यामि दुर्मती ॥ ७ ॥
धनुर्महमहायोगव्याजेनानीय तौ व्रजात् । तथा तथा यतिष्यामि यास्येते संक्षयं यथा ॥ ८ ॥
श्वफल्कतनयं शूरमक्रूरं यदुपुङ्गवम् । तयोरानयनार्थाय प्रेषयिष्यामि गोकुलम् ॥ ९ ॥
वृन्दावनचरं घोरमादेक्ष्यामि च केशिनम् । तत्रैवासावतिबलस्तावुभौ घातयिष्यति ॥ १० ॥
गजः कुवलयापीडो मत्सकाशमिहागतौ । घातयिष्यति वा गोपौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ ११ ॥

श्रीपराशरः—

इत्यालोच्य स दुष्टात्मा कंसो रामजनार्दनौ । हन्तुं कृतमतिर्वीरावक्रूरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥

कंस उवाच—

भो भो दानपते वाक्यं क्रियतां प्रीतये मम । इतः स्यन्दनमारुह्य गम्यतां नन्दगोकुलम् ॥ १३ ॥
वसुदेवसुतौ तत्र विष्णोरंशसमुद्भवौ । नाशाय किल संभूतौ मम दुष्टौ प्रवर्धतः ॥ १४ ॥
धनुर्महो ममाप्यत्र चतुर्दश्यां भविष्यति । आनेयौ भवता गत्वा मल्लयुद्धाय तत्र तौ ॥ १५ ॥
चाणूरमुष्टिकौ मल्लौ नियुद्धकुशलौ मम । ताभ्यां सहानयोर्युद्धं सर्वलोकोऽत्र पश्यतु ॥ १६ ॥
गजः कुवलयापीडो महामात्रप्रचोदितः । स वा हनिष्यते पापौ वसुदेवात्मजौ शिशू ॥ १७ ॥
तौ हत्वा वसुदेवं च नन्दगोपं च दुर्मतिम् । हनिष्ये पितरं चैनमुग्रसेनं सुदुर्मतिम् ॥ १८ ॥
ततस्समस्तगोपानां गोधनान्यखिलान्यहम् । वित्तं चापहरिष्यामि दुष्टानां मद्वधैषिणाम् ॥ १९ ॥
त्वामृते यादवाश्चैते द्विषो दानपते मम । एतेषां च वधायाहं यतिष्येऽनुक्रमात्ततः ॥ २० ॥
तदा निष्कण्टकं सर्वं राज्यमेतदयादवम् । प्रशासिष्ये त्वया तस्मान्मत्प्रीत्यै वीर गम्यताम् ॥ २१ ॥
यथा च माहिषं सर्पिर्दधि क्षीरं तथा बहु । गोपास्समानयन्त्याशु तथा वाच्यास्त्वया च ते ॥२२॥

श्रीपराशरः—

इत्याज्ञप्तस्तदाऽक्रूरो महाभागवतो द्विज । प्रीतिमानभवत्कृष्णं श्वो द्रक्ष्यामीति सत्वरः ॥ २३ ॥
तथेत्युक्त्वा च राजानं रथमारुह्य शोभनम् । निश्चक्राम ततः पुर्या मथुराया मधुप्रियः ॥ २४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंऽशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कंसायेति ॥ गर्भपरिवर्तः—अपत्यव्यत्ययः ॥ ३ ॥
श्रुत्वेति ॥ देवदर्शनात्—देवानामिव दर्शनं यस्य तस्मात् ॥ ४ ॥
स इति ॥ उपालभ्य—विगर्ह्य ॥ ५–२१ ॥
यथा चेति ॥ उपहार्य—उपायनीकृत्य । समानयन्त्वाशु चोपहार्यं तथातथेति च पाठः ॥ २२-२४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पचमेंशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

केशी चापि बलोदग्रः कंसदूतप्रचोदितः । कृष्णस्य निधनाकाङ्क्षी वृन्दावनमुपागमत् ॥ १ ॥

स खुरक्षतभूपृष्ठस्सटाक्षेपधुताम्बुदः । द्रुतविक्रान्तचन्द्रार्कमार्गो गोपानुपाद्रवत् ॥ २ ॥

तस्य हेषितशब्देन गोपाला दैत्यवाजिनः । गोप्यश्च भयसंविग्ना गोविन्दं शरणं ययुः ॥ ३ ॥

त्राहित्राहीति गोविन्दः श्रुत्वा तेषां ततो वचः । सतोयजलदध्वानगंभीरमिदमुक्तवान् ॥ ४ ॥

अलं त्रासेन गोपालाः केशिनः किं भयातुरैः । भवद्भिर्गोपजातीयैर्वीरवीर्यं विलोप्यते ॥ ५ ॥

किमनेनाल्पसारेण हेषिताटोपकारिणा । दैतेयबलवाह्येन वल्गता दुष्टवाजिना ॥ ६ ॥

एह्येहि दुष्ट कृष्णोऽहं पूष्णस्त्विव पिनाकधृत् । पातयिष्यामि दशनान्वदनादखिलांस्तव ॥ ७ ॥

इत्युक्त्वाऽऽस्फोट्य गोविन्दः केशिनस्संमुखं ययौ । विवृतास्यश्च सोऽप्येनं दैतेयाश्व उपाद्रवत् ॥ ८ ॥

बाहुमाभोगिनं कृत्वा मुखे तस्य जनार्दनः । प्रवेशयामास तदा केशिनो दुष्टवाजिनः ॥ ९ ॥

केशिनो वदनं तेन विशता कृष्णबाहुना । शातिता दशनाः पेतुः सिताभ्रावयवा इव ॥ १० ॥

कृष्णस्य ववृधे बाहुः केशिदेहगतो द्विज । विनाशाय यथा व्याधिरासंभूतेरुपेक्षितः ॥ ११ ॥

विपाटितोष्ठो बहुलं सफेनं रुधिरं वमन् । सोऽक्षिणी विवृते चक्रे विशिष्टे मुक्तबन्धने ॥ १२ ॥

जघान धरणीं पादैश्शकृन्मूत्रं समुत्सृजन् । स्वेदार्द्रगात्रश्शान्तश्च निर्यत्नस्सोऽभवत्तदा ॥ १३ ॥

व्यादितास्यमहारन्ध्रस्सोऽसुरः कृष्णबाहुना । निपातितो द्विधा भूमौ वैद्युतेन यथा द्रुमः ॥ १४ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

केशीति ॥ वृन्दावनम्—कृष्णासन्नभागम् ॥ १ ॥

स इति ॥ द्रुतैः—उत्प्लुतिभिर्विक्रान्तौ—आक्रान्तौ चंद्रार्कमार्गौ येन ॥ २ ॥

तस्येति ॥ भयसंविग्नाः—भयेन चलिताः ॥ ३, ४ ॥

अलमिति ॥ केशिनस्त्रासेनालम् । गोपजातीयैर्भवद्भिर्वीराणां वीर्यं किं विलोप्यते? गोपजातीयत्वविशेषणमेषां वीर्यहेतुः ॥ ५ ॥

किमनेनेति ॥ आटोपः—संभ्रमः । दैतेयश्चासौ बलवाह्यश्च । बलवाह्यः—बलहीनः । वल्गता—नृत्यता ॥ ६–८ ॥

बाहुमिति ॥ आभोगिनम्—परिणाहिनम् ॥ ९, १० ॥

कृष्णस्येति ॥ आसंभूतेः—आवृद्धेः ॥ ११–१४ ॥

द्विपादे पृष्ठपुच्छार्धे श्रवणैकाक्षिनासिके । केशिनस्ते द्विधाभूते शकले द्वे विरेजतुः ॥ १५ ॥
हत्वा तु केशिनं कृष्णो गोपालैर्मुदितैर्वृतः । अनायस्ततनुस्स्वस्थो हसंस्तत्रैव तस्थिवान् ॥ १६ ॥
ततो गोप्यश्च गोपाश्च हते केशिनि विस्मिताः । तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षमनुरागमनोरमम् ॥ १७ ॥
अथाहान्तर्हितो विप्र नारदो जलदे स्थितः । केशिनं निहतं दृष्ट्वा हर्षनिर्भरमानसः ॥ १८ ॥
साधुसाधु जगन्नाथ लीलयैव यदच्युत । निहतोऽयं त्वया केशी क्लेशदस्त्रिदिवौकसाम् ॥ १९ ॥
युद्धोत्सुकोऽहमत्यर्थं नरवाजिमहाहवम् । अभूतपूर्वमन्यत्र द्रष्टुं स्वर्गादिहागतः ॥ २० ॥
कर्माण्यत्रावतारे ते कृतानि मधुसूदन । यानि तैर्विस्मितं चेतस्तोषमेतेन मे गतम् ॥ २१ ॥
तुरङ्गस्यास्य शक्रोऽपि कृष्ण देवाश्च बिभ्यति । धुतकेसरजालस्य हेषतोऽभ्रावलोकिनः ॥ २२ ॥
यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन । तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि ॥ २३ ॥
स्वस्त्यस्तु ते गमिष्यामि कंसयुद्धेऽधुना पुनः । परश्वोऽहं समेष्यामि त्वया केशिनिषूदन ॥ २४ ॥
उग्रसेनसुते कंसे सानुगे विनिपातिते । भारावतारकर्ता त्वं पृथिव्या पृथिवीधर ॥ २५ ॥
तत्रानेकप्रकाराणि युद्धानि पृथिवीक्षिताम् । द्रष्टव्यानि मया युष्मत्प्रणीतानि जनार्दन ॥ २६ ॥
सोऽहं यास्यामि गोविन्द देवकार्यं महत्कृतम् । त्वयैव विदितं सर्वं स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥२७॥
नारदे तु गते कृष्णस्सह गोपैस्समाजितः । विवेश गोकुलं गोपीनेत्रपानैकभाजनम् ॥ २८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

द्विपादे इति ॥ द्वौ पादौ ययोः अर्धरूपे पृष्ठे पुच्छे च ययोस्ते । द्विपादपृष्ठपुच्छार्धे इत्येकपदपाठश्च । श्रवणेति । एकशब्दः श्रवणपदात्प्राग्योज्यः । एका श्रवणाक्षिनासिका ययोस्ते—श्रवणैकाक्षिनासिके ॥ १५,१६ ॥

तत इति ॥ अनुरागेण मनोरमं यथा भवति तथा ॥ १७–१९ ॥

युद्धोत्सुक इति ॥ युद्धोत्सुकः—युद्धदर्शनोत्सुकः ॥ २०–२३ ॥

स्वस्त्यस्त्विति ॥ अधुना गमिष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

उग्रसेनेति ॥ कर्ता—भविष्यसि ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र—भारावतरणे । आयुष्मत्प्रणीतानीति पदच्छेदः । * यामोषधीमिवायुष्मन्निति वन्मङ्गलाशासनोक्तिः ॥ २६, २७ ॥

नारद इति ॥ नेत्रेति । नेत्रैः पानक्रियाणामेको विषयः ॥ २८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

अक्रूरोऽपि विनिष्क्रम्य स्यन्दनेनाशुगामिना । कृष्णसंदर्शनाकांक्षी प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥
चिन्तयामास चाक्रूरो नास्ति धन्यतरो मया । योऽहमंशावतीर्णस्य मुखं द्रक्ष्यामि चक्रिणः ॥ २ ॥
अद्य मे सफलं जन्म सुप्रभाताऽभवन्निशा । यदुन्निद्राब्जपत्राक्षं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखम् ॥ ३ ॥
पापं हरति यत्पुंसां स्मृतं संकल्पनामयम् । तत्पुण्डरीकनयनं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखम् ॥ ४ ॥
विनिर्जग्मुर्यतो वेदा वेदाङ्गान्यखिलानि च । द्रक्ष्यामि तत्परं धाम धाम्नां भगवतो मुखम् ॥ ५ ॥
यज्ञेषु यज्ञपुरुषः पुरुषैः पुरुषोत्तमः । इज्यते योऽखिलाधारस्तं द्रक्ष्यामि जगत्पतिम् ॥ ६ ॥
इष्ट्वा यमिन्द्रो यज्ञानां शतेनामरराजताम् । अवाप तमनन्तादिमहं द्रक्ष्यामि केशवम् ॥ ७ ॥
न ब्रह्मा नेन्द्ररुद्राश्विवस्वादित्यमरुद्गणाः । यस्य स्वरूपं जानन्ति प्रत्यक्षं याति मे हरिः ॥ ८ ॥
सर्वात्मा सर्ववित्सर्वस्सर्वभूतेष्ववस्थितः । यो ह्यचिन्त्योऽव्ययो व्यापी स वक्ष्यति मया सह ॥ ९ ॥
मत्स्यकूर्मवराहाश्वसिंहरूपादिभिः स्थितिम् । चकार जगतो योऽजः सोऽद्य मामालपिष्यति ॥ १० ॥
सांप्रतं च जगत्स्वामी कार्यमात्महृदि स्थितम् । कर्तुं मनुष्यतां प्राप्तस्स्वेच्छादेहधृदव्ययः ॥ ११ ॥
योऽनन्तः पृथिवीं धत्ते शेखरस्थितिसंस्थिताम् । सोऽवतीर्णो जगत्यर्थे मामक्रूरेति वक्ष्यति ॥ १२ ॥
पितृपुत्रसुहृद्भ्रातृमातृबन्धुमयीमिमाम् । यन्मायां नालमुत्तर्तुं जगत्तस्मै नमोनमः ॥ १३ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

॥ १ ॥ चिन्तयामासेति ॥ मया—मत्तः ॥ २, ३ ॥

पापमिति ॥ संकल्पनामयम्—अदितिदेवक्याद्याराधनसंकल्पानुरूपं हि भगवतो देवमनुष्यादिसजातीयम् इदं रूपम् । इदं विभवार्चावतारसाधारणम् । यथाह * ये यथा मां प्रपद्यन्ते * इति । हृदयोपासनेऽपि उपासकसंकल्पाधीनाङ्गप्रत्यङ्गरूपादिमत्त्वमुक्तं * हृदि संकल्प्य यद्रूपमित्यादिना । अथवा संकल्पनामयमिति—स्वसंकल्पकृतमिति; इच्छागृहीतेत्यादि । यथोक्तम् हृद्योगे * बहिराराधनार्थं तु या मूर्तिरवतिष्ठते । तदाकारं विचिन्त्याथ यजेत्सर्वेश्वरं हरिम् ॥ इति ॥ ४ ॥

विनिर्जग्मुरिति ॥ धाम—धाम्नां तेजसां स्थानं, तेजो वा ॥ ५—६ ॥

इष्ट्वेति ॥ अनन्तादिम्—आद्यन्तरहितम् ॥ ७, ८ ॥

सर्वात्मेति ॥ सर्वस्यात्मा सर्वभूतेष्ववस्थितः—व्योमवद्वितत्य व्यापी, नाग्निवाय्वादिवद्विच्छिद्यते ॥ ९—११ ॥ योऽनन्त इति ॥ शेखरेति—शेखरसंनिवेशेन स्थिताम् । सः—रामः ॥ १२ ॥

पितृपुत्रेति ॥ अत्र पित्रादिरूपेण परिणता गुणमयी विचित्रकार्यकरत्वेन मायेत्युच्यते ॥ १३ ॥

तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगमायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥ १४ ॥
यज्वभिर्यज्ञपुरुषो वासुदेवश्च सात्त्वतैः । वेदान्तवेदिभिर्विष्णुः प्रोच्यते यो नतोऽस्मि तम् ॥ १५ ॥
यथा यत्र जगद्धाम्नि धातर्येतत्प्रतिष्ठितम् । सदसत्तेन सत्येन मय्यसौ यातु सौम्यताम् ॥ १६ ॥
स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥ १७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्थं संचिन्तयन्विष्णुं भक्तिनम्रात्ममानसः । अक्रूरो गोकुलं प्राप्तः किंचित्सूर्ये विराजति ॥ १८ ॥
स ददर्श तदा कृष्णमादावादोहने गवाम् । वत्समध्यगतं फुल्लनीलोत्पलदलच्छविम् ॥ १९ ॥
प्रफुल्लपद्मपत्राक्षं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् । प्रलम्बबाहुमायामतुङ्गोरस्स्थलमुन्नसम् ॥ २० ॥
सविलासस्मिताधारं बिभ्राणं मुखपङ्कजम् । तुङ्गरक्तनखं पद्भ्यां धरण्यां सुप्रतिष्ठितम् ॥ २१ ॥
बिभ्राणं वाससी पीते वन्यपुष्पविभूषितम् । सेन्दुनीलाचलाभं तं सिताम्भोजावतंसकम् ॥ २२ ॥
हंसकुन्देन्दुधवलं नीलाम्बरधरं द्विज । तस्यानु बलभद्रं च ददर्श यदुनन्दनम् ॥ २३ ॥
प्रांशुमुत्तुङ्गबाह्वंसं विकासिमुखपंकजम् । मेघमालापरिवृतं कैलासाद्रिमिवापरम् ॥ २४ ॥
तौ दृष्ट्वा विकसद्वक्त्रसरोजस्स महामतिः । पुलकाञ्चितसर्वाङ्गस्तदाऽक्रूरोऽभवन्मुने ॥ २५ ॥
तदेतत्परमं धाम तदेतत्परमं पदम् । भगवद्वासुदेवांशो द्विधा योऽयं व्यवस्थितः ॥ २६ ॥

साफल्यमक्ष्णोर्युगमेतदत्र दृष्टे जगद्धातरि यातमुच्चैः ।
अप्यङ्गमेतद्भगवत्प्रसादात्तदङ्गसङ्गे फलवन्मम स्यात् ॥ २७ ॥
अप्येष पृष्ठे मम हस्तपद्मं करिष्यति श्रीमदनन्तमूर्तिः ।
यस्याङ्गुलिस्पर्शहताखिलाघैरवाप्यते सिद्धिर(नाश)पास्तदोषा ॥ २८ ॥

तरतीति ॥ सैव भगवत्स्वरूपतिरोधायकत्वादन्यथाज्ञानजनकत्वाच्चाविद्येत्युच्यते ॥ १४ ॥

यज्वभिरिति ॥ सात्वतैः—भगवच्छास्त्रनिष्ठैः ॥ १५—१७ ॥

इत्थमिति ॥ भक्तिनम्रात्ममानसः—भक्तिप्रह्वशरीरान्तःकरणः । किंचित्सूर्ये विराजति—अस्तासन्ने ॥ १८ ॥

स इति ॥ आदोहने—दोहस्थाने ॥ १९ ॥

प्रफुल्लेति ॥ आयामतुङ्गोरस्स्थलं—विशालपीनोरस्कमित्यर्थः ॥ २०, २१ ॥

बिभ्राणमिति ॥ सेन्दुनीलाचलाभं—सिताम्भोजावतंसवत्वात् ॥ २२, २३ ॥

प्रांशुमिति ॥ उत्तुङ्गबाह्वंसं—पीनबाह्वंसम् ॥ २४, २५ ॥

तदेतदिति ॥ धाम—तेजः । परमं पदं—परमं प्राप्यम् । पद्यते इति पदं, भगवद्वासुदेवांशत्वात् ॥ २६ ॥

साफल्यमिति ॥ अङ्गं फलवदपि स्यादित्याशंसा ॥ २७ ॥

भगवत्पाणिपद्मस्य शुद्धिशौर्यौदार्याण्याह—अप्येष इत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ अप्येष इति ॥ श्रीमदिति हस्तपद्मविशेषणम् । यस्येति च तस्यैव निर्देशः । अनाशदोषा—नाशदोषाभ्यां हीना । अपास्तदोषेति च पाठः ॥ २८ ॥

येनाग्निविद्युद्रविरश्मिमालाकरालमत्युग्रमपेतचक्रम् ।
चक्रं घ्नता दैत्यपतेर्हृतानि दैत्याङ्गनानां नयनाञ्जनानि ॥ २९ ॥
यत्राम्बु विन्यस्य बलिर्मनोज्ञानवाप भोगान्वसुधातलस्थः ।
तथाऽमरत्वं त्रिदशाधिपत्वं मन्वन्तरं पूर्णमपेतशत्रुः ॥ ३० ॥
अप्येष मां कंसपरिग्रहेण दोषास्पदीभूतमदोषदुष्टम् ।
कर्ताऽवमानोपहतं धिगस्तु तज्जन्म यत्साधुबहिष्कृतस्य ॥ ३१ ॥
ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशेरपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
किं वा जगत्यत्र समस्तपुंसामज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य ॥ ३२ ॥
तस्मादहं भक्तिविनम्रचेता व्रजामि सर्वेश्वरमीश्वराणाम् ।
अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य ह्यनादिमध्यान्तमजस्य विष्णोः ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

चिन्तयन्निति गोविन्दमुपगम्य स यादवः । अक्रूरोऽस्मीति चरणौ ननाम शिरसा हरेः ॥ १ ॥
सोऽप्येनं ध्वजवज्राब्जकृतचिह्नेन पाणिना । संस्पृश्याकृष्य च प्रीत्या सुगाढं परिषस्वजे ॥ २ ॥
कृतसंवन्दनौ तेन यथावद्बलकेशवौ । ततः प्रविष्टौ संहृष्टौ तमादायात्ममन्दिरम् ॥ ३ ॥
सह ताभ्यां तदाऽक्रूरः कृतसं(वा)वन्दनादिकः । भुक्तभोज्यो यथान्याय्यमाचचक्षे ततस्तयोः ॥४॥

येनेति ॥ चक्रं—बलम् । अपेतचक्रमिति क्रियाविशेषणम् । अपास्य चक्रमिति च पाठः ॥ २९,३० ॥

अप्येष इति ॥ अदोषदुष्टं मां कंसपरिग्रहेण दोषास्पदीभूतमपि । कर्ता करिष्यतीत्यन्वयः । अवमानेत्यादि वाक्यान्तरम् ॥ ३१ ॥

भगवान् सर्वज्ञत्वान्मां निरागसं ज्ञात्वा स्वीकरिष्यतीत्याह—ज्ञानात्मकस्येति ॥ जीवस्य ज्ञानात्मकत्वेऽपि रजस्तमोमूलरागादिदोषतिरोहितस्वरूपत्वात्, ततो भगवन्तं व्यावर्तयति—अमलसत्त्वेत्यादिना । सदा स्फुटस्य—अतिरोहितस्वरूपस्य ॥ ३२, ३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः

॥ १–३ ॥ सहेति ॥ कृतसंवादनादिकः—(कृतसंवादादिकः) सुसत्कृतः ॥ ४–७ ॥

यथा निर्भर्त्सितस्तेन कंसेनानकदुंदुभिः । यथा च देवकी देवी दानवेन दुरात्मना ॥ ५ ॥
उग्रसेने यथा कंसस्स दुरात्मा च वर्तते । यं चैवार्थं समुद्दिश्य कंसेन तु विसर्जितः ॥ ६ ॥
तत्सर्वं विस्तराच्छ्रुत्वा भगवान्देवकीसुतः । उवाचाखिलमप्येतज्ज्ञातं दानपते मया ॥ ७ ॥
करिष्ये तन्महाभाग यदत्रौपयिकं मतम् । विचिन्त्यं नान्यथैतत्ते विद्धि कंसं हतं मया ॥ ८ ॥
अहं रामश्च मथुरां श्वो यास्यावस्सह त्वया । गोपवृद्धाश्च यास्यन्ति ह्यादायोपायनं बहु ॥ ९ ॥
निशेयं नीयतां वीर न चिन्तां कर्तुमर्हसि । त्रिरात्राभ्यन्तरे कंसं निहनिष्यामि सानुगम् ॥ १० ॥

श्रीपराशरः—

समादिश्य ततो गोपानक्रूरोऽपि च केशवः । सुष्वाप बलभद्रश्च नन्दगोपगृहे ततः ॥ ११ ॥
ततः प्रभाते विमले कृष्णरामौ महाद्युती । अक्रूरेण समं गन्तुमुद्यतौ मथुरां पुरीम् ॥ १२ ॥
दृष्ट्वा गोपीजनस्सास्रः श्लथद्वलयबाहुकः । निशश्वासातिदुःखार्तः प्राह चेदं परस्परम् ॥ १३ ॥
मथुरां प्राप्य गोविन्दः कथं गोकुलमेष्यति । नगरस्त्रीकलालापमधु श्रोत्रेण पास्यति ॥ १४ ॥
विलासवाक्यपानेषु नागरीणां कृतास्पदम् । चित्तमस्य कथं भूयो ग्राम्यगोपीषु यास्यति ॥ १५ ॥
सारं समस्तगोष्ठस्य विधिना हरता हरिम् । प्रहृतं गोपयोषित्सु निर्घृणेन दुरात्मना ॥ १६ ॥
भावगर्भस्मितं वाक्यं विलासललिता गतिः । नागरीणामतीवैतत्कटाक्षेक्षितमेव च ॥ १७ ॥
ग्राम्यो हरिरयं तासां विलासनिगडै(र्य)र्युतः । भवतीनां पुनः पार्श्वं कया युक्त्या समेष्यति ॥ १८ ॥
एषैष रथमारुह्य मथुरां याति केशवः । क्रूरेणाक्रूरकेणात्र निर्घृणेन प्रतारितः ॥ १९ ॥
किं न वेत्ति नृशंसोऽयमनुरागपरं जनम् । येनैवमक्ष्णोराह्लादं नयत्यन्यत्र नो हरिम् ॥ २० ॥
एष रामेण सहितः प्रयात्यत्यन्तनिर्घृणः । रथमारुह्य गोविन्दस्त्वर्यतामस्य वारणे ॥ २१ ॥

करिष्य इति ॥ औपयिकं—युक्तम् ॥ ८–१२ ॥

दृष्ट्वेति ॥ श्लथद्वलयत्वं विरहकार्श्यात् ॥ १३, १४ ॥

विलासेति ॥ विलासवाक्यपानेषु ग्राम्यगोपीषु—अविदग्धगोपीषु ॥ १५–१६ ॥

भावगर्भेति ॥ भावगर्भस्मितमिति वाक्यविशेषणम् । नागरीणामेतद्वाक्यादिकम् अतीव—पूजितम् । भूतमस्मदीयं वाक्यादिकम् । अतिक्रान्तमिति वा ॥ १७ ॥

ग्राम्य इति ॥ ग्राम्यः—ग्रामे भवः, यतः—यन्त्रितः । अग्राम्यत्वादपूर्वत्वेन नागरीणां विलासादि भनीयं भवति ॥ १८ ॥

एषैष इति ॥ अक्रूरकेणेति कुत्सायां कप्रत्ययः । अत्र—व्रजे । निराशेन—निरनुरागेण ॥ १९ ॥

किमित्यादि ॥ अयं स्वयं निरनुरागोऽस्तु; अनुरागपरमपि जनं किं न वेत्ति येनानुरक्तानामस्माकम- राह्लादकरं हरिमन्यत्र नयति ॥ २०, २१ ॥

गुरूणामग्रतो वक्तुं किं ब्रवीथ न नः क्षमम् । गुरवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाग्निना ॥२२॥
नन्दगोपमुखा गोपा गन्तुमेते समुद्यताः । नोद्यमं कुरुते कश्चिद्गोविन्दविनिवर्तने ॥ २३ ॥
सुप्रभाताऽद्य रजनी मथुरावासयोषिताम् । पास्यन्त्यच्युतवक्त्राब्जं यासां नेत्रालिपंक्तयः ॥ २४॥
धन्यास्ते पथि ये कृष्णमितो यान्त्यनिवारिताः । उद्वहिष्यन्ति पश्यन्तस्स्वदेहं पुलकाञ्चितम् ॥ २५॥
मथुरानगरीपौरनयनानां महोत्सवः । गोविन्दावयवैर्दृष्टैरतीवाद्य भविष्यति ॥ २६ ॥
को नु स्वप्नस्सभाग्याभिर्दृष्टस्ताभिरधोक्षजम् । विस्तारिकान्तिनयना या द्रक्ष्यन्त्यनिवारिताः ॥२७॥
अहो गोपीजनस्यास्य दर्शयित्वा महानिधिम् । उत्कृत्तान्यद्य नेत्राणि विधिनाऽकरुणात्मना ॥२८॥
अनुरागेण शैथिल्यमस्मासु (व्रजता हरेः) व्रजिते हरौ । शैथिल्यमुपयान्त्याशु करेषु वलयान्यपि ॥२९॥
अक्रूरः क्रूरहृदयश्शीघ्रं प्रेरयते हयान् । एवमार्तासु योषित्सु कृपा कस्य न जायते ॥ ३० ॥
एष कृष्णरथस्योच्चैश्चक्ररेणुर्निरीक्ष्यताम् । दूरीभूतो हरिर्येन सोऽपि रेणुर्न लक्ष्यते ॥ ३१ ॥

श्रीपराशरः—

इत्येवमतिहार्देन गोपीजननिरीक्षितः । तत्याज व्रजभूभागं सह रामेण केशवः ॥ ३२ ॥
गच्छन्तो जवनाश्वेन रथेन यमुनातटम् । प्राप्तमध्याह्नसमये रामाक्रूरजनार्दनाः ॥ ३३ ॥
अथाह कृष्णमक्रूरो भवद्भ्यां तावदास्यताम् । यावत्करोमि कालिन्द्या आह्निकार्हणमम्भसि ॥३४॥

श्रीपराशरः—

तथेत्युक्तस्ततस्स्नातस्स्वाचान्तस्स महामतिः । दध्यौ ब्रह्म परं विप्र प्रविष्टो यमुनाजले ॥ ३५ ॥
फणासहस्रमालाढ्यं बलभद्रं ददर्श सः । कुन्दमालाङ्गमुन्निद्रपद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ ३६ ॥
वृतं वासुकिरम्भाद्यैर्महद्भिः पवनाशिभिः । संस्तूयमानमुद्गन्धिवनमालाविभूषितम् ॥ ३७ ॥
दधानमसिते वस्त्रे चारुरूपावतंसकम् । चारुकुण्डलिनं भान्तमन्तर्जलतले स्थितम् ॥ ३८ ॥
तस्योत्सङ्गे घनश्याममाताम्रायतलोचनम् । चतुर्बाहुमुदाराङ्गं चक्राद्यायुधभूषणम् ॥ ३९ ॥
पीते वसानं वसने चित्रमाल्योपशोभितम् । शक्रचापतडिन्मालाविचित्रमिव तोयदम् ॥ ४० ॥

गुरूणामित्यादि ॥ त्वर्यतामस्य वारणे इति नो गुरूणामग्रतो वक्तुं न क्षममिति किं ब्रवीथ । किं–किमर्थम् । विरहाग्निना दग्धानां गुरवः किं करिष्यन्ति ॥ २२, २३ ॥

सुप्रभातेति ॥ मथुरा आवासो यासां ताः मथुरावासाः ॥ २४ ॥

धन्या इति ॥ ये अनिवारिता इतो यान्ति, या अनिवारिता इतो यान्ति ते धन्याः ताः धन्याः । ते हि पथि कृष्णं पश्यन्तः, ता हि पथि कृष्णं पश्यन्त्यः, पुलकाञ्चितं स्वदेहमुद्वहिष्यन्ति ॥ २५–२८ ॥

अनुरागेणेति ॥ हरौ अस्मासु शैथिल्यं व्रजति सति अस्माकं करेषु वलयान्यपि शैथिल्यमुपयान्ति ॥ २९–३३ ॥ अथेति ॥ आह्निकार्हणं–नित्यं माध्याह्निकाराधनम् ॥ ३४–४६ ॥

श्रीवत्सवक्षसं चारुस्फुरन्मकरकुण्डलम् । ददर्श कृष्णमक्लिष्टं पुण्डरीकावतंसकम् ॥ ४१ ॥

सनन्दनाद्यैर्मुनिभिस्सिद्धयोगैरकल्मषैः । संचिन्त्यमानं तत्रस्थैर्नासाग्रन्यस्तलोचनैः ॥ ४२ ॥

बलकृष्णौ तथाऽक्रूरः प्रत्यभिज्ञाय विस्मितः । अचिन्तयद्रथाच्छीघ्रं कथमत्रागताविति ॥ ४३ ॥

विवक्षोस्स्तंभयामास वाचं तस्य जनार्दनः । ततो निष्क्रम्य सलिलाद्रथमभ्यागतः पुनः ॥ ४४ ॥

ददर्श तत्र चैवोभौ रथस्योपरि निष्ठितौ । रामकृष्णौ यथापूर्वं मनुष्यवपुषाऽन्वितौ ॥ ४५ ॥

निमग्नश्च पुनस्तोये ददर्श च तथैव तौ । संस्तूयमानौ गंधर्वैर्मुनिसिद्धमहोरगैः ॥ ४६ ॥

ततो विज्ञातसद्भावस्स तु दानपतिस्तदा । तुष्टाव सर्वविज्ञानमयमच्युतमीश्वरम् ॥ ४७ ॥

[अ]क्रूरः—

सन्मात्ररूपिणोऽचिन्त्यमहिम्ने परमात्मने । व्यापिने नैकरूपैकस्वरूपाय नमोनमः ॥ ४८ ॥

सर्वरूपाय तेऽचिन्त्यहविर्भूताय ते नमः । नमो विज्ञानपाराय पराय प्रकृतेः प्रभो ॥ ४९ ॥

भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् ।
आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः ॥ ५० ॥

प्रसीद सर्व सर्वात्मन् क्षराक्षरमयेश्वर । ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिः कल्पनाभिरुदीरितः ॥ ५१ ॥

अनाख्येयस्वरूपात्मन्ननाख्येयप्रयोजन । अनाख्येयाभिधानं त्वां नतोऽस्मि परमेश्वर ॥ ५२ ॥

तत इति ॥ सर्वविज्ञानमयं—सर्वस्य विज्ञानप्रचुरं, सर्वज्ञमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

सन्मात्ररूपिण इति ॥ सन्मात्ररूपिणे । मात्रचा सत्ताविरोध्यपक्षयादीनां व्यावृत्तिः, न त्वविरोधिनां [ज्ञ]त्वादीनाम् । नैकरूपैकस्वरूपाय—कार्यावस्थायामनेकरूपाय कारणावस्थायामेकरूपाय ॥ ४८ ॥

सर्वरूपायेति ॥ विज्ञानपाराय—विज्ञानस्य पाराय, विज्ञानपर्यवसानाय । अस्मात्परं ज्ञेयं नास्ती[त्य]र्थः । अविज्ञातपारायेति वा पाठः ॥ ४९ ॥

भूतात्मेति ॥ भूतात्मा—शब्दादिसहितपञ्चभूतशरीरकः । पञ्चभूतानामात्मेति वा । एवमेकादशे[न्द्र]यात्मा । एष्वेव बुद्ध्यहंकारयोरन्तर्भावः । प्रधानात्मा—अव्यक्तात्मा । आत्मा—समष्टिव्यष्टिमुक्तरूपः । परमात्मा—[आ]नन्दमयः । पञ्चधेति । * त्रिविधं ब्रह्ममेतदितिवत् ॥ ५० ॥

प्रसीदेति ॥ उक्तप्रकारेण क्षराक्षरमयब्रह्मेति आद्या—संज्ञा, सैव कल्पना ॥ ५१ ॥

अनाख्येयेति ॥ अनाख्येयस्वरूपात्मन्—अनन्ततया सामस्त्येनाभिधातुमशक्यं स्वरूपं निरूपकगुण[गण]ो यस्यात्मनः सोऽनाख्येयस्वरूपात्मा, तत्संबुद्धिः । अनाख्येयप्रयोजन—उभयविभूत्यानन्दात्मकं प्रयोजनमान[न्त्य]ादाख्यातुमशक्यं यस्य सः, तथाभूत । अनाख्येयाभिधानम्—अनन्तनामधेयत्वात्परमकारणत्वाच्च ॥ ५२ ॥

न यत्र नाथ विद्यन्ते नामजात्यादिकल्पनाः । तद्ब्रह्म परमं नित्यमविकारि भवानज(ः) ॥ ५३ ॥

न कल्पनामृतेऽर्थस्य सर्वस्याधिगमो यतः । ततः कृष्णाच्युतानन्तविष्णुसंज्ञाभिरीड्यते ॥ ५४ ॥

सर्वार्थास्त्वमज विकल्पनाभिरेतैर्देवाद्यैर्भवति हि यैरनन्तविश्वम् ।
विश्वात्मा त्वमिति विकारहीनमेतत्सर्वस्मिन्न हि भवतोऽस्ति किंचिदन्यत् ॥ ५५ ॥

त्वं ब्रह्मा पशुपतिरर्यमा विधाता धाता त्वं त्रिदशपतिस्समीरणोऽग्निः ।
तोयेशो धनपतिरन्तकस्त्वमेको भिन्नार्थैर्जगदभिपासि शक्तिभेदैः ॥ ५६ ॥

विश्वं भवान्सृजति सूर्यगभस्तिरूपो विश्वेश ते गुणमयोऽयमतः प्रपञ्चः ।
रूपं परं सदिति वाचकमक्षरं यज्ज्ञानात्मने सदसते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥ ५७ ॥

ॐ नमो वासुदेवाय नमस्संकर्षणाय च । प्रद्युम्नाय नमस्तुभ्यमनिरुद्धाय ते नमः ॥ ५८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंऽशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कर्मोपाधिकनामरूपव्याकरणाविषयत्वेन जीवदेवासुरपशुमनुजादिकल्पना नेत्याह—न यत्रेति ॥ शब्द-जातिगुणक्रियाद्रव्यैर्वस्तुनो विशेषणं कल्पना । * आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म * इति श्रुतिः । ते—नामरूपे । अन्तरा—नामरूपास्पृष्टं यत् तद्ब्रह्मेति ॥ ५३ ॥

तथापि जगदुपकारायोपासकानुग्रहाय च स्वेच्छागृहीतदेवादिविविधरूपनामा ब्रह्मादिभिस्तत्तन्नामभिः स्तूयस इत्याह—न कल्पनामिति ॥ कृष्णादिनामग्रहणं भगवदवतारादिष्वन्येषामपि नाम्नामुपलक्षणम् । मोक्षधर्मे चतुर्मुखस्यानिरुद्धोपासनमुक्तम् * यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवौकसः * इति चास्मिन् पुराणे ॥ ५४ ॥

सर्वार्था इति ॥ यैरेतैर्देवाद्यैर्विकल्पनाभूतैरर्थैर्विश्वं भवति ते सर्वार्थास्त्वं विकारहीनमेतदात्मवस्तु च त्वम् । अतो विश्वात्मा त्वमिति सर्वस्मिन् भवतोऽन्यन्न किंचिदस्तीति योजना ॥ ५५ ॥

त्वं ब्रह्मेति ॥ भिन्नार्थैः—भिन्नकार्यैः । शक्तिभेदैः—ब्रह्मादिरूपभेदैः ॥ ५६ ॥

विश्वमिति ॥ सूर्यगभस्तिरूपो भूत्वा वृष्टिद्वारा विश्वं सृजति । प्रपञ्चश्च ते शेषभूतः । सदिति पदं यस्य वाचकं तत्सदिति वाचकम् । अक्षरं यत्परं रूपम्—* ॐ तत्सदिति हि गीतम् । ज्ञानात्मने—ज्ञानस्वरूपाय । सदसते—चिदचिदधिष्ठात्रे । तस्मै रूपाय नम इत्यन्वयः ॥ ५७ ॥

ओमिति ॥ ॐ नमो वासुदेवायेत्यादिः चतुर्व्यूहमन्त्रः ॥ ५८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

एवमन्तर्जले विष्णुमभिष्टूय स यादवः । अर्चयामास सर्वेशं धूपपुष्पैर्मनोमयैः ॥ १ ॥
परित्यक्तान्यविषयो मनस्तत्र निवेश्य सः । ब्रह्मभूते चिरं स्थित्वा विरराम समाधितः ॥ २ ॥
कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानो महामतिः । आजगाम रथं भूयो निर्गम्य यमुनाम्भसः ॥ ३ ॥
ददर्श रामकृष्णौ च यथापूर्वमवस्थितौ । विस्मिताक्षस्तदाऽक्रूरस्तं च कृष्णोऽभ्यभाषत ॥ ४ ॥

श्रीकृष्णः—

नूनं ते दृष्टमाश्चर्यमक्रूर यमुनाजले । विस्मयोत्फुल्लनयनो भवान्संलक्ष्यते यतः ॥ ५ ॥

अक्रूरः—

अन्तर्जले यदाश्चर्यं दृष्टं तत्र मयाऽच्युत । तदत्रापि हि पश्यामि मूर्तिमत्पुरतः स्थितम् ॥ ६ ॥
जगदेतन्महाश्चर्यरूपं यस्य महात्मनः । तेनाश्चर्यवरेणाहं भवता कृष्ण संगतः ॥ ७ ॥
तत्किमेतेन मथुरां यास्यामो मधुसूदन । बिभेमि कंसाद्धिग्जन्म परपिण्डोपजीविनाम् ॥ ८ ॥
इत्युक्त्वा चोदयामास स हयान् वातरंहसः । संप्राप्तश्चापि सायाह्ने सोऽक्रूरो मथुरां पुरीम् ॥ ९ ॥
विलोक्य मथुरां कृष्णं रामं चाह स यादवः । पद्भ्यां यातं महावीरौ रथेनैको विशाम्यहम् ॥१०॥
गन्तव्यं वसुदेवस्य नो भवद्भ्यां तथा गृहम् । युवयोर्हि कृते वृद्धस्स कंसेन निरस्यते ॥ ११ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा प्रविवेशाथ सोऽक्रूरो मथुरां पुरीम् । प्रविष्टौ रामकृष्णौ च राजमार्गमुपागतौ ॥ १२ ॥
स्त्रीभिर्नरैश्च सानन्दं लोचनैरभिवीक्षितौ । जग्मतुर्लीलया वीरौ मत्तौ बालगजाविव ॥ १३ ॥
भ्रममाणौ ततो दृष्ट्वा रजकं रङ्गकारकम् । अयाचेतां सुरूपाणि वासांसि रुचिराणि तौ ॥ १४ ॥
कंसस्य रजकस्सोऽथ प्रसादारूढविस्मयः । बहून्याक्षेपवाक्यानि प्राहोच्चै रामकेशवौ ॥ १५ ॥
ततस्तलप्रहारेण कृष्णस्तस्य दुरात्मनः । पातयामास रोषेण रजकस्य शिरो भुवि ॥ १६ ॥
हत्वाऽऽदाय च वस्त्राणि पीतनीलाम्बरौ ततः । कृष्णरामौ मुदा युक्तौ मालाकारगृहं गतौ ॥१७॥
विकासिनेत्रयुगलो मालाकारोऽतिविस्मितः । एतौ कस्य सुतौ यातौ मैत्रेयाचिन्तयत्तदा ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः

॥ १–७ ॥ तत्किमिति ॥ तत्किमेतेन—अस्थाने तत्त्ववादेन किम्? मे—परसेवकस्य । बिभेमि—विलम्बे कंसः कुप्येदिति । परपिण्डोपजीविनां जन्म धिक् यत्साक्षात्कृतेऽपि भगवति न संभाषितुं लभ्यते ॥ ८–१३ ॥

भ्रममाणाविति ॥ रङ्गकारकम् । कुसुंभादिना वस्त्राणां रञ्जनं रङ्गः । राग इति केनचिदनवहितेन व्याख्यातम् । रञ्जेरुपधालोपस्मरणात् । तस्मादार्षत्वात्साधुत्वमिति ॥ १४ ॥

कंसस्येति ॥ विस्मयः—विशिष्टः स्मयः दर्पः ॥ १५–२१ ॥

पीतनीलाम्बरधरौ तौ दृष्ट्वाऽतिमनोहरौ । स तर्कयामास तदा भुवं देवावुपागतौ ॥ १९ ॥
विकासिमुखपद्माभ्यां ताभ्यां पुष्पाणि याचितः । भुवं विष्टभ्य हस्ताभ्यां पस्पर्श शिरसा महीम् ॥२०॥
प्रसादपरमौ नाथौ मम गेहमुपागतौ । धन्योऽहमर्चयिष्यामीत्याह (माल्योऽप) तौ माल्यजीवनः ॥२१॥
ततः प्रहृष्टवदनस्तयोः पुष्पाणि कामतः । चारूण्येतान्यथैतानि प्रददौ स प्रलोभयन् ॥ २२ ॥
पुनःपुनः प्रणम्योभौ मालाकारो नरोत्तमौ । ददौ पुष्पाणि चारूणि गन्धवन्त्यमलानि च ॥२३॥
मालाकाराय कृष्णोऽपि प्रसन्नः प्रददौ वरान् । श्रीस्त्वां मत्संश्रया भद्र न कदाचित्त्यजिष्यति ॥२४॥
बलहानिर्न ते सौम्य धनहानिरथापि वा । यावद्दिनानि तावच्च न नशिष्यति संततिः ॥ २५ ॥
भुक्त्वा च विपुलान्भोगांस्त्वमन्ते मत्प्रसादतः । ममानुस्मरणं प्राप्य दिव्यं लोकमवाप्स्यसि ॥ २६ ॥
धर्मे मनश्च ते भद्र सार्वकालं भविष्यति । युष्मत्सन्ततिजातानां दीर्घमायुर्भविष्यति ॥ २७ ॥
नोपसर्गादिकं दोषं युष्मत्सन्ततिसंभवः । अवाप्स्यति महाभाग यावत्सूर्यो भविष्यति ॥ २८ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा तद्गृहात्कृष्णो बलदेवसहायवान् । निर्जगाम मुनिश्रेष्ठ मालाकारेण पूजितः ॥ २९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

राजमार्गे ततः कृष्णस्सानुलेपनभाजनाम् । ददर्श कुब्जामायान्तीं नवयौवनगोचराम् ॥ १ ॥
तामाह ललितं कृष्णः कस्येदमनुलेपनम् । भवत्या नीयते सत्यं वदेन्दीवरलोचने ॥ २ ॥
सकामेनेव सा प्रोक्ता सानुरागा हरिं प्रति । प्राह सा ललितं कुब्जा तद्दर्शनबलात्कृता ॥ ३ ॥

तत इति ॥ एतानि चारूणीति कतिचित्पूर्वं दत्त्वा पुनरेतान्यतिचारूणीति विलोभयन् ददौ ॥२२-२३॥
मालाकारायेति ॥ श्रीः मत्संश्रयेति स्वस्य लक्ष्मीपतित्वं भक्तस्य प्रकटयति ॥ २४ ॥
बलहानिरिति ॥ यावद्दिनानि—यावत्सूर्यः ॥ २५,२६ ॥
धर्म इति ॥ सार्वकालं—सर्वकालसंबंधि । युष्मदिति बहुत्वं तद्बन्धुबहुत्वविवक्षया ॥ २७-२९ ॥
इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

॥ १ ॥ तामिति ॥ ललितं—सविलासम् ॥ २ ॥ बलात्कृता—वशीकृता ॥ ३ ॥

कान्त कस्मान्न जानासि कंसेन विनियोजिताम् । नैकवक्रेति विख्यातामनुलेपनकर्मणि ॥ ४ ॥
नान्यपिष्टं हि कंसस्य प्रीतये ह्यनुलेपनम् । भवाम्यहमतीवास्य प्रसादधनभाजनम् ॥ ५ ॥

श्रीकृष्ण उवाच :—

सुगन्धमेतद्राजार्हं रुचिरं रुचिरानने । आवयोर्गात्रसदृशं दीयतामनुलेपनम् ॥ ६ ॥

श्रीपराशरः—

श्रुत्वैतदाह सा कुब्जा गृह्यतामिति सादरम् । अनुलेपनं च प्रददौ गात्रयोग्यमथोभयोः ॥ ७ ॥
भक्तिच्छेदानुलिप्ताङ्गौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ । सेन्द्रचापौ व्यराजेतां सितकृष्णाविवाम्बुदौ ॥ ८ ॥
ततस्तां चुबुके शौरिरुल्लाघनविधानवित् । उत्पाट्य तोलयामास द्व्यङ्गुलेनाग्रपाणिना ॥ ९ ॥
चकर्ष पद्भ्यां च तदा ऋजुत्वं केशवोऽनयत् । ततस्सा ऋजुतां प्राप्ता योषितामभवद्वरा ॥ १० ॥
विलासललितं प्राह प्रेमगर्भभरालसम् । वस्त्रे प्रगृह्य गोविन्दं मम गेहं व्रजेति वै ॥ ११ ॥
एवमुक्तस्तया शौरी रामस्यालोक्य चाननम् । प्रहस्य कुब्जां तामाह नैकवक्रामनिन्दिताम् ॥ १२ ॥
आयास्ये भवतीगेहमिति तां प्रहसन्हरिः । विससर्ज जहासोच्चै रामस्यालोक्य चाननम् ॥ १३ ॥
भक्तिभेदानुलिप्ताङ्गौ नीलपीताम्बरौ तु तौ । धनुश्शालां ततो यातौ चित्रमाल्योपशोभितौ ॥ १४ ॥
आयागं तद्धनूरत्नं ताभ्यां पृष्टैस्तु रक्षिभिः । आख्याते सहसा कृष्णो गृहीत्वाऽपूरयद्धनुः ॥ १५ ॥
ततः पूरयता तेन भज्यमानं बलाद्धनुः । चकार सुमहच्छब्दं मथुरा येन पूरिता ॥ १६ ॥
अनुयुक्तौ ततस्तौ तु भग्ने धनुषि रक्षिभिः । रक्षिसैन्यं निहत्योभौ निष्क्रान्तौ कार्मुकालयात् ॥ १७ ॥
अक्रूरागमवृत्तान्तमुपलभ्य महद्धनुः । भग्नं श्रुत्वा च कंसोऽपि प्राह चाणूरमुष्टिकौ ॥ १८ ॥

कंसः—

गोपालदारकौ प्राप्तौ भवद्भ्यां तौ ममाग्रतः । मल्लयुद्धेन हन्तव्यौ मम प्राणहरौ हि तौ ॥ १९ ॥

कान्तेति ॥ अनुलेपनकर्मणि—गन्धवस्तुसाधने, नियुक्ताम् ॥ ४–७ ॥

भक्तिच्छेदेति ॥ भक्तिच्छेदेन—पत्रभंगिरचनया ॥ ८ ॥

तत इति ॥ उल्लाघनम्—ऋजूकरणम् । उत्पाट्य—उन्नमय्य, ग्रंथिभेदं कृत्वा, तोलयामास । तोलनं—कंपनम् ॥ ९ ॥ चकर्षेति ॥ पद्भ्यां चकर्ष—पादयोः पद्भ्यामाक्रान्तवान् ॥ १० ॥

विलासेति ॥ प्रेमगर्भभरालसम्—अन्तर्गर्भितप्रेमातिशयमंथरम् ॥ ११, १२ ॥

आयास्य इति ॥ प्रहसन्—प्रसादेन हासं कुर्वन् । अस्मदनुग्रहमनुरागं मत्वा इयं मुह्यतीति रामं प्रत्युच्चैर्जहास ॥ १३, १४ ॥

आयागमिति ॥ आयागम्—आभिमुख्येन यागोद्देश्यम् ॥ १५, १६ ॥

अनुयुक्ताविति ॥ अनुयुक्तौ—अभियुक्तौ ॥ १७–१९ ॥

नियुद्धे तद्विनाशेन भवद्भ्यां तोषितो ह्यहम् । दास्याम्यभिमतान्कामान्नान्यथैतौ महाबलौ ॥ २० ॥

न्यायतोऽन्यायतो वाऽपि भवद्भ्यां तौ ममाहितौ ।
हन्तव्यौ तद्वधाद्राज्यं सामान्यं वां भविष्यति ॥ २१ ॥

इत्यादिश्य स तौ मल्लौ ततश्चाहूय हस्तिपम् । प्रोवाचोच्चैस्त्वया मल्लसमाजद्वारि कुञ्जरः ॥ २२ ॥
स्थाप्यः कुवलयापीडस्तेन तौ गोपदारकौ । घातनीयौ नियुद्धाय रङ्गद्वारमुपागतौ ॥ २३ ॥
तमप्याज्ञाप्य दृष्ट्वा च सर्वान्मञ्चानुपाकृतान् । आसन्नमरणः कंसः सूर्योदयमुदैक्षत ॥ २४ ॥

ततः समस्तमञ्चेषु नागरस्स तदा जनः । राजमञ्चेषु चारूढास्सह भृत्यैर्नराधिपाः ॥ २५ ॥
मल्लप्राश्निकवर्गश्च रङ्गमध्यसमीपगः । कृतः कंसेन कंसोऽपि तुङ्गमञ्चे व्यवस्थितः ॥ २६ ॥
अन्तःपुराणां मञ्चाश्च तथाऽन्ये परिकल्पिताः । अन्ये च वारमुख्यानामन्ये नागरयोषिताम् ॥२७॥
नन्दगोपादयो गोपा मञ्चेष्वन्येष्ववस्थिताः । अक्रूरवसुदेवौ च मञ्चप्रान्ते व्यवस्थितौ ॥ २८ ॥
नागरीयोषितां मध्ये देवकी पुत्रगर्द्धिनी । अन्तकालेऽपि पुत्रस्य द्रक्ष्यामीति मुखं स्थिता ॥ २९ ॥
वाद्यमानेषु तूर्येषु चाणूरे चातिवल्गति । हाहाकारपरे लोके ह्यास्फोटयति मुष्टिके ॥ ३० ॥
ईषद्धसन्तौ तौ वीरौ बलभद्रजनार्दनौ । गोपवेषधरौ बालौ रङ्गद्वारमुपागतौ ॥ ३१ ॥
ततः कुवलयापीडो महामात्रप्रचोदितः । अभ्यधावत्सुवेगेन हन्तुं गोपकुमारकौ ॥ ३२ ॥
हाहाकारो महाञ्जज्ञे रङ्गमध्ये द्विजोत्तम । बलदेवोऽनुजं दृष्ट्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

हन्तव्यो हि महाभाग नागोऽयं शत्रुचोदितः ॥ ३४ ॥

इत्युक्तस्सोऽग्रजेनाथ बलदेवेन वै द्विज । सिंहनादं ततश्चक्रे माधवः परवीरहा ॥ ३५ ॥
करेण करमाकृष्य तस्य केशिनिषूदनः । भ्रामयामास तं शौरिरैरावतसमं बले ॥ ३६ ॥
ईशोऽपि सर्वजगतां बाललीलानुसारतः । क्रीडित्वा सुचिरं कृष्णः करिदन्तपदान्तरे ॥ ३७ ॥
उत्पाट्य वामदन्तं तु दक्षिणेनैव पाणिना । ताडयामास यन्तारं तस्यासीच्छतधा शिरः ॥ ३८ ॥
दक्षिणं दन्तमुत्पाट्य बलभद्रोऽपि तत्क्षणात् । सरोषस्तेन पार्श्वस्थान् गजपालानपोथयत् ॥ ३९ ॥
ततस्तूत्प्लुत्य वेगेन रौहिणेयो महाबलः । जघान वामपादेन मस्तके हस्तिनं रुषा ॥ ४० ॥
स पपात हतस्तेन बलभद्रेण लीलया । सहस्राक्षेण वज्रेण ताडितः पर्वतो यथा ॥ ४१ ॥
हत्वा कुवलयापीडं हस्त्यारोहप्रचोदितम् । मदासृगलिप्तांगौ हस्तिदन्तवरायुधौ ॥ ४२ ॥
मृगमध्ये यथा सिंहौ गर्वलीलावलोकिनौ । प्रविष्टौ सुमहारङ्गं बलभद्रजनार्दनौ ॥ ४३ ॥
हाहाकारो महाञ्जज्ञे महारङ्गे त्वनन्तरम् । कृष्णोऽयं बलभद्रोऽयमिति लोकस्य विस्मयः ॥ ४४ ॥

नियुद्ध इति ॥ नान्यथा—अन्यथा तु न दास्यामि ॥ २०—२३ ॥

तमिति ॥ उपाकृतान्—कल्पितान् ॥ २४,२५ ॥

मल्लप्राश्निकेति ॥ प्राश्निकाः—परीक्षकाः ॥ २६, २७ ॥

नन्दगोपेति ॥ राजमञ्चप्रान्ते व्यवस्थितौ—रहसि वैराज्यपार्श्वम ॥ २८ ॥

नागरीयोषितामिति ॥ पुत्रगर्धिनी—गृधु अभिकांक्षायामित्यस्माद्धातोर्णिनिः, पुत्रवत्सला ॥ २९—४९॥

सोऽयं येन हता घोरा पूतना बालघातिनी । क्षिप्तं तु शकटं येन भग्नौ तु यमलार्जुनौ ॥ ४५ ॥
सोऽयं यः कालियं नागं ममर्दारुह्य बालकः । धृतो गोवर्धनो येन सप्तरात्रं महागिरिः ॥ ४६ ॥
अरिष्टो धेनुकः केशी लीलयैव महात्मना । निहता येन दुर्वृत्ता दृश्यतामेष सोऽच्युतः ॥ ४७ ॥
अयं चास्य महाबाहुर्बलभद्रोऽग्रतोऽग्रजः । प्रयाति लीलया योषिन्मनोनयननन्दनः ॥ ४८ ॥
अयं स कथ्यते प्राज्ञैः पुराणार्थविशारदैः । गोपालो [illegible] वंशं मग्नमभ्युद्धरिष्यति ॥ ४९ ॥
अयं हि सर्वलोकस्य विष्णोरखिलजन्मनः । अवतीर्णो महीमंशो नूनं भारहरो भुवः ॥ ५० ॥
इत्येवं वर्णिते पौरै रामे कृष्णे च तत्क्षणात् । उरस्तताप देवक्याः स्नेहस्नुतपयोधरम् ॥ ५१ ॥
महोत्सवमिवासाद्य पुत्राननविलोकनात् । युवेव वसुदेवोऽभूद्विहायाभ्यागतां जराम् ॥ ५२ ॥
विस्तारिताक्षियुगलो राजान्तःपुरयोषिताम् । नागरस्त्रीसमूहश्च द्रष्टुं न विरराम तम् ॥ ५३ ॥
सख्यः पश्यत कृष्णस्य मुखमत्यरुणेक्षणम् । गजयुद्धकृतायासस्वेदाम्बुकणिकाचितम् ॥ ५४ ॥
विकासिशरदम्भोजमवश्यायजलोक्षितम् । परिभूय स्थितं जन्म सफलं क्रियतां दृशः ॥ ५५ ॥
श्रीवत्साङ्कं महद्धाम बालस्यैतद्विलोक्यताम् । विपक्षक्षपणं वक्षो भुजयुग्मं च भामिनि ॥ ५६ ॥
किं न पश्यसि दुग्धेन्दुमृणालधवलाकृतिम् । बलभद्रमिमं नीलपरिधानमुपागतम् ॥ ५७ ॥
वल्गता मुष्टिकेनैव चाणूरेण तथा सखि । क्रीडतो बलभद्रस्य हरेर्हास्यं विलोक्यताम् ॥ ५८ ॥
सख्यः पश्यत चाणूरं नियुद्धार्थमयं हरिः । समुपैति न सन्त्यत्र किं वृद्धा युक्तकारिणः ॥ ५९ ॥
क्व यौवनोन्मुखीभूतसुकुमारतनुर्हरिः । क्व वज्रकठिनाभोगशरीरोऽयं महासुरः ॥ ६० ॥
इमौ सुललितैरङ्गैर्वर्तेते नवयौवनौ । दैतेयमल्लाश्चाणूरप्रमुखास्त्वतिदारुणाः ॥ ६१ ॥
नियुद्धप्राश्निकानां तु महानेष व्यतिक्रमः । यद्बालबलिनोर्युद्धं मध्यस्थैस्समुपेक्ष्यते ॥ ६२ ॥

श्रीपराशरः—

इत्थं पुरस्त्रीलोकस्य वदतश्चालयन्भुवम् । ववल्ग बद्धकक्ष्योऽन्तर्जनस्य भगवान्हरिः ॥ ६३ ॥
बलभद्रोऽपि चास्फोट्य ववल्ग ललितं तथा । पदेपदे तथा भूमिर्यन्न शीर्णा तदद्भुतम् ॥ ६४ ॥
चाणूरेण ततः कृष्णो युयुधेऽमितविक्रमः । नियुद्धकुशलो दैत्यो बलभद्रेण मुष्टिकः ॥ ६५ ॥
सन्निपातावधूतैस्तु चाणूरेण समं हरिः । प्रक्षेपणैर्मुष्टिभिश्च कीलवज्रनिपातनैः ॥ ६६ ॥

अयं हीति ॥ अखिलजन्मनः—अखिलस्य जन्म यस्मिन्निति विग्रहः ॥ ५० ॥ इतीति ॥ तताप—तप्तम् ॥ ५१, ५२ ॥ विस्तारितेति ॥ राजान्तःपुरयोषितां समूह इति शेषः ॥ ५३—५५ ॥

श्रीवत्साङ्कमिति ॥ महद्धाम—महतो लक्ष्म्यादेर्धाम ॥ ५६, ५७ ॥

वल्गतेति ॥ वल्गतेत्यादि हेतौ तृतीया । हास्यमनादरकृतम् ॥ ५८—६२ ॥

इत्थमिति ॥ बद्धकक्ष्यः—दृढीकृतपरिकरः ॥ ६३—६५ ॥

सन्निपातेति ॥ सन्निपातैः—आदावन्योन्यं हस्तसंघट्टैः । अवधूतैः—अपहस्ताख्येन बहिर्हस्तेन श्लिष्टाङ्गमोचनैः । प्रक्षेपणैः—आकृष्य निरसनैः । कीलपातः—कूर्परेण घातः । वज्रपातः—अरत्निद्वयस्वस्तिकान्तरेतान्यगात्रघातः, मध्यमानामिकान्तर्गताङ्गुष्ठमुष्टिविशेषघातो वा ॥ ६६ ॥

पादोद्धूतैः प्रमृष्टैश्च तयोर्युद्धमभून्महत् ॥ ६७ ॥
अशस्त्रमतिघोरं तत्तयोर्युद्धं सुदारुणम् । बलप्राणविनिष्पाद्यं समाजोत्सवसन्निधौ ॥ ६८ ॥
यावद्यावच्च चाणूरो युयुधे हरिणा सह । प्राणहानिमवापाग्र्यां तावत्तावल्लवाल्लवम् ॥ ६९ ॥
कृष्णोऽपि युयुधे तेन लीलयैव जगन्मयः । खेदाच्चालयता कोपान्निजकेसरशेखरम् ॥ ७० ॥
बलक्षयं विवृद्धिं च दृष्ट्वा चाणूरकृष्णयोः । वारयामास तूर्याणि कंसः कोपपरायणः ॥ ७१ ॥
मृदङ्गादिषु तूर्येषु प्रतिषिद्धेषु तत्क्षणात् । खे सङ्गतान्यवाद्यन्त देवतूर्याण्यनेकशः ॥ ७२ ॥
जय गोविन्द चाणूरं जहि केशव दानवम् । अन्तर्धानगता देवास्तमूचुरतिहर्षिताः ॥ ७३ ॥
चाणूरेण चिरं कालं क्रीडित्वा मधुसूदनः । उत्पाट्य भ्रामयामास तद्वधाय कृतोद्यमः ॥ ७४ ॥
भ्रामयित्वा शतगुणं दैत्यमल्लममित्रजित् । भूमावास्फोटयामास गगने गतजीवितम् ॥ ७५ ॥
भूमावास्फोटितस्तेन चाणूरश्शतधाऽभवत् । रक्तस्रावमहापङ्कां चकार च तदा भुवम् ॥ ७६ ॥
बलदेवोऽपि तत्कालं मुष्टिकेन महाबलः । युयुधे दैत्यमल्लेन चाणूरेण यथा हरिः ॥ ७७ ॥
सोऽप्येनं मुष्टिना मूर्ध्नि वक्षस्याहत्य जानुना । पातयित्वा धरापृष्ठे निष्पिपेष गतायुषम् ॥ ७८ ॥
कृष्णस्तोसलकं भूयो मल्लराजं महाबलम् । वाममुष्टिप्रहारेण पातयामास भूतले ॥ ७९ ॥
चाणूरे निहते मल्ले मुष्टिके विनिपातिते । नीते क्षयं तोसलके सर्वे मल्लाः प्रदुद्रुवुः ॥ ८० ॥
ववल्गतुस्ततो रङ्गे कृष्णसंकर्षणावुभौ । समानवयसो गोपान्बलादाकृष्य हर्षितौ ॥ ८१ ॥
कंसोऽपि कोपरक्ताक्षः प्राहोच्चैर्व्यायतान्नरान् । गोपावेतौ समाजौघान्निष्क्राम्येतां बलादितः ॥८२॥
नन्दोऽपि गृह्यतां पापो निगलैरायसैरिह । अवृद्धार्हेण दण्डेन वसुदेवोऽपि वध्यताम् ॥ ८३ ॥
वल्गन्ति गोपाः कृष्णेन ये चेमे सहिताः पुरः । गावो निगृह्यतामेषां यच्चास्ति वसु किंचन ॥८४॥
एवमाज्ञापयानं तु प्रहस्य मधुसूदनः । उत्प्लुत्यारुह्य तं मञ्चं कंसं जग्राह वेगतः ॥ ८५ ॥
केशेष्वाकृष्य विगलत्किरीटमवनीतले । स कंसं पातयामास तस्योपरि पपात च ॥ ८६ ॥
अशेषजगदाधारगुरुणा पततोपरि । कृष्णेन त्याजितः प्राणानुग्रसेनात्मजो नृपः ॥ ८७ ॥
मृतस्य केशेषु तदा गृहीत्वा मधुसूदनः । चकर्ष देहं कंसस्य रङ्गमध्ये महाबलः ॥ ८८ ॥

पादोद्धूतैरिति ॥ पादेन परस्योद्धूतैः । प्रमृष्टैः—सर्वाङ्गग्रहणान्निपात्य निष्पेषणैः । प्रसृष्टैरिति पाठे उत्पाट्य निरसनैः ॥ ६७ ॥

अशस्त्रमिति ॥ बलप्राणौ—मनस्तनुशक्ती । समाजोत्सवसन्निधौ—सोत्सवसमाजसन्निधौ ॥६८–७२॥

जयेति ॥ जय, न तावतालम् जहि च ॥ ७३, ७४ ॥

भ्रामयित्वेति ॥ शतगुणं—शतकृत्वः ॥ ७५–८१ ॥

कंस इति ॥ व्यायतान्—कृतश्रमान् ॥ ८२, ८३ ॥

वल्गन्तीति ॥ गावः यत्किंचन अस्ति वसु तत्सर्वं निगृह्यताम् ॥ ८४–८८ ॥

गौरवेणातिपतता परिघा तेन कृष्यता । कृता कंसस्य देहेन वेगेनेव महाम्भसः ॥ ८९ ॥
कंसे गृहीते कृष्णेन तद्भ्राताऽभ्यागतो रुषा । सुनामा बलभद्रेण लीलयैव निपातितः ॥ ९० ॥
ततो हाहाकृतं सर्वमासीत्तद्रङ्गमण्डलम् । अवज्ञया हतं दृष्ट्वा कृष्णेन मथुरेश्वरम् ॥ ९१ ॥
कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरः । देवक्याश्च महाबाहुर्बलदेवसहायवान् ॥ ९२ ॥
उत्थाप्य वसुदेवस्तं देवकी च जनार्दनम् । स्मृतजन्मोक्तवचनौ तावेव प्रणतौ स्थितौ ॥ ९३ ॥

श्रीवसुदेव उवाच :—

प्रसीद सीदतां दत्तो देवानां यो वरः प्रभो । तथाऽऽवयोः प्रसादेन कृतोद्धारस्स केशव ॥ ९४ ॥
आराधितो यद्भगवानवतीर्णो गृहे मम । दुर्वृत्तनिधनार्थाय तेन नः पावितं कुलम् ॥ ९५ ॥
त्वमन्तस्सर्वभूतानां सर्वभूतमयस्स्थितः । प्रवर्तेते समस्तात्मंस्त्वत्तो भूतभविष्यती ॥ ९६ ॥
यज्ञैस्त्वमिज्यसेऽचिन्त्य सर्वदेवमयाच्युत । त्वमेव यज्ञो यष्टा च यज्वनां परमेश्वरः ॥ ९७ ॥
समुद्भवस्समस्तस्य जगतस्त्वं जनार्दन ॥ ९८ ॥
सापह्नवं मम मनो यदेतत्त्वयि जायते । देवक्याश्चात्मजप्रीत्या तदत्यन्तविडम्बना ॥ ९९ ॥
त्वं कर्ता सर्वभूतानामनादिनिधनो भवान् । त्वां मनुष्यस्य कस्यैषा जिह्वा पुत्रेति वक्ष्यति ॥१००॥
जगदेतज्जगन्नाथ संभूतमखिलं यतः । कया युक्त्या विना मायां सोऽस्मत्तस्संभविष्यति ॥ १०१ ॥
यस्मिन्प्रतिष्ठितं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् । स कोष्ठोत्सङ्गशयनो मानुषो जायते कथम् ॥ १०२ ॥
स त्वं प्रसीद परमेश्वर पाहि विश्वमंशावतारकरणैर्न ममासि पुत्रः ।
आब्रह्मपादपमिदं जगदेतदीश त्वत्तो विमोहयसि किं पुरुषोत्तमास्मान् ॥ १०३ ॥
मायाविमोहितदृशा तनयो ममेति कंसाद्भयं कृतमपास्तभयोऽतितीव्रम् ।
नीतोऽसि गोकुलमरातिभयाकुलेन वृद्धिं गतोऽसि मम नास्ति ममत्वमीश ॥ १०४ ॥

गौरवेणेति ॥ कृष्यमाणेन देहेन परिघा कृता ॥ ८९–९३ ॥

प्रसीदेत्यादि ॥ सीदतां देवानां यो वरो दत्तः सः आवयोः प्रसादेन जननरूपेण कृतोद्धारः—निर्व्यूढः ॥ ९४, ९५ ॥ त्वमिति ॥ अन्तः—अवसानं प्रवर्तेते । अत्र लडिवक्षितः ॥ ९६–९८ ॥

सापह्नवमिति ॥ त्वयि—ईश्वरे पुत्रप्रीत्या सापह्नवं—सस्नेहं मनो जायते इति यत् मम तत् अत्यन्तविडम्बना—अत्यन्तहास्यत्वावहम् ॥ ९९ ॥

त्वमिति ॥ त्वां क मानुषकस्येति पाठे, मानुषकस्य कुत्सायां कः, पुत्रेति वक्ष्यती—वदन्ती जिह्वा क—कुत्र ॥ १०० ॥ जगदिति ॥ माया—मोहिनी भगवच्छक्तिः ॥ १०१ ॥

यस्मिन्निति ॥ कोष्ठोत्सङ्गशयनः—गर्भावस्थायां कोष्ठे शेते, बाल्ये तत्सङ्गे ॥ १०२–१०४ ॥

कर्माणि रुद्रमरुदश्विशतक्रतूनां साध्यानि यस्य न भवन्ति निरीक्षितानि ।
त्वं विष्णुरीश जगतामुपकारहेतोः प्राप्तोऽसि नः परिगतो विगतो हि मोहः ॥ १०५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंऽशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

तौ समुत्पन्नविज्ञानौ भगवत्कर्मदर्शनात् । देवकीवसुदेवौ तु दृष्ट्वा मायां पुनर्हरिः ।
मोहाय यदुचक्रस्य वितताना स वैष्णवीम् ॥ १ ॥
उवाच चाम्ब हे तात चिरादुत्कण्ठितेन मे । भवन्तौ कंसभीतेन दृष्टौ संकर्षणेन च ॥ २ ॥
कुर्वतां याति यः कालो मातापित्रोरपूजनम् । तत्खण्डमायुषो व्यर्थमसाधूनां हि जायते ॥ ३ ॥
गुरुदेवद्विजातीनां मातापित्रोश्च पूजनम् । कुर्वतां सफलः कालो देहिनां तात जायते ॥ ४ ॥
तत्क्षन्तव्यमिदं सर्वमतिक्रमकृतं पितः । कंसवीर्यप्रतापाभ्यामावयोः परवश्ययोः ॥ ५ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वाऽथ प्रणम्योभौ यदुवृद्धाननुक्रमात् । यथावदभिपूज्याथ चक्रतुः पौरमाननम् ॥ ६ ॥
कंसपत्न्यस्ततः कंसं परिवार्य हतं भुवि । विलेपुर्मातरश्चास्य दुःखशोकपरिप्लुताः ॥ ७ ॥
बहुप्रकारमस्वस्थाः पश्चात्तापातुरो हरिः । तास्समाश्वासयामास स्वयमस्राविलेक्षणः ॥ ८ ॥
उग्रसेनं ततो बन्धान्मुमोच मधुसूदनः । अभ्यषिञ्चत्तदैवैनं निजराज्ये हतात्मजम् ॥ ९ ॥
राज्येऽभिषिक्तः कृष्णेन यदुसिंहस्सुतस्य सः । चकार प्रेतकार्याणि ये चान्ये तत्र घातिताः ॥ १० ॥
कृतौर्ध्वदैहिकं चैनं सिंहासनगतं हरिः । उवाचाज्ञापय विभो यत्कार्यमविशङ्कितः ॥ ११ ॥
ययातिशापाद्वंशोऽयमराज्यार्होऽपि सांप्रतम् । मयि भृत्ये स्थिते देवानाज्ञापयतु किं नृपैः ॥ १२ ॥

कर्माणीति ॥ यस्य कर्माणि रुद्रादीनामप्यसाध्यानि प्रत्यक्षितानि, स त्वं जगदर्थं पुत्रतयाऽस्मान् प्राप्तोऽसीति इदं परिगतं—ज्ञानम् । हि हेतौ । हि—यस्मान्मोहो विगतः । यानीति पाठे तानीति च तस्मादित्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ १०५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

ताविति ॥ मायां—योगमायाम् ॥ १ ॥ उवाचेति ॥ मे—मया ॥ २–४ ॥

तदिति ॥ अतिक्रमकृतमिदं सर्वं क्षन्तव्यम् । अतिक्रमकारणमाह—कंसवीर्येति ॥ ५–११ ॥

ययातीति ॥ किं नृपैराज्ञप्तैः ॥ १२ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा सोऽमरद्वायुमाजगाम च तत्क्षणात् । उवाच चैनं भगवान्केशवः कार्यमानुषः ॥ १३ ॥

गच्छेन्द्रं ब्रूहि वायो त्वमलं गर्वेण वासव । दीयतामुग्रसेनाय सुधर्मा भवता सभा ॥ १४ ॥

कृष्णो ब्रवीति राजार्हमेतद्रत्नमनुत्तमम् । सुधर्माख्यसभा युक्तमस्यां यदुभिरासितुम् ॥ १५ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तः पवनो गत्वा सर्वमाह शचीपतिम् । ददौ सोऽपि सुधर्माख्यां सभां वायोः पुरंदरः ॥ १६ ॥

वायुना चाहृतां दिव्यां सभां ते यदुपुंगवाः । बुभुजुस्सर्वरत्नाढ्यां गोविन्दभुजसंश्रयाः ॥ १७ ॥

विदिताखिलविज्ञानौ सर्वज्ञानमयावपि । शिष्याचार्यक्रमं वीरौ ख्यापयन्तौ यदूत्तमौ ॥ १८ ॥

ततस्सांदीपनिं काश्यमवन्तीपुरवासिनम् । विद्यार्थं जग्मतुर्बालौ कृतोपनयनक्रमौ ॥ १९ ॥

वेदाभ्यासकृतप्रीती संकर्षणजनार्दनौ । तस्य शिष्यत्वमभ्येत्य गुरुवृत्तिपरौ हि तौ ॥
दर्शयांचक्रतुर्वीरावाचारमखिले जने ॥ २० ॥

सरहस्यं धनुर्वेदं ससंग्रहमधीयताम् । अहोरात्रचतुष्षष्ट्या तदद्भुतमभूद्द्विज ॥ २१ ॥

सांदीपनिरसंभाव्यं तयोः कर्मातिमानुषम् । विचिन्त्य तौ तदा मेने प्राप्तौ चन्द्रदिवाकरौ ॥ २२ ॥

साङ्गांश्च चतुरो वेदान्सर्वशास्त्राणि चैव हि । अस्त्रग्राममशेषं च प्रोक्तमात्रमवाप्य तौ ॥ २३ ॥
ऊचतुर्व्रियतां या ते दातव्या गुरुदक्षिणा ॥ २४ ॥

सोऽप्यतीन्द्रियमालोक्य तयोः कर्म महामतिः । अयाचत मृतं पुत्रं प्रभासे लवणार्णवे ॥ २५ ॥

गृहीतास्त्रौ ततस्तौ तु सार्घ्यहस्तो महोदधिः । उवाच न मया पुत्रो हृतस्सांदीपनेरिति ॥ २६ ॥

दैत्यः पञ्चजनो नाम शंखरूपस्स बालकम् । जग्राह योऽस्ति सलिले ममैवासुरसूदन ॥ २७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तोऽन्तर्जलं गत्वा हत्वा पञ्चजनं च तम् । कृष्णो जग्राह तस्यास्थिप्रभवं शंखमुत्तमम् ॥ २८ ॥

यस्य नादेन दैत्यानां बलहानिरजायत । देवानां ववृधे तेजो यात्यधर्मश्च संक्षयम् ॥ २९ ॥

तं पाञ्चजन्यमापूर्य गत्वा यमपुरं हरिः । बलदेवश्च बलवाञ्जित्वा वैवस्वतं यमम् ॥ ३० ॥

इतीति ॥ कार्यमानुषः—धर्मसंस्थापनादिकार्येण मानुषः ॥ १३–१७ ॥

विदितेति ॥ * मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः * इत्यमरः । क्रमः—पारंपर्यम् ॥ १८ ॥

तत इति ॥ काश्यं—वाराणसीजातम् ॥ १९, २० ॥

सरहस्यमिति ॥ रहस्यम्—अस्त्रमन्त्रोपनिषत् । संग्रहः—अस्त्रप्रयोगसंस्थानाद्युपदेशः । अधीयताम्—अधीतवन्तौ । आर्षत्वात्साधुः ॥ २१ ॥

सांदीपनिरिति ॥ असंभाव्यम् अन्येषु । कर्म—शस्त्रास्त्राणां शीघ्रधारणशीघ्रप्रयोगादिकम् ॥ २२–२४ ॥

स इति ॥ अतीन्द्रियं—दिव्यम् ॥ २५–३० ॥

तं बालं यातनासंस्थं यथापूर्वशरीरिणम् । पित्रे प्रदत्तवान्कृष्णो बलश्च बलिनां वरः ॥ ३१ ॥
मथुरां च पुनः प्राप्तावुग्रसेनेन पालिताम् । प्रहृष्टपुरुषस्त्रीकामुभौ रामजनार्दनौ ॥ ३२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमांशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

जरासंधसुते कंस उपयेमे महाबलः । अस्तिं (प्रास्तिं) प्राप्तिं च मैत्रेय तयोर्भर्तृहणं हरिम् ॥ १ ॥
महाबलपरीवारो मगधाधिपतिर्बली । हन्तुमभ्याययौ कोपाज्जरासंधस्सयादवम् ॥ २ ॥
उपेत्य मथुरां सोऽथ रुरोध मगधेश्वरः । अक्षौहिणीभिस्सैन्यस्य त्रयोविंशतिभिर्वृतः ॥ ३ ॥
निष्क्रम्याल्पपरीवारावुभौ रामजनार्दनौ । युयुधाते समं तस्य बलिनौ बलिसैनिकैः ॥ ४ ॥
ततो रामश्च कृष्णश्च मतिं चक्रतुरञ्जसा । आयुधानां पुराणानामादाने मुनिसत्तम ॥ ५ ॥
अनन्तरं हरेश्शार्ङ्गं तूणी चाक्षयसायकौ । आकाशादागतौ विप्र तथा कौमोदकी गदा ॥ ६ ॥
हलं च बलभद्रस्य गगनादागतं महत् । मनसोऽभिमतं विप्र सानन्दं मुसलं तथा ॥ ७ ॥
ततो युद्धे पराजित्य ससैन्यं मगधाधिपम् । पुरीं विविशतुर्वीरावुभौ रामजनार्दनौ ॥ ८ ॥
जिते तस्मिन्सुदुर्वृत्ते जरासंधे महामुने । जीवमाने गते कृष्णस्तेनामन्यत नाजितम् ॥ ९ ॥
पुनरप्याजगामाथ जरासंधो बलान्वितः । जितश्च रामकृष्णाभ्यामपक्रान्तो द्विजोत्तम ॥ १० ॥
दश चाष्टौ च संग्रामानेवमत्यन्तदुर्मदः । यदुभिर्मागधो राजा चक्रे कृष्णपुरोगमैः ॥ ११ ॥
सर्वेष्वेतेषु युद्धेषु यादवैस्स पराजितः । अपक्रान्तो जरासंधस्स्वल्पसैन्यैर्बलाधिकः ॥ १२ ॥
न तद्बलं यादवानां विजितं यदनेकशः । तत्तु सन्निधिमाहात्म्यं विष्णोरंशस्य चक्रिणः ॥ १३ ॥
मनुष्यधर्मशीलस्य लीला सा जगतीपतेः । अस्त्राण्यनेकरूपाणि यदरातिषु मुञ्चति ॥ १४ ॥
मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः । तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः ॥ १५ ॥
तथाऽपि यो मनुष्याणां धर्मस्तमनुवर्तते । कुर्वन्बलवता सन्धिं हीनैर्युद्धं करोत्यसौ ॥ १६ ॥

तमिति ॥ यथापूर्वशरीरिणं कृत्वेति शेषः ॥ ३१-३२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ उपेत्येति ॥ त्रयोविंशतिभिः—त्रयोविंशत्या ॥ ३, ४ ॥
तत इति ॥ अञ्जसा—शीघ्रम ॥ ५—८ ॥
जित इति ॥ तेन—जरासंधेन आत्मानःपराजितं न मेने—जितमित्येव मेने ॥ ९—१२ ॥
न तदित्यादि ॥ जरासंधेन न जितानि यत् तद्यादवानां न सामर्थ्यं ॥ १३—१६ ॥

साम चोपप्रदानं च तथा भेदं च दर्शयन् । करोति दण्डपातं च क्वचिदेव पलायनम् ॥ १७ ॥
मनुष्यदेहिनां चेष्टामित्येवमनुवर्तते । लीला जगत्पतेस्तस्य च्छन्दतः परिवर्तते ॥ १८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

गार्ग्यं गोष्ठ्यां द्विजं श्यालष्षण्ड इत्युक्तवान्द्विज । यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसुर्यादवास्तदा ॥ १ ॥
ततः कोपपरीतात्मा दक्षिणापथमेत्य सः । सुतमिच्छंस्तपस्तेपे यदुचक्रभयावहम् ॥ २ ॥
आराधयन्महादेवं लोहचूर्णमभक्षयत् । ददौ वरं च तुष्टोऽस्मै वर्षे तु द्वादशे हरः ॥ ३ ॥
संतोषयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः । तद्योषित्सङ्गमाच्चास्य पुत्रोऽभूदलिसन्निभः ॥ ४ ॥
तं कालयवनं नाम राज्ये स्वे यवनेश्वरः । अभिषिच्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥ ५ ॥
स तु वीर्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान् । अपृच्छन्नारदस्तस्मै कथयामास यादवान् ॥ ६ ॥
म्लेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैस्सोऽभिसंवृतः । गजाश्वरथसंपन्नैश्चकार परमोद्यमम् ॥ ७ ॥
प्रययौ स व्यवच्छिन्नं छिन्नयानो दिनेदिने । यादवान्प्रति सामर्षो मैत्रेय मथुरां पुरीम् ॥ ८ ॥
कृष्णोऽपि चिन्तयामास क्षपितं यादवं बलम् । यवनेन रणे गम्यं मागधस्य भविष्यति ॥ ९ ॥
मागधस्य बलं क्षीणं स कालयवनो बली । हन्तैतदेवमायातं यदूनां व्यसनं द्विधा ॥ १० ॥
तस्माद्दुर्गं करिष्यामि यदूनामरिदुर्जयम् । स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुङ्गवाः ॥ ११ ॥

साम चेति ॥ क्वचित्—यवनादौ ॥ १७, १८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

गार्ग्यमिति ॥ षण्ड इत्यपहासोऽनपत्यत्वात् ॥ १ ॥

तत इति ॥ दक्षिणापथं— विन्ध्याद्दक्षिणदेशम् ॥ २–७ ॥

प्रययाविति ॥ छिन्नयानः—त्यक्तयानः । दिनेदिने श्रान्तं श्रान्तं यानं त्यक्त्वा अन्येनाश्रान्तेन प्रययावित्यर्थः ॥ ८ ॥

कृष्णोऽपीत्यादि ॥ प्रागेव क्षीणं मागधस्य बलं स कालयवनो बलित्वाद्धन्ता । अतोऽस्य बलं यादवैर्दुर्धर्षम् । यादवबलं चानेन क्षपितं चेत् मागधस्य गम्यं साध्यं भविष्यति । अतो द्विधा व्यसनमायातमिति चिन्तयामासेत्यन्वयः । अथवा यवनेन क्षपितं यादवबलं मागधस्य गम्यं च भविष्यति । यद्यपि मागधस्य बलं प्रागेव क्षीणम्, तथापि तत्सहायो यवनो बली हन्तैतदिति । एतत्—एतस्मात् कारणात् द्विविधं व्यसनमायातमेति चिन्तयामासेति । हन्तेति विषादे ॥ ९–११ ॥

मयि मत्ते प्रमत्ते वा सुप्ते प्रवसितेऽपि वा । यादवानभिभवं दुष्टा मा कुर्वन्त्वरयोऽधिकाः ॥ १२ ॥
इति संचिन्त्य गोविन्दो योजनानां महोदधिम् । ययाचे द्वादश पुरीं द्वारकां तत्र निर्ममे ॥ १३ ॥
महोद्यानां महावप्रां तटाकशतशोभिताम् । प्रासादगृहसंबाधामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १४ ॥
मथुरावासिनं लोकं तत्रानीय जनार्दनः । आसन्ने कालयवने मथुरां च स्वयं ययौ ॥ १५ ॥
बहिरावासिते सैन्ये मथुराया निरायुधः । निर्जगाम च गोविन्दो ददर्श यवनश्च तम् ॥ १६ ॥
स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणं नृपः । अनुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥ १७ ॥
तेनानुयातः कृष्णोऽपि प्रविवेश महागुहाम् । यत्र शेते महावीर्यो मुचुकुन्दो नरेश्वरः ॥ १८ ॥
सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नृपम् । पादेन ताडयामास मत्वा कृष्णं सुदुर्मतिः ॥ १९ ॥
उत्थाय मुचुकुन्दोऽपि ददर्श यवनं नृपः ॥ २० ॥
दृष्टमात्रश्च तेनासौ जज्वाल यवनोऽग्निना । तत्क्रोधजेन मैत्रेय भस्मीभूतश्च तत्क्षणात् ॥ २१ ॥
स हि देवासुरे युद्धे गतो हत्वा महासुरान् । निद्रार्तस्सुमहाकालं निद्रां वव्रे वरं सुरान् ॥ २२ ॥
प्रोक्तश्च देवैस्संसुप्तं यस्त्वामुत्थापयिष्यति । देहजेनाग्निना सद्यस्स तु भस्मीभविष्यति ॥ २३ ॥
एवं दग्ध्वा स तं पापं दृष्ट्वा च मधुसूदनम् । कस्त्वमित्याह सोऽप्याह जातोऽहं शशिनः कुले ॥
वसुदेवस्य तनयो यदोर्वंशसमुद्भवः ॥ २४ ॥
मुचुकुन्दोऽपि तत्रासौ वृद्धगार्ग्यवचोऽस्मरत् ॥ २५ ॥
संस्मृत्य प्रणिपत्यैनं सर्वं सर्वेश्वरं हरिम् । प्राह ज्ञातो भवान्विष्णोरंशस्त्वं परमेश्वर ॥ २६ ॥
पुरा गार्ग्येण कथितमष्टाविंशतिमे युगे । द्वापरान्ते हरेर्जन्म यदुवंशे भविष्यति ॥ २७ ॥
स त्वं प्राप्तो न संदेहो मर्त्यानामुपकारकृत् ॥ २८ ॥
तथाहि सुमहत्तेजो नालं सोढुमहं तव । तथाहि सजलाम्भोदनादधीरतरं तव ॥
वाक्यं नमति चैवोर्वी युष्मत्पादप्रपीडिता ॥ २९ ॥
देवासुरमहायुद्धे दैत्यसैन्यमहाभटाः । न सेहुर्मम तेजस्ते त्वत्तेजो न सहाम्यहम् ॥ ३० ॥
संसारपतितस्यैको जन्तोस्त्वं शरणं परम् । प्रसीद त्वं प्रपन्नार्तिहर नाशय मेऽशुभम् ॥ ३१ ॥
त्वं पयोनिधयश्शैलसरितस्त्वं वनानि च । मेदिनी गगनं वायुरापोऽग्निस्त्वं तथा मनः ॥ ३२ ॥

मयीति ॥ प्रमत्ते—अनवहिते । प्रवसिते—प्रोषिते ॥ १२, १३ ॥

महोद्यानामिति ॥ वप्रः—प्राकारमूलधिष्ण्यम् ॥ १४, १५ ॥

बहिरिति ॥ बहिरावासिते सैन्ये । कालयवनेनेति शेषः ॥ १६ ॥

स इति ॥ सः ज्ञात्वा—नारदोक्तलक्षणैः ॥ १७–२४ ॥

मुचुकुंद इति ॥ वृद्धगार्ग्यवचः * वनार्थं द्वापरस्यान्ते समुत्पत्स्यति केशवः * इत्यादि ॥ २५-३२ ॥

बुद्धिरव्याकृतप्राणाः प्राणेशस्त्वं तथा पुमान् । पुंसः परतरं यच्च व्याप्यजन्मविकारवत् ॥ ३३ ॥
शब्दादिहीनमजरममेयं क्षयवर्जितम् । अवृद्धिनाशं तद्ब्रह्म त्वमाद्यन्तविवर्जितम् ॥ ३४ ॥
त्वत्तोऽमरास्सपितरो यक्षगंधर्वकिन्नराः । सिद्धाश्चाप्सरसस्त्वत्तो मनुष्याः पशवः खगाः ॥ ३५ ॥
सरीसृपा मृगास्सर्वे त्वत्तस्सर्वे महीरुहाः । यच्च भूतं भविष्यं च किंचिदत्र चराचरम् ॥ ३६ ॥
मूर्तामूर्तं तथा चापि स्थूलं सूक्ष्मतरं तथा । तत्सर्वं त्वं जगत्कर्ता नास्ति किंचित्त्वया विना ॥३७॥
मया संसारचक्रेऽस्मिन्भ्रमता भगवंस्तदा । तापत्रयाभिभूतेन न प्राप्ता निर्वृतिः क्वचित् ॥ ३८ ॥
दुःखान्येव सुखानीति मृगतृष्णाजलाशयाः । मया नाथ गृहीतानि तानि तापाय मेऽभवन् ॥३९॥
राज्यमुर्वी बलं कोशो मित्रपक्षस्तथात्मजाः । भार्या भृत्यजनो ये च शब्दाद्या विषयाः प्रभो ॥४०॥
सुखबुद्ध्या मया सर्वं गृहीतमिदमव्ययम् । परिणामे तदेवेश तापात्मकमभून्मम ॥ ४१ ॥
देवलोकगतिं प्राप्तो नाथ देवगणोऽपि हि । मत्तस्साहाय्यकामोऽभूच्छाश्वती कुत्र निर्वृतिः ॥४२॥
त्वामनाराध्य जगतां सर्वेषां प्रभवास्पदम् । शाश्वती प्राप्यते केन परमेश्वर निर्वृतिः ॥ ४३ ॥
त्वन्मायामूढमनसो जन्ममृत्युजरादिकान् । अवाप्य तापान्पश्यन्ति प्रेतराजमनन्तरम् ॥ ४४ ॥
ततो निजक्रियासूतिनरकेष्वतिदारुणम् । प्राप्नुवन्ति नरा दुःखमस्वरूपविदस्तव ॥ ४५ ॥
अहमत्यन्तविषयी मोहितस्तव मायया । ममत्वगर्वगर्तान्तर्भ्रमामि परमेश्वर ॥ ४६ ॥

सोऽहं त्वां शरणमपारमप्रमेयं संप्राप्तः परमपदं यतो न किंचित् ।
संसारश्रमपरितापतप्तचेता निर्वाणे परिणतधाम्नि साभिलाषः ॥ ४७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—इत्थं स्तुतस्तदा तेन मुचुकुन्देन धीमता । प्राहेशः सर्वभूतानामनादिनिधनो हरिः ॥१॥

श्रीभगवान्—

यथाभिवाञ्छितान्दिव्यान्गच्छ लोकान्नराधिप । अव्याहतपरैश्वर्यो मत्प्रसादोपबृंहितः ॥ २ ॥
भुक्त्वा दिव्यान्महाभोगान्भविष्यसि महाकुले । जातिस्मरो मत्प्रसादात्ततो मोक्षमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—इत्युक्तः प्रणिपत्येशं जगतामच्युतं नृपः । गुहामुखाद्विनिष्क्रान्तस्स ददर्शाल्पकान्नरान् ॥४॥
ततः कलियुगं मत्वा प्राप्तं तप्तुं नृपस्तपः । नरनारायणस्थानं प्रययौ गंधमादनम् ॥ ५ ॥

बुद्धिरिति ॥ प्राणेशः—व्यष्टिवर्गः । पुमान्—समष्टिपुरुषः । पुंसः परतरमिति परस्वरूपमाह ॥ ३३–४४ ॥ तत इति ॥ निजक्रियासूति—स्वकर्मजम् ॥ ४५, ४६ ॥

सोऽहमिति ॥ परमपदं—परमप्राप्यम् । यतः परमपदं न किंचित्, तं त्वामित्यन्वयः । परिणतधाम्नि—निरतिशयतेजसि ॥ ४७ ॥

इति विष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृष्णोऽपि घातयित्वाऽरिमुपायेन हि तद्बलम् । जग्राह मथुरामेत्यहस्त्यश्वस्यन्दनोज्ज्वलम् ॥ ६ ॥
आनीय चोग्रसेनाय द्वारवत्यां न्यवेदयत् । पराभिभवनिश्शङ्कं बभूव च यदोः कुलम् ॥ ७ ॥
बलदेवोऽपि मैत्रेय प्रशान्ताखिलविग्रहः । ज्ञातिदर्शनसोत्कण्ठः प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ ८ ॥
ततो गोपाश्च गोप्यश्च यथापूर्वममित्रजित् । तथैवाभ्यवदत्प्रेम्णा बहुमानपुरस्सरम् ॥ ९ ॥
स कैश्चित्संपरिष्वक्तः कांश्चिच्च परिषस्वजे । हास्यं चक्रे समं कैश्चिद्गोपैर्गोपीजनैस्तथा ॥ १० ॥
प्रियाण्यनेकान्यवदन् गोपास्तत्र हलायुधम् । गोप्यश्च प्रेमकुपिताः प्रोचुस्सेर्ष्यमथापराः ॥ ११ ॥
गोप्यः पप्रच्छुरपरा नागरीजनवल्लभम् । कच्चिदास्ते सुखं कृष्णश्चलप्रेमलवात्मकः ॥ १२ ॥
अस्मच्चेष्टामपहसन्न कच्चित्पुरयोषिताम् । सौभाग्यमानमधिकं करोति क्षणसौहृदः ॥ १३ ॥
कच्चित्स्मरति नः कृष्णो गीतानुगमनं कलम् । अप्यसौ मातरं द्रष्टुं सकृदप्यागमिष्यति ॥ १४ ॥
अथवा किं तदालापैः क्रियन्तामपराः कथाः । यस्यास्माभिर्विना तेन विनाऽस्माकं भविष्यति ॥ १५ ॥
पिता माता तथा भ्राता भर्ता बंधुजनश्च किम् । संत्यक्तस्तत्कृतेऽस्माभिरकृतज्ञध्वजो हि सः ॥ १६ ॥
तथापि कच्चिदालापमिहागमनसंश्रयम् । करोति कृष्णो वक्तव्यं भवता राम नानृतम् ॥ १७ ॥
दामोदरोऽसौ गोविन्दः पुरस्त्रीसक्तमानसः । अपेतप्रीतिरस्मासु दुर्दर्शः प्रतिभाति नः ॥ १८ ॥
आमन्त्रितश्च कृष्णेति पुनर्दामोदरेति च । जहसुस्सस्वरं गोप्यो हरिणा हृतचेतसः ॥ १९ ॥
संदेशैस्साममधुरैः प्रेमगर्भैरगर्वितैः । रामेणाश्वासिता गोप्यः कृष्णस्यातिमनोहरैः ॥ २० ॥
गोपैश्च पूर्ववद्रामः परिहासमनोहराः । कथाश्चकार रेमे च सह तैर्व्रजभूमिषु ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

॥ १–४ ॥ तत इति ॥ प्राप्तम्—आसन्नम् ॥ ५–९ ॥ स इति ॥ कैश्चित्—वृद्धैः, कांश्चित्—यवीयसः, कैश्चित्—समैः ॥ १० ॥ प्रियाणीति ॥ गोप्यश्च मध्यस्थाः । अपरा रामकान्ताः ॥ ११ ॥

गोप्य इति ॥ अपराः—कृष्णकान्ता गोप्यः पप्रच्छुः ॥ १२ ॥ अस्मदिति ॥ सौभाग्यमेव मानम् । अस्मच्चेष्टामपहसन्निति नागरीगर्वहेतुः । चेष्टापहसनमिति पाठेऽप्यपहसनं गर्वहेतुः ॥ १३ ॥

कच्चिदिति ॥ गीतानुगमनं—गीतस्यानुगमनम् । अप्यसावित्युत्कण्ठा, चकारोऽध्याहार्यः ॥ १४ ॥

अथवेति ॥ अथवेति निर्वेदः । भविष्यति—जीवनं कालयात्रा वा । इदं चित्तसमाधानम् । विनेति स्नेहानुतापौ ॥ १५ ॥ पितेति ॥ किं—किमर्थं संत्यक्तः ? अकृतज्ञानां ध्वजः—प्रधानः ॥ १६ ॥

तथापीति ॥ तथापीति प्रत्याशा ॥ १७ ॥ दामोदर इति ॥ दुर्दर्श इति नैराश्योक्तिः ॥ १८ ॥

आमन्त्रितश्चेति ॥ अत्र भावसंकरस्य बीजं हरिणा हृतचेतस्त्वम् । अत्र कृष्णरतिरूपस्थायीभावः । तत्संचारीभावस्तु निर्वेदादिः ॥ १९–२१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

वने विचरतस्तस्य सह गोपैर्महात्मनः । मानुषच्छद्मरूपस्य शेषस्य धरणीधृतः ॥ १ ॥
निष्पादितोरुकार्यस्य कार्येणोर्वीप्रचारिणः । उपभोगार्थमत्यर्थं वरुणः प्राह वारुणीम् ॥ २ ॥
अभीष्टा सर्वदा यस्य मदिरे त्वं महौजसः । अनन्तस्योपभोगाय तस्य गच्छ मुदे शुभे ॥ ३ ॥
इत्युक्ता वारुणी तेन सन्निधानमथाकरोत् । वृन्दावनसमुत्पन्नकदम्बतरुकोटरे ॥ ४ ॥
विचरन् बलदेवोऽपि मदिरागन्धमुत्तमम् । आघ्राय मदिरातर्षमवापाथ वराननः ॥ ५ ॥
ततः कदम्बात्सहसा मद्यधारां स लाङ्गली । पतन्तीं वीक्ष्य मैत्रेय प्रययौ परमां मुदम् ॥ ६ ॥
पपौ च गोपगोपीभिस्समुपेतो मुदाऽन्वितः । प्रगीयमानो ललितं गीतवाद्यविशारदैः ॥ ७ ॥
मत्तोऽत्यन्तघर्माम्भःकणिकामौक्तिकोज्ज्वलः । आगच्छ यमुने स्नातुमिच्छामीत्याह विह्वलः ॥ ८ ॥
तस्य वाचं नदी सा तु मत्तोक्तामवमत्य वै । नाजगाम ततः क्रुद्धो हलं जग्राह लाङ्गली ॥ ९ ॥
गृहीत्वा तां हलान्तेन चकर्ष मदविह्वलः । पापे नायासि नायासि गम्यतामिच्छयाऽन्यतः ॥ १० ॥
सा कृष्टा सहसा तेन मार्गं संत्यज्य निम्नगा । यत्रास्ते बलभद्रोऽसौ प्लावयामास तद्वनम् ॥ ११ ॥
शरीरिणी तदाऽभ्येत्य त्रासविह्वललोचना । प्रसीदेत्यब्रवीद्रामं मुञ्च मां मुसलायुध ॥ १२ ॥
ततस्तस्यास्सुवचनमाकर्ण्य स हलायुधः । सोऽब्रवीदवजानासि मम शौर्यबले नदि ॥
सोऽहं त्वां हलपातेन नयिष्यामि सहस्रधा ॥ १३ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तयाऽतिसंत्रासात्तया नद्या प्रसादितः । भूभागे प्लाविते तस्मिन्मुमोच यमुनां बलः ॥ १४ ॥
ततस्स्नातस्य वै कान्तिरजायत महात्मनः ॥ १५ ॥
अवतंसोत्पलं चारु गृहीत्वैकं च कुण्डलम् । वरुणप्रहितां चास्मै मालामम्लानपङ्कजाम् ॥
समुद्राभे तथा वस्त्रे नीले लक्ष्मीरयच्छत ॥ १६ ॥
कृतावतंसस्स तदा चारुकुण्डलभूषितः । नीलाम्बरधरस्स्रग्वी शुशुभे कान्तिसंयुतः ॥ १७ ॥
इत्थं विभूषितो रेमे तत्र रामस्तथा व्रजे । मासद्वयेन यातश्च स पुनर्द्वारकां पुरीम् ॥ १८ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः

॥ १ ॥ निष्पादितेति ॥ कार्येण—देवानाम् ॥ २—४ ॥ विचरन्निति ॥ तर्षं—तृष्णाम् ॥ ५—९ ॥ गृहीत्वेति ॥ नायासि नायासीति कोपाद्वीप्सा । गम्यतां शक्तिरस्ति चेत् ॥ १०—१५ ॥ अवतंसेति ॥ अवतंसेत्यादि अयच्छतेत्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ उत्पलं—महोत्पलम् । यथा हरिवंशे श्रीवचनम् * जातरूपमयं चैकं कुण्डलं वज्रभूषणम् । आदिपद्मं च पद्माक्ष दिव्यं श्रवणभूषणम् ॥ वेदीमां

रेवतीं नाम तनयां रैवतस्य महीपतेः । उपयेमे बलस्तस्यां जज्ञाते निशितोल्मुकौ ॥ १९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

भीष्मकः कुण्डिने राजा विदर्भविषयेऽभवत् । रुक्मी तस्याभवत्पुत्रो रुक्मिणी च वरानना ॥ १ ॥
रुक्मिणीं चकमे कृष्णस्सा च तं चारुहासिनी । न ददौ याचते चैनां रुक्मिद्वेषेण चक्रिणे ॥ २ ॥
ददौ च शिशुपालाय जरासंधप्रचोदितः । भीष्मको रुक्मिणा सार्धं रुक्मिणीमुरुविक्रमः ॥ ३ ॥
विवाहार्थं ततस्सर्वे जरासंधमुखा नृपाः । भीष्मकस्य पुरं जग्मुश्शिशुपालप्रियैषिणः ॥ ४ ॥
कृष्णोऽपि बलभद्राद्यैर्यदुभिः परिवारितः । प्रययौ कुण्डिनं द्रष्टुं विवाहं चैद्यभूभृतः ॥ ५ ॥
श्वोभाविनि विवाहे तु तां कन्यां हृतवान्हरिः । विपक्षभारमासज्य रामादिष्वथ बंधुषु ॥ ६ ॥
ततश्च पौण्ड्रकश्श्रीमान्दन्तवक्रो विदूरथः । शिशुपालजरासंधसाल्वाधाश्च महीभृतः ॥ ७ ॥
कुपितास्ते हरिं हन्तुं चक्रुरुद्योगमुत्तमम् । निर्जिताश्च समागम्य रामाद्यैर्यदुपुङ्गवैः ॥ ८ ॥
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि ह्यहत्वा युधि केशवम् । कृत्वा प्रतिज्ञां रुक्मी च हन्तुं कृष्णमनुद्रुतः ॥ ९ ॥
हत्वा बलं सनागाश्वं पत्तिस्यन्दनसंकुलम् । निर्जितः पातितश्चोर्व्यां लीलयैव स चक्रिणा ॥ १० ॥
निर्जित्य रुक्मिणं सम्यगुपयेमे च रुक्मिणीम् । राक्षसेन विवाहेन संप्राप्तां मधुसूदनः ॥ ११ ॥
तस्यां जज्ञे च प्रद्युम्नो मदनांशस्स वीर्यवान् । जहार शंबरो यं वै यो जघान च शंबरम् ॥ १२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

प्रतिगृह्णीष्व पौराणीं भूषणक्रियाम् । संगृह्य तमलङ्कारं ताश्च तिस्रः श्रियो बभौ ॥ इति । तदेवमत्र वारुणी-कान्तिलक्ष्म्यस्तिस्रश्शक्तयो रामस्य देव्य इत्युक्तम् ॥ १६–१९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंशे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ ददौ चेति ॥ जरासंधप्रचोदित इति ॥ शिशुपालो हि जरासन्धस्य दत्तपुत्रः, कृष्णस्तु द्वेष्यः ; अतस्तत्प्रीत्यै शिशुपालाय ददौ—वाचा ददौ ॥ ३–५ ॥

श्व इति ॥ विपक्षभारं—विपक्षयुद्धकृत्यम् ॥ ६–१२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंशे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

श्रीमैत्रेयः

शंबरेण हृतो वीरः प्रद्युम्नः स कथं मुने । शंबरः स महावीर्यः प्रद्युम्नेन कथं हतः ॥ १ ॥

यस्तेनापहृतः पूर्वं स कथं विजघान तम् । एतद्विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि सकलं गुरो ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

षष्ठेऽह्नि जातमात्रं तु प्रद्युम्नं सूतिकागृहात् । ममैष हन्तेति मुने हृतवान्कालशंबरः ॥ ३ ॥

हृत्वा चिक्षेप चैवैनं ग्राहोग्रे लवणार्णवे । कल्लोलजनितावर्ते सुघोरे मकरालये ॥ ४ ॥

पातितं तत्र चैवैको मत्स्यो जग्राह बालकम् । न ममार च तस्यापि जठराग्निप्रदीपितः ॥ ५ ॥

मत्स्यबन्धैश्च मत्स्योऽसौ मत्स्यैरन्यैस्सह द्विज । घातितोऽसुरवर्याय शंबराय निवेदितः ॥ ६ ॥

तस्य मायावती नाम पत्नी सर्वगृहेश्वरी । कारयामास सूदानामाधिपत्यमनिंदिता ॥ ७ ॥

दारिते मत्स्यजठरे सा ददर्शातिशोभनम् । कुमारं मन्मथतरोर्दग्धस्य प्रथमाङ्कुरम् ॥ ८ ॥

कोऽयं कथमयं मत्स्यजठरे प्रविवेशितः । इत्येवं कौतुकाविष्टां तन्वीं प्राहाथ नारदः ॥ ९ ॥

अयं समस्तजगतः स्थितिसंहारकारिणः । शंबरेण हृतो विष्णोस्तनयः सूतिकागृहात् ॥ १० ॥

क्षिप्तस्समुद्रे मत्स्येन निगीर्णस्ते गृहं गतः । नररत्नमिदं सुभ्रु विस्रब्धा परिपालय ॥ ११ ॥

श्रीपराशरः—

नारदेनैवमुक्ता सा पालयामास तं शिशुम् । बाल्यादेवातिरागेण रूपातिशयमोहिता ॥ १२ ॥

स यदा यौवनाभोगभूषितोऽभून्महामते । साभिलाषा तदा साऽपि बभूव गजगामिनी ॥ १३ ॥

मायावती ददौ तस्मै मायास्सर्वा महामुने । प्रद्युम्नायानुरागान्धा तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ॥ १४ ॥

प्रसजन्तीं तु तां प्राह स कार्ष्णिः कमलेक्षणाम् । मातृत्वमपहायाद्य किमेवं वर्तसेऽन्यथा ॥ १५ ॥

सा तस्मै कथयामास न पुत्रस्त्वं ममेति वै । तनयं त्वामयं विष्णोर्हृतवान्कालशंबरः ॥ १६ ॥

क्षिप्तः समुद्रे मत्स्यस्य संप्राप्तो जठरान्मया । सा हि रोदिति ते माता कान्ताद्याप्यतिवत्सला ॥ १७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तश्शंबरं युद्धे प्रद्युम्नः स समाह्वयत् । क्रोधाकुलीकृतमना युयुधे च महाबलः ॥ १८ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ षष्ठेऽह्नीति ॥ कालशंबरः—कालः कृष्णः, कालश्चासौ शंबरश्च ॥ ३–१३ ॥

मायावतीति ॥ मायाः — मोहनविद्याः ॥ १४ ॥

प्रसजन्तीमिति ॥ प्रसजन्तीं—प्रकर्षेणानुरजन्तीम् ॥ १५–१८ ॥

हत्वा सैन्यमशेषं तु तस्य दैत्यस्य यादवः । सप्त माया व्यतिक्रम्य मायां प्रयुयुजेऽष्टमीम् ॥ १९ ॥
तया जघान तं दैत्यं मायया कालशंबरम् । उत्पत्य च तया सार्धमाजगाम पितुः पुरम् ॥ २० ॥
अन्तःपुरे निपतितं मायावत्या समन्वितम् । तं दृष्ट्वा कृष्णसंकल्पा बभूवुः कृष्णयोषितः ॥ २१ ॥
रुक्मिणी साऽभवत्प्रेम्णा सास्रदृष्टिरनिन्दिता । धन्यायाः खल्वयं पुत्रो वर्तते नवयौवने ॥ २२ ॥
अस्मिन्वयसि पुत्रो मे प्रद्युम्नो यदि जीवति । सभाग्या जननी वत्स सा त्वया का विभूषिता ॥ २३ ॥
अथवा यादृशः स्नेहो मम यादृग्वपुस्तव । हरेरपत्यं सुव्यक्तं भवान्वत्स भविष्यति ॥ २४ ॥

श्रीपराशरः—

एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तस्सह कृष्णेन नारदः । अन्तःपुरचरां देवीं रुक्मिणीं प्राह हर्षयन् ॥ २५ ॥
एष ते तनयः सुभ्रु हत्वा शंबरमागतः । हृतो येनाभवद्बालो भवत्यास्सूतिकागृहात् ॥ २६ ॥
इयं मायावती भार्या तनयस्यास्य ते सती । शंबरस्य न भार्येयं श्रूयतामत्र कारणम् ॥ २७ ॥
मन्मथे तु गते नाशं तदुद्भवपरायणा । शंबरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥ २८ ॥
विहाराद्युपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् । दर्शयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरेक्षणा ॥ २९ ॥
कामोऽवतीर्णः पुत्रस्ते तस्येयं दयिता रतिः । विशंका नात्र कर्तव्या स्नुषेयं तव शोभने ॥ ३० ॥
ततो हर्षसमाविष्टौ रुक्मिणीकेशवौ तदा । नगरी च समस्ता सा साधुसाध्वित्यभाषत ॥ ३१ ॥
चिरं नष्टेन पुत्रेण संगतां प्रेक्ष्य रुक्मिणीम् । अवाप विस्मयं सर्वो द्वारवत्यां तदा जनः ॥ ३२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

चारुदेष्णं सुदेष्णं च चारुदेहं च वीर्यवान् । सुषेणं चारुगुप्तं च भद्रचारुं तथा परम् ॥ १ ॥
चारुविन्दं सुचारुं च चारुं च बलिनां वरम् । रुक्मिण्यजनयत्पुत्रान्कन्यां चारुमतीं तथा ॥ २ ॥
अन्याश्च भार्याः कृष्णस्य बभूवुस्सप्त शोभनाः । कालिन्दी मित्रविन्दा च सत्या नाग्नजिती तथा ॥ ३ ॥
देवी जाम्बवती चापि रोहिणी कामरूपिणी । मद्रराजसुता चान्या सुशीला शीलमण्डना ॥ ४ ॥
सत्राजिती सत्यभामा लक्ष्मणा चारुहासिनी । षोडशासन् सहस्राणि स्त्रीणामन्यानि चक्रिणः ॥ ५ ॥
प्रद्युम्नोऽपि महावीर्यो रुक्मिणस्तनयां शुभाम् । स्वयंवरे तां जग्राह सा च तं तनयं हरेः ॥ ६ ॥

हत्वेति ॥ सप्त मायाः व्यतिक्रम्य—शंबरप्रयुक्ताः व्यतिक्रम्य । प्रयुयुजे—प्रयुक्तवान् ॥ १९–२० ॥

अन्तःपुर इति ॥ कृष्णसंकल्पाः—कृष्णोऽयमिति भ्रान्ताः ॥ २१, २२ ॥

अस्मिन्निति ॥ प्रद्युम्नः—प्रद्युम्न इति चिकीर्षितसंज्ञः, अस्मिन् वयसि वर्तेतेति शेषः ॥ २३–३२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंशे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

तस्यामस्याभवत्पुत्रो महाबलपराक्रमः । अनिरुद्धो रणेऽरुद्धवीर्योदधिररिंदमः ॥ ७ ॥
तस्यापि रुक्मिणः पौत्रीं वरयामास केशवः । दौहित्राय ददौ रुक्मी तां स्पर्द्धन्नपि चक्रिणा ॥८॥
तस्या विवाहे रामाद्या यादवा हरिणा सह । कल्याणार्थं ततस्सर्वे ये चान्ये भूभृतस्तथा ॥
रुक्मिणो नगरं जग्मुर्नाम्ना भोजकटं द्विज ॥ ९ ॥
विवाहे तत्र निर्वृत्ते प्रद्युम्नस्य महात्मनः । कलिंगराजप्रमुखा रुक्मिणं वाक्यमब्रुवन् ॥ १० ॥
अनक्षज्ञो हली द्यूते तथाऽस्य व्यसनं महत् । तज्जयामो बलं कस्माद्द्यूते नैनं महाबलम् ॥ ११ ॥

श्रीपराशरः—

तथेति तानाह नृपान्रुक्मी बलमदान्वितः । सभायां सह रामेण चक्रे द्यूतं च वै तदा ॥ १२ ॥
सहस्रमेकं निष्काणां रुक्मिणा विजितो बलः । द्वितीयेऽपि पणे चान्यत्सहस्रं रुक्मिणा जितः ॥१३॥
ततो दशसहस्राणि निष्काणां पणमाददे । बलभद्रोऽजयत्तानि रुक्मी द्यूतविदां वरः ॥ १४ ॥
ततो जहास स्वनवत्कलिंगाधिपतिर्द्विज । दन्तान्विदर्शयन्मूढो रुक्मी चाह मदोद्धतः ॥ १५ ॥
अविद्योऽयं मया द्यूते बलभद्रः पराजितः । मुधैवाक्षावलेपान्धो योऽवमेनेऽक्षकोविदान् ॥ १६ ॥
दृष्ट्वा कलिंगराजानं प्रकाशदशनाननम् । रुक्मिणं चापि दुर्वाक्यं कोपं चक्रे हलायुधः ॥ १७ ॥
ततः कोपपरीतात्मा निष्ककोटिं समाददे । ग्लहं जग्राह रुक्मी च तदर्थेऽक्षानपातयत् ॥ १८ ॥
अजयद्बलदेवस्तं प्राहोच्चैर्विजितं मया । ममेति रुक्मी प्राहोच्चैरलीकोक्तेरलं बल ॥ १९ ॥
त्वयोक्तोऽयं ग्लहस्सत्यं न ममैषोऽनुमोदितः । एवं त्वया चेद्विजितं विजितं न मया कथम् ॥ २० ॥

श्रीपराशरः—

अथान्तरिक्षे वागुच्चैः प्राह गंभीरनादिनी । बलदेवस्य तं कोपं वर्धयन्ती महात्मनः ॥ २१ ॥
जितं बलेन धर्मेण रुक्मिणा भाषितं मृषा । अनुक्त्वाऽपि वचः किंचित्कृतं भवति कर्मणा ॥२२॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः

॥ १,२ ॥ अन्या इति ॥ मित्रविन्दा-सत्या-जांबवती-रोहिणी-सुशीला-सत्यभामा-लक्ष्मणाख्यास्सप्त प्रधानाः । आसां कालिन्द्यादीनि क्रमाद्विशेषणानि । इयं लक्ष्मणा चतुर्थेंशे चारुहासिनीत्युक्ता ॥ ३–१० ॥

अनक्षज्ञ इति ॥ तथा—तथाऽपि । व्यसनम्—आसङ्गः ॥ ११–१७ ॥

तत इति ॥ ग्लहं—पणम् । तदर्थे—कोटिग्लहार्थे तथेत्यनुक्त्वाऽक्षानपातयत् ॥ १८, १९ ॥

त्वयेति ॥ त्वयोक्तस्य पणबन्धस्योभयानुमत्या भाव्यतया तया विनाऽप्यन्यतरजयश्चेदितरस्यापि स एव जयः किं न स्यादिति भावः ॥ २०, २१ ॥

जितमिति ॥ अनुक्त्वा—ग्लहानुज्ञावचनमकृत्वाऽप्यक्षपातनादिना कर्मणा तद्वचनं कृतं भवति । अनुमतिमूलक्रियानुष्ठानदर्शनात् अनुमतिस्सिद्धैवेति भावः ॥ २२ ॥

ततो बलस्समुत्थाय कोपसंरक्तलोचनः । जघानाष्टापदेनैव रुक्मिणं स महाबलः ॥ २३ ॥
कलिंगराजं चादाय विस्फुरन्तं बलाद्बलः । बभञ्ज दन्तान्कुपितो यैः प्रकाशैर्जहास सः ॥ २४ ॥
आकृष्य च महास्तम्भं जातरूपमयं बलः । जघान तान्ये तत्पक्षे भूभृतः कुपितो भृशम् ॥ २५ ॥
ततो हाहाकृतं सर्वं पलायनपरं द्विज । तद्राजमण्डलं भीतं बभूव कुपिते बले ॥ २६ ॥
बलेन निहतं दृष्ट्वा रुक्मिणं मधुसूदनः । नोवाच किंचिन्मैत्रेय रुक्मिणीबलयोर्भयात् ॥ २७ ॥
ततोऽनिरुद्धमादाय कृतदारं द्विजोत्तम । द्वारकामाजगामाथ यदुचक्रं च केशवः ॥ २८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

द्वारवत्यां स्थिते कृष्णे शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः । आजगामाथ मैत्रेय मत्तैरावतपृष्ठगः ॥ १ ॥
प्रविश्य द्वारकां सोऽथ समेत्य हरिणा ततः । कथयामास दैत्यस्य नरकस्य विचेष्टितम् ॥ २ ॥
त्वया नाथेन देवानां मनुष्यत्वेऽपि तिष्ठता । प्रशमं सर्वदुःखानि नीतानि मधुसूदन ॥ ३ ॥
तपस्विव्यसनार्थाय सोऽरिष्टो धेनुकस्तथा । प्रवृत्तो यस्तथा केशी ते सर्वे निहतास्त्वया ॥ ४ ॥
कंसः कुवलयापीडः पूतना बालघातिनी । नाशं नीतास्त्वया सर्वे येऽन्ये जगदुपद्रवाः ॥ ५ ॥
युष्मद्दोर्दण्डसंभूतिपरित्राते जगत्त्रये । यज्वयज्ञांशसंप्राप्त्या तृप्तिं यान्ति दिवौकसः ॥ ६ ॥
सोऽहं सांप्रतमायातो यन्निमित्तं जनार्दन । तच्छ्रुत्वा तत्प्रतीकारप्रयत्नं कर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥
भौमोऽयं नरको नाम प्राग्ज्योतिषपुरेश्वरः । करोति सर्वभूतानामुपघातमरिंदम ॥ ८ ॥
देवसिद्धसुरादीनां नृपाणां च जनार्दन । हृत्वा तु सोऽसुरः कन्या रुरुधे निजमन्दिरे ॥ ९ ॥
छत्रं यत्सलिलस्रावि तज्जहार प्रचेतसः । मन्दरस्य तथा शृङ्गं हृतवान्मणिपर्वतम् ॥ १० ॥
अमृतस्राविणी दिव्ये मन्मातुः कृष्ण कुण्डले । जहार सोऽसुरोऽदित्या वाञ्छत्यैरावतं गजम् ॥११॥
दुर्नीतमेतद्गोविन्द मया तस्य निवेदितम् । यदत्र प्रतिकर्तव्यं तत्स्वयं परिमृश्यताम् ॥ १२ ॥

श्रीपराशरः—

इति श्रुत्वा स्मितं कृत्वा भगवान्देवकीसुतः । गृहीत्वा वासवं हस्ते समुत्तस्थौ वरासनात् ॥ १३ ॥

तत इति ॥ अष्टापदेन—द्यूतफलकेन ॥ २३, २४ ॥

आकृष्येति ॥ पञ्चरूपं—पञ्चवर्णम् । त्रिचित्रनिर्मितं च पाठः ॥ २५–२८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंशेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः

इदानीं भौमवधप्रसंगेन हरेः सत्यभामया सह स्वर्गगमनपारिजातहरणादिकमाह—द्वारवत्यामिति ॥ १–५ ॥

युष्मदिति ॥ संभूतिः—सत्ता ॥ ६–१२ ॥

संचिन्त्यागतमारुह्य गरुडं गगनेचरम् । सत्यभामां समारोप्य ययौ प्राग्ज्योतिषं पुरम् ॥ १४ ॥
आरुह्यैरावतं नागं शक्रोऽपि त्रिदिवं ययौ । ततो जगाम कृष्णश्च पश्यतां द्वारकौकसाम् ॥ १५ ॥
प्राग्ज्योतिषपुरस्यापि समन्ताच्छतयोजनम् । आचिता मौरवैः पाशैः क्षुरान्तैर्भूर्द्विजोत्तम ॥ १६ ॥
तांश्चिच्छेद हरिः पाशान्क्षिप्त्वा चक्रं सुदर्शनम् । ततो मुरस्समुत्तस्थौ तं जघान च केशवः ॥१७॥
मुरस्य तनयान्सप्त सहस्रांस्तांस्ततो हरिः । चक्रधाराग्निनिर्दग्धांश्चकार शलभानिव ॥ १८ ॥
हत्वा मुरं हयग्रीवं तथा पञ्चजनं द्विज । प्राग्ज्योतिषपुरं धीमांस्त्वरावान्समुपाद्रवत् ॥ १९ ॥
नरकेनास्य तत्राभून्महासैन्येन संयुगम् । कृष्णस्य यत्र गोविन्दो जघ्ने दैत्यान्सहस्रशः ॥ २० ॥
शस्त्रास्त्रवर्षं मुञ्चन्तं तं भौमं नरकं बली । क्षिप्त्वा चक्रं द्विधा चक्रे चक्री दैतेयचक्रहा ॥ २१ ॥
हते तु नरके भूमिर्गृहीत्वाऽदितिकुण्डले । उपतस्थे जगन्नाथं वाक्यं चेदमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥

पृथ्व्युवाच :—

यदाऽहमुद्धृता नाथ त्वया सूकरमूर्तिना । त्वत्स्पर्शसंभवः पुत्रस्तदाऽयं मय्यजायत ॥ २३ ॥
सोऽयं त्वयैव दत्तो मे त्वयैव विनिपातितः । गृहाण कुण्डले चेमे पालयास्य च संततिम् ॥ २४ ॥
भारावतरणार्थाय ममैव भगवानिमम् । अंशेन लोकमायातः प्रसादसुमुखः प्रभो ॥ २५ ॥
त्वं कर्ता च विकर्ता च संहर्ता प्रभवोऽप्ययः । जगतां त्वं जगद्रूपस्स्तूयतेऽच्युत किं तव ॥२६॥
व्यापी व्याप्यं क्रियाकर्ता कार्यं च भगवान्यथा । सर्वभूतात्मभूतस्य स्तूयते तव किं तथा ॥ २७ ॥
परमात्मा च भूतात्मा त्वमात्मा चाव्ययो भवान् । यथातथा स्तुतिर्नाथ किमर्थं ते प्रवर्तते ॥२८॥
प्रसीद सर्वभूतात्मन्नरकेण तु यत्कृतम् । तत्क्षम्यतामदोषाय त्वत्सुतस्त्वन्निपातितः ॥ २९ ॥

श्रीपराशर:—

तथेति चोक्त्वा धरणीं भगवान्भूतभावनः । रत्नानि नरकावासाज्जग्राह मुनिसत्तम ॥ ३० ॥
कन्यापुरे स कन्यानां षोडशातुलविक्रमः । शताधिकानि ददृशे सहस्राणि महामुने ॥ ३१ ॥
चतुर्दंष्ट्रान्गजांश्चाग्र्यान् षट्सहस्रांश्च दृष्टवान् । कांभोजानां तथाऽश्वानां नियुतान्येकविंशतिम् ॥३२॥
ताः कन्यास्तांस्तथा नागांस्तानश्वान् द्वारकां पुरीम् । प्रापयामास गोविन्दस्सद्यो नरककिंकरैः ॥३३॥

संचिन्त्येति ॥ सत्यभामासमारोपणं तस्याः भूम्यंशत्वात् त्वत्पुत्रं त्वदनुज्ञया हनिष्यामीति वरदानात्तदनुज्ञया भौमं हन्तुम्, तथा नारददत्तपारिजातपुष्पप्रीतरुक्मिणीर्ष्यया क्रुद्धसत्यभामासांत्वने तुभ्यं तं तरुमेव दास्यामीति हरिवंशोक्तां प्रतिज्ञां च कर्तुम् ॥ १४, १५ ॥

प्राग्ज्योतिषपुरस्येति ॥ मौरवैः—मुरसंज्ञरक्षःकृतैः ॥ १६—२५ ॥

त्वमिति ॥ कर्ता—निमित्तकारणम् । विकर्ता—विशेषेण कर्ता, पोषकः । प्रभवोद्भवः—प्रभवस्य जन्मनः उपादानम् । तव संबंधि किं स्तूयते ॥ २६—२८ ॥

ददृशे वारुणं च्छत्रं तथैव मणिपर्वतम् । आरोपयामास हरिर्गरुडे पतगेश्वरे ॥ ३४ ॥
आरुह्य च स्वयं कृष्णस्सत्यभामासहायवान् । अदित्याः कुण्डले दातुं जगाम त्रिदशालयम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

गरुडो वारुणं छत्रं तथैव मणिपर्वतम् । सभार्यं च हृषीकेशं लीलयैव वहन्ययौ ॥ १ ॥
ततश्शंखमुपाध्मासीत्स्वर्गद्वारगतो हरिः । उपतस्थुस्तथा देवास्सार्घ्यहस्ता जनार्दनम् ॥ २ ॥
स देवैरर्चितः कृष्णो देवमातुर्निवेशनम् । सिताभ्रशिखराकारं प्रविश्य ददृशेऽदितिम् ॥ ३ ॥
स तां प्रणम्य शक्रेण सह ते कुण्डलोत्तमे । ददौ नरकनाशं च शशंसास्यै जनार्दनः ॥ ४ ॥
ततः प्रीता जगन्माता धातारं जगतां हरिम् । तुष्टावादितिरव्यग्रा कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥ ५ ॥

अदितिः—

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष भक्तानामभयंकर । सनातनात्मन् सर्वात्मन् भूतात्मन् भूतभावन ॥ ६ ॥
प्रणेतर्मनसो बुद्धेरिन्द्रियाणां गुणात्मक । त्रिगुणातीत निर्द्वन्द्व शुद्धसत्त्वहृदि स्थित ॥ ७ ॥
सितदीर्घादिनिश्शेषकल्पनापरिवर्जित । जन्मादिभिरसंस्पृष्ट स्वप्नादिपरिवर्जित ॥ ८ ॥
सन्ध्यारात्रिरहो भूमिर्गगनं वायुरम्बु च । हुताशनो मनो बुद्धिर्भूतादिस्त्वं तथाऽच्युत ॥ ९ ॥
सर्गस्थितिविनाशानां कर्ता कर्तृपतिर्भवान् । ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिरात्ममूर्तिभिरीश्वर ॥ १० ॥
देवा दैत्यास्तथा यक्षा राक्षसास्सिद्धपन्नगाः । कूश्माण्डाश्च पिशाचाश्च गंधर्वा मनुजास्तथा ॥ ११ ॥
पशवश्च मृगाश्चैव पतङ्गाश्च सरीसृपाः । वृक्षगुल्मलता बह्व्यस्समस्तास्तृणजातयः ॥ १२ ॥

प्रसीदेति ॥ अदोषाय—धर्मस्थापनाय ॥ २९–३५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंऽशे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः

॥ १–६ ॥ प्रणेतरिति ॥ गुणात्मक—कल्याणगुणात्मक ॥ ७–९ ॥

सर्गेति ॥ कर्तृपतिः—कर्तॄणां ब्रह्मादीनां पतिः ॥ १० ॥

देवा इति ॥ देवा इत्यादिना तृणजातय इत्यन्तेन भगवतो देवतिर्यगादिचतुर्विधचेतनात्मत्वमुच्यते ॥ ११, १२ ॥

स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्मास्सूक्ष्मात् सूक्ष्मतराश्च ये। देहभेदा भवान् सर्वे ये केचित्पुर्गलाश्रयाः॥१३॥
माया तवेयमज्ञातपरमार्थाऽतिमोहिनी। अनात्मन्यात्मविज्ञानं यया मूढो निरुद्ध्यते॥ १४॥
अस्वे स्वमिति भावोऽत्र यत्पुंसामुपजायते। अहं ममेति भावो यत्प्रायेणैवाभिजायते।
संसारमातुर्मायायास्तवैतन्नाथ चेष्टितम्॥ १५॥
यैस्स्वधर्मपरैर्नाथ नरैराराधितो भवान्। ते तरन्त्यखिलामेतां मायामात्मविमुक्तये॥ १६॥
ब्रह्माद्यास्सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा। विष्णुमायामहावर्तमोहान्धतमसाऽऽवृताः॥ १७॥
आराध्य त्वामभीप्सन्ते कामान्नात्मभवक्षयम्। यदेते पुरुषा माया सैवेयं भगवंस्तव॥ १८॥
मया त्वं पुत्रकामिन्या वैरिपक्षजयाय च। आराधितो न मोक्षाय मायाविलसितं हि तत्॥ १९॥
कौपीनाच्छादनप्राया वाञ्छा कल्पद्रुमादपि। जायते यदपुण्यानां सोऽपराधः स्वदोषजः॥ २०॥
तत्प्रसीदाखिलजगन्मायामोहकराव्यय। अज्ञानं ज्ञानसद्भावभूतं भूतेश नाशय॥ २१॥
नमस्ते चक्रहस्ताय शार्ङ्गहस्ताय ते नमः। नन्दहस्ताय ते विष्णो शंखहस्ताय ते नमः॥ २२॥
एतत्पश्यामि ते रूपं स्थूलचिह्नोपलक्षितम्। न जानामि परं यत्ते प्रसीद परमेश्वर॥ २३॥

स्थूला इति॥ स्थूला इत्यादिना पुर्गलाश्रया इत्यन्तेन तस्यैव तद्देहात्मकत्वमुच्यते। ये केचित्पुर्गलाश्रयाः देहभेदाः ते सर्वे भवानित्यन्वयः। पुर्गलो जीवः। यथा कौर्मे—* अहंकारोऽभिमानश्च कर्ता मन्ता च स्मृतः। आत्मा च पुर्गलो जीवो यतस्सर्वाः प्रसूतयः॥ इति॥ * पूरणाद्गलनाद्देहे पुर्गलाः परमाणवः * शहिताः॥ १३॥

मायेति॥ अज्ञातपरमार्था—अज्ञातः परमार्थो ब्रह्म यस्या हेतोस्सा अज्ञातपरमार्था। अतिमोहिनी इयं गुणात्मिका माया तव—त्वदीया। मायाकार्यमाह—अनात्मनीति। अस्यार्थस्य पूर्वेणान्वयः॥ १४॥

अस्वे स्वमिति॥ अस्वे स्वमिति भावः—ज्ञानमुपजायत इति यत्, एतत्तव—त्वदीयायाः संसारमायायाः चेष्टितम्॥ १५, १६॥

ब्रह्माद्या इति॥ मायैव महावर्तः, तत्कृतो मोह एवान्धतमसं, तेनावृताः॥ १७॥

आराध्येति॥ कामानभीप्सन्त इति यत, तत्तव मायैव—मायाचेष्टितमित्यर्थः॥ १८, १९॥

कौपीनेति॥ कौपीनाच्छादनप्राया—तद्बहुला, तद्विषयेत्यर्थः। स्वदोषो—दुष्कर्म॥ २०॥

तदिति॥ मायया मोहो—मायामोहः। ज्ञानसद्भावभूत—सम्यग्ज्ञानस्वरूप। ज्ञानसद्भावभूतमिति पाठे ज्ञानमपि विज्ञानतयाऽवभासमानमज्ञानमिति॥ २१–२३॥

श्रीपराशरः—

अदित्यैवं स्तुतो विष्णुः प्रहस्याह सुरारणिम् । माता देवि त्वमस्माकं प्रसीद वरदा भव ॥ २४ ॥

अदितिरुवाच :—

एवमस्तु यथेच्छा ते त्वमशेषैस्सुरासुरैः । अजेयः पुरुषव्याघ्र मर्त्यलोके भविष्यसि ॥ २५ ॥

श्रीपराशरः—

ततः कृष्णस्य पत्नी च शक्रेण सहिताऽदितिम् । सत्यभामा प्रणम्याह प्रसीदेति पुनःपुनः ॥ २६ ॥

अदितिरुवाच :—

मत्प्रसादान्न ते सुभ्रु जरा वैरूप्यमेव वा । भविष्यत्यनवद्याङ्गि सुस्थिरं नवयौवनम् ॥ २७ ॥

श्रीपराशरः—

अदित्या तु कृतानुज्ञो देवराजो जनार्दनम् । यथावत्पूजयामास बहुमानपुरस्सरम् ॥ २८ ॥
शची च सत्यभामायै पारिजातस्य पुष्पकम् । न ददौ मानुषीं मत्वा स्वयं पुष्पैरलंकृता ॥ २९ ॥
ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामासहायवान् । देवोद्यानानि हृद्यानि नन्दनादीनि सत्तम ॥ ३० ॥
ददर्श च सुगन्धाढ्यं मञ्जरीपुञ्जधारिणम् । नित्याह्लादकरं ताम्रबालपल्लवशोभितम् ॥ ३१ ॥
मथ्यमानेऽमृते जातं जातरूपोपमत्वचम् । पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥ ३२ ॥
तुतोष परमप्रीत्या तरुराजमनुत्तमम् । तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तम ।
कस्मान्न द्वारकामेष नीयते कृष्ण पादपः ॥ ३३ ॥
यदि चेत्त्वद्वचः सत्यं त्वमत्यर्थं प्रियेति मे । मद्गेहनिष्कुटार्थाय तदयं नीयतां तरुः ॥ ३४ ॥
न मे जांबवती तादृगभीष्टा न च रुक्मिणी । सत्ये यथा त्वमित्युक्तं त्वया कृष्णासकृत्प्रियम् ॥ ३५ ॥
सत्यं तद्यदि गोविन्द नोपचारकृतं मम । तदस्तु पारिजातोऽयं मम गेहविभूषणम् ॥ ३६ ॥
बिभ्रती पारिजातस्य केशपक्षेण मञ्जरीम् । सपत्नीनामहं मध्ये शोभेयमिति कामये ॥ ३७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तस्स प्रहस्यैनां पारिजातं गरुत्मति । आरोपयामास हरिस्तमूचुर्वनरक्षिणः ॥ ३८ ॥
भो शची देवराजस्य महिषी तत्परिग्रहम् । पारिजातं न गोविन्द हर्तुमर्हसि पादपम् ॥ ३९ ॥
उत्पन्नो देवराजाय दत्तस्सोऽपि ददौ पुनः । महिष्यै सुमहाभाग देव्यै शच्यै कुतूहलात् ॥ ४० ॥
शचीविभूषणार्थाय देवैरमृतमन्थने । उत्पादितोऽयं न क्षेमी गृहीत्वैनं गमिष्यसि ॥ ४१ ॥
देवराजो मुखप्रेक्षी यस्यास्तस्याः परिग्रहम् । मौढ्यात्प्रार्थयसे क्षेमी गृहीत्वैनं हि को व्रजेत् ॥ ४२ ॥

अदित्येति ॥ प्रहस्य—हासेन मोहयित्वा, अरणिः—जन्मभूः ॥ २४–२६ ॥

मत्प्रसादादिति ॥ सर्वकालमनवद्याङ्गी भविष्यसि ॥ २७–३३ ॥

यदीति ॥ निष्कुटः—गृहोद्यानम् ॥ ३४-४२ ॥

अवश्यमस्य देवेन्द्रो निष्कृतिं कृष्ण यास्यति । वज्रोद्यतकरं शक्रमनुयास्यन्ति चामराः ॥ ४३ ॥

तदलं सकलैर्देवैर्विग्रहेण तवाच्युत । विपाककटु यत्कर्म तन्न शंसन्ति पण्डिताः ॥ ४४ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्ते तैरुवाचैतान् सत्यभामाऽतिकोपिनी । का शची पारिजातस्य को वा शक्रस्सुराधिपः ॥४५॥

सामान्यस्सर्वलोकस्य यद्येषोऽमृतमन्थने । समुत्पन्नस्तरुः कस्मादेको गृह्णाति वासवः ॥ ४६ ॥

यथा सुधा यथैवेन्दुर्यथा श्रीर्वनरक्षिणः । सामान्यस्सर्वलोकस्य पारिजातस्तथा द्रुमः ॥ ४७ ॥

भर्तृबाहुमहागर्वाद्रुणद्ध्येनमथो शची । तत्कथ्यतामलं क्षान्त्या सत्या हारयति द्रुमम् ॥ ४८ ॥

कथ्यतां च द्रुतं गत्वा पौलोम्या वचनं मम । सत्यभामा वदत्येतदितिगर्वोद्धताक्षरम् ॥ ४९ ॥

यदि त्वं दयिता भर्तुर्यदि वश्यः पतिस्तव । मद्भर्तुर्हरतो वृक्षं तत्कारय निवारणम् ॥ ५० ॥

जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदशेश्वरम् । पारिजातं तथाऽप्येनं मानुषी हारयामि ते ॥५१॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्ता रक्षिणो गत्वा शच्याः प्रोचुर्यथोदितम् । श्रुत्वा चोत्साहयामास शची शक्रं सुराधिपम् ॥५२॥

ततस्समस्तदेवानां सैन्यैः परिवृतो हरिम् । प्रययौ पारिजातार्थमिन्द्रो योद्धुं द्विजोत्तम ॥ ५३ ॥

ततः परिघनिस्त्रिंशगदाशूलवरायुधाः । बभूवुस्त्रिदशास्सज्जाश्शक्रे वज्रकरे स्थिते ॥ ५४ ॥

ततो निरीक्ष्य गोविन्दो नागराजोपरि स्थितम् । शक्रं देवपरीवारं युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ५५ ॥

चकार शंखनिर्घोषं दिशश्शब्देन पूरयन् । मुमोच शरसंघातान्सहस्रायुतशश्शितान् ॥ ५६ ॥

ततो दिशो नभश्चैव दृष्ट्वा शरशतैश्चितम् । मुमुचुस्त्रिदशास्सर्वे ह्यस्त्रशस्त्राण्यनेकशः ॥ ५७ ॥

एकैकमस्त्रं शस्त्रं च देवैर्मुक्तं सहस्रशः । चिच्छेद लीलयैवेशो जगतां मधुसूदनः ॥ ५८ ॥

पाशं सलिलराजस्य समाकृष्योरगाशनः । चकार खण्डशश्चञ्च्वा बालपन्नगदेहवत् ॥ ५९ ॥

यमेन प्रहितं दण्डं गदाविक्षेपखण्डितम् । पृथिव्यां पातयामास भगवान् देवकीसुतः ॥ ६० ॥

शिबिकां च धनेशस्य चक्रेण तिलशो विभुः । चकार शौरिरर्कं च दृष्टिदृष्टहतौजसम् ॥ ६१ ॥

नीतोऽग्निश्शीततां बाणैर्द्राविता वसवो दिशः । चक्रविच्छिन्नशूलाग्रा रुद्रा भुवि निपातिताः ॥६२॥

अवश्यमिति ॥ यास्यति—करिष्यति ॥ ४३-६० ॥

शिबिकां चेति ॥ दृष्टहतौजसं—दृष्टत्वादेव हतौजसम् ॥ ६१, ६२ ॥

साध्या विश्वेऽथ मरुतो गन्धर्वाश्चैव सायकैः । शार्ङ्गिणा प्रेरितैरस्ता व्योम्नि शाल्मलितूलवत् ॥६३॥
गरुत्मानपि तुण्डेन पक्षाभ्यां च नखाङ्कुरैः । भक्षयंस्ताडयन् देवान् दारयंश्च चचार वै ॥ ६४ ॥
ततश्शतसहस्रेण देवेन्द्रमधुसूदनौ । परस्परं ववर्षाते धाराभिरिव तोयदौ ॥ ६५ ॥
ऐरावतेन गरुडो युयुधे तत्र संकुले । देवैस्समस्तैर्युयुधे शक्रेण च जनार्दनः ॥ ६६ ॥
भिन्नेष्वशेषबाणेषु शस्त्रेष्वस्त्रेषु च त्वरन् । जग्राह वासवो वज्रं कृष्णश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ ६७ ॥
ततो हाहाकृतं सर्वं त्रैलोक्यं द्विजसत्तम । वज्रचक्रकरौ दृष्ट्वा देवाराजजनार्दनौ ॥ ६८ ॥
क्षिप्तं वज्रमथेन्द्रेण जग्राह भगवान्हरिः । न मुमोच तदा चक्रं शक्रं तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६९ ॥
प्रणष्टवज्रं देवेन्द्रं गरुडक्षतवाहनम् । सत्यभामाऽब्रवीद्वीरं पलायनपरायणम् ॥ ७० ॥
त्रैलोक्येश न ते युक्तं शचीभर्तुः पलायनम् । पारिजातस्रगाभोगा त्वामुपस्थास्यते शची ॥ ७१ ॥
कीदृशं देवराज्यं ते पारिजातस्रगुज्ज्वलाम् । अपश्यतो यथापूर्वं प्रणयाभ्यागतां शचीम् ॥ ७२ ॥
अलं शक्र प्रयासेन न व्रीडां गन्तुमर्हसि । नीयतां पारिजातोऽयं देवास्सन्तु गतव्यथाः ॥ ७३ ॥
पतिगर्वावलेपेन बहुमानपुरस्सरम् । न ददर्श गृहं यातामुपचारेण मां शची ॥ ७४ ॥
स्त्रीत्वादगुरुचित्ताऽहं स्वभर्तृश्लाघनापरा । ततः कृतवती शक्र भवता सह विग्रहम् ॥ ७५ ॥
तदलं पारिजातेन परस्वेन हृतेन मे । रूपेण गर्विता सा तु भर्त्रा का स्त्री न गर्विता ॥ ७६ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तो वै निववृते देवराजस्तया द्विज । प्राह चैनामलं चण्डि सख्युः खेदोक्तिविस्तरैः ॥ ७७ ॥
न चापि सर्गसंहारस्थितिकर्ताऽखिलस्य यः । जितस्य तेन मे व्रीडा जायते विश्वरूपिणा ॥ ७८ ॥

यस्माज्जगत्सकलमेतदनादिमध्याद्यस्मिन्यतश्च न भविष्यति सर्वभूतात् ।
तेनोद्भवप्रलयपालनकारणेन व्रीडा कथं भवति देवि निराकृतस्य ॥ ७९ ॥
सकलभुवनसूतिर्मूर्तिरल्पाल्पसूक्ष्मा विदितसकलवेद्यैर्ज्ञायते यस्य नान्यैः ।
तमजमकृतमीशं शाश्वतं स्वेच्छयैनं जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थः ॥ ८० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंऽशे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

साध्येति ॥ अस्ताः—निरस्ता इत्यर्थः ॥ ६३—७० ॥ त्रैलोक्येति ॥ स्रगाभोगा—आभुज्यत इत्याभोगः स्रक् आभोगो यस्यास्सा स्रगाभोगा॥ ७१—७६ ॥

इतीति ॥ हे चण्डि—उग्रे । खेदोक्तिविस्तरैः—मत्खेदविषयैरुक्तिविस्तरैः, अलम् ॥ ७७, ७८ ॥

यस्मादिति ॥ सकलं जगत् यस्माद्भवति, यस्मिन् भवति, यतो न भविष्यति, इत्यमुद्भवादिकारणेन तेन ॥ ७९ ॥ सकलभुवनेति ॥ मूर्तिः—रूपम् । अल्पाल्पसूक्ष्मा—अतिसूक्ष्मतरा ॥ ८० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

संस्तुतो भगवानित्थं देवराजेन केशवः । प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेन्द्रं द्विजोत्तम ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

देवराजो भवानिन्द्रो वयं मर्त्या जगत्पते । क्षन्तव्यं भवतैवेदमपराधकृतं मम ॥ २ ॥

पारिजाततरुश्चायं नीयतामुचितास्पदम् । गृहीतोऽयं मया शक्र सत्यावचनकारणात् ॥ ३ ॥

वज्रं चेदं गृहाण त्वं यदत्र प्रहितं त्वया । तवैवैतत्प्रहरणं शक्र वैरिविदारणम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच :—

विमोहयसि मामीश मर्त्योऽहमिति किं वदन् । जानीमस्त्वां भगवतो न तु सूक्ष्मविदो वयम् ॥५॥

योऽसि सोऽसि जगत्त्राणप्रवृत्तौ नाथ संस्थितः । जगतश्शल्यनिष्कर्षं करोष्यसुरसूदन ॥ ६ ॥

नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण द्वारवतीं पुरीम् । मर्त्यलोके त्वया त्यक्ते नायं संस्थास्यते भुवि ॥७॥

देवदेव जगन्नाथ कृष्ण विष्णो महाभुज । शंखचक्रगदापाणे क्षमस्वैतद्व्यतिक्रमम् ॥ ८ ॥

श्रीपराशरः—

तथेत्युक्त्वा च देवेन्द्रमाजगाम भुवं हरिः । प्रसक्तैस्सिद्धगन्धर्वैस्स्तूयमानस्सुरर्षिभिः ॥ ९ ॥

ततश्शंखमुपाध्माय द्वारकोपरि संस्थितः । हर्षमुत्पादयामास द्वारकावासिनां द्विज ॥ १० ॥

अवतीर्याथ गरुडात्सत्यभामासहायवान् । निष्कुटे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥ ११ ॥

यमभ्येत्य जनस्सर्वो जातिं स्मरति पौर्विकीम् । वास्यते यस्य पुष्पोत्थगन्धेनोर्वी त्रियोजनम् ॥१२॥

ततस्ते यादवास्सर्वे देहबन्धानमानुषान् । ददृशुः पादपे तस्मिन् कुर्वन्तो मुखदर्शनम् ॥ १३ ॥

किंकरैस्समुपानीतं हस्त्यश्वादि ततो धनम् । विभज्य प्रददौ कृष्णो बांधवानां महामतिः ॥ १४ ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

संस्तुत इति ॥ भावगंभीरं—सूचितार्थगहनम् ॥ १ ॥

देवराज इति ॥ अपराधकृतं—कृतापराधमित्यर्थः ॥ २, ३ ॥

वज्रं चेति ॥ तवैव योग्यमिति शेषः ॥ ४ ॥

विमोहयसीति ॥ नैव सूक्ष्मविदः सूक्ष्मरूपं न विद्मः ॥ ५ ॥

य इति ॥ शल्यनिष्कर्षं—कंटकोद्धारम् ॥ ६–८ ॥ तथेति ॥ प्रसक्तैः—अनुबद्धैः ॥ ९–१२ ॥

तत इति ॥ मुखदर्शनम्—अभिमुखदर्शनम् । अमानुषान्—प्राचीनान् । ददृशुः—ज्ञातवन्तः ॥ १३, १४ ॥

कन्याश्च कृष्णो जग्राह नरकस्य परिग्रहान् ॥ १५ ॥
ततः काले शुभे प्राप्ते उपयेमे जनार्दनः । ताः कन्या नरकेणासन्सर्वतो यास्समाहृताः ॥ १६ ॥
एकस्मिन्नेव गोविन्दः काले तासां महामुने । जग्राह विधिवत्पाणीन्पृथग्गेहेषु धर्मतः ॥ १७ ॥
षोडशस्त्रीसहस्राणि शतमेकं ततोऽधिकम् । तावन्ति चक्रे रूपाणि भगवान् मधुसूदनः ॥ १८ ॥
एकैकमेव ताः कन्या मेनिरे मधुसूदनः । ममैव पाणिग्रहणं मैत्रेय कृतवानिति ॥ १९ ॥
निशासु च जगत्स्रष्टा तासां गेहेषु केशवः । उवास विप्र सर्वासां विश्वरूपधरो हरिः ॥ २० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

प्रद्युम्नाद्या हरेः पुत्रा रुक्मिण्यां कथितास्तव । भानुभौमेरिकाद्यांश्च सत्यभामा व्यजायत ॥ १ ॥
दीप्तिमत्ताम्रपक्षाद्या रोहिण्यां कथिता हरेः । बभूवुर्जाम्बवत्यां च साम्बाद्या बाहुशालिनः ॥ २ ॥
तनया भद्रविन्दाद्या नाग्नजित्यां महाबलाः । संग्रामजित्प्रधानास्तु शैब्यायां च हरेस्सुताः ॥ ३ ॥
वृकाद्याश्च सुता माद्र्यां गात्रवत्प्रमुखान्सुतान् । अवाप लक्ष्मणा पुत्रान्कालिन्द्याश्च श्रुतादयः ॥४॥
अन्यासां चैव भार्याणां समुत्पन्नानि चक्रिणः । अष्टायुतानि पुत्राणां सहस्राणि शतं तथा ॥ ५ ॥
प्रद्युम्नः प्रथमस्तेषां सर्वेषां रुक्मिणीसुतः । प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूद्वज्रस्तस्मादजायत ॥ ६ ॥
अनिरुद्धो रणेऽरुद्धो बलेः पौत्रीं महाबलः । उषां बाणस्य तनयामुपयेमे द्विजोत्तम ॥ ७ ॥
यत्र युद्धमभूद्धोरं हरिशंकरयोर्महत् । छिन्नं सहस्रं बाहूनां यत्र बाणस्य चक्रिणा ॥ ८ ॥

मैत्रेय उवाच—

कथं युद्धमभूद्ब्रह्मन्नुषार्थे हरकृष्णयोः । कथं क्षयं च बाणस्य बाहूनां कृतवान्हरिः ॥ ९ ॥
एतत्सर्वं महाभाग ममाख्यातुं त्वमर्हसि । महत्कौतूहलं जातं कथां श्रोतुमिमां हरेः ॥ १० ॥

कन्याश्चेति ॥ परिग्रहान्—स्वभूतान् ॥ १५–२० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः

१, २ ॥ तनया इति ॥ अत्राष्टप्रधानमहिषीमध्ये शैब्यानुप्रवेशः प्रख्यातपुत्रवतीप्रस्तावात् ॥ ३, ४ ॥
अन्यासां चेति ॥ अत्र अयुतसहस्रशतशब्दैः प्रत्येकमष्टशब्दः संबध्यते ॥ ५, ६ ॥
अनिरुद्ध इति ॥ रणेरुद्ध इत्यत्र अरुद्ध इति पदच्छेदः ॥ ७–१० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

संस्तुतो भगवानित्थं देवराजेन केशवः । प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेन्द्रं द्विजोत्तम ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

देवराजो भवानिन्द्रो वयं मर्त्या जगत्पते । क्षन्तव्यं भवतैवेदमपराधकृतं मम ॥ २ ॥

पारिजाततरुश्चायं नीयतामुचितास्पदम् । गृहीतोऽयं मया शक्र सत्यावचनकारणात् ॥ ३ ॥

वज्रं चेदं गृहाण त्वं यदत्र प्रहितं त्वया । तवैवैतत्प्रहरणं शक्र वैरिविदारणम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच :—

विमोहयसि मामीश मर्त्योऽहमिति किं वदन् । जानीमस्त्वां भगवतो न तु सूक्ष्मविदो वयम् ॥५॥

योऽसि सोऽसि जगत्त्राणप्रवृत्तौ नाथ संस्थितः । जगतश्शल्यनिष्कर्षं करोष्यसुरसूदन ॥ ६ ॥

नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण द्वारवतीं पुरीम् । मर्त्यलोके त्वया त्यक्ते नायं संस्थास्यते भुवि ॥७॥

देवदेव जगन्नाथ कृष्ण विष्णो महाभुज । शंखचक्रगदापाणे क्षमस्वैतद्व्यतिक्रमम् ॥ ८ ॥

श्रीपराशरः—

तथेत्युक्त्वा च देवेन्द्रमाजगाम भुवं हरिः । प्रसक्तैस्सिद्धगन्धर्वैस्स्तूयमानस्सुरर्षिभिः ॥ ९ ॥

ततश्शंखमुपाध्माय द्वारकोपरि संस्थितः । हर्षमुत्पादयामास द्वारकावासिनां द्विज ॥ १० ॥

अवतीर्याथ गरुडात्सत्यभामासहायवान् । निष्कुटे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥ ११ ॥

यमभ्येत्य जनस्सर्वो जातिं स्मरति पौर्विकीम् । वास्यते यस्य पुष्पोत्थगन्धेनोर्वी त्रियोजनम् ॥१२॥

ततस्ते यादवास्सर्वे देहबन्धानमानुषान् । ददृशुः पादपे तस्मिन् कुर्वन्तो मुखदर्शनम् ॥ १३ ॥

किंकरैस्समुपानीतं हस्त्यश्वादि ततो धनम् । विभज्य प्रददौ कृष्णो बांधवानां महामतिः ॥ १४ ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

संस्तुत इति ॥ भावगंभीरं—सूचितार्थगहनम् ॥ १ ॥

देवराज इति ॥ अपराधकृतं—कृतापराधमित्यर्थः ॥ २, ३ ॥

वज्रं चेति ॥ तवैव योग्यमिति शेषः ॥ ४ ॥

विमोहयसीति ॥ नैव सूक्ष्मविदः सूक्ष्मरूपं न विद्मः ॥ ५ ॥

य इति ॥ शल्यनिष्कर्षं—कंटकोद्धारम् ॥ ६–८ ॥ तथेति ॥ प्रसक्तैः—अनुबद्धैः ॥ ९– १२ ॥

तत इति ॥ मुखदर्शनम्—अभिमुखदर्शनम् । अमानुषान्—प्राचीनान् । ददृशुः—ज्ञातवन्तः ॥ १३, १४ ॥

दृष्टमात्रे ततः कान्ते प्रद्युम्नतनये द्विज । दृष्ट्याऽत्यर्थविलासिन्या लज्जा कापि निराकृता ॥ २५ ॥
सोऽयंसोऽयमितीत्युक्ते तया सा योगगामिनी । चित्रलेखाऽब्रवीदेनामुषां बाणसुता तदा ॥ २६ ॥

चित्रलेखा—

अयं कृष्णस्य पौत्रस्ते भर्ता देव्या प्रसादितः । अनिरुद्ध इति ख्यातः प्रख्यातः प्रियदर्शनः ॥ २७ ॥
प्राप्नोषि यदि भर्तारमिमं प्राप्तं त्वयाऽखिलम् । दुष्प्रवेशा पुरी पूर्वं द्वारका कृष्णपालिता ॥ २८ ॥
तथापि यत्नाद्भर्तारमानयिष्यामि ते सखि । रहस्यमेतद्वक्तव्यं न कस्यचिदपि त्वया ॥ २९ ॥
अचिरादागमिष्यामि सहस्व विरहं मम । ययौ द्वारवतीं चोषां समाश्वास्य ततः सखीम् ॥ ३० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

बाणोऽपि प्रणिपत्याग्रे मैत्रेयाह त्रिलोचनम् । देव बाहुसहस्रेण निर्विण्णोऽस्म्याहवं विना ॥ १ ॥
कच्चिन्ममैषां बाहूनां साफल्यजनको रणः । भविष्यति विना युद्धं भाराय मम किं भुजैः ॥ २ ॥

श्रीशंकर उवाच—

मयूरध्वजभङ्गस्ते यदा बाण भविष्यति । पिशिताशिजनानन्दं प्राप्स्यसे त्वं तदा रणम् ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—

ततः प्रणम्य वरदं शम्भुमभ्यागतो गृहम् । स भग्नं ध्वजमालोक्य हृष्टो हर्षं पुनर्ययौ ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु योगविद्याबलेन तम् । अनिरुद्धमथानिन्ये चित्रलेखा वराऽप्सराः ॥ ५ ॥
कन्यान्तःपुरमभ्येत्य रममाणं सहोषया । विज्ञाय रक्षिणो गत्वा शशंसुर्दैत्यभूपतेः ॥ ६ ॥
व्यादिष्टं किंकराणां तु सैन्यं तेन महात्मना । जघान परिघं घोरमादाय परवीरहा ॥ ७ ॥
हतेषु तेषु बाणोऽपि रथस्थस्तद्वधोद्यतः । युध्यमानो यथाशक्ति यदुवीरेण निर्जितः ॥ ८ ॥
मायया युयुधे तेन स तदा मन्त्रिचोदितः । ततस्तं पन्नगास्त्रेण बबन्ध यदुनन्दनम् ॥ ९ ॥

दृष्टमात्र इति ॥ स्वप्नलब्धे कान्ते दृष्टमात्रे तस्मिन् रागाधिक्याल्लज्जा निराकृता ॥ २५ ॥

सोऽयमिति ॥ सोऽयंसोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाविस्मयाभ्यां वीप्सा । योगगामिनी—योगविद्यया गगनगामिनी ॥ २६–३० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंऽशे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

बाण इति ॥ अग्रे—अनिरुद्धवृत्तान्तात्प्राक् ॥ १ ॥ कच्चिदिति ॥ भाराय जातैः किं भुजैः ॥ २, ३ ॥
तत इति ॥ देववचनात् हृष्टः ध्वजभङ्गदर्शनाद्धर्षान्तरं ययौ ॥ ४–९ ॥

द्वारवत्यां क्व यातोऽसावनिरुद्धेति जल्पताम् । यदूनामाचचक्षे तं बद्धं बाणेन नारदः ॥ १० ॥
तं शोणितपुरं नीतं श्रुत्वा विद्याविदग्धया । योषिता प्रत्ययं जग्मुर्यादवा नामरैरिति ॥ ११ ॥
ततो गरुडमारुह्य स्मृतमात्रागतं हरिः । बलप्रद्युम्नसहितो बाणस्य प्रययौ पुरम् ॥ १२ ॥
पुरप्रवेशे प्रमथैर्युद्धमासीन्महात्मनः । ययौ बाणपुराभ्याशं नीत्वा तान्संक्षयं हरिः ॥ १३ ॥
ततस्त्रिपादस्त्रिशिरा ज्वरो माहेश्वरो महान् । बाणरक्षार्थमभ्येत्य युयुधे शार्ङ्गधन्वना ॥ १४ ॥
तद्भस्मस्पर्शसंभूततापः(ः) कृष्णाङ्गसङ्गमात् । अवाप बलदेवोऽपि श्रममामीलितेक्षणः ॥ १५ ॥
ततस्स युद्ध्यमानस्तु सह देवेन शार्ङ्गिणा । वैष्णवेन ज्वरेणाशु कृष्णदेहान्निराकृतः ॥ १६ ॥
नारायणभुजाघातपरिपीडनविह्वलम् । तं वीक्ष्य क्षम्यतामस्येत्याह देवः पितामहः ॥ १७ ॥
ततश्च क्षान्तमेवेति प्रोक्त्वा तं वैष्णवं ज्वरम् । आत्मन्येव लयं निन्ये भगवान्मधुसूदनः ॥ १८ ॥

ज्वर उवाच—

मम त्वया समं युद्धं ये स्मरिष्यन्ति मानवाः । विज्वरास्ते भविष्यन्तीत्युक्त्वा चैनं ययौ ज्वरः ॥ १९ ॥
ततोऽग्नीन्भगवान्पञ्च [नीत्वाऽद्यन्तवतः क्षयम्] जित्वा नीत्वा तथा क्षयम् ।
दानवानां बलं कृष्णश्चूर्णयामास लीलया ॥ २० ॥
ततस्समस्तसैन्येन दैतेयानां बलेस्सुतः । युयुधे शङ्करश्चैव कार्तिकेयश्च शौरिणा ॥ २१ ॥
हरिशङ्करयोर्युद्धमतीवासीत्सुदारुणम् । चुक्षुभुस्सकला लोकाश्शस्त्रास्त्रांशुप्रतापिताः ॥ २२ ॥
प्रलयोऽयमशेषस्य जगतो नूनमागतः । मेनिरे त्रिदशास्तत्र वर्तमाने महारणे ॥ २३ ॥
जृंभकास्त्रेण गोविन्दो जृंभयामास शङ्करम् । ततः प्रणेशुर्दैतेयाः प्रमथाश्च समंततः ॥ २४ ॥
जृम्भाभिभूतस्तु हरो रथोपस्थ उपाविशत् । न शशाक ततो योद्धुं कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २५ ॥
गरुडक्षतवाहश्च प्रद्युम्नास्त्रेण पीडितः । कृष्णहुंकारनिर्धूतशक्तिश्चापययौ गुहः ॥ २६ ॥
जृंभिते शङ्करे नष्टे दैत्यसैन्ये गुहे जिते । नीते प्रमथसैन्ये च संक्षयं शार्ङ्गधन्वना ॥ २७ ॥

द्वारवत्यामिति ॥ अनिरुद्धेत्यार्षः संधिः ॥ १० ॥ तमिति ॥ नामरैरिति । पारिजातनिमित्तं बद्धरैरमरैरनिरुद्धो हृतस्स्यादिति शङ्का हरिवंशोक्ता ॥ ११–१४ ॥

तद्भस्मेति ॥ तापः कृष्णांगसंगमात्, अवाप बलदेवोऽपि श्रममामीलितेक्षणः इति पाठः । तापः कृष्णांगसंगमात् शममिति पाठे अपिशब्दो न संगतः ॥ १५ ॥

तत इति ॥ कृष्णस्पर्शी ज्वरो वैष्णवेन ज्वरेण कृष्णदेहान्निराकृतः ॥ १६, १७ ॥

ततश्चेति ॥ लयं—सौक्ष्म्यं, न नाशम् । * युवां ज्वरौ ज्वरपती पीडायां मारणे प्रभू । पीडायां भवानस्तु मारणे मामको ज्वरः ॥ इति हरिवंशे भगवदुक्तेः ॥ १८ ॥

ममेति ॥ मम त्वयेत्यनेन कृष्णज्वरयुद्धस्मरणं ज्वरशान्तिकरमुक्तम् । अत्र मन्त्ररूपं श्लोकांतरम् आद्यन्तवन्तः कवय इत्यादि । आद्यन्तवन्तः—जगतामाद्यन्तकर्तारः ॥ १९ ॥

तत इति ॥ आद्यन्तवतः—आद्यन्तकर्तॄन् * अग्नीन्—पुररक्षकान् रुद्रानुचरान् ॥ २०–२४ ॥

नन्दिना संगृहीताश्वमधिरूढो महारथम् । बाणस्तत्राययौ योद्धुं कृष्णकार्ष्णिबलैस्सह ॥ २८ ॥
बलभद्रो महावीर्यो बाणसैन्यमनेकधा । विव्याध बाणैः प्रभ्रश्य धर्मतश्चापलायत ॥ २९ ॥
आकृष्य लाङ्गलाग्रेण मुसलेनाशु ताडितम् । बलं बलेन ददृशे बाणो बाणैश्च चक्रिणा ॥ ३० ॥
ततः कृष्णेन बाणस्य युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥ ३१ ॥
समस्यतोरिषून्दीप्तान्कायत्राणविभेदिनः । कृष्णश्चिच्छेद बाणैस्तान्बाणेन प्रहिताञ्छितान् ॥
विव्याध केशवं बाणो बाणं विव्याध चक्रधृत् ॥ ३२ ॥
मुमुचाते तथाऽस्त्राणि बाणकृष्णौ जिगीषया । परस्परक्षतिकरौ लाघवादनिशं द्विज ॥ ३३ ॥
भिद्यमानेष्वशेषेषु शरेष्वस्त्रे च सीदति । प्राचुर्येण ततो बाणं हन्तुं चक्रे हरिर्मनः ॥ ३४ ॥
ततोऽर्कशतसंघाततेजसा सदृशद्युति । जग्राह दैत्यचक्रारिर्हरिश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ ३५ ॥
मुञ्चतो बाणनाशाय ततश्चक्रं मधुद्विषः । नग्ना दैतेयविद्याऽभूत्कोटरी पुरतो हरेः ॥ ३६ ॥
तामग्रतो हरिर्दृष्ट्वा मीलिताक्षस्सुदर्शनम् । मुमोच बाणमुद्दिश्य च्छेत्तुं बाहुवनं रिपोः ॥ ३७ ॥
क्रमेण तत्तु बाहूनां बाणस्याच्युतचोदितम् । छेदं चक्रेऽसुरापास्तशस्त्रौघक्षपणादृतम् ॥ ३८ ॥
छिन्ने बाहुवने तत्तु करस्थं मधुसूदनः । मुमुक्षुर्बाणनाशाय विज्ञातस्त्रिपुरद्विषा ॥ ३९ ॥
समुपेत्याह गोविन्दं सामपूर्वमुमापतिः । विलोक्य बाणं दोर्दण्डच्छेदासृक्स्राववर्षिणम् ॥ ४० ॥
कृष्णकृष्ण जगन्नाथ जाने त्वां पुरुषोत्तमम् । परेशं परमात्मानमनादिनिधनं हरिम् ॥ ४१ ॥
देवतिर्यङ्मनुष्येषु शरीरग्रहणात्मिका । लीलेयं सर्वभूतस्य तव चेष्टोपलक्षणा ॥ ४२ ॥
तत्प्रसीदाभयं दत्तं बाणस्यास्य मया प्रभो । तत्त्वया नानृतं कार्यं यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ४३ ॥
अस्मत्संश्रयदृप्तोऽयं नापराधी तवाव्यय । मया दत्तवरो दैत्यस्ततस्त्वां क्षमयाम्यहम् ॥ ४४ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तः प्राह गोविन्दश्शूलपाणिमुमापतिम् । प्रसन्नवदनो भूत्वा गतामर्षोऽसुरं प्रति ॥ ४५ ॥

जृम्भेति ॥ जृम्भो गात्रपारवश्यम ॥ २५—२८ ॥ बलभद्र इति ॥ प्रभ्रश्येति । धर्मतः—युद्धधर्मात् प्रभ्रश्यापलायत ॥ २९ ॥ आकृष्येति ॥ बलेन चक्रिणा मुसलेन बाणैश्च पीडितं स्वबलं बाणो ददर्शेत्यन्वयः ॥ ३०, ३१ ॥

समस्यतोरिति ॥ समस्यतोः कृष्णबाणयोर्मध्ये कृष्णः बाणप्रहितान् तान् बाणांश्चिच्छेद ॥ ३२, ३३ ॥

भिद्यमानेष्विति ॥ प्राचुर्येणास्त्रे च सीदति ॥ ३४, ३५ ॥

मुञ्चत इति ॥ कोटरी विद्यारूपा दैतेयकुलदेवता गौर्यांशशक्तिः । तथा माथुरे हरिवंशे * दिग्वासा देववचनात्प्रातिष्ठत्तत्र कोटरी । लम्बमाना महाभागा गौरीदेव्यास्तथाऽष्टमी ॥ इति । गोमन्तहरिवंशे च * शशाप चैनां भगवान्यश्च मां भक्तिसंयुतः । द्वादशाब्दं नमस्कुर्यात्तेनाभूद्यत्फलं महत् ॥ त्वन्नमस्करणात्तस्य तत्सर्वं नश्यतां तदा । सदा दिगंबरा भूयास्तिष्ठ वा गच्छ वाऽग्रतः ॥ इति ॥ ३६, ३७ ॥

क्रमेणेति ॥ असुरेति । असुरक्षिप्तशस्त्रौघक्षपणे आदृतम ॥ ३८—४१ ॥

देवेति ॥ देवतिर्यङ्मनुष्येषु मध्ये देवादिशरीरग्रहणात्मिका तत्तच्चेष्टाविशिष्टा तव लीलेयम् ॥ ४२-४६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

युष्मद्दत्तवरो बाणो जीवतामेष शंकर । त्वद्वाक्यगौरवादेतन्मया चक्रं निवर्तितम् ॥ ४६ ॥
त्वया यदभयं दत्तं तद्दत्तमखिलं मया । मत्तोऽविभिन्नमात्मानं द्रष्टुमर्हसि शंकर ॥ ४७ ॥
योऽहं स त्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् । मत्तो नान्यदशेषं यत्तत्त्वं ज्ञातुमिहार्हसि ॥ ४८ ॥
अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः । वदन्ति भेदं पश्यन्ति चावयोरन्तरं हर ॥ ४९ ॥
प्रसन्नोऽहं गमिष्यामि त्वं गच्छ वृषभध्वज ॥ ५० ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा प्रययौ कृष्णः प्राद्युम्निर्यत्र तिष्ठति । तद्बन्धफणिनो नेशुर्गरुडानिलपोथिताः ॥ ५१ ॥
ततोऽनिरुद्धमारोप्य सपत्नीकं गरुत्मति । आजग्मुर्द्वारकां रामकार्ष्णिदामोदराः पुरीम् ॥ ५२ ॥
पुत्रपौत्रैः परिवृतस्तत्र रेमे जनार्दनः । देवीभिस्सततं विप्र भूभारतरणेच्छया ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

मैत्रेयः—

चक्रे कर्म महच्छौरिर्बिभ्राणो मानुषीं तनुम् । जिगाय शक्रं शर्वं च सर्वान्देवांश्च लीलया ॥ १ ॥
यच्चान्यदकरोत्कर्म दिव्यचेष्टाविघातकृत् । तत्कथ्यतां महाभाग परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

गदतो मम विप्रर्षे श्रूयतामिदमादरात् । नरावतारे कृष्णेन दग्धा वाराणसी यथा ॥ ३ ॥
पौण्ड्रको वासुदेवस्तु वासुदेवोऽभवद्भुवि । अवतीर्णस्त्वमित्युक्तो जनैरज्ञानमोहितैः ॥ ४ ॥
स मेने वासुदेवोऽहमवतीर्णो महीतले । नष्टस्मृतिस्ततस्सर्वं विष्णुचिह्नमचीकरत् ॥ ५ ॥

त्वयेति ॥ मत्तोविभिन्नमात्मानमित्यत्र अविभिन्नमिति च्छेदः । योऽहं स त्वमितिवत् जगच्चेदं सदेवासुरमानुषमित्युक्तत्वात् इतरक्षेत्रज्ञवदस्य ब्रह्मात्मकत्वेनैक्यमुच्यते, न तु स्वरूपतः ॥ ४७–४८ ॥

अविद्येति ॥ भिन्नदर्शिनः—अब्रह्मात्मकत्वेन भिन्नदर्शिनः ॥ ४९–५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

॥ १ ॥ यच्चान्यदकरोदिति ॥ दिव्यचेष्टाविघातकृत्—दिव्यानां शर्वादीनां चेष्टाविघातकृत् ॥ २, ३ ॥
पौण्ड्रक इति ॥ पौण्ड्रकः—पुण्ड्रदेशेशः ॥ ४ ॥ स इति ॥ अचीकरत्—अकारयत् ॥ ५ ॥

दूतं च प्रेषयामास कृष्णाय सुमहात्मने । त्यक्त्वा चक्रादिकं चिह्नं मदीयं नाम चात्मनः ॥ ६ ॥
वासुदेवात्मकं मूढ त्यक्त्वा सर्वमशेषतः । आत्मनो जीवितार्थाय ततो मे प्रणतिं व्रज ॥ ७ ॥
इत्युक्तस्संप्रहस्यैनं दूतं प्राह जनार्दनः । निजचिह्नमहं चक्रं समुत्स्रक्ष्ये त्वयीति वै ॥ ८ ॥
वाच्यश्च पौण्ड्रको गत्वा त्वया दूत वचो मम । ज्ञातस्त्वद्वाक्यसद्भावो यत्कार्यं तद्विधीयताम् ॥९॥
गृहीतचिह्नवेषोऽहमागमिष्यामि ते पुरम् । उत्स्रक्ष्यामि च तच्चक्रं निजचिह्नमसंशयम् ॥ १० ॥
आज्ञापूर्वं च यदिदमागच्छेति त्वयोदितम् । संपादयिष्ये श्वस्तुभ्यं समागम्याविलम्बितम् ॥ ११ ॥
शरणं ते समभ्येत्य कर्तास्मि नृपते तथा । यथा त्वत्तो भयं भूयो न मे किंचिद्भविष्यति ॥ १२ ॥
इत्युक्तेऽपगते दूते संस्मृत्याभ्यागतं हरिः । गरुत्मन्तमथारुह्य त्वरितस्तत्पुरं ययौ ॥ १३ ॥
ततस्तु केशवोद्योगं श्रुत्वा काशीपतिस्तदा । सर्वसैन्यपरीवारः पार्ष्णिग्राह उपाययौ ॥ १४ ॥
ततो बलेन महता काशीराजबलेन च । पौण्ड्रको वासुदेवोऽसौ केशवाभिमुखो ययौ ॥ १५ ॥
तं ददर्श हरिर्दूरादुदारस्यन्दने स्थितम् । चक्रहस्तं गदाशार्ङ्गबाहुं पाणिगताम्बुजम् ॥ १६ ॥
स्रग्धरं पीतवसनं सुपर्णरचितध्वजम् । वक्षस्स्थले कृतं चास्य श्रीवत्सं ददृशे हरिः ॥ १७ ॥
किरीटकुण्डलधरं नानारत्नोपशोभितम् । तं दृष्ट्वा भावगंभीरं जहास गरुडध्वजः ॥ १८ ॥
युयुधे च बलेनास्य हस्त्यश्वबलिना द्विज । निस्त्रिंशासिगदाशूलशक्तिकार्मुकशालिना ॥ १९ ॥
क्षणेन शार्ङ्गनिर्मुक्तैश्शरैररिविदारणैः । गदाचक्रनिपातैश्च सूदयामास तद्बलम् ॥ २० ॥
काशीराजबलं चैवं क्षयं नीत्वा जनार्दनः । उवाच पौण्ड्रकं मूढमात्मचिह्नोपलक्षितम् ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पौण्ड्रकोक्तं त्वया यत्तु दूतवक्त्रेण मां प्रति । समुत्सृजेति चिह्नानि तत्ते संपादयाम्यहम् ॥ २२ ॥
चक्रमेतत्समुत्सृष्टं गदेयं ते विसर्जिता । गरुत्मानेष चोत्सृष्टस्समारोहतु ते ध्वजम् ॥ २३ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युच्चार्य विमुक्तेन चक्रेणासौ विदारितः । पातितो गदया भग्नो ध्वजश्चास्य गरुत्मता ॥ २४ ॥

दूतं चेति ॥ इत्युक्त्वा दूतं च प्रेषयामासेति, इत्युक्तो दूतेनोक्त इति तन्त्रेणेतिशब्दो योज्यः ॥६-११॥

शरणमिति ॥ शरणमित्यादि प्रणतिं व्रजेत्यस्योत्तरम् । समभ्येत्य ते शरणं—हिंसां कर्तास्मि ; शीर्णाद्धि शत्रोर्न भूयो भयं भवेदिति भावगर्भम् ॥ १२–१६ ॥

स्रग्धरमिति ॥ सुपर्णरचितध्वजं—सुपर्णरचनोपेतध्वजम् ॥ १७ ॥

किरीटेति ॥ कृत्रिममपि मत्सारूप्यं सत्यमिव भातीति भावगम्भीरं जहास ॥ १८ ॥

युयुध इति ॥ हस्त्यश्वबलिना—हस्त्यश्वैर्बलवता ॥ १९–२३ ॥

इत्युच्चार्येति ॥ चक्रेण विदारितः, गदया पातितः ॥ २४ ॥

ततो हाहाकृते लोके काशीपुर्यधिपो बली । युयुधे वासुदेवेन मित्रस्यापचितौ स्थितः ॥ २५ ॥
ततश्शार्ङ्गधनुर्मुक्तैश्छित्त्वा तस्य शिरश्शरैः । काशीपुर्यां स चिक्षेप कुर्वँल्लोकस्य विस्मयम् ॥ २६ ॥
हत्वा त्वं पौण्ड्रकं शौरिः काशीराजं च सानुगम् । पुनर्द्वारवतीं प्राप्तो रेमे स्वर्गगतो यथा ॥२७॥
तच्छिरः पतितं तत्र दृष्ट्वा काशीपतेः पुरे । जनः किमेतदित्याह च्छिन्नं केनेति विस्मितः ॥ २८॥
ज्ञात्वा तं वासुदेवेन हतं तस्य सुतस्ततः । पुरोहितेन सहितस्तोषयामास शंकरम् ॥ २९ ॥
अविमुक्ते महाक्षेत्रे तोषितस्तेन शंकरः । वरं वृणीष्वेति तदा तं प्रोवाच नृपात्मजम् ॥ ३० ॥
स वव्रे भगवन्कृत्या पितृहन्तुर्वधाय मे । समुत्तिष्ठतु कृष्णस्य त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ ३१ ॥

श्रीपराशरः—

एवं भविष्यतीत्युक्ते दक्षिणाग्नेरनन्तरम् । महाकृत्या समुत्तस्थौ तस्यैवाग्नेर्विनाशनी ॥ ३२ ॥
ततो ज्वालाकरालास्या ज्वलत्केशकपालिका । कृष्णकृष्णेति कुपिता कृत्या द्वारवतीं ययौ ॥ ३३ ॥
तामवेक्ष्य जनस्त्रासाद्विचलल्लोचनो मुने । ययौ शरण्यं जगतां शरणं मधुसूदनम् ॥ ३४ ॥
काशीराजसुतेनेयमाराध्य वृषभध्वजम् । उत्पादिता महाकृत्येत्यवगम्याथ चक्रिणा ॥ ३५ ॥
जहि कृत्यामिमामुग्रां वह्निज्वालाजटालकाम् । चक्रमुत्सृष्टमक्षेषु क्रीडासक्तेन लीलया ॥ ३६ ॥
तदग्निमालाजटिलज्वालोद्गारातिभीषणाम् । कृत्यामनुजगामाशु विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ॥ ३७ ॥
चक्रप्रतापनिर्दग्धा कृत्या माहेश्वरी तदा । ननाश वेगिनी वेगात्तदप्यनुजगाम ताम् ॥ ३८ ॥
कृत्या वाराणसीमेव प्रविवेश त्वरान्विता । विष्णुचक्रप्रतिहतप्रभावा मुनिसत्तम ॥ ३९ ॥
ततः काशीबलं भूरि प्रमथानां तथा बलम् । समस्तशस्त्रास्त्रयुतं चक्रस्याभिमुखं ययौ ॥ ४० ॥
शस्त्रास्त्रमोक्षचतुरं दग्ध्वा तद्बलमोजसा । कृत्यागर्भामशेषां तां तदा वाराणसीं पुरीम् ॥ ४१ ॥
सभूभृद्भृत्यपौरां तु साश्वमातङ्गमानवाम् । अशेषगोष्ठकोशां तां दुर्निरीक्ष्यां सुरैरपि ॥ ४२ ॥
ज्वालापरिष्कृताशेषगृहप्राकारचत्वराम् । ददाह तद्धरेश्चक्रं सकलामेव तां पुरीम् ॥ ४३ ॥
अक्षीणामर्षमत्युग्रं साध्यसाधनसस्पृहम् । तच्चक्रं प्रस्फुरद्दीप्ति विष्णोरभ्याययौ करम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

तत इति ॥ अपचितिः—पूजा ॥ २५—३० ॥

स वव्र इत्यादि ॥ पितृहन्तुः—* जायमानो मातुरागर्भो हन्तीत्यादिमन्त्रलिङ्गात्, पित्रोररण्योर्हन्तुरग्नेः कृष्णस्य—कृष्णवर्णज्वालत्वेनाभिचारे ध्येयस्य मे-मदीयस्य शत्रोः नाशाय कृत्या समुत्तिष्ठत्वित्यर्थः । अनन्तरमेतद्विवृणोति—तस्यैवाग्निर्विनाशनीति । यद्वा मे पितृहन्तुः कृष्णस्य वधाय कृत्या समुत्तिष्ठत्विति ॥ ३१ ॥

एवं भविष्यतीति ॥ तस्यैवाग्नेर्विनाशिनीति । तस्य दक्षिणाग्नेरेव विनाशिनीति । अनेन कृत्यायाः क्रौर्यमुच्यते । तस्यैवात्मविनाशिनीति पाठे, तस्यैव—अभिचरत एव ॥ ३२—३५ ॥

जहीति ॥ जहीत्युत्सृष्टं चक्रम् अक्षक्रीडासक्तेन भगवता ॥ ३६, ३७ ॥

चक्रप्रतापेति ॥ ननाश—पलायांबभूव * नाशः पलायने मृत्यौ * इति वैजयन्ती ॥ ३८—४४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंऽशे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

मैत्रेयः—

भूय एवाहमिच्छामि बलभद्रस्य धीमतः । श्रोतुं पराक्रमं ब्रह्मन् तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥
यमुनाकर्षणादीनि श्रुतानि भगवन्मया । तत्कथ्यतां महाभाग यदन्यत्कृतवान्बलः ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

मैत्रेय श्रूयतां कर्म यद्रामेणाभवत्कृतम् । अनन्तेनाप्रमेयेन शेषेण धरणीधृता ॥ ३ ॥
सुयोधनस्य तनयां स्वयंवरकृतक्षणाम् । बलादादत्तवान्वीरस्साम्बो जांबवतीसुतः ॥ ४ ॥
ततः क्रुद्धा महावीर्याः कर्णदुर्योधनादयः । भीष्मद्रोणादयश्चैनं बबन्धुर्युधि निर्जितम् ॥ ५ ॥
तच्छ्रुत्वा यादवास्सर्वे क्रोधं दुर्योधनादिषु । मैत्रेय चक्रुः कृष्णश्च तान्निहन्तुं महोद्यमम् ॥ ६ ॥
तान्निवार्य बलः प्राह मदलोलकलाक्षरम् । मोक्ष्यन्ति ते मद्वचनाद्यास्याम्येको हि कौरवान् ॥ ७ ॥

श्रीपराशरः—

बलदेवस्ततो दृष्ट्वा नगरं नागसाह्वयम् । बाह्योपवनमध्येऽभून्न विवेश च तत्पुरम् ॥ ८ ॥
बलमागतमाज्ञाय भूपा दुर्योधनादयः । गामर्घ्यमुदकं चैव रामाय प्रत्यवेदयन् ॥ ९ ॥
गृहीत्वा विधिवत्सर्वं ततस्तानाह कौरवान् । आज्ञापयत्युग्रसेनस्साम्बमाशु विमुञ्चत ॥ १० ॥
ततस्तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणादयो नृपाः । कर्णदुर्योधनाद्याश्च चुक्षुभुर्द्विजसत्तम ॥ ११ ॥
ऊचुश्च कुपितास्सर्वे बाह्लिकाद्याश्च कौरवाः । अराज्यार्हं यदोर्वंशमवेक्ष्य मुसलायुध ॥ १२ ॥
भोभोः किमेतद्भवता बलभद्रेरितं वचः । आज्ञां कुरुकुलोत्थानां यादवः कः प्रदास्यति ॥ १३ ॥
उग्रसेनोऽपि यद्याज्ञां कौरवाणां प्रदास्यति । तदलं पाण्डुरैश्छत्रैर्नृपयोग्यैर्विडम्बनैः ॥ १४ ॥
तद्गच्छ बल मा वा त्वं साम्बमन्यायचेष्टितम् । विमोक्ष्यामो न भवतश्चोग्रसेनस्य शासनात् ॥१५॥
प्रणतिर्या कृताऽस्माकं मान्यानां कुकुरान्धकैः । न नाम सा कृता केयमाज्ञा स्वामिनि भृत्यतः॥१६॥

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

॥ १–३ ॥ सुयोधनस्येति ॥ कृतक्षणां—कृतावसराम् । आदत्तवान्—आत्तवान् ॥ ४, ७ ॥

बलदेव इति ॥ पुरं न विवेश, अपेक्षितासिद्धौ विरोद्धुम् ॥ ८–१३ ॥

उग्रसेन इति ॥ विडम्बनैः—हासार्हैः । विडम्बितैरिति पाठे, उग्रसेनेन विडम्बितैरस्मच्छत्रैरलम् ॥ १४, १५ ॥ प्रणतिरिति ॥ पूर्वं कृता अस्माकं या प्रणतिः सा अधुना, न नाम—न कृताऽस्तु । भृत्यतः—भृत्यभूतादुग्रसेनात् ॥ १६ ॥

गर्वमारोपिता यूयं समानासनभोजनैः । को दोषो भवतां नीतिर्यत्प्रीत्या नावलोकिता ॥ १७ ॥
अस्माभिरर्घो भवतो योऽयं बल निवेदितः । प्रेम्णैतन्नैतदस्माकं कुलाद्युष्मत्कुलोचितम् । १८ ॥

पराशरः—

इत्युक्त्वा कुरवः साम्बं मुञ्चामो न हरेस्सुतम् । कृतैकनिश्चयास्तूर्णं विविशुर्गजसाह्वयम् ॥ १९ ॥
मत्तः कोपेन चाघूर्णस्ततोऽधिक्षेपजन्मना । उत्थाय पार्ष्ण्या वसुधां जघान स हलायुधः ॥ २० ॥
ततो विदारिता पृथ्वी पार्ष्णिघातान्महात्मनः । आस्फोटयामास तदा दिशश्शब्देन पूरयन् ॥ २१ ॥
उवाच चातिताम्राक्षो भ्रुकुटीकुटिलाननः ॥ २२ ॥
अहो मदावलेपोऽयमसाराणां दुरात्मनाम् । कौरवाणां महीपत्वमस्माकं किल कालजम् ।
उग्रसेनस्य येनाज्ञां मन्यन्तेऽद्यापि लङ्घनम् ॥ २३ ॥
उग्रसेनस्समध्यास्ते सुधर्मां न शचीपतिः । धिङ्मानुषशतोच्छिष्टे तुष्टिरेषां नृपासने ॥ २४ ॥
पारिजाततरोः पुष्पमञ्जरीर्वनिताजनः । बिभर्ति यस्य भृत्यानां सोऽप्येषां न महीपतिः ॥ २५ ॥
समस्तभूभृतां नाथ उग्रसेनस्स तिष्ठतु । अद्य निष्कौरवामुर्वीं कृत्वा यास्यामि तत्पुरीम् ॥ २६ ॥
कर्णं दुर्योधनं द्रोणमद्य भीष्मं सबाह्लिकम् । दुश्शासनादीन्भूरिं च भूरिश्रवसमेव च ॥ २७ ॥
सोमदत्तं शलं चैव भीमार्जुनयुधिष्ठिरान् । यमौ च कौरवांश्चान्यान्हत्वा साश्वरथद्विपान् ॥ २८ ॥
वीरमादाय तं साम्बं सपत्नीकं ततः पुरीम् । द्वारकामुग्रसेनादीन्गत्वा द्रक्ष्यामि बान्धवान् ॥ २९ ॥
अथवा कौरवावासं समस्तैः कुरुभिस्सह । भागीरथ्यां क्षिपाम्याशु नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३० ॥

पराशरः—

इत्युक्त्वा मदरक्ताक्षः कर्षणाधोमुखं हलम् । प्राकारवप्रदुर्गस्य चकर्ष मुसलायुधः ॥ ३१ ॥
आघूर्णितं तत्सहसा ततो वै हास्तिनं पुरम् । दृष्ट्वा संक्षुब्धहृदयाश्चुक्रुशुस्सर्वकौरवाः ॥ ३२ ॥
रामराम महाबाहो क्षम्यतां क्षम्यतां त्वया । उपसंह्रियतां कोपः प्रसीद मुसलायुध ॥ ३३ ॥
एष साम्बस्सपत्नीकस्तव निर्यातितो बलात् । अविज्ञातप्रभावानां क्षम्यतामपराधिनाम् ॥ ३४ ॥

पराशरः—

ततो निर्यातयामासुस्साम्बं पत्नीसमन्वितम् । निष्क्रम्य स्वपुरात्तूर्णं कौरवा मुनिपुङ्गव ॥ ३५ ॥

गर्वमिति ॥ नीतिर्यत्प्रीत्या नावलोकितेति । नीचेष्वपि युष्मासु प्रीत्या युष्माकमुचितमवमानमकृत्वा समानासनभोजनैः अस्मत्साम्यं नयद्भिरस्माभिरेव नीतिरुपेक्षिता । प्रीतिर्यत्प्रीत्येति पाठे, अस्माभिः समानासनभोजनैः युष्माकं कृता प्रीतिः एभिः प्रीत्या कृतेति नावलोकिता, किं तु भीत्येति ॥ १७–२२ ॥

अहो इति ॥ अस्माकं—यादवानां महीपत्वं कालजं—कस्मिंश्चित्काले जातं नान्वयागतमिति । अवलेपेन । लङ्घनम्—अतिक्रमम् । यद्वा ये कौरवाः आज्ञां न मन्यन्ते, किं तु लङ्घनं मन्यन्ते ॥ २३ ॥

अद्यापीति सूचितमैश्वर्यं दर्शयति उग्रसेन इत्यादिना ॥ उग्रसेन इति ॥ एषां मनुष्यशतोच्छिष्टे आसने तुष्टिः । धिगेतान् ॥ २४–३० ॥

भीष्मद्रोणकृपादीनां प्रणम्य वदतां प्रियम् । क्षान्तमेव मयेत्याह बलो बलवतां वरः ॥ ३६ ॥
अद्याप्याघूर्णिताकारं लक्ष्यते तत्पुरं द्विज । एष प्रभावो रामस्य बलशौर्योपलक्षणः ॥ ३७ ॥
ततस्तु कौरवास्साम्बं संपूज्य बलिना सह । प्रेषयामासुरुद्वाहधनभार्यासमन्वितम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

मैत्रेयैतद्बलं तस्य बलस्य बलशालिनः । कृतं यदन्यत्तेनाभूत्तदपि श्रूयतां त्वया ॥ १ ॥
नरकस्यासुरेन्द्रस्य देवपक्षविरोधिनः । सखाऽभवन्महावीर्यो द्विविदो वानरर्षभः ॥ २ ॥
वैरानुबन्धं बलवान्स चकार सुरान्प्रति । नरकं हतवान्कृष्णो देवराजेन चोदितः ॥ ३ ॥
करिष्ये सर्वदेवानां तस्मादेतत्प्रतिक्रियाम् । यज्ञविध्वंसनं कुर्वन् मर्त्यलोकक्षयं तथा ॥ ४ ॥
ततो विध्वंसयामास यज्ञानज्ञानमोहितः । बिभेद साधुमर्यादां क्षयं चक्रे च देहिनाम् ॥ ५ ॥
ददाह सवनान्देशान्पुरग्रामान्तराणि च । क्वचिच्च पर्वताक्षेपैर्ग्रामादीन्समचूर्णयत् ॥ ६ ॥
शैलानुत्पाट्य तोयेषु मुमोचाम्बुनिधौ तथा । पुनश्चार्णवमध्यस्थः क्षोभयामास सागरम् ॥ ७ ॥
तेन विक्षोभितश्चाब्धिरुद्वेलो द्विज जायते । प्लावयंस्तीरजान्ग्रामान्पुरादीनतिवेगवान् ॥ ८ ॥
कामरूपी महारूपं कृत्वा सस्यान्यशेषतः । लुठन्भ्रमणसंमर्दैस्संचूर्णयति वानरः ॥ ९ ॥
तेन विप्रकृतं सर्वं जगदेतद्दुरात्मना । निस्स्वाध्यायवषट्कारं मैत्रेयासीत्सुदुःखितम् ॥ १० ॥
एकदा रैवतोद्याने पपौ पानं हलायुधः । रेवती च महाभागा तथैवान्या वरस्त्रियः ॥ ११ ॥
उद्गीयमानो विलसल्ललनामौलिमध्यगः । रेमे यदुकुलश्रेष्ठः कुबेर इव नन्दने ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वेति ॥ कर्षणाधोमुखं—कर्षणार्थमधोमुखम् ॥ ३१–३८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमांशे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः

मैत्रेयेति ॥ एतद्बलं—यमुनाकर्षणादिरूपम् । अन्यत्—द्विविदवधादि ॥ १–५ ॥

ददाहेति ॥ ग्रामान्तराणि—ग्रामविशेषान् ॥ ६, ७ ॥

तेनेति ॥ उद्वेलः—वेलामतिक्रान्तः, जायते ॥ ८, ९ ॥

तेनेति ॥ विप्रकृतं—विनाशितम् ॥ १०, ११ ॥

उद्गीयमान इति ॥ ललनामौल्यः—विलासिनीश्रेष्ठाः, अशोकद्रुमो वा । * मौलिः किरीटे चूडायामशोके केशसंहतौ * इति निघण्टुः । तदा ललनोपलक्षिताशोकवनान्तस्थः ॥ १२ ॥

ततस्स वानरोऽभ्येत्य गृहीत्वा सीरिणो हलम् । मुसलं च चकारास्य संमुखं च विडम्बनम् ॥१३॥
तथैव योषितां तासां जहासाभिमुखं कपिः । पानपूर्णाश्च करकाश्चिक्षेपाहत्य वै तदा ॥ १४ ॥
ततः कोपपरीतात्मा भर्त्सयामास तं हली । तथापि तमवज्ञाय चक्रे किलकिलध्वनिम् ॥ १५ ॥
ततः स्मयित्वा स बलो जग्राह मुसलं रुषा । सोऽपि शैलशिलां भीमां जग्राह प्लवगोत्तमः ॥ १६ ॥
चिक्षेप स च तां क्षिप्तां मुसलेन सहस्रधा । बिभेद यादवश्रेष्ठस्सा पपात महीतले ॥ १७ ॥
अथ तन्मुसलं चासौ समुल्लंघ्य प्लवंगमः । वेगेनागत्य रोषेण करेणोरस्यताडयत् ॥ १८ ॥
ततो बलेन कोपेन मुष्टिना मूर्ध्नि ताडितः । पपात रुधिरोद्गारी द्विविदः क्षीणजीवितः ॥ १९ ॥
पतता तच्छरीरेण गिरेश्शृङ्गमशीर्यत । मैत्रेय शतधा वज्रिवज्रेणेव विदारितम् ॥ २० ॥
पुष्पवृष्टिं ततो देवा रामस्योपरि चिक्षिपुः । प्रशशंसुस्ततोऽभ्येत्य साध्वेतत्ते महत्कृतम् ॥ २१ ॥
अनेन दुष्टकपिना दैत्यपक्षोपकारिणा । जगन्निराकृतं वीर दिष्ट्या स क्षयमागतः ॥ २२ ॥
इत्युक्त्वा दिवमाजग्मुर्देवा हृष्टास्सगुह्यकाः ॥ २३ ॥

पराशरः—
एवंविधान्यनेकानि बलदेवस्य धीमतः । कर्माण्यपरिमेयानि शेषस्य धरणीभृतः ॥ २४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमांशे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

पराशरः—
एवं दैत्यवधं कृष्णो बलदेवसहायवान् । चक्रे दुष्टक्षितीशानां तथैव जगतः कृते ॥ १ ॥
क्षितेश्च भारं भगवान्फल्गुनेन समन्वितः । अवतारयामास विभुस्समस्ताक्षौहिणीवधात् ॥ २ ॥
कृत्वा भारावतरणं भुवो हत्वाऽखिलान्नृपान् । शापव्याजेन विप्राणामुपसंहृतवान्कुलम् ॥ ३ ॥

तत इति ॥ विडम्बनं—भ्रूनेत्रादिविकारः । सम्मुखस्येति च पाठः ॥ १३–१८ ॥

तत इति ॥ क्षीणजीवित इत्यनेनास्यामृतप्राशनाद्दीर्घजीवित्वं महद्धिक्काराल्लष्टमित्युक्तम् , * आयुः श्रियं । वित्तं लोकानाशिष एव च । हंति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥ इति श्रीशुकोक्तेः ॥ १९–२४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

एवमिति ॥ दुष्टक्षितीशानां वधमित्यनुषङ्गः ॥ १,२ ॥

कृत्वेति ॥ शापेति । उपसंहारे शापो व्याजमात्रं स्वेच्छैव हेतुः । यथोक्तम् * भवितव्यं तथा तद्धि मेतन्महात्मना इत्यादिना । कुलं—स्वम् ॥ ३ ॥

उत्सृज्य द्वारकां कृष्णस्त्यक्त्वा मानुष्यमात्मनः। सांशो विष्णुमयं स्थानं प्रविवेश मुने निजम्॥४॥

मैत्रेयः—

स विप्रशापव्याजेन संजह्रे स्वकुलं कथम्। कथं च मानुषं देहमुत्ससर्ज जनार्दनः॥ ५॥

श्रीपराशरः—

विश्वामित्रस्तथा कण्वो नारदश्च महामुनिः। पिण्डारके महातीर्थे दृष्टा यदुकुमारकैः॥ ६॥
ततस्ते यौवनोन्मत्ता भाविकार्यप्रचोदिताः। साम्बं जांबवतीपुत्रं भूषयित्वा स्त्रियं यथा॥ ७॥
प्रश्रितास्तान्मुनीनूचुः प्रणिपातपुरस्सरम्। इयं स्त्री पुत्रकामा वै ब्रूत किं जनयिष्यति॥ ८॥

श्रीपराशरः—

दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते विप्रलब्धाः कुमारकैः। मुनयः कुपिताः प्रोचुर्मुसलं जनयिष्यति॥ ९॥
सर्वयादवसंहारकारणं भुवनोत्तरम्। येनाखिलकुलोत्सादो यादवानां भविष्यति॥ १०॥
इत्युक्तास्ते कुमारास्तु आचचक्षुर्यथातथम्। उग्रसेनाय मुसलं जज्ञे साम्बस्य चोदरात्॥ ११॥
तदुग्रसेनो मुसलमयश्चूर्णमकारयत्। जज्ञे तदेरकाचूर्णं प्रक्षिप्तं तैर्महोदधौ॥ १२॥
मुसलस्याथ लोहस्य चूर्णितस्य तु यादवैः। खण्डं चूर्णितशेषं तु ततो यत्तोमराकृति॥ १३॥
तदप्यम्बुनिधौ क्षिप्तं मत्स्यो जग्राह जालिभिः। घातितस्योदरात्तस्य लुब्धो जग्राह तज्जराः॥१४॥
विज्ञातपरमार्थोऽपि भगवान्मधुसूदनः। नैच्छत्तदन्यथा कर्तुं विधिना यत्समीहितम्॥ १५॥
देवैश्च प्रहितो वायुः प्रणिपत्याह केशवम्। रहस्येवमहं दूतः प्रहितो भगवन्सुरैः॥ १६॥
वस्वश्विमरुदादित्यरुद्रसाध्यादिभिस्सह। विज्ञापयति शक्रस्त्वां तदिदं श्रूयतां विभो॥ १७॥

उत्सृज्येत्यादि॥ मानुष्यं—मर्त्यदेहं, सांशः—ससंकर्षणादिः, विष्णुमयं—विष्णुप्रचुरम्। तत्तेजस्तद्विभूतितत्परिकरसूरिपूर्णमित्यर्थः। निजं स्थानं—परमव्योमपरमपदादिशब्दवाच्यं स्वासाधारणम्। यथा मौसले * दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम् * इत्यादि। अत्र मानुष्यमिति विशेषणात्, * ऊर्ध्वं गच्छन् व्याप्य लोकान् स्वलक्ष्म्या इत्युक्त्वा, अनन्तरं * दिवं प्राप्तमित्यादिना वसुप्रभृतिभिर्देवैः प्रत्युद्गमनादिकमुक्त्वा, * ततो राजन् भगवानुग्रधन्वेत्यादिना स्वस्थानप्रवेशमभिधाय, * भुजैश्चतुर्भिस्समुपेतं ममेदमिति मौसलोक्तप्रकारेण स्वसाधारणदिव्यविग्रहवत एव गमनं ज्ञातव्यम्॥ ४—६॥ तत इति॥ भावि कार्यं—भविष्यत्फलकर्म, तेन प्रचोदिताः॥ ७, ८॥

दिव्यज्ञानेति॥ दिव्यज्ञानोपपन्नाः—दिव्यस्य भगवदिच्छादेर्ज्ञानोपपन्नाः। यथा मौसल एव * भवितव्यं तथा तद्धि दृष्टमेतन्महात्मना। उपेक्षितं च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपोहितुम्॥ इत्यादि, * कुतश्शापो मनीषिणाम् इत्यन्तम्॥ ९–११॥ तदिति॥ एरका—त्रिधारः तृणविशेषः॥ १२॥

मुसलस्येति॥ तोमरमत्र बाणशल्यम्॥ १३॥ तदिति॥ जरा नाम लुब्धकः॥ १४॥

विज्ञातेति॥ विधिना समीहितं—[illegible]॥ १५॥ देवैश्चेति॥ दूतः—वायुः॥ १६, १७॥

भारावतरणार्थाय वर्षाणामधिकं शतम् । भगवानवतीर्णोऽत्र त्रिदशैस्सह चोदितः ॥ १८ ॥
दुर्वृत्ता निहता दैत्या भुवो भारोऽवतारितः । त्वया सनाथास्त्रिदशा भवन्तु त्रिदिवे सदा ॥ १९ ॥
तदतीतं जगन्नाथ वर्षाणामधिकं शतम् । इदानीं गम्यतां स्वर्गो भवता यदि रोचते ॥ २० ॥
देवैर्विज्ञाप्यते देव तथाऽत्रैव रतिस्तव । तत्स्थीयतां यथाकालमास्थेयमनुजीविभिः ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच :—

यत्त्वमात्थाखिलं दूत वेद्म्येतदहमप्युत । प्रारब्ध एव हि मया यादवानां परिक्षयः ॥ २२ ॥
भुवो नाद्यापि भारोऽयं यादवैरनिबर्हितैः । अवतार्य करोम्येतत्सप्तरात्रेण सत्वरः ॥ २३ ॥
यथा गृहीतमम्भोधेर्दत्त्वाऽहं द्वारकाभुवम् । यादवानुपसंहृत्य यास्यामि त्रिदशालयम् ॥ २४ ॥
मनुष्यदेहमुत्सृज्य संकर्षणसहायवान् । प्राप्त एवास्मि मन्तव्यो देवेन्द्रेण तथाऽमरैः ॥ २५ ॥

जरासंधादयो येऽन्ये निहता भारहेतवः ।
क्षितेस्तेभ्यः तु बालोऽपि (कुमारोऽपि) यदूनां नापचीयते ॥ २६ ॥

तदेतं सुमहाभारमवतार्य क्षितेरहम् । यास्याम्यमरलोकस्य पालनाय ब्रवीहि तान् ॥ २७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तो वासुदेवेन देवदूतः प्रणम्य तम् । मैत्रेय दिव्यया गत्या देवराजान्तिकं ययौ ॥ २८ ॥
भगवानप्यथोत्पातान्दिव्यभौमान्तरिक्षजान् । ददर्श द्वारकापुर्यां विनाशाय दिवानिशम् ॥ २९ ॥
तान्दृष्ट्वा यादवानाह पश्यध्वमतिदारुणान् । महोत्पाताञ्छमायैषां प्रभासं याम मा चिरम् ॥३०॥

श्रीपराशरः—

एवमुक्ते तु कृष्णेन यादवप्रवरस्ततः । महाभागवतः प्राह प्रणिपत्योद्धवो हरिम् ॥ ३१ ॥
भगवन्यन्मया कार्यं तदाज्ञापय सांप्रतम् । मन्ये कुलमिदं सर्वं भगवान्संहरिष्यति ॥ ३२ ॥

नाशायास्य निमित्तानि कुलस्याच्युत लक्षये ॥ ३३ ॥

श्रीभगवानुवाच :—गच्छ त्वं दिव्यया गत्या मत्प्रसादसमुत्थया । यद्बदर्याश्रमं पुण्यं गन्धमादनपर्वते ।

नरनारायणस्थाने तत्पवित्रं महीतले ॥ ३४ ॥

मन्मना मत्प्रसादेन तत्र सिद्धिमवाप्स्यसि । अहं स्वर्गं गमिष्यामि ह्युपसंहृत्य वै कुलम् ॥ ३५ ॥
द्वारकां च मया त्यक्तां समुद्रः प्लावयिष्यति । मद्वेश्म चैकं मुक्त्वा तु भयान्मत्तो जलाशये ।
तत्र सन्निहितश्चाहं भक्तानां हितकाम्यया ॥ ३६ ॥

भारावतरणार्थायेति ॥ अवतीर्णो वर्षाणामधिकं शतमत्र स्थित इति शेषः ॥ १८—२२ ॥

भुव इति ॥ भुवो भारो नाद्याप्यवतारित इति शेषः । एतत्—गमनम् ॥ २३—२५ ॥

जरासंधादय इति ॥ क्षितेर्भारहेतवो येऽन्ये जरासंधादयो निहताः तेभ्यः यदूनां संबन्धी शिशुरपि नापचितो युद्धे । कुमार इति पाठे, तेभ्योऽप्यधिको यदूनां संबन्धी कुमारः—भूभारः न क्षीयते ॥ २६—२८ ॥

भगवानिति ॥ ग्रहर्क्षवैकृतं दिव्य उत्पातः, उल्कानिपातनिर्घातपरिवेषादिरान्तरिक्षः, चरस्थिरजो भौमः ॥ २९—३६ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तः प्रणिपत्यैनं जगामाशु तपोवनम् । नरनारायणस्थानं केशवेनानुमोदितः ॥ ३७ ॥

ततस्ते यादवास्सर्वे रथानारुह्य शीघ्रगान् । प्रभासं प्रययुस्सार्धं कृष्णरामादिभि र्द्विज ॥ ३८ ॥

प्रभासं समनुप्राप्ताः कुकुरान्धकवृष्णयः । चक्रुस्तत्र महापानं वासुदेवेन चोदिताः ॥ ३९ ॥

पिबतां तत्र चैतेषां संघर्षेण परस्परम् । अतिवादेन्धनो जज्ञे कलहाग्निः क्षयावहः ॥ ४० ॥

मैत्रेय उवाच—

स्वं स्वं वै भुञ्जतां तेषां कलहः किंनिमित्तकः । संघर्षो वा द्विजश्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ४१ ॥

श्रीपराशरः—

मृष्टं मदीयमन्नं ते न मृष्टमिति जल्पताम् । मृष्टामृष्टकथा जज्ञे संघर्षकलहौ ततः ॥ ४२ ॥

ततश्चान्योन्यमभ्येत्य क्रोधसंरक्तलोचनाः । जघ्नुः परस्परं ते तु शस्त्रैर्दैवबलात्कृताः ॥ ४३ ॥

क्षीणशस्त्राश्च जगृहुः प्रत्यासन्नामथैरकाम् ॥ ॥ ४४ ॥

एरका तु गृहीता वै वज्रभूतेव लक्ष्यते । तया परस्परं जघ्नुस्संप्रहारे सुदारुणे ॥ ४५ ॥

प्रद्युम्नसाम्बप्रमुखाः कृतवर्माऽथ सात्यकिः । अनिरुद्धादयश्चान्ये पृथुर्विपृथुरेव च ॥ ४६ ॥

चारुवर्मा चारुकश्च तथाऽक्रूरादयो द्विज । एरकारूपिभिर्वज्रैस्ते निजघ्नुः परस्परम् ॥ ४७ ॥

निवारयामास हरिर्यादवांस्ते च केशवम् । सहायं मेनिरेऽरीणां प्राप्तं जघ्नुः परस्परम् ॥ ४८ ॥

कृष्णोऽपि कुपितस्तेषामेरकामुष्टिमाददे । वधाय सोऽपि मुसलं मुष्टिर्लौहमभूत्तदा ॥ ४९ ॥

जघान तेन निश्शेषान्यादवानाततायिनः । जघ्नुस्ते सहसाऽभ्येत्य तथाऽन्येपि परस्परम् ॥ ५० ॥

ततश्चार्णवमध्येन जैत्रोऽसौ चक्रिणो रथः । पश्यतो दारुकस्याथ प्रायादश्वैर्धृतो द्विज ॥ ५१ ॥

चक्रं गदा तथा शार्ङ्गं तूणी शंखोऽसिरेव च । प्रदक्षिणं हरिं कृत्वा जग्मुरादित्यवर्त्मना ॥ ५२ ॥

क्षणेन नाभवत्कश्चिद्यादवानामघातितः । ऋते कृष्णं महात्मानं दारुकं च महामुने ॥ ५३ ॥

चंक्रम्यमाणौ तौ रामं वृक्षमूले कृतासनम् । ददृशाते मुखाच्चास्य निष्क्रामन्तं महोरगम् ॥ ५४ ॥

निष्क्रम्य स मुखात्तस्य महाभोगो भुजंगमः । प्रययावर्णवं सिद्धैः पूज्यमानस्तथोरगैः ॥ ५५ ॥

ततोऽर्घ्यमादाय तदा जलधिस्संमुखं ययौ । प्रविवेश ततस्तोयं पूजितः पन्नगोत्तमैः ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वा बलस्य निर्याणं दारुकं प्राह केशवः । इदं सर्वं समाचक्ष्व वसुदेवोग्रसेनयोः ॥ ५७ ॥

इत्युक्त इति ॥ अनुमोदितः—तत्त्वोपदेशपादुकाप्रदानादिनाऽनुगृहीतः । यादवत्वेऽपि भगवत्स्वातन्त्र्यप्रदर्शनार्थं सात्वतविद्यासंतानायोद्धवो राजसंतानाय वज्रश्च शेषितौ ॥ ३७–४७ ॥

निवारयामासेति ॥ माध्यस्थ्यात्केशवो युध्यमानान् निवारयामास । ते च तम् अरीणां—स्वविपक्षाणां सहायं प्राप्तं मेनिरे । अतस्तमनादृत्यान्योन्यं च जघ्नुः ॥ ४८, ४९ ॥

जघानेति ॥ आततायी—वधोद्यतः ॥ ५०–५७ ॥

निर्याणं बलभद्रस्य यादवानां तथा क्षयम् । योगे स्थित्वाऽहमप्येतत्परित्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ ५८ ॥
वाच्यश्च द्वारकावासी जनस्सर्वस्तथाऽऽहुकः । यथेमां नगरीं सर्वां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ५९ ॥
तस्माद्भवद्भिस्सर्वैस्तु प्रतीक्ष्यो ह्यर्जुनागमः । न स्थेयं द्वारकामध्ये निष्क्रान्ते तत्र पाण्डवे ॥ ६० ॥
तेनैव सह गन्तव्यं यत्र याति स कौरवः ॥ ६१ ॥
गत्वा च ब्रूहि कौन्तेयमर्जुनं वचनान्मम । पालनीयस्त्वया शक्त्या जनोऽयं मत्परिग्रहः ॥ ६२ ॥
त्वमर्जुनेन सहितो द्वारवत्यां तथा जनम् । गृहीत्वा याहि वज्रश्च यदुराजो भविष्यति ॥ ६३ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तो दारुकः कृष्णं प्रणिपत्य पुनःपुनः । प्रदक्षिणं च बहुशः कृत्वा प्रायाद्यथोदितम् ॥ ६४ ॥
स च गत्वा तदाचष्ट द्वारकायां तथाऽर्जुनम् । आनिनाय महाबुद्धिर्वज्रं चक्रे तथा नृपम् ॥ ६५ ॥
भगवानपि गोविन्दो वासुदेवात्मकं परम् । ब्रह्मात्मनि समारोप्य सर्वभूतेष्वधारयत् ॥ ६६ ॥
[निष्प्रपञ्चे महाभाग संयोज्यात्मानमात्मनि । तुर्यावस्थस्सलीलं च शेते स्म पुरुषोत्तमः ॥]
संमानयन्द्विजवचो दुर्वासा यदुवाच ह । योगयुक्तोऽभवत्पादं कृत्वा जानुनि सत्तम ॥ ६७ ॥
आययौ स जरा नाम तदा तत्र स लुब्धकः । मुसलावशेषलोहैकसायकन्यस्ततोमरः ॥ ६८ ॥
स तत्पादं मृगाकारमवेक्ष्याराद्वस्थितः । तले विव्याध तेनैव तोमरेण द्विजोत्तम ॥ ६९ ॥
ततश्च ददृशे तत्र चतुर्बाहुधरं नरम् । प्रणिपत्याह चैवैनं प्रसीदेति पुनःपुनः ॥ ७० ॥
अजानता कृतमिदं मया हरिणशङ्कया । क्षम्यतां मम पापेन दग्धं मां त्रातुमर्हसि ॥ ७१ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्तं भगवानाह न तेऽस्तु भयमण्वपि । गच्छ त्वं मत्प्रसादेन लुब्ध स्वर्गं सुरास्पदम् ॥ ७२ ॥

श्रीपराशरः—

विमानमागतं सद्यस्तद्वाक्यसमनन्तरम् । आरुह्य प्रययौ स्वर्गं लुब्धकस्तत्प्रसादतः ॥ ७३ ॥

निर्याणमिति ॥ योगेन देहत्यागो लोकसंग्रहार्थः ॥ ५८–६४ ॥

स चेति ॥ द्वारवत्यां स्थितमिति शेषः ॥ ६५ ॥

भगवानपीति ॥ सर्वभूतेषु स्थितम् अत एव वासुदेवात्मकं ब्रह्म आत्मन्यधारयत्—आत्मानं ब्रह्म अभावयत् इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

संमानयन्निति ॥ द्विजवचः—विप्रशापवचः । दुर्वासा यदुवाच तच्च संमानयन् पादं लुब्धकदश्यं स्वस्तिकासनेन जानुनि कृत्वा योगं चक्रे । श्रीकृष्णो हि, मदुच्छिष्टेन सर्वाङ्गं लिम्पेति दुर्वाससो वचनात् विप्रोच्छिष्टं पादेन न स्प्रष्टव्यमिति पादवर्जं सर्वाङ्गं लिप्ते, पादौ न लिप्ताविति क्रुद्धेन दुर्वाससा तत्रैव पादे विद्धो भवेति शप्त इत्युक्तं भारते ॥ ६७ ॥

आययाविति ॥ मुसलावशेषलोहम् एकसायके न्यस्तं तोमरं यस्य स तथोक्तः । अक्षराधिक्यमार्षम् ॥ ६८–७१ ॥ तत इति ॥ गच्छ त्वमित्यादिना लोकसंग्रहार्थं योगेन स्वदेहं त्यजन्नपि भगवानात्मनो निरतिशयमैश्वर्यं प्रकटयितुम् अनर्हमपि लुब्धकं सशरीरमेव स्वर्गमगमयदित्यभिप्रेतम् ॥ ७२, ७३ ॥

गते तस्मिन्स भगवान्संयोज्यात्मानमात्मनि । ब्रह्मभूतेऽव्ययेऽचिन्त्ये वासुदेवमयेऽमले ॥ ७४ ॥
अजन्मन्यमरे विष्णावप्रमेयेऽखिलात्मनि । तत्याज मानुषं देहमतीत्य त्रिविधां गतिम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

अर्जुनोऽपि तदाऽन्वीक्ष्य रामकृष्णकलेवरे । संस्कारं लम्भयामास तथाऽन्येषामनुक्रमात् ॥ १ ॥
अष्टौ महिष्यः कथिता रुक्मिणीप्रमुखास्तु याः । उपगूह्य हरेर्देहं विविशुस्ता हुताशनम् ॥ २ ॥
रेवती चापि रामस्य देहमाश्लिष्य सत्तमा । विवेश ज्वलितं वह्निं तत्सङ्गाह्लादशीतलम् ॥ ३ ॥
उग्रसेनस्तु तच्छ्रुत्वा तथैवानकदुंदुभिः । देवकी रोहिणी चैव विविशुर्जातवेदसम् ॥ ४ ॥
ततोऽर्जुनः प्रेतकार्यं कृत्वा तेषां यथाविधि । निश्चक्राम जनं सर्वं गृहीत्वा वज्रमेव च ॥ ५ ॥
द्वारवत्या विनिष्क्रान्ताः कृष्णपत्न्यः सहस्रशः । वज्रं जनं च कौन्तेयः पालयञ्छनकैर्ययौ ॥ ६ ॥
सभा सुधर्मा कृष्णेन मर्त्यलोके समुज्झिते । स्वर्गं जगाम मैत्रेय पारिजातश्च पादपः ॥ ७ ॥
यस्मिन्दिने हरिर्यातो दिवं संत्यज्य मेदिनीम् । तस्मिन्नेवावतीर्णोऽयं कालकायो बली कलिः ॥ ८ ॥
प्लावयामास तां शून्यां द्वारकां च महोदधिः । वासुदेवगृहं त्वेकं न प्लावयति सागरः ॥ ९ ॥
नातिक्रान्तुमलं ब्रह्मंस्तदद्यापि महोदधिः । नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान्केशवो यतः ॥ १० ॥
तदतीव महापुण्यं सर्वपातकनाशनम् । विष्णुक्रियाऽन्वितं स्थानं दृष्ट्वा पापाद्विमुच्यते ॥ ११ ॥
पार्थः पञ्चनदे देशे बहुधान्यधनान्विते । चकार वासं सर्वस्य जनस्य मुनिसत्तमः ॥ १२ ॥
ततो लोभस्समभवत्पार्थेनैकेन धन्विना । दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमाना दस्यूनां निहतेश्वराः ॥ १३ ॥

गत इति ॥ गत इत्यादिश्लोकद्वयस्यैकान्वयः । तस्मिन्—लुब्धके स्वर्गं गते सति भगवान् श्रीकृष्णः ब्रह्मभूत इत्याद्युक्तविशेषणविशिष्टे आत्मनि—स्वस्मिन् आत्मानं—मनः संयोज्य, त्रिविधां—सात्विकराजसतामसरूपेण त्रिविधां गतिमतीत्य ॥ ७४, ७५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंऽशे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः

॥ १–७ ॥ यस्मिन्निति ॥ कालकायः—मलिनाङ्गः । कालकाम इति पाठे कृष्णोपेक्षावसरप्रतीक्षः ॥ ८–११ ॥ पार्थ इति ॥ पञ्चनदाख्यो देशः ॥ १२, १३ ॥

ततस्ते पापकर्माणो लोभो(प्त्रो)पहतचेतसः । आभीरा मन्त्रयामासुस्समेत्यात्यन्तदुर्मदाः ॥ १४ ॥
अयमेकोऽर्जुनो धन्वी स्त्रीजनं निहतेश्वरम् । नयत्यस्मानतिक्रम्य धिगेतद्भवतां बलम् ॥ १५ ॥
हत्वा गर्वसमारूढो भीष्मद्रोणजयद्रथान् । कर्णादींश्च न जानाति बलं ग्रामनिवासिनाम् ॥ १६ ॥
यष्टिहस्तानवेक्ष्यास्मान्धनुष्पाणिस्स दुर्मतिः । सर्वानेवावजानाति किं वो बाहुभिरुन्नतैः ॥ १७ ॥
ततो यष्टिप्रहरणा दस्यवो लोष्टधारिणः । सहस्रशोऽभ्यधावन्त तं जनं निहतेश्वरम् ॥ १८ ॥
ततो निर्भर्त्स्य कौन्तेयः प्राहाभीरान्हसन्निव । निवर्तध्वमधर्मज्ञा यदि न स्थ मुमूर्षवः ॥ १९ ॥
अवज्ञाय वचस्तस्य जगृहुस्ते तदा धनम् । स्त्रीधनं चैव मैत्रेय विष्वक्सेनपरिग्रहम् ॥ २० ॥
ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गांडीवमजरं युधि । आरोपयितुमारेभे न शशाक च वीर्यवान् ॥ २१ ॥
चकार सज्यं कृच्छ्राच्च तच्चाभूच्छिथिलं पुनः । न सस्मार ततोऽस्त्राणि चिन्तयन्नपि पाण्डवः ॥२२॥
शरान्मुमोच चैतेषु पार्थो वैरिष्वमर्षितः । त्वग्भेदं ते परं चक्रुरस्ता गाण्डीवधन्विना ॥ २३ ॥
वह्निना येऽक्षया दत्ताश्शरास्तेऽपि क्षयं ययुः । युद्ध्यतस्सह गोपालैरर्जुनस्य भवक्षये ॥ २४ ॥
अचिन्तयच्च कौन्तेयः कृष्णस्यैव हि तद्बलम् । यन्मया शरसंघातैस्सकला भूभृतो हताः ॥ २५ ॥
मिषतः पाण्डुपुत्रस्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः । आभीरैरपकृष्यन्त कामं चान्याः प्रदुद्रुवुः ॥ २६ ॥
ततश्शरेषु क्षीणेषु धनुष्कोट्या धनंजयः । जघान दस्यूंस्ते चास्य प्रहाराञ्जहसुर्मुने ॥ २७ ॥
प्रेक्षतस्तस्य पार्थस्य वृष्ण्यन्धकवरस्त्रियः । जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः समस्ता मुनिसत्तम ॥ २८ ॥
ततस्सुदुःखितो जिष्णुः कष्टं कष्टमिति ब्रुवन् । अहो भगवताऽनेन मुष्टोऽस्मीति रुरोद वै ॥ २९ ॥
तद्धनुस्तानि शस्त्राणि स रथस्ते च वाजिनः । सर्वमेकपदे नष्टं दानमश्रोत्रिये यथा ॥ ३० ॥
अहोऽतिबलवद्दैवं विना तेन महात्मना । यदसामर्थ्ययुक्तेऽपि नीचवर्गे जयप्रदम् ॥ ३१ ॥
तौ बाहू स च मे मुष्टिः स्थानं तत्सोऽस्मि चार्जुनः । पुण्येनैव विना तेन गतं सर्वमसारताम् ॥ ३२ ॥
ममार्जुनत्वं भीमस्य भीमत्वं तत्कृतं ध्रुवम् । विना तेन यदाभीरैर्जितोऽहं रथिनां वरः ॥ ३३ ॥

पराशरः—

इत्थं वदन्ययौ जिष्णुरिन्द्रप्रस्थं पुरोत्तमम् । चकार तत्र राजानं वज्रं यादवनन्दनम् ॥ ३४ ॥
स ददर्श ततो व्यासं फल्गुनः काननाश्रयम् । तमुपेत्य महाभागं विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ३५ ॥
तं वन्दमानं चरणाववलोक्य मुनिश्चिरम् । उवाच वाक्यं विच्छायः कथमद्य त्वमीदृशः ॥ ३६ ॥
अवीरजोनुगमनं ब्रह्महत्या कृताऽथ वा । दृढाशाभङ्गदुःखीव भ्रष्टच्छायोऽसि सांप्रतम् ॥ ३७ ॥

तत इति ॥ लोप्त्रं—चौर्यधनम् । लोभोपहतचेतस इति च पाठः ॥ १४–२८ ॥

तत इति ॥ मुष्टः—मुषितः, मायया शक्तिहरणात् ॥ २९ ॥

तद्धनुरिति ॥ एकपदे—एकक्षणे ॥ ३०–३६ ॥

अवीरजोऽनुगमनमिति ॥ अविशब्देन अजजातिर्लक्ष्यते । अविः खरादिजातिर्वा । अविशब्दस्यौणादिक : संज्ञायाम् ॥ ३७ ॥

सांतानिकादयो वा ते याचमाना निराकृताः । अगम्यस्त्रीरतिर्वा त्वं येनासि विगतप्रभः ॥ ३८ ॥
भुङ्क्तेऽप्रदाय विप्रेभ्यो मृष्टमेकोऽथ वा भवान् । किं वा कृपणवित्तानि हृतानि भवताऽर्जुन ॥३९॥
कच्चिन्नु शूर्पवातस्य गोचरत्वं गतोऽर्जुन । दुष्टचक्षुर्हतो वाऽसि निश्श्रीकः कथमन्यथा ॥ ४० ॥

स्पृष्टो नखांभसा वाथ घटवार्युक्षितोऽपि वा ।
केन त्वं वाऽसि विच्छायो न्यूनैर्वा युधि निर्जितः ॥ ४१ ॥

श्रीपराशरः—

ततः पार्थो विनिश्वस्य श्रूयतां भगवन्निति । प्रोक्त्वा यथावदाचष्टे व्यासायात्मपराभवम् ॥ ४२ ॥

अर्जुन उवाच :—

यद्बलं यच्च त(म)त्तेजो यद्वीर्यं यः पराक्रमः । या श्रीश्छाया च नस्सोऽस्मान्परित्यज्य हरिर्गतः॥४३॥

(इतरेणेव) ईश्वरेणापि महता स्मितपूर्वाभिभाषिणा ।
हीना वयं मुने तेन जातास्तृणमया इव ॥ ४४ ॥

अस्त्राणां सायकानां च गाण्डीवस्य तथा मम । सारता याऽभवन्मूर्तिस्स गतः पुरुषोत्तमः ॥४५॥
यस्यावलोकनादस्माञ्छ्रीर्जयः संपदुन्नतिः । न तत्याज स गोविन्दस्त्यक्त्वाऽस्मान्भगवान्गतः ॥४६॥
भीष्मद्रोणाङ्गराजाद्यास्तथा दुर्योधनादयः । यत्प्रभावेन निर्दग्धास्स कृष्णस्त्यक्तवान्भुवम् ॥ ४७ ॥
निर्यौवना गतश्रीका नष्टच्छायेव मेदिनी । विभाति तात नैकोऽहं विरहे तस्य चक्रिणः ॥ ४८ ॥
यस्य प्रभावाद्भीष्माद्यैर्मय्यग्नौ शलभायितम् । विना तेनाद्य कृष्णेन गोपालैरस्मि निर्जितः ॥४९॥
गाण्डीवस्त्रिषु लोकेषु ख्यातिं यदनुभावतः । गतस्तेन विनाऽऽभीरलगुडैस्स तिरस्कृतः ॥ ५० ॥
स्त्रीसहस्राण्यनेकानि मन्नाथानि महामुने । यततो मम नीतानि दस्युभिर्लगुडायुधैः ॥ ५१ ॥
आनीयमानमाभीरैः कृष्ण कृष्णावरोधनम् । हृतं यष्टिप्रहरणैः परिभूय बलं मम ॥ ५२ ॥
निश्श्रीकता न मे चित्रं यज्जीवामि तदद्भुतम् । नीचावमानपंकांकी निर्लज्जोऽस्मि पितामह ॥५३॥

व्यास उवाच :—

अलं ते व्रीडया पार्थ न त्वं शोचितुमर्हसि । अवेहि सर्वभूतेषु कालस्य गतिरीदृशी ॥ ५४ ॥
कालो भवाय भूतानामभवाय च पाण्डव । कालमूलमिदं ज्ञात्वा भव स्थैर्यपरोऽर्जुन ॥ ५५ ॥
नद्यस्समुद्रा गिरयस्सकला च वसुंधरा । देवा मनुष्याः पशवस्तरवश्च सरीसृपाः ॥ ५६ ॥

सांतानिकादय इति ॥ सांतानिकः—संतानार्थमुद्वोढुमिच्छन् । आदिशब्देन यक्ष्यमाणादयो गृह्यन्ते । यथाह मनुः * सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् । गुर्वर्थपितृमात्रर्थस्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥ इति ॥ ३८–४० ॥ स्पृष्ट इति ॥ घटवारि—घटान्नीयमानाच्चलितादुच्चलद्वारि ॥ ४१–४३ ॥

ईश्वरेणेति ॥ इतरेणेव । महता—महता सतापि इतरेणेव-प्राकृतेनेव स्मितादिकं कुर्वता तृणमयाः–तृणकृताः पुरुषाः ॥ ४४–४७ ॥

निर्यौवनेति ॥ नाहमेक एव निर्यौवनादिकः । यौवनशब्देन शक्तिर्लक्ष्यते । छाया—कान्तिः ॥४८-५१॥

सृष्टाः कालेन कालेन पुनर्यास्यन्ति संक्षयम् । कालात्मकमिदं सर्वं ज्ञात्वा शममवाप्नुहि ॥५७॥
कालस्वरूपी भगवान्कृष्णः कमललोचनः । यच्चात्थ कृष्णमाहात्म्यं तत्तथैव धनंजय ॥ ५८ ॥
भारावतरकार्यार्थमवतीर्णस्स मेदिनीम् । भाराक्रान्ता धरा याता देवानां समितिं पुरा ॥ ५९ ॥
तदर्थमवतीर्णोऽसौ कालरूपी जनार्दनः । तच्च निष्पादितं कार्यमशेषा भूभुजो हताः ॥ ६० ॥
वृष्ण्यन्धककुलं सर्वं तथा पार्थोपसंहृतम् । न किंचिदन्यत्कर्तव्यं तस्य भूमितले प्रभोः ॥ ६१ ॥
अतो गतस्स भगवान्कृतकृत्यो यथेच्छया । सृष्टिं सर्गे करोत्येष देवदेवः स्थितौ स्थितिम् ।
अन्तेऽन्ताय समर्थोऽयं सांप्रतं वै यथा गतः ॥ ६२ ॥
तस्मात्पार्थ न संतापस्त्वया कार्यः पराभवे । भवन्ति भावाः कालेषु पुरुषाणां यतस्स्तुतिः ॥६३॥
त्वयैकेन हता भीष्मद्रोणकर्णादयो रणे । तेषामर्जुन कालोत्थः किं न्यूनाभिभवो न सः ॥ ६४ ॥
विष्णोस्तस्य प्रभावेन यथा तेषां पराभवः । कृतस्तथैव भवतो दस्युभ्यस्स पराभवः ॥ ६५ ॥
स देवेशश्शरीराणि समाविश्य जगत्स्थितम् । करोति सर्वभूतानां नाशमन्ते जगत्पतिः ॥ ६६ ॥
भगोदये ते कौन्तेय सहायोऽभूज्जनार्दनः । तथान्ते तद्विपक्षास्ते केशवेन विनाशिताः ॥ ६७ ॥
कश्श्रद्दध्यात्सगाङ्गेयान्हन्यास्त्वं कौरवानिति । आभीरेभ्यश्च भवतः कः श्रद्दध्यात्पराभवम् ॥६८॥
पार्थैतत्सर्वभूतस्य हरेर्लीलाविचेष्टितम् । त्वया यत्कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवाञ्जितः ॥ ६९ ॥
गृहीता दस्युभिर्याश्च भवाञ्छोचति तास्स्त्रियः । एतस्याहं यथावृत्तं कथयामि तवार्जुन ॥ ७० ॥
अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत् । बहून्वर्षगणान्पार्थ गृणन्ब्रह्म सनातनम् ॥ ७१ ॥
जितेष्वसुरसंघेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः । बभूव तत्र गच्छन्त्यो ददृशुस्तं सुरस्त्रियः ॥ ७२ ॥
रंभातिलोत्तमाद्यास्तु शतशोऽथ सहस्रशः । तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव ॥ ७३ ॥
आकण्ठमग्नं सलिले जटाभारवहं मुनिम् । विनयावनताश्चैनं प्रणेमुस्स्तोत्रतत्पराः ॥ ७४ ॥
यथायथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवुस्तं तथातथा । सर्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ तं वरिष्ठं द्विजन्मनाम् ॥ ७५ ॥

अष्टावक्र उवाच :—

प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदिष्यते । मत्तस्तद्व्रियतां सर्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥ ७६ ॥
रंभातिलोत्तमाद्यास्तं वैदिक्योऽप्सरसोऽब्रुवन् । प्रसन्ने त्वय्यपर्याप्तं किमस्माकमिति द्विज ॥ ७७ ॥
इतरास्त्वब्रुवन्विप्र प्रसन्नो भगवान्यदि । तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र पुरुषोत्तमम् ॥ ७८ ॥

आनीयमानमिति ॥ कृष्ण—हे व्यास ॥ ५२—६२ ॥

तस्मादिति ॥ भावास्सर्वे, कालेषु—अभ्युदयकालेषु ॥ ६३—७२ ॥

रंभेति ॥ स्तुतिर्गानसहिता, प्रशंसा तद्रहिता ॥ ७३—८५ ॥

व्यास उवाच—एवं भविष्यतीत्युक्त्वा ह्युत्ततार जलान्मुनिः ।
तमुत्तीर्णं च ददृशुर्विरूपं वक्रमष्टधा ॥ ७९ ॥

तं दृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत् । ताश्शशाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनन्दन ॥८०॥
यस्माद्विकृतरूपं मां मत्वा हासावमानना । भवतीभिः कृता तस्मादेतं शापं ददामि वः ॥ ८१ ॥
मत्प्रसादेन भर्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम् । मच्छापोपहतास्सर्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥ ८२ ॥

व्यास उवाच—

[इत्युदीरितमाकर्ण्य मुनिस्ताभिः प्रसादितः । पुनस्सुरेन्द्रलोकं वै प्राह भूयो गमिष्यथ ॥ ८३ ॥]
एवं तस्य मुनेश्शापादष्टावक्रस्य चक्रिणम् । भर्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं सुराङ्गनाः ॥ ८४ ॥
तत्त्वया नात्र कर्तव्यश्शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्डव । तेनैवाखिलनाथेन सर्वं तदुपसंहृतम् ॥ ८५ ॥
भवतां चोपसंहार आसन्नस्तेन पाण्डव । बलं तेजस्तथा वीर्यं माहात्म्यं चोपसंहृतम् ॥ ८६ ॥
जातस्य नियतो मृत्युः पतनं च तथोन्नतेः । विप्रयोगावसानस्तु संयोगस्संचये क्षयः ॥ ८७ ॥
विज्ञाय न बुधाश्शोकं न हर्षमुपयान्ति ये । तेषामेवेतरे चेष्टां शिक्षन्तस्सन्ति तादृशाः ॥ ८८ ॥
तस्मात्त्वया नरश्रेष्ठ ज्ञात्वैतद्भ्रातृभिस्सह । परित्यज्याखिलं तन्त्रं गन्तव्यं तपसे वनम् ॥ ८९ ॥
तद्गच्छ धर्मराजाय निवेद्यैतद्वचो मम । परश्वो भ्रातृभिस्सार्धं यथा यासि तथा कुरु ॥ ९० ॥
इत्युक्तोऽभ्येत्य पार्थाभ्यां यमाभ्यां च सहार्जुनः । दृष्टं चैवानुभूतं च सर्वमाख्यातवांस्तथा ॥९१॥
व्यासवाक्यं च ते सर्वे श्रुत्वाऽर्जुनमुखेरितम् । राज्ये परीक्षितं कृत्वा ययुः पाण्डुसुता वनम् ॥९२॥
इत्येतत्तव मैत्रेय विस्तरेण मयोदितम् । जातस्य यद्यदोर्वंशे वासुदेवस्य चेष्टितम् ॥ ९३ ॥
यश्चैतच्चरितं तस्य कृष्णस्य शृणुयात्सदा । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ९४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशेऽष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

समाप्तश्चायं विष्णुपुराणस्य पञ्चमोंऽशः ॥

भवतामिति ॥ तेजः—पराभिभवासहिष्णुत्वम् । माहात्म्यम्—अस्त्रमन्त्रादिजं सामर्थ्यम् ॥ ८६-८७ ॥
विज्ञायेति ॥ विबुधाः—विद्वांसः, सन्ति तादृशाः—तादृशा भवन्ति ॥ ८८ ॥
तस्मादिति ॥ तन्त्रं—परिच्छदम् ॥ ८९, ९० ॥
इत्युक्त इति ॥ दृष्टं—प्रत्यक्षितं व्यासोक्त्या श्रुतं च सर्वम् ॥ ९१, ९२ ॥
श्रीकृष्णलीलां निगमयति—इत्येतदिति ॥ ९३ ॥
भगवच्चरित्रश्रवणादिफलमाह—यश्चैतच्चरितमिति ॥ ९४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंऽशेऽष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

समाप्तश्चायं पञ्चमोंऽशः ॥

अथ षष्ठेंशे प्रथमोऽध्यायः

य:—

व्याख्याता भवता सर्गवंशमन्वन्तरस्थितिः । वंशानुचरितं चैव विस्तरेण महामुने ॥ १ ॥
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तो यथावदुपसंहृतिम् । महाप्रलयसंज्ञां च कल्पान्ते च महामुने ॥ २ ॥

राशरः—

मैत्रेय श्रूयतां मत्तो यथावदुपसंहृतिः । कल्पान्ते प्राकृते चैव प्रलयो जायते यथा ॥ ३ ॥
अहोरात्रं पितॄणां तु मासोऽब्दस्त्रिदिवौकसाम् । चतुर्युगसहस्रे तु ब्रह्मणो द्वे द्विजोत्तम ॥ ४ ॥
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु तद्द्वादशभिरुच्यते ॥ ५ ॥
चतुर्युगाण्यशेषाणि सदृशानि स्वरूपतः । आद्यं कृतयुगं मुक्त्वा मैत्रेयान्त्यं तथा कलिम् ॥ ६ ॥
आद्ये कृतयुगे सर्गो ब्रह्मणा क्रियते यथा । क्रियते चोपसंहारस्तथाऽन्ते च कलौ युगे ॥ ७ ॥

:—

लेस्स्वरूपं भगवन्विस्तराद्वक्तुमर्हसि । धर्मश्चतुष्पाद्भगवान्यस्मिन्विप्लवमृच्छति ॥ ८ ॥

राशरः—

लेस्स्वरूपं मैत्रेय यद्भवाञ्छ्रोतुमिच्छति । तन्निबोध समासेन वर्तते यन्महामुने ॥ ९ ॥

अथ षष्ठेंशे प्रथमोऽध्यायः

व्याख्यातेति ॥ प्रथमांशे सर्ग उक्तः । द्वितीयादिषु वंशमन्वन्तरवंशानुचरितरूपा स्थितिरुक्ता ॥ १ ॥

श्रोतुमिति ॥ अथ कल्पान्ते उपसंहृतिं—महाप्रलयसंज्ञामुपसंहृतिं च श्रोतुमिच्छामि ॥ २ ॥

मैत्रेयेति ॥ प्राकृते, प्रलय इति शेषः । द्विपरार्धक इति वक्ष्यमाणे यथोपसंहृतिर्जायते तथा यथावत्—
तः श्रूयताम् ॥ ३ ॥

अहोरात्रमिति ॥ मानुषे मासः पितॄणामहोरात्रम्, अब्दो देवानाम्, दिव्ये चतुर्युगसहस्रे द्वे ब्रह्मणो-
॥ ४, ५ ॥

चतुर्युगानीति ॥ स्वरूपतः—परिमाणधर्माधर्मादिभिः । यथोक्तं हरिवंशे—* कृते धर्मश्चतुष्पात्स्याद-
भागथा । द्वाभ्यामधर्मः पादाभ्यां त्रिभिर्धर्मस्ततः स्थितः ॥ द्वाभ्यां धर्मः स्थितः पद्भ्यामधर्मस्त्रिभिरुच्छ्रितः ।
श्चतुष्पात्स्याद्धर्मः पादशेषगः ॥ इति । अयमर्थः—कृते—कृतयुगे आदौ पादभाक् । अथ कृतान्ते
ः पादभाग्भवति ततस्त्रेतायाम् ॥ ६ ॥

आद्य इति ॥ ब्रह्मणा—चतुर्मुखशरीरकेण भगवता, * भोगिशय्यागतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः *
ात् । आद्यन्तयोर्युगयोः सृष्टिसंहारादेव विशेषः ॥ ७–९ ॥

वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् । न सामऋग्यजुर्धर्मविनिष्पादनहैतुकी ॥ १० ॥
विवाहा न कलौ धर्म्या न शिष्यगुरुसंस्थितिः । न दांपत्यक्रमो नैव वह्निदेवात्मकः क्रमः ॥११॥
यत्र कुत्र कुले जातो बली सर्वेश्वरः कलौ । सर्वेभ्य एव वर्णेभ्यो योग्यः कन्यावरोधने ॥ १२ ॥
येन केन च योगेन द्विजातिर्दीक्षितः कलौ । यैव सैव च मैत्रेय प्रायश्चित्तं कलौ क्रिया ॥ १३ ॥
सर्वमेव कलौ शास्त्रं यस्य यद्वचनं द्विज । देवता च कलौ सर्वा सर्वस्सर्वस्य चाश्रमः ॥ १४ ॥
उपवासस्तथाऽऽयासो वित्तोत्सर्गस्तपः कलौ । धर्मो यथाभिरुचितैरनुष्ठानैरनुष्ठितः ॥ १५ ॥
वित्तेन भविता पुंसां स्वल्पेनाढ्यमदः कलौ । स्त्रीणां रूपमदश्चैवं केशैरेव भविष्यति ॥ १६ ॥
सुवर्णमणिरत्नादौ वस्त्रे चोपक्षयं गते । कलौ स्त्रियो भविष्यन्ति तदा केशैरलंकृताः ॥ १७ ॥
परित्यक्ष्यन्ति भर्तारं वित्तहीनं तथा स्त्रियः । भर्ता भविष्यति कलौ वित्तवानेव योषिताम् ॥१८॥
यो वै ददाति बहुलं स्वं स स्वामी सदा नृणाम् । स्वामित्वहेतुस्संबन्धो न चाभिजनता तथा ॥
गृहान्ता द्रव्यसंघाता द्रव्यान्ता च तथा मतिः । अर्थाश्चात्मोपभोग्यान्ता भविष्यन्ति कलौ युगे ॥२०॥

वर्णाश्रमेति ॥ वर्णाश्रमेत्यादिस्मार्तप्रवृत्तिविषयं सामर्ग्यजुरिति श्रौतप्रवृत्तिविषयत्रयीप्रतिपाद्याग्निहोत्रादिधर्मविनिष्पादनं यस्याः प्रवृत्तेः हेतुः—प्रयोजनं सा तथोक्ता । सा च नेत्यर्थः ॥ १० ॥

विवाहा इति ॥ दांपत्यक्रमः—दंपत्योर्धर्मः, दंपती एव दांपत्यम् । वह्निदेवात्मकः—वह्नौ देवयज्ञक्रियात्मकः । क्रमः—अनुष्ठानम् ॥ ११ ॥

यत्र कुत्रेति ॥ वर्णेभ्यः—वर्णानां धनी योग्यः, न तु वृत्तविद्यादिमान् ॥ १२ ॥

येनेति ॥ येन केन च—श्रुतिस्मृतिभ्यामनुकल्पतयोक्तेन, योगेन—प्रकारेण, दीक्षितो भवति ॥ १३॥

सर्वमेवेति ॥ देवता च सर्वा—अवैदिकी काल्यादिः । सर्वः सर्वस्य चाश्रमः—ब्रह्मचर्यवैराग्यादिरहितस्यापि ॥ १४ ॥

उपवास इति ॥ आयासः—तीर्थयात्रादिकायक्लेशः । उपवासादिस्स्वाभिरुचितानुष्ठानानुष्ठितो धर्मो भवति ॥ १५, १६ ॥

सुवर्णमणीति ॥ केशैः—प्रशस्तैः, सुवर्णादिभूषणसहपाठात् ॥ १७, १८ ॥

य इति ॥ स्वामित्वहेतुरिति । बह्वर्थदानादिना संबन्ध एव स्वामित्वहेतुः भावी, न त्वभिजनः स्वामित्वहेतुस्संबन्धो भविता अभिजन इति पाठे स्वामित्वहेतुर्वसुदानादिसम्बन्धः, स एवाभिजनः न तु महाकुलीनत्वम् । हीनवर्णोऽप्यर्थदो महाकुलीनवत्सेव्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

गृहान्ता इति ॥ बुद्धेस्साध्यं धनार्जनम्, न त्वात्मज्ञानादि । तच्च धनं गृहनिर्माणार्थम्, न तु यागाधानाद्यर्थम् । ते चार्था गृहरूपाः स्वदेहभोगार्थाः, न त्वतिथ्यादिभोगार्थाः ॥ २० ॥

स्त्रियः कलौ भविष्यन्ति स्वैरिण्यो ललितस्पृहाः। अन्यायादाप्तवित्तेषु पुरुषाः स्पृहयालवः॥ २१॥
अभ्यर्थितापि सुहृदा स्वार्थमेव निरीक्ष्यते। पणार्धार्धार्धमात्रेऽपि करिष्यन्ति तथा स्पृहाम्॥ २२॥
समानपौरुषं चेतो भावि विप्रेषु वै कलौ। क्षीरप्रधानसंबन्धि भावि गोषु च गौरवम्॥ २३॥
अनावृष्टिभयप्रायाः प्रजाः क्षुद्भयकातराः। भविष्यन्ति तदा सर्वे गगनासक्तदृष्टयः॥ २४॥
कन्दमूलफलाहारास्तापसा इव मानवाः। आत्मानं घातयिष्यन्ति ह्यनावृष्ट्यादिदुःखिताः॥ २५॥
दुर्भिक्षमेव सततं तथा क्लेशमनीश्वराः। प्राप्स्यन्ति व्याहतसुखप्रमोदा मानवाः कलौ॥ २६॥
अस्नानभोजिनो नाग्निदेवतातिथिपूजनम्। करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम्॥ २७॥
लोलुपा ह्रस्वदेहाश्च बह्वन्नादनतत्पराः। बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः॥ २८॥
उभाभ्यामपि पाणिभ्यां शिरःकण्डूयनं स्त्रियः। कुर्वन्त्यो गुरुभर्तॄणामाज्ञां भेत्स्यन्त्यनादराः॥ २९॥
स्वपोषणपराः क्षुद्रा देहसंस्कारवर्जिताः। परुषानृतभाषिण्यो भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः॥ ३०॥
दुश्शीला दुष्टशीलेषु कुर्वन्त्यस्सततं स्पृहाम्। असद्वृत्ता भविष्यन्ति पुरुषेषु कुलाङ्गनाः॥ ३१॥
वेदादानं करिष्यन्ति बटवश्चाकृतव्रताः। गृहस्थाश्च न होष्यन्ति न दास्यन्त्युचितान्यपि॥ ३२॥
वानप्रस्था भविष्यन्ति ग्राम्याहारपरिग्रहाः। भिक्षवश्चापि मित्रादिस्नेहसंबन्धयन्त्रणाः॥ ३३॥
अरक्षितारो हर्तारश्शुल्कव्याजेन पार्थिवाः। हारिणो जनवित्तानां संप्राप्ते तु कलौ युगे॥ ३४॥
योयोऽश्वरथनागाढ्यस्स स राजा भविष्यति। यश्च यश्चाबलस्सर्वस्स स भृत्यः कलौ युगे॥ ३५॥
वैश्याः कृषिवणिज्यादि संत्यज्य निजकर्म यत्। शूद्रवृत्त्या प्रवत्स्यन्ति कारुकर्मोपजीविनः॥ ३६॥
भैक्षव्रतपराश्शूद्राः प्रव्रज्यालिङ्गिनोऽधमाः। पाषण्डसंश्रयां वृत्तिमाश्रयिष्यन्ति सत्कृताः॥ ३७॥
दुर्भिक्षकरपीडाभिरतीवोपद्रुता जनाः। गोधूमान्नयवान्नाढ्यान्देशान्यास्यन्ति दुःखिताः॥ ३८॥
वेदमार्गे प्रलीने च पाषण्डाढ्ये ततो जने। अधर्मवृद्ध्या लोकानामल्पमायुर्भविष्यति॥ ३९॥
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यमानेषु वै तपः। नरेषु नृपदोषेण बाल्ये मृत्युर्भविष्यति॥ ४०॥
भविता योषितां सूतिः पञ्चषट्सप्तवार्षिकी। नवाष्टदशवर्षाणां मनुष्याणां तथा कलौ॥ ४१॥

स्त्रिय इति॥ ललितेषु पुरुषेषु स्पृहा यासां तास्तथोक्ताः॥ २१॥

अभ्यर्थितापीति॥ अभ्यर्थितापि—अभ्यर्थिता अपि। अत्र आर्षस्संधिः। देवापि यं न पश्यन्तीतिवत्। पणः कपर्दिकाशीतिः, पञ्चगुञ्जातुलितं स्वर्णं वा॥ २२॥

समानपौरुषमिति॥ समानपौरुषमित्यवरवर्णाश्शूद्रादयः विप्रान् स्वसमानतेजस्कान् मन्यन्त इत्यर्थः। समानपरुषम् इति पाठे सगर्वनिष्ठुरं च चेत इति॥ २३, २४॥ कन्दमूलेति॥ घातयिष्यन्ति—क्लेशयिष्यन्ति॥२५॥

दुर्भिक्षमिति॥ प्रमोदः—उल्लासः॥ २६—३१॥ वेदादानमिति॥ अकृतव्रताः—वेदव्रतरहिताः॥३२॥

वानप्रस्था इति॥ वनवासिनः—वानप्रस्थाः॥ ३३॥

अरक्षितार इति॥ शुल्कव्याजेन—शुल्कमिति व्यपदिश्य शुल्कव्यतिरिक्तैर्दण्डैश्च॥ ३४—४१॥

पलितोद्भवश्च भविता तथा द्वादशवार्षिकः। नातिजीवति वै कश्चित्कलौ वर्षाणि विंशतिम् ॥४२॥
अल्पप्रज्ञा वृथालिङ्गा दुष्टान्तःकारणाः कलौ। यतस्ततो विनङ्क्ष्यन्ति कालेनाल्पेन मानवाः ॥४३॥
यदायदा हि मैत्रेय हानिर्धर्मस्य लक्ष्यते। तदातदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥ ४४ ॥
यदायदा हि पाषण्डवृद्धिर्मैत्रेय लक्ष्यते। तदातदा कलेर्वृद्धिरनुमेया महात्मभिः ॥ ४५ ॥
यदायदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम्। तदातदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥ ४६ ॥
प्रारंभाश्चावसीदन्ति यदा धर्मभृतां नृणाम्। तदाऽनुमेयं प्राधान्यं कलेर्मैत्रेय पण्डितैः ॥ ४७ ॥
यदायदा न यज्ञानामीश्वरः पुरुषोत्तमः। इज्यते पुरुषैर्यज्ञैस्तदा ज्ञेयं कलेर्बलम् ॥ ४८ ॥
न प्रीतिर्वेदवादेषु पाषण्डेषु यदा रतिः। कलेर्वृद्धिस्तदा प्राज्ञैरनुमेया विचक्षणैः ॥ ४९ ॥
कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्रष्टारमीश्वरम्। नार्चयिष्यन्ति मैत्रेय पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५० ॥
किं देवैः किं द्विजैर्वेदैः किं शौचेनाम्बुजन्मना। इत्येवं विप्रवक्ष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥५१॥
स्वल्पाम्बुवृष्टिः पर्जन्यः सस्यं स्वल्पफलं तथा। फलं तथाऽल्पसारं च विप्र प्राप्ते कलौ युगे ॥५२॥
शाणीप्रायाणि वस्त्राणि शमीप्राया महीरुहाः। शूद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥५३॥
अणुप्रायाणि धान्यानि चाज्यप्रायं तथा पयः। भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते ह्यौशीरं चानुलेपनम् ॥५४॥
श्वश्रूश्वशुरभूयिष्ठा गुरवश्च नृणां कलौ। स्यालाद्या हारिभार्याश्च सुहृदो मुनिसत्तम ॥ ५५ ॥
कस्य माता पिता कस्य यथा कर्मानुगः पुमान्। इति चोदाहरिष्यन्ति श्वशुरानुगता नराः ॥५६॥
वाङ्मनःकायजैर्दोषैरभिभूताः पुनःपुनः। नराः पापान्यनुदिनं करिष्यन्त्यल्पमेधसः ॥ ५७ ॥
निस्सत्यानामशौचानां निर्ह्रीकाणां तथा नृणाम्। यद्यद्दुःखाय तत्सर्वं कलिकाले भविष्यति ॥५८॥
निस्स्वाध्यायवषट्कारे स्वधास्वाहाविवर्जिते। तदा प्रविरलो धर्मः क्वचिल्लोके निवत्स्यति ॥ ५९ ॥
तत्राल्पेनैव यत्नेन पुण्यस्कन्धमनुत्तमम्। करोति यः कृतयुगे क्रियते तपसा हि सः ॥ ६० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पलितेति ॥ विंशतिं नातिजीवन्ति कलेरन्ते। त्रयोविंशतिमिति चतुर्थोक्तं जीवनमितः पूर्वम् ॥४२-५२॥

शाणीप्रायाणीति ॥ शाणश्शाणी वा शणविकारः। शाटीति पाठे ह्रस्वस्थूलम् ॥ ५३-५४ ॥

श्वश्रूश्वशुरेति ॥ हारिभार्याः—हारिण्यः हृद्या भार्याः। बहुव्रीहिर्वा हारिण्यो भार्या येषां ते, ते सुहृदः। भर्तॄणां जाराणां च रम्यभार्या हि सुहृदः ॥ ५५-५८ ॥

निस्स्वाध्यायेति ॥ क्वचित्—कीकटादौ ॥ ५९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र—कलौ। अल्पेनैव यत्नेन—हरिसंकीर्तनादिना। अनुत्तमं पुण्यस्कन्धं—पुण्यराशिं करोति पुरुषः। यः—पुण्यस्कन्धः क्रियते स कृतयुगे तपसा हि क्रियते ॥ ६० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

व्यासश्चाह महाबुद्धिर्यदत्रैव हि वस्तुनि । तच्छ्रूयतां महाभाग गदतो मम तत्त्वतः ॥ १ ॥

कस्मिन्कालेऽल्पको धर्मो ददाति सुमहत्फलम् । मुनीनां पुण्यवादोऽभूत्कैश्चासौ क्रियते सुखम् ॥ २ ॥

संदेहनिर्णयार्थाय वेदव्यासं महामुनिम् । ययुस्ते संशयं प्रष्टुं मैत्रेय मुनिपुङ्गवाः ॥ ३ ॥

ददृशुस्ते मुनिं तत्र जाह्नवीसलिले द्विज । वेदव्यासं महाभागमर्धस्नातं सुतं मम ॥ ४ ॥

स्नानावसानं ते तस्य प्रतीक्षन्तो महर्षयः । तस्थुस्तीरे महानद्यास्तरुषण्डमुपाश्रिताः ॥ ५ ॥

मग्नोऽथ जाह्नवीतोयादुत्थायाह सुतो मम । शूद्रस्साधुः कलिस्साधुरित्येवं शृण्वतां वचः ।
तेषां मुनीनां भूयश्च ममज्ज स नदीजले ॥ ६ ॥

साधुसाध्विति चोत्थाय शूद्र धन्योऽसि चाब्रवीत् ॥ ७ ॥

निमग्नश्च समुत्थाय पुनः प्राह महामुनिः । योषितस्साधु धन्यास्तास्ताभ्यो धन्यतरोऽस्ति कः ॥ ८ ॥

ततः स्नात्वा यथान्यायमाचान्तं च कृतक्रियम् । उपतस्थुर्महाभागं मुनयस्ते सुतं मम ॥ ९ ॥

कृतसंवन्दनांश्चाह कृतासनपरिग्रहान् । किमर्थमागता यूयमिति सत्यवतीसुतः ॥ १० ॥

श्रीपराशरः—

तमूचुस्संशयं प्रष्टुं भवन्तं वयमागताः । अलं तेनास्तु तावन्नः कथ्यतामपरं त्वया ॥ ११ ॥

कलिस्साध्विति यत्प्रोक्तं शूद्रः साध्विति योषितः । यदाह भगवान्त्साधु धन्याश्चेति पुनःपुनः ॥

तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामो न चेद्गुह्यं महामुने । तत्कथ्यतां ततो हृत्स्थं पृच्छामस्त्वां प्रयोजनम् ॥ १३ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

व्यासश्चेति ॥ अत्र वस्तुनि—अल्पयत्नेन पुण्यस्कन्धप्राप्तौ ॥ १ ॥

कस्मिन्निति ॥ पुण्यवादः—पुण्यविषयविचारः ॥ २ ॥

संदेहनिर्णयार्थायेति ॥ संशयं—संशयितमर्थं प्रष्टुम् ॥ ३–५ ॥

मग्न इति ॥ शूद्रस्साधुः कलिः साधुरिति वचनम् ॥ ६ ॥

साधुसाध्विति ॥ साधुसाधु शूद्र धन्योऽसीत्युक्तिः हृदयसन्निधेः प्रत्यक्षोक्तिरिव भातीति ॥ ७ ॥

निमग्नश्चेति ॥ ताभ्यः—योषिद्भ्यः । कलौ साधुत्वं शूद्रे धन्यत्वं योषितां धन्यतरत्वं चेति तद्गुणरतम्याद्विरम्य त्रिधोक्तिः ॥ ८–१० ॥

तमिति ॥ तेन—प्राग्विवक्षितेनार्थेन, अलमस्तु—तन्निवृत्तिरस्तु ॥ ११–१३ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् । श्रूयतां भो मुनिश्रेष्ठा यदुक्तं साधुसाध्विति ॥ १४ ॥

व्यास उवाच—

यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तत् । द्वापरे तच्च मासेन ह्यहोरात्रेण तत्कलौ ॥ १५ ॥
तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः । प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिस्साध्विति भाषितम् ॥ १६ ॥
ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥ १७ ॥
धर्मोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ । अल्पायासेन धर्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलौ ॥ १८ ॥
व्रतचर्यापरैर्ग्राह्या वेदाः पूर्वं द्विजातिभिः । ततस्स धर्मसंप्राप्तैर्यष्टव्यं विधिवद्धनैः ॥ १९ ॥
वृथा कथा वृथा भोज्यं वृथेज्या च द्विजन्मनाम् । पतनाय ततो भाव्यं तैस्तु संयमिभिस्सदा ॥ २० ॥
असम्यक्करणे दोषस्तेषां सर्वेषु वस्तुषु । भोज्यपेयादिकं चैषां नेच्छाप्राप्तिकरं द्विजाः ॥ २१ ॥
पारतन्त्र्यं समस्तेषु तेषां कार्येषु वै यतः । जयन्ति ते निजाँल्लोकान्क्लेशेन महता द्विजाः ॥ २२ ॥
द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् । निजाञ्जयति वै लोकाञ्छूद्रो धन्यतरस्ततः ॥ २३ ॥
भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेयेषु वै यतः । नियमो मुनिशार्दूलास्तेनासौ साध्वितीरितः ॥ २४ ॥
स्वधर्मस्याविरोधेन नरैर्लब्धं धनं सदा । प्रतिपादनीयं पात्रेषु यष्टव्यं च यथाविधि ॥ २५ ॥
तस्यार्जने महाक्लेशः पालने च द्विजोत्तमाः । तथा सद्विनियोगे च विज्ञातं गहनं नृणाम् ॥ २६ ॥
एवमन्यैस्तथा क्लेशैः पुरुषा द्विजसत्तमाः । निजाञ्जयन्ति वै लोकान्प्राजापत्यादिकान्क्रमात् ॥ २७ ॥
योषिच्छुश्रूषणाद्भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा । तद्धिता शुभमाप्नोति तत्सालोक्यं यतो द्विजाः ॥ २८ ॥

इत्युक्त इति ॥ प्रहस्येति—धिगस्त्वितिवत् । स्वप्रश्नोत्तरं दत्तमप्यबुद्ध्वा पुनः पृच्छतो मुनीन् प्रति हासः ॥ १४–१६ ॥

ध्यायन्निति ॥ कृते चित्तशुद्धिसंभवाद्ध्यानेन फलप्राप्तिः । त्रेतायां तदभावेऽपि चित्तशुद्ध्या यज्ञैः फलसिद्धिः । द्वापरे तयोरभावेऽपि आचारशुद्ध्याऽर्चनेन सिद्धिः, * सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम् * इत्यादिवचनात् । कलौ तु तेषामभावेऽपि भगवन्नामसंकीर्तनेनैव फलसिद्धिरिति कलेस्साधुत्वम् ॥ १७ ॥

एतदेव विवृणोति । धर्मेति ॥ स्वल्पायासेन—संकीर्तनादिना ॥ १८ ॥

व्रतचर्येति ॥ व्रतचर्येत्यादि शूद्रसाधुत्वस्य उपोद्घातः ॥ १९,२० ॥

असम्यक्करण इति ॥ इच्छैव प्राप्तिकरी यस्य तदिच्छाप्राप्तिकरम्, इच्छया प्राप्यं न ॥ २१ ॥

अत्र हेतुः—पारतन्त्र्यमिति ॥ पारतन्त्र्यं—विधिपारतन्त्र्यम् ॥ २२ ॥

द्विजशुश्रूषयैवेति ॥ पाकयज्ञाधिकारवान्—शूद्रस्याप्यमन्त्रकपक्वहोमादिष्वधिकारः । अस्मै साधुचरितमिति शेषः ॥ २३,२४ ॥

स्वधर्मस्येति ॥ स्वधर्मस्येति स्त्रीसाधुत्वस्य प्रस्तावः । नरैः—पुंभिः ॥ २५ ॥

तस्येति ॥ गहनं—क्लेशः ॥ २६–२८ ॥

नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा । तृतीयं व्याहृतं तेन मया साध्विति योषितः ॥ २९ ॥
एतद्वः कथितं विप्रा यन्निमित्तमिहागताः । तत्पृच्छत यथाकामं सर्वं वक्ष्यामि वः स्फुटम् ॥३०॥
ऋषयस्ते ततः प्रोचुर्यत्प्रष्टव्यं महामुने । अस्मिन्नेव च तत्प्रश्ने यथावत्कथितं त्वया ॥ ३१ ॥

ीपराशरः—

ततः प्रहस्य तानाह कृष्णद्वैपायनो मुनिः । विस्मयोत्फुल्लनयनांस्तापसांस्तानुपागतान् ॥ ३२ ॥
मयैष भवतां प्रश्नो ज्ञातो दिव्येन चक्षुषा । ततो हि वः प्रसंगेन साधुसाध्विति भाषितम् ॥ ३३ ॥
स्वल्पेन हि प्रयत्नेन धर्मस्सिध्यति वै कलौ । नरैरात्मगुणाम्भोभिः क्षालिताखिलकिल्बिषैः ॥३४॥
शूद्रैश्च द्विजशुश्रूषातत्परैर्द्विजसत्तमाः । तथा स्त्रीभिरनायासात्पतिशुश्रूषयैव हि ॥ ३५ ॥
ततस्त्रितयमप्येतन्मम धन्यतरं मतम् । धर्मसंपादने क्लेशो द्विजातीनां कृतादिषु ॥ ३६ ॥
भवद्भिर्यदभिप्रेतं तदेतत्कथितं मया । अपृष्टेनापि धर्मज्ञाः किमन्यत्क्रियतां द्विजाः ॥ ३७ ॥

ीपराशरः—

ततस्संपूज्य ते व्यासं प्रशशंसुः पुनःपुनः । यथागतं द्विजा जग्मुर्व्यासोक्तिकृतनिश्चयाः ॥ ३८ ॥
भवतोऽपि महाभाग रहस्यं कथितं मया । अत्यन्तदुष्टस्य कलेरयमेको महान्गुणः ॥ ३९ ॥
यच्चाहं भवता पृष्टो जगतामुपसंहृतिम् । प्राकृतामन्तरालां च तामप्येष वदामि ते ॥ ४० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

ोपराशरः—

सर्वेषामेव भूतानां त्रिविधः प्रतिसञ्चरः । नैमित्तिकः प्राकृतिकः तथैवात्यन्तिको लयः ॥ १ ॥
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तेषां कल्पान्ते प्रतिसञ्चरः । आत्यन्तिकस्तु मोक्षाख्यः प्राकृतो द्विपरार्धकः ॥२॥

त्रेय उवाच—

परार्धसंख्यां भगवन्ममाचक्ष्व यया तु सः । द्विगुणीकृतया ज्ञेयः प्राकृतः प्रतिसञ्चरः ॥ ३ ॥

नेति ॥ तानेवेति—पुरुषो यथा प्राजापत्यादिकान् प्राप्नोति तथा योषित्तानेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९-४० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

॥ १ ॥ ब्राह्म इति ॥ प्राकृतो द्विपरार्धक इति जल्पनात् परार्धद्वयात्मके ब्रह्मायुषि पूर्णे प्रकृतौ त्कार्यस्य लयः प्राकृतः ॥ २, ३ ॥

श्रीपराशरः—

स्थानात्स्थानं दशगुणमेकस्माद्गण्यते द्विज । ततोऽष्टादशमे भागे परार्धमभिधीयते ॥ ४ ॥

परार्धद्विगुणं यत्तु प्राकृतस्य लयो द्विज । तदाऽव्यक्तेऽखिलं व्यक्तं स्वहेतौ लयमेति वै ॥ ५ ॥

निमेषो मानुषो योऽसौ मात्रामात्राप्रमाणतः । तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत्काष्ठाः कला स्मृता ॥६॥

नाडिका तु प्रमाणेन सा कला दश पञ्च च ॥ ७ ॥

उन्मानेनाम्भसस्सा तु पलान्यर्धत्रयोदश । मागधेन तु मानेन जलप्रस्थस्तु स स्मृतः ।

हेममाषैः कृतच्छिद्रश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ॥ ८ ॥

नाडिकाभ्यामथ द्वाभ्यां मुहूर्तो द्विजसत्तम । अहोरात्रं मुहूर्तास्तु त्रिंशन्मासो दिनैस्तथा ॥ ९ ॥

मासैर्द्वादशभिर्वर्षमहोरात्रं तु तद्दिवि । त्रिभिर्वर्षशतैर्वर्षं षष्ट्या चैवासुरद्विषाम् ॥ १० ॥

तैस्तु द्वादशसाहस्रैश्चतुर्युगमुदाहृतम् । चतुर्युगसहस्रं तु कथ्यते ब्रह्मणो दिनम् ॥ ११ ॥

स कल्पस्तत्र मनवश्चतुर्दश महामुने । तदन्ते चैव मैत्रेय ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ॥ १२ ॥

तस्य स्वरूपमत्युग्रं मैत्रेय गदतो मम । शृणुष्व प्राकृतं भूयस्तव वक्ष्याम्यहं लयम् ॥ १३ ॥

चतुर्युगसहस्रान्ते क्षीणप्राये महीतले । अनावृष्टिरतीवोग्रा जायते शतवार्षिकी ॥ १४ ॥

ततो यान्यल्पसाराणि तानि सत्त्वान्यशेषतः । क्षयं यान्ति मुनिश्रेष्ठ पार्थिवान्यनुपीडनात् ॥ १५ ॥

स्थानात् स्थानमिति ॥ * एकं दश शतमस्मात्सहस्रमयुतं ततः परं लक्षम् । प्रयुतं कोटिमथार्बुदमब्जं खर्वं ततो निखर्वं च ॥ तस्मान्महासरोजं शङ्कुम् सरितां पतिं ततो मध्यम् । अन्त्यं परार्धमाहुर्यथोत्तरं दशगुणं हि वै तज्ज्ञाः ॥ एवं द्विपरार्धमानुषवत्सरे तु महासंहारः ॥ ४, ५ ॥

निमेष इत्यादि ॥ यः प्रागुक्तो निमेषः असौ मात्रेत्युच्यते, मात्राप्रमाणत्वात् । एकमात्रलघ्वक्षरोच्चारणकालसंमितो ह्यसौ ॥ ६, ७ ॥

उन्मानेनेति ॥ तुलया मितस्याम्भसः पलानि, अर्धत्रयोदश—अर्धं त्रयोदशं येषां तानि अर्धत्रयोदश, सार्धद्वादशेत्यर्थः । सा नाडिका—उपचारात्तैर्नाडिका ज्ञातव्येत्यर्थः । कथमित्याह—हेमेति । हेममाषैः—माषः पञ्चगुञ्जामानम् । जलस्यैतत्सार्धं पलद्वादशकं मगधदेश्यं प्रस्थं पूरयति । स च प्रस्थश्चतुर्गुणस्सन्नाडीज्ञापक इति शेषः । यथा ह वायुः—* उन्मानेनाम्भसश्चापि पलान्यर्धत्रयोदश । मागधेन तु मानेन जलप्रस्थो विधीयते । एवं चाप्युदकप्रस्थाश्चत्वारो नाडिका घटः । हेममाषैः कृतच्छिद्रश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ॥ इति । एवं चतुर्माषसुवर्णरचितचतुरङ्गुलसूचीकृताधश्छिद्रादाढकजलपूर्णात्पंचाशत्पलपरिमाणाद्घटात्तच्छिद्रेण पञ्चाशत्पलं जलं यावता कालेन निस्सरति तावत्कालो नाडीत्युक्तं भवति । अथवा अहोरात्रे जलस्य पूरणं निस्सरणं वा षष्टिवारं यथा स्यात् तथा तत्पात्रमानं कार्यम् । अन्ये तु चतुर्माषहेमनिर्मितया चतुरङ्गुलया सूच्या कृतच्छिद्रे सार्धद्वादशपले ताम्रपात्रे तत्प्रमाणं जलं तच्छिद्रेण यावता कालेन प्रविशति स काल एका नाडिका, तानि पलानि मागधमानेन जलप्रस्थ इति वर्णयन्ति । कृतच्छिद्रैरिति च पठन्ति । तत्रायमन्वयः—सा नाडिका चतुर्भिर्हेममाषैः कृतच्छिद्रैर्निष्पन्नान्यम्भसोऽर्धत्रयोदशपलानीति ॥ ८–१५ ॥

ततः स भगवान्विष्णू रुद्ररूपधरोऽव्ययः। क्षयाय यतते कर्तुमात्मस्था स्सकलाः प्रजाः ॥ १६ ॥
ततस्स भगवान्विष्णुर्भानोस्सप्तसु रश्मिषु। स्थितः पिबत्यशेषाणि जलानि मुनिसत्तम ॥ १७ ॥
पीत्वाऽम्भांसि समस्तानि प्राणिभूमिगतान्यपि। शोषं नयति मैत्रेय समस्तं पृथिवीतलम् ॥ १८ ॥
समुद्रान्सरितः शैलनदीप्रस्रवणानि च। पातालेषु च यत्तोयं तत्सर्वं नयति क्षयम् ॥ १९ ॥
ततस्तस्यानुभावेन तोयाहारोपबृंहिताः। त एव रश्मयस्सप्त जायन्ते सप्त भास्कराः ॥ २० ॥
अधश्चोर्ध्वं च ते दीप्ता स्ततस्सप्त दिवाकराः। दहन्त्यशेषं त्रैलोक्यं सपातालतलं द्विज ॥ २१ ॥
दह्यमानं तु तैर्दीप्तैस्त्रैलोक्यं द्विज भास्करैः। साद्रिनद्यर्णवाभोगं निस्स्नेहमभिजायते ॥ २२ ॥
ततो निर्दग्धवृक्षाम्बुत्रैलोक्यमखिलं द्विज। भवत्येषा च वसुधा कूर्मपृष्ठोपमाकृतिः ॥ २३ ॥
ततः कालाग्निरुद्रोऽसौ भूत्वा सर्वहरोऽनलः। शेषाहिश्वाससंभूतः पातालानि दहत्यधः ॥ २४ ॥
पातालानि समस्तानि स दग्ध्वा ज्वलनो महान्। भूमिमभ्येत्य सकलं बभस्ति वसुधातलम् ॥२५॥
भुवर्लोकं ततस्सर्वं स्वर्लोकं च सुदारुणः। ज्वालामालामहावर्तस्तत्रैव परिवर्तते ॥ २६ ॥
अम्बरीषमिवाभाति त्रैलोक्यमखिलं तदा। ज्वालावर्तपरीवारमुपक्षीणचराचरम् ॥ २७ ॥
ततस्तापपरीतास्तु लोकद्वयनिवासिनः। कृ(हृ)ताधिकारा गच्छन्ति महर्लोकं महामुने ॥ २८ ॥
तस्मादपि महातापतप्ता लोकात्ततः परम्। गच्छन्ति जनलोकं ते दशावृत्त्या परैषिणः ॥ २९ ॥
ततो दग्ध्वा जगत्सर्वं रुद्ररूपी जनार्दनः। मुखनिश्वासजान्मेघान्करोति मुनिसत्तम ॥ ३० ॥
ततो गजकुलप्रख्यास्तटित्वन्तोऽतिनादिनः। उत्तिष्ठन्ति तथा व्योम्नि घोरास्संवर्तका घनाः ॥३१॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसन्निभाः। धूम्रवर्णा घनाः केचित्केचित्पीताः पयोधराः ॥३२॥
केचिद्रासभवर्णाभा लाक्षारसनिभास्तथा। केचिद्वैडूर्यसंकाशा इन्द्रनीलनिभाः क्वचित् ॥ ३३ ॥
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभाः परे। इन्द्रगोपनिभाः केचित्ततश्शिखिनिभास्तथा ॥ ३४ ॥
मनश्शिलाभाः केचिद्वै हरितालनिभाः परे। चाषपत्रनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ते महाघनाः ॥ ३५ ॥

तत इति ॥ क्षयाय रुद्ररूपधरो भूत्वा ॥ १६ ॥

तत इति ॥ सप्त रश्मयः—"सुषुम्णो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च। विश्वव्यचा स्वधा संयद्वसुरर्वाग्वसुस्तथा" इत्युक्ताः ॥ १७–१९ ॥ तत इति ॥ भास्कराः—आरोगो भ्राज इत्यादयः ॥ २०–२४ ॥

पातालानीति ॥ बभस्ति—भक्षयति। भस—भक्षणदीप्त्योः ॥ २५, २६ ॥

अम्बरीषमिवेति ॥ अम्बरीषं—भर्जनभाण्डम् ॥ २७ ॥

तत इति ॥ कृताधिकाराः—मन्वादयः। दशावृत्त्या—सप्त पातालानि त्रयो लोका इति दश, तेष्वावृत्त्या—वृत्त्यभावेन। यद्वा, तावद्दशाया आवृत्त्या। परैषिणः—परस्थानैषिणः। अथवा त्रैलोक्ये ये कृताधिकारा मन्वाद्याः ते हृताधिकाराः भोगात्प्रक्षीणतद्देशभोग्यकर्माणः सन्तो महर्लोकं प्राप्य तस्मादपि तप्तात्तल्लोकवासिभिस्सह सशरीराः जनलोकं यान्ति। तेषां मध्ये ये परैषिणः—परं प्राप्तुमिच्छवस्ते दशवारावृत्त्यैव क्रमात्त-

केचित्पुरवराकाराः केचित्पर्वतसन्निभाः । कूटागारनिभाश्चान्ये केचित्स्थलनिभा घनाः ॥ ३६ ॥
महारावा महाकायाः पूरयन्ति नभःस्थलम् । वर्षन्तस्ते महासारास्तमग्निमतिभैरवम् ।
शमयन्त्यखिलं विप्र त्रैलोक्यान्तरधिष्ठितम् ॥ ३७ ॥
नष्टे चाग्नौ च सततं वर्षमाणा ह्यहर्निशम् । प्लावयन्ति जगत्सर्वमम्भोभिर्मुनिसत्तम ॥ ३८ ॥
धाराभिरतिमात्राभिः प्लावयित्वाऽखिलां भुवम् । भुवर्लोकं तथैवोर्ध्वं प्लावयन्ति हि ते द्विज ॥३९॥
अन्धकारीकृते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे । वर्षन्ति ते महामेघा वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ४० ॥
एवं भवति कल्पान्ते समस्तं मुनिसत्तम । वासुदेवस्य माहात्म्यान्नित्यस्य परमात्मनः ॥ ४१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

सप्तर्षिस्थानमाक्रम्य स्थितेऽम्भसि महामुने । एकार्णवं भवत्येतत् त्रैलोक्यमखिलं ततः ॥ १ ॥
मुखनिश्वासजो विष्णोर्वायुस्ताञ्जलदांस्ततः । नाशयन्वाति मैत्रेय वर्षाणामपरं शतम् ॥ २ ॥
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यो भगवान्भूतभावनः । अनादिरादिर्विश्वस्य पीत्वा वायुमशेषतः ॥ ३ ॥
एकार्णवे ततस्तस्मिञ्छेषशय्यागतः प्रभुः । ब्रह्मरूपधरश्शेते भगवानादिकृद्धरिः ॥ ४ ॥
जनलोकगतैस्सिद्धैस्सनकाद्यैरभिष्टुतः । ब्रह्मलोकगतैश्चैव चिन्त्यमानो मुमुक्षुभिः ॥ ५ ॥

परसत्यप्राप्तिद्वारा ततः परमीश्वरं विशन्ति । अन्ये त्रैलोक्यस्था जीवाः स्वात्मनि संलीयन्ते । यथाह वायुः— * पितृभिर्मनुभिश्चैव साध्यैस्सप्तर्षिभिस्तथा। यज्वानश्चैव येऽप्यन्ये तद्भक्ताश्चैव तैस्सह । महर्लोकं गमिष्यन्ति त्यक्त्वा त्रैलोक्यमीश्वराः । महर्लोकं परित्यज्य गणास्तेऽपि चतुर्दश । सशरीराश्च यान्त्यन्ये जनलोकं सहानुगैः । एवं देवास्सपितर ऋषयो मानवाश्च ये । मित्रैस्सहोर्ध्वं गच्छन्ति व्यावर्तन्ते च तैस्सह । जनलोकात्सुरास्सर्वे दश-कल्पान्पुनःपुनः । पर्यायकाले संप्राप्ते संभूतानि धनेष्विह । अवश्यभाविनाऽर्थेन संबध्यन्ते तथा तु ते । निवर्तन्ते तथा वृत्त्या तेषां सद्यो न निस्तरः । महर्जनं चापि जनात्तपं च ह्येकान्ततस्तानि भवन्ति सत्ये । मन्वन्तराणां परिवर्तनानि मुञ्चन्ति सत्येन तपोऽवराणि। तपोभियोगाद्विषयप्रहाणाद्विशन्ति तेऽपीश्वरमेव देवम् ॥ इति । * अथात्मनि महातेजास्सर्वमाधाय सर्वकृत् । ततस्स रात्रिं स्वपिति तमस्येकार्णवे जले ॥ इति । हृताधिकारा गच्छन्तीति च पाठः ॥ २८—४१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

॥ १—३ ॥ एकार्णव इति ॥ ब्रह्मरूपधरः इति प्रथमांशे व्याख्यातम् । ननूत्तरत्र ब्रह्मादीनां शुभाश्रयत्वं निषिध्यते । तत्कथमत्र ब्रह्मरूपधरस्य मुमुक्षुभिश्चिन्त्यमानत्वम् ? उच्यते—धारणासिध्यर्थं तत्र शुभाश्रय उक्तः । निष्पन्नसमाधीनां तु जगद्रूपतया भगवदनुसन्धानमविरुद्धम् । यथा * मत्तस्सर्वमहं सर्वम्, * अहं मनुरभवम् * इत्यादि । किं च परशुरामकल्क्यादिवदनुप्रवेशावतारत्वाच्च न विरोधः ॥ ४, ५ ॥

आत्ममायामयीं दिव्यां योगनिद्रां समास्थितः। आत्मानं वासुदेवाख्यं चिन्तयन्मधुसूदनः ॥ ६ ॥
एष नैमित्तिको नाम मैत्रेयः प्रतिसञ्चरः। निमित्तं तत्र यच्छेते ब्रह्मरूपधरो हरिः ॥ ७ ॥
यदा जागर्ति सर्वात्मा स तदा चेष्टते जगत्। निमीलत्येतदखिलं मायाशय्यां गतेऽच्युते ॥ ८ ॥
पद्मयोनेर्दिनं यत्तु चतुर्युगसहस्रवत्। एकार्णवीकृते लोके तावती रात्रिरिष्यते ॥ ९ ॥
ततः प्रबुद्धो रात्र्यन्ते पुनस्सृष्टिं करोत्यजः। ब्रह्मस्वरूपधृग्विष्णुर्यथा ते कथितं पुरा ॥ १० ॥
इत्येष कल्पसंहारोऽवान्तरप्रलयो द्विज। नैमित्तिकस्ते कथितः प्राकृतं शृण्वतः परम् ॥ ११ ॥
अनावृष्ट्यादिसंपर्कात्कृते संक्षालने मुने। समस्तेष्वेव लोकेषु पातालेष्वखिलेषु च ॥ १२ ॥
महदादेर्विकारस्य विशेषान्तस्य संक्षये। कृष्णेच्छाकारिते तस्मिन्प्रवृत्ते प्रतिसञ्चरे ॥ १३ ॥
आपो ग्रसन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम्। आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥१४॥
प्रणष्टे गन्धतन्मात्रे भवत्युर्वी जलात्मिका। आपस्तदा प्रवृद्धास्तु वेगवत्यो महास्वनाः ॥ १५ ॥
सर्वमापूरयन्तीदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च। सलिलेनोर्मिमालेन आलोकान्तात्समन्ततः ॥ १६ ॥
अपामपि गुणो यस्तु ज्योतिषा पीयते तु सः। नश्यन्त्यापस्ततस्ताश्च रसतन्मात्रसंक्षयात् ॥ १७ ॥
ततश्चापो हृतरसा ज्योतिष्ट्वं प्राप्नुवन्ति वै। अग्न्यवस्थे तु सलिले तेजसा सर्वतो वृते ॥ १८ ॥
स चाग्निस्सर्वतो व्याप्य चादत्ते तज्जलं तथा। सर्वमापूर्यतेऽर्चिभिस्तदा जगदिदं शनैः ॥ १९ ॥
अर्चिभिस्संवृते तस्मिंस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तदा। ज्योतिषोऽपि परं रूपं वायुरत्ति प्रभाकरम् ॥ २० ॥
प्रलीने च ततस्तस्मिन्वायुभूतेऽखिलात्मनि। प्रनष्टे रूपतन्मात्रे हृतरूपो विभावसुः ॥ २१ ॥
प्रशाम्यति तदाऽज्योतिर्वायुर्दोधूयते महान्। निरालोके तथा लोके वाय्ववस्थे च तेजसि ॥२२॥

आत्मेति ॥ आत्ममायामयीं—मूलप्रकृत्यभिमानिदेवताम्। योगनिद्रां—योगरूपां निद्राम्। एतद्विवृणोति आत्मानं चिंतयन्निति ॥ ६ ॥

एष इति ॥ यत् निमित्तं तत्रेति। तत्र—ब्रह्मणो दिनान्ते ॥ ७–११ ॥

अनावृष्टीत्यादि ॥ समस्तेषु लोकेषु पातालेषु च संक्षालने—नाशे कृते ॥ १२ ॥

महदादेरिति ॥ तस्मिन्—प्राकृते प्रतिसंचरे महदादेर्विशेषान्तस्य विकारस्य संक्षये च प्रवृत्ते—प्रस्तुते ॥ १३ ॥ आप इत्यादि ॥ प्रलयत्वाय—प्रकृष्टो लयो यस्याः सा प्रलया, तद्भावाय ॥ १४ ॥

प्रणष्ट इति ॥ गन्धतन्मात्रे—अत्र तन्मात्रग्रहणं विशेषस्याप्युपलक्षणम् ॥ १५ ॥

सर्वमिति ॥ सलिलेन—ओघेन, आलोकान्तात्—लोकान्तं यावत्। आलोकस्तेजो वा ॥ १६–२१ ॥

प्रशाम्यतीति ॥ अज्योतिरिति पदच्छेदः। तच्च वायुविशेषणम्। ज्योतिर्विरोधी ॥ २२ ॥

ततस्तुमुलमासाद्य वायुस्संभवमात्मनः । ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश ॥ २३ ॥
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशो ग्रसते ततः । प्रशाम्यति ततो वायुः खं तु तिष्ठत्यनावृतम् ॥ २४ ॥
अरूपरसमस्पर्शमगन्धं न च मूर्तिमत् । सर्वमापूरयच्चैव सुमहत्तत्प्रकाशते ॥ २५ ॥
परिमण्डलं च सुषिरमाकाशं शब्दलक्षणम् । शब्दमात्रं तदाकाशं सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २६ ॥
ततश्शब्दगुणं तस्य भूतादिर्ग्रसते पुनः । भूतेन्द्रियेषु युगपद्भूतादौ संस्थितेषु वै ॥ २७ ॥
अभिमानात्मको ह्येष भूतादिस्तामसस्स्मृतः । भूतादिं ग्रसते चापि महान्वै बुद्धिलक्षणः ॥ २८ ॥
उर्वी महांश्च जगतः प्रान्तेऽन्तर्बाह्यतस्तथा ॥ २९ ॥
एवं सप्त महाबुद्धे क्रमात्प्रकृतयस्स्मृताः । प्रत्याहारे तु तास्सर्वाः प्रविशन्ति परस्परम् ॥ ३० ॥
येनेदमावृतं सर्वमण्डमप्सु प्रलीयते । सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तलोकं सपर्वतम् ॥ ३१ ॥
उदकावरणं यत्तु ज्योतिषा पीयते तु तत् । ज्योतिर्वायौ लयं याति यात्याकाशे समीरणः ॥ ३२ ॥
आकाशं चैव भूतादिर्ग्रसते तं तथा महान् । महान्तमेभिस्सहितं प्रकृतिर्ग्रसते द्विज ॥ ३३ ॥
गुणसाम्यमनुद्रिक्तमन्यूनं च महामुने । प्रोच्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम् ॥ ३४ ॥
इत्येषा प्रकृतिस्सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । व्यक्तस्वरूपमव्यक्ते तस्मान्मैत्रेय लीयते ॥ ३५ ॥
एकश्शुद्धोऽक्षरो नित्यस्सर्वव्यापी तथा पुमान् । सोऽप्यंशस्सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ॥ ३६ ॥

तत इति ॥ तुमुलं—सशब्दम् । आत्मनः संभवं—खम् ॥ २३, २४ ॥

अरूपमिति ॥ न च मूर्तिमत्—निरवयवम्, अहंकारावच्छिन्नतया परिमाणविशेषायोगात् ॥ २५, २६ ॥

तत इति ॥ भूतादिशब्देन त्रिविधाहंकारस्य ग्रहणम ॥ २७, २८ ॥

उर्वीत्यादि ॥ उर्वी महांश्च अन्तः—अण्डस्यान्तः स्थितस्य जगतः प्रान्ते—चरमकोटयां प्रथमकोटयां च, तथा बाह्यतः—अण्डाद्बहिरपि, तथा—पृथिव्येकप्रान्ते महानितरप्रान्ते ॥ २९ ॥

एवमिति ॥ अयमावरणलयविषयः श्लोकः । महदादयः सप्त क्रमादहंकारादीनां प्रकृतयः स्मृताः । ताः प्रत्याहारे तु परस्परं स्वस्वं कारणम् एवं—पूर्वोक्तलयक्रमेण प्रविशन्ति ॥ ३० ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—येनेति ॥ एवंभूतमिदमण्डं येनावृतं तत्पृथिव्यावरणमप्सु लीयते ॥ ३१, ३४ ॥

इत्येषा प्रकृतिरिति ॥ व्यक्तावस्थमपि प्रकृतिद्रव्यमेव न द्रव्यान्तरम् । तस्माद्व्यक्तमव्यक्ते लीयते । तस्या इति पाठे स्वरूपमित्यनुषङ्गः ॥ ३५ ॥

एक इति ॥ एकः शुद्धः—प्रकृतिवदनेकत्वानर्हः वैचित्र्यानर्हश्च, अनेकत्वबोधकवैचित्र्यार्हसत्वादिगुणमयत्वाभावात् । अत एवाक्षरो नित्यश्च । तत्र हेतुमाह—सर्वव्यापीति । सूक्ष्मत्वात्प्रकृतेरपि व्यापनस्वभावः । सोऽपि पुमान् परमात्मनोंऽशः, यथा प्रकृतिः । अत्र लयस्थानत्वेन प्रकृतेः प्रकृतत्वात् प्रसङ्गात् पुरुषपरमात्मनोः प्रस्तावः ॥ ३६ ॥

न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः । सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥ ३७ ॥
तद्ब्रह्म परमं धाम परमात्मा स चेश्वरः । स विष्णुस्सर्वमेवेदं यतो नावर्तते यतिः ॥ ३८ ॥
प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥ ३९ ॥
परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥ ४० ॥
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् । ताभ्यामुभाभ्यां पुरुषैस्सर्वमूर्तिस्स इज्यते ॥ ४१ ॥
ऋग्यजुस्सामभिर्मार्गैः प्रवृत्तैरिज्यते ह्यसौ । यज्ञेश्वरो यज्ञपुमान्पुरुषैः पुरुषोत्तमः ॥ ४२ ॥
ज्ञानात्मा ज्ञानयोगेन ज्ञानमूर्तिस्स चेज्यते । निवृत्ते योगिभिर्मार्गे विष्णुर्मुक्तिफलप्रदः ॥ ४३ ॥
ह्रस्वदीर्घप्लुतैर्यत्तु किंचिद्वस्त्वभिधीयते । यच्च वाचामविषयं तत्सर्वं विष्णुरव्ययः ॥ ४४ ॥
व्यक्तस्स एव चाव्यक्तस्स एव पुरुषोत्तमः । परमात्मा च विश्वात्मा विश्वरूपधरो हरिः ॥४५॥

परमाह—न सन्तीति ॥ नन्वंशत्ववचनात् पुरुषस्य परमात्मैकद्रव्यत्वं स्यात् । नैवम् । * समस्त-
यरहितम् * स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्, * विष्णुस्समस्तेन्द्रियदेहदेही, * क्षेत्रज्ञशक्तिः * सा वेष्टिता, * नित्यो
नित्यानाम् * पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा, * उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः * इत्यादिभिस्तयोरत्यन्तवैलक्षण्यस्योक्तत्वात् ।
कथमंशत्वमित्याशंक्य * प्रकाशादिवन्नैवं परः * इत्यादिना सूत्रकारः प्रकाशजातिगुणदेहवदात्मनोऽपि शरीर-
भूतस्य तिष्ठतः परमात्मैकदेहत्वात् अंशत्वमुपपादितवान् । सत्तामात्रात्मक इति विकारनिषेधः । ज्ञेये—* नारायणं
महाज्ञेयम् * इत्यादिना । आत्मनः परे—* यस्यात्मा शरीरमिति शरीरत्वेनोक्तत्वात् बद्धान्मुक्काच्चात्मनोऽत्यन्त-
विलक्षणे । प्रकाशतद्वतोरिव जगद्ब्रह्मणोश्शरीरशरीरिभावस्स्वाभाविकः न जीववत्कर्मकृतः । * तत्पुरुषस्य विश्व-
माजानमग्रे * वेदात्मशक्तिं स्वाच्छरीरात् इत्यादेः ॥ ३७, ३८ ॥

प्रकृतिरित्यादि ॥ प्रकृतेः परमात्मनि लयः पुरुषे लयद्वारा, * अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि
लीयते तमः परे देव एकीभवति * इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥

परमात्मेति ॥ विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते—विष्णुनामा स एव परमेश्वरो वेदेषु वेदान्तेषु
च सद्ब्रह्मादिशब्दैर्गीयते ॥ ४० ॥

प्रवृत्तमिति ॥ कथमिन्द्रादियागैरस्येज्यत्वमित्यत्राह सर्वमूर्तिरिति ॥ ४१, ४२ ॥

ज्ञानात्मेति ॥ ज्ञानात्मा—ज्ञानस्वरूपः । ज्ञानमूर्तिः—ज्ञानात्मिका मूर्तिर्विग्रहो यस्य । निवृत्ते मार्गे
ज्ञानयोगेन—ज्ञानयोगप्रधानेन कर्मणा इज्यते । मुक्तिफलप्रदः—निवृत्तिमार्गेणेष्ट एव ॥ ४३ ॥

ह्रस्वेति ॥ ह्रस्वादिशब्दैरभिधेयमचिद्वस्तु । वाचामविषयं चिद्वस्तु । तत्सर्वं विष्णुः—तदात्मकम् ॥ ४४ ॥

व्यक्तमिति ॥ व्यक्तादिसामानाधिकरण्यहेतुर्विश्वात्मा विश्वरूपधर इति । पुरुषः कार्यकारणरूपोभ-
यावस्थः । परमात्मा मुक्तः । व्यक्तं स एव चाव्यक्तमिति च पाठः ॥ ४५ ॥

गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा । दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ॥ ९ ॥
सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते । उल्बसंवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ॥ १० ॥
अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनैः । अत्यन्ततापैरत्यर्थं वर्धमानातिवेदनः ॥ ११ ॥
प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गानां प्रभुरात्मनः । शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ॥ १२ ॥
निरुच्छ्वासः सचैतन्यस्स्मरञ्जन्मशतान्यथः । आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः ॥ १३ ॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्लाविलाननः । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ॥ १४ ॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैस्सूतिमारुतैः । क्लेशान्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ॥ १५ ॥
मूर्च्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना । विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ॥ १६ ॥
कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः । पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥ १७ ॥
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्तेऽप्यनीश्वरः । स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥ १८ ॥
अशुचिप्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा । भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥ १९ ॥
जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च । बालभावे यदाप्नोति ह्याधिभौतादिकानि च ॥२०॥
अज्ञानतमसाच्छन्नो मूढान्तःकरणो नरः । न जानाति कुतः कोऽहं क्वाहं गन्ता किमात्मनः॥२१॥
केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् । किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किं च नोच्यते॥
को धर्मः कश्च वाऽधर्मः कस्मिन्वर्तेऽथ वा कथम् । किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत्॥
एवं पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभवं महत् । अवाप्यते नरैर्दुःखं शिश्नोदरपरायणैः ॥ २४ ॥

गर्भेति ॥ नारकजं—नरकजम् । * स्यान्नारकस्तु नरकः * इत्यमरः ॥ ९ ॥

सुकुमारेति ॥ उल्बम्—गर्भवेष्टनचर्म ॥ १०—१३ ॥

जायमान इति ॥ प्राजापत्येन—ब्रह्मणा नियुक्तेन गात्रसंकोचकेन, * तस्माज्ज्यायान् सगर्भः कनीयांसं सूतियोनिमजानानो हिनस्ति ब्रह्मणा हि स कृतः * इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

अधोमुख इति ॥ सूतिमारुतैः—सूत्यर्थं गर्भप्रेरकैः ॥ १५, १६ ॥

कंटकैरिति ॥ तुन्नाङ्गः—व्यथितदेहः । पूतिव्रणात्—दुर्गन्धव्रणात्; योनेरित्यर्थः ॥ १७—१९ ॥

जन्मेति ॥ कण्डूयनेत्यादिनोक्तानि जन्मनोऽनन्तराणि । कीटदंशादिभिः बालभावे यदाप्नोति तदप्यनेकमिति शेषः ॥ २० ॥

कामान्धत्वादाधिक्याद्यौवने अज्ञानजं दुःखं विशिष्याह—अज्ञानेत्यादिना ॥ २१ ॥

केनेति ॥ कार्यं—कारणजन्यम् ॥ २२ ॥

को धर्म इति ॥ क वा—कस्मिन्वा वर्ते? तत्सर्वं च कथमिति न जानातीति पूर्वेणान्वयः ॥ २३, २४ ॥

व्यक्ताव्यक्तात्मिका तस्मिन्प्रकृतिस्संप्रलीयते । पुरुषश्चापि मैत्रेय व्यापिन्यव्याहतात्मनि ॥ ४६ ॥
द्विपरार्धात्मकः कालः कथितो यो मया तव । तदहस्तस्य मैत्रेय विष्णोरीशस्य कथ्यते ॥ ४७ ॥
व्यक्ते च प्रकृतौ लीने प्रकृत्यां पुरुषे तथा । तत्र स्थिते निशा चास्य तत्प्रमाणा महामुने ॥४८॥
नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः । उपचारस्तथाऽप्येष तस्येशस्य द्विजोच्यते ॥ ४९ ॥
इत्येष तव मैत्रेय कथितः प्राकृतो लयः । आत्यन्तिकमथो ब्रह्मन्निबोध प्रतिसञ्चरम् ॥ ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ॥ उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥१॥
आध्यात्मिकोऽपि द्विविधश्शारीरो मानसस्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतां च सः ॥ २ ॥
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगंदरैः । गुल्मार्शश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥ ३ ॥
तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञितैः । भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ ४ ॥
कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः । शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिमयस्तथा ॥ ५ ॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा । इत्येवमादिभि र्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥ ६ ॥
मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः । सरीसृपाद्यैश्च नृणां जायते चाधिभौतिकः ॥ ७ ॥
शीतवातोष्णवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः । तापो द्विजवरश्रेष्ठैः कथ्यते चाधिदैविकः ॥ ८ ॥

व्यक्तेत्यादि ॥ उक्तस्यैवानुवादो गुणान्तरविध्यर्थः । अव्याहतात्मनि-अविकृतस्वरूपे ॥ ४६, ४७ ॥

व्यक्त इति ॥ प्रकृत्यां पुरुषे लीनायामिति शेषः । तथा-तत्र स्थिते, तथाभूते पुरुषे तत्र परमात्मनि स्थिते । द्वयोर्युगपल्लयपक्षे ग्रंथस्सुगमः । व्यक्त इति पुनर्लयानुवादः परमात्मनो रात्र्यादिकल्पनाविध्यर्थः ॥ ४८ ॥

नैवेति ॥ नित्यस्य परमात्मनः इति । अत्र स्वरूपनित्यत्वस्य ब्रह्मादीनामपि साधारण्याद्विग्रहवत्वस्य नित्यत्वमभिप्रेतम्, * सदैकरूपरूपाय * इत्यादिभिर्विग्रहनित्यत्वस्य प्रतिपादनात् ॥ ४९, ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ शिरोरोगेति ॥ प्रतिश्यायः—पीनसः । श्वयथुः—शोफः ॥ ३, ४ ॥

कामक्रोधेति ॥ द्वेषः—अप्रीतिः । मोहो मूर्च्छा । विषादः—सत्वसंक्षयः । शोकः—प्रियविरहजः । ईर्ष्या—परसंपदक्षमा ॥ ५–८ ॥

गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा । दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ॥ ९ ॥
सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते । उल्बसंवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ॥ १० ॥
अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनैः । अत्यन्ततापैरत्यर्थं वर्धमानातिवेदनः ॥ ११ ॥
प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गानां प्रभुरात्मनः । शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ॥ १२ ॥
निरुच्छ्वासः सचैतन्यस्स्मरञ्जन्मशतान्यथः । आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः ॥ १३ ॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ॥ १४ ॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैस्सूतिमारुतैः । क्लेशान्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ॥ १५ ॥
मूर्च्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना । विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ॥ १६ ॥
कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः । पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥ १७ ॥
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्तेऽप्यनीश्वरः । स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥ १८ ॥
अशुचिप्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा । भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥ १९ ॥
जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च । बालभावे यदाप्नोति ह्याधिभौतादिकानि च ॥२०॥
अज्ञानतमसाच्छन्नो मूढान्तःकरणो नरः । न जानाति कुतः कोऽहं क्वाहं गन्ता किमात्मनः॥२१॥
केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् । किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किं च नोच्यते॥
को धर्मः कश्च वाऽधर्मः कस्मिन्वर्तेऽथ वा कथम् । किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत्॥
एवं पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभवं महत् । अवाप्यते नरैर्दुःखं शिश्नोदरपरायणैः ॥ २४ ॥

गर्भेति ॥ नारकजं—नरकजम् । * स्यान्नारकस्तु नरकः * इत्यमरः ॥ ९ ॥

सुकुमारेति ॥ उल्बम्—गर्भवेष्टनचर्म ॥ १०—१३ ॥

जायमान इति ॥ प्राजापत्येन—ब्रह्मणा नियुक्तेन गात्रसंकोचकेन, * तस्माज्ज्यायान् सगर्भः कनीयांसं सूतियोनिमजानानो हिनस्ति ब्रह्मणा हि स कृतः * इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

अधोमुख इति ॥ सूतिमारुतैः—सूत्यर्थं गर्भप्रेरकैः ॥ १५, १६ ॥

कंटकैरिति ॥ तुन्नाङ्गः—व्यथितदेहः । पूतिव्रणात्—दुर्गन्धव्रणात्; योनेरित्यर्थः ॥ १७—१९ ॥

जन्मेति ॥ कण्डूयनेत्यादिनोक्तानि जन्मनोऽनन्तराणि । कीटदंशादिभिः बालभावे यदाप्नोति तदप्यनेकमिति शेषः ॥ २० ॥

कामान्धत्वादाधिक्याद्यौवने अज्ञानजं दुःखं विशिष्याह—अज्ञानेत्यादिना ॥ २१ ॥

केनेति ॥ कार्यं—कारणजन्यम् ॥ २२ ॥

को धर्म इति ॥ क्व वा—कस्मिन्वा वर्ते ? तत्सर्वं च कथमिति न जानातीति पूर्वेणान्वयः ॥ २३, २४ ॥

अज्ञानं तामसो भावः कार्यारम्भप्रवृत्तयः । अज्ञानिनां प्रवर्तन्ते कर्मलोपास्ततो द्विज ॥ २५ ॥
नरकं कर्मणां लोपात्फलमाहुर्मनीषिणः । तस्मादज्ञानिनां दुःखमिह चामुत्र चोत्तमम् ॥ २६ ॥
जराजर्जरदेहश्च शिथिलावयवः पुमान् । विचलच्छीर्णदशनो वलिस्नायुसिरावृतः ॥ २७ ॥
दूरप्रनष्टनयनो व्योमान्तर्गततारकः । नासाविवरनिर्यातलोमपुञ्जश्चलद्वपुः ॥ २८ ॥
प्रकटीभूतसर्वास्थिर्नतपृष्ठास्थिसंहतिः । उत्सन्नजठराग्नित्वादल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥ २९ ॥
कृच्छ्राचङ्क्रमणोत्थानशयनासनचेष्टितः । मन्दीभवच्छ्रोत्रनेत्रस्स्रवल्लालाविलाननः ॥ ३० ॥
अनायत्तैस्समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुखः । तत्क्षणेऽप्यनुभूतानामस्मर्ताऽखिलवस्तुनाम् ॥ ३१ ॥
सकृदुच्चारिते वाक्ये समुद्भूतमहाश्रमः । श्वासकाससमुद्भूतमहायासप्रजागरः ॥ ३२ ॥
अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेश्यते जरी । भृत्यात्मपुत्रदाराणामवमानास्पदीकृतः ॥ ३३ ॥
प्रक्षीणाखिलशौचश्च विहाराहारसस्पृहः । हास्यः परिजनस्यापि निर्विण्णाशेषबान्धवः ॥ ३४ ॥
अनुभूतमिवान्यस्मिञ्जन्मन्यात्मविचेष्टितम् । संस्मरन्यौवने दीर्घं निश्वसत्यतितापितः ॥ ३५ ॥
एवमादीनि दुःखानि जरायामनुभूय वै । मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ॥ ३६ ॥
श्लथद्ग्रीवांघ्रिहस्तोऽथ व्याप्तो वेपथुना भृशम् । मुहुर्ग्लानिः परवशो मुहुर्ज्ञानलवान्वितः ॥ ३७ ॥
हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु । एते कथं भविष्यन्तीत्यतीव ममताकुलः ॥ ३८ ॥
मर्मभिद्भिर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः । शरैरिवान्तकस्योग्रैश्छिद्यमानासुबन्धनः ॥ ३९ ॥
परिवर्तितताराक्षो हस्तपादं मुहुः क्षिपन् । संशुष्यमाणताल्वोष्ठपुटो घुरघुरायते ॥ ४० ॥
निरुद्धकण्ठो दोषौघैरुदानश्वासपीडितः । तापेन महता व्याप्तस्तृषा चार्त्तस्तथा क्षुधा ॥ ४१ ॥
क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति यमकिंकरपीडितः । ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ॥ ४२ ॥
एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे नृणाम् । शृणुष्व नरके यानि प्राप्यन्ते पुरुषैर्मृतैः ॥ ४३ ॥
याम्यकिंकरपाशादिग्रहणं दण्डताडनम् । यमस्य दर्शनं चोग्रमुग्रमार्गविलोकनम् ॥ ४४ ॥

अज्ञानमिति ॥ अज्ञानं तामसो भावः—तमसो विकारः । तेनाज्ञानिनां तदनुगुणकार्यारम्भेषु प्रवृत्तयो भवन्ति । अतः कर्मलोपाः—वैदिककर्मलोपाः प्रवर्तन्ते ॥ २५, २६ ॥

जरेति ॥ वलिस्नायुशिरावृत इति । वलिस्त्वक्तरंगः । रक्तवहा नाडी सिरा । सैव बन्धनी स्नायुः ॥ २७ ॥

दूरेति ॥ दूरप्रनष्टनयनः—अधिकप्रनष्टनयनशक्तिः । व्योमान्तर्गततारकः—दृग्गोलकाकाशनिमग्नकनीनकः ॥ २८-३० ॥ अनायत्तैरिति ॥ अनायत्तैः—प्रवृत्त्यक्षमैः ॥ ३१ ॥ सकृदिति ॥ कासः—श्लेष्मा ॥ ३२-४० ॥

निरुद्धेति ॥ दोषः—वातादिः । उदानेति । उदानः कण्ठस्थवायुः, * उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् । वाक् प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ॥ अस्य गलसंचारित्वात् । * उदानः कण्ठदेशस्थः इत्यमरः ॥ ४१—४४ ॥

भवालुकावह्वियन्त्रशस्त्राभिभीषणे । प्रत्येकं नरके याश्च यातना द्विज दुस्सहाः ॥ ४५ ॥
चैः पाट्यमानानां मूषायां चापि दह्यताम् । कुठारैः कृत्यमानानां भूमौ चापि निखन्यताम् ॥४६॥
ध्वारोप्यमाणानां व्याघ्रवक्त्रे प्रवेश्यताम् । गृध्रैस्संभक्ष्यमाणानां द्वीपिभिश्चोपभुज्यताम् ॥ ४७ ॥
थ्यतां तैलमध्ये च क्लिद्यतां क्षारकर्दमे । उच्चान्निपात्यमानानां क्षिप्यताम् क्षेपयन्त्रकैः ॥ ४८ ॥
के यानि दुःखानि पापहेतूद्भवानि वै । प्राप्यन्ते नारकैर्विप्र तेषां संख्या न विद्यते ॥ ४९ ॥
केवलं द्विजश्रेष्ठ नरके दुःखपद्धतिः । स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ॥ ५० ॥
श्च गर्भे भवति जायते च पुनःपुनः । गर्भे विलीयते भूयो जायमानोऽस्तमेति वै ॥ ५१ ॥
तमात्रश्च म्रियते बालभावेऽथ यौवने । मध्यमं वा वयः प्राप्य वार्धके वाऽथ वा मृतिः ॥५२॥
वज्जीवति तावच्च दुःखैर्नानाविधैः प्लुतः । तन्तुकारणपक्ष्मौघैरास्ते कार्पासबीजवत् ॥ ५३ ॥
यनाशे तथोत्पत्तौ पालने च सदा नृणाम् । भवन्त्यनेकदुःखानि तथैवेष्टविपत्तिषु ॥ ५४ ॥
त्प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय जायते । तदेव दुःखवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छति ॥ ५५ ॥
त्रपुत्रमित्रार्थगृहक्षेत्रधनादिकैः । क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथाऽसुखम् ॥ ५६ ॥
। संसारदुःखार्कतापतापितचेतसाम् । विमुक्तिपादपच्छायामृते कुत्र सुखं नृणाम् ॥ ५७ ॥
स्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य वै मम । गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः ॥ ५८ ॥
स्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥ ५९ ॥
ाच्चत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः । तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने ॥ ६० ॥

करंभेति ॥ भज्यमानकरंभसमवालुकाः करंभादिभीषणवस्तुभिर्युता यातनाः दुःसहाः ॥ ४५–५२ ॥

यावदिति ॥ तन्तुकारणेति । पक्ष्माणि–अंशवः ॥ ५३–५५ ॥

कलत्रेति ॥ असुखं–दुःखम् ॥ ५६–५८ ॥

निरस्तेति ॥ निरस्तातियशाह्लादसुखभावैकलक्षणा–सुखान्तरस्यातिशयो निरस्तो येन तन्निरस्तातिशयम् । रूपं सुखम् आह्लादसुखम् । आह्लादो मोहसंभेदः । सुखान्तरानुभवाक्षमत्वापादकोत्कर्षवत्सुखम् । भाव-सुखस्य दुःखनिवृत्तिरूपता व्यावर्त्यते । एवं निरतिशयाह्लादरूपसुखत्वमेव भगवत्प्राप्तिस्वरूपमित्युक्तम् । ा-दुःखासंभिन्ना आत्यन्तिकी-अन्तमतीत्य वर्तमाना नित्या । अत्र भगवच्छब्देन प्राप्यस्य हेयप्रत्यनीकाशेष ागुणात्मकत्वं वक्ष्यमाणं सूचयता तत्प्राप्तेर्निरस्तातिशयेत्याद्युच्यमानं वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् ॥ ५९ ॥

तस्मादिति ॥ यस्माद्भगवत्प्राप्तिरेव तापत्रयनिवृत्तिहेतुः तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः इति, * बुद्धे युक्तिमिति मोक्षोपायज्ञानमविधेयमिति वदतो निरस्यति ; प्राप्त्युपायं च दर्शयति–ज्ञानं च कर्म चेति । * अत्र साक्षात् प्राप्त्युपायः, कर्म तु तदङ्गत्वेन । न तु विपर्ययः, समुच्चयो वा । * ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय, इयाज सुबहून् * इति हि वक्ष्यति ॥ ६० ॥

आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तदुच्यते । शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥ ६१ ॥
अन्धं तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् । यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥ ६२ ॥
मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम । तदेतच्छ्रूयतामत्र संबन्धे गदतो मम ॥ ६३ ॥
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६४ ॥
द्वे वै विद्ये वेदितव्ये इति चाथर्वणी श्रुतिः । परया त्वक्षरप्राप्तिर्ऋग्वेदादिमयाऽपरा ॥ ६५ ॥
यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् । अनिर्देश्यमरूपं च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥ ६६ ॥
विभु सर्वगतं नित्यं भूतयोनिरकारणम् । व्याप्य व्याप्तं यतस्सर्वं यद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥ ६७ ॥

आचारे कर्मस्वरूपमुक्तम् । ज्ञानं द्विधा विभज्य दर्शयति—आगमोत्थमिति ॥ विवेकजं—विवेकाद्योगाजन्यम् । तत्रागमोत्थं ज्ञानं शब्दब्रह्मेति, विवेकजं परब्रह्मेति च मन्वादिभिरुच्यत इत्याह—शब्दब्रह्मेति ॥ ६१ ॥

अथ ब्रह्मविषयमिदं ज्ञानद्वयं प्रशंसति, कुदृष्टिनिरसनाय तस्य ज्ञानद्वयस्य वैषम्यं च दर्शयति—अन्धं तम इति ॥ अज्ञानम् आगमश्रवणात्पूर्वम् । आत्मनामविद्याख्यकर्मतिरोहितस्वरूपत्वादात्मपरमात्मयाथात्म्यस्यापरिज्ञानम् । अन्यथाज्ञानं वा । तच्च ज्ञानविरोधित्वादन्धं तम इव । आगमजन्यं ज्ञानं श्रोत्रेन्द्रियगृहीतागमजन्यत्वादिन्द्रियोद्भवमित्युच्यते। तच्चाज्ञानतमोविरोधित्वाद्दीपवदिति । अतः आगमोत्थं ज्ञानं तमसि दीपवदन्यथाज्ञानसंवलितमल्पं च । अथ अज्ञानतन्मूलाविद्यारूपसर्वतमोनिरसनत्वात् आगमोत्थादपि विशदतमप्रत्यक्षरूपत्वाच्च विवेकजं ज्ञानं सूर्यवदित्युच्यते ॥ ६२ ॥

उक्तेऽर्थे मनुवचनं प्रमाणयति । मनुरपीति ॥ अत्र संबन्धे—मोक्षतत्साधनसंबन्धे ॥ ६३ ॥

विद्यातः पुरुषार्थो न कर्मणा इति मनुवचनमेवोदाहरति—द्वे इति ॥ परं च यत्, ब्रह्मेति शेषः। शब्दब्रह्मणि—शास्त्रजन्यज्ञाने । निष्णातः—निपुणः । परं ब्रह्म—प्रत्यक्षरूपं विवेकजं ज्ञानं लभते ॥ ६४ ॥

मनुवचनमूलश्रुतिमुदाहरति—द्वे विद्ये इति ॥ विद्ये-आगमविवेकोत्थे । परया—विवेकोत्थया । अक्षरस्य—परब्रह्मणः प्राप्तिः * यया तदक्षरमधिगम्यते * इति श्रुतेः । अनेन वाक्यार्थज्ञानात्कर्मणो वा मोक्षं वदन्तो निरस्ताः । वाक्यार्थज्ञानान्मोक्षं वदतः * तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत * इति सूत्रविरोधः, प्रत्यक्षविरोधश्च । अत्र प्रकरणे स्वोक्तस्यार्थस्य वेदविदग्रेसरमनुवचनप्रामाणिकादागमविवेकजपदयोरेकायानायुक्तोऽर्थो न विवक्षित इति वेदितव्यम् ॥ ६५ ॥

अथ परविद्योपास्यस्य प्राप्यभूतस्य ब्रह्मणस्स्वरूपमाह—यत्तदिति ॥ यथाह श्रुतिः * यत्तदद्रेश्यम् * इत्यादिना । श्रुतिव्यतिरिक्तैः प्रमाणैः न व्यज्यत इति अव्यक्तम्, * वेदाहमेतम् * नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् * इति । अजरमजमित्यादिना षड्भावविकारराहित्यमुक्तम् । अचिन्त्यमनिर्देश्यमिति वाङ्मानसागोचरत्वम् । अरूपं—देवमनुष्यादिरूपरहितम्; अन्यथा रूपवत्त्वश्रुत्यादिविरोधात् ॥ ६६ ॥

विभ्विति ॥ विभु—सर्वगतं विततं व्यापि । विभुत्वं नियन्तृत्वं वा । अकारणं—स्वयं कारणरहितम् । व्याप्यव्यापकरूपेणावस्थितम् सर्वं जगद्यतः । भूतयोनिरिति जीवाभिप्रायम् । अत्र परविद्याविषयस्याक्षरस्य भूतयोनित्वविभुत्वादिविशेषणैः परविद्या निर्गुणब्रह्मविषयेत्येतन्निरस्तं, * यद्वै पश्यन्ति * सदा पश्यन्ति * इति श्रुतेः ॥६७

तद्ब्रह्म तत्परं धाम तद्ध्येयं मोक्षकांक्षिभिः । श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ६८ ॥
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः । वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षयात्मनः ॥ ६९ ॥
एवं निगदितार्थस्य तत्तत्त्वं तस्य तत्त्वतः । ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्यत्त्रयीमयम् ॥ ७० ॥
अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्युपचारतः ॥ ७१ ॥
शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्द्यते । मैत्रेय भगवच्छब्दस्सर्वकारणकारणे ॥ ७२ ॥
संभर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः । नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ॥ ७३ ॥

तद्ब्रह्मेति ॥ धाम—तेजोमयं * तद्विष्णोः परमं पदम् * इति श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तत्परं ब्रह्म मोक्षकाङ्क्षिभिर्ध्येयम् ॥ ६८ ॥

उक्तगुणविशिष्टं तदेव ब्रह्म भगवच्छब्दवाच्यमित्याह—तदेवेति ॥ इदं च वचनं * ध्यानक्रियाभ्यां भगवान् * सर्वव्यापी च भगवान् * नारायणो भगवान् प्रजापतिः, * वासुदेवाय धीमहि * ओमित्यात्मानं युञ्जीत * नमो रुचाय ब्राह्मये इत्यादिवेदान्तसारोद्धाररूपं * द्वादशाक्षरचिन्तका इति पूर्वमुक्तं मन्त्रविशेषमभिप्रेत्याभिहितम् । सकलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणात्मकं जगत्कारणं परविद्याधिगम्यमुक्तं परब्रह्मैव भगवच्छब्दवाच्यं नान्यदित्यवधारयति तदेवेति । मनुरपि * ततस्स्वयंभूर्भगवान् * इत्यादिना जगत्कारणमेव भगवच्छब्दवाच्यमित्याह । अथ ब्रह्मणस्स्वरूपगुणविभवैरनन्तस्य याथात्म्यवचनसमर्थोऽयं शब्द इत्याह—वाचक इति ॥ ६९ ॥

एवमिति ॥ एवं भगवच्छब्देनाभिहितनिगदितभूतयोनित्वाद्यर्थस्य तस्य—ब्रह्मणः तत्त्वं-स्वरूपं येन—विवेकजज्ञानेन तत्त्वतो यद् ज्ञायते-दृश्यते, तत्पुष्कलसाक्षात्काररूपं परम् । अन्यदुद्देशतः शास्त्रजं परोक्षरूपमपरमित्युपसंहरति ॥ ७० ॥

सर्वकारणे परे ब्रह्मणि भगवच्छब्दो मुख्यः, अन्यत्रोपचारत इति वक्ष्यन् मुक्ते तावदुपचारत इत्याह—अशब्देति ॥ मुक्तो ह्यशब्दगोचरः, * नामरूपाद्विमुक्तः * न शब्दगोचरे यस्य, * यच्च वाचामविषये, * अगोचरं वचसाम् * (इत्यादिभ्यः) उपनिषत्प्रसिद्ध्या । तस्येति मुक्तस्य परामर्शः । ब्रह्मत्वं च ब्रह्मसाम्यात् । पूजायां निमित्तभूतायां तस्योपचारतो भगवच्छब्दः क्रियते । अस्य श्लोकस्य भगवद्विषयत्वे व्याहतिस्स्यात् । तत्र * शब्दोऽयं नोपचारेण त्वन्यत्र ह्युपचारतः * इत्यनन्तरं वक्ष्यमाणत्वात्, तदेव भगवद्वाच्यमित्यादेरुक्तत्वाच्च ॥७१॥

परमकारणे परे ब्रह्मणि शब्दोऽयमनुपचारतः शब्द्यत इत्याह—शुद्ध इति ॥ शुद्धिः—मलप्रत्यनीकत्वम् । महाविभूत्याख्ये—महाविभूतिसंज्ञे । महाविभूतिर्हि ब्रह्मणः ॥ ७२ ॥

अन्यत्र मुख्यत्वासंभवज्ञापनाय भगवच्छब्दं निर्वक्ति—संभर्तेति ॥ संभरणं—प्रकृतेः कार्ययोग्यताकरणम् । भर्ता—स्वामी, पोषकश्च । नेता—गोप्ता । गमयिता—आत्मानं गमयिता, संहर्तेत्यर्थः । स्रष्टा—आत्मानमुद्गमयिता । एवं गुपेः गुप्त्यर्थत्वात् गत्यर्थत्वात् गमेश्च गकारो निरुक्तः । ज्ञानार्थत्वाद्वा गमेर्गकारः । * तदैक्षतेति संकल्परूपेक्षणस्य कर्तेत्यर्थः । गमयिता ज्ञापयितेति वा गकारः । तथा हौकायननिरुक्तं * भ इत्येतस्माद्भकाराद्भर्ता संभर्तेति द्वौ धात्वर्थौ गम्येते । ग इति पुनरस्माद्गशब्दाद्गमयिता नेता स्रष्टा परत्र गमनं वा । पुनरव्यय इत्यतो गः । सोऽसौ भर्तृसंभर्तृनेतृगमनवानेतद्वान् भगवानित्येव भवतीति । तथाऽथर्वशिरसि—* यस्सर्वान्भगवानीक्षत्यात्मज्ञानान्निरीक्षायति योगं गमयति तस्मादुच्यते स भगवान् * इति ॥ ७३ ॥

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ ७४ ॥
वसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि । स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥ ७५ ॥
एवमेष महाञ्छब्दो मैत्रेय भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥ ७६ ॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः । शब्दोऽयं नोपचारेण त्वन्यत्र ह्युपचारतः ॥ ७७ ॥
उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥७८॥
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥ ७९ ॥
सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि । भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥ ८० ॥
खांडिक्यजनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा । नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥ ८१ ॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्वसन्त्यत्र च तानि यत् । धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ॥ ८२ ॥

अथ समुदायनिरुक्तिः—ऐश्वर्यस्येति ॥ समग्रपदं सर्वत्र संबध्यते । भगः षाड्गुण्यं, तद्वान् भगवानित्यभिप्रायः ॥ ७४ ॥

वकारार्थमाह—वसन्तीति ॥ भूतात्मनि—भूतशरीरे, अखिलात्मनि—अखिलस्यात्मभूते भूतानि वसन्ति तत्रेति जगदाधारत्वमुक्तम्, * सदायतनाः * इत्यादि श्रुतेः । स च भूतेष्वित्यन्तरात्मत्वम् * ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् * इति श्रुतेः । अतो वः । मतुपो वसतेश्च तन्त्रेणायं वकारः ॥ ७५ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेणावयवार्थयोगादयं शब्दो वासुदेवस्यैव ॥ ७६ ॥

रूढिशक्त्याऽपि तस्यैवेत्याह—तत्रेति ॥ तत्र * भगवान् इति शब्दो वृद्धैः प्रयुज्यते पूज्ये * इति नैघण्टुकप्रसिद्ध्या अयं शब्दो लोके पूज्यपदार्थस्योक्तौ या परिभाषा तया समन्वितोऽपि विष्णौ नियतः नारायणविष्ण्वादिशब्दवत् । नोपचारेण—तस्य सर्वकारणतया सर्वगुणपरिपूर्णतया परमपूज्यतया चायं शब्दो नौपचारिकः । अन्यत्र—जीवविशेषे त्वापेक्षिकपूज्यत्वादमुख्यः ॥ ७७ ॥

अन्यत्रोपचारतः प्रवृत्तौ ज्ञानविशेषो निमित्तमित्याह—उत्पत्तिमिति ॥ ७८ ॥

अथ भगवतोऽन्वयविशेषणभूतानां सत्यकामत्वादीनां गुणान्तराणामुक्तेषु गुणेष्वन्तर्भावं व्यतिरेकविशेषणानां सत्त्वादिगुणानां भगवानित्यत्र नकारवाच्यत्वं चाह—ज्ञानशक्तीति ॥ अशेषतः—अशेषैः स्वविस्तारभूतैर्गुणान्तरैस्सह । नकारस्यार्थमाह—विना हेयैरिति । गुणादिभिः—त्रिगुणतत्कार्यक्लेशादिभिः । निखिलहेयप्रत्यनीकत्वं समस्तकल्याणगुणात्मकत्वं च उभयलिंगं कृत्स्नं भगवच्छब्दवाच्यमित्यनुसंधेयमिति । एवं भगवत्प्राप्तिसाधनपरविद्यांगत्वेनोक्तश्रीमद्द्वादशाक्षरमन्त्रे भगवच्छब्दो निरुक्तः । वेदशाखाभेदप्रकरणे प्रणवार्थ उक्तः ॥ ७९ ॥

अथ वासुदेवशब्दार्थमाह—सर्वाणीति ॥ भूतानि—जीवाः * वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः । वासुदेवस्ततो ज्ञेयः * इत्युद्योगपर्वणि, * वसनाद्देवनाच्चैव वासुदेवं ततो विदुः * इति मोक्षधर्मे । देवनाद्द्योतनाद्देति वा देवः । वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । वसन्त्यस्मिन् देवे भूतानीत्येकायननिरुक्तम् ॥ ८० ॥

उक्तमेव वासुदेवशब्दनिर्वचनं ज्ञाननिष्ठैर्जनकादिभिरपि परिगृहीतमित्याह—खाण्डिक्येति ॥ ८१ ॥

भूतेष्विति ॥ नैरुक्तं देवशब्दनिर्वचनं दर्शयति—धातेति । दधातेर्वकारः । निरुक्तस्यांशद्वयस्यानुवादः वासुदेवस्तत इति ॥ ८२ ॥

स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीतः ।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराले ॥ ८३ ॥
समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशावृतभूतवर्गः ।
इच्छागृहीताभिमतोरुदेहस्संसाधिताशेषजगद्धितो यः ॥ ८४ ॥
तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयस्सन्ति परावरेशे ॥ ८५ ॥
स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपोऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।
सर्वेश्वरस्सर्वदृक् सर्वविच्च समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥ ८६ ॥
संज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
संदृश्यते वाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंऽशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ विद्याद्वयविषयभूतद्वादशाक्षरप्रतिपाद्यतया दर्शितमर्थं बुद्धिस्थैर्म्ने प्रपञ्चयति—स सर्वेत्यादिचतुर्भिः ॥
अथ विद्याद्वयविषयभूतद्वादशाक्षरप्रतिपाद्यतया दर्शितमर्थं बुद्धिस्थैर्म्ने प्रपञ्चयति—स सर्वेत्यादिचतुर्भिः ॥ अदिशब्देन तत्कार्यदुःखा-
सर्वेति ॥ सर्वभूतप्रकृतिः—अव्यक्तम् । विकाराः—महदाद्याः । गुणाः—सत्त्वाद्याः । अदिशब्देन तत्कार्यदुःखा-
ादय उक्ताः । व्यतीतः—तेभ्यो विलक्षणः, कर्मकृततत्संबन्धरहितश्च । अनेनाचितस्तत्संसृष्टाच्चेतनाच्च
ावृत्तिः ॥ अतीतसर्वावरण इति मुक्तात् । मुक्तो हि संसारदशायामविद्यावृतः । अखिलात्मेति नित्यात्
ावृत्तिः । अखिलात्मत्वमुपपादयति—तेनास्तृतमिति । यत्सदसद्वस्तुजातम् आस्तृतम्—अन्तर्बहिश्च व्याप्तम् ॥८३॥
समस्तेति ॥ अत्रात्मशब्दः स्वभाववचनः । निजेच्छया गृहीताभिमतपूज्यदेहः । यद्वा, जगद्धितायाव-
रकालेष्विच्छया गृहीततत्तत्कार्योचितानेकदेहः ॥ ८४ ॥
तेजोबलेति ॥ भगवानितिशब्दस्थनकारस्यार्थमपि विस्तरेणाह—न यत्रेति । क्लेशाः—अविद्यास्मितादयः ।
ादिशब्देन कर्मविपाकाशया उक्ताः । आशयो वासना ॥ ८५ ॥
स इति ॥ व्यूहविभवादिरूपेण च व्यष्टिसमष्टिरूपः । पररूपेणाव्यक्तरूपः । व्यूहादिरूपेण व्यक्त-
रूपः । एवं सर्वावस्थचिदचित्स्वरूपत्वेऽपि सर्वेश्वरः न तु परवशः । सर्वदृक्—* तच्चक्षुर्देवहितम् * चक्षुर्देवा-
ामुत, * त्रैलोक्यस्यैकचक्षुषः * इतिवत् । यद्वा * यस्सर्वज्ञस्सर्वविदितिवत्, सर्वं वेत्ति, तच्च सर्वप्रकारेण
त्तीति । अथवा कारणमन्तरेण करणैश्च जानातीति । * विद्लृ लाभे * इत्यतो वेत्तीति वा । समस्तशक्तिः—
* स परस्सर्वशक्तीनाम् * समस्तास्शक्तयश्चैता इति ॥ ८६ ॥
अथ परविद्यां प्रशंसन्नुपसंहरति—संज्ञायत इति ॥ स ज्ञायते येनेति च पाठः । स इत्युक्तलक्षणः
पुरुषोत्तमः परामृश्यते । तदिति हेतौ । यस्माद्भगवत्प्राप्तिरेव तापत्रयस्य भेषजं तस्मात्स येन—आगमोत्थेन ज्ञानेन
ज्ञायते—येन विवेकजेन संदृश्यते, येन च दर्शनसमानाकारेण भक्तिरूपापन्नेन गम्यते; तदेव ज्ञानम् । अज्ञान-
मतोऽन्यत्—भगवद्व्यतिरिक्तविषयमज्ञानम्—अविद्यारूपं बन्धकमित्यर्थः । अस्तदोषमिति विकारास्पदाचिद्विषयाद्व्या-
वृत्तिः । शुद्धमिति तत्संसृष्टचेतनविषयात् । परं निर्मलमिति हेयार्हमुक्तविषयात्, एकरूपमिति सूरिविषयात्,
तेषामनेकरूपत्वात् । * तमेव विद्वान्, * तमेव विदित्वा....नान्यः पंथा इत्यादिश्रुतिभिरित्थमुक्तमिति ॥ ८७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंऽशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

स्वाध्यायसंयमाभ्यां स दृश्यते पुरुषोत्तमः। तत्प्राप्तिकारणं ब्रह्म तदेतदिति पठ्यते ॥ १ ॥

स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमावसेत्। स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ २ ॥

तदीक्षणाय स्वाध्यायश्चक्षुर्योगस्तथा परम्। न मांसचक्षुषा द्रष्टुं ब्रह्मभूतस्स शक्यते ॥ ३ ॥

मैत्रेयः—

भगवंस्तमहं योगं ज्ञातुमिच्छामि तं वद। ज्ञाते यत्राखिलाधारं पश्येयं परमेश्वरम् ॥ ४ ॥

श्रीपराशरः—

यथा केशिध्वजः प्राह खाण्डिक्याय महात्मने। जनकाय पुरा योगं तमहं कथयामि ते ॥ ५ ॥

मैत्रेयः—

खाण्डिक्यः कोऽभवद्ब्रह्मन्को वा केशिध्वजः कृती। कथं तयोश्च संवादो योगसंबन्धकारणात् ॥ ६ ॥

श्रीपराशरः—

धर्मध्वजो वै जनकस्तस्य पुत्रोऽमितध्वजः। कृतध्वजश्च नाम्नाऽऽसीत्सदाऽऽध्यात्मरतिर्नृपः ॥ ७ ॥

कृतध्वजस्य पुत्रोऽभूत्ख्यातः केशिध्वजो नृपः। पुत्रोऽमितध्वजस्यापि खाण्डिक्यजनकोऽभवत् ॥

कर्ममार्गेण खाण्डिक्यः पृथिव्यामभवत्पतिः। केशिध्वजोऽप्यतीवासीदात्मविद्याविशारदः ॥ ९ ॥

तावुभावपि चैवास्तां विजिगीषू परस्परम्। केशिध्वजेन खाण्डिक्यस्स्वराज्यादवरोपितः ॥ १० ॥

पुरोधसा मन्त्रिभिश्च समवेतोऽल्पसाधनः। राज्यान्निराकृतस्सोऽथ दुर्गारण्यचरोऽभवत् ॥ ११ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

एवं तावदुपास्यभूतं भगवत्स्वरूपमुक्तम्। इदानीमुपासनपर्यायं सांगोपाङ्गं वक्तुमारभते—स्वाध्यायेति ॥ स्वाध्यायशब्देन वेदान्तद्वादशाक्षरप्रणवादीनां तत्त्वपराणां मीमांसासहितानां वाक्यानां निर्देशः। स इत्युक्तगुणविभूतिविग्रहादिविशिष्टः पुरुषोत्तमः परामृश्यते। स्वाध्यायसंयमजनितं ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मशब्दवाच्यम्, तदेतज्ज्ञानं न केवलं दर्शनसाधनम्, अपि तु प्राप्तिसाधनं चोच्यते इत्याह—तत्प्राप्तीति। तत्प्राप्तिकारणं तदेतज्ज्ञानं ब्रह्मेति पठ्यत इति वा योजना ॥ १ ॥

स्वाध्यायादिति ॥ समीमांसात्स्वाध्यायात् अर्थं परिच्छिद्य योगमासीत। गुणत्रयमयत्वेन मनसः प्रमादसंभवादन्ययोपासनपरिहाराय योगात्स्वाध्यायमावसेत्। योगात्स्वाध्यायमामनेदिति च पाठः। यथा बालो मातृकापत्रिकां वीक्ष्य लिपिविन्यासमभ्यस्यति तद्वत्। कपिलानुसारिभिर्हि केवलयोगावलम्बनाज्जगतः प्रधानपरमाण्वादिकारणत्वनिरीश्वरत्वादिकं दृष्टम्। वेदानुसारिभिस्तु ब्रह्मकारणत्वब्रह्मात्मकत्वादिर्योगो दृष्टः। संपत्तिः-पौष्कल्यम् ॥ २ ॥

एतदुपपादयति—तदीक्षणाय स्वाध्यायश्चक्षुरिति ॥ योगः परं चक्षुः—प्रधानं चक्षुः, अपरोक्षरूपत्वात् ॥ ३–५ ॥ खाण्डिक्य इति ॥ योगसंबन्धकारणात्—योगेन संबन्धो योगसंबन्धः। कृती—पंडितः ॥ ६–११ ॥

इयाज सोऽपि सुबहून्यज्ञाञ्ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥ १२ ॥
एकदा वर्तमानस्य (यो)यागे योगविदां वर । धर्मधेनुं जघानोग्रश्शार्दूलो विजने वने ॥ १३ ॥
ततो राजा हतां श्रुत्वा धेनुं व्याघ्रेण चर्त्विजः । प्रायश्चित्तं स पप्रच्छ किमत्रेति विधीयताम् ॥ १४ ॥
तेऽप्यूचुर्न वयं विद्मः कशेरुः पृच्छ्यतामिति । कशेरुरपि तेनोक्तस्तथैव प्राह भार्गवम् ॥ १५ ॥
शुनकं पृच्छ राजेन्द्र नाहं वेद्मि स वेत्स्यति । स गत्वा तमपृच्छच्च सोऽप्याह शृणु यन्मुने ॥१६॥
न कशेरुर्न चैवाहं न चैकस्सांप्रतं भुवि । वेत्त्येक एव त्वच्छत्रुः खाण्डिक्यो यो जितस्त्वया ॥ १७ ॥
स चाह तं व्रजाम्येष प्रष्टुमात्मरिपुं मुने । प्राप्त एव महायज्ञो यदि मां स हनिष्यति ॥ १८ ॥
प्रायश्चित्तमशेषेण स चेत्पृष्टो वदिष्यति । ततश्चाविकलो योगो मुनिश्रेष्ठ भविष्यति ॥ १९ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा रथमारुह्य कृष्णाजिनधरो नृपः । वनं जगाम यत्रास्ते स खाण्डिक्यो महामतिः ॥२०॥
तमापतन्तमालोक्य खाण्डिक्यो रिपुमात्मनः । प्रोवाच क्रोधताम्राक्षस्समारोपितकार्मुकः ॥ २१ ॥

खाण्डिक्यः—

कृष्णाजिनं त्वं कवचमाबध्यास्मान्हनिष्यसि । कृष्णाजिनधरे वेत्सि न मयि प्रहरिष्यति ॥ २२ ॥
मृगाणां वद पृष्ठेषु मूढ कृष्णाजिनं न किम् । येषां मया त्वया चोग्राः प्रहिताश्शितसायकाः ॥ २३ ॥
स त्वामहं हनिष्यामि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे । आतताय्यसि दुर्बुद्धे मम राज्यहरो रिपुः ॥ २४ ॥

केशिध्वज उवाच—

खाण्डिक्य संशयं प्रष्टुं भवन्तमहमागतः । न त्वां हन्तुं विचार्यैतत्कोपं बाणं विमुञ्च वा ॥ २५ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्स मन्त्रिभि स्सार्धमेकान्ते सपुरोहितः । मन्त्रयामास खाण्डिक्यस्सर्वैरेव महामतिः ॥ २६ ॥
तमूचुर्मन्त्रिणो वध्यो रिपुरेष वशं गतः । हतेऽस्मिन्पृथिवी सर्वा तव वश्या भविष्यति ॥ २७ ॥
खाण्डिक्यश्चाह तान्सर्वानेवमेतन्न संशयः । हतेऽस्मिन्पृथिवी सर्वा मम वश्या भविष्यति ॥ २८ ॥

---

* स्वाध्यायप्रवचने एव * इति श्रुतेः स्वाध्यायस्य विद्याङ्गत्वमुक्तम् । इदानीं यज्ञादिश्रुतेर्यज्ञाङ्गत्व-मुच्यते–इयाजेति ॥ सोऽपि–केशिध्वजः ज्ञानव्यपाश्रयः–आत्मज्ञानवान् ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय–ब्रह्मोपासननिष्ठ एव इयाज । किमर्थमित्यत आह–तर्तुमिति । मृत्युः–परविद्योत्पत्तिविरोधि प्राचीनकर्म । अविद्यया–कर्मणा * अविद्या कर्मसंज्ञेति वक्ष्यति ॥ १२ ॥

एकदेति ॥ धर्मः—प्रवर्ग्यहविः तद्दोग्ध्रीति धर्मधेनुः ॥ १३–१७ ॥

स चाहेति ॥ प्राप्त एवेति । धर्मार्थमुद्युक्तस्यान्तरा विपत्तौ सत्यामपि तत्फलसिद्धेः शास्त्रसिद्धत्वात् ॥ १८–२१ ॥ कृष्णाजिनमिति ॥ मयि न प्रहरिष्यतीति वेत्सीत्यन्वयः । अत्र इतिशब्दोऽध्याहार्यः ॥ २२, २३ ॥

परलोकजयस्तस्य पृथिवी सकला मम। न हन्मि चेल्लोकजयो मम तस्य वसुंधरा ॥ २९ ॥
नाऽहं मन्ये लोकजयादधिका स्याद्वसुंधरा। परलोकजयोऽनन्तस्स्वल्पकालो महीजयः ॥ ३० ॥
तस्मान्नैनं हनिष्यामि यत्पृच्छति वदामि तत् ॥ ३१ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्तमभ्युपेत्याह खाण्डिक्यजनको रिपुम्। प्रष्टव्यं यत्त्वया सर्वं तत्पृच्छस्व वदाम्यहम् ॥ ३२ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्सर्वं यथावृत्तं धर्मधेनुवधं द्विज। कथयित्वा स प्रपच्छ प्रायश्चित्तं हि तद्गतम् ॥ ३३ ॥
स चाचष्ट यथान्यायं द्विज केशिध्वजाय तत्। प्रायश्चित्तमशेषेण यद्वै तत्र विधीयते ॥ ३४ ॥
विदितार्थस्स तेनैव ह्यनुज्ञातो महात्मना। यागभूमिमुपागम्य चक्रे सर्वाः क्रियाः क्रमात् ॥३५॥
क्रमेण विधिवद्यागं नीत्वा सोऽवभृथाप्लुतः। कृतकृत्यस्ततो भूत्वा चिन्तयामास पार्थिवः ॥ ३६ ॥
पूजिताश्च द्विजास्सर्वे सदस्या मानिता मया। तथैवार्थिजनोऽप्यर्थैर्योजितोऽभिमतैर्मया ॥ ३७ ॥
यथार्हमस्य लोकस्य मया सर्वं विचेष्टितम्। अनिष्पन्नक्रियं चेतस्तथापि मम किं यथा ॥ ३८ ॥
इत्थं संचिन्तयन्नेव सस्मार स महीपतिः। खाण्डिक्याय न दत्तेति मया वै गुरुदक्षिणा ॥ ३९ ॥
स जगाम तदा भूयो रथमारुह्य पार्थिवः। मैत्रेय दुर्गगहनं खाण्डिक्यो यत्र संस्थितः ॥ ४० ॥
खाण्डिक्योऽपि पुनर्दृष्ट्वा तमायान्तं धृतायुधः। तस्थौ हन्तुं कृतमतिस्तमाह स पुनर्नृपः ॥ ४१ ॥
भो नाहं तेऽपराधाय प्राप्तः खाण्डिक्य मा क्रुधाः। गुरोर्निष्क्रियदानाय मामवेहि त्वमागतम् ॥ ४२ ॥
निष्पादितो मया यागः सम्यक्त्वदुपदेशतः। सोऽहं ते दातुमिच्छामि वृणीष्व गुरुदक्षिणाम् ॥ ४३ ॥

श्रीपराशरः—

भूयस्स मन्त्रिभिस्सार्द्धं मन्त्रयामास पार्थिवः। गुरुनिष्क्रियकामोऽयं किं मया प्रार्थ्यतामिति ॥४४॥
तमूचुर्मन्त्रिणो राज्यमशेषं प्रार्थ्यतामयम्। शत्रुभिः प्रार्थ्यते राज्यमनायासितसैनिकैः ॥ ४५ ॥
प्रहस्य तानाह नृपस्स खाण्डिक्यो महामतिः। स्वल्पकालम् महीपाल्यं मादृशैः प्रार्थ्यते कथम् ॥४६॥

स इति ॥ राज्यहरत्वादाततायी। अतो यज्ञस्थस्यापि ते वधे न पातकम् ॥ २४—३३ ॥

स चाचष्टेति ॥ यद्वै तत्र विधीयत इत्यत्र प्रायश्चित्तं वाजसनेयोक्तं स्पृणोमिहोमाख्यम्। इयं ह्याख्यायिका वाजसनेयशाखायां केशिगृहपतिना * उपसम्राजमनडुहं शार्दूलो जघान * इत्युपक्रम्य * स्पृते हुत्वेत्यादि चोक्त्वा * पृथिव्यै ते शरीरं स्पृणोमि स्वाहा * इत्यन्ता सप्रपञ्चमुक्ता। आपस्तंबेन तु * यद्यनड्वाहं धर्मदोग्ध्रीं वा शार्दूलो हन्यादर्कक्षीरमजाक्षीरमन्यधेनुं वाश्रित्य प्रचरेत् * इत्याद्युक्तम् ॥ ३४—३७ ॥

यथार्हमिति ॥ तथापि ममेदं चेतः अनिष्पन्नक्रियं यथा—अकृतकृत्यमिव भवति। किमिति चिन्ता। यथाशब्दः सादृश्ये ॥ ३८—४१ ॥

भो इति ॥ निष्क्रियो दक्षिणा। निष्क्रय इति च पाठः ॥ ४२—४६ ॥

एवमेतद्भवन्तोऽत्र ह्यर्थसाधनमन्त्रिणः । परमार्थः कथं कोऽत्र यूयं नात्र विचक्षणाः ॥ ४७ ॥

पराशरः—

इत्युक्त्वा समुपेत्यैनं स तु केशिध्वजं नृपः । उवाच किमवश्यं त्वं ददासि गुरुदक्षिणाम् ॥ ४८ ॥

बाढमित्येव तेनोक्तः खाण्डिक्यस्तमथाब्रवीत् । भवानध्यात्मविज्ञानपरमार्थविचक्षणः ॥ ४९ ॥

यदि चेद्दीयते मह्यं भवता गुरुनिष्क्रियः । तत्क्लेशप्रशमायालं यत्कर्म तदुदीरय ॥ ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

केशिध्वज उवाच—

न प्रार्थितं त्वया कस्मादस्मद्राज्यमकण्टकम् । राज्यलाभाद्विना नान्यत्क्षत्त्रियाणामतिप्रियम् ॥ १ ॥

खाण्डिक्य उवाच—

केशिध्वज निबोध त्वं मया न प्रार्थितं यतः । राज्यमेतदशेषं ते यत्र गृध्नन्त्यपण्डिताः ॥ २ ॥

क्षत्त्रियाणामयं धर्मो यत्प्रजापरिपालनम् । वधश्च धर्मयुद्धेन स्वराज्यपरिपन्थिनाम् ॥ ३ ॥

तत्राशक्तस्य मे दोषो नैवास्त्यपहृते त्वया । बन्धायैव भवत्येषा ह्यविद्याऽप्यक्रमोज्झिता ॥ ४ ॥

एवमिति ॥ अत्र—राज्यचिन्तायाम् । अत्र—संसारे कः परमार्थस्स च कथमित्यत्रार्थे यूयं न विचक्षणाः ॥ ४७, ४८ ॥

बाढमिति ॥ अध्यात्मेति । अध्यात्मविज्ञानस्य परमार्थः—प्रयोजनं, स च क्लेशनिवृत्तिः ॥ ४९ ॥

यदीति ॥ तत्—तस्मात् क्लेशप्रशमाय यदलं तदुदीरयेत्यब्रवीत् इत्यन्वयः ॥ ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

अथ केशिध्वजः क्लेशं मुमुक्षोः खाण्डिक्यस्य वैराग्यं परीक्षितुमाह—न प्रार्थितमिति ॥ प्रजापालनादेः क्षत्त्रधर्मस्य राज्यमूलत्वात्तदुपेक्षायां दोषात्किं राज्यं न प्रार्थितमिति भावः ॥ १ ॥

यतः कारणान्न प्रार्थितं तच्छृणित्याह—केशिध्वजेति ॥ २ ॥

तदेव कारणमाह—क्षत्त्रियाणमिति सार्धेन—क्षत्त्रियाणामिति ॥ सत्यम्, राज्ये सति प्रजारक्षणादिधर्मः ॥३॥

तत्रेति ॥ मम त्वशक्तस्य असक्तस्य च तत्र राज्ये त्वयाऽपहृते सति तदुपेक्षायां न धर्मलोपदोषः अनधिकारात्, सत्यधिकारे तदुपेक्षायां दोष इत्याह—बन्धायेति । अक्रमोज्झिता—विद्यमानेऽप्यधिकारे त्यक्ता अविद्या—प्रजापालनादिक्रिया बन्धाय—पापाय । हिशब्दो हेतौ ॥ ४ ॥

जन्मोपभोगलिप्सार्थमियं राज्यस्पृहा मम । अन्येषां दोषजा सैव धर्मं वै नानुरुध्यते ॥ ५ ॥

न याच्ञा क्षत्त्रबन्धूनां धर्मायैतत्सतां मतम् । अतो न याचितं राज्यमविद्यान्तर्गतं तव ॥ ६ ॥

राज्ये गृध्नन्त्यविद्वांसो ममत्वाहृतचेतसः । अहंमानमहापानमदमत्ता न मादृशाः ॥ ७ ॥

श्रीपराशरः—

प्रहृष्टस्साध्विति ततः प्राह केशिध्वजो नृपः । खाण्डिक्यजनकं प्रीत्या श्रूयतां वचनं मम ॥ ८ ॥

केशिध्वजः—

अहं ह्यविद्यया मृत्युं तर्तुकामः करोमि वै । राज्यं यागांश्च विविधान्भोगैः पुण्यक्षयं तथा ॥ ९ ॥

तदिदं ते मनो दिष्ट्या विवेकैश्वर्यतां गतम् । तच्छ्रूयतामविद्यायास्स्वरूपं कुलनन्दन ॥ १० ॥

अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या चास्वे स्वमिति या मतिः । संसारतरुसंभूतिबीजमेतद्द्विधा स्थितम् ॥ ११ ॥

पञ्चभूतात्मके देहे देही मोहतमोवृतः । अहं ममैतदित्युच्चैः कुरुते कुमतिर्मतिम् ॥ १२ ॥

आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक् स्थिते । आत्मन्यात्ममयं भावं कः करोति कलेबरे ॥ १३ ॥

कलेबरोपभोग्यं हि गृहक्षेत्रादिकं च कः । अदेहे ह्यात्मनि प्राज्ञो ममेदमिति मन्यते ॥ १४ ॥

असक्तस्येत्येतद्विवृणोति—जन्मेति ॥ अन्येषां दोषजा—रागादिदोषजा राज्यस्पृहा, न धर्मानुरोधिनी । केवलमल्पोपभोगलिप्सार्थं भवति । इयं न ममेत्यन्वयः । जन्मोपभोगेति पाठे अन्येषां संबन्धिनी मम जन्मान्तरोपभोगलिप्सैव । कुतः? अर्थमनुरुध्यते न धर्ममिति । अस्मिन् जन्मन्युपभोगलिप्सार्थमेवेति वा ॥ ५ ॥

तर्हि पालनादिधर्मार्थम् अपहृतस्य राज्यस्य याच्ञा कर्तव्येत्यत्राह—न याच्ञेति ॥ क्षत्त्रबन्धूनां—क्षत्त्रियश्रेष्ठानाम् । अविद्यान्तर्गतं—पालनादिकर्तव्यान्तर्गतम ॥ ६ ॥

यत्र गृध्नन्त्यपण्डिता इत्येतद्विवृणोति—राज्य इति ॥ ७, ८ ॥

योगस्वरूपं वक्ष्यन् तदन्तर्भूतम् * अध्यात्मयोगाधिगमेनेति श्रुतिविहितं प्रकृतिपुरुषविवेकं विहितं कर्म चाह—अहं हीति ॥ अविद्यया—वर्णाश्रमविहितकर्मणा । मृत्युं—विद्योत्पत्तिविरोधि प्रारब्धकर्म, * अन्येषामप्येष विनाशः * इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

तदिदमिति ॥ विवेकाख्यमैश्वर्यं विवेक एव वा ऐश्वर्यं यस्य तद्विवेकैश्वर्यं, तद्भावो विवेकैश्वर्यता । कर्माख्याविद्यायाः स्वरूपमाह—तच्छ्रूयतामिति सार्धेन ॥ १० ॥

अनात्मनीति ॥ अनात्मनि—देहे अहमिति भ्रमः, अस्वे—देहपोषकधारकादौ वस्तुनि स्वमिति । संसारफलकं काम्यकर्माविद्या सैव तरुः तत्संभूतेर्बीजम् ॥ ११ ॥

एतद् द्विविधं च भ्रमं प्रपञ्चयति पञ्चभूतात्मक इत्यादि चतुर्भिः । पञ्चभूतात्मक इति ॥ देहे पञ्चभूतात्मके कुमतिर्देही इदं देहाद्यहमेवेति, इदं क्षेत्रादि ममेति च मतिं कुरुते । मोहतमः—पूर्वकर्मवासना ॥ १२, १३ ॥ कलेबर इति ॥ अदेहे आत्मनि—देहादन्यस्मिन्नात्मनि सति ॥ १४ ॥

इत्थं च पुत्रपौत्रेषु तद्देहोत्पादितेषु कः। करोति पण्डितस्स्वाम्यमनात्मनि कलेवरे ॥ १५ ॥
सर्वं देहोपभोगाय कुरुते कर्म मानवः। देहश्चान्यो यदा पुंसस्तदा बन्धाय तत्परम् ॥ १६ ॥
मृण्मयं हि यथा गेहं लिप्यते वै मृदम्भसा। पार्थिवोऽयं तथा देहो मृदम्ब्वालेपनस्थितिः ॥१७॥
पञ्चभूतात्मकैर्भोगैः पञ्चभूतात्मकं वपुः। आप्यायते यदि ततः पुंसो भोगोऽत्र किंकृतः ॥१८॥
अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं व्रजन्। मोहश्रमं प्रयातोऽसौ वासनारेणुकुण्ठितः ॥ १९ ॥
प्रक्षाल्यते यदा सोऽस्य रेणुर्ज्ञानोष्णवारिणा। तदा संसारपान्थस्य याति मोहश्रमश्शमम् ॥ २० ॥
मोहश्रमे शमं याते स्वस्थान्तःकरणः पुमान्। अनन्यातिशयाबाधं परं निर्वाणमृच्छति ॥ २१ ॥
निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः। दुःखाज्ञानमया धर्मा प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥ २२ ॥
जलस्य नाग्निसंसर्गस्थालीसंगात्तथापि हि। शब्दोद्रेकादिकान्धर्मास्तत्करोति यथा नृप ॥ २३ ॥
तथाऽऽत्मा प्रकृतेस्सङ्गादहंमानादिदूषितः। भजते प्राकृतान्धर्मानन्यस्तेभ्यो हि सोऽव्ययः ॥२४॥

इत्थं चेति ॥ अनात्मनि—आत्मनोऽन्यस्मिन् सति ॥ १५ ॥

उक्तेनाज्ञानद्वयेन देहोपभोगार्थं कर्म करोति, तच्च बन्धाय भवतीत्याह—सर्वमिति ॥ देहस्योपभोगाय नात्मनः। बन्धाय—देहान्तरोत्पादनाय ॥ १६ ॥

देहोपभोगमेव दर्शयति मृण्मयं हीत्यादिद्वयेन ॥ १७, १८ ॥

देहस्य पार्थिवत्वपाञ्चभौतिकत्वोक्तिः मतभेदेन। तदिदमुभयविधमज्ञानमध्यात्मज्ञानेन निरस्यत इत्याह—अनेकेति द्वयेन ॥ अनेकेति ॥ वासना—अज्ञानकर्मोभयवासना। मोहश्रमम्—अज्ञानजं दुःखम् ॥ १९, २० ॥

मोहेति ॥ अनन्यातिशयम्—अन्यातिशयरहितम्। अबाधम्—अदुःखम्। निर्वाणं—मोक्षसुखम् ॥ २१ ॥ निर्वाणमात्मनः स्वरूपं न तु कर्मफलवदौपाधिकमित्याह—निर्वाणमय इति ॥ निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः—निर्मलसुखरूपज्ञानरूप एवायमात्मा। यथोक्तम् * यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः। दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥ इति। * न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते * संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्, * यावदात्मभावित्वात् * इत्यादि। आगन्तुकचैतन्यादिगुणक आत्मेति वादो वेदबाह्यः। प्रकृतेस्ते तु नात्मन इति। प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रकृतिसंबन्धनिबन्धनत्वात् उक्तं, न त्वचेतनधर्माः। न हि देहस्य कारणानां वा सुखत्वाद्यनुसंधानसंभवः। * पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते * इत्यादिविरोधश्च ॥ २२ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—जलस्येति ॥ यथा स्वतः शीतमम्बु शब्दफेनादिरहितम्, एवमात्मा स्वत एव निर्मलानन्तज्ञानानन्दः, प्रकृतेस्सङ्गात्—तस्यास्सङ्गात् आत्मा अहंमानादिदूषितः। अग्निसंयुक्तस्थालीस्थानीया तापत्रययुक्ता प्रकृतिः। तथा प्राकृतान् धर्मान्—क्षुत्तृष्णादीन् स्वकीयान् मन्यते। भजते—तेन दुःखादिकं जायते ॥ २३, २४ ॥

तदेतत्कथितं बीजमविद्याया मया तव । क्लेशानां च क्षयकरं योगादन्यन्न विद्यते ॥ २५ ॥

खाण्डिक्य उवाच—

तं ब्रवीहि महाभाग योगं योगविदुत्तम । विज्ञातयोगशास्त्रार्थस्त्वमस्यां निमिसंततौ ॥ २६ ॥

केशिध्वज उवाच—

योगस्वरूपं खाण्डिक्य श्रूयतां गदतो मम । यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥ २७ ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासङ्गि मुक्त्यै निर्विषयं मनः ॥ २८ ॥
विषयेभ्यस्समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुनिः । चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥ २९ ॥
आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिनं मुनिम् । विकार्यमात्मनश्शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥ ३० ॥
आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः । तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

तदेतदिति ॥ तत्क्लेशप्रशमायालमिति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—क्लेशानामिति । योगात्-भगवद्योगात् ॥ २५, २६ ॥ योगस्वरूपमिति ॥ ब्रह्मलयं—ब्रह्मणि लयं, ब्रह्मभावमित्यर्थः । * ये कर्मणा देवानपि यन्ति * इतिवत् । यद्वा * मेने चात्मानमच्युतम * ॥ २७ ॥

अथ योगस्य स्वरूपं करणं विषयं फलं चाह—मन एवेत्यादिभिः ॥ २८ ॥ विषयेभ्य इति ॥ विज्ञानात्—प्रकृतिपुरुषेश्वरवैलक्षण्यज्ञानात् । तेन—मानसेन चिन्तयेदिति योगस्वरूपम् । परमेश्वरमिति विषयः ॥ २९ ॥

फलमाह—आत्मभावमित्यादिना । आत्मभावमिति ॥ विकार्यमिति । अनाद्यविद्याकर्मवासनादेहैर्बद्धस्यात्मनो भगवज्ज्ञानेन तदवस्थानाशस्सर्वभावनानाशश्चात्यन्तिकलयशब्दवाच्यं विकार्यत्वम् । एवं विकार्यमात्मानं चिन्तितं तद्ब्रह्मात्मभावं नयति । आत्मनो भावस्स्वभावः आत्मभावः सत्यकामत्वादिः, * जक्षत् क्रीडन्रममाणः * इत्या-दिव्यापारश्च । * ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः * इत्यादिसूत्रैर्व्यक्तस्य मुक्तस्य ब्रह्मणः क्रीडादीनामाविर्भावः उक्तः । अत्राप्युक्तं * निर्वाणमय एवायमात्मेत्यादि । वक्ष्यति च * प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः * इति । आकर्षकः—आकर्षको मणिरयस्कान्तः । आकर्षको हि लोहमात्मभावं नयति—स्वस्मिन् तिष्ठति स्थापयति, गच्छति गमयति, भ्रमति भ्रामयति । * अनुकृतेस्तस्य च * कामरूप्यनुसंचरन् * वत्सो वा मातरं छाया वा सत्वम् * इत्यादिश्रुतिशतं च । यद्वा दोषाकर्षकत्वादाकर्षक इत्यग्निरुच्यते । * यथाऽग्निसङ्गात्कनकमपदोषं प्रजायते । संक्लिष्टं वासुदेवेन मनुष्याणां तथा मनः ॥ * यथाऽग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुः प्राणिनां सर्वकिल्बिषम् ॥ * यथेषिकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते * इत्यादिभिर्भगवतोऽग्निसाम्यमुक्तम् । अग्निवद्भावो हि कनकस्य दोषविगमाज्जायते । पूर्वं दोषसंस्पृष्टं तिरोहितस्वप्रभं कनकमग्निर्हि स्वशक्त्या स्वसमानवर्णं करोति ॥ ३० ॥

एवं संक्षिप्योक्तं योगमध्यायशेषेण विस्तरतो दर्शयति—आत्मप्रयत्नेति ॥ विषयेष्वनादिवासनावासितत्वात् परमात्मनोऽत्यन्तापूर्वत्वाच्च दुरारोहत्वादात्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा एका संततिश्चेति वक्ष्यमाणप्रकारा विशदतमप्रत्यक्षतापन्ना निरस्तातिशयाह्लादरूपा पूर्वोक्तानन्तगुणकषायविशेषविशिष्टा वा या मनोगतिः, तस्या ब्रह्मणि संयोगः योगः । अनेनात्मपरमात्मनोर्योगो योग इति पक्षो निरस्तः ॥ ३१ ॥

एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्मोपलक्षणः । यस्य योगस्स वै योगी मुमुक्षुरभिधीयते ॥ ३२ ॥
योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जानो ह्यभिधीयते । विनिष्पन्नसमाधिस्तु परं ब्रह्मोपलब्धिमान् ॥ ३३ ॥
यद्यन्तरायदोषेण दूष्यते चास्य मानसम् । जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥ ३४ ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि । प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिरात् ॥३५॥
ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् । सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् ॥ ३६ ॥
स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् । कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः ॥ ३७ ॥
एते यमास्सनियमाः पञ्च पञ्च च कीर्तिताः । विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमुक्तिदाः ॥ ३८ ॥
एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः । यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यतिः ॥ ३९ ॥

एवमिति ॥ उक्तप्रकारात्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तो धर्मरूपो योगो यस्य, स मुमुक्षुर्योगीत्यभिधीयते । अत्र मोक्षसाधनं योगः, स च धर्मरूप इति वदन् वाक्यार्थज्ञानं मोक्षसाधनं, ज्ञानमविधेयमिति च वादिनो निरस्यति ॥ ३२ ॥ अथ योगिनोऽवस्थाभेदेन संज्ञाद्वयमाह—योगयुगिति ॥ प्रथमं युञ्जानः—योगे प्रक्रान्तो योगयुगित्यभिधीयते । साक्षात्कृतपरमात्मस्वरूपो विनिष्पन्नसमाधिरित्यभिधीयते । ध्यानपर्यन्तससाङ्गयोगनिष्ठस्य योगयुक्त्वं समाधिमतो योगित्वमिति विभागः ॥ ३३ ॥

तयोः पूर्वस्यानेकजन्मलभ्या मुक्तिः, इतरस्य तत्रैवेत्याह—यद्यन्तरायेत्यादिद्वयेन ॥ यद्यन्तरायेति ॥ अन्तरायाः—प्रक्रान्तयोगानां यावद्धारणम् आलस्यादयो दश, धारणातः परं प्रतिभाद्याः षट् । तथा च वायुसंहितायाम्— * आलस्यं व्याधयस्तीव्राः प्रमादस्स्थानसंशयः । अनवस्थितचित्तत्वमश्रद्धा भ्रान्तिदर्शनम् ॥ दुःखानि दौर्मनस्यं च विषयेषु च लोलता । दशैते युञ्जतां पुंसामन्तरायाः प्रकीर्तिताः ॥ शान्तेष्वेतेषु विघ्नेषु योगसक्तस्य योगिनः । उपसर्गाः प्रवर्तन्ते दिव्याः षट् सिद्धिसूचकाः ॥ प्रतिभा श्रवणं वार्ता दर्शनास्वादवेदनाः । सूक्ष्मे चान्तर्हितेऽतीते विप्रकृष्टे त्वनागते ॥ प्रतिभा कथ्यते योऽर्थे प्रतिभासो यथातथम् । श्रवणं सर्वशब्दानां श्रवणं त्वप्रयत्नतः ॥ वार्ता वार्तासु विज्ञानं सर्वेषामेव देहिनाम् । दर्शनं नाम दिव्यानां दर्शनं चाप्रयत्नतः ॥ तथा स्वादश्च दिव्येषु रसेष्वास्वाद उच्यते । स्पर्शनाधिगमस्तद्वद्वेदना नाम विश्रुता ॥ गन्धादीनां च दिव्यानामाब्रह्मभवनावधि ॥ इति ॥ तथा अहिंसादिफलभूताः * तत्सन्निधौ वैरत्यागः * इत्यादिना पतञ्जलिनोक्तास्सङ्गस्यापादिकाः सिद्धयोऽष्टैश्वर्याद्याश्च निष्कामस्यान्तरायाः, * प्रतिमादिष्वशुद्धेषु गुणेष्वासक्तचेतसाम् । न सिद्ध्येत्परमैश्वर्यमक्षयं सार्वकामिकम् ॥ इति वायूक्तेः ॥ ३४, ३५ ॥

योगाङ्गेषु प्रथमं यमनियमावाह—ब्रह्मचर्यमिति ॥ ब्रह्मचर्यं मैथुनत्यागः । निषिद्धद्रव्याणामनादानमपरिग्रहः ॥ ३६ ॥

स्वाध्यायेति ॥ तपः—उपवासादि । परस्मिन् ब्रह्मणि मनःप्रावण्यमेको गुणः ॥ ३७ ॥

तत इति ॥ विशिष्टफलदाः—सकामानाम् ॥ ३८ ॥

एकमिति ॥ आदिशब्देन स्वस्तिकादीनि गृह्यन्ते । भद्रासनादीनां लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ ३९ ॥

प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात्कुरुते तु यत् । प्राणायामस्स विज्ञेयस्सबीजोऽबीज एव च ॥ ४० ॥
परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यथाऽनिलौ । कुरुतस्स द्विधा तेन तृतीयस्संयमात्तयोः ॥ ४१ ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम । आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥ ४२ ॥
शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् । कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥ ४३ ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् । इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः ॥ ४४ ॥
प्राणयामेन पवने प्रत्याहारेण चेन्द्रिये । वशीकृते ततः कुर्यात्स्थितं चेतश्शुभाश्रये ॥ ४५ ॥

खाण्डिक्य उवाच—

कथ्यतां मे महाभाग चेतसो यश्शुभाश्रयः । यदाधारमशेषं तद्धन्ति दोषमलोद्भवम् ॥ ४६ ॥

केशिध्वज उवाच—

आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः । भूप मूर्तममूर्तं च परं चापरमेव च ॥ ४७ ॥

प्राणेत्यादि ॥ सबीजः—सगर्भः, सालंबनः भगवन्मूर्तिध्यानमन्त्रजपयुक्तः । अबीजः—तद्विधुरः ॥ ४० ॥ रेचकादिरूपेण प्राणायामं त्रिधा दर्शयति—परस्परेणेति ॥ प्राणेन—निश्वासेन, अपानस्य—उच्छ्वासस्य, अभिभवः—निरोधः प्रथमः प्राणायामो रेचकः । विपरीतः पूरकाख्यो द्वितीयः । स द्विधा तेनेति । सः—प्राणायामः तेन—उक्तेन प्रकारद्वयेन द्विधा । स द्विधानेनेति पाठान्तरेऽप्येवमेवार्थः । तयोः—उच्छ्वासनिश्वासयोर्युगपत्संयमात्तृतीयः कुम्भकाख्यः । एते त्रयोऽपि प्रत्येकं मात्राभेदात्त्रिधा । यथोक्तम्—* मात्राद्वादशको मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रकः । मध्यमः प्राणसंरोधः षट्त्रिंशन्मात्र उत्तमः ॥ प्रस्वेदकम्पनोत्थानजनकास्ते यथाक्रमम् । जानु प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुतं न विलम्बितम् ॥ अंगुलीस्फोटनं कुर्यात्सा मात्रेति प्रकीर्तिता । प्राणस्स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ॥ तद्रेचकः पूरकश्च कुम्भकश्च त्रिधोच्यते । नासिकापुटमङ्गुल्या निपीड्यैकं परेण तु ॥ औदरं रेचयेद्वायुं तदाऽयं रेचकः स्मृतः । बाह्येन वायुना देहं दृतिवत्परिपूरयेत् । नासापुटेनापरेण पूरणात्पूरको मतः ॥ न मुञ्चति न गृह्णाति वायुमन्तर्बहिस्स्थितम् । संपूर्णकुम्भवत्तिष्ठेदचलस्स तु कुम्भकः ॥ रेचकादित्रयाभ्यासो नासाशोधनपूर्वकः । स्वेदोत्क्रमणपर्यन्तः प्रोक्तो योगानुशासने ॥ अगर्भश्च सगर्भश्च प्राणायामो द्विधा पुनः । जपध्यानं विनाऽगर्भः सगर्भस्तत्समन्वयात् ॥ अगर्भाद्गर्भसंयुक्तः प्राणायामश्शताधिकः ॥ इति ॥ ४१ ॥

प्राणायामं सबीजनिर्बीजं तथा द्विधाऽभिप्रेत्य तत्र सबीजस्यालम्बनमाह—तस्येति ॥ स्थूलरूपं—मूर्तं भगवतो रूपमिति वक्ष्यमाणम् । रूपस्य स्थूलत्वं भगवत्स्वरूपापेक्षया ॥४२॥ प्रत्याहारमाह—शब्दादिष्विति ॥४३, ४४॥

प्राणायामेनेति ॥ प्राणायामेन पवने प्रत्याहारेण चेन्द्रिये वशीकृते सति चेतश्शुभाश्रये पूर्वोक्तभगवत्स्थूलरूपे स्थितं कुर्यात् । अनेन श्लोकेन धारणोक्ता ॥ ४५ ॥

कथ्यतामिति ॥ तच्चेतः दोषमलोद्भवं—दोषमलयोरुद्भवम् । दोषः—कल्मषं, मलं—रागादि ॥ ४६ ॥

अथ शुभाश्रयं वक्ष्यन् प्रथमं हेयमशुभाश्रयं दर्शयति—आश्रय इति ॥ चेतस आश्रयो ब्रह्म, तच्च स्वरूपतो द्विधा—मूर्तममूर्तं च । मूर्तं सशरीरं हिरण्यगर्भादिबद्धस्वरूपम् । अमूर्तमशरीरं मुक्तरूपम् । परत्वापरत्वे व्युत्क्रमेण तयोर्विशेषणे । ब्रह्मात्मकत्वात् तयोर्ब्रह्मशब्दनिर्देशः । अनयोरपि भगवद्रूपत्वेन ध्येयत्वप्रसङ्गात्तत्प्रतिषेधाय प्रस्तावः ॥ ४७ ॥

त्रिविधा भावना भूप विश्वमेतन्निबोधताम् । ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ॥४८॥
कर्मभावात्मिका ह्येका ब्रह्मभावात्मिका परा । उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥४९॥
सनन्दनादयो ये तु ब्रह्मभावनया युताः । कर्मभावनया चान्ये देवाद्यास्स्थावराचराः ॥ ५० ॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा । बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥ ५१ ॥
अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु । विश्वमेतत्परं चान्यद्भेदभिन्नदृशां नृणाम् ॥ ५२ ॥
प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ५३ ॥
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपाख्यमनुत्तमम् । विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ॥ ५४ ॥
न तद्योगयुजा शक्यं नृप चिन्तयितुं यतः । ततस्स्थूलं हरे रूपं चिन्तयेद्विश्वगोचरम् ॥ ५५ ॥

त्रिविधेति ॥ अनन्तरोक्तं मूर्तामूर्तात्मकमेतद्विश्वं त्रिविधा भावना—भावनात्रयात्मकमित्यर्थः । तां—भावनां निबोध । ब्रह्माख्येत्यादि । ब्रह्मकर्मादिविषयतया ब्रह्मादिव्यपदेशः ॥ ४८ ॥

एतदेवाह—कर्मभावात्मिकेति ॥ भावभावना—भावो मनोव्यापारः, भावेन भावना भावभावना । भावः पदार्थो वा ॥ ४९ ॥

केषां का भावनेत्यत्राह—सनन्दनादय इति॥ स्थावराचराः—स्थावरचरमाः । स्थावराणां हिमवदादीनां हि कर्मस्वधिकारः श्रूयते । * बिल्वा मार्दङ्गिका ह्यासन् क्रीडन्त्योषधयस्सदा ॥ इति च ॥ ५० ॥

हिरण्यगर्भादिष्विति ॥ संसारदशायामधिकारबोधयुक्तेषु भावनात्रयान्वय इत्याह—बोधाधिकारेति ॥ अधिकारो नाम मत्फलसाधनत्वात् मदर्थमिदं कर्मेति कर्मण्यैश्वर्यबोधः ॥ ५१ ॥

विश्वमेतदुक्तमर्थरूपं विशेषज्ञानकर्मस्वक्षीणेष्वित्याह—अक्षीणेष्विति ॥ विशेषज्ञानं देवमनुष्यादिभेदभिन्नतयाऽऽत्मानुसंधानं तत्तदभिमानानुरूपम् । कर्म—विशेषकर्म । अथ पराख्यं मूर्तरूपमाह—परं चान्यदित्यादिना परमात्मन इत्यन्तेन । भेदभिन्नदृशामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ये पूर्वश्लोके अक्षीणसमस्तविशेषज्ञानकर्माण उक्ताः तेभ्यो भेदभिन्नदृग्भ्यो ब्रह्मसनकादिभ्योऽन्यत् तत्पराख्यम् ॥ ५२ ॥

अन्यत्वमुपपादयति—प्रत्यस्तमितेति ॥ प्रत्यस्तमितभेदम्—अशरीरत्वेन जात्यादिभेदरहितम्, अत एव वचसामगोचरम् । सत्तामात्रम्—अपक्षयादिविकारपञ्चकरहितम् । आत्मसंवेद्यं—स्वयंप्रकाशम् । ज्ञानं—ज्ञानगुणैकनिरूपणीयम् । * तद्गुणसारत्वादिति ह्युक्तम् । ज्ञानस्वरूपत्वं त्वात्मसंवेद्यमित्यनेन दर्शितं ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मसंज्ञितमित्युक्तं यदेवं रूपं ज्ञानं तद्ब्रह्मसंज्ञितमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

तच्चेति॥ अरूपाख्यम्—अमूर्ताख्यं पूर्वोक्तविश्वरूपवैरूप्यलक्षणम् । अन्वयलक्षणासंभवेन मूर्तरूपात् व्यतिरेकलक्षणम् । तच्च परमात्मनो विष्णोः परं रूपम् ॥ ५४ ॥

नेति ॥ तत् योगयुजा—योगे प्रक्रान्तेन, चिन्तयितुं न शक्यम् । तेन स्थूलरूपं चिन्त्यमित्याह—तत इति ॥ स्थूलं—पूर्वोक्तं बद्धरूपम् ॥ ५५ ॥

हिरण्यगर्भो भगवान्वासुदेवः प्रजापतिः । मरुतो वसवो रुद्रा भास्करा स्तारका ग्रहाः ॥ ५६ ॥
गंधर्वयक्षदैत्याद्यास्सकला देवयोनयः । मनुष्याः पशवश्शैलास्समुद्रास्सरितो द्रुमाः ॥ ५७ ॥
भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः । प्रधानादिविशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥ ५८ ॥
एकपादं द्विपादं च बहुपादमपादकम् । मूर्तमेतद्धरे रूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥ ५९ ॥
एतत्सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् । परब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोश्शक्तिसमन्वितम् ॥ ६० ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा । अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥६१॥
यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप सर्वगा । संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसंततान् ॥ ६२ ॥
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन लक्ष्यते ॥ ६३ ॥
अप्राणवत्सु स्वल्पा सा स्थावरेषु ततोऽधिका । सरीसृपेषु तेभ्योऽपि ह्यतिशक्त्या पतत्रिषु ॥ ६४ ॥
पतत्रिभ्यो मृगास्तेभ्यस्तच्छक्त्या पशवोऽधिकाः । पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥
तेभ्योऽपि नागगंधर्वयक्षाद्या देवता नृप ॥ ६६ ॥
शक्रस्समस्तदेवेभ्यस्ततश्चातिप्रजापतिः । हिरण्यगर्भोऽपि ततः पुंसश्शक्त्युपलक्षितः ॥ ६७ ॥

विस्तरेण तदेव दर्शयति—हिरण्यगर्भ इत्यादिना मूर्तमेतद्धरे रूपमित्यन्तेन ॥ ५६—५८ ॥

एकपादमिति श्लोकद्वयस्यैकान्वयः । भावनात्रितयात्मकमेतत्सर्वमित्युक्तम् । एतत्स्थूलरूपं चिन्तयितुं शक्यमपि भावनात्रितयात्मकम् । अतोऽशुद्धत्वादशुभाश्रय इति भावः । इदं विश्वमिति विश्वमेतन्निबोधतामित्युक्तस्योपसंहारः । जगदेतच्चराचरम् इत्यादि विष्णोश्शक्तिसमन्वितमित्यन्तमेकं वाक्यम् । एवंविधमेतज्जगद्विष्णोः शक्तित्वेन समन्वितम् । शक्तिश्शरीरम् अंश इति पर्यायः । शरीरतया तत्संकल्पशक्त्या व्याप्तमिति च, अस्मच्छरीरवत् । केचित् एतत्सर्वमिति हिरण्यगर्भादि इदं विश्वमिति सनन्दनादि जगदेतदिति सुरनरादि च परामृश्य इदं त्रितयं विष्णोश्शक्तिसमन्वितमिति योजयन्ति । तत्पक्षे भावनात्रितयात्मकमित्यस्य पूर्वेणोत्तरेण वा संबन्धः ॥ ५९, ६० ॥

तत्र परा विष्णुशक्तिः प्रत्यस्तमितेत्यादिनोक्ता, क्षेत्रज्ञाख्या अपरा हिरण्यगर्भ इत्यादिनोक्तेत्याह—विष्णुशक्तिरिति ॥ अथ यागादिकर्माख्यमविद्यापर्यायं विष्णोश्शक्त्यन्तरमाह—अविद्येति ॥ ६१ ॥

तत्स्वरूपमाह—ययेति ॥ सर्वगा—कर्मनिमित्तसर्वशरीरगा ॥ ६२ ॥

तयेत्यादि ॥ तारतम्येन—ज्ञानानन्दतारतम्येन ॥ ६३ ॥

तारतम्यमेव दर्शयति—अप्राणवत्स्विति ॥ शिलाकाष्ठादिषु सा—क्षेत्रज्ञशक्तिः स्वल्पा ज्ञानानन्दादिना, न तु स्वरूपेण । सरीसृपेषु तेभ्योऽप्यधिकेति शेषः । अतिशक्त्या—ज्ञानशक्त्या अधिकेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पतत्रिभ्य इति ॥ तच्छक्त्या—आत्मनो ज्ञानशक्त्या । प्रभाविताः—प्रभूताः कृताः ॥ ६५—६७ ॥

एतान्यशेषरूपाणि तस्य रूपाणि पार्थिव । यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ॥ ६८ ॥

द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं महामते । अमूर्तं ब्रह्मणो रूपं यत्सदित्युच्यते बुधैः ॥ ६९ ॥

समस्ताश्शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥ ७० ॥

समस्तशक्ति रूपाणि तत्करोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनुष्या(ख्या)दिचेष्टावन्ति स्वलीलया ॥ ७१ ॥

जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा । चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका ॥ ७२ ॥

एतान्यप्राणवदादीनि हिरण्यगर्भान्तान्यशेषरूपाण्यविशेषेण तस्य शरीराणीत्याह—एतानीति ॥ तत्र हेतुमाह—यत इति ॥ यथा हि जीवस्य शरीरं जीवसंकल्पव्याप्तम्, एवं चेतनाचेतनात्मकं सर्वं भगवच्छक्तियोगेन व्याप्तं नियाम्यं धार्यं च । अतस्तच्छरीरम् । शक्तियोगेनेति । शक्तिरूपो योगः शक्तियोगः । शक्तिः—सामर्थ्यं, योगः—संकल्पः । नभसा यथेति संकल्पनैरन्तर्यमुक्तम् । * महात्मा भूतभावनः * यथाकाशः स्थितो नित्यम् * इत्यादि ॥ ६८ ॥

एवं भावनात्रयात्मकं भगवतो मूर्तं रूपमुक्तम् । इदानीं मुक्तरूपममूर्तं रूपमित्याह—द्वितीयमिति ॥ यत्सदित्युच्यते—सत्तामात्रमित्युच्यते। योगिध्येयं—निष्पन्नयोगेन ध्यातुं शक्यम्, तद्विष्णुसंज्ञस्य ब्रह्मणो मूर्तं द्वितीयं रूपमित्यन्वयः ॥ ६९ ॥

अथोक्तशक्तित्रयस्यास्त्रभूषणादिरूपेण नित्याश्रयभूतं जगदेककारणतयोक्तं भगवद्रूपम्, तस्य शुभाश्रयत्वं वक्तुमाह—समस्ता इति ॥ विश्वरूपवैरूप्यम्—उक्तविश्वरूपवैलक्षण्यं, रूपम्—शरीरम्, अन्यत्—द्रव्यान्तरम् । * आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, * अमृतो हिरण्मयः * विद्यतः पुरुषादधि, * महारजतं वासः * पुण्डरीकमेवमक्षिणी * रुक्मवर्णम् * कर्तारमीशम् * रुक्माभम् * इत्यादिवचनसिद्धम् । महत्—स्थूलम् । गुणतोऽपि महत्त्वं विवक्षितम् । एवंविधं रूपमस्यास्तीति सिद्धम् ॥ ७० ॥ समस्तशक्त्याश्रयं तद्रूपं भगवानेव जगदुपकाराय स्वलीलया देवतिर्यङ्मनुष्यादिचेष्टावन्ति देवाद्यवताररूपाणि करोतीत्याह—समस्तेत्यादिद्वयेन ॥ समस्तेति । समस्तशक्तीति पदच्छेदः । समस्ताः शक्तयः यस्मिन् तत्तथोक्तम् । * मन्वन्तरेष्वशेषेषु देवत्वेनाधितिष्ठति * इति । प्रतिकल्पं चतुर्दशदेवावताराः, त्रिमूर्तिमध्यगतविष्ण्वादयश्च, मत्स्यादयस्तिर्यगवताराः, रामादयो मनुष्यावताराः, स्वलीलया न तु प्रयोजनान्तरेण । देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्तीति च पाठः ॥ ७१ ॥

किंच, जगतामिति ॥ जगतामुपकाराय, न कर्मफलभोगाय सा—जन्मादिरूपा चेष्टा । तत्र जन्मरूपा देवमनुष्यादिसर्वजातिव्यापिनी । यथाह—* बहुधा विजायते * इति। कर्मरूपा बृन्दावनगोकुलकालियह्रदादिव्यापिनी । अव्याहतात्मिका—रावणशिशुपालबाणशक्रशर्वादिभिरप्रतिहता । न सा कर्मनिमित्तजेत्यनेन त्रिभावनातीतत्वात् अवताराणामपि शुभाश्रयत्वं दर्शितम् ॥ ७२ ॥

तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजा नृप । चिन्त्यमात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥ ७३ ॥
यथाऽग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥७४॥
तस्मात्समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः । कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥ ७५ ॥
शुभाश्रयस्स चित्तस्य सर्वगस्याचलात्मनः । त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनो नृप ॥ ७६ ॥
अन्ये तु पुरुषव्याघ्र चेतसो ये व्यपाश्रयाः । अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥७७॥
मूर्तं भगवतो रूपं सर्वापाश्रयनिस्पृहम् । एषा वै धारणा प्रोक्ता यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥ ७८ ॥
यच्च मूर्तं हरे रूपं यादृक्चिन्त्यं नराधिप । तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥ ७९ ॥
प्रसन्नवदनं चारुपद्मपत्रोपमेक्षणम् । सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् ॥ ८० ॥
समकर्णांतविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् । कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥ ८१ ॥

यद्यप्यनन्तस्यानन्तबद्धमुक्तरूपाणि सन्ति । तथापि व्यूहविभवादिरूपेण स्थितं तदेव भगवतो रूपं चिन्त्यमित्याह—तद्रूपमिति ॥ सर्वकिल्बिषनाशनं—सर्वकर्मक्षयकरम् ॥ ७३, ७४ ॥

यत एवं विलक्षणं योगयुजाऽभ्यासवशेन चिन्तयितुं शक्यं च, तस्मात्तत्र रूपे धारणां कुर्यादित्याह—तस्मादिति ॥ आधारशुद्ध्या धारणायाः शुद्धिः ॥ ७५ ॥

शुभाश्रयत्वे त्रिभावभावनातीतत्वं हेतुमाह—शुभाश्रय इति ॥ शुद्धाश्रय इति च पाठः । स्वतस्सर्वगतस्य चञ्चलस्य विलक्षणविषये अचलात्मनस्सर्वविलक्षणत्वात् स शुभाश्रयः । अवताररूपाण्यपि भावनात्रयातीतत्वेन मुक्तिहेतुतया च शुभाश्रय इति स्मृत्यादिभिरुक्तम् । * एवं यो वेत्ति तत्त्वतः * यादृशे वा मनस्स्थैर्यं रूपे बध्नाति चक्रिणः । नृसिंहवामनादीनाम् * इत्यादिना शौनकः । श्रीसात्वते * दशेन्द्रियाननं घोरं यो मनोरजनीचरम् । विवेकशरजालेन शमं नयति योगिनाम् । ध्येयस्स एव विश्वात्मा सतोयजलदप्रभः । रक्तराजीवनयनो धनुश्शरकराङ्कितः * इत्यादिना प्रत्याविर्भावमुक्तम् ॥ ७६ ॥

एतद्व्यतिरिक्ताः पूर्वोक्ता बद्धमुक्ता ये ते अशुभाश्रया इत्याह—अन्ये त्विति ॥ अत्रापि शौनकः * आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितास्संसारवशवर्त्तिनः ॥ यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः । अविद्यान्तर्गता स्सर्वे ते हि संसारगोचराः ॥ पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्याने नैवोपकारकाः । नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ॥ तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादेव बोधवत् । ध्येयम् * इत्यादि । महाभारते * ब्रह्माणं शितिकण्ठं च * इत्यादि । * एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्यास्समुदाहृताः * इत्यादि मनुः । कर्मयोनित्वमशुद्धिहेतुः ॥ ७७ ॥

अथ धारणाया ध्यानस्य चाश्रयरूपमाह—मूर्तमिति ॥ मूर्तं भगवतो रूप इति च पाठः । मूर्तं—स्थूले ॥ ७८—८१ ॥

वलित्रिभङ्गिना मग्ननाभिना ह्युदरेण च । प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥ ८२ ॥

समस्थितोरुजङ्घं च सुस्थिताङ्घ्रिवराम्बुजम् । चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥ ८३ ॥

किरीटहारकेयूरकटकादिविभूषितम् ॥ ८४ ॥

शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम् । वरदाभयहस्तं च मुद्रिकारत्नभूषितम् ॥ ८५ ॥

चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम् । तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप धारणा ॥ ८६ ॥

व्रजतस्तिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः । नापयाति यदा चित्तात्सिद्धां मन्येत तां तदा ॥ ८७ ॥

ततश्शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः । चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षसूत्रकम् ॥ ८८ ॥

सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती ततः । किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहितं स्मरेत् ॥ ८९ ॥

तदेकावयवं देवं चेतसा हि पुनर्बुधः । कुर्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ॥ ९० ॥

तद्रूपप्रत्य(ये)या चैका सन्ततिश्चान्यनिस्स्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥ ९१ ॥

वलीति ॥ त्रयो भङ्गा यस्य तत्त्रिभङ्गि । वलिभिस्त्रिभङ्गिना ॥ ८२–८४ ॥

अथ धारणां विषयभेदेन चतुर्धा दर्शयति—शार्ङ्गेत्यादिना ॥ अष्टभुजत्वपक्षे शार्ङ्गादीनि षट् षण्णां र्याणि, शिष्टभुजयोः पद्मत्राणौ, वराभये वा । चतुर्भुजत्वे शङ्खचक्रगदाब्जानि । तत्र शार्ङ्गेत्यादिना, तां देत्यन्तेन अस्त्रभूषणप्रत्यङ्गप्रधानाङ्गचतुष्टयविषया प्रथमा धारणोक्ता । अस्त्रप्रधानेयं धारणा ॥ ८५–८७ ॥

तत इति ॥ ततश्शङ्खेत्यादिना साक्षसूत्रकमित्यन्तेन शङ्खाद्यस्त्ररहितसाक्षसूत्रकिरीटादिभूषणप्रत्यङ्ग-धानाङ्गविषया द्वितीयोक्ता । इयं भूषणप्रधाना ॥ ८८ ॥

सेति ॥ किरीटेत्यादिना भूषणरहितप्रत्यङ्गप्रधानाङ्गविषया तृतीयोक्ता । इयं प्रत्यङ्गप्रधाना ॥ ८९ ॥

तदिति ॥ तदेकावयवमित्यादिना प्रधानाङ्गविषया चतुर्थी धारणोक्ता । आयुधभूषणप्रत्यङ्गेषु अभ्यासेन दृढं गृहीतेषु पुनस्तदेकावयवं—तेषां प्रत्यङ्गानां प्रधानावयवयुक्तं देवं चेतसा कुर्यात्—चिन्तयेदित्यर्थः । इयमेका-यवप्रधाना । अथ ध्यानमाह—ततोऽवयविनीति ॥ ततः—धारणानन्तरम् । अस्त्रभूषणप्रत्यङ्गप्रधानाङ्गानामाश्रये गोमुखाकारेऽवयविनि अस्त्राद्यनुषङ्गेण ध्यानपरो भवेत् ॥ ९० ॥

ध्यानलक्षणमाह—तद्रूपेति ॥ तद्रूपप्रत्यय इति च पाठः । तद्रूपप्रत्यये—धारणासिद्धरूपविषयप्रत्यये । एका—असदृशी । अन्यनिस्पृहा—विजातीयप्रत्ययानन्तरिता या संततिः—प्रवाहः, तद्ध्यानं षड्भिरङ्गैः—यमादिभिः । एवमुपासनसोपानक्रमेणारूढदिव्यविषयमिदं ध्यानम् । पूर्वत्र तस्य चालम्बनवत इति प्रस्तुतः सालम्बनो योगः । अस्त्रभूषणाध्याये ह्यस्त्रभूषणमयसर्वशक्त्याश्रयदिव्यविग्रहः सबीजयोगविषय इति स्पष्टमुक्तम् * सालम्बनो महायोग-स्सबीज इत्यादिना ॥ ९१ ॥

तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् । मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिस्सोऽभिधीयते ॥ ९२ ॥
विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव । प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः ॥ ९३ ॥
क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तस्य तेन तत् । निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्तते ॥ ९४ ॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना । भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥ ९५ ॥
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं कः करिष्यति ॥ ९६ ॥
इत्युक्तस्ते मया योगः खाण्डिक्य परिपृच्छतः । संक्षेपविस्तराभ्यां तु किमन्यत्क्रियतां तव ॥ ९७ ॥

खाण्डिक्य उवाच :—

कथिते योगसद्भावे सर्वमेव कृतं मम । तवोपदेशेनाशेषो नष्टश्चित्तमलो यतः ॥ ९८ ॥

अथ ध्यानपर्यन्तसप्ताङ्गजन्यं निर्बीजयोगाख्यं भगवत्स्वरूपविषयं समाधिमाह—तस्यैवेति ॥ तस्यैव—विग्रहादिविशिष्टतया ध्यातस्यैव, कल्पनाः—नामरूपवर्णापक्षयविनाशादयः । अयं समाधिः पूर्वाध्याये परवियेत्युक्तविवेकजज्ञानम् । इदं चास्त्रभूषणादिविशिष्टदिव्यविग्रहवत एव भगवतोऽस्त्रभूषणाध्यायादिषु * बिभर्ति पुण्डरीकाक्षस्सदैव परमेश्वरः * कलामुहूर्त्तादिमयश्च कालः * इत्यादिभिः प्रतिपादितत्वात्, अस्त्रादीनां राहित्येनोत्तरोत्तरध्यानस्य वचनम् अन्यथा तस्याशक्यत्वात्, न तु त्याज्यत्वात् तेषाम् । अस्त्रादिविशिष्टविग्रहवत्त एव प्राप्यत्वात्, तत्क्रतुन्यायेन तेषामपि दृढं ध्येयत्ववचनाच्च ॥ ९२ ॥

उक्तस्य समाधिरूपज्ञानस्य भेषजं भगवत्प्राप्तिरित्युक्तम् परब्रह्मप्राप्तिफलमाह—विज्ञानमिति ॥ इदं विज्ञानं प्राप्ये परे ब्रह्मणि प्रापकम्, तथैव—ब्रह्मवत् प्रक्षीणाशेषभावनः—भावनात्रयरहितो भगवदुपासक आत्मा प्रापणीयः—प्रापयितव्यः। * ब्रह्मविदाप्नोति परम् * विद्ययाऽमृत(त्व)मश्नुते * भक्त्या त्वनन्यया शक्यः, * भक्त्या मामभिजानाति, * तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च * इत्यादि ॥ ९३ ॥

इदं ज्ञानं न केवलं ब्रह्मप्रापकमात्रम्, किं तु मुक्तिकारणमपीत्याह—क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षेत्रज्ञः—अनादिकालक्षेत्ररूपमायागुणत्रयतिरोहितस्वस्वरूपः । करणी—करणवान् । समाधिरूपं ज्ञानं करणम् । तत्—ज्ञानं तेन—करणत्वेन तस्य—क्षेत्रज्ञस्य मुक्तिकार्यं निष्पाद्य कृतकृत्यं निवर्तते—मुक्तिमकृत्वा न निवर्तत इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

मुक्तिस्वरूपमाह—तद्भावभावमिति ॥ तद्भावभावमापन्नः—तस्य परस्य ब्रह्मणो भावाः अपहतपाप्मत्वादयो धर्माः, तेषां भावम्—आविर्भावम्, आपन्नः—प्राप्तः, तदाऽसौ परमात्मना अभेदी भवति—ज्ञानानन्दाद्याकारैरेकप्रकारो भवतीत्यर्थः। भेदः—देवादिरूपः, तदन्वयोऽस्य कर्मरूपाज्ञानकृतः; * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, * ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति, * परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, * संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्, * मम साधर्म्यमागताः * इत्यादेः। स्वरूपैक्यपक्षे तु द्वितीयो भावशब्दो निरर्थकः। अभेदी भवतीत्यस्य च पुनरुक्तिः * अन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः * इति चोक्तविरोधः ॥ ९५ ॥

एतदेव विवृणोति—विभेदजनक इति ॥ विभेदः—देवमनुष्यादिरूपः । आत्मनि ज्ञानैकरूपे देवादिविविधरूपविविधभेदहेतुभूतकर्माख्याज्ञाने परब्रह्मदर्शनेनात्यन्तिकनाशं गते सति, परस्माद्ब्रह्मणः आत्मनो भेदं देवादिरूपं भेदं कः करिष्यति - न कोऽपि करिष्यतीत्यर्थः। यथाऽऽह शौनकः - * चतुर्विधो हि भेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः * इति ॥ ९६-९८ ॥

ममेति यन्मया चोक्तमसदेतन्न चान्यथा । नरेन्द्र गदितुं शक्यमपि विज्ञेयवेदिभिः ॥ ९९ ॥

अहं ममेत्यविद्येयं व्यवहारस्तथाऽनयोः । परमार्थस्त्वसंलाप्यो गोचरे वचसां न यः ॥ १०० ॥

तद्गच्छ श्रेयसे सर्वं ममैतद्भवता कृतम् । यद्विमुक्तिप्रदो योगः प्रोक्तः केशिध्वजाव्ययः ॥ १०१ ॥

श्रीपराशरः—

यथार्हं पूजया तेन खाण्डिक्येन स पूजितः । आजगाम पुरं ब्रह्मंस्ततः केशिध्वजो नृपः ॥ १०२ ॥

खाण्डिक्योऽपि सुतं कृत्वा राजानं योगसिद्धये । वनं जगाम गोविन्दे विनिवेशितमानसः ॥ १०३ ॥

तत्रैकांतमतिर्भूत्वा यमादिगुणसंयुतः । विष्ण्वाख्ये निर्मले ब्रह्मण्यवाप नृपतिर्लयम् ॥ १०४ ॥

केशिध्वजो विमुक्त्यर्थं स्वकर्मक्षपणोन्मुखः । बुभुजे विषयान्कर्म चक्रे चानभिसंहितम् ॥ १०५ ॥

अकल्याणोपभोगैश्च क्षीणपापोऽमलस्तथा । अवाप सिद्धिमत्यन्तां तापक्षयफलां द्विज ॥ १०६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

कथित इत्यादिश्लोके ममेतिवचनस्याहंकारममकारहेतुभूतचित्तमलनाशवचनेन व्याहतिं परिहरति-ममेति ॥ यद्यप्यहंममत्वहेतुचित्तमलनाशे सत्यहंममत्वनाशादहंममेतिशब्दप्रयोगो न युज्यते । तथापि विज्ञेयवेदिभिः—साक्षात्कृतपरमार्थैरपि तत्प्रयोगं विना न गदितुं शक्यम् ॥ ९९ ॥

एतदेव विवृणोति—अहंममेति ॥ अहं ममेति इयं बुद्धिरविद्या-अन्यथाज्ञानम् । तथा व्यवहारः-पुमान् स्त्री गौरयं वाजीत्यादिव्यवहारोऽपि अनया-अविद्यया । द्वैताद्वैतयोरभेदः भ्रमकृत इत्यर्थः । परमार्थः-अविनाश्यात्मा, असंलाप्यः-अजमहिषादिविशेषरहिततया तत्तच्छब्दैरनिर्देश्यः । तत्र हेतुः-गोचरे वचसां न यः इति ॥ १००-१०३ ॥

तत्रेति ॥ लयम—नामरूपकर्मणामात्यन्तिकनाशम्, * यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय, * अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्, * भिद्यते हृदयग्रन्थिः, * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति * इत्यादेः । न तु स्वरूपैक्यम्, नित्यनैमित्तिकप्राकृतलये प्रदर्शनात् । तथा सतीश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषो जीवानामकृताभ्यागमः कृतविप्रणाशश्च स्यात् । पुनर्देहसंबन्धाभाव एवात्यन्तिके विशेषः ॥ १०४ ॥

केशिध्वज इति ॥ अनभिसंहितम्—अनभिसंहितफलम् ॥ १०५ ॥

अकल्याणेति ॥ अमलः—क्षपितप्रारब्धकर्मविशेषः ॥ १०६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

इत्येष कथितस्सम्यक् तृतीयः प्रतिसंचरः । आत्यन्तिको विमुक्तिर्या लयो ब्रह्मणि शाश्वते ॥ १ ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव भवतो गदितं मया ॥ २ ॥

पुराणं वैष्णवं चैतत्सर्वकिल्बिषनाशनम् । विशिष्टं सर्वशास्त्रेभ्यः पुरुषार्थोपपादकम् ॥ ३ ॥

तुभ्यं यथावन्मैत्रेय प्रोक्तं शुश्रूषवेऽव्ययम् । यदन्यदपि वक्तव्यं तत्पृच्छाद्य वदामि ते ॥ ४ ॥

मैत्रेय उवाच—

भगवन्कथितं सर्वं यत्पृष्टोऽसि मया मुने । श्रुतं चैतन्मया भक्त्या नान्यत्प्रष्टव्यमस्ति मे ॥ ५ ॥

विच्छिन्नास्सर्वसंदेहा वैमल्यं मनसः कृतम् । त्वत्प्रसादान्मया ज्ञाता उत्पत्तिस्थितिसंक्षयाः ॥ ६ ॥

ज्ञातश्च त्रिविधो राशिश्शक्तिश्च त्रिविधा गुरो ।
विज्ञाता सा च कार्त्स्न्येन त्रिविधा भावभावना ॥ ७ ॥

त्वत्प्रसादान्मया ज्ञातं ज्ञेयमन्यैरलं द्विज । यदेतदखिलं विष्णोर्जगन्न व्यतिरिच्यते ॥ ८ ॥

कृतार्थोऽहमसंदेहस्त्वत्प्रसादान्महामुने । वर्णधर्मादयो धर्मा विदिता यदशेषतः ॥ ९ ॥

प्रवृत्तं च निवृत्तं च ज्ञातं कर्म मयाऽखिलम् । प्रसीद विप्रप्रवर नान्यत्प्रष्टव्यमस्ति मे ॥ १० ॥

यदस्य कथनायासैर्योजितोऽसि मया गुरो । तत्क्षम्यतां विशेषोऽस्ति न सतां पुत्रशिष्ययोः ॥ ११ ॥

श्रीपराशरः—

एतत्ते यन्मयाऽऽख्यातं पुराणं वेदसंमितम् । श्रुतेऽस्मिन्सर्वदोषोत्थः पापराशिः प्रणश्यति ॥ १२ ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं कृत्स्नं मयाऽत्र तव कीर्तितम् ॥ १३ ॥

अत्र देवास्तथा दैत्या गन्धर्वोरगराक्षसाः । यक्षविद्याधरास्सिद्धाः कथ्यन्तेऽप्सरसस्तथा ॥ १४ ॥

मुनयो भावितात्मानः कथ्यन्ते तपसाऽन्विताः । चातुर्वर्ण्यं तथा पुंसां विशिष्टचरितानि च ॥ १५ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

इत्येष इति ॥ या विमुक्तिः, एषः ब्रह्मण्यात्यन्तिको लयस्तृतीयः प्रतिसञ्चरः इत्थं कथितः ॥ १-६ ॥

ज्ञात इति ॥ त्रिविधो राशिः—सृष्टिपालनप्रलयहेतवो ब्रह्मदक्षादिः, विष्णुमन्वादिः, रुद्रकालान्तकादिरिति त्रयो राशयः । चतुर्विध इति पाठे भगवता सह पुंप्रधानव्यक्तकालाख्या हि विष्णुशक्तिः, परेत्याद्युक्ता त्रिविधा शक्तिः ॥ ७ ॥

त्वत्प्रसादादिति ॥ विष्णोर्न व्यतिरिच्यते तदात्मकत्वेन । पृथक्सिद्ध्यनर्हं ज्ञातमिति शेषः ॥ ८-११ ॥

एतदिति ॥ दोषोत्थः—न केवलं बुद्धिकृतः, रागादिकृतोऽपि ॥ १२ ॥

पुण्याः प्रदेशा मेदिन्याः पुण्या नद्योऽथ सागराः। पर्वताश्च महापुण्याश्चरितानि च धीमताम्॥१६॥
वर्णधर्मादयो धर्मा वेदशास्त्राणि कृत्स्नशः। येषां संस्मरणात्सद्यस्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥
उत्पत्तिस्थितिनाशानां हेतुर्यो जगतोऽव्ययः। स सर्वभूतस्सर्वात्मा कथ्यते भगवान्हरिः ॥ १८ ॥
अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः। पुमान्विमुच्यते सद्यस्सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥ १९ ॥
यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलायनमनुत्तमम्। मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥ २० ॥
कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम्। प्रयाति विलयं सद्यस्सकृद्यत्र च संस्मृते ॥ २१ ॥
हिरण्यगर्भदेवेन्द्ररुद्रादित्याश्विवायुभिः। पावकैर्वसुभिस्साध्यैर्विश्वेदेवादिभिस्सुरैः ॥ २२ ॥
यक्षरक्षोरगैस्सिद्धैर्दैत्यगन्धर्वदानवैः। अप्सरोभिस्तथा तारानक्षत्रैस्सकलैर्ग्रहैः ॥ २३ ॥
सप्तर्षिभिस्तथा धिष्ण्यैर्धिष्ण्याधिपतिभिस्तथा। ब्राह्मणाद्यैर्मनुष्यैश्च तथैव पशुभिर्मृगैः ॥ २४ ॥
सरीसृपैर्विहंगैश्च पलाशाद्यैर्महीरुहैः। वनाग्निसागरसरित्पातालैस्ससुराग्निभिः ॥ २५ ॥
शब्दादिभिश्च सहितं ब्रह्माण्डमखिलं द्विज। मेरोरिवाणुर्यस्यैतद्यन्मयं च द्विजोत्तम ॥ २६ ॥
स सर्वः सर्ववित्सर्वस्वरूपो रूपवर्जितः। भगवान्कीर्तितो विष्णुरत्र पापप्रणाशनः ॥ २७ ॥
यदश्वमेधावभृथे स्नातः प्राप्नोति वै फलम्। मानवस्तदवाप्नोति श्रुत्वैतन्मुनिसत्तम ॥ २८ ॥
प्रयागे पुष्करे चैव कुरुक्षेत्रे तथाऽर्णवे। कृतोपवासः प्राप्नोति तदस्य श्रवणान्नरः ॥ २९ ॥
यदग्निहोत्रे सुहुते वर्षेणाप्नोति मानवः। महापुण्यफलं विप्र तदस्य श्रवणात्सकृत् ॥ ३० ॥
यज्ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले। मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति पुरुषः फलम्॥ ३१ ॥
तदाप्नोत्यखिलं सम्यगध्यायं यश्शृणोति वै। पुराणस्यास्य विप्रर्षे केशवार्पितमानसः ॥ ३२ ॥
यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तम। ज्येष्ठामूले सिते पक्षे द्वादश्यां समुपोषितः ॥ ३३ ॥
समभ्यर्च्याच्युतं सम्यङ्मथुरायां समाहितः। अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम्॥ ३४ ॥
आलोक्यर्द्धिमथाऽन्येषामुन्नीतानां स्ववंशजैः। एतत्किलोचुरन्येषां पितरस्सपितामहाः ॥ ३५ ॥
कच्चिदस्मत्कुले जातः कालिन्दीसलिलाप्लुतः। अर्चयिष्यति गोविन्दं मथुरायामुपोषितः ॥ ३६ ॥
ज्येष्ठामूले सिते पक्षे केनैवं वयमप्युत। परामृद्धिमवाप्स्यामस्तारितास्स्वकुलोद्भवैः ॥ ३७ ॥
ज्येष्ठामूले सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्दनम्। धन्यानां कुलजः पिण्डान्यमुनायां प्रदास्यति ॥३८॥
तस्मिन्काले समभ्यर्च्य तत्र कृष्णं समाहितः। दत्त्वा पिण्डं पितृभ्यश्च यमुनासलिलाप्लुतः ॥३९॥
यदाप्नोति नरः पुण्यं तारयन्स्वपितामहान्। श्रुत्वाऽध्यायं तदाप्नोति पुराणस्यास्य शक्तितः ॥४०॥

वैशिष्ट्यप्रदर्शनाय कार्त्स्न्येन पुराणाङ्गान्युक्तानीति ज्ञापनार्थं पुनस्तान्यन्वाह - सर्गश्चेति॥ १३-३६॥

एतत्संसारभीरूणां परित्राणमनुत्तमम् । श्राव्याणां परमं श्राव्यं पवित्राणामनुत्तमम् ॥ ४१ ॥
दुःस्वप्ननाशनं नृणां सर्वदुष्टनिबर्हणम् । मंगलं मंगलानां च पुत्रसंपत्प्रदायकम् ॥ ४२ ॥
इदमार्षं पुरा प्राह ऋभवे कमलोद्भवः । ऋभुः प्रियव्रतायाह स च भागुरयेऽब्रवीत् ॥ ४३ ॥
भागुरिस्स्तंभमित्राय दधीचाय स चोक्तवान् । सारस्वताय तेनोक्तं भृगुस्सारस्वतेन च ॥ ४४ ॥
भृगुणा पुरुकुत्साय नर्मदायै स चोक्तवान् । नर्मदा धृतराष्ट्राय नागायापूरणाय च ॥ ४५ ॥
ताभ्यां च नागराजाय प्रोक्तं वासुकये द्विज । वासुकिः प्राह वत्साय वत्सश्चाश्वतराय वै ॥ ४६ ॥
कम्बलाय च तेनोक्तमेलापुत्राय तेन वै ॥ ४७ ॥
पातालं समनुप्राप्तः ततो वेदशिरा मुनिः । प्राप्तवानेतदखिलं स च प्रमतये ददौ ॥ ४८ ॥
दत्तं प्रमतिना चैतज्जातुकर्णाय धीमते । जातुकर्णेन चैत्रोक्तमन्येषां पुण्यकर्मणाम् ॥ ४९ ॥
पुलस्त्यवरदानेन ममाप्येतत्स्मृतिं गतम् । मयाऽपि तुभ्यं मैत्रेय यथावत्कथितं त्विदम् ॥ ५० ॥
त्वमप्येतच्छिनीकाय कलेरन्ते वदिष्यसि ॥ ५१ ॥
इत्येतत्परमं गुह्यं कलिकल्मषनाशनम् । यश्शृणोति नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२ ॥
समस्ततीर्थस्नानानि समस्तामरसंस्तुतिः । कृता तेन भवेदेतद्यश्शृणोति दिनेदिने ॥ ५३ ॥
कपिलादानजनितं पुण्यमत्यन्तदुर्लभम् । श्रुत्वैतस्य दशाध्यायानवाप्नोति न संशयः ॥ ५४ ॥
यस्त्वेतत्सकलं शृणोति पुरुषः कृत्वा मनस्यच्युतं सर्वं सर्वमयं समस्तजगतामाधारमात्माश्रयम् ।
ज्ञानज्ञेयमनादिमन्तरहितं सर्वामराणां हितं स प्राप्नोति न संशयोऽस्त्यविकलं यद्वाजिमेधे फलम् ॥५५॥
यत्रादौ भगवांश्चराचरगुरुर्मध्ये तथान्ते च स ब्रह्मज्ञानमयोऽच्युतोऽखिलजगन्मध्यान्तसर्गप्रभुः ।
तत्सर्वं पुरुषः पवित्रममलं शृण्वन्पठन्वाचयन्प्राप्नोत्यस्ति न तत्फलं त्रिभुवनेष्वेकान्तसिद्धिर्हरिः ॥५६॥

ज्येष्ठामूल इति ॥ केनैवं वयमच्युतेति । केन वा पुरुषेण एवं मथुरायां कृतगोविन्दपूजनेन वयं तारिताः परामृद्धिम्-अपवर्गर्धिम् अवाप्स्यामः ॥ ३७-४९ ॥

पुलस्त्येति ॥ ममाप्येतत्स्मृतिं गतमिति मह्यं सारस्वतेन चेति पूर्वमुक्तमुपजीव्योच्यते । आद्ये कृतयुगे सर्वपुराणानां संग्रहरूपस्य ब्रह्मसंज्ञस्य कर्तुर्ब्रह्मणो दक्षादिपुरकुत्सान्तः संप्रदायः । पराशरस्य त्रेतायां महद्विष्णुपुराणं कुर्वतः प्रागुक्तकालदैर्घ्यात्तद्विच्छेदे पुनः पराशरर्षिदृष्टमेव तत्पुराणं ब्रह्मणैव ऋभ्वादिजातुकर्णान्तसंप्रदायान्तरेण पुनस्त्रैलोक्ये प्रवर्तितम् । इदानीं त्वष्टाविंशतियुगारंभे मैत्रेयपृष्टेन पराशरेण प्राग्जन्मनि सारस्वतमुखाच्छ्युतमिह जन्मनि वसिष्ठपुलस्त्यवरदानेनेदं स्मृतं स्वल्पग्रन्थसंग्रहितं मैत्रेयायोक्तम् । अतः संप्रदायाविच्छेदोक्तिरविरुद्धा । अस्य गर्भस्थस्यैव जन्मान्तरश्रुतवेदस्मरणवत्पुराणार्थस्मरणमप्युपपन्नम् । षड्विंशे युगे व्यासत्वसिद्ध्या तदाद्यस्य सद्भावाद्युक्ता पुलस्त्यवरात् पुराणसंहिताकर्तृत्वसिद्धिः ॥ ५०-५६ ॥

यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः।
मुक्तिं चेतसि यस्स्थितो मलधियां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्रं यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते॥

यज्ञैर्यज्ञविदो यजन्ति सततं यज्ञेश्वरं कर्मिणो यं वै ब्रह्ममयं परावरमयं ध्यायन्ति च ज्ञानिनः।
यं संचिन्त्य न जायते न म्रियते नो वर्धते हीयते नैवासन्न च सद्भवत्यति ततः किं वा हरेश्श्रूयताम्॥

कव्यं यः पितृरूपधृग्विधिहुतं हव्यं च भुंक्ते विभुर्देवत्वे भगवाननादिनिधनस्स्वाहास्वधासंज्ञिते।
यस्मिन्ब्रह्मणि सर्वशक्तिनिलये मानानि नो मानिनां निष्ठायै प्रभवन्ति हन्ति कलुषं श्रोत्रं स यातो हरिः॥

नान्तोऽस्ति यस्य न च यस्य समुद्भवोऽस्ति वृद्धिर्न यस्य परिणामविवर्जितस्य।
नापक्षयं च समुपैत्यविकारि वस्तु यस्तं नतोऽस्मि पुरुषोत्तममीशमीड्यम्॥ ६०॥

तस्यैव योऽनुगुणभुग्बहुधैक एव शुद्धोऽप्यशुद्ध इव भाति हि मूर्तिभेदैः।
ज्ञानान्वितस्सकल(स)तत्त्वविभूतिकर्ता तस्मै नमोऽस्तु पुरुषाय सदाऽव्ययाय॥ ६१॥

ज्ञानप्रवृत्तिनियमैक्यमयाय पुंसो भोगप्रदानपटवे त्रिगुणात्मकाय।
अव्याकृताय भवभावनकारणाय वन्दे स्वरूपभवनाय सदाऽजराय॥ ६२॥

यस्मिन्निति॥ मतिः—श्रवणमननरूपं ज्ञानं, चिन्तनं - धारणा, आत्मनि मनोनिवेशनं ध्यानं, भगवति चेतस्स्थितिस्समाधिः॥ ५७॥

यज्ञैरिति॥ न जायते इति। शरीरपरिग्रहो जन्म, तत्त्यागो मरणम्। वृद्धिह्रासौ ज्ञानतः। नैवासन्न च सदिति कारणत्वकार्यत्वनिरासः। ततः - हरेः, अति - अतिक्रमेण, किं वा श्रूयताम्? तदधिकं न किंचित् श्रूयत इत्यर्थः॥ ५८॥

स्वनामादिद्वारा हरिरेव श्रोतव्य इत्याह—काव्यमिति॥ मानिनां - प्रमाणवतां, मानानि निष्ठायै - परिच्छेदाय न प्रभवन्ति - न समर्थानि भवन्ति॥ ५९॥

अथ शास्त्रं समापयिष्यन्नीश्वरपुरुषप्रधानव्यक्तानि मंगलाय प्रणमति—नान्तोऽस्तीत्यादिचतुर्भिः॥ नान्तोऽस्तीति॥ तत्रायं प्रथमः श्लोकः शुभाश्रयत्वेनोक्तदिव्यविग्रहविशिष्टेश्वरविषयः। कालोऽपीश्वरेऽन्तर्भूतः॥६०॥

द्वितीयेन श्लोकेन तस्य पुरुषरूपं नमस्करोति—तस्यैवेति॥ यः - पुरुषः, तस्यैवानुगुणभुक् - शेषभूत इत्यर्थः। एकः - देवादिभेदरहितः ज्ञानैकस्वरूपः स्वतश्शुद्धोऽपि प्राकृतदेहेष्वात्मभ्रमात्तद्धर्मयुक्ततया भानादशुद्ध इव भाति। ज्ञानान्वितः - ज्ञानधर्मकः। तत्त्वादीनां महादादीनां विभूतेः - विस्तरस्य कर्मद्वारा कर्ता। सकलतत्त्वविभूतिकर्तेति च पाठः॥ ६१॥

प्रधानस्वरूपमाह—ज्ञानेति॥ ज्ञानप्रवृत्तिनियमाः - सत्त्वादीनां कार्याणि नियमः—स्तम्भो ज्ञानसंकोचश्च। एषामैक्यम् - एकत्र लयः, तद्रूपाय। गुणसाम्यावस्थायां हि तत्वात् तत्तत्कार्याणि न भवन्ति। अव्याकृताय—अनुद्भूत महादाद्यवस्थाय, प्रधानायेत्यर्थः। भवभावनकारणाय - भवः संसारः, तद्भावनस्य कर्मणः कारणाय। स्वरूपभवनाय - स्वरूपेण भवनं यस्य तत् स्वरूपभवनं, स्वतस्सिद्धाय; आदिरहितायेत्यर्थः॥ ६२॥

व्योमानिलाग्निजलभूरचनामयाय शब्दादिभोग्यविषयोपनयक्षमाय ।
पुंसस्समस्तकरणैरुपकारकाय व्यक्ताय सूक्ष्मबृहदात्मवते नतोऽस्मि ॥ ६३ ॥

इति विविधमजस्य यस्य रूपं प्रकृतिपरात्ममयं सनातनस्य ।
प्रदिशतु भगवानशेषपुंसां हरिरपजन्मजरादिकां स सिद्धिम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ समाप्तश्च षष्ठोंऽशः ॥

तत्वेन यश्चिदचिदीश्वरतत्स्वभाव-भोगापवर्गतदुपायगतीरुदारः ।
संदर्शयन्निरमिमीत पुराणरत्नं तस्मै नमो मुनिवराय पराशराय ॥

तस्यैव व्यक्ताख्यं रूपमाह—व्योमेति॥ सूक्ष्मबृहदात्मवते-सूक्ष्मम्—महदादि, बृहत्-पृथिव्यादि, आत्मा । अत्र आत्मशब्दः स्वरूपवचनः ॥ ६३ ॥

अथैवमुपपादितात्स्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुशरीरात्पुरुषोत्तमात् सर्वपुंसां परमपुरुषार्थं मोक्षमाशासानः [illegible]यति-इतीति ॥ इति-उक्तप्रकारेण । प्रकृतिपरात्ममयं-प्रकृतिर्व्यक्ताव्यक्तात्मिका, तस्याः परम् अप्राकृतदिव्यशरीरम्, आत्मा-पुरुषः । प्रकृतिपरात्मवत इति च पाठः । अत्र प्रकृतिपुरुषयोः परस्माद्भेदः, तयोर्जगद्ब्रह्मसामानाधिकरण्यनिबन्धनं तद्रूपत्वम्, अशेषपुंसामिति निर्देशात् आत्मनां परस्परभेदः, भगवतः अपजन्मजरादिकसिद्धिप्रदेष्टृत्ववचनेन स एव मोक्षप्रद इत्याद्युक्तमित्यनुसन्धेयम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजयतीश्वरचरणसरोजचञ्चरीकश्रीविष्णुचित्तार्यप्रसादिते
श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने षष्ठेंशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तार्यवर्यानुगृहीत-व्याख्या सहितं

श्रीविष्णुपुरणं समाप्तम् ॥

अस्मद्गुरुपरंपराभ्यो नमः

'लिबर्टी' मुद्रणालये मुद्रितम् चेन्नपुरी-१